

**ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ,
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐՈՒՄ
(1914-1918)**

ACADÉMIE DES SCIENCES DE LA RÉPUBLIQUE D'ARMÉNIE
INSTITUT D'HISTOIRE

LES GRANDES PUISSANCES,
L'EMPIRE OTTOMAN
ET LES ARMÉNIENS
DANS LES
ARCHIVES FRANÇAISES
(1914-1918)

TOME I

DOCUMENTS RÉUNIS ET PRÉSENTÉS
PAR
ARTHUR BEYLERIAN

Préface de
JEAN-BAPTISTE DUROSELLE

Traduit par
VAROUJEAN POGHOSSIAN

ERÉVAN "HAYASTAN" 2005

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ,
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐՈՒՄ
(1914-1918)

ՀԱՏՈՐ I

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ
ԱՐԹՈՒՐ ՊԵՅԼԵՐՅԱՆԻ

Առաջաբանը՝
ԺԱՆ-ԲԱՏԻՍ ԴՅՈՒՐՈՉԵԼԻ

Ֆրանսերենից թարգմանեց
ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» 2005

**ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀԱՅՈՑ
ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 90-ԱՄՅԱ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ**

Հրատարակվել է պետական աջակցությամբ

Մ 550

Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հատուր I, աշխատասիրությամբ Ա. Պեյլերյանի, թարգմ. ֆրանս. Վ. Պոդոսյանի. - Եր.: «Հայաստան» («Գրական հայրենիք»), 2005. - 484 էջ:

Ֆրանսահայ պատմաբան Արթուր Պեյլերյանի աշխատասիրությամբ 1983 թ. Փարիզում լույս ընծայված փաստաթղթերի ժողովածուն ամփոփում է ֆրանսիական զանազան արխիվներից (մասնավորապես, Արտաքին գործերի նախարարության արխիվից) քաղված և առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրված անտիպ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Հայոց ցեղասպանությանը և Հայկական հարցին 1914-1918 թթ.:

Նախատեսված է պատմաբանների համար: Հայերեն թարգմանությամբ տպագրվում է առաջին անգամ:

Մ 0503020913 2005 թ. պա
701(01)05

ԳՄԴ 63.3(2h)5

ISBN 5-540-01975-x

© «Հայաստան» («Գրական հայրենիք»), 2005 թ.

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

«Շամանակակից պատմության չլուծված հարց»․ այսպիսին է Արթուր Պեյլերյանի տված գնահատականը Հայկական հարցին՝ այնպիսի տեսքով, ինչպիսին այն հատնում է դարավոր առճակատումների, իսկ ավելի մասնավորապես, 1915-1916 թթ. սարսափելի ողբերգության բովից: Այս գիրքը լույս ընծայող «Սորբոնի հրատարակչությունը», և ես ինքս, որ դրա առաջաբանն եմ գրում, նրան ենք թողնում, անշուշտ, նրա հազեցված, բովանդակալից ու հուզիչ ներածության ողջ պատասխանատվությունը: Ունենալով հայկական ծագում՝ նա այժմ Ֆրանսիայի քաղաքացի է: Բայց կարելի է հասկանալ, որ յոթանասուն տարուց էլ նվազ վաղեմություն ունեցող այն իրադարձությունների, որոնց գոհը դարձել է իր ժողովուրդը, խորաթափանց պատմաբանը լինելու և ճշմարտությունը վեր հանելու նրա ցանկությունը չի կարող միահյուսված չլինել հուրհրացող բոցի հետ:

«Սորբոնի հրատարակչությունը» վճռել է լույս ընծայել փաստաթղթերի այս ժողովածուն բազմաթիվ պատճառներով, որոնք հնարավոր է ամփոփել հետևյալ կերպ:

Նախ՝ Արթուր Պեյլերյանը, անդուլ խիզախությամբ և հետևելով ամենամեծ փորձության ենթարկված պատմագիտական մեթոդներին, դարձել է Հայկական «հարցի» լավագույն մասնագետներից մեկը համաշխարհային ասպարեզում: Նա աշխատել է եվրոպական (նեյթառյալ Խորհրդային Միության) գրեթե բոլոր արխիվներում և Միացյալ Նահանգներում: Այն ահռելի փաստագրական նյութը, որը նա ի մի է բերել, նրան բույրատրել է, ինչը վերաբերում է ֆրանսիական արխիվներին, այն վերադասավորել չափազանց ընդարձակ շրջանակում և լավագույնս ճշգրտել դրա կարևորությունը:

Բացի դրանից, այնժամ, երբ վաղուց ի վեր գոյություն ունեն մեծ պատերազմի ընթացքում Հայաստանի գործերին վերաբերող անգլիական և գերմանական ժողովածուներ, ֆրանսիական փաստաթղթերին վերաբերող համանման և ոչ մի բան գոյություն չուներ: Թեպետ Ֆրանսիան 1914 թ. նոյեմբերից ի վեր Օսմանյան կայսրությունում դիվանագիտական ներկայացուցչություն այլևս չուներ, ակնհայտ է, որ նրա ներկայացուցիչները ծայրամասերում ծայրահեղ հետաքրքրությամբ էին հետևում այն յուրերին, որոնք նրանց մոտ էին թափանցում գերմանացի թշնամուն դաշնակից այդ երկրից, որի հետ ուղղակիորեն պատերազմ էր մղվում Դարդանեղոս, Գալիպոլիս և Սիրիայում: Անտարակույս, ֆրանսիացի դիվանագետները թուրքերի նկատմամբ, բնականաբար, սիրալիք չէին տրամադրված: Բայց նրանց պարտականությունը տեղեկացնելն էր և նրանք, ընդհանուր առմամբ, այն կատարում էին բարեխղճորեն ու լրջախոհությամբ: Նման փաստաթղթերն արժանի էին դուրս ելնելու ստվերից:

Ստալինի կողմից կուլակների և ընդդիմադիրների, Հիտլերի կողմից հրեաների կոտորածները, XX դարի պատմության ընթացքում համանման բնույթի շատ այլ իրադարձություններ, շարունակում են առաջադրել մի խնդիր, որին կրքերը երբեմն խանգարում են լուսաբանել. ինչպիսի՞ն է հալածողների որոշակի «հանցախմբի» պատասխանատվության չափը: Ինչպիսի՞ն է այն երկրի «ազգային» պատասխանատվության չափը, որտեղ դրանք իրագործվել են: Ո՞վ կարող է ժխտել, որ տեղի են ունեցել հայերի հսկայածավալ կոտորածներ: Սակայն ինչպիսի՞ն է այդ գործում թուրք ժողովուրդի պատասխանատվությունը (ինչպես վերը նշված պարագաներում՝ խորհրդային, գերմանացի ժողովուրդների) և անհատների ու, մասնավորապես, ՄԱԿ-ի պատասխանատվությունը, որն անընդմեջ երևան է գալիս այս էջերում, ազգային կիրքը մղելով մինչ «վերջնական լուծման» իրագործումը, միաժամանակ նողկալի և պարզամիտ այն հավատով, թե դա թույլ կտա ստեղծել մաքրագարդված ժողովուրդ՝ ազատագրված իրեն թույլացնող «օտար անձանց» մահվամբ: Ես ասում եմ «պարզամիտ», որովհետև որևէ մեկն, անկասկած, երբևէ չի դարձել լիակատար ցեղասպանության ականատեսը: Եվ այն միակ փաստը, որ եղել են վերասյուրողներ՝ ԽՍՀՄ-ի հայերը, սփյուռքի հայերը, փաստ է առ այն, որ սերունդների համար գոյություն ունի անշեղ ատելություն, որը կարող է տաս-

նամակներ, նույնիսկ դարեր անց, նետվել կատաղի փոխհատուցման գիրկը: Ես, իմ կողմից, ցանկություն չունեմ միջամտելու այս բանավեճին, և համոզված եմ, որ թուրքերը և հայերն այս փաստաթղթերից միևնույն եզրակացություններին չէ, որ կհանգեն: Ընդհանուր առմամբ, խմբակային կոտորածները, ինչպիսիք են 1792 թ. սեպտեմբերի կոտորածները, բնավ առաջ չեն բերում «խմբակային մեղքի» զգացողություն, որին ես անգամ հավատ չեմ ընծայում, այլ հանգեցնում են հազարավոր մարդկանց մոեզնությունը, որոնք, արյան իրենց ծարավը հագեցնելու համար, օգտվում են ընձեռված բացառիկ հանգամանքներից, եթե որոշ իշխանություններ երաշխավորում են նրանց անպատժելիությունը:

Ավա՛ղ, հավաստի է, որ թափված արյունը հանգեցնում է նոր արյունահեղություն:

* * *

Մակայն Հայկական հարցը մեզ դրոշմ է այլ բնույթի դիտողությունների: Որոշ «Էթնիկական խմբերի», այն է՝ խմբերի, որոնք ունեն ընդհանուր առանձնահատկություններ, լեզու, կրոն, երբեմն հինավուրց, հարուստ և հարգանքի արժանի քաղաքակրթություն, չի հաջողվել գտնել իրենց սեփական պետությունը կազմավորելու միջոցը և նրանք մնացել են կախյալ վիճակում, հաճախ բաժանված բազմաթիվ կառավարությունների միջև: Մա Լեհաստանի պարագան չէ, որովհետև գոյություն ունենալով նախկինում, 1795 թ. մասնատված լինելով երեք բռնակալությունների միջև, 1918 թ. կրկին դարձել է անկախ՝ 1945 թ. ի վեր գոյություն ունեցող սահմանափակություններով հանդերձ: Մա գրեթե Ուկրաինայի պարագան է, որն այժմ միասնական է, բայց դեկավարվում է ԽՍՀՄ-ի առերևույթ դաշնության կողմից: Փոխարենը, կարելի է հիշատակել քրդերին, Աֆղանստանի և Պարսկաստանի պուշուններին և, մասնավորապես, հայերին:

Ո՛չ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում, ո՛չ 1920 թ., հայերն իրենց հույսերն իրականացված չտեսան: Բացի իրենց վրա իշխողների անմիջական շահերից, նրանք տեսան, թե ինչպես են բեմահարթակում ի հայտ գալիս մեծ տերությունների եսասիրական շահերը, որոնք ավելի մտահոգ էին խմորումներ առաջ բերելու, քան արյարացի լուծման հանգեցնելու հարցով: Այսպիսով, հայերն իրենց հրաշալի քաղաքակրթությամբ հանդերձ, չեն օգտվել այն անկախությունից, որը հինավուրց կայսրություններից առաջացած ավելի քան հարյուր պետություններ նվաճել են 1945 թ. ի վեր:

Այն ազգը, որը մնում է հալածված, ամենևին էլ բարյացակամորեն չի տրամադրված իրեն հալածողի նկատմամբ: Ավստրո-հունգարական բանակի չեխերը բոլոր ջանքերն են գործադրել չկոտորելու համար ռուսների դեմ: Թուրքիայի հայերը ռուսներին սպասել են իբրև ազատարարների: Հասկանալի է, որ թուրքերը կարող էին դրանից անհանգստացած լինել և արդյոք Պիլո Հարթորից հետո ամերիկացիները չներկայեցի՞ն ճապոնական ծագում ունեցող իրենց մի բուռ քաղաքացիներին: Ամբողջ ողբերգությունն այն հետևանքներում է, որոնց որոշ երիտթուրք ղեկավարները հանգեցրել է հայերի մեջ արմատացած թշնամական մտայնությունը: Մեռնելուն խանգարող գործնական աշխատանքի միջև և այն գործնական աշխատանքի միջև, որը դրանից հետևության է հանգում, թե պետք է խանգարել ապրելուն, գոյություն ունի մի աշխարհ:

Ժ.-Բ. Դյուրոզել,
Բնատիտուտի անդամ,
Սորբոնի պրոֆեսոր*

* Ժան-Բատիստ Դյուրոզել (1917-1994) – ֆրանսիացի պատմաբան, Բարոյական և քաղաքական գիտությունների ակադեմիայի անդամ (1975), միջազգային հարաբերությունների պատմության խոշոր գիտակ: Նրա մասին տես Գ. Н. Казинская, Жизненный путь Ж.-Б. Дюрозеля: выбор случайный, призвание навсегда // Французский ежегодник – 2002, М., 2002. – Ծ. ք.:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ելքը, գրեթե հնր տարի առաջ, մենք որոշեցինք նախապատրաստել փաստաթղթերի այս ժողովածուն, որը վերաբերում է «Մեծ տերություններին, Օսմանյան կայսրությանը և հայերին ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918 թթ.)», Ֆրանսիայում հանրային արխիվների ոչ բոլոր ֆոնդերն էին վերջնականապես ցուցակագրված և մի քանիսը դեռևս մատչելի չէին հասարակությանը: Ի դեպ, արդեն հրապարակված ցուցակները, հաճախ համառոտ, ամենևին էլ չէին բացահայտում փաստագրական նյութի առատությունն այս հարցում, և սկզբնական շրջանում մենք չգիտեինք, այսպիսով, թե որքա՞ն ժամանակ կարող է պահանջվել արխիվների լիակատար ուսումնասիրության համար: Բայց մեր կարծիքով, առաջադրանքն ավելի կարևոր էր, քան իրական և կարծեցյալ դժվարությունները:

XIX դարի վերջերին, Այրուաքին գործերի նախարարությունը հետևողականորեն ձեռնարկել էր արդեն իր արխիվներում պահպանված պաշտոնական փաստաթղթերի հրապարակումը, որն առաջ էր ընթանում: Այդ հավաքածուի հատորները, որոնք հայտնի են նաև «Դեղին գրքեր» անվամբ, ընդհանուր առմամբ, առնչվում են խիստ սահմանափակ և մասնավոր թեմաների՝ Ի դեպ, այս «Դեղին գրքերում» միշտ չէ, որ ընտրված փաստաթղթերը տպագրվում էին ամբողջությամբ և դրանցում ամփոփված բազմաթիվ փաստաթղթեր կրկին կարտատրվեին, երբ ավելի ուշ, պատերազմից հետո, 1914 թ. պատերազմին վերաբերող փաստաթղթերի հրապարակման հանձնաժողովը կիրականացնի իր ծրագիրը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, 1939-1945 թթ. պատերազմի պատճառներին վերաբերող փաստաթղթերի հրապարակման հանձնաժողովը կշարունակի երկու պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանին վերաբերող հավաքածուի իրականացումը: Այդուհանդերձ, Առաջին համաշխարհային պատերազմին վերաբերող փաստաթղթերը սլատմաբանի կամ ուսումնասիրողի կողմից հետազոտման կարիք ունեին և իրենց հարստության ու բազմազանության պատճառով կարող էին, անկասկած, առաջնակարգ կարևորություն ունենալ Հայաստանին և հայերին առնչվող գործերի համար:

Այս ժողովածուի տարբեր փաստաթղթերը, որոնք թվով 757-ն են, մի քանիսն իրենց հավելվածներով հանդերձ, դասակարգված են հետևյալ գլխավոր թեմաների շուրջ.

- 1/ Անտանտի տերությունների բուն դիտավորությունները, և դաշնակիցների հաղթանակից հետո Ասիական Թուրքիայի սպագային վերաբերող նրանց միտումները:
- 2/ Օսմանյան կայսրության հայերի տեղահանությունը և կոտորածը, ժամանակակից դարաշրջանի առաջին գեղասպանությունը:
- 3/ Ֆրանսիայում Հայկական ազգային պատվիրակության և, մասնավորապես, Պողոս Նուբար փաշայի գործունեությունը, որը ներկայացնելով ամենայն հայոց կաթողիկոս, Նորին սրբություն Գևորգ V-ին, հաստատվել էր Փարիզում, որպեսզի իր հավաժվող հայրենակիցների վիշտն ամրապնդի և Հայաստանի քաղաքական ապագան հաշտության կոնֆերանսում ապահովելու համար միջոցներ որոնել:
- 4/ Գրեթե բացառապես՝ աշխարհի չորս անկյուններից եկած հայերից կազմված Արևելյան լեգեոնի ստեղծումը, որոնք զինվորագրման միջոցով հույս էին տածում նպաստել իրենց հայրենիքի վերածնությանն Անտանտի հաղթանակից հետո:

1 Հայերին վերաբերող «Դեղին գիրք» լույս է տեսել հետևյալ խորագրով. “Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l’Empire ottoman 1893-1897”. Paris. 1897.

5/ Կամավոր հիմունքներով հայերի զինճառայության անցնելը Կովկասի ռազմաճակատում և իրավիճակն Անդրկովկասում, մասնավորապես, ինքնակալության անկումից և Հայաստանի հանրապետության հռչակումից հետո:

*
* *

1916 թ., երբ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի բնաջնջման լուրերը և վկայությունները դեռևս առաջ էին բերում Եվրոպայի հուզմունքը, պատմաբան Առնոլդ Թոյնբիի աջակցությամբ² Լորդերի պալատի լիբերալ անդամ լորդ Բրայսը լույս ընծայեց Ֆորին Օֆիսի արխիվներից և մասնավոր աղբյուրներից քաղված «Կապույտ գիրքը»³: Պատերազմի ավարտից մեկ տարի անց, «Ռոյլե Օրիենտ Միսիոնի» հիմնադիր, դոկտոր* Յոհաննես Լեփսիուսն, իր հերթին, հրատարակեց Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարության արխիվներում պահվող փաստաթղթերը⁴: Այս երկու ստվարածավալ ժողովածուներն առ այսօր մնացել են իբրև Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության ամենակարևոր սկզբնաղբյուրներ: Ֆրանսիական հանրային արխիվների փաստաթղթերը, որոնք գրեթե անտիպ են ու նվազ հայտնի, մնում են բացառապես գիտության՝ սահմանափակ և իրազեկ մշակների տրամադրության ներքո: Այս ժողովածուի հրատարակությամբ, մենք հույս ունենք նպաստել Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրությանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, որը Մերձավոր Արևելքի այս տարածաշրջանում առնչվում է միջազգային քաղաքականությանը:

Եթե այս ժողովածուն երկար տարիների համառության և անձնական ջանքերի գործադրման արդյունքն է, այդուհանդերձ, հավաստի է, որ այն լույս չէր տեսնի առանց մի քանի նշանավոր անձանց քաջալերանքի ու բարյացակամության: Մեր ջերմ շնորհակալություններն են ուղղվում նախ և առաջ հանգուցյալ դեկան Պիեռ Ռևուլենին (1893-1974), որի պատմագիտական հետաքրքրությունը երբևէ չի նվազել Հայկական հարցի հանդեպ և որը եղել է այս աշխատանքի ոգեշնչողը: Այս աշխատանքն առավել ևս լույս չէր ընծայվի առանց Ինստիտուտի անդամ, Սորբոնի պրոֆեսոր պ. Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի մշտական քաջալերանքի: Մեզ համար պ. Դյուրոզելը եղել է բարյացակամ և անխոնջ դեկավար: Մենք նրան ի խորոց սրտի շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հանդեպ նրա հոգածության համար:

Թող, որ մեզ թույլատրվի նաև շնորհակալություն հայտնել այն վարչությունների, արխիվների կամ գրադարանների աշխատակազմերին, որոնք հաճախ դյուրին են դարձրել մեր առաջադրանքի կատարումը և երբեմն մեզ տեղեկություններ հաղորդել, մասնավորապես, մեր ցանկի համար:

Շատ ավելի հայ. քան այս կամ այն ճամբարի յուրաքանչյուր այլ ժողովրդի համար՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ունեցած ողբերգական հետևանքների պատճառով, մենք անհրաժեշտ ենք գտնում ներածության մեջ ներկայացնել պատերազմական այս շրջանում Հայկական հարցին վերաբերող մի ուսումնասիրություն՝ այս ժողովածուի փաստաթղթերի և այլ չիրապարակված արխիվային սկզբնաղբյուրների լույսի ներքո:

Փարիզ, 1983 թ.:

Արթուր Պեյլերյան

² Այն տպագրվել է հետևյալ վերնագրով. "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon". London, 1916.

* Այստեղ և այսուհետև՝ համանման փակագծերում թարգմանչի միջամտություններն են: - Ճ, ք.:

³ Այս հրատարակությունն ունի հետևյալ վերնագիրը. "Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke", Potsdam, 1919.

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ

Այս ժողովածուի 757 փաստաթղթերը գրեթե բացառապես անտիպ են, բացի մի քանիսից՝ մասնույի հողվածներից կամ պայմանագրերի բնագրերից և ելնում են ֆրանսիական գանձագան հանրային արխիվներից: Սկզբնական շրջանում մեր նպատակն էր ժողովել հայերին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը: Սակայն փաստաթղթերի առատությանն ի տես, մենք հարկադրված եղանք հապճեպ հրաժարվել մնացած ծրագրից և ընտրություն կատարել: Այդ ընտրությունը միշտ չէ, որ դյուրին է եղել: Այսպիսով, այստեղ չեն գտնի ոլորտ փաստաթղթեր, որոնք թեպետ առնչվում են հայերին, հետաքրքրությունից ամբողջությամբ զուրկ են, այնժամ, երբ տեղ են գտել ուրիշներ, որոնք առաջին հայացքից ուղղակիորեն հայերին չեն վերաբերվում, ինչպես դաշնակիցների կողմից դեսանտի ափ դուրս բերումը Կիլիկիայում, անգլիական գործերի մուտքն Ադրբեջան, իրավիճակն Անդրկովկասում և այլն: Մենք նույնիսկ աչքաթող չենք արել մի փաստաթուղթ¹, որը վերաբերվում է Օսմանյան կայսրության հույներին, օգնելու համար ավելի լավ լսմանը օսմանյան կառավարության դիրքորոշումը Փոքր Ասիայի քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ:

Տարբեր թեմաների առնչվող ոլորտ փաստաթղթեր մասամբ են արտատպվել միայն իրենց ծավալի պատճառով: Այս պարսզայում պահպանվել է միայն հայերին վերաբերող մասը, ինչպես և այդ ճշգրտված է ծանոթագրության մեջ:

Թեպետ իբրև այս ժողովածուի ծայրագույն եզրեր սահմանել ենք պատերազմի հայտարարումը և 1918 թ. նոյեմբերի 11-ի զինադադարը, այդուհանդերձ, այստեղ դասել ենք երկու փաստաթուղթ՝ թիվ 756 և 757 փաստաթղթերը, որոնք երկուսն էլ կրում են զինադադարին հաջորդած ամսաթիվ. թիվ 756 փաստաթուղթն ունի հիմնգ հավելված, որոնցից չորսը թվագրված են զինադադարին նախորդած ամսաթիվ. զինադադարին հաջորդած հիմնգերուղ հավելվածը, ինչպես և մյուսները, առնչվում է միևնույն իրադարձություններին: Թիվ 757 փաստաթղթի հավելվածում ամփոփված է 1919 թ. ապրիլի 28-ի թվակիր մի փաստաթուղթ, որի բովանդակությունը համահունչ է բացառապես հայերի գործունեությանն Անդրկովկասում ու Կովկասի ռազմաճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում:

Փաստաթղթերը (ճեպագրեր, հեռագրեր, նամակներ, ծանուցագրեր կամ հուշագրեր), բոլորը դասակարգված են ժամանակագրական սկզբունքով և վերջում ունեն սկզբնաղբյուրին առնչվող նշում: Երբ փաստաթուղթը թվագրված չէ, մենք ուղեգրել ենք արխիվների դասակարգման ամսաթիվը:

Մենք ձեռնպահ ենք մնացել տպագրված բնագրերի մասին որևէ անձնական կարծիք կամ մեկնաբանություն առաջադրելուց: Մենք պարզապես բավարարվել ենք, դյուրին դարձնելու համար դրանց լեզուները, ծանոթագրություններում այնպիսի բացատրություններ տալով, որոնք անհրաժեշտ ենք համարել:

Հնարավորության սահմաններում մենք պահպանել ենք բնագիրը ներկայացնելու ձևը՝ ուղարկողի և հասցեատիրոջ ազգանունը, առաքման և ստացման ամսաթիվը (ինչ վերաբե-

¹ Տես ստորև թիվ 637 փաստաթուղթը:

յում է հեռագրերին՝ հաճախ նույնիսկ ժամը), փաստաթղթի բնույթը և գրանցման համարը, խմբագիրների ծանոթագրությունները, ծանոթագրության մեջ նմանապես մատնացույց են արվել նախարարների կողմից՝ հաճախ ձեռագիր տրված գնահատականները: Եթե հնարավորություն ենք ունեցել գտնելու միաժամանակ միևնույն փաստաթղթի բնագիրը և պատճենը, բնականաբար, գերադասել ենք արտատպել բուն բնագիրը:

Մենք ջանացել ենք ճշգրտել առաքողների և հասցեատերերի պաշտոններն ու սոցիալական դիրքը: Որոշ պարագաներում չենք կարողացել դրանք հավաստիորեն վերականգնել և գերադասել ենք չտալ այնպիսի տեղեկություններ, որոնց շուրջ վստահ չենք եղել: Նմանապես, երբ առաքողի կամ հասցեատիրոջ անունը մեզ թվացել է անընթեռնելի, անհասկանալի կամ երբ չենք կարողացել այն պարզաբանել, մենք ավելի շուտ այդ հիշատակել ենք ծանոթագրության մեջ, այլ ոչ թե մտածացին ազգանուն գրել: Ընդհանուր առմամբ, բաց ենք թողել բոլոր անընթեռնելի բառերը: Փոխարենը, բացակայող այն բառերը, որոնք մենք կարողացել ենք վերականգնել, երևան են գալիս փակագծերում:

Քանի որ պաշտոնական բողոքակցությունները միշտ չէ, որ կրում են նախարարների ստորագրությունները, այլ հաճախ ստորագրված են ըստ հանձնարարության, մենք նման դեպքում, ծանոթագրության մեջ, հիշատակել ենք փաստաթուղթը ստորագրողի անունը:

Ռուսական, հայկական, բուրքական և վրացական հատուկ անունների ուղղագրությունը մեզ բազմաթիվ անհանգստություններ է պատճառել: Արդյոք մենք պետք է դրանք արտատպելիք այն ձևով, ինչպես ի հայտ են գալիս բնագրերում, թե՞ պետք է ընտրելիք ժամանակակից տառադարձության համակարգը: Ավելի մատչելի լինելու համար, հրատարակել ենք այս վերջին մեթոդից, որը նախատեսված է մասնագետների համար: Սակայն, այսուհանդերձ, մենք միշտ չէ, որ պահպանել ենք հատուկ անունների ուղղագրությունն ըստ բնագրի: Հիրավի, հազվադեպ չենք հանդիպում նույն ազգանվանը տարբեր ձևերով, երբեմն միևնույն փաստաթղթում: Այսպիսով, ռուսական հատուկ անունների վերջավորությունները վերածել ենք «ովի»՝ «ոֆֆի», «ոֆի» կամ «ոուվի» փոխարեն: Հայկական, վրացական և բուրքական հատուկ անունները, ինչպես նաև տեղավայրերի նախկին անվանումները, արտատպվել են առանց փոփոխության: Դիարբաքիի փոխարեն՝ Դիարբեքի: Իստանբուլի փոխարեն՝ Կոստանդնուպոլիս, Անդրկովկասի փոխարեն՝ Անդրկովկաս և այլն: Ինչ վերաբերում է միևնույն ազգանվան տարբերություններին, որոնք, ինչպես մեզ թվացել է, բխում են ավելի շուտ ուղղագրական սխալից, մենք դրանք ընդգծել ենք [sic]-ով* :

Պատահում է, որ որոշ փաստաթղթեր ընդգրկում են համանման բովանդակ պարագրաֆներ: Մենք նպատակահարմար ենք գտել, այդուհանդերձ, դրանք արտատպել ամբողջությամբ, խուսափելու համար խառնաշփոթից: Որոշ փաստաթղթեր իրենցից ներկայացնում են մամուլի կտրածոներ կամ հատվածներ լրագրային հոդվածներից. մենք դրանք ներկայացրել ենք կամ ամբողջությամբ, կամ մասամբ, ըստ այն հետաքրքրության, որը նրանք ունեն և ջանացել՝ ծանոթագրության մեջ նշել լրագրի ամսաթիվն ու համարը:

Մենք, անշուշտ, զիտակցում ենք, որ այս ժողովածուն գերծ չէ որոշ բացթողումներից: Այսպիսով, չնայած մեր որոնումներին, չենք կարողացել գտնել որոշ փաստաթղթերի հետքը, որոնց գոյության մասին մեզ վկայվել է:

Հատուկ անունների և թեմատիկ ցանկն ընթերցողի համար պարզապես կդարձնի փաստաթղթերի որոնումը**:

* sic (լատ.) - հենց այսպես: - Ծ. ք.:

** Գրքի հայերեն հրատարակության մեջ, պ. Պեյրերյանի համաձայնությամբ, ելնելով հայ ընթերցողի շահերից, նպատակահարմար գտանք նրա կողմից կազմված միասնական ցանկը մասնատել երկու մասի՝ անձնանունների և տեղանունների: - Ծ. ք.:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԿՐՃԱՏՈՒՄՆԵՐ

ԱԳԹ	Արտաքին գործողությունների քառերաբեմ
ԱԼ	Արևելյան լեզուն
Ավաս	Առանց վայրի և առանց ամսաթվի
ԲՇ	Բանակի շտաբ
ԳՀ	Գլխավոր հրամանատար
ԳՀՇ	Գլխավոր հրամանատարի շտաբ
ԶՆ	Զինվորական ներկայացուցիչ
ԶՄՆ	Զինվորական մշտական ներկայացուցիչ
ԸՏ	Ընդհանուր տեղեկություններ
Ժպ	Ժամանակավոր պաշտոնակատար
Ծ	Ծանուցագիր
Կաբ.	Կաբինետ
Հ	Հեռագիր
ՀԱՊԱ	Հայկական ազգային պատվիրակության արխիվ
ՀԳՏ	Հաղորդակցությունների գլխավոր տեսուչ
Հեծ. Դ	Հեծելազորային դիվիզիա
Հետ. Դ	Հետևակային դիվիզիա
ՀԿ	Հայկական կորպուս
ՀՀԴ	Հայ հեղափոխական դաշնակցություն
ՀՃ	Հեռագրային ճեպագիր
Ճ	Ճեպագիր
ՄԱԿ	«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտե
Ն	Նամակ
Շ	Շտաբ
ՇԿ	Շտաբի կայան
ՊՍՖՍ	Պաղեստինի և Սիրիայի ֆրանսիական ստորաբաժանում
ՌՀԾ	Ռազմական հետախուզական ծառայություն
ՌՆԳԽ	Ռազմական նախարարության գերագույն խորհուրդ
ՍԿԶ	Մերժանտական կազմի զինժառայող
ՌԻՕ	Ուոր Օֆիս
Քաղ. վարչ.	Քաղաքական վարչություն
ՖՕ	Ֆոլիոն Օֆիս
A.C.M.	Archives centrales de la Marine (Ռազմածովային նախարարության կենտրոնական արխիվ)
A.M.A.E.	Archives du ministère des Affaires étrangères (Արտաքին գործերի նախարարության արխիվ)
A.M.G.	Archives du ministère de la Guerre (Ռազմական նախարարության արխիվ)
A.N.	Archives Nationales (Ազգային արխիվ)
B.N.	Bibliothèque Nationale (Ազգային գրադարան)
f.	folio (թերթ)
ff.	folios (թերթեր)
L.O.	Légion d'Orient (Արևելյան լեզուն)
N.S.	Nouvelle série (նոր սերիա)
v.	verso (շրջերես)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Հայկական հարցը», որը XIX դարում և XX դարի սկզբին մեծ անհանգստություն է պատճառել եվրոպական պետական գրասենյակներին, այս վերջին տասնամյակի ընթացքում քակվել է այժմեականության նոր փուլ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում օսմանյան ղեկավարների հոգածության շնորհիվ իր «վերջնական» կարգավորումից ի վեր, այսօր այն ո՛չ «Հայկական հարց» և ո՛չ Թուրքահայաստան պաշտոնապես գոյություն չունեն: 1923 թ. հուլիսի 24-ի Լոզանի պայմանագիրը հուղարկավորել է դրանք, չնայած Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայերին տրված դաշնակիցների խոստումներին:

Սուրբան Աբդուլ Համիդի մեծ վեճերից մեկը՝ Սաիդ փաշան, 1881 թ. բացահայտորեն հայտարարել է. «Վերացնելու համար Հայկական հարցը, հարկ է վերացնել հայերին»: 1915 թ. օսմանյան կառավարությանը ներկայանում է նպատակաւոր առիթը: Պատերազմը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում Ասիական Թուրքիայի և նույնիսկ Թրակիայի ողջ հայ բնակչությունը մի քանի ամսում տեղահանելու կամ կոտորելու համար: Ավելի քան հիսուն տարի անց, 1973 թ. հունիսին, ՄԱԿ-ում Մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովի քննարկումների ընթացքում, պ. Ռուհաշխանկիլոն, վերոհիշյալ հանձնաժողովի հատուկ զեկուցողը, անդրադառնալով ցեղասպանությանն առհասարակ, թույլ է տալիս անզգաշություն՝ իր զեկուցի 30-րդ պարագրաֆում ընդգրկելով հետևյալ արտահայտությունը.

«Անդրադառնալով ժամանակակից դարաշրջանին, կարելի է հիշատակել հայերի կոտորածին առնչվող բավական առատ փաստաթղթերի գոյության մասին, որը դիտվել է իբրև XX դարի առաջին ցեղասպանություն»¹:

Այս մի քանի խոսքերը վերակենդանացրել են մագապուրծ հայերի՝ համայն աշխարհում սփռված սերունդների հույսերը, իրենց գործը միջազգային ատյանների կողմից վերջապես ճանաչված տեսնելու հարցում, բայց դրանք հարկադրել են նաև ՄԱԿ-ին կից որոշ տերությունների լիազոր ներկայացուցիչների՝ պատմական այս փաստերի հիշեցման առթիվ կողմ կամ դեմ արտահայտվելու: Թուրքիայի ներկայացուցիչը, ինչ վերաբերում է իրեն, չի երկյուղել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության նահանգներում հայ ժողովրդի բնաջնջումն իբրև «առասպել» բնութագրելու²:

Այն փաստաթղթերը, որոնք մենք ի մի ենք բերել այս ժողովածուի մեջ, կվկայեն, թե արդյոք կոտորածները բխում են կարծեցյալ, թե իրական ակունքներից: Այդուհանդերձ, ավելի լավ ըմբռնելու համար Հայկական հարցի վճռական՝ 1915-1918 թթ. փուլը, որին դրանք առնչվում են, մենք պատրաստվում ենք դրանք վերադասավորել իրենց պատմական հենքի մեջ, սկսելով 1908 թ. երիտթուրքերի իշխանության գալուց:

*
* *

1908 թ. զարնանը Բալկաններում տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները մեծ տերությունների ուշադրությունը բազմիցս հրավիրել են Մակեդոնիայի վրա: Լինելով «ստատուս բվոյի» կողմնակիցը, Արևմուտքը կրկին հարկադրված եղավ միջամտելու Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին, միջամտություն, որը Մոնաստիրի և Սալոնիկի մահմեդական ազգայնամուլական շրջաններում ընկալվեց իբրև ինքնամուլաստացում: Եվրո-

1 St'u Nations Unies, Conseil Économique et Social. E/CN.4/Sub.2/L.583, p. 10.
2 Հմնտ. Nations Unies, Conseil Économique et Social. E/CN.4/SR.1286, p. 5.

պական տերություններին կասկածում են կայսրության այս շրջանի մասնատումը նախաձեռնելու հարցում: Վրդովմունքը մեծ է Սալոնիկում, որը մի փոքր առաջ դարձել էր երկրորդ քաղաքի ժողովների կենտրոնը, որոնք հետամուտ էին օտար տերությունների մեքենայությունների ձախողմանն արագ յուծում տալուն: Մակեդոնիայում գտնվող III ամակի զինվորական շրջաններն, իրենց հերթին, համակվում են դժգոհությամբ: Ապստամբած սպաները (Նիյազին և Էնվերը) մի քանի հարյուր զինվորների հետ մեկտեղ պատսպարվում են լեռներում՝ սուրբան Աբդուլ Համիդի բռնատիրության դեմ պայքարելու համար: Նրանց ապստամբությունը ծավալվում է բանակում, արժանանալով ազատասեր սպաների հավանությանը: Երբ ամբողջությամբ նրանց կողմն անցած III բանակը վճռում է շարժվել դեպի Կոստանդնուպոլիս, մեկուսացված և խռովարարների առջև անգոր Աբդուլ Համիդը զիջում է զինվորական շարժման կամքին: Օսմանյան II սահմանադրության հռչակմամբ, երիտթուրքերը 1908 թ. հուլիսի 24-ին անցնում են իշխանության գլուխ³:

Կոստանդնուպոլսում առանց արյունահեղության իրագործված վարչակարգի փոփոխությունը համընդհանուր գոհունակությամբ է ընդունվում եվրոպական դիվանագիտական շրջաններում, մասնավորապես, Վիեննայում, որտեղ Բալկաններում ուժերի հարաբերակցության նկատմամբ միշտ ի հայտ է բերվում մեծ նրբանկատություն⁴:

1908 թ. հեղափոխության ամենակնհայտ իրողություններից մեկը Սալոնիկի հրեական ազդեցիկ համայնքի որոշ ներկայացուցիչների ունեցած հստակ և ակտիվ դերն է: Հրեա անձինք և դեռ ավելին՝ «դեմոստրերը»⁵, հանուն սահմանադրական վարչակարգի հաստատման, առաջին իսկ ժամից սերտորեն համագործակցել են երիտթուրքերի հետ, նրանց հետ պահպանելով հավասարը չունեցող վստահություն ներշնչող կապեր: Գատապաշտպան, իսկ ավելի ուշ Սալոնիկի հրեա պատգամավոր Կարաստն, որը քաջ հայտնի է արևմտյան ֆրանկմասոնական շրջաններում, 1908-1918 թթ. սահմանադրական դարաշրջանի ընթացքում կդասվի, այսպիսով, ակնառու դեմքերի թվին: Երիտթուրքերի քաջալերմամբ, Կարաստն կհիմնադրի նույնիսկ բազմաթիվ մասոնական օթյակներ Սալոնիկում և Կոստանդնուպոլսում⁶, անդամներին հավաքագրելով գլխավորապես «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի խմբակներից⁷: Անձամբ շեյխ-ուլ Իսլամը, Օսմանյան կայսրությունում մահմեդական կրոնի ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյան, կներգրավվի «Սահմանադրություն» օթյակի գործերում, որի նախագահը Ջավիդ բեյն է⁸: Թեպետ ՄԱԿ-ի կենտրոնական նստավայրը Կոստանդնուպոլսում է, մինչև 1912 թ. հունական գրավումը Սալոնիկը կմնա իբրև երիտթուրքական շարժման օջախ:

Ինչպես և կայսրության մյուս բոլոր ոչ մահմեդական ժողովուրդները, հայերը ևս կարծում են, որ իրենց փրկությունը կգտնեն նոր վարչակարգի շնորհիվ, որը վերջ է տալիս Աբդուլ Համիդի գահակալությանը բնորոշ ահաբեկչությանը: Վտարանդի դարձած և արտասահմանում

3 Երիտթուրքերի մասին տե՛ս Ibrahim Temo, Ittihad ve Terakki Cemiyetinin tesekkülü, Mecidiye (Romanya), 1939; E. E. Ramsaur, The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908, Princeton, 1957; Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London, 1961.

4 Հմնտ. "Terdjuman-i Hakikat", 13. IX. 1908, N 9878.

5 Թուրքերն այսպես են անվանում իսլամն ընդունած Սալոնիկի հրեաներին, քանի որ «դեմոստ» նշանակում է «վերադարձած» կամ «դարձած»: Ի թիվս ամենանշանավոր «դեմոստների» նշենք դ՛ոկտոյր Նազրմին, Միդիաք Եյուրբոյ բեյին, Ջավիդ բեյին, Ռահմի բեյին, Ռեմզի բեյին:

6 St'u Elie Kedourie, Young Turks, Freemasons and Jews // "Middle Eastern Studies", N 1 (1971), pp. 92-94.

7 Այսուհետև՝ հիշատակված է ՄԱԿ ձևով, թուրքերեն՝ «Իթթիհադ վե Թերաքքի ջեմիյեթի»: Թուրքական ազգայնամուլական կուսակցության հիմնադրումը սկիզբ է առնում 1889 թ.:

8 Բոմպարը՝ Ալթուսարին՝ գ՛ործերի՝ ն՛խարարին, Պերա, 26-ը ապրիլի 1911 թ., ճ. թիվ 210 // A.M.A.E., N.S., Turquie, tome 8.

հաստատված բազում հայեր վերադառնում են Թուրքիա⁹:

Մահմանադրական վարչակարգի առաջին ամիսները, հարկ է այդ ընդունել, կայսրության հիմնադրումից ի վեր առաջին անգամ, օսմանյան տարբեր ժողովուրդների թույլատրեցին վերապրել ազատության և համերաշխության բուռն պահեր: Օսմանյան խորհրդարանում և սեմատում, մահմեդական և ոչ մահմեդական պատգամավորները (ալբանացիներ, ալբաներ, հայեր, բուլղարացիներ, հույներ, հրեաներ, սեյթեր և թուրքեր) նիստերին մասնակցում էին կողք-կողքի: Հայ պատգամավորների թվում, մասնավորապես, առանձնանում էին Ջոհրապը, Վարդգեսը և դոկտոր Տաղավարյանը: Հայկական «Հնչակ» կուսակցությունը¹⁰, որը նվազ համակրանքով էր վերաբերվում երիտթուրք դեկավարների՝ ազատությանը և հավասարությանը վերաբերող առատ խոստումներին, մնում է ընդդիմության մեջ¹¹, այնժամ, երբ ՀՀԴ-ն¹², վստահությամբ լի թուրք ազգայնամուլների անկեղծության նկատմամբ, կրքոտությամբ գործվիզ է լինում կառավարությանը, հույս տածելով այս կերպ բարելավել Թուրքիայի հայերի ճակատագիրը¹³:

Սակայն հայերը կկորցնեն իրենց լավատեսությունը, երբ առաջին իսկ առիթի դեպքում, երիտթուրքերի կառավարությունն ի հայտ կբերի իր բուն դեմքը: Իշխանությունների համաձայնությամբ իրականացված հայերի կոտորածներն Ադանայում 1909 թ.¹⁴, տագնապ են հարուցում հայկական և նույնիսկ արտասահմանյան միջավայրերում: «...Երկիրը, որը կարծում էր, թե նախկին բռնապետությունը փոխարինված կտեսնի ավելի լիբերալ վարչակարգով, մեկնաբանում է «Ռեեյ արաբը», – գտնվում է ավելի բռնակալական, քան նախորդն էր, վարչակարգի ներքո»¹⁵:

Հիրավի, թեպետ օսմանյան նոր դեկավարները կայսրության տարբեր հպատակների առատորեն շռայլում էին հավասարության և եղբայրության խոստումներ, նրանց նպատակը մնում է՝ Բալկաններից մինչև Մոնղոլիա ու Չինաստան, թուրքական ազգությանը պատկանող բոլոր ժողովուրդներին համախմբելը՝ ամեն գնով ամենամեծ Թուրքիային կյանքի կոչելու համար: Այս նոր ազգայնամուլական շարժման անխոնջ ոգեշնչողներն են Ջիա Գյոքալփը, Յուսուֆ Աքչուրան, Ահմեդ Աղաօղլուն: Երիտթուրքերի անողորությունը Մակեդոնիան բազմիցս վերածում է ապստամբող օջախի: Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյի՝ 1910 թ. օգոստոսի 6-ի արտասանած մոլեզվին ելույթը, այդ ժամանակ Սալոնիկում գումարված երիտթուրքական վեհաժողովի շրջանակում տեղի ունեցած սահմանափակ և գաղտնի ժողովի ընթացքում, մատնանշում է այն քաղաքականության հիմունքները, որը կորդեզրվի կայսրության տարբեր ազգությունների նկատմամբ: Մենք դրանից քաղվածաբար ներկայացնում ենք այս մի քանի տողերը.

9 Հմմտ. Salmame-i Servet-i Fünun, Istanbul, 1327 [1911], p. 311.

10 Մարքսիստական, հեղափոխական միտում ունեցող «Հնչակ» կուսակցությունը հիմնադրվել է Ժնևում 1887 թ.: Այս առիթով, մասնավորապես, տես «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցության», Պեյրոթ, 1962, հ. 1-2; L. Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement, Berkeley and Los Angeles, 1967, 2e ed.; A. Beylerian, L'Impérialisme et le mouvement national arménien, (1885-1890) // "Relations internationales", 1975, N 3, pp. 30-32.

11 Տես «Հնչակ», 1908, թիվ 6-7, էջ 49-50:

12 Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, որը հիմնադրվել է Թիֆլիսում 1890 թ. ամռանը. այս կուսակցության ստեղծման մասին տես Մ. Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, Պարիզ, 1932, հ. 1 և Գահիրե, 1950, հ. 2; A. Beylerian, op. cit., pp. 39-41; L. Nalbandian, op. cit.

13 Հմմտ. Dr Riza Nour, Hücumlara cevaplar // Türkbilik Revüsü, Le Caire, 1937, N 7, pp. 91-92.

14 Ադանայի կոտորածների պատասխանատվությունների շուրջ տես Sir William M. Ramsay, The Revolution in Constantinople and Turkey. A Diary, London, 1909, p. 308; M. Philips Price, The Problem of Asiatic Turkey // "The Contemporary Review", 1914, N 678, p. 213.

15 "Le Réveil arabe", Paris, 16 avril 1909, N 2.

«Ներքին, ինչպես նաև արտաքին ասպարեզներում մեր վարչակարգի քաղաքականությունը պետք է լինի վճռական և առանց տատանումների: Քանզի միայն այդ հաստատական վճռականությամբ է, որ մենք կկարողանանք մեզ համար ապահովել Եվրոպայի հարգանքը և հեղինակություն՝ երկրի ներսում:

... Համաձայն սահմանադրության, թուրքական բոլոր հպատակները, ինչպես մահմեդականները, այնպես էլ ոչ մահմեդականները, հավասար են օրենքի առջև: Սակայն դուք պետք է հասկանաք, դուք ինքներդ, որ դա անհնար է: Նախ և առաջ՝ դրան հակադրվում է շարիաթը¹⁶, դրան հակադրվում են մեր ողջ անցյալը, հայրուր հազարավոր հավատացյալների զգացմունքները: Վերջապես, և դա շատ ավելի կարևոր է, դրան հակադրվում են իրենք՝ քրիստոնյաները, որովհետև ոչ մի գնով նրանք չեն ցանկանում օսմաններ դառնալ:

... Թուրքիայում հավասարության մասին կարող է խոսք լինել միայն այն օրը, երբ կիրականանա բոլոր տարրերի օսմանացումը, և այդ աշխատանքը կլինի երկարատև ու դժվարին: Մենք այդ բանում հաջողության կհասնենք, դրանում կասկած չկա, սակայն սպասելով, հարկ է, որ մենք հանդարտեցնենք մեր հարևաններին»¹⁷:

Բնականաբար, միայն Թալեաթ բեյը չէ այս թեզին գործվիզ, որն ընդունվում է մասնակիցների մեծամասնության կողմից: Մի քանի օր անց, մի խումբ բարեկամների առջև Ջավիդ բեյը հավաստում է միևնույն դավանանքը, իսկ ՄԱԿ-ի մեկ այլ հոնտուր՝ Հալիլ բեյը, գործվիզ է լինում միևնույն վճռականությամբ.

«... Քրիստոնյաների գինաթափման իրականացումը, հյուսակախմբերի ոչնչացումը, աստիճանաբար պատրիարքականների և էքզարքականների բնաջնջումը, մահմեդական տարագիրների բնակեցումը բուն քրիստոնեական գյուղերում, հողմացրիվ կանի Մակեդոնիայի քրիստոնյա ազգությունների բոլոր պատրանքները Մեծ Բուլղարիայի, Հինավուրց Մերթիայի, Հունական Մակեդոնիայի կամ անկախ Ալբանիայի գոյության հնարավորության շուրջ:

... Մեր հարաբերությունները մահմեդական այլ պետությունների հետ աստիճանաբար դարձել են ավելի սերտ և մեզ թույլատրում են մեծ հույսեր տածել իսլամի ապագայի հանդեպ»¹⁸:

Վեհաժողովի գլխավոր քարտուղար և Սալոնիկի «Իթթիհատ վե քերաքքի» լիցեյի տնօրեն Իհսան բեյի կողմից արտասանված վերջին ճառն ազդարարեց այն արյունավետ միջոցները, որոնք, եթե հարկը լինի, կգործադրվեն ապահովելու համար կայսրության ամբողջականությունը.

«... Անդրինուպոլսի կոմիտեն պահանջում է բուլղարական տարրի նվազեցումը կամ Անդրինուպոլսի վիլայեթում, ուր բնակչության մեծամասնությունը քրիստոնեական է, մեծ թվով մահմեդական «մոնաղջիրներին»¹⁹ բնակեցման, կամ Երիտասալք Թուրքիային թշնամաբար տրամադրված բոլոր քրիստոնյաների բնաջնջման միջոցով: Անդրադառնալով այս նույն թեզին, Մոնաստիրի կոմիտեն պահանջում է Փոքր Ասիա տեղահանել Մակեդոնիայի քրիստոնյա տարրի մի մասը, որը կփոխարինվի մահմեդականներով»²⁰:

Ամբողջությամբ ջանալով ամրապնդել իրենց իշխանությունը և հեղինակությունը իրենց համակրունակիցների շրջանում, երիտթուրքերը տարբեր առումներով զգուշորեն են վարվում

16 Մահմեդական կանոնական օրենքը:

17 «Սալոնիկում արտասանած Թալեաթ բեյի ճառը» // A.M.A.E., N.S., *Turquie*, tome 7.

18 Երբիեն Պիշոնին, Սալոնիկ, 15-ր նոյեմբերի 1910 թ., ճ. թիվ 164 // A.M.A.E., N.S., *Turquie*, tome 7.

19 «Վերաբնակիչներ»:

20 Երբիեն Պիշոնին, Սալոնիկ, 16-ր նոյեմբերի 1910 թ., ճ. թիվ 165 // A.M.A.E., N.S., *Turquie*, tome 7.

ՀՀԳ-ի ղեկավարների հետ. որոնք նրանց թույլ կտան սպանվել իրենց ազդեցությունը հայկական տարրի նկատմամբ²¹: Եվ այդուհանդերձ, նույնիսկ հրապարակայնորեն, երիտթուրքերը չեն թարցնում, որ սոցիալական հողի վրա իրենք երբևէ չեն ճանաչի մահ-մեղական և քրիստոնյա քաղաքացիների միջև կատարյալ հավասարությունը: ՄԱԿ-ի նշանավոր հռետոր Էռներ Նաջին, 1914 թ. մայիսին հայտարարում է Սալոնիկում.

«... Իսլամականությունը մեզ է տրվել աստվածային բարեհաճության կողմից: Այխարիբ կարող է քարուքանդ լինել, այն կարող է ամբողջությամբ տակնուվրա լինել, իսլամականությունը չի կարող անհետանալ... Օսմանիզմը դիտում է խալիֆաթը և իսլամականությունն իբրև ավելի սուրբ, քան իր սեփական կյանքը: Իսլամականությունը նրա ավանդույթներից ամենասուրբն է, ամենապայծառը»²²:

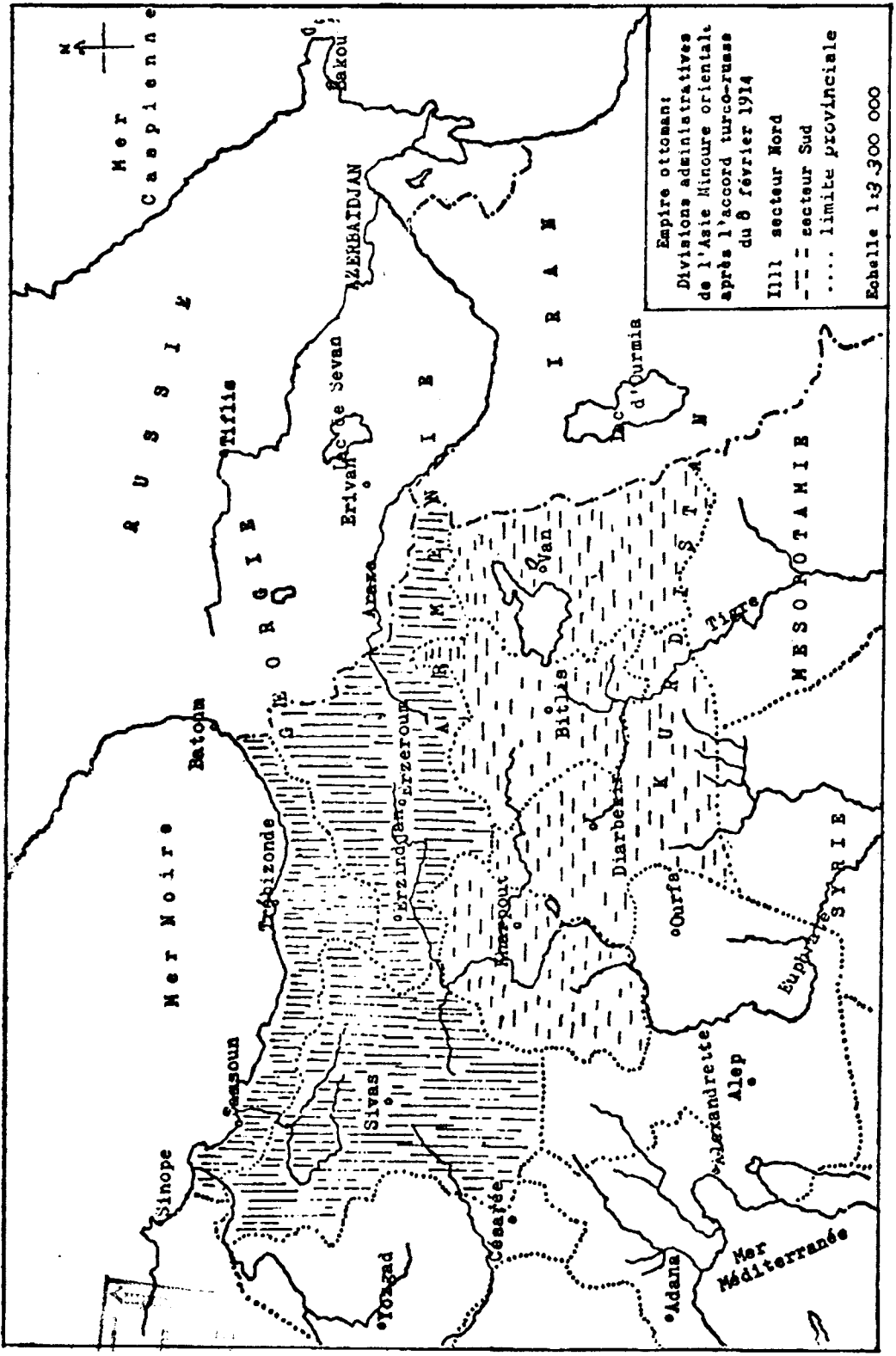
Արդյո՞ք Էռներ Նաջիի այս ելույթում չկա կայսրության ոչ մահմեդական հարատևներին ուղղված ծանուցում և սահմանադրության հավասարության սկզբունքների ժխտում: Իրականում, երիտթուրք ղեկավարները, անընդունակ լինելով կայսրության ոչ մահմեդական հարատևներին անբակտեղիորեն կապելու թուրքական մշակույթի և արժեքների հետ, փորձում են նրանց համախմբել օսմանյան դողշի ներքո, ամբողջությամբ պահպանելով իրենց գերիշխող դերը:

1911 թ. Ասիական Թուրքիայի հայկական մահանգներում ճնշումը և ցանկացած բնույթի բռնություններն այն աստիճանի են հասնում, որ իբրև Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ղեկավար հանդես եկող Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքը դիմում է Բարձր Դռանը «քրդերին զինաթափելու կամ զենքերը հայերին վերադարձնելու» համար²³:

Սակայն իրադարձություններն Արևելքում զարգանում են սրմբազ: Բալկանյան պատերազմը փոքր անց հաջողում է իտալա-թուրքական պատերազմին (1911-1912 թթ.): Պարտված Թուրքիան համաձայնվում է Լոնդոնում կոնֆերանս գումարելուն: Հայկական եկեղեցու զերագույն առաջնորդը կաթողիկոս Գևորգ V-ը, միջամտում է և Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Գաշկովին խնդրում, որ կայսրական կառավարությունը հետաքրքրվի Թուրքահայաստանի իր հայրենակիցների ճակատագրով²⁴: Այսպիսով, Ռուսաստանին դրոյում են կրկին պարտավորություն ստանձնել Հայկական հարցում: Հաղթահարելով օսմանյան կառավարության կողմից առաջ քաշված բազմաթիվ առարկությունները, Ռուսաստանը վերջապես ստանում է Վլիհեմձտրասսեի օգնությունը և հայկական խնդրի շուրջ հանգում են փոխզիջման: 1914 թ. հունվարի 26-ին/փետրվարի 8-ին օսմանյան կառավարության անունից Սաիդ Հալիմ փաշան և Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի գործերի հավատարմատար Գուլկեհյր ստորագրում են Ասիական Թուրքիայի հայկական մահանգների ճակատագիրը ճշգրտորեն սահմանող երկկողմ համաձայնագիր, որի հիմնական ուղղությունները հետևյալներն են²⁵.

1/ Փոքր Ասիայի արևելյան մահանգները կբաժանվեն երկու գոտու: Հյուսիսային գոտին կընդգրկի Էրզրումը, Տրապիզոնի և Սվազի վիլայեթները. Հարավային գոտին՝ Վանը, Խար-

21 Տե՛ս "Terdjuman-i Hakikat", 18. VIII. 1910, N 10553.
 22 "La Jeune Turquie", 31. V. 1911. N 22.
 23 "La Turquie", 4. IX. 1911. N 224.
 24 Հմնտ. Լ.Օ. Թիրքահայ յեղափոխության գաղափարաբանությունը. Փարիզ, 1935, հ. Բ, էջ 83-84; Ե. Կ. Տարկսյան, Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начала XX вв., Ереван, 1972, с. 288; Ա. Ս. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914), Երևան, 1979, էջ 210:
 25 Լուի Մալլեն՝ սրբ Էդուարդ Գրեյին, Կոստանդնուպոլիս, 9-ր փետրվարի 1914 թ., Ճ. թիվ 86 (հավելված) / PRO (Public Record Office, London), FO 371/2116/ 6862: Ժողովածու դիպլոմատիկական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում: 1912 թ. նոյեմբեր 12-ից մինչև 10 մայիսի 1914 թ., Թիֆլիս, 1915, էջ 198-200; Djemal Pasa'nin hatiralari 1911-1912, Istanbul, 1339 [1923], pp. 269-272.

բերլի, Բիթլիսի և Գիարբեքլի:

2/ Երկու գոտիներից յուրաքանչյուրը կգտնվի տաս տարով նշանակված եվրոպացի գլխավոր տեսչի հսկողության ներքո:

3/ Երկու գլխավոր տեսուչները կվերահսկեն. յուրաքանչյուրն իր գոտում, արդարադատության, ոստիկանության և ժանդարմության վարչությունները:

4/ Գլխավոր տեսուչներն իրավունք կունենան կառավարությանն առաջարկել բարձրատիճան պաշտոնյաների նշանակումը:

5/ Օրենքները, դեկրետները և պաշտոնական ծանուցումները կիրառարակվեն յուրաքանչյուր գոտու տեղական լեզուներով:

6/ Համիդիե գնդերը²⁶ կգործարկվեն և կդառնան պահեստային հեծելազոր: Նրանց գեներալը, որոնք կպահվեն ռազմական պահեստներում, նրանց կբաժանվեն միայն զորահավաքի կամ զորաշարժերի դեպքում:

Թուրքիայի հայերը գրեթե երեսուցուց տարվա գրկանքների, հալածանքների և կոտորածների հարկն ունեցան 1914 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագիրը ձեռք բերելու համար, որը Գուլկեհի կողմից բնութագրվեց իբրև Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի ապագայի լավագույն առիվատաշյա: «... Հայերը չեն կարող չընդունել, - գրում է նա Սանկտ-Պետերբուրգ, - որ սա թուրքական լծից իրենց ազատագրման առաջին քայլն է»²⁷: Հիրավի, կասկածից վեր է. որ այս համաձայնագիրը, եթե հանգամանքներն այն այլ ձևով տնօրինված չլինեին, պարունակում էր հաշտության և բարգավաճման սաղմեր: Անմիջապես պարզվեց, որ դրա կենսագործումը լինելու է շատ դժվարին: Գլխավոր տեսուչների ընտրությանը նախորդեց բանակցությունների ավելի քան երկու ամիս: Վերջապես համաձայնության հանգեցին Հյուսիսային գոտու համար՝ Նիդերլանդական Հնդկաստանում դեսպանի նախկին տեղակալ Վեստենենկի և Հարավային գոտու համար՝ Նորվեգիայի Ռազմական նախարարության գլխավոր քարտուղար, փոխգնդապետ Հոֆֆի անունների շուրջ: 1914 թ. մայիսի առաջին օրերին, երկու գլխավոր տեսուչները ժամանում են Կոստանդնուպոլիս և արժանանում կայսրական ընդունելության: Հոֆֆն այնուհետև մեկնում է Վան, որ ժամանում է միայն օգոստոսի 4-ին, այն դեպքում, երբ նույնիսկ մինչ Վեստենենկի մեկնումը, Եվրոպայում բռնկվում է պատերազմը:

* *

1914 թ. հունիսի 28-ին, Սարաևոյում մի սերբի կողմից Ավստրո-Հունգարիայի թագաժառանգ Էրցհերցոգ Ֆրանսուա-Ֆերդինանդի և նրա կնոջ սպանությունը պատրվակ է ծառայում պատերազմի սանձազերծման համար: Վիեննայի արքունիքը Սերբիային է ներկայացնում խստաշունչ վերջնագիր. պահանջելով ինքնիշխան պետության համար հատուցումների անընդունելի պայմաններ: Բավարարում չստանալով, 1914 թ. հուլիսի 28-ին Ավստրո-Հունգարիան պատերազմ է հայտարարում Սերբիային: Մեկը մյուսի ետևից, Գերմանիան՝ Ավստրո-Հունգարիայի կողմից. Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան՝ հանում Սերբիայի, ընդդեմ կենտրոնական տերությունների, շրթալակցվում են հանգամանքների ճակատագրական զուգահեյությունը: Առճակատումից շատ առաջ, Գերմանիան հետամուտ էր

26 Համիդիե կոչվող բրդական հեծելազորային գնդերը ստեղծվել են Աբդուլ Համիդի կողմից 1891 թ. գարնանը՝ Փոքր Ասիայում հայկական հնարավոր ապստամբությունը ճնշելու նպատակով:

27 Djemal Pasa'nin hatiralari, op. cit., p. 272: Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (1801-1917), Երևան, 1967, հ. 3, էջ 433:

օսմանյան ռազմական դաշինքին: Հաշվարկը պարզունակ էր. եթե Թուրքիան միանար գերմանական խմբակցությանը, Ռուսաստանը հարկադրված կլիներ իր գորքերի մի մասն արևելքից տեղափոխել դեպի Կովկասի ռազմաճակատ: Մյուս կողմից, նեղուցների փակումն ավելի դժվարին կդարձներ հաղորդակցությունները Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների միջև, մասնավորապես, ռազմամթերքների մատակարարման հարցում: Իր ծրագիրը հաջողությամբ պահելու համար, Վլիկեյմ II-ը հանձին էնվեր փաշայի ձեռք է բերում գործնական ու նվիրված գործընկերոջ: Ռ՞վ է, այսպիսով, էնվեր փաշան, որը պատերազմի այս վճռորոշ շրջանում, Արևելքի քրիստոնյաների և հատկապես հայերի ճակատագրում կկատարի գլխավոր դերը:

Ծագմամբ Կոստանդնուպոլսի համեստ ընտանիքից, էնվեր փաշան 1908 թ. հեղափոխությունից հետո նշանակվել էր Բեռլինում Թուրքիայի ռազմական կցորդ: Նա վերադարձել էր Կոստանդնուպոլիս 1911 թ., իբրև կայսրի և գերմանական ռազմամոլության ջերմեռանդ երկրպագու²⁸: Լինելով խանդավառված ազգայնամոլ, բախտախնդիր, համարձակ ու սնապարծ, նույնքան խիզախ, որքան և առանց խղճմտանքի, էնվերը մասնակցել էր իտալաթուրքական և բալկանյան պատերազմներին: 1914 թ. հունվարին հասնելով փաշայի կարգավիճակի և նշանակվելով նախ Ռազմական նախարար, այնուհետև՝ Գլխավոր շտաբի պետ, առանց նույնիսկ ունենալու սուլթան Մեհմեդ V-ի ստորագրության կարիքը, նա համոզված էր, որ նախախնամությունն իր համար սահմանել է արտասովոր ճակատագիր: Գաշինքին վերաբերող կայսրի առաջարկությունն այժմ նրան թվում է իբրև աստվածային շնորհ: Թուրք-գերմանական բանակցություններն ամենագաղտնի պայմաններում ընթանում են 1914 թ. հուլիսին Կոստանդնուպոլսում, գերմանական կողմից՝ Կոստանդնուպոլսում գտնվող դեսպան Վանգենհայմի և Թուրքիայում գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավար ու կայսրի անձնական բանագնաց, գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի և թուրքական կողմից՝ էնվեր փաշայի, Ներքին գործերի նախարար ու ՄԱԿ-ի ազդեցիկ գործիչ Թալեթթ բեյի, օսմանյան խորհրդարանի նախագահ Հալիլ բեյի և մեծ վեզիր, թեև կառավարության վրա ազդեցություն չունեցող, Սաիդ Հայիմ փաշայի միջև:

Թուրք-գերմանական համաձայնագիրը Սաիդ Հայիմ փաշայի և Վանգենհայմի կողմից ստորագրվում է 1914 թ. օգոստոսի 2-ի երեկոյան Գերմանիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու հաջորդ օրը: Ոչ սուլթանի, ոչ էլ ՄԱԿ-ի այլ ազդեցիկ անդամների հետ, ինչպիսիք են Ֆինանսների նախարար Ջավիդ բեյը կամ Ռազմածովային նախարար Ջեմալ փաշան, ոչ ոք չէր խորհրդակցել²⁹: Համաձայնագրի 2-րդ հոդվածը նախատեսում էր Օսմանյան կայսրության ընդգրկումը պատերազմի մեջ Գերմանիայի կողմում՝ ընդդեմ Ռուսաստանի: Փոխարենը, համաձայն 4-րդ հոդվածի, Գերմանիան պետք է գեներալ մոժով պաշտպաներ օսմանյան տարածքի ամբողջականությունը: Քանի որ ռուս-գերմանական պատերազմը սկիզբ էր առել 1914 թ. օգոստոսի 1-ին, Թուրքիան պարտավորվելու էր անմիջապես պատերազմ հայտարարել Ռուսաստանին: Սակայն օսմանյան կառավարությունը չի կարողանում անմիջապես տեղ գրավել պատերազմող տերությունների շարքում. մի կողմից, նրա ռազմական նախապատրաստություններն ավարտին չեն հասել, մյուս կողմից, հարկ է, որ խզումը վրա հասնի Անտանտի տերությունների նախաձեռնությամբ, այն ֆինանսական պարտավորությունների պատճառով, որոնք Թուրքիային դեռևս կապում են այս վերջիններիս հետ:

Այդուհանդերձ, զգացվում է, որ երիտթուրքերի վճիռը վերանայման ենթակա չէ: Թուրք-

28 Հմնտ. Sevket S. Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver pasa, Istanbul, 2e éd., 1976, vol. II, pp. 211-212. 29 Տես Ա. Բ. Կուրան, İnkilâp tarihimiz ve İttihâd-i Terakki, Istanbul, 1948; S. S. Aydemir, op. cit., pp. 520-525.

գերմանական համաձայնագրի ստորագրման հաջորդ իսկ օրվանից, 1914 թ. օգոստոսի 3-ից, օսմանյան մամուլում տպագրված Ռազմական նախարարության պաշտոնական հաղորդագրությունը դրոշների ներքո է կանչում 20-ից 45 տարեկան օսմանյան բոլոր հայատակներին³⁰։ Արդարացնելու համար այդ՝ նվազագույնը փութկոտ միջոցառումը, կուռավարությունն ընդգծում է, որ Եվրոպայում տիրող խրթին իրավիճակի պատճառով, սահմանների պաշտպանությունն անխուսափելի է դարձնում հավելյալ նախազգուշական միջոցառումների ընդունումը։

Համընդհանուր զորակոչը վերաբերում է կայսրության ողբան մահմեդական, նույնքան էլ ոչ մահմեդական հայատակներին և նրանց թվում՝ հայերին³¹։ Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունը, և Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին որքա՞ն հայեր են դեռևս մնում Ասիական Թուրքիայի հայկական նահանգներում։ Թիվը ճշգրտելը դժվար է, քանզի այն բոլոր վիճակագրությունները, որոնք մենք ունեցել ենք, կազմվել են միայն մոտավոր ձևով և այնպիսի հանգամանքներում, որոնք արատավորում են դրանց հավանականությունը։ Օսմանյան կառավարությունը, ինչպես նաև թուրքական գանազան իշխանությունները, որոնք նախքան Բեռլինի վեհաժողովը (1878 թ.) հայերին հաշվում էին նվազագույնը 2400000 անձանց սահմանում³², 1878 թ. Հայկական հարցի ծագումից հետո, պատրաստվում էին պարբերաբար նվազեցնել այս թիվը։ Սակայն այսօր հետաքրքրական է տեսնել, թե ինչպե՞ս են միևնույն հեղինակները մեծ փտահոսություն բնծայում Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած օսմանյան տարեգրքերից՝ «սալնամեհներին»³³, քաղված տվյալներին և ամբողջությամբ արհամարհում այդ նույն օսմանյան սկզբնաղբյուրներն այն պարագայում, երբ դրանք նախորդում են նշված վեհաժողովին³⁴։

«Դեղին գիրքը», որի անաչառությունն, ընդհանուր առմամբ, ճանաչում է գտել, 1897 թ. հաշվում է 1475011 հայերի³⁵, մի թիվ, որին նա հանգել է՝ հենվելով Ասիական Թուրքիային նվիրված Քինեի աշխատության վրա³⁶։ Բայց այդ ուսումնասիրությունը, որի փաստագրական հենքն, ի դեպ, անբասիր է, էթնիկական վիճակագրությունների համար կրկին դիմում է օսմանյան «սալնամեհներին» աղյուսակներին, ընդգծելով դրանց անստույգությունը³⁷։

Չմոռանանք նաև 1894-1896 թթ. ընթացքում օսմանյան կառավարության հրամանով իրականացված կտուրածների գուհերին, որոնց թիվը հավաստի սկզբնաղբյուրները նշում են

30 44 լիրայի չափով սահմանված «բեդե-ի ասկերիե» կոչվող իսկուսագրման հարկն, այդուհանդերձ, հնարավոր էր դարձնում զինվորական ծառայությունից իսկուսվելը։ 1914 թ. թուրքական մեկ լիրան համարժեք է 23 ոսկե իրանկի։

31 Կայսրության ոչ մահմեդական քաղաքացիների զորակոչը սահմանող օրենքն ընդունվել է 1910 թ.։
32 Հմմտ. Almanach de l'Empire ottoman pour l'année 1849, Constantinople, 1849, p. 71; A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, 1854, partie 2, p. 294; Salaheddin Bey, La Turquie à l'Exposition universelle de 1867, Paris, 1867, pp. 216-217. Համաձայն բարձրաստիճան սպա Ահմեդ Ջևադի, որն ավելի ուշ դառնալու է մեծ վեզիր, 1873 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի թիվը տատանվում էր 3 միլիոն անձանց սահմանում։ St'u Malûmat-i el-kâfiye fi memalik-i el Osmaniyeh, Istanbul, 1289 [1873], p. 85.

33 Օսմանյան պաշտոնական օրացույց։
34 St'u, մասնավորապես, Sadi Koças, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri, Ankara, 1967, pp. 257-258; A. E. Yalman, Yakın tarihte gördüklerimiz ve geçirdiklerimiz, Istanbul, 1970, vol. I, p. 327 - 980000 հայեր՝ 1907 թ., S. S. Sonyel, Yeni belgelerim isigi altında Ermeni tehcirleri // "Belleten", Ankara, 1972, N 141, pp. 32-34; S. S. Sonyel, Turkish Diplomacy 1918-1923. Mustafa Kemal and the Turkish National Movement, London, 1975, p. 5; S. S. Aydemir, op. cit., vol. I, p. 318 - 1115000 հայեր՝ 1914 թ., Stanford J. Shaw and Ezel Kural-Shaw, History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey, Cambridge, London, New York, 1977, vol. II, p. 205.

35 Հմմտ. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman, 1897, p. 8.

36 V. Cuinet, La Turquie d'Asie, Paris, 1892-1895, en 4 tomes.
37 Նույն տեղում, հատոր 1, էջ 1V։

250000 անձի սահմանում³⁸։

Ըստ 1914 թ. պաշտոնական մարդահամարի ճշգրիտ տվյալների, Օսմանյան կայսրությունում ապրում էին 1294831 հայեր³⁹։ Հենվելով տարբեր սկզբնաղբյուրների վրա, Մարսել Լեարը⁴⁰ եզրակացնում է, որ 1913 թ. Թուրքիայում գոյություն ունեին 2100000 հայեր, որոնցից 1018000-ը՝ Ասիական Թուրքիայի հայկական նահանգներում էին⁴¹։ Մենք նրա մոտավոր հաշվարկը համարում ենք ընդունելի, որովհետև համադասելով Բեռլինի վեհաժողովին նախորդած շրջանում լույս ընծայված օսմանյան պաշտոնական սկզբնաղբյուրները հաջորդ շրջանի հավաստի այլ սկզբնաղբյուրների հետ, 1914 թ. պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության հարցում հանգում ենք մի ընդհանուր թվի, որը չպետք է լիներ ավելի նվազ, քան 2100000 անձր։

Ինչ վերաբերում է ողջ Անդրկովկասի հայերին, նրանց թիվը, համաձայն «Կավկասկիյ կալենդարի», 1912 թ. հասնում էր 1636486 շնչի⁴²։

* * *

Եվրոպական պատերազմին և կառավարության կողմից հրամանագրված համընդհանուր զորահավաքին վերաբերող յուրերը Թուրքիայի տարբեր ժողովուրդների շրջանում առաջ են բերում խորին հուզումներ։ Վիստալիցայում և հուսալքումը շատ ուժգին են, մասնավորապես, հայերի շրջանում։ Նրանց թվում ամենապատեսները, որոնք ուրախությամբ էին ողջունել 1914 թ. փետրվարի 8-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, այժմ հստակորեն գիտակցում են, որ հայկական նահանգներում բարենորոգումների կենսագործումն այսուհետև՝ շատ ավելի մեծ չափով կախված կլինի պատերազմի ելևէջներից, քան Թուրքահայաստանում գլխավոր տեսուչների ներկայությունից։ Հայկական նահանգներում, ինչպես նաև կայսրության մեծ քաղաքներում, հայերը զինակոչին պատասխանում են օրինակելի հնազանդությամբ։ «Հրամանը, - գրում է դարաշրջանի վկաներից մեկը, - այնքան խստաշունչ էր և սպառնալից, որ ոչ մեկը չխորհեց դասալիք դառնալու մասին»⁴³։

1914 թ. հուլիսի վերջերին, Էրզրումում, Թուրքիայի և նույնիսկ արտասահմանի բազմաթիվ լիազոր ներկայացուցիչների ներկայությամբ, բացվեց ՀՀԴ-ի VIII համընդհանուր վեհաժողովը։ Քննարկումների ընթացքում գերակշռող տեղ գրավեց փետրվարի 8-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, որը քվեարկության միջոցով հանգեցրեց հետևյալ որոշման ընդունմանը. «... Եթե օսմանյան կառավարությունը ջանա բոլոր հնարավոր միջոցներով հակադրվել այս համեստ նախագծի իրականացմանը, վեհաժողովը հայտարարում է, որ այդ պարագայում հայ ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու և կառավարության անբարյալ-ցակամությանը հակադրվելու իրավասությունը կպատկանի կուսակցությանը»⁴⁴։ Մինչ այդ, Եվրոպայում բռնկվում է պատերազմը և ՄԱԿ-ը, որն առճակատման առաջին իսկ օրվանից

38 Հմմտ. P. Renouvin, E. Preclin, G. Hardy, L'Époque contemporaine. La paix armée et la Grande guerre (1871-1919), Paris, 2e éd., 1947, p. 176.
39 Stanford J. Shaw and Ezel Kural-Shaw, op. cit., p. 240.
40 Օսմանյան խորհրդարանում Կոստանդնուպոլսի պատգամավոր Գրիգոր Չոհրասի կեղծանունն է։
41 Հմմտ. Marcel Léart, La Question arménienne à la lumière des documents, Paris, 1913, pp. 59-63.
42 «Մշակ», Թիֆլիս, 16-ր հունվարի, 1913, թիվ 10:
43 «Նոր կեանք», Կոստանդնուպոլիս, 16-ր հունվարի 1919, թիվ 90: St'u նաև ստորև թիվ 3 փաստաթուղթը։
44 St'u Ս. Վրացիան, Հայաստանի հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 6-7: Էսաբ Ռուսսը, առանց հիշատակելու սկզբնաղբյուրները, տալիս է ՀՀԴ-ի VIII վեհաժողովի որոշման մեկ այլ տարբերակ. «ՀՀԴ-ն, - գրում է նա, ընդարկելով ՄԱԿ-ի քաղաքականության խորամանկությունները հայկական բարենորոգումների առթիվ, - վճռում է մնալ ընդդիմության մեջ՝ այդ քաղաքականությունը բննադատելու և դրա հետևանքների դեմ կատաղի ձևով պայքարելու համար»։ St'u Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, p. 589.

կայացրել էր իր վճիռները, Էրզրում է ուղարկում լիազորություններով օժտված իր երկու ամենագործունյա անդամների՝ կոմիտեի խոսավոր Էռմեր Նաջի բեյին և ամենամոլի ազգայնամուղ ղ/ոկտո/ր Բեհեդդին Շաքիրին: Երբ 1914 թ. օգոստոսի 8-ին ՄԱԿ-ի բանագնացները ժամանում են Էրզրում, վեհաժողովի աշխատանքներն արդեն ավարտվել էին, մասնակիցներից ոմանք արդեն հտ էին գնացել: ՄԱԿ-ի ներկայացուցիչներին, որոնց ուղևերում էր Էրզրումում գտնվող երիտթուրքական կոմիտեի պատասխանատու լիազոր ներկայացուցիչ Հիմի բեյը, ալլոհանդերձ, ընդունում են ՀՀԳ-ի երևելի անձինք՝ Վառմյանը, Ռուստոմը և Էլկնուհին, որոնց նրանք առաջարկում են հետևյալ առևտրական գործարքը. ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքում, հայերը կկազմակերպեն կամավորական խմբեր՝ Կովկասում Ռուսաստանի դեմ ուղղված համընդհանուր ապստամբություն նախապատրաստելու համար. պատերազմից հետո, հայերին, ինչպես և վրացիներին ու րաբարներին, իբրև փոխհատուցում կտրվեն Թուրքիայի պրոտեկտորատի ներքո գտնվող ինքնավար տարածքներ, վրացիների համար կառանձնացվեն Քուրայիսի և Թիֆլիսի մարզերը, Բարումի նահանգը և Տրապիզոնի նահանգի մի մասը, րաբարները կատանան Դադստանը, մինչև Վլադիկավկազ ձգվող լեռնային շրջանները, Բաքվի մարզը և Ելիզավետպոլի կառավարության մի մասը, վերջապես հայերին կվերադարձվեն Կարսի նահանգը, Երևանի կառավարությունը, Ելիզավետպոլի կառավարության արևմտյան մասը, Վանի և Բիթլիսի նահանգներն ու Էրզրումի նահանգի մի մասը⁴⁵:

Առաջարկությունը հանկարծակի է բերում ՀՀԳ-ի ղեկավարներին: Պատերազմը Ռուսաստանի հետ, ըստ նրանց, կարող էր միայն հանգեցնել երկրի ամայացմանը և կարագացնել կայսրության կործանումը: Այն պարագայում, երբ այդ պատերազմն անխուսափելի դառնա, Թուրքիայի հայերը չեն խուսափի իրենց՝ իբրև օսմանյան քաղաքացիների հայրենասիրական պարտքից, բայց նրանք այժմվանից իսկ կտրակսնապես մերժում են Կովկասում Ռուսաստանի դեմ գինված խմբերի կազմակերպման նախագիծը⁴⁶: Այն ընդդիմությունը, որին բախվում են երիտթուրք բանագնացները, նրանց տհաճություն է պատճառում: Գ/ոկտո/ր Բեհեդդին Շաքիրը բացականչում է. «Մա դավադրություն է: Եզնաժամային պահին դուք աջակցում եք ռուսներին և հրաժարվում սատարելու կառավարությանը: Դուք մոռանում եք, որ օգտվում եք նրա հյուրընկալությունից»⁴⁷:

Այս հանդիպումը, որի կարևորությունը հարկ է քմբռնել երիտթուրքերի և հայերի միջև հարաբերությունների հետագու գարգացման համար, հաճախ է վկայակոչվել հայ հեղինակների կողմից, բայց փոխարենը մխտվել թուրքական պաշտոնական պատմագրության կողմից: Էսաթ Ռուսար, մասնավորապես, կասկածի է ենթարկում դրա արժանահավատությունը: «Դա, - նշում է նա, - համակ երևակայության արդյունք է, որն ապացույց չունի և հիմնազուրկ է»⁴⁸: Ալլոհանդերձ, այդ գրույցի հավաստումը մենք գտնում ենք հենց օսմանյան «Թարքվիմ-ի վաքայի» լրագրում: Հաշվետվություն տալով 1919 թ. երիտթուրքերի դատավարության մասին, այս լրագիրը հիշատակում է, առանց մանրամասներ հաղորդելու, դ/ոկտո/ր Բեհեդդին Շաքիրի հեռագիրը, որը 1914 թ. օգոստոսի 15-ին տեղեկացնում էր ՄԱԿ-ի կենտրոնական արժուանիստին, հայ առաջնորդների մոտ իր առաքելության անհաջողության մասին⁴⁹: Միևնույն սկզբնաղբյուրը նշում է, որ 1908 թ. հեղափոխությունից ի վեր՝ ՀՀԳ-ի և երիտթուրքերի միջև այդ առաջին խզումից հետո, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Միդիսթ Շյուքրյուն

45 Հմմտ. "Armenia", Marseille, 9. II. 1916, N 28, Ա-ԳՕ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թրականներին, Երևան, 1917, էջ 73; Gr. Tchakoukian, Le Livre rouge, Paris, 1919, p 10
 46 "Armenia", 9. II. 1916, N 28, Ա-ԳՕ, նշվ. աշխ., էջ 73:
 47 "Armenia", 16. II. 1916, N 29.
 48 Հմմտ. Esat Uras, op. cit., p. 590.
 49 Տես օսմանյան պաշտոնաթերթը "Takvim-i Vakayi", 12. V. 1335 [1919], N 3554.

կարգադրում է Բեհեդդին Շաքիրին «սյսուհետև գալտնի պահել այն քաղաքական ծրագիրը, որին պետք է հետամուտ լինի օսմանյան կառավարությունը»⁵⁰:

Էրզրումում անհաջողությամբ պակված փորձն, ի դեպ, մեկուսի գործողություն չէ: Էռմեր Նաջին պատրաստվում է Վանում և Մուշում ՀՀԳ-ի անդամների առջև կրկին շարադրել միևնույն գալլարկիչ պայմանները: Շարունակ հետևելու է միևնույն պատասխանը. հայերը հավատարիմ են օսմանյան գահին, բայց կտրակսնապես հրաժարվում են մասնակցել ադետաքեր շարժումներին Կովկասի տարածաշրջանում⁵¹:

Երիտթուրքերի առաջարկությունն արդյոք անկեղծ էր: Հիշենք Ասիական Թուրքիայի հայկական նահանգներում, ինչպես մահմեդականներին, այնպես էլ հայերին, միմիայն սոցիալական բարենորոգումներ արտոնող՝ 1914 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագրի ստորագրմանը նախորդած օսմանյան կառավարության տատանումների մասին: Ինչպես հավատ տածել, երբ այս նույն կառավարությունն այժմ իր սեփական նախաձեռնությամբ ընդունում է ինքնավար Հայաստանը, որը վեց ամիս առաջ, ըստ նրա, գոյություն չուներ: Պատերազմի միևնույն առաջնորդ Բեհեդդին Շաքիրը, որը 1914 թ. ամռանը ձիթենու ճյուղը ձեռքին մերձենում է, այսպիսով, հայերին և մրանց լկտիսաբար առաջարկում ապստամբել ռուսների դեմ, մի քանի տարի դրանից առաջ Կովկասի մահմեդականներին խորհուրդ էր տալիս. «... Դուք միացեք ձեզնից ավելի բույլ հայերին, ձեր ամենահզոր թշնամիների՝ ռուսների դեմ, ազատագրվելով մեկընդմիջտ ռուսներից, ձեզ համար դյուրին կլինի հայերին խելքի բերելը, քանզի դուք ավելի բազմաքանակ եք, քան նրանք»⁵²: Այսպիսով, ոչ մի կասկած չկա, որ Ռուսաստանի պարտությունից և Կովկասի նվաճումից հետո, երիտթուրքերը վերջնականապես վերջ կտային ազատագրման յուրաքանչյուր փորձի:

Ի դեպ, միևնույն ժամանակ, երբ ՄԱԿ-ի բանագնացները ստանող խոստումներով ջանում են վերաշահել հայերի վստահությունը և նրանց մղել ռուսների դեմ, Թալեաթ բեյը խորիում է միայն 1914 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագրից ձերբազատվելու մասին և արդեն նախատեսում Ասիական Թուրքիայի գլխավոր տեսուչների առաքելության ձախողումը: Ներքին գործերի նախարարի՝ 1914 թ. օգոստոսի 16-ի հեռագիրը Հոֆֆին իրագեկ է դարձնում, որ եվրոպական պատերազմի և գորահուսվաքի պատճառով, կառավարությունն այլևս ի վիճակի չէ կենսագործել բարենորոգումները և մի քանի տողով վերացնում է երկու տարի տևած բանակցությունների արդյունքը⁵³: Ինչ վերաբերում է Վեստենենկին, որին դեռևս չէր հաջողվել հասնել Էրզրումում գտնվող իր նստավայրը, Բարձր Դուռը նրան պարզապես դուրս է թողնել երկիրը և վերադառնալ Հոլանդիա: 1914 թ. սեպտեմբերին, Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Իոմպարը դրանից հանգում է հետևյալ եզրակացությանը.

«Քանի դեռ Եվրոպան չկարողանա այդտեղի հսկողություն սահմանել, բարենորոգումների տեսուչների առաքելությունը Հայաստանում չի ունենա որևէ գործնական արդյունք»⁵⁴:

50 Նույն տեղում:
 51 Հմմտ. «Հոֆֆան», Թիֆլիս, 29. VI. 1916, թիվ 143:
 52 Yusuf H. Bayur, Türk İnkilâbi Tarihi, Ankara, 1952, vol. II, partie 4, p. 87.
 53 Հմմտ. «Մշակ», 22. IX. 1914, թիվ 210: Ա-ԳՕ, նշվ. աշխ., էջ 72:
 54 Տես ստորև թիվ 4 փաստաթուղթը:

***

1914 թ. օգոստոսի 11-ին, Միջերկրական ծովում բրիտանական նավատորմի կողմից հետապնդվող գերմանական երկու ռազմանավեր՝ «Գյոթենը» և «Բրետալում», անցնում են Դարդանեղ, մուտք գործում Մարմարա ծով և խարխիս ձգում Բոսֆորի ավերի մոտ: Չնայած օսմանյան կառավարության վրա դաշնակիցների գործադրած ճնշումներին, գերմանական զրահանավերի անձնակազմը չի զինարափվելու և ոչ էլ նույնիսկ դուրս է հրավիրվելու օսմանյան ջրերից: Երկտրորների համակարանքը կենտրոնական տերությունների հանդեպ ակնհայտ է: Չնայած Կոստանդնուպոլսում գտնվող դաշնակիցների դեսպաններին չեզոքության շուրջ տրված խոստումներին, օսմանյան կառավարության ռազմական նախապատրաստությունները հավաստում են Կոստանդնուպոլսում գերմանական ազդեցության ուժեղացումը: 1914 թ. սեպտեմբերի 9-ին, Բարձր Դուռը տարբեր դեսպանությունների է հանձնում համանման մի ծանուցագիր, որն ազդարարում էր կապիտուլյացիաների լուծարումը՝ սկսած հոկտեմբերի 1-ից⁵⁵: Օսմանյան կառավարությունը քայլ առ քայլ ձեռքագրվում է Արևմուտքի հանդեպ իր պարտավորություններից:

Սահմանի մյուս կողմում, Կովկասի հայերն իրարամերժ զգացողություններով են հետևում ճգնաժամի զարգացմանը Կոստանդնուպոլսում: Այնժամ, երբ Կովկասի ՀՀԴ-ի ռազմամուկները, մասնավորապես, Թիֆլիսում, այրվում են Ասիական Թուրքիայի հայկական նահանգներն ազատագրելու ցանկությամբ, ժողովրդական զանգվածները դուրս չեն ելնում զապաժության շրջանակներից⁵⁶: Թուրքիայում, օսմանյան կառավարության և դաշնակիցների միջև լարվածության աճին զուգընթաց, հայերին համակում է անհանգստությունն ու տագնապը: Օսմանյան կայսրությունում հայերի պատրիարք, Նորին սրբազնությունը և Չավենը 1914 թ. օգոստոսի սկզբին Սվազի հայ պատգամավոր, դիպլոմատիկ Տաղավարյանին հանձնարարում է մեկնել Թիֆլիս, Կովկասի հայրենակիցներին ավելի զգույշ և չափավոր դարձնելու համար, որովհետև նրանց անխուհեմությունը՝ Թուրքիայի իրենց իսկ եղբայրներին ենթակա է դարձնում Օսմանյան կառավարության գայրույթի ժայթքման վտանգին⁵⁷: Պատրիարքի այդ նախազգուշացումը մնում է անհետևանք. սկսած 1914 թ. սեպտեմբերից, ռուսական կառավարության քաջալերմամբ, Կովկասում կազմակերպվում են հայկական ազգային զորքեր⁵⁸:

Պատերազմն անխուսափելի է: Լինելով գերմանացիների վարձկանը, Էնվեր փաշան միայն առիթ է փնտրում Ռուսաստանի դեմ պատերազմական գործողություններ սանձազերծելու համար: Քանի որ վերջինս իրեն սպասեցնել է տալիս, նա կարգադրում է թուրք-գերմանական նավատորմին ռմբակոծել Սև ծովի ռուսական նավահանգիստները⁵⁹: Հոկտեմբեր ամսի վերջերին, Ռուսաստանը, ի մեծ գոհունակություն Վիլհելմշտրասսեի, պատերազմ է հայտարարում Թուրքիային (1914 թ. նոյեմբերի 1-ին):

Կովկասի ռազմաճակատում հայերի մասնակցությունը մարտերին անխուսափելի է. հայկական կամավորական ստորաբաժանումները տեղ են գրավում ռուսական զորքերի կողքին. այլ հայեր՝ կամ Կովկասում, կամ Եփրոսյայում զինվորագրվում են ռուսական կանոնավոր բանակին: Բալկանյան հայերը, ծագումով Ասիական Թուրքիայից, իրենց հերթին միանում

55 Սահյ Հալիմ փաշան Բոնպարին, Բարձր Դուռ, 9-ը սեպտեմբերի 1914 թ., թիվ 53699/89 (պատճեն) // A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 846; "Tasvir-i Efkar", 10. IX. 1914, N 1195.
 56 Հմմտ. Մ. Վ. Արզումանյան, Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 187:
 57 Չալեն արքեպս., Պատրիարքական յուշերս. վաերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրե, 1947, էջ 50:
 58 Չեւվորովում են կամավորական չորս ստորաբաժանումներ, որոնց գլխավորում են Անդրանիկը, Համազասպը, Դրոն և Քեռին: 1916 թ. ամռանն այս ստորաբաժանումների թիվը հասնում է վեցի. տե՛ս ստորև թիվ 757 փաստաթուղթը (հավելվածը):
 59 Sbu Sevket S. Aydemir, op. cit., vol. II, p. 563.

են կամավորական ստորաբաժանումներին՝ կովելու համար օսմանյան զորքերի դեմ: 1914 թ. նոյեմբերի վերջերին, Թիֆլիս կատարած այցի ընթացքում, ցար Նիկոլայ II-ն ընդունելություն է կազմակերպում կաթողիկոս Գևորգ V-ի համար և կայսրի այն հայտարարությունը, թե «հայերին փայլուն սպագա է սպասում»⁶⁰, միայն զարկ է տալիս նրանց խնդրանքները՝ հանուն Թուրքահայաստանի ազատագրման: Մինչև իսկ՝ ներառյալ Թիֆլիսի պահպանողական շրջանները, ռուսական հայրենակից ակնկալում են օսմանյան բռնատիրության վախճանը⁶¹:

Օսմանյան զնդերում Թուրքիայի հայերը գտնվում են Կովկասի իրենց հայրենակիցներին դեմ հանդիման: Որքա՞ն են նրանք: Մենք նրանց թվի մասին վիճակագրական տվյալներ չունենք և ոչ էլ գիտենք, թե քանի հոգի կարող էին վճարած լինել ազատագրման հարկը: Հյուսիսում առաջին ընդհարումների ավարտը բարենպաստ է օսմանյան զորքերի համար, որոնք դուրսին ձևով թափանցում են 1877-1878 թթ. պատերազմից ի վեր ռուսական տիրույթ հանդիսացող Կարսի նահանգ: Օսմանյան զինվորների՝ քաղաք կատարած մուտքին հետևում է արական սեռի քրիստոնյա բնակչության համատարած կոտորածը: Հարավում, ռուսական զորքերն արագ գրավում են սահմանամերձ Բայազետ քաղաքը: Թուրք սպաները կարող են միայն ցնցվել հայ կամավորների համարձակությամբ. որոնք կովում են Ռուսաստանի հաղթանակի համար: Ինչ վերաբերյալ է օսմանյան դրոշի ներքո առաջին անգամ զինվորագրված հայ զինվորներին, ապա նրանցից՝ Թուրքահայաստանի ազատագրման համար պայքարի մեջ մտած Կովկասի իրենց հայրենակիցների վրա է, որ պահանջում են կրակել: Ոմանք դրանից հրաժարվում են, ուրիշները դասալիք են դառնում կամ նույնիսկ անցնում ռուսական ճամբար: Թուրք սպաները, հաղորդում է դարաշրջանի մի ակնմատես, սկսում են իրենց սլարտությունը վերագրել հայ զորակոչիկների դավաճանությանը⁶²:

1914 թ. նոյեմբերի սկզբից ի վեր, ուժի մեջ են մտնում քաղաքացիական հայ բնակչության դեմ ուղղված խտրական միջոցառումները: Ռազմաճակատին մոտ գտնվող Էրզրումի հարթավայրի հայ բնակիչները հրաման են ստանում քաղաքում տեղավորվելու մասին⁶³: Մուշի և Բիթլիսի գյուղերի հայերը ևս համախմբվում են քրոյական գյուղերում: Օսմանյան քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների կողմից այս հայաժանքներն ուղեկցվում են գանազան բռնություններով, որոնք արդարացվում են բանակի կարիքներով: Հայրենիքի անունից անամոթաբար կողոպտվում են հայերի կրպակները, խանութները կամ ազարակները⁶⁴:

Ամմիջապես հետևում է հայ զինվորների զինաթափումը: 1914 թ. նոյեմբեր ամսի ընթացքում, Վանի քսան գումարտակների հայ զինվորներից ետ են վերցնում նրանց հանդերձանքը⁶⁵. դեկտեմբերի վերջերին ռազմաճակատից ետ են կանչվում հազարավոր հայ զինվորներ: 1915 թ. փետրվարի սկզբին, Կովկասի ռազմաճակատի օսմանյան զորքերում հայ զինվորներ այլևս չեն մնում: Բոլոր հայ մարտիկներն ուղարկվում են «ամելե տաբուրու» կոչվող բանվորական գումարտակները, որոնք այսուհետև զբաղվում են խրամատներ կառուցելով, մթերային ապրանքներ տեղափոխելով և քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների համար բազմաթիվ ծանր աշխատանքներ կատարելով⁶⁶: Վատ սնված, վատ հագնված, նրան-

60 Gr. Tchalkouchian, op. cit., pp. 14-15; Մ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 383-384:
 61 «Մշակ», 21/3. X/XI. 1914, թիվ 237:
 62 Հմմտ. Ա-Գ-Օ, նշվ. աշխ., էջ 96:
 63 Տե՛ս «Նոր կեսնք», 25. I. 1919, թիվ 98:
 64 Ա-Գ-Օ, նշվ. աշխ., էջ 98-99, 103; Չավեն արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 55-64:
 65 Հմմտ. Ա-Գ-Օ, նշվ. աշխ., էջ 99-100:
 66 Տե՛ս ստորև թիվ 58 փաստաթուղթը (հավելվածը): Ա-Գ-Օ, նշվ. աշխ., էջ 100-104; Mémoires de l'Ambassadeur Morgenthau, Paris, 1919, p. 262; Alma Johansson, Ett Folk i Landsflykt, Stockholm, 1928, pp. 8-10.

ցից շատերը մահանում են 1914-1915 թթ. ծնունդ ընթացքում. շատերը միայն առիթի են սպասում դասակարգ դառնալու համար: Հայերը՝ գյուղացիներ, թե գինվորներ, ռուսներին սպասում են իբրև ազատարարների: Այս ստորացուցիչ կացությունը, այդուհանդերձ, Ասիական թուրքիայի արևելյան նահանգներում չի հրահրում և ոչ մի խռովություն կամ ապստամբություն. որովհետև երիտթուրք ղեկավարների ղեռն ջանում են, 1914 թ. ղեկտեմբերի կեսերին, Վանի ՀՀԴ-ի անդամների միջնորդությամբ խոչընդոտել Կովկասի հայկական կամավորական ստորաբաժանումների գործողությանը⁶⁷:

Վարածամ և խատաշունչ ծննդը կստեցնում է ռազմական գործողությունները Կովկասի ռազմաճակատում: Անհամբերությամբ շուտափույթ հաղթանակ ակնկալող Էնվեր փաշան, ղեկտեմբերի կեսերին հանդիսավորությամբ մեկնում է Էրզրում, ուր ստանձնում է III բանակի հրամանատարությունը: Նրա սնուցարարությունը նրան դրուում է թերագնահատելու ավելի քան 2000 միլիոն թուրք լիրայի բարձրության վրա գտնվող Էրզրումի ձյունածածկ հարթավայրի մթնոլորտային պայմանները: Լինելով Ռազմական նախարար, նա կարծում է, թե կկարողանա հրաշք գործել, որն Ալեքսանդր Մեծի հետքերով, նրա համար կհարթի Հնդկաստանի և Կենտրոնական Ասիայի ճանապարհը: III բանակի հարձակումը, չնայած նրա ղեկավարի անառարկելի խիզախությանը և 90000 վատ հանդերձավորված զինվորների քաջությանը, վերածվում է իսկական ջախջախման⁶⁸: 1915 թ. հունվարի 4-ին, երկու շաբաթ անց, երբ Էնվեր փաշան ընդունում է իր պարտությունն ու Կոստանդնուպոլիս վերադառնալու համար աննկատ լքում Էրզրումը, իր ետևում բողնում է միայն 12000 կենդանի մնացողները⁶⁹: Այլահուեքների լեռները վերածվում են՝ մարտերի, բայց, մասնավորապես, նաև ցրտի, սովի և տիֆի պատճառով մոտազամ օսմանյան III բանակի գերեզմանատան:

Այդ նույն 1915 թ. հունվարի 4-ին, ցարի գործերը վերագրավում են Սարիդամիչը և Կովկասի պատերազմի պատմության մեջ շրջում մի էջ: Այսպիսին է երիտթուրքերի պատրանքների վախճանը:

*
**

ՄԱԿ-ի ղեկավարները հույս էին տածել նվազագույն ժամանակամիջոցում նվաճել Կովկասը և այնտեղից՝ Կենտրոնական Ասիայից մինչև Հնդկաստան ձգվող համայն իսլամական աշխարհին՝ Մեծ Բրիտանիայի ու Ռուսաստանի դեմ ուղղված համընդհանուր խռովության ազդանշան տալ: Մահմեդական աշխարհի կարծեցյալ ազատարարները⁷⁰, այժմ ամբողջությամբ կախման մեջ են գտնվում իրենց հավիտենական թշնամուց՝ Ռուսաստանից, որի համար, Սարիդամիչից ի վեր, հասանելի են Կենտրոնական Անատոլիայի հարթավայրերը և Միջագետքի ճանապարհը: Բարձր Դուռը կարողացավ օգտվել եվրոպական պատերազմից, ետ ուղարկելու համար թուրքահայաստանում նշանակում ստացած գլխավոր տեսուչներին, բայց եթե դաշնակիցները հաղթանակած ելնեն առճակատումից, հայերն այդո՞ք կրկին փորձեր չէին ձեռնարկի և չէին պահանջի իրենց ինքնավարությունը, անգամ, ո՞վ գիտե, անկախությունը: Ի՞նչ տեղի կունենա այնժամ Օսմանյան կայսրության ամբողջականության սկզբունքի հետ, որի շուրջ երիտթուրքերը, ինչպես և նրանց նախորդները, չեն կարողանում

67 Հմմտ. Ա-ԳՕ, նշվ. աշխ., էջ 97-98:
68 Servet S. Aydemir, op. cit., vol. III, pp. 125-133.
69 Sbu Liman von Sanders, Cinq ans de Turquie, Paris, 1923, pp. 49-50; A. N. Kurat, Birinci Dünya Savasi sırasında Türkiye’de bulunan Alman generallerinin raporları, Ankara, 1966, pp. 18-19; S. S. Aydemir, op. cit., vol. III, pp. 133-136.
70 Sbu Uhdnğ Ազատողը “Türkiye’nin ve İslâm aleminin kurtuluşu” հոդվածը “Harb Mecmuası”, İstanbul, I, XII, 1330 [1914], N 1, p. 7.

համաձայնություն հանգել: Կայսրության մասնատումն ամեն գնով կանխելու համար բալկանյան ժողովուրդների նկատմամբ անգիջողություն ցուցաբերելուց հետո, ՄԱԿ-ի ղեկավարներն այդո՞ք այժմ կտատանվեն հայերի դեմ այդպիսով առաջնորդող կիրառելուց:

Օսմանյան կառավարությունը գիտակցում է, որ իր անձնակազմերի բոլորությունն իրեն շատ երկար չի բույրատի խոչընդոտել ռուսների առաջխաղացմանը դեպի Միջերկրական ծով: Մյուս կողմից, նա գիտի թե ինչպես է հարկ վարվել Ասիական թուրքիայի հայերի զգացմունքների հետ. դարեր հարստեամ օսմանյան բռնատիրությունից հետո, նրանք նվաճողներին կրնորեն իբրև իրենց հայրենիքի փրկիչների⁷¹: Ահա և բուրքերի առջև կրկին հառնում է Հայկական հարցի որվականը: Հանգամանքներն այստեղ նրանց պարտադրում են. «գրականյան նախագուշական միջոցները» պետք է մեկնորդիշտ այս հայերի վերջը տան և այդ պետք է արվի առանց այլևս հապաղելու, մինչ ռուսների ներխուժումը հայկական նահանգներ: Ի դեպ, այդտեղ կա՞ն այդպիսի հնարավոր վտանգներ, որոնց, համուն արձատական լուծման, հարկ է հանդգնել դիմելու: Եթե գեներալ ճակատագիրն Օսմանյան կայսրության համար բարենպաստ լինի, որևէ մեկի հաշվետվություն տալու հարկ չի լինի, եթե, ընդհակառակը, նա պատերազմից բարտաված կնի, Անտանտի համար այլևս հնարավոր չի լինի, փաստի առջև կանգնելուց հետո, առանց հայերի հարություն տալ Հայկական հարցին: Տե՛սա՛վ փաշան խոստովանում է իր հուշերում. «... Այս պատերազմում մեր միակ նպատակն էր ձեռքագատվել մեզ ճնշող բոլոր միջազգային պայմանավորվածություններից»⁷²:

Ինչպես այդ մասին մեզ է վկայում քրիստանական աբխազներում սրսիսրանված մի փաստաթուղթ, հիլավի Սարիդամիչի մարտերից հետո էր, որ 1915 թ. հունվարի սկզբներին, երիտթուրքերի միջև գոմարված իսլամ գաղտնի մի ժողովի շրջանակում, վճռվեց թուրքիայի հայերի ճակատագիրը: Միակ ներկաները՝ Թալեաթը, դիլկուդը Բենեդիկին Շարիքը, Կոստանդնուպոլիսի ոստիկանապետ Իսմայիլ Ջամփուլաթը, դիլկուդը Նազրըն և Ռազմական նախարարության քաղաքական ենթարսմնի փոխտնօրեն, գնդապետ Անյֆին, երկարատև քննարկումից հետո ընդունում են «տաս հրամաններ», որոնց՝ անգլերենից թարգմանված բնագիրը մենք ստորև ներկայացնում ենք ամբողջությամբ⁷³.

1/ Հենվելով ՄԱԿ-ի 3-րդ և 4-րդ հոդվածների վրա, արգելել հայկական բոլոր ընկերությունները, ձեռքակալել այն հայերին, ովքեր անկախ այն բանից, թե որ պահին, գործել են կառավարության դեմ, արքային նրանց այնպիսի նահանգներ, ինչպիսիք են Բարդաղը կամ Մոսուրը և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ նշանակման վայրում:

2/ Իննսգրավել գեներալը:

3/ Համարատասխան և պատշաճ միջոցներով գրգռել մահմեդականների հասարակական կարծիքն այնպիսի շրջաններում, ինչպիսիք են Վանը, Էրզրումը կամ Ադանան, որտեղ հավաստի է, որ հայերն այդևս արժանացել են մահմեդականների ատելությանը և հրահրել կազմակերպված կոտորածներ, ինչպես ռուսներն են վարվել Բաքվում:

4/ Այդ անելու համար, հենվել բնակչության վրա այնպիսի նահանգներում, ինչպիսիք են Էրզրումը, Վանը, Մամուրեթ-ույ Ազիզն ու Բիթլիսը և կոտորածները կասեցնելու համար՝ կարգ ու կանոնը պահպանող զինված ուժերն (ինչպես ժանդարմերիան) այդտեղ օգտագոր-

71 Հմմտ. Արամ Անդրունան, Արսրի ճամբուն վերս «Վերսմունք», 30, X, 1919, թիվ 32, էջ 320-321:
72 Djemal Pasa'nın hatıraları, op. cit., p. 274
73 PRO., FO 371/4172/31307. «Տաս հրամաններ» կոչվող այս բնագիրը հրատարակել է Լեոն «Թիւրքսիայ յեղավոխութեան գաղափարարւմտութիւնը» գրքում (Փարիզ, 1935, II, էջ 153-154): Իբրև բնագիր նա հիշատակում է Կոստանդնուպոլսում լույս տեսնող «Վերջին յոր» օրաթերթը: Նրա բարգձանությունը, թեպետ ելնում է միևնույն անգլերեն սկզբնաղբյուրից, փոքր-ինչ տարբերվում է մեր թարգմանությունից:

ծել միայն առերևույթ. դրա փոխարեն, այս նույն ուժերին հարկադրել միջամտելու մահմեդականներին գործուն օգնություն ցուցաբերելու համար այնպիսի շրջաններում, ինչպիսիք են Ադանան, Սվազր, Բյուտան, Իզմիլը և Ջմյուռնիան:

5/ Միջոցներ ձեռնարկել 50 տարին չբոլորած բոլոր տղամարդկանց, քահանաներին և դպրոցական ուսուցիչներին բնաջնջելու համար: Ջահել աղջիկներին և երեխաներին թույլատրել ընդունելու իսլամը:

6/ Տեղահանել նրանց ընտանիքները, որոնց կարող է հաջողվել ճողոպտել և այնպես վարվել, որ նրանց յուրաքանչյուր կապ իրենց հայրենի երկրի հետ խզվի:

7/ Ելնելով այն բանից, որ հայ պաշտոնյաները կարող են լրտեսներ լինել, նրանց պաշտոնանկ անել և կատարելապես գրկել պետական վարչությանը ենթակա յուրաքանչյուր պաշտոնից կամ ծառայությունից:

8/ Բնաջնջել բանակում գտնվող բոլոր հայերին, այնպես, ինչպես այդ պատշաճ կհամարվի. այս պետք է վստահվի զինվորականներին:

9/ Ամենուր գործողությանը ձեռնամուխ լինել միևնույն պահին, որպեսզի պաշտպանողական միջոցների դիմելու համար ժամանակ չհատկացվի:

10/ Հոգ տանել այս կրահանգների խիստ գաղտնի բնույթի մասին, որոնք պետք է հայտնի լինեն ոչ ավելի, քան երկու կամ երեք անձանց:

Կայացնելով այս վճիռը, ՄԱԿ-ը տարբեր գլխավոր կառավարիչների մոտ՝ նահանգներ է ուղարկում գրավոր հրահանգներ տանող բանագնացների, որոնց բնագրերը պետք է իրեն վերադարձվեին՝ այնուհետև ոչնչացվելու համար⁷⁴, քանի որ կառավարության հանցավոր մտադրությունների մասին որևէ հետք չպետք է գոյություն ունենար: ՄԱԿ-ի կրամանին բոլոր գլխավոր կառավարիչները չէ. որ տալիս են իրենց միանշանակ հավանությունը: Քանի որ Դիարբեքիի նահանգի գլխավոր կառավարիչ Համիդ բեյը չէր կարող որևէ բանում հանդիմանել իր իրավասության տակ գտնվող հայերին, նա հրաժարվում է նախատեսված հանցագործության մեղսակիցը դառնալուց և առաջին է ներկայացնում իր հրաժարականը⁷⁵: 1915 թ. ապրիլի սկզբին նրան կփոխարինի Մուսուլի վալի և նորաթուխ երիտթուրք Ռեշիդ բեյը, ամբողջությամբ արդարացնելով այն հույսերը, որոնք կապվում էին նրա հայրենասիրական ջանադրության և խոշտանգումների ասպարեզում բանիմացության հետ: Հայկական այլ նահանգների գլխավոր կառավարիչները՝ Էրզրումի Հասան Թախսին բեյը, Մամուրեթ-ու Ազիզի Սաբիթ բեյը, Բիթլիսի Մուստաֆա Աբուլ Խալիդը, Վանի Ջալեթ բեյը և Սվազի Մուամմեր բեյն անվերապահորեն տալիս են իրենց համաձայնությունը: Ինչ վերաբերում է Տրապիզոնի վալի, Ռիզեի նախկին մութասարիֆ և Թալեաթ բեյի հովանավորյալ Ջեմալ Ազմի բեյին, ապա նա իրեն կորսնորի իբրև հավատարիմ կատարածու:

Քուրդ լրագրող և ազգայնամուլ Մելան Չատե Բիֆաթը, 1914-1918 թթ. անցքերի ուշիմ իրագեկիչը, իր հուշերում մեկնաբանում է ՄԱԿ-ի գաղտնի գործարքները⁷⁶: Այս առթիվ նա հաշվետվություն է տալիս մի գաղտնի ժողովի մասին, ՄԱԿ-ի նստավայրում, Նուրուօսմանիե փողոցում, Բարձր Դուան հարևանությամբ, որին Թալեաթ բեյը հրավիրել էր իր կուսակցության որոշ անդամներին: Մասնակիցներից յուրաքանչյուրը մեկը մյուսի ետևից ելույթ է ունենում հիշեցնելու համար հայ ժողովրդի բնաջնջման անհրաժեշտության մասին՝ հանում

74 PRO., FO 371/4172/31307.
75 Տե՛ս «Նոր կեսնք», 27. 1. 1919, թիվ 100:
76 Հմնտ. Mevlanzadeh Rifat, Türkiye İnkilâbinin içyüzü, Alep, 1929. Աշխատությունը լույս է տեսել արաբատառ բորբերենով. մենք կարողացել ենք օգտագործել հայերեն թարգմանությունը, որը լույս է տեսել «Օսմանեան յեղափոխութիւնը եւ մութ ծալքերը» խորագրի ներքո (Beirut, 1938):

կայսրության փրկության: Մասնավորապես դ՛ուկտոյը Նազրմը, Թուրքիայի ամբողջականության ջերմեռանդ պաշտպանը, մերժում է կլիսատ-պոատ միջոցառումները. «... Եթե այս ոչնչացումը համընդհանուր և վերջնական չի լինելու. – ասում է նա վճռականությամբ լի, – շահավետության առումով, այն մեզ միայն տհաճություններ կպատճառի: Անհրաժեշտ է, որ հայ ազգն արմատախիլ արվի, որ մեր հողի վրա այլևս չմնա և ոչ մի հայ: Մենք այժմ պատերազմ ենք մղում, մենք երբեք ավելի լավ առիթ չենք ունենա: Իրականացված փաստի շուրջ մեծ տերությունների միջամտությունները և բողոքները կարող են միայն անտեսվել և կարևորություն չեն ունենա: Այս անգամ հայերի ոչնչացումը կլինի համընդհանուր»⁷⁷:

Նվազագույնը համանման անտարբեությունը դ՛ուկտոյը Բեհեդդին Շաքիրը սատարում է այս առաջարկությանը և երիտթուրք առաջնորդն ավարտում է իր ելույթի եզրափակիչ մասը հետևյալ կերպ. «... Եթե մի թշվառ, ինչպիսին է Մովսեսը, մի թափառական, ինչպիսին է Հիսուսը և մի որբ, ինչպիսին է Մահոմեդը՝ յուրաքանչյուրը կարողացել է կրոն ստեղծել, ինչո՞ւ մեր նման մտավորականները չեն կարող ստեղծել Թուրանի կրոնը»⁷⁸: Օսմանյան կայսրության հայ ժողովրդի համատարած բնաջնջման հարցը Ջավիդ բեյի նախաձեռնությամբ դրվելով քվեարկության՝ արժանանում է միահամուռ հավանության: Այնժամ կազմվում է հարցին շուտափույթ լուծում տալու համար համապատասխան միջոցներ որոնելու հանձնարարություն ստանձնող ժամանակավոր գործադիր կոմիտե՝ բաղկացած դ՛ուկտոյը Բեհեդդին Շաքիրից, Ահմեդ Շյուքրյուլից և դ՛ուկտոյը Նազրմից: Որոշ ժամանակ անց, դ՛ուկտոյը Բեհեդդին Շաքիրն այս առաջադրանքի համար կմտադրվի ներգրավել «Թեշքիլաթ-ի մահսուսեին»⁷⁹:

«Թեշքիլաթ-ի մահսուսե» հատուկ կազմակերպությունը հիմնադրվել է 1914 թ. հոկտեմբերին Էնվեր փաշայի խստաշունչ հրամանով⁸⁰: Հիրավի, Ռազմական նախարարից էր ելնում սպանության կամ ավազակության համար դատապարտված քրեական կալանավորներին հավաքագրելու գաղափարը: Աթիֆ բեյից, դ՛ուկտոյը Նազրմից և Կոստանդնուպոլսի անվտանգության կոմիտեի պետ Ազիզ բեյից կազմված մի հանձնաժողով պետք է վերահսկեր այս՝ ավելի շուտ հատուկ կորպուսի ձևավորմանը, որը դրվել էր կապիտան Մուլեյման Ասբերի բեյի հրամանատարության ներքո: Ռազմական նախարարի կողմից գաղտնի հրահանգներ էին ուղարկվել բանտերի վարչություններին, և սկսած 1914 թ. հոկտեմբերից, իրենց թեկնածությունը կամովին առաջադրած հազարավոր բանտարկյալներ ազատ արձակվեցին, այնուհետև՝ վերախմբավորվեցին և զինվեցին, ուղղություն վերցնելու համար դեպի պատերազմի տարբեր թատերաբեմեր: Կովկասի ռազմաճակատում իբրև առաջնորդ ունենալով դ՛ուկտոյը Բեհեդդին Շաքիրին, չեթներ կոչվող ավազակների այս հյուսակախմբերը, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 10-ից 15 անձից, սկսեցին ամայացնել մարտերի գոտում գտնվող հայկական գյուղերը: Սկզբնական շրջանում գործողության նպատակը վնասարարությամբ զբաղվելն էր և Ռուսական Անդրկովկասում ահաբեկչության մթնոլորտի պահպանումը⁸¹: Սակայն այս անկարգապահ «կամավորները», որոնք ծարավի էին կողոպուտի և սպանդի, գերադասում էին այդ գործողությունները կիրառել տարածաշրջանի խաղաղասեր ու անպաշտպան բնակչության նկատմամբ, մի բան, որն ավելի դյուրին էր և վնասագրեթ, թեև տեղական իշխանությունները դրա համար հանդիմանում էին:

77 Mevlanzadeh Rifat, op. cit., pp. 159-160.
78 Նույն տեղում, էջ 161-162:
79 Նույն տեղում, էջ 190-195:
80 Տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ “Takvim-i Vakayi”, 8. V. 1335 [1919], N 3543; “Takvim-i Vakayi”, 13. V. 1335 [1919], N 3547.
81 “Takvim-i Vakayi”, N 3543.

Չնայած դժուար է Բեհեդլին Շաքիր տեսել էր այն ամենը, ինչ չեթեներն էին անում, քաջատեղյակ էր իրագործված վայրագություններին, այդուհանդերձ, այդ նա է, որ խորհուրդ է տալիս տեղահանված հայերի բնաջնջումը վստահել կողոպտիչների այս հրոսակախմբերին: Նրա առաջարկությունն ընդունվում է առանց առարկության: Սկսած 1915 թ. փետրվարի 19-ից, քրեական կարանավորները, որոնք մինչ այդ ազատ էին արձակվում միմիայն Ռազմական նախարարի հատուկ հրամանով, պաշտոնապես ազատվելու էին համաձայն կառավարության որոշման՝ զինվորագրվելու համար չեթեների խմբերին, որոնց հանձնարարված է կոտորել հայ տեղահանվածներին: ՄԱԿ-ի և չեթեների միջև կնքված գաղտնի համաձայնագիրն արգելում է վերջիններիս յուրացնել տեղահանվածներից հափշտակված ավարը, որի մի մասը պետք է ուղարկվեր Կոստանդնուպոլսում գտնվող ՄԱԿ-ին, իսկ մյուս մասը՝ բաժանվեր չեթեների միջև⁸²:

*
* *

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի բնաջնջումը որոշ հեղինակներ վերագրում են տեղահանության վատ կազմակերպված միջոցառումների չարաբաստիկ և անխուսափելի հետևանքներին: Նշանք ժխտում են երիտթուրքերի կողմից կարգադրված և ղեկավարված, մարդկության դեմ ուղղված այս հանցանքների կանխամտածվածության գաղափարը: Այս հեղինակները, նման ձևով պատմական փաստերի խեղաթյուրմանը նպաստելու հետ մեկտեղ, մեծ վստահությամբ են վերաբերվում թե՛ դարաշրջանի օսմանյան կառավարության և թե՛ ավելի ուշ, 1919-1922 թթ. գործող իշխանությանը մոտ գտնվող որոշ շրջանների տարածած ստերին, որոնք նպատակ ունեին «փաստացիորեն» արդարացնելու ՄԱԿ-ի հանցավոր գործողությունները: Բայց ինչպես մենք արդեն վերը հիշատակեցինք, հաճախ այնպես է պատահում, որ այս բոլոր եռանդուն քարոզիչները հակասում են միմյանց: Իրադարձությունների ինչպիսի՞ վարկած են նրանք մեզ առաջարկում:

Օսմանյան ազգային վեհաժողովից սկիզբ առնող, 1919 թ. հրատարակված մի գրքույկ, մերկացնում է օսմանյան իշխանությունների դեմ ուղղված՝ Թուրքիայի հայ ժողովրդի «համընդհանուր խռովությունը», որը սանձազերծվել է պատերազմի սկզբից ի վեր: Դրանում կարելի է, մասնավորապես, կարդալ.

«Այն բանից հետո, երբ կայսրական կառավարությունը կարգադրեց անցկացնել գուրահավաք⁸³, բազմաթիվ վայրերում հայերը, համաձայն հրահանգների և կոմիտեների ղեկավարությամբ, ապստամբեցին... Ռուսական, անգլիական և ֆրանսիական ոսկով կաշառված քաղաքացիության գործակալները, գորահավաքի սկզբից ի վեր սփռվեցին նահանգներում, որոնց հետևեցին Կոստանդնուպոլսից և արտասահմանից ուղարկված բազմաքանակ հռչակագրերն ու հրահանգները»⁸⁴:

Հրամանատար Լարշերը, 1914 թ. պատերազմից հետո հրատարակած աշխատության

82 Տե՛ս Մալաթիայի մի մահմեդական երեխի անձնավորության հայտարարությունը թուրքալեզու, սովորաբար վաղ Կոստանդնուպոլսում լույս տեսնող «Սաբահ» օրաթերթին, որը 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին արտատպել է «Վերջին լուր» հայկական թերթը (թիվ 1444):

83 1914 թ. օգոստոսի 3-ին:

84 Evénements insurrectionnels qui ont nécessité le déplacement des Arméniens. Constantinople, 1919, p. 3. Տե՛ս նաև Enver Bolayir (éd.), Talât Pasa'nin hâtıraları, İstanbul, 1946, p. 63; The Turco-Armenian question. The Turkish point of view. Constantinople, 1919, pp. 75-76; Ahmed Rüstem Bey, La guerre mondiale et la question turco-arménienne, Berne, 1918, pp. 58-59.

մեջ⁸⁵, դրդված, անկասկած, այն դարաշրջանի կարողից, երբ ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում տիրող ամուր համաձայնությունը ֆրանսիային թույլատրում էր ըստ իր հայեցողության կարգավորել Օսմանյան կայսրության ֆինանսները, պաշտպանում է միևնույն թեզը, առանց այն հիմնավորելու նվազագույն իսկ փաստով.

«... Հայ կամավորներն անցնում էին թուրքական սահմանները, զինվորագրվելու համար ռուսների կողմից կազմակերպված հայկական գումարտակներին: Պարտիզանները հաճախակի գրոհում էին գնդից ետ մնացած զինվորականներին և թուրքական գումակները⁸⁶: Աշխատանքային պարիակից և զինճառայությունից հրաժարվելու համընդհանուր բնույթ էր կրում, երբեմն՝ զինված ճանապարհով»:

«Թուրքական հեղափոխության» պատմաբան, պլոդֆեսոր Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուրը հետևում է նույն խոսելաոճին: Ըստ Բայուրի՝ պատերազմի սկզբից ի վեր, հայ հեղափոխականները համագործակցել են թշնամու հետ: Հայերը խռովություն են բարձրացրել ռազմաճակատի թիկունքում, խանգարելով բանակի մատակարարմանը, գրոհելով մահմեդական բնակչության վրա և սպանելով մահմեդական ժողովուրդներին⁸⁷: Բայց որտե՞ղ են պատմաբան Բայուրի արդարացուցիչ փաստաթղթերը:

Ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության հրահրիչին՝ Ներքին գործերի նախարար Թալեթ քեյլին, ապա հետմահու լույս ընծայված հուշերում՝ Մուշի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների հայերին նա մեղադրում է օսմանյան կառավարության դեմ զանգվածային ապստամբության մեջ՝ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ ընդգրկվելուց ի վեր⁸⁸:

«Հայկական խռովության» այս թեզը, որի ամսաթվի շուրջ հայ ժողովրդի ոչնչացման պատասխանատուները, ինչպես նաև նրանց բուն պաշտպանները, նույնիսկ համաձայնության չեն հանգում, մեղանշում է հետևյալ անհերքելի փաստերի անտեսմամբ.

1/ Հայերը, ինչպես և 20-ից 45 տարեկան օսմանյան բոլոր հպատակները, օսմանյան բանակ են գորակույվել 1914 թ. օգոստոսի համընդհանուր զորահավաքի ընթացքում: Փոքրաթիվ են նրանք, ովքեր ի վիճակի լինելով վճարելու սզատագրման հարկը, շրջանցել են զինվորական ծառայությունը: Այսպիսով, ո՞վ կարող էր իրականացնել այդ կարծեցյալ խռովությունը:

2/ Նախ և առաջ՝ օսմանյան զորքերը և դժուար է Բեհեդլին Շաքիրի հրոսակախմբերն էին, որոնք պատերազմի սկզբից ի վեր, առաջիններն են ասպատակել ռուսական տարածքը և այնտեղ վայրագություններ ի կատար ածել:

3/ 1914 թ. դեկտեմբերի կեսերից մինչև 1915 թ. հունվարի սկիզբը սևած Սարիլամիշի ճակատամարտը տեղի է ունեցել բուն ռուսական տարածքում: Միայն Սարիլամիշում օսմանյան պարտությունից հետո էր, որ ռուսական զորքերը Կովկասի ռազմաճակատում դառնում են դրության տերն ու տնօրենը:

4/ Թուրքիայի հայերի՝ Բեռլինի վեհաժողովից հետո հաճախակի խնդրո առարկա դարձած ճակատագիրը, ՄԱԿ-ի ղեկավարների կողմից վճռվել էր Սարիլամիշի պարտության հաջորդ օրվանից ի վեր:

Բացի այս պատմական խորհրդածություններից, ավելացնենք, որ Թուրքիայի դաշնակից գերմանական և ավստրիական կամ այն ժամանակ չեզոք՝ ամերիկյան դիվանագիտական գործակալների զեկուցագրերը, որոնց մենք կանդորադառնանք ավելի ուշ, հայկական որևէ խռովության մասին չեն հիշատակում: Մյուս կողմից, դեռևս 1915 թ. հունվարի կեսերին, օս-

85 Հմմտ. M. Larcher, La Guerre turque dans la Guerre mondiale, Paris, 1926, p. 395.
86 Հրամանատար Լարշերը ոչ մի ճշգրտում չի ւսնում:
87 Հմմտ. Yusuf H. Bayur, Türk İnkilâbi tarihi, Ankara, 1957, vol. III, partie 3, p. 7.
88 Տե՛ս Talât Pasa'nin hâtıraları, İstanbul, 1946, p. 63.

մանյան կառավարությունը չէր առարկում հայերի հավատարմությունն օսմանյան գահին: Հեռու լինելով նրանց որևիցե դավաճանության մեջ հանդիմանելու գաղափարից, պաշտոնական մի հաղորդագրությունում, որն արտատպվում է Կոստանդնուպոլսի մամուլում, նա ամենադրվատական արտահայտություններն էր տեղում նրանց հասցեին.

«... Այն նվիրվածությունը, որը Թուրքիայում ապրող մեր հայ հայրենակիցները չեն զրանում ի հայտ բերել Օսմանյան կայսրության հանդեպ և գնահատելի եռանդը, որը նրանք, ի թիվս այլ օսմանյան տարրերի, յրբևրում են՝ արդարացնելու համար ընդհանուր հայրենիքն ազատագրելու նպատակով արված բոլոր անհրաժեշտ գոհաբերությունները, հայտնի են նյութական ապացույցներով»⁸⁹:

Այդուհանդերձ, Թալեաթն իր հուշերում, որոնք պետք է տպագրվեին նրա մահից հետո, գրում է նույն ժամանակաշրջանի մասին. «Գլխավոր հրամանատար Էնվերը հրավիրեց հայ պատրիարքին»⁹⁰ և կառչեց հայերի անհավատարմությունից, որոնք թուրքերի ակնկալությամբ պատասխանում էին զենքի ձեռքին նրանց գյուղերը գրոհելով և պաշտոնյաներին սպանելով... Եթե այդ իրավիճակը համընդհանուր բնույթ ստանար, կառավարությունը հարկադրված կլիներ կիրառելու ամենալաթան միջոցները»⁹¹: Եվ այսպես, հարկ է հավատ ընծայել Թալեաթ բեյի հիշողությանը, թե այն բանին, ինչը Կոնիայի հայ պրեյտին է գրել անձամբ Ռազմական նախարար, Գլխավոր շտաբի պետ Էնվեր փաշան մի նամակում, որն արտատպվել է Կոստանդնուպոլսի գերմաներեն ծավալուն «Օսմանիշեր լոյս» օրաթերթում⁹²:

«Ես ափսոսում եմ, որ չեմ կարողացել Ձերը մեծության հետ գրուցել Կոնիա կատարած իմ վերջին այցելության ընթացքում: Այդուհանդերձ, ես ստացել եմ այն նամակը, որը դուք բարեհաճել եք ինձ հղել և որով ինձ պարտում եք գովեստներով: Ես դրա համար ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում և օգտվում եմ առիթից, ասելու, որ պատերազմի թատերաբեմում օսմանյան հայ զինվորները բարեխղճորեն են կատարում իրենց պարտքը, ուր ես կարողացել եմ հավաստել իբրև ականատես:

Ես ձեզ խնդրում եմ, այսպիսով, հայ ազգին փոխանցել իմ գոհունակության և երախտագիտության արտահայտությունը, որը բոլոր ժամանակներում հայտնի է եղել իր կատարյալ նվիրվածությամբ օսմանյան կայսրական կառավարությանը»:

(Ստորագրված է՝) Էնվեր, Ռազմական նախարար,

Կայսրական բանակի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ:

Ճշգրտենք նաև, որ Էնվեր փաշան, 1915 թ. փետրվարի վերջերին, Թուրքիայի հայերի պատրիարք Նորին սրբազնություն}ն Չավենի հետ ունեցած իր միակ գրույցի ընթացքում, գովեստներ է շտալում հայ զինվորների նվիրվածության կապակցությամբ: Ռազմական նախարարը նույնիսկ պատմում է, որ Սարիղամիշի ճակատամարտում իր կյանքը փրկել է Հովհաննես անունով մի հայ սերժանտ, որին մարտի դաշտում նա շնորհել է կապիտանի աստիճան⁹³: Արդյոք նա այդպես կվարվե՞ր, եթե հայ զինվորներին, ինչպես այսօր որոշ խանդավառ ազգայնամուլներ, պատասխանատու համարեր III բանակի պարտության համար⁹⁴:

89 "Le Jeune Turc", 18 janvier 1915.
90 Նորին սրբազնություն}ն Չավենի:
91 Tâlat Pasa'nin..., op. cit., p. 63.
92 "Osmanischer Lloyd", 26 Februar 1915, N 55.
93 Le rapport secret du Dr Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie, Paris, 1918, p. 184; **Չավեն արքեպս.**, նշվ. աշխ., էջ 96:
94 Տես **Sadi Koças**, op. cit., p. 174; **S. R. Sonyel**, Yeni belgelerim isigi altinda Ermeni tehcirleri // "Belleten". Ankara, 1972, N 141, p. 38.

Իրականում, օսմանյան կառավարությունը չէր պատրաստվում հարկադրական և բռնագրույն ձևով ձեռնամուխ լինելու այն բանին, ինչը ոմանք ցանկություն կունենան ներկայացնել իբրև խառնիճալանց բռնություններ: Նա սառնասրտորեն է սպասում պատեհ առիթի, հայերի՝ երկարատև հասունացած դատավճռի համատարած իրականացմանը ձեռնամուխ լինելու համար: Չնայած իշխանությունների գաղտնապահությանը, նահանգներում տեղ գտած վայրագություններին վերաբերող տեղեկությունները հասնում են Կոստանդնուպոլսի: Էրզրումի և Վանի նահանգներում օսմանյան գորբերի և «համիդիե» զնդերի կողմից իրագործված բռնությունները, կողոպուտները և կոտորածները հրահրում են բազմաթիվ հայերի փախուստը Կովկաս: 1915 թ. հունվարի վերջերին, կարելի էր արդեն հաշվել 40304 հայ և 8061 սատրի տարագիրների⁹⁵:

Կլիկիայում ևս միջադեպերը բազմապատկվում են: Հայ կանանց հանդեպ թուրք ժանդարների գործադրած բռնությունները համբերությունից դուրս են բերում բնակիչներին⁹⁶: Իշխանություններն անում են ամեն ինչ՝ խռովություն հրահրելու համար և Ջեթթունի հայերը, որոնք միշտ կարողացել են պահպանել կիսանկախ վիճակը, 1915 թ. փետրվարին մի բանագնաց են ուղարկում Կովկասի փոխարքային, նրան տեղեկացնելու, որ «Ջեթթունի 15000 հայեր պատրաստ են ապստամբելու օսմանյան կառավարության դեմ, եթե Անտանտը կարողանա իրենց ապահովել զենքերով և ռազմամթերքներով»⁹⁷: Ջեթթունի հայերի այս վճռականությունը դաշնակիցների կողմից գրեթե հաշվի չի առնվում, որոնք բացառել են Կլիկիայում դեսանտի ափ դուրս բերումը:

1915 թ. մարտի սկզբի և ապրիլ ամսի միջև, արտասահմանում հաստատված հայ անձինք դաշնակիցներին են ներկայացնում համանման առաջարկություններ: Նշանավոր բանաստեղծ Չոպանյանը գնում է Ուոր Օֆիս և գրուցում շտաբի անդամներից մեկի՝ լորդ Քիթչենբրի հետ: Եթե դաշնակիցները նախատեսում են դեսանտի ափ դուրս բերում Կլիկիայում, վստահեցնում է նա, ապա նրանք կկարողանան հույս տաժել հայ կամավորների օգնության հետ: Չոպանյանի տարերային քայլը, որը համարվում է ժամանակավրեպ, մերժվում է: Երբ դաշնակիցների նավատորմերը Դարդանեյի առջև դժվարություններ են կրում, Արևելյան Միջերկրականում երկրորդ ռազմաճակատ բաց անելու մասին խոսք լինել չի կարող:

1915 թ. մարտի սկզբին ՀՀԳ-ի ղեկավարներից մեկը՝ Վարանդյանը, Մոֆիայում Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտական առաքելություններին է ներկայանում և ելույթ ունենում միևնույն ոգով. «Եթե ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունները վճռեն գրավել այս շրջանը (Կլիկիան) և դեսանտի ափ դուրս բերում իրականացնեն կամ Ադանայում, կամ Ալեքսանդրետի ծոցում, ինքը երջանիկ կլինի, եթե իր հայրենակիցներին թույլատրվի մասնակցել ազատագրական այդ գործին»⁹⁸:

Այդուհանդերձ, նշենք, որ Մոֆիայում Մեծ Բրիտանիայի նախարար, սրբ Հենրի Բաքս-Ալյոնսայդի առջև Վարանդյանի կատարած քայլը, պարուրված էր փոքր-ինչ զանազանփող երանգով, ինչպես այդ ցույց է տալիս հետևյալ հատվածը.

«... Հայկական կոմիտեն սույնով հենց նոր անգլիական շտաբին առաջարկեց քսան հազար (20000) մարդուց բաղկացած մի լեգեոն, այն պարագայի դեպքում, երբ Անգլիան նպա-

95 Հմմտ. **ԱԳ-Օ**, նշվ. աշխ., էջ 113-114:
96 Տես The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce, New York and London, 1916, p. 480.
97 Տես ստորև թիվ 10 փաստաթուղթը:
98 Տես ստորև թիվ 16 փաստաթուղթը (հավելված I): Մոֆիայում Ռուսաստանի նախարար Սավինսկուն հանձնված հանրագրի մասին տես **Ա. Օ. Հարությունյան**, Կովկասյան ռազմաճակատը 1914-1917 թթ., բարգմանություն ուսերենից, Թեհրան, 1977, էջ 347:

տակահարմար գտնի Կիլիկիայում (Փոքր Հայք)՝ կամ Ալեքսանդրետում, կամ Մերսինում դե- սանտ ափ դուրս բերել: Այդ դեպքերը կկազմավորվի անգլիական սպանների հրամանատա- ռության ներքո: Մեր կամավորները գտնվում են մեծ մասամբ Բոստոնում և Նյու Յորքում: Նրանցից ոմանք գտնվում են նաև Բալկաններում և Եգիպտոսում:

Հենց որ Կիլիկիան դուրս կորզվի օսմանյան տիրապետությունից, հայ ազգը կցանկանա, որ իր պատմական հայրենիքի այս շրջանը դրվի Մեծ Բրիտանիայի պրոտեկտորատի ներքո (Մեծ Հայքը հավանաբար կանցնի ռուսական պրոտեկտորատի ներքո)⁹⁹:

Վարանդյանի քայլերն ավելի մեծ հաջողությունների չեն հասել, քան մյուսներինը:

1915 թ. մարտի սկզբին, դաշնակիցների առջև այս գանազան երևելի հայ անձանց նախա- ձեռնությունները տարօրինակ ձևով համընկնում են, նույն շաբաթվա ընթացքում, որոշ հույ- ների՝ Աթենքում գտնվող դաշնակիցների դիվանագիտական ներկայացուցիչների առջև կա- տարած համանման քայլերին: Այս հույները հավաստում են, որ 1800 կամավոր հույներ ար- դեն պատրաստ են մեկնելու և նրանց թիվը կարող է հասնել 100000-ի, եթե դաշնակիցները դե- սանտի ափ դուրս բերում նախաձեռնեն Փոքր Ասիայի ափում¹⁰⁰:

Արդյոք գոյություն ունե՞ր հայ-հունական դաշինք՝ կեղեքիչի լուծը միասնաբար թոթափե- լու համար: Այս փաստը հավաստելու համար մենք մինչ այժմ չենք կարողացել ապացույց- ներ գտնել, բայց այս քայլերի համընկնումը՝ նույն շաբաթվա ընթացքում և միևնույն հիմունք- ներով, լիովին տեղիք է տալիս կարծելու, որ երկու ժողովուրդների որոշ ներկայացուցիչների կողմից նախապես համատեղ որոշում էր կայացվել:

Ամեն դեպքում, դաշնակիցներին արված այս առաջարկությունները հանգեցնում են հետևյալ եզրակացությունների.

1/ Չեյթունի հայերը չեն ունեցել կամ լավագույն դեպքում՝ շատ քիչ զենք են ունեցել օս- մանյան իշխանությունների դեմ ապստամբելու համար:

2/ Եվրոպայում կամ Միացյալ Նահանգներում ապրող հայերն ամեն բանից առաջ նա- խատեսում են Արևմուտքում հաստատված՝ հայկական ծագում ունեցող կամավորների զին- վորագրումը: Թուրքիայի հայերի մասնակցությունը փոքրագույն իսկ ձևով չի հիշատակվում:

3/ Դաշնակիցները ձեռնպահ են մնում հայերին խոստովության դրդելուց: Նրանք ավելի շուտ նրանց դրանից ետ կպահեն:

*
**

Այնժամ, երբ Արևելքում պատերազմի զարգացման նկատմամբ ուշիմ՝ արտասահմանի հայերն իրենց ծառայություններն են առաջարկում դաշնակիցներին, թվում է, թե Դարդանե- լում հաջողությունը մի ճամբարից մյուսն է անցնում: Դաշնակիցների նավատորմներն հա- ջողվում է բազմաթիվ ծովային միավորումներ ափ դուրս բերել Գալլիպոլի թերակղզում, սա- կայն օսմանյան լավագույն զորքերի հետ պայքարում, որոնք ամեն ինչից գատ գտնվում էին գերմանացի սպանների հրամանատարության ներքո, նեղուցներն անցնելու նրանց բոլոր փորձերը ձախողվում են:

Կովկասի ռազմաճակատում, օսմանյան զորքերը, որոնք զգալիորեն թուլացել էին Սարի- դամիլի պարտությունից ի վեր, դժվարությամբ են կարողանում դիմակայել ռուսական հար- ձակմանը: Ցարի զորքերը, որոնց ուղեկցում էին հայ կամավորների ստորաբաժանումները,

հյուսիսում թափանցում են Տրապիզոնի նահանգ, կենտրոնում՝ Էրզրումի նահանգ և հարա- վում առաջ են ընթանում դեպի Վան քաղաքը:

Անխուսափելի վտանգին ի տես, որն Արևելյան Անատոլիայում աստիճանաբար պարզո- լուղ է ի հայտ գալիս, Թալեսը բեյը տեղեկացնում է Վանգենհայմին, որ Հայկական հարցից վերջնականապես ազատագրվելու «նպատակահարմար պահը» վրա է հասել¹⁰¹: Նախնա- կան կարգադրություններն այդ են ազդարարում.

1/ Կայսրության բոլոր ժողովուրդներին կոչ է արվում իշխանություններին հանձնել իրենց տրամադրության տակ գտնվող զենքերը: Բնականաբար, հրամանն ուղղված է հայերի դեմ¹⁰²:

2/ Սկսած 1915 թ. մարտից, օսմանյան յուրաքանչյուր քաղաքացի չի կարող տեղափոխ- վել երկրի ներքին նահանգներում, առանց նախօրոք տեղական իշխանությունների «անցա- գիրը» ստանալու: Այստեղ ևս, չնայած միջոցառման համարնախանուր բնույթին, այն առաջին հերթին վերաբերվում է հայերին:

3/ Նահանգների և մայրաքաղաքի միջև բոլոր հաղորդակցությունները գրեթե ընդհատ- վում են. Կոստանդնուպոլիս՝ այսուհետև մեկուսացված հայկական պատրիարքությունը կա- տարելապես անտեղյակ է այն ամենին, ինչ կատարվում է Ասիական Թուրքիայի նահանգ- ներում, եթե բացառենք հազվադեպ ճանապարհորդներից ստացվող աննշան տեղեկություն- ները¹⁰³:

4/ Գուրքնությունը, որն ամենադաժան ձևով է բռնանում մամուլի վրա, կանոնավորապես վերահսկվում է Բարձր Դռան կողմից:

Այժմ նախագիծը կարող է ի կատար ածվել:

Սկսած 1914 թ. նոյեմբերից, ինչպես մենք վերը տեսանք, տրվել էր ռազմաճակատին սահ- մանամերձ Էրզրումի հայկական գյուղերից բնակչությանը դուրս բերելուն առնչվող հրաման, որին պիտի էին բուն Էրզրում քաղաքում հաստատվելու համար իրենց օջախները լքելու կո- չով: Դժվար չէ պատկերացնել այս հայ գյուղացիների տառապանքը, որոնց օր-օրի, սաստիկ ձմռանը, պարտադրվում էր այս բռնի տեղահանությունը: Եվ, այդուհանդերձ, դա հայ ժո- ղովրդի բնաջնջման ծրագրի խիստ դժգույն նախապատկերն էր, որը փոքր անց, սկսած Ջեյ- թունի հայերի տեղահանությունից, ընդունելու էր իր բուն տեսքը: Դրա նախապատրաստու- թյուններն արվել էին բավական զաղտնի ու ճարպիկ ձևով՝ Կոստանդնուպոլիս և այլ նա- հանգների հայերի կասկածները չարթնացնելու համար: 1915 թ. ապրիլի 8-ին, Ջեյթուն քա- դաքը, որը հայտնի էր իր բնակիչների անսանձելի բնավորությամբ, գրավվում է օսմանյան զորքերի անսպասելի գրոհով: Դ-իմելով նախ խորամանկության, այնուհետև՝ ուժի, հայերից հափշտակում են նրանց զենքերը, ապա՝ ձերբակալում երևելի անձանց. ոմանք անմիջապես կախվում են, որիչները բանտ նետվում՝ ավելի ուշ մահապատժի ենթարկվելու համար: Բո- լոր կանայք և տասներկու տարեկանից փոքրահասակ երեխաներն ուղարկվում են Կոնիա՝ այնտեղ մահմեդական թաղամասերում բաշխվելու համար¹⁰⁴: Ինչ վերաբերում է տղամարդ- կանց, նրանք արտոլվում են դեպի Դեր-Էզ-Ջորի անապատային շրջան, աղետալի պայման- ներում, առանց գոյության որևէ միջոցի, հիվանդությունից, սովից ու հյուծվածությունից կոր- ծանման դատապարտված: 1915 թ. ապրիլի վերջերին, ամենաուշը մայիսի սկզբներին, Ջեյ-

101 Վանգենհայմը՝ Բեռլին-Հոլվեգին, Պերս, 2-ր փետրվարի 1915 թ., թիվ 269 // Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (այսուհետև՝ AwA). Türkei 183. Bd. 36.
102 Տե՛ս Գ. Էպիսկ. Պալաթեան, Հայ Գողգոթիան: Դրուագներ հայ մարտիրոսագրությունների, Վիեննա, 1922, հ. 1, էջ 60; The Treatment... op. cit., N 68, 82, 94, 122.
103 Ջավեն արթեպս., նշվ. աշխ., էջ 79-80:
104 Տե՛ս ստորև թիվ 49, 51, 55 փաստաթղթերը; The Treatment of Armenians... op. cit., pp. 484-489; Dr Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien 1914-1918. Potsdam, 1919, pp. 42-45, 49-50.

99 PRO., FO, 371/2484/37609.
100 Դեիլը՝ Դեկաստեին, Աթենք, 4-ր մարտի 1915 թ. Հ. թիվ 80 // Bibliothèque Nationale, Papiers de Millerand, carton 16.

թունը և նրա գյուղերն ամբողջությամբ դատարկվում են իրենց հայ բնակչությունից: 1915 թ. սկզբներին, կայսրական «հրովարտակի» հիման վրա, Ջեյթուն քաղաքն արդեն անվանափոխվում է Սուլեյմանլիի: Հայերի բոլոր հողերը և կացարանները փոքր անց վերաբաժանվելու են Մակեդոնիայի մահմեդական տարագիրների միջև¹⁰⁵: Մի քանի ամիսը բավական եղավ, որպեսզի քաղաքում վերացնեն այն ամենը, ինչը կարող էր հիշեցնել նրա հայկական ծագման մասին. եկեղեցիները և վանքերը հիմնահատակ կողոպտվեցին, դպրոցները վերածվեցին գորանոցների կամ դրանցում տեղափոխվեցին եկվորները: Հայերի դարավոր Ջեյթուն քաղաքն աննշան ժամանակամիջոցում վերափոխվեց մահմեդական քաղաքի:

Վանի հայերի դեմ թշնամական կտրուկ շրջադարձ է տեղի ունենում Պարսկաստանի ռազմաճակատից վաղի Ջևհերի վերադարձից հետո: Դրա առաջին նշանն ապրիլի 16-ին, անձամբ վալիի կողմից պատրաստված ծուղակում, ՀՀԴ-ի առաջնորդներից մեկի և նրա երեք ընկերների սպանությունն է¹⁰⁶: Հաջորդ օրը, ապրիլի 17-ին Վանի հայ պատգամավոր Վասմանի ձերբակալությունը նպաստում է Վանի հայկական շրջաններում տագնապի աճին: Ջևհերի և նրա օգնականների միջև փոխանակված գաղտնի թղթակցությունները հափշտակվում են հայերի կողմից և նրանց համար բացահայտում իշխանությունների՝ իրենց հանդեպ ունեցած մտադրությունները¹⁰⁷: Իրազեկ դառնալով այն բանին, ինչը պետք է մնար իբրև պետական գաղտնիք, հայերը հապճեպ որոշում են կայացնում. նրանք պատրաստվում են, ինչպես գրում է Վանի ամերիկյան միսիոներ և իրադարձությունների ակամատես Գրեյս Քենափիլը, «որքան հնարավոր է թանկ վաճառել իրենց կյանքը»¹⁰⁸: Եվ հենց այսպես է 1915 թ. ապրիլի 15-ին սկսվել Վանի հայերի «խռովությունը», որը ումանց աչքերում կարդարացնի 1915 թ. մեծ հանցագործությունը:

Քաղաքի ներսում դիմադրություն կազմակերպելը շատ դժվարին չէր: Իրենց թաղամասերում բարիկաղներով պատսպարված, հայերը քաջաբար պաշտպանվում էին: Բայց այլ իրավիճակ էր տիրում նահանգի գյուղերում, որտեղ օսմանյան զորքերը հայ գյուղացիներին կտտորում են հազարներով¹⁰⁹: Վենետիկացի մի սպա, որն այդ ժամանակ օսմանյան բանակում ծառայում էր իբրև Հայաստանում գտնվող օսմանյան ուժերի գլխավոր տեսուչ, հաղորդում է իր հուշերում. «... 1915 թ. ապրիլի 21-ին, «Թեղեղի ռեիսին»¹¹⁰ ղեկավարում է բռնությունները Վանում: Նա ինձ պատասխանեց, որ ինքը միայն ի կատար է ածում նահանգի գլխավոր կառավարչից ստացած անսրող հրամանները, այն է՝ ոչնչացնել նահանգի տասներկու տարեկանից բարձր ողջ արական բնակչությանը»¹¹¹:

Չնայած Ջևհեր բեյի կրկնվող գրոհներին, Վանի հայերը մեկ ամիս շարունակ, մինչ 1915 թ. մայիսի 19-ին ռուսական զորքերի ժամանումը Վան, դիմադրում են: Առանց սպասելու հետևանքներին, Ջևհեր բեյը և նրա մանկավիճներն իրենց հրոսակախմբերի հետ ճողոպրում են Բիթլիս՝ իրենց չարագործություններին այդտեղ հետամուտ լինելու համար, տանելով իրենց ետևից Վանի մահմեդական բնակչությանը: Այս մահմեդականներից ոմանք, 6000-ի սահմանում, կզնան մինչ Կենտրոնական Անատոլիայում գտնվող Բուրդուր, որտեղ կտեղա-

105 Տե՛ս ստորև թիվ 49 փաստաթուղթը: “La Défense”, Constantinople, 18/19. V. 1916, N 431; J. Lepsius. op. cit., p. 61.
 106 Խոսքը վերաբերում է ՀՀԴ-ի անդամ Իշխանին և նրա երեք ընկերներին: Տե՛ս Ա-ԳՕ, նշվ. աշխ., էջ 272:
 107 Հմմտ. Ա-ԳՕ, նշվ. աշխ., էջ 394-403:
 108 Grace H. Knapp, The Mission at Van in Turkey in War time, New Jersey, 1915, p. 14; The Treatment... , op. cit., p. 34.
 109 1915 թ. մարտին, Վանի նահանգի գյուղերում ռուսական զորքերը հայտնաբերում են օսմանյան զինվորների սպանած 55000 հայ գյուղացիների մարմիններ. տե՛ս Mémoires de l’Ambassadeur Morgenthau, Paris, 1919, p. 259.
 110 «Քաղաքապետը»:
 111 Rafael de Nogales, Four years beneath the Crescent, London, 1926, p. 60.

վորվեն տեղահանված հայերի տներում¹¹²:

Միևնույն ժամանակ, երբ Ջևհերն էր ջանում ի կատար ածել Վանի հայերին տեղահանելուն և ոչնչացնելուն վերաբերող ՄԱԿ-ի հրամանները, Մամուրեթ-ուլ Ազիզ նահանգի գլխավոր կառավարիչ Սաբիթ բեյը ևս սկսել էր կենսագործել, բայց շատ ավելի ճկուն ձևով, ՄԱԿ-ի ծրագիրը: 1915 թ. փետրվարի և մայիս ամսի սկզբների միջև, նա գե՛նք պահելու պատրվակով Խարբերդում ձերբակալել տվեց գրեթե 400 երիտասարդ հայ մտավորականներին¹¹³: Նրանց տներում խուզարկություններ կատարվեցին, որոնք որևէ արդյունքի չհանգեցրին: Մահմեդական երևելի անձինք հայ համայնքին խոստանում են երաշխավորել ամենքի անվտանգությունը՝ զենքերը հոժարակամ իշխանություններին հանձնելու դիմաց: Առաջարկությունն ունենում է իր ազդեցությունը: Բոլոր զենքերը հավաքվում են և հանձնվում վալիին, որը չնայած այս ամենին, թվում է, թե չի բավարարվում¹¹⁴: Կալանավորներն ազատ չեն արձակվում և հաջորդ օրն անհետ կորչում են: Երեք օր անց, ողջ հայ բնակչությունը տեղահանվում է... Արդյոք դեռևս հնարավոր է, այս տարբեր օրինակներից հետո, անվարանորեն պնդել, որ «տեղահանությունը» կամ համաձայն որոշ պատմաբանների էլ ավելի նրբաճաշակ մեղմասության՝ «տեղափոխությունը», օսմանյան կառավարությանն էր պարտադրվում որպես ռազմական անհրաժեշտություն:

ՄԱԿ-ի առաջնորդներից մեկի՝ «Թեշքիլաթ-ի մահսուսեի» ղեկավար, դ{ոկտո}ր Բեհեդդին Շաքիրի՝ Էրզրումի վալի Թահսին բեյի միջոցով Խարբերդում ՄԱԿ-ի պատասխանատու լիազոր ներկայացուցիչ Նազլմ բեյին 1915 թ. ապրիլի 21-ին հղած ծածկագրված հեռագիրը մերկացնում է այն ոգին և մտադրությունը, որոնք իշխում էին Թուրքիայի հայ ժողովրդի տեղահանության հարցում 1915-1916 թթ.: Այս հեռագիրը, որը վերաբերում է Խարբերդի իրադարձություններին և որի արժանահավատությունը չի կարող ամենևին կասկածի ենթակա լինել¹¹⁵, օսմանյան կառավարության կանխամտածված գործունեության անատարկելի ապացույցն է: Մենք ստորև ամբողջությամբ արտատպում ենք դրա թարգմանությունը.

«Չոր նահանգի հայերը, որոնք տեղահանվել են, արդյոք ոչնչացվե՞լ են: Այդ վտանգավոր անձինք, որոնց արքայի և վտարման մասին դուք մեզ տեղեկացնում եք, արդյոք բնաջնջվո՞ւմ են: Թե՞ նրանք պարզապես տեղահանվել են մեկ այլ տարածաշրջան: Հստակորեն մեզ տեղյակ պահեք, իմ եղբայր»:

Դ{ոկտո}ր Բեհեդդին Շաքիրի այս հեռագիրը պարունակում է շատ այլ հայտանիշներ.

1/ Հայերի տեղահանությունն արդեն սկսվել էր շատ ավելի վաղ, քան ռուսական զորքերի մուտքը Վան (մայիսի 19-ին). սա մերկացնում է Ներքին գործերի նախարար Թալեթ բեյին, որն իր հանցանքներն արդարացնելու համար, ավելի ուշ կգրի. «Օսմանյան կառավարությունը վճիռ կայացրեց հայերին տեղահանելու մասին ռուսական զորքերի մուտքից հետո, որոնց ուղեկցում էին Վանի հայկական ստորաբաժանումները, որտեղ նրանք իրագործել են մահմեդական բնակչության դեմ ուղղված ցանկացած բնույթի վայրագություններ»¹¹⁶:

2/ Նրա անմիջական և կոպիտ խոսելաճը դիմակազերծ է անում սովորական դարձած ձևակերպումների՝ «տեղահանության» կամ «տեղափոխության» կեղծավորությունը, որոն-

112 Հմմտ. Ali Fuat Türkogeldi, Görüp isittiklerim, Ankara, 1951, p. 176.
 113 The Treatment of Armenians..., op. cit., p. 259.
 114 Նույն տեղում:
 115 Այն հիրավի տեղ է գտել երիտթուրքերի մեղադրական արձանագրության մեջ, որն ընթերցվել է նրանց դատավարության բազմամ ժամանակ 1919 թ. ապրիլի 27-ին. տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ “Takvim-i Vakayi”, S. V. 1335 [1919], N 3540.
 116 Տե՛ս Talât Pasa'nin hâtiralari, Istanbul, 1946, p. 63; Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales, Constantinople, 1916, p. 10.

ցով օսմանյան կառավարությունը ջանում է քողարկել հայ ժողովրդի բնաջնջումը:

*
* *

Հայերի կողմից Վանի պաշարմանը դիմակայելու լուրն ավելի արագ հասնում է Կովկաս, քան Կոստանդնուպոլիս: Հենց որ այն հայտնի է դառնում Էջմիածնում, հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը դաշնակից և չեզոք տերությունների ղեկավարների առջև քայլելու է ձեռնարկում, որպեսզի Թուրքիայի իր համակրոնակիցների դեմ ուղղված վայրագությունները դադարեցվեն: Աղերսելով Իտալիայի քաղաքների և նախագահ Վիլսոնի միջամտությունը, հայոց եկեղեցու առաջնորդը հույս է տաժում, որ նրանց չեզոքությունն էլ ավելի կօժանդակի օսմանյան կառավարության որոշումներին¹¹⁷: Միաժամանակ, Գևորգ V-ը հեռագրում է Պողոս Նուբար փաշային և նրան՝ իբրև Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահի, հանձնարարում գործել լավագույն ձևով հանուն Թուրքիայի հայ ժողովրդի պաշտպանության¹¹⁸:

Չեյթունի հայերի դեմ ուղղված հարձակումների լուրը Կոստանդնուպոլիս է հասնում 1915 թ. մարտի վերջին: Այնուհետև՝ տեղ են հասնում Մարաշի և Էրզրումի գյուղերին վերաբերող լուրերը, բայց հարյուրված փաստերն այնքան սարսափելի էին և պատումներն այս առթիվ այնքան աներևակայելի, որ դրանց արժանահավատությանը դժվարությամբ են հավատ բնծայել, մասնավորապես, իրադարձությունների ծավալին վերաբերող հարցում: Մակայն 1915 թ. գարնանը կրթերը շատ էին բոլորքով մայրաքաղաքում, որտեղ Դալուանելի պատերազմը, որը բարենպաստ էր մերթ դաշնակիցների, մերթ թուրքերի համար, ծնունդ էր տալիս յուրաքանչյուր բնույթի լուրերի և կեղծ մեկնաբանությունների: Մայրաքաղաքի քրիստոնյաներն իրագրեց էին օսմանյան կառավարության իրարանցմանը և Էսքի-Շեհլի տեղափոխվելու նրա նախապատրաստություններին: Համայնքների պատրիարքությունները նույնիսկ հրահանգ էին ստացել պատրաստ լինել Կոնիա մեկնելու համար: Այս օրերին, գրում է Անտոնյանը¹¹⁹, մայրաքաղաքի քրիստոնյա ժողովուրդների ցնծությունն այնքան վրդովեցուցիչ էր, որ ոստիկանապետ և Թալեաթի աջ ձեռք Բեդրի բեյը գրում էր.

«Թող, որ քրիստոնյաները չկարծեն, թե մենք պատրաստվում ենք թողնել Կոստանդնուպոլիսը: Այն օրը, երբ մենք կթողնենք քաղաքը, նրանց համար սգի օր կլինի»¹²⁰:

«Ամենքն օրեցօր սպասում էին,– շարունակում է Անտոնյանն իր հուշերում,– բրիտանական նավատորմի ժամանմանը Բոսֆորի ջրերը, և քրիստոնյաները նույնիսկ գրագ էին գալիս, թե արդյոք դաշնակիցների ուժերը ներս կմտնեն՝ Սուրբ զատիկից առաջ, թե հետո՝ Սուրբ-Սոֆիայի հունական մայր տաճարում հանդիսավոր պատարագ մատուցելու համար»¹²¹, որը 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի գրավումից ի վեր, սուլթան Մեհմեդ Նվաճողի կողմից վերածվել էր մզկիթի:

Ուստի, որոշ ժամանակ անց, օսմանյան իշխանությունները փոխեցին իրենց դիրքորոշումը հայերի հանդեպ: Ապրիլի 8-ին, Թալեաթ բեյի կողմից հրավիրված հայ պատրիարքը մեծապես զգաց իր մեկուսացումը, չնայած այն բոլոր հավաստիացումներին, որոնք ստացավ օսմանյան կառավարության բարյացակամ մտադրությունների շուրջ¹²²: Ի դեպ, 1915 թ. գար-

117 Հմմտ. «Արարատ», մայիս, 1915, էջ 172-174:
118 Նույն տեղում, էջ 175:
119 1915 թ. կոտորածներից փրկված հայ լրագրող:
120 Ա. Անդրեան, Արարի ճանքում վերս // «Վերածնունդ», 11-ը սեպտեմբերի 1919, թիվ 25, էջ 408:
121 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Գ. Եսկիս, Պալաքեան, նշվ. աշխ., էջ 63:
122 Ջավեն արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 93-94:

նանը, հայերի դեմ ուղղված հարձակումները, թվում է, թե սովորական էին: Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանության քարգմանիչ Սերաֆիմովի՝ 1915 թ. ապրիլի 10-ի (հի՛խն) տխմարով)՝ քվակիր ճեպագիրը, որն ուղղված է Մագնոլին. մեզ դրանում հավաստիացնում է.

«... Իշխանությունների բռնությունները չափ ու սահման չունեն: Քրիստոնյա, մասնավորապես, հայ բնակչությունը, ենթարկվում է ցանկացած բնույթի հարձակումների, հաճախ խոշտանգումների: Ջինձառայության կանչելու պատրվակով, նրանց բռնում են փողոցներում, եկեղեցիներում, խանութներում, տրամվայներում և այլուր՝ ... առանց նրանց ժամանակ տալու իրենց գործերը կարգավորելու կամ հարազատներին նախազգուշացնելու համար»¹²³:

Կոստանդնուպոլսի 250 երևելի հայերի կամայական և հանկարծահաս կալանքից հետո էր միայն (որոնք ձերբակալվեցին իրենց բնակարաններում, բոլորը միևնույն պահին, 1915 թ. ապրիլի 24-ից 25-ի գիշերը)¹²⁴, որ պատրիարքությունը և մայրաքաղաքի հայկական համայնքը, ցնցված ի հայտ են բերում կառավարության բազահայտ թշնամանքը, առանց կռահելու, այլուհանդերձ. նրա չաղտնի դիտավորությունները: Բանտարկված անձանց թվում էին հոգևորականներ, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ, բժիշկներ, պրոֆեսորներ, դատապաշտպաններ, հայ քաղաքական կուսակցությունների պատասխանատու գործիչներ, առևտրականներ, ինչպես նաև մի քանի անհայտ անձինք, որոնք, անկասկած, չարաբաստիկ սխալի գուհեր էին: ՀՀԴ-ի օրգան «Ազատամարտ» օրաթերթի շենքը, մինչ նրա վերջնական փակումը, դարձավ մանրակրկիտ խուզարկության առարկա: Հաջորդ օրը, բոլոր կալանավորները, բազմաթիվ ժանդարմների և ոստիկանների ուղեկցությամբ, գնացքով տեղափոխվում են մինչև Անգորայի մոտ գտնվող Սրնճանքյո, որտեղ, համաձայն Ներքին գործերի նախարարության կողմից կազմված ցուցակի, բուժանվում են երկու խմբի: Այս խմբերից առաջինը տարվում է Այաշի բանտ¹²⁵, երկրորդը՝ Չանդըրլի բանտ¹²⁶:

Ներքին գործերի նախարարը որևէ բացատրություն չի տալիս այս ապօրինի ձերբակալությունների շուրջ: Մեկ գիշերվա ընթացքում այս անձանց անհետացումը ցույց է տալիս, այդուհանդերձ, որ կառավարությունն իր հարվածը նախապատրաստել էր վաղուց ի վեր:

Ջավեն պատրիարքի գլխավորությամբ հայկական մի պատվիրակություն գնում է Ներքին գործերի նախարարի մոտ: Թալեաթ բեյը համաձայնվում է, որ չկա և ոչ մի յուրջ հանցանշան, ինչպես ինքը նախապես կարծել էր, առ այն, թե ձերբակալված անձինք պետության դեմ դավադրություն են կոչում¹²⁷: «Ամենը» կալանավորները, ձևականորեն հավաստիացնում է նա պատրիարքին, ազատ կարձակվեն ամենակարճ ժամանակամիջոցում: Մակայն փոքր անց, Թալեաթի մեղմացուցիչ խոսքերը վիճարկվում են Ռազմական նախարար-

123 Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под. ред. М. Г. Персисяна, Ереван, 1966, с. 248.

124 Ապրիլի 24-25-ին տեղի ունեցած ձերբակալությունների թիվը տատանվում է: Համաձայն հայր Պալաքյանի, այն անցնում է 220-ից. տե՛ս «Հայ Գողգոթան», Վիեննա, 1922, էջ 82: Վանգենհայմը գտնում է, որ այն 400-ի սահմանում է:

Ապրիլի 24/25-ի առաջին հայ կալանավորներից՝ կոտորածներից մագապործ եղան հազիվ 30-ը. տե՛ս «Վերածնունդ», 1-ր փետրվարի 1919, թիվ 3, էջ 41:

125 Այաշի բանտի խմբում կային 91 անձինք: Նրանց թվում կարելի է հիշատակել Ակնունն, Խաժակին, Ռուբեն Զարդարյանին, Սարգիս Սինասյանին, դոկտոր Տաղավարյանին, Ատոմ Յարճանյանին, Գեղամ Բարսեղյանին:

126 Չանդըրլի կալանավորների թվում էին՝ հայր Կոմիտասը, հայր Պալաքյանը, Դանիել Վարուժանը, Տիրան Քեղեյանը, Արամ Անտոնյանը, Քեչյանը:

127 Վանգենհայմը՝ Բեռլին-Հոլվեգին, Պերս, 30-ր ապրիլի 1915 թ., թիվ 267 // AwA., Türkei 183, Bd. 36.

րության՝ 1915 թ. ապրիլի 29-ի պաշտոնական հաղորդագրությամբ. այն մերկացնում է թուրքերի նկատմամբ Կովկասի և հայկական նահանգների հայերի տածած թշնամանքը, որն ուղղակիորեն սերմանվել էր Եվրոպայում հաստատված կոմիտեների կողմից՝ իրենց համակրոնակիցների շրջանում ապստամբություն հրահրելու նպատակով¹²⁸: Օսմանյան կառավարությունն այս խորամանկ մեղադրանքով հետապնդում է երկու նպատակ. մի կողմից՝ արդարացնել, հարվածից հետո, ըստ էության, սահմանադրական հաստատությունների ոտնահարումը, մյուս կողմից՝ ի լուր ամենքի հայտնելով ոմանց դավաճանության մասին, անվանարկել հայկական տարրին ընդհանուր առմամբ և նրան ենթակա դարձնել մահմեդական ժողովրդի ատելությանն ու հետապնդմանը:

Անշուշտ, Կոստանդնուպոլսի հայկական համայնքի վերնախավի կալանավորումը մայրաքաղաքի դիվանագիտական շրջաններում տեղիք է տալիս տարբեր մեկնաբանությունների: Հանրահայտ թրքամետ Վանգենհայմը, փաստելով իր կառավարությանը հաղորդելով, ընդգծում է, որ համաձայն շրջող լուրերի, հայկական եկեղեցիներում ու տներում հայտնաբերվել են ռուսներ, պայթուցիկ նյութեր և ռազմամթերքներ. բացի դրանից, ճշգրտում է Գերմանիայի դեսպանը, «ապրիլի 27-ին, սուլթանի գահակալության տարելիցի օրը, հայերը ծրագրում էին ահաբեկչական հարձակումներ գործել Բուրժու Դոան և հասարակական այլ շենքերի վրա»¹²⁹:

Իրենց կողմից, չեզոք երկրների՝ Միացյալ Նահանգների, Իտալիայի և Բուլղարիայի դեսպաններն օսմանյան կառավարության առջև հանդես են գալիս բողոքներով: Սաիլ Հալիմ փաշան, Էնվեր փաշան և Թալեաթ բեյը միասնաբար խոստանում են ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուին, որ համատարած կոտորածներ տեղի չեն ունենա և ձեռքակալված հայերից նրանք, ովքեր դաշնակցական կուսակցության անդամ չեն, կարճ ժամանակից ազատ կարձակվեն¹³⁰:

Իրականում, իրենց թաղամասերում խրամատավորված հայերի դիմադրությունը Վանում՝ երիտթուրքերին բացառիկ առիթ է տվել՝ հայերի հանդեպ կիրառված հանցագործություններին օրինականության տեսք հաղորդելու համար: Արդյոք վերջիններս չե՞ն համարձակվել զենքի ոլիմելու «գթասիրտ» կառավարության զինվորների դեմ: Իբրև ապստամբներ, նրանք արժանի էին պատժի:

Ասիական Թուրքիայում պաշտոնավարող ամերիկյան, հունական և գերմանական դիվանագիտական գործակալների վկայություններն ու զեկուցագրերը հակասում են օսմանյան իշխանությունների պնդումներին այս ապստամբության շուրջ, որի իրական լինելը դեռևս կարիք ունի ապացուցման: Բերենք պարզապես Օսմանյան կայսրության բուն դաշնակիցների՝ գերմանական դիվանագիտական գործակալների թղթակցություններից մի քանի քաղվածքներ:

Անձամբ Վանգենհայմը, որի թրքամետ զգացմունքներն ընդգծելու հարկն այստեղ կա, արդեն 1915 թ. մայիսի 6-ին տեղեկացնում էր Վիլիելմշտրասսեին Էրզրում քաղաքի 200 հայերի ձեռքակալության և նահանգի գյուղերում ապրող հայերի տեղահանության մասին: Իշխանությունները, նշում է նա, տեղահանվածների տներում տեղավորում են Կովկասի տարագիր մահմեդականներին¹³¹:

128 Տես ստորև թիվ 21 փաստաթուղթը:
129 Վանգենհայմը՝ Բեստան-Հոլվեգին, Պերս, 30-ը ապրիլի 1915 թ., թիվ 267 // AwA., Türkei 183, Bd. 36.
130 Մորգենթաուն՝ պետական քարտուղարին, Կոստանդնուպոլիս, 30-ը ապրիլի 1915 թ., Հ. թիվ 614, գաղտնի // National Archives, RG 59, 867.4016/59.
131 Վանգենհայմը՝ Արտսին գործերի նախարարությանը, Պերս, 6-ը մայիսի 1915 թ., Հ. թիվ 1063 / AwA., Türkei 183, Bd. 37.

«Կառավարության նպատակը,– գրում է Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ռոյսլերը Վանգենհայմին 1915 թ. մայիսի 10-ին, ի դեպ, 1915 թ. մայիսի 14/27-ի տեղահանությանը վերաբերող օրենքից շատ առաջ,– հայերի ոչնչացումն է¹³² բոլոր մարզերում: Բոլոր հարուստ, մտավոր կարողությունների տեր կամ ազդեցիկ հայերը պետք է հեռացվեն, որպեսզի այլևս և ոչ մի հոտ հովիվ չունենա»¹³³:

Էրզրումի հյուպատոս Շնոյթեր-Ռիխտերը 1915 թ. մայիսի 15-ին հեռագրում է Կոստանդնուպոլսում գտնվող Գերմանիայի դեսպանին. «Շրջակա գյուղերից հայերը վտարվել են և ուղարկվել թիկունքային գոտի: Բնակչությունն, այսպիսով, խիստ անհանգիստ է»¹³⁴: Նույն օրը, գերմանական հյուպատոսը մի երկար ճեպագրով Վանգենհայմին իրազեկ է դարձնում Էրզրումի նահանգի հայերի տանջալից կացությանը, ոչ մի ակնարկ չանելով որևէ ապստամբության մասին¹³⁵:

1915 թ. մայիսի 18-ի հեռագրում, այն է՝ կրկին նախքան տեղահանությանը վերաբերող՝ 1915 թ. մայիսի 27-ի օրենքի երևան գալը, Ադամայում Գերմանիայի հյուպատոս դ՛ոկտոն}ր Բյուզեն, ինչպես նաև Հալեպի ու Էրզրումի նրա գործընկերները, կայսրական դեսպանությանը նախապես տեղեկացրեց «հարյուրավոր հայկական ընտանիքների աքսորման և բազմաթիվ անձանց ձերբակալության» մասին¹³⁶: Ինչպես և իր գործընկերները, դ՛ոկտոն}ր Բյուզեն չի հիշատակում ապստամբական գործողության մասին:

Հայկական ապստամբություն տեղի չի ունեցել, սակայն ամենայն անկողմնակալությամբ հարկ է ընդունել, որ պատերազմի սկզբից է վեր, հայերը ձգտում էին տեսնել դաշնակիցների հաղթանակը: Արդյոք դա կարո՞ղ էր այլ կերպ լինել. Հայ ժողովրդից, այնպիսի մի պետության գործի օգտին, որը գերիշխանության վեց դարերի ընթացքում նրան միայն հետապնդել է, կողոպտել և կոտորել, «հավատարմություն» և «նվիրվածություն» պահանջող օսմանյան ղեկավարների այս դատողությունը խիստ տարօրինակ է: Ամեն դեպքում, Մորգենթաուի կարծիքն այսպիսին է.

«... Ելնեսուն տարվա ընթացքում այս դժբախտներից հարյուր հազարավորների կոտորելուց, նրանց կանանց և աղջիկներին անարգելուց, նրանց աներևակայելի ձևով կողոպտելուց և խոշտանգելուց հետո, թուրքերն, այնուամենայնիվ, հավակնում էին նրանց ամենաներբասկատ «հավատարմությանը»¹³⁷:

* * *

Սկսած 1915 թ. ապրիլի կեսերից, դաշնակիցները կաթողիկոս Գևորգ V-ի, արտասահմանում հաստատված հայերի և իրենց բուն տեղեկատվական ծառայությունների կողմից պարբերաբար տեղեկացվում են Թուրքիայում հայերի նկատմամբ սանձազերծված հալածանքների և կոտորածների մասին: Ինչպե՞ս կասեցնել օսմանյան այս նոր հանցանքները, որոնք հավելվում են պատերազմական ժամանակներին բնորոշ սարսափներին:

Ռուսաստանը, որը Կովկասի ռազմաճակատում պատերազմական գործողությունների սկզբից ի վեր օգտվել է հայկական չորս ստորաբաժանումների աջակցությունից, պատ-

132 Բնագրում՝ “Vernichtung”.
133 J. Lepsius, Deutschland und Armenien 1914-1918, Potsdam, 1919, p. 66.
134 Նույն տեղում, էջ 71:
135 Նույն տեղում, էջ 68-71.
136 Նույն տեղում, էջ 73:
137 Mémoires de l’Ambassadeur Morgenthau, op. cit., pp. 255-256.

բաստվում է նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնել: Ռուսական Արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը դաշնակիցների նախարարների խորհուրդներին առաջարկում է մամուլում հրապարակել օսմանյան իշխանությունների այս նոր վայրագությունները խարազանող մի համատեղ ծանուցագիր¹³⁸: Ֆրանսիայի և Անգլիայի ընդունելությունը բարեհաճ է, բայց հարկ եղավ բանակցությունների մեկ ամիս¹³⁹, մինչ վերջնական բնագրի նախապատրաստումը և Անտանտի խոշոր թերթերում դաշնակիցների կոլեկտիվ ծանուցագրի լույս ընծայումը¹⁴⁰: Մերկացնելով կոտորածները հայկական նահանգներում, դաշնակիցները նախագուշացնում են, որ իրենք վերոհիշյալ հանցանքների համար պատասխանատու կհամարեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն համանման կոտորածներում:

Ամերիկյան կառավարության միջնորդությամբ, այս ծանուցագրի մեկ օրինակը հանձնվում է մեծ վեզիր Սաիլ չալիմ փաշային¹⁴¹: Կոստանդնուպոլսում, կառավարական միջավայրում, դաշնակիցների նախագուշացումն ընդունվում է ծայրահեղ դժկամությամբ: Այժմ, երբ կապիտուլյացիաները չեղյալ են հայտարարվել, երկտարբեր ուրե մեկի նախագուշացումների կամ խորհուրդների կարիքը չունեցող կայսրության միահեծան տնօրեններն են և այսպիսով, իրենց հպատակների հետ լստ իրենց հայեցողության վարվելու հարցում ազատ են: Ինչո՞ւ է այդժամ Անտանտը դեռևս հավակնում իրենց քրիստոնյա հպատակների հովանավորի պահվածքին: Սաիլ չալիմ փաշան չի ջանում Սորգենթաուից թաքցնել իր վրդավունքը և գայրույթն այն հարցում, որ դաշնակիցներն անձամբ իրեն են պատասխանատու համարում հայերի հանդեպ դրսևորվող վերաբերմունքի համար, որոնք, այնուամենայնիվ, մի՞թե դա ճշմարիտ չէ, օսմանյան հպատակներ են¹⁴²: Դաշնակից տերությունների արձագանքն ի չիք է դարձնում Հայկական հարցը գաղտնի ձևով կարգավորելու շուրջ Թալեաթ բեյի հույսերը, որովհետև, եթե թուրքական իշխանությունները նահանգների և իշխանությունների միջև կտրել էին բոլոր հաղորդակցությունները, ապա այդ արվել էր, բացատրում է Մորգենթաուն, այն պարզամիտ հավատով, որ իրենք կարող էին իրենց ոճրագործությունն ավարտին հասցնել մինչ այն, երբ արտաքին աշխարհն այդ մասին ուրե բան կիմանար¹⁴³: Ներքին գործերի նախարարը, նույնիսկ եթե նրա քաղաքականությունը չի կարող այլևս գաղտնաբար շարունակվել, վճռականությամբ է լի վերջնագիծը հատելու հարցում. կշեռքի նժարին դնելով իր ողջ հեղինակությունը, նա խիզախում է պատմության առջև ստանձնելու Հայկական հարցը և հայերի ճակատագիրը մեկընդմիջտ կարգավորելու մեծ պատասխանատվությունը: 1915 թ. մայիսի 26-ին Թալեաթ բեյը Սաիլ չալիմ փաշայի համար պատրաստում է մի ծանուցագիր, որտեղ ՄԱԿ-ի ազդեցիկ գործիչը որոշակիորեն հանձ-

նարարում է դրակոնյան միջոցներ կիրառել՝ կարծեցյալ հայկական հեղափոխությունը մարելու համար: Ներքին գործերի նախարարը վերստին կյանքի է կոչում Ասիական Թուրքիայի հայկական նահանգներում և Կիլիկիայում բնակվող հայերի դեմ ուղղված իր մեղադրանքները. «համագործակցություն թշնամու հետ, խռովություն օսմանյան իշխանությունների դեմ, մահմեդական բնակիչների սպանություններ» և, հետևաբար, առաջարկում է ապստամբների, ինչպես նաև Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Կիլիկիայի որոշ մարզերի հայ բնակչության տեղահանությունը դեպի Մոսուլից հարավ ու Դեր-Էզ-Ջոր¹⁴⁴:

Իրականում, հայերի տեղահանությունն արդեն սկսվել էր, բայց Թալեաթը չի ցանկանում պատասխանատվությունը վերցնել միայն իր վրա: Օրենքի մի նախագիծ է ներկայացվում նախարարների խորհրդի հաստատմանը: Որոշ դժվարություններից հետո, Թալեաթը ստանում է խորհրդի համաձայնությունը և տեղահանությունը վերաբերող օրենքի բնագիրը, մի քանի օր ուշաքսմով, լույս է տեսնում օսմանյան «Թաքվիմ-ի վաքայի» պաշտոնաթերթում¹⁴⁵:

Տեղահանության մասին օրենքն ուժի մեջ մտնելուց ի վեր, քիլասի դարձան ինչպես Փոքր Ասիայի և նույնիսկ Եվրոպական Թուրքիայի (առանց բացառության բոլոր նահանգների), այնպես էլ Կովկասի ռազմաճակատին սահմանակից նահանգների բոլոր հայերը, որոնք բնակվելով ռազմական գործողությունների գոտում՝ առաջինների վտարվեցին: Օրենքն ազատություն էր ընձեռում բարձրաստիճան կամ բարձր դիրք զբաղեցնող սպաներին և քաղաքացիական պաշտոնյաներին գործելու լստ իրենց հայեցողության բոլոր նրանց դեմ, ովքեր «հայրենիքի շահերի համար» կհամարվեն կամ կդիտվեն «վտանգավոր»: Այսպիսով, սահմանադրական վարչակարգի օրոք, օսմանյան կառավարությունն իրեն թույլ է տալիս բաց անել և շրջել ժամանակակից պատմության ամենասև էջերից մեկը:

*
**

Դաշնակիցների՝ 1915 թ. մայիսի 24-ի ծանուցումն օսմանյան կառավարությանը կարող էր, անկասկած, նպաստել միայն իրադարձությունների ծավալման արագացմանն Արևելքում: Քանի որ գործն ընթացքի մեջ էր, Թալեաթ բեյը և նրա համագործակիցները նույնիսկ հարկ չեն համարում կառավարության մտադրությունները գաղտնի պահել: «Մեր թուլության օրերին, Ադրիանուպոլիսի վերագրավումից հետո¹⁴⁶,– 1915 թ. մայիսի 12-ին Էրզրումի հայ պատգամավոր Վարդգեսին էր հայտնում Թալեաթը,– դուք բռնեցիք մեր կոկորդից և առաջադրեցիք հայկական բարենորոգումների հարցը: Ահա թե ինչո՞ւ ենք մենք օգտվում այն բարենպաստ իրավիճակից, որում գտնվում ենք, այդչափ ցլյուցան անելու համար ձեր ժողովրդին, որը 50 տարով ձեր գլխից դուրս կնետի բարենորոգումների յուրաքանչյուր գաղափար»¹⁴⁷: Նրեք շարաթ ավելի ուշ, 1915 թ. հունիսի 2-ին, Ներքին գործերի նախարարը ձերբակալել է տալիս այդ նույն Վարդգեսին և Չոխրապին՝ երկու ամենահայտնի հայ պատգամավորներին, որոնց հետ, 1908 թ. հեղափոխությունից ի վեր, նա, այդուհանդերձ, պահպանում

138 Հմմտ. ստորև թիվ 29, 32 փաստաթղթերը: Տե՛ս նաև Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств, 1878-1917, Москва-Ленинград, 1935, том VII, часть 2, документ N 724.

139 Տե՛ս ստորև թիվ 32-38, 40 փաստաթղթերը:

140 Տե՛ս ստորև թիվ 37 փաստաթուղթը: Ինչ վերաբերում է մամուլում տպագրված այս ծանուցագրի ամբողջական բնագրին, տե՛ս «L'Écho de Paris», 25 mai 1915, N 11240: «L'Intransigeant», 25 mai 1915, N 12733: «L'Humanité», 25 mai 1915, N 4055: «Le Temps», 26 mai 1915, N 19681. 1916 թ. իրեն պաշտպանելու համար, օսմանյան կառավարությունը տալստել է տալիս մի Կարմիր գիրք, որտեղ ամբողջությամբ ներկայացված է դաշնակիցների ծանուցագրի բնագիրը: Հմմտ. Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-i ihtilâliyyesi ilân-i mesrutiyetten evvel ve sonra, Istanbul, 1332 [1916], p. 239; Esat Uras, op. cit., pp. 617-618.

141 Տե՛ս ստորև թիվ 41 փաստաթուղթը (ծանուցությունը):

142 Մորգենթաուն՝ պետական քարտուղարին, Կոստանդնուպոլիս, 18-ը հունիսի 1915 թ., Հ. թիվ 778 // National Archives, RG. 59, 867.4016/70.

143 Հմմտ. The Tragedy of Armenia by the late American Ambassador at Constantinople Henry Morgenthau, London, 1918, pp. 7-8.

144 Տե՛ս Yusuf H. Bayur, op. cit., vol. III, partie 3, pp. 37-38. Հմմտ. նաև Richard G. Hovannisian, Armenia on the road to independence, Berkeley and Los Angeles, 1967, p. 50.

145 Տե՛ս «Takvim-i Vakayi», 19. V. 1331 [1er juin 1915], N 2189. Ինչ վերաբերում է տեղահանության օրենքի ամբողջական բնագրին, տե՛ս ստորև թիվ 48 փաստաթղթի հավելվածը: Հմմտ. նաև Esat Uras, op. cit., p. 617; J. Lepsius, op. cit., p. 78; Ermeni komitelerinin.... op. cit., pp. 237-238.

146 1912 թ. և 1913 թ. բալկանյան պատերազմների ժամանակ:
147 Le Rapport secret du Dr Johannes Lepsius.... op. cit., p. 220.

էր լավագույն հարաբերություններ¹⁴⁸:

Դաշնակիցների հանդեպ, օսմանյան կառավարությունը խոսելառճի և վարքագծի մասն խստություն հանդես չի բերում: Մայիսի 24-ի նրանց ծանուցագրի նկատմամբ նրա պաշտոնական արձագանքը ծայրահեղ զգույշ է: Չափավոր սահմաններում, օսմանյան կառավարությունն ամենահանդուգն ձևով հերքում է ամենաաղաղակող փաստերը, որոնք չէին կարող վրիպել ամենամեծ իրագեղ ղիտորդի աչքից: Այնժամ, երբ տեղահանությունը և կոտորածները որոշ նահանգներում արդեն սկսվել են, որոնց մասին հունիսի 3-ից ի վեր, հյուսիսատոսական բոլոր կետերից¹⁴⁹ Վանգենհայմը ստանում է ամենատագնապալից լուրեր, օսմանյան կառավարությունը, 1915 թ. հունիսի 4-ի հաղորդագրությամբ, որը հրապարակվել է նաև եվրոպական մամուլում, դեռևս հավակնում է հայերի հանդեպ բարյացակամության դրսևորմանը¹⁵⁰:

Հիշատակենք այդ հաղորդագրության մի հատված, որն արտատպվել է նաև Կոստանդնուպոլսում լույս ընծայված «Կարմիր գրքում».

«... Օսմանյան կայսրական կառավարությունը վերոհիշյալ հռչակագրում¹⁵¹ պարունակվող պնդումների և հավակնությունների առթիվ հանդես է գալիս ամենակտրական հերքումով:

Այն, որ կայսրությունում հայերի կոտորածներ են տեղի ունեցել, կատարելապես ստահող է: Փաստերն իրենց բուն լույսի ներքո ներկայացնելու համար, տրվում են հետևյալ լուսաբանումները:

Կայսրական իշխանություններն Էրզրումի, Դերջանի (Թերջանի), Ակնի, Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի և Կիլիկիայի հայերի նկատմամբ որևէ միջոցառում չեն կիրառել, որովհետև վերջիններս ոչ մի այնպիսի արարք չեն գործել, որն իր բնույթով խախտեր կարգն ու հասարակական անդրորդը: Այս իրողությունն, ի վերջո, հայտնի է չեզոք տերությունների հյուսիսատոսներին: Այսպիսով, եռյակ միության կառավարությունների մեղադրանքները ստահող են»¹⁵²:

Այն, ինչն աչքի է զարնում, այս ելույթի հանդգնությունն է, սակայն մեր թեմայի կապակցությամբ դրա բովանդակությունն ընդգծելը ևս հետաքրքրական է, քանզի Բարձր Դուռը բացահայտորեն ընդունում է, որ մինչ 1915 թ. մայիսի վերջերը հայերի հավատարմության հանդեպ բացարձակապես կասկած չի տածել և հավաստիացնում է, որ հայկական որևէ խռովություն տեղի չի ունեցել: Հաղորդագրության շարունակության մեջ նա միայն հավաստում է Չեյթունի միջադեպերը, դրանք, ի դեպ, ձևափոխելով, որոնց առթիվ Բարձր դուռը պնդում է, թե շնորհիվ ձեռնարկված հասարակական կարգի պահպանման միջոցառումների, Չեյթունի հայերի հեղափոխական շարժումը ճնշվել է՝ առանց որևէ կոտորածի իրականացման:

Բայց այդժամ, եթե «խռովությունը» ճնշված է, ինչո՞ւ է օսմանյան կառավարությունն անհրաժեշտ համարում տեղահանության մասին օրենքը: Ամենահավանական բացատրու-

148 Տե՛ս ստորև թիվ 48 փաստաթուղթը:
149 Հմմտ. J. Lepsius, Deutschland und Armenien 1914-1918, Potsdam, 1919, pp. 80, 82, 86.
150 Տե՛ս “Berliner Tageblatt”, 7 Juni 1915, N 235; “Kölnische Zeitung”, 7 Juni 1915, N 568; “Norddeutsche Allgemeine Zeitung”, 7 Juni 1915, N 156; “Neue Freie Presse”, Wien, 6 Juni 1915, N 18242; “Le Journal des Balkans”, 11 juin 1915, N 304.
151 1915 թ. մայիսի 24-ի:
152 Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution ottomane. Constantinople, 1917, p. 319. Սա օսմանյան Կարմիր գրքի ֆրանսերեն թարգմանությունն է, որը 1916 թ. տպագրվել է “Ermeni komitelerinin...” խորագրի ներքո:

թյունը հանգում է այն բանին, որ երիտթուրք ղեկավարները, չկարողանալով այլևս շարունակել իրենց ոճիրները ստվերում, ջանում են պատասպարվել կանոնադրական բնագրի ետևում, որն արդյունքում կհանգեցնի.

- 1/ Հայերի տեղահանության օրինականացմանը:
- 2/ Տեղահանության ծավալը և տեղահանվածների թիվը նվազեցնելուն:
- 3/ Իրենց թույլտվություն ընձեռելուն՝ առնչություն չունենալու արքայի ճանապարհին տեղահանվածներին սպասվող ճակատագրի հետ:

1915 թ. հունիսի 4-ի պաշտոնական հաղորդագրության հետևյալ հատվածը զալիք հայտարարությունների կանխագուշակումն է.

«Եթե որոշ հայերի պարտադրվում է տեղահանվել, ապա այն պատճառով, որ նրանք բնակվում են պատերազմական գոտում գտնվող վայրերում, որտեղ նրանց ներկայությունն ազգային պաշտպանության տեսակետից, այն բանի հետևանքով, ինչը նախորդում է, կայսրական կառավարությանը պատճառում է օրինական անհանգստություններ»¹⁵³:

Դիմելով ավելի կատարելագործված միջոցների, քան Աբդուլ Համիդը, որը հայկական նահանգներում կոտորածներն իրագործելու համար հենվում էր տեղական ամենահեզ պաշտոնյաների իրավասության և համայնքի «հավատարիմների» կրոնական ջանադրության վրա, երիտթուրքերը պատրաստվում են հայ ժողովրդի համատարած ոչնչացման նպատակով կյանքի կոչել նրա՝ համապատասխանաբար տեղահանությունը և կոտորածը կազմակերպող ամենամարամասն մի ժրագիր: Հայերին ոչնչացնելու և ողջ Փոքր Ասիան թուրքացնելու համար, օսմանյան կառավարությունն ունի բոլոր անհրաժեշտ հարթաթղթերը: Նախարարների խորհրդի գրեթե բոլոր անդամներն ու նահանգների գրեթե բոլոր բարձրաստիճան պաշտոնյաները հարում են ՄԱԿ-ի պանթուրքական շարժմանը կամ բաժանում նրա տեսակետները: Կառավարությունը միայն ՄԱԿ-ի կամքի արտահայտիչն է, որի իշխանությունն էլ տարածվում է ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ նահանգներում: Իրեն հավատարիմ մարդու Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպանության աշխատակից, դ՛ոկտոր Մորլտմաննին է, որ Ներքին գործերի նախարար Թալեթ Բեյը, արձակելով հայերի դեմ ուղղված ժրագրի իրագործմանը վերաբերող հույժ գաղտնի վերջին հրամանները, իրեն թույլատրում է անօրինակ անամոթությամբ հայտարարել.

«Դուռը ցանկանում է օգտագործել համաշխարհային պատերազմը՝ իր ներքին թշնամիներից (ծագումով քրիստոնյա) վերջնականապես ազատագրվելու համար և հակված չէ թույլ տալու, որ արտասահմանից ելնող դիվանագիտական միջամտությունն իրեն տարհանովի»¹⁵⁴:

Երբ օսմանյան կառավարության անիժյալ ղեկավարն է հզոր ու հարգված դաշնակցին մասն արտահայտություններով հասկացնել տալիս, որ մտադիր է գործել կատարյալ ինքնույույնությամբ, որ անիմաստ է միջամտել ի նպաստ նախանշված գոհելի, ինչպե՞ս են կարող այսօր որոշ պատմաբաններ կամ դիվանագետներ ժխտել 1915-1916 թթ. հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ոճիրների կանխամտածվածությունը:

153 Aspirations et agissements... op. cit., p. 323; Ermeni komitelerinin... op. cit., p. 242. Տե՛ս նաև Esat Uras, op. cit., p. 621.
154 Վանգենհայմը՝ Բեստան-Հոլվեզին, Պերս, 17-ր հունիսի 1915 թ., թիվ 372 // AwA., Türkei 183, Bd. 37.

Սկսած 1915 թ. հունիսից, հայերի արտաքսումը դեպի Սիլիսիայի և Միջագետքի անապատներ, որը հավասարապես իրականացվում էր կոտորածների հետ մեկտեղ, ամբողջ բավով ընդգրկում է կայսրության հայկական նահանգները: Այնժամ, երբ Բիթլիսի ու Դիարբեքի վիլայեթներում երևելի անձինք անապատելիորեն ձերբակալվում են և առանց դատ ու դատաստանի գնդակահարվում կամ կախաղան բարձրացվում¹⁵⁵ այնպիսի մեծ կենտրոններում, ինչպիսիք են Սվազր, Էրզրումը, Տրապիզոնը կամ Մամուրեթ-ու Ազիզը, Վանի՝ բոլորովին վերջնա տեղի ունեցած իրադարձությունների վերհուշը մղում է ձեռնարկելու նախագաղափարական միջոցառումներ՝ կանխելու համար հայերի հնարավոր դիմադրությունը: Մունեռլիկները, ինչպես նաև տեղական մամուլում հրապարակված պաշտոնական ծանուցումները, նախապես հայտնում էին հայերի «ժամանակավոր» տեղահանության մասին դեպի «երկրի ներքին նահանգներում» գտնվող չճշգրտված մի վայր: Փոխարենը, այն միջոցառումները, որոնք կարգավորում են նրանց մեկնումը, շարադրված են շատ հանգամանորեն և պարտադրվող որոշ պայմաններ արդեն վկայում են տեղահանվածների հանդեպ, որոնք նախապատրաստվելու համար ունեն միայն մեկից հինգ օր, կառավարության ունեցած վատթար մտադրությունների մասին: Այսպիսով, Տրապիզոնում «բեյաննամեյի ռեսմի» կոչվող մի պաշտոնական ծանուցում, որն արտատպվել է ՄԱԿ-ի տեղական «Տրապիզոնյան մեշվերթ» շաբաթաթերթում¹⁵⁶, մեզ մատնացույց է անում, որ.

- 1/ Բոլոր հայերը, բացառությամբ հիվանդների, պետք է մեկնեն ժամուրմների հսկողությամբ:
- 2/ Տեղահանվածներին չի թույլատրվում վաճառել իրենց ունեցվածքները, ոչ էլ դրանք վստահել մասնավոր անձանց:
- 3/ Այն հայերը, ովքեր մեկնելուց խուսափելու համար կթաքնվեն հարևանների մոտ, կհայտնվեն հետապնդվելու և զինվորական դատարանին հանձնվելու սպառնալիքի տակ, այնպես, ինչպես, ի դեպ, և նրանք, ովքեր նրանց կարող են օգնություն ցուցաբերել:
- 4/ Յուրաքանչյուր պարտավոր է, նախքան քաղաքը թողնելը, իշխանություններից հանձնել իր տրամադրության տակ գտնվող բոլոր հրազենները:
- 5/ Նրանք, ովքեր կնրաժարվեն ենթարկվել և կդիմադրեն, ժամադրման կողմից կսպանվեն տեղում:

Հայերն, այսպիսով, ընտրություն չունեն: Եթե նրանք դիմադրեն, կդիտվեն իբրև ապստամբներ և կգնդակահարվեն կառավարության հրամանով, որը որտեղ էր «երկրի փրկության» համար «նրանց ուղարկել Միջագետք»¹⁵⁷: Եթե նրանք համաձայնվեն արտոնին, գուրկ զենքերից և անապատվեն, ապա երկտարե ղեկավար, դիվանի և Բեհեդլին Շաքիլի հրամանատարության տակ գտնվող «Թեշվիլթ-ի մահաուսե» հրոսակախմբերի ելուզակների համար կդառնան դյուրին ավար: Դժվար չէ պատկերացնել այս մարդկանց վիշտը և հատկապես սարսափը, որոնք այլ մարզերի հետ հաղորդակցությունների խզումից ի վեր, անտեղյակ են Վանում, Դիարբեքիում, Բիթլիսում կամ Ջեթունում տիրող իրադրությանը:

1915 թ. հունիսի 15-ից հուլիսի 18-ը, Էրզրում քաղաքի 30000 հայեր, հինգ քարավաններով, ոտքով, իսկ ավելի երջանիկները՝ սայլերով, լքում են իրենց օջախները, գնալու համար մինչև

155 Տե՛ս ստորև թիվ 58 փաստաթուղթը (հավելված I): The Treatment of Armenians..., op. cit., pp. 25-27; Dr. Johannes Lepsius. Deutschland und Armenien. Potsdam, 1919, pp. 82-83, 468-470.
 156 "Trabzon'da Mesveret", 14 haziran 1331 [27 juin 1915], N 676.
 157 Նույն տեղում:

600 կիլոմետր} տարածության վրա գտնվող Միջագետքի անապատը, որտեղ, ինչպես նրանց ասվում է, մինչ պատերազմի ավարտը, պետք է ապրեն հաշտ ու խաղաղ, օսմանյան «գրասխիտ» կառավարության հովանու ներքո: Բայց արդյոք նրանց վերադարձն իրոք նախատեսվե՞լ էր, երբ նրանց հարստություններին էլ ավելի լավ տիրանալու համար Էրզրումի վալի Թահսին բեյը նրանց ազնվորեն խուստանում էր, որ իրենց ունեցվածքներն ու ապրանքները կարող են գետեղել Օսմանյան կայսրական բանկի կնքված փոխադրամիջոցներում¹⁵⁸: Ծանապարհին դիվանի Բեհեդլին Շաքիլի չեթեների կողմից կողոպտված և կոտորված¹⁵⁹, կենդանի մնացածների մի քանի խմբեր, կրելով ամենամեծ գրկանքները, կհասնեն Հալեպ և Մոսուլ¹⁶⁰:

Տրապիզոնում՝ վալի Ջեմալ Ազմի բեյը, քաղաքում ՄԱԿ-ի պատասխանատու լիազոր ներկայացուցիչ Նալի բեյը և պաշտոնաթող զինվորական բժիշկ Աիզան՝ Տրապիզոնի չեթեների առաջնորդը, եռանդազին ջանքեր են գործադրում հանուն քաղաքի հայերի ոչնչացման, մոտավորապես 15000 մարդու: 1915 թ. հուլիսի 1-ին, տեղահանության համար նախատեսված օրը, քաղաքը պաշարվում է հազարավոր զինվորներով, որոնք շրջափակում են նրա դարպասները: Հայերի համախմբմանը զուգընթաց, տղամարդիկ անջատվում են իրենց ընտանիքներից, այնուհետև՝ ժամադրման կողմից ուղեկցվում քաղաքից դուրս, որտեղ խումբ առ խումբ սպանվում են¹⁶¹: Խուսափելու համար օսմանյան զինվորներից, բազմաթիվ հայեր ինքնասպան են լինում¹⁶²: Հարգարժան ընտանիքների երիտասարդ կանայք և երեխաները բաժանվում են մահմեդական ընտանիքներին միջև, այնժամ, երբ հույներին կտրականապես արգելվում է հովանավորել կամ պահել հայ երեխաներին¹⁶³: Լաստանավերը ծանրաբեռնում են հարյուրավոր երեխաներով ու կանանցով, որոնց ժամադրմանը պատրաստվում են այդուհետև տախտակամածից Սև ծովը նետել¹⁶⁴: Մեկ տարի անց, ռուսների կողմից քաղաքի գրավման օրը, ամերիկյան հյուպատոս Հեյզերը պետք է նշավակել, ասելով, որ «հայ երեխաներին ծովն են նետել, ինչպես շնիկներին» և որ տասը տարի նրանց մեջ ապրած լինելուց հետո, ինքը երբեք չէր հավատա, որ թուրքերն ընդունակ են այդպիսի վայրագությունների¹⁶⁵: Տրապիզոնը ներկայացնում է սարսափի այնպիսի տեսարան, որ թուրք կանայք, հուսահատ հայտարարում էին, որ եթե ալլախը լքել է օսմաններին, ապա՝ հայերի հանդեպ դրսևորած նրանց դաժանության համար¹⁶⁶: Ինչ վերաբերում է կազմակերպիչներին՝ Ջեմալ Ազմի բեյին և նրա հանցակից Մուստաֆային, ապա նրանք երկուսն էլ տիրանում են տեղահանվածների թանկարժեք իրերին՝ 3-ից 400000 լիլա արժողությամբ¹⁶⁷:

Մամուռնի սանջակում տեղահանությանը նախորդած ժամանակամիջոցը նվազեցվում է

158 Հմմտ. «Նոր կեանք», 25. I. 1919, թիվ 98:
 159 Էրզրումի վալի Թահսին բեյը կոտորածների պատասխանատվությունը կբարդի դիվանի Բեհեդլին Շաքիլի և օսմանյան III բանակի հրամանատար Մահմեդ Քյամիլ փաշայի վրա. տե՛ս "Tasvir-i Efkâr", 11. II. 1335 [1919], N 2649. Հմմտ. նաև օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ "Takvim-i Vakayi", N 3540.
 160 Տե՛ս ստորև, մասնավորապես, թիվ 54, 57, 561 փաստաթղթերը:
 161 Տե՛ս ստորև թիվ 483 փաստաթուղթը: Հմմտ. նաև "Takvim-i Vakayi", 5. V. 1335 [1919], N 3540; "Takvim-i Vakayi", N 3616; "Le Matin", 6 mai 1916, N 11757.
 162 Հյուպատոս Հեյզերը՝ Մորգենբաումին, Տրապիզոն, 28-ը հունիսի 1915 թ. // National Archives, RG 59, 867.4016/105.
 163 Տե՛ս ստորև թիվ 483 փաստաթուղթը: "Le Matin", 6 mai 1916.
 164 Տե՛ս ստորև թիվ 227, 483 փաստաթղթերը: "Takvim-i Vakayi", N 3616.
 165 "Le Matin", 6 mai 1916, N 11757.
 166 Նույն տեղում:
 167 Տրապիզոնի բոլոր առևտրական Մեհմեդ Ալի բեյի՝ Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության ընթացքում Ռազմական դատարանի առջև տված վկայության մասին տե՛ս «Նոր կեանք», Կոստանդնուպոլիս, 13. IV. 1919, թիվ 168:

երկու օրվա: Հրամանն այնքան խիստ է, և օսմանյան պաշտոնյաներն այն իրականացնելու հարցում այնպիսի հապճեպություն են ցուցաբերում, որ Գերմանիայի փոխկոնսուլարտոս Բուր-հոֆֆը, 1915 թ. հուլիսի 4-ին, տեղահանությունից երկու օր անց, գրում է Վանգենիային, թե Սամսունում հայեր այլևս չկան¹⁶⁸: Տեղահանվածների մեկնումից հետո, թուրք պաշտոնյաները և սպաները միմյանց միջև բաժանում են զոհերի ունեցվածքները¹⁶⁹, որոնց ճակատագիրը նույնպիսին է, ինչպես և այլուր. գումակները ենթարկվում են չեթեների հարձակումներին, տղամարդիկ սպանվում են, կանայք առևանգվում, իսկ երեխաները լքվում ճանապարհին: Ամենուր չեթեներն ավարից բաժին վերցնելու ազդանշան են տալիս, ՄԱԿ-ի քողարկված քարազուրթյան հետևանքով չափից ավելի գրգռված խաժամուժին թողնելով նողկալի աշխատանքն ավարտին հասցնելու հոգսը: «Սամսունից մինչև Անգորա, ճանապարհի ծածկված է դիակներով», - Կոստանդնուպոլիս ժամանելուն ևեթ հայտնում է ամերիկյան մի միսիոներ, որը հենց նոր էր անցել այդ տարածաշրջանով¹⁷⁰:

Սվազի նահանգում գտնվող Ամասիայում, գործողություններին վերահսկող մութասարիֆը, հանուն իսլամի վեհության, կոչում է տեղահանությունից խուսափելու ցանկություն ունեցող հայերին ընդունել մահմեդականությունը: Մահմեդական հոգևորականները, մասնավորապես, խոջաները, եռանդագին նախապատրաստում են գյավուրների¹⁷¹ կրոնափոխության գործը: Այս իրադարձություններից էլ ավելի հուզված, Հունաստանի փոխկոնսուլարտոսը հարդրում է Աթենք.

«... Նույնիսկ մահմեդականության առաջին դարում, մահմեդական կրոնն այսչափ արմատական և այսչափ անմարդկային ձևով չի պարտադրվել քրիստոնյաներին, ուրբան XX դարում»:

Իսլամն ընդունելու համար հատկացված ժամկետի սպառումից հետո, իրենց հավատքին հավատարիմ մնացած հայերը բռնում են հարավի ճանապարհը մինչ Հալեպ և այնտեղից հեռանում դեպի անապատի խորքերը...

Բիթլիսի վիլայեթում հայերին ավելի շուտ կոտորում են, քան տեղահանում: Իսլամի մոլեգնությունը տարածվում է, առանց ազգության կամ դավանանքի գանազանության, մյուս բոլոր քրիստոնյաների (խաղդեացիներ, ասորիներ) վրա: Իր սկզբնավորումից ի վեր, իսլամը երբևէ չի եղել ոչ այդչափ անողոր ու մոլեռանդ, ոչ էլ այդչափ անգոր, ուրբան 1915-1916 թթ.: Ինքնով անգոր դիմադրելու Կովկասի ռազմաճակատում իրենց երդվյալ թշնամիներին՝ ռուսներին, թուրքերն իրենց դժբախտությունների պատասխանատվությունը բարդում են գյավուրների վրա: «Սրբազան պատերազմն» ուղղվում է ոչ թե արտաքին թշնամիների, այլ սուլթանի «անհավատարիմ» հպատակների դեմ: 1915 թ. հունիսի 21-ին, Սդերտի քաղաքացի արքեպիսկոպոս, Նոթրիմ սրբազնությունն Իբրահիմ Ադդայ Սշերն իր 12 քահանաների և 4000 հավատացյալների հետ մեկտեղ նահատակվում է աննախադեպ վայրագությամբ¹⁷²:

Գիարբեքիլում ևս, վալին՝ դոկտոր Ռեշիդ բեյը, որն առաջիններից մեկն էր աչքի ընկել իբրև իր նահանգի քրիստոնյաներին հալածող, ավարտին է հասցնում աշխատանքը, կոտորելով, բացի հայերից, իր իրավասության տակ գտնվող բոլոր քրիստոնյաներին՝ ասորիների, քաղդեացիներին կամ նեստորականներին¹⁷³: Հաշվետվություն տալով իր գործունեության մա-

սին Սիրիայում գտնվող օսմանյան IV բանակի հրամանատարին, դոկտոր Ռեշիդ բեյն «անձնական» նշումը կրող՝ 1915 թ. հուլիսի 3-ի թվակիր հեռագրում, նրա համար ճշգրտում է, որ Գիարբեքիլի նահանգում «հազվադեպ են թաղում զոհերի դիակները: Դրանք նետվում են լքված քարանձավները կամ ավելի հաճախ այրվում են»¹⁷⁴:

Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյն օր-օրի հետևում է այն գոտու ընդլայնմանը, որն արևելյան նահանգներում առնչվում է տեղահանություններին: Նա չի սիրում այն գործերը, որոնք ձգձգվում են և թույլ չի տալիս, որ տեղահանվածներին տրվի շունչ քաշելու նվազագույն իսկ հնարավորություն: Հեռագրով դիմելով Մալաթիայի երիտթուրքերի ակումբին, հայերի դահիճը բառացիորեն կարգադրում է.

«Իմ նյութական և բարոյական պատասխանատվությամբ, ոչնչացրեք ձեր սանջակ ուղարկված բոլոր հայերին, ինչպես նաև նրանց, ովքեր համախմբվել են այդտեղ»¹⁷⁵:

Թալեաթ բեյի կարգադրությունը հարգվում է, ինչպես Դուրանի տառը: Ռճիրները նողկալիորեն կրկնապատկվում են և ոչ մեկը չի խնայվելու: «Հավատացյալներին» գայուրթն իրենց վրա են հրավիրում, մաւնավորապես, հոգևորականները. որոնց իշխանությունները ճարակորեն օգտագործում են: Մալաթիայի կաթուղի հայ եպիսկոպոս, Նոթրիմ սրբազնությունն հաշատրյանը, կառավարչի կառքին լծվելուց հետո, դաժանորեն շնչահեղձ է արվել իր լանջախաչի շղթայով, իսկ նրա թեմի անդամները դարձել են սարսափելի կոտորածի զոհը¹⁷⁶:

«Չեթեների» կամ մահմեդական խաժամուժի ձեռքով, հյուծվածությունից կամ սովից իրենց մահկանացուն կնքած զոհերի դիակներն այնպիսի մեծ քանակությամբ են սփռված Հյուսիսային Սիրիայում գտնվող Եփրատի հովիտներում, որ բռնկվում է տիֆի համաճարակ՝ տեղահանվածներին դատապարտելով էլ ավելի հավաստի մահվան, բայց սպառնալով նաև օսմանյան բանակին և Մոհամեդի հավատարիմներին: Սանիտարական վիճակը մեծ անհանգստությամբ է քննության առնվում Մամուրեթ-ու Ազիզի վալիի և ՄԱԿ-ի գործի ամենակրքոտ պաշտպաններից մեկի՝ Սաբիթ բեյի կողմից, որը հեռագրում է Էրզրումի իր գործընկերոջը՝ Թահսին բեյին. «Բոլոր ճանապարհները լի են կանանց և երեխաների դիակներով, մենք չենք հասցնում նույնիսկ նրանց թաղել»¹⁷⁷: Բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներից ելնող տեղեկությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը նոր մանրամասներ է ի հայտ բերում, հավաստում են այն անմարդկային վերաբերմունքը, որին իշխանությունների կողմից արժանանում են տեղահանվածները: Փոքր Ասիայի քոլեջներից մեկում պաշտոնավարող շվեյցարացի մի պրոֆեսոր, 1915 թ. հունիսի կեսերին իր վկայությունն է տրամադրում «Ժուրնալ դը Ժնևին».

«Թուրքերը մտադրվել էին համայն տարածաշրջաններից դուրս մղել քրիստոնյա ողջ բնակչությանը և նրա ողջ ունեցվածքը կոտորելուց հետո, նրան ոտքով ուղարկել դեպի անապատները, որտեղ մա սովամահ է լինում»¹⁷⁸:

Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ռոյսելը զաղտնաբար հաղորդում է Վիլիելմ-շտրասսերին, որ «դիակների հոսքը Եփրատի ջրերով տևել է 25 օր: Նրանք բոլոր կապկրված են միևնույն ձևով, գույգ-գույգ, մեկը մյուսի թիկունքին»¹⁷⁹: «Այս օրինաչափությունը, ընդգծում է գերմանական հյուպատոսը, - այն բանի ցուցանիշն է, որ խոսքը վերաբերում է ոչ թե սպանդի, այլ իշխանությունների կողմից ի կատար ածվող կոտորածի»:

168 Բուրհոֆֆի՝ «Անգլեմիսյան. Սամսուն, 4-ր հուլիսի 1915 թ., թիվ 349 // AWA, Türkei, 183, Bd. 37. Հմմտ. նաև Dr Johannes Lepsius, op. cit., p. 105.

169 "Rapport sur la côte d'Anatolie". 30 mai 1919 // A.C.M., SS U 11.

170 Տես ստորև թիվ 136 փաստաթուղթը:

171 Արհամարիական անվանում, որով թուրքերեն լեզվով հորթորջվում են բոլոր քրիստոնյաները:

172 Տես Annuaire Pontifical Catholique, 1919, p. 854.

173 Հոհենլոհեն՝ Բեստան-Հովվեզին, Պերսա, 31-ր հուլիսի 1915 թ., թիվ 477 // AWA., Türkei 183, Bd. 37.

174 Հմմտ. "Takvim-i Vakayi", 5. V. 1335 [1919], N 3540.

175 «Հալվածք 1918 թ. նոյեմբերի և դեկտեմբերի սկզբների թուրքական մասուլիս» // AWA., Türkei 167, Bd. 14.

176 Հմմտ. Annuaire Pontifical Catholique, 1919, p. 856.

177 Տես "Takvim-i Vakayi", N 3540, p. 6.

178 "Journal de Genève", 10 juillet 1915, N 188.

179 Ռոյսելը՝ Բեստան-Հովվեզին, Հալեպ, 27-ր հուլիսի 1915 թ., թիվ 81, ծածկագրված // AWA., Türkei 183, Bd. 37.

Համաճարակի վտանգը Թալեաթ բեյին անտարբեր չի թողնում: 1915 թ. հուլիսի 21-ին, նա Դիարբեքիի, Մամուրեթ-ուլ Ազիզի, Դեր-էգ-Չորի և Ուրֆայի կառավարիչներին հրաման է արձակում «ճանապարհներին լքված դիակները թաղելու և դրանք հովիտները կամ լճերը չնետելու, ինչպես նաև նրանց հագուստներն այրելու մասին»¹⁸⁰:

* *

Մեկ ամիսը կարող էր բավարար լինել Ասիական Թուրքիայի հայկական նահանգներում բնակվող բոլոր հայերին վտարելու, կողոպտելու և կոտորելու համար: Վանգենհայնը, որի՝ օսմանյան ղեկավարների հանդեպ ունեցած ներողամտությունը ստվերում չի թողնում զգաստամտությունը, վերին աստիճանի հստակորեն է արտահայտվում Բեռլին-Հոլվեգին հղված՝ 1915 թ. հուլիսի 7-ի հեռագրում. «... Այս գործողությունները և այն, թե ինչպես է իրականացվում այս տեղահանությունը, ապացուցում են, որ կառավարությունը հիրավի նպատակ ունի ոչնչացնելու հայ ժողովրդին Թուրքական կայսրությունում»¹⁸¹: Ի դեպ, թուրք ղեկավարներն այժմ գործում են աստիճանաբար ավելի բացահայտ ձևով: Օսմանյան «Թաքվիմ-ի վաքայի» պաշտոնաթերթը 1919 թ. մայիսի 5-ին արտատպում է դիֆֆուզիոն Երևանի հեռագիրն ուղղված Անթիլիասի մութասարիֆ¹⁸² Սաբուր Սամի բեյին, որը հայ ժողովրդի բնաջնջման հարցում օսմանյան իշխանությունների կանխամտածվածության անհերքելի ապացույցն է: «Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի, Սվազի, Տրապիզոնի շրջանում, – հավաստում է երիտթուրք ղեկավարը, – չի մնում նույնիսկ մեկ հայ: Բոլորը տեղահանվել են Մուսուլ ու Դեր-էգ-Չոր» և նա Անթիլիասի կառավարչին ազդարարում է իր մարզում «վարվելու միևնույն ձևով»:

Մորգենթաուի հետ Թալեաթ բեյն այլևս զարտուղի ճանապարհների չի դիմում: Կոստանդնուպոլսում Միացյալ Նահանգների դեսպանն այսպիսի խոսքերով է վերհիշում Թալեաթ բեյի տված բացատրություններն իր հարցին.

«Փաստարկելու կարիքն այլևս չկա, – առարկեց Թալեաթը, – մենք արդեն լուծել ենք հայերի երեք քառորդ մասի խնդիրը. նրանք այլևս չկան Բիթլիսում, Վանում, Էրզրումում: Երկու ազգությունների միջև ատելությունն այնքան ուժգին է, որ մենք պետք է նրանց վերջը տանք, եթե ոչ, հարկ կլինի երկյուղել նրանց վրեժխնդրությունից»¹⁸³:

Հիրավի, սկսած 1915 թ. հուլիսից, տեղահանության միջոցառումներին առնչվող գոտին ավելի է ընդլայնվում: Նուրուօսմանիե փողոցի հրոսակախմբի ղեկավարները կուրացած են և գրեթե շլացած այդչափ հեշտությանը ձեռք բերված այն ավարով, որն իրենց գործակալները կանոնավոր ձևով Կոստանդնուպոլսում գտնվող ՄԱԿ-ի նստավայր են ուղարկում Թուրքահայաստանից: Գլխավոր պատասխանատու Թալեաթ բեյը, «Թեշքիլաթ-ի մահսուսե» կոչվող տխրահոչակ «հատուկ կազմակերպության» ոգեշնչող էմվեր փաշան և կոտորածների մոլի կողմնակից դիֆֆուզիոն Նազըմը, կարծում են, որ կայսրության ողջ հայ բնակչության հետ իրենց վերջնական հաշիվը մաքրելու պահը վերջապես վրա է հասել: Նրանք արդեն մեղադրվում են կոտորածի և կողոպուտի մեջ, այլ հայերի ոչնչացումն ի՞նչ կարող է հավելել

180 Հմմտ. օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ “Takvim-i Vakayi”, N 3540.
181 Dr Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, p. 94.
182 1914 թ. պատերազմի նախօրեին Անթիլիասի սանջակում կային 249686 բնակիչներ, որոնցից քրիստոնյա էին միայն 13924-ը, մեծ մասամբ՝ հույներ. տե՛ս “Ikdam”, 30. I. 1335 [1919], N 7892.
183 Հմմտ. Les Mémoires de l’Ambassadeur Morgenthau, p. 291.

իրենց հանցապարտությանը: Միևնույն հաջողությամբ կարելի է բնաջնջել բոլորին, որովհետև ինչպես Թալեաթն է այդ խոստովանել Մորգենթաուին, «ոչ մի հայ չի կարող այլևս լինել մեր բարեկամն այն բանից հետո, ինչպես մենք ենք նրանց հետ վարվել»¹⁸⁴: Համաշխարհային պատերազմն անսպասելի առիթ է ներկայացնում «հայրենասիրական» գործն իրականացնելու համար, որը երբեք հնարավոր չէր լինի խաղաղ ժամանակաշրջանում:

Պատասպարված 1915 թ. մայիսի 14/27-ի՝ տեղահանությունը սահմանող «ժամանակավոր» օրենքով, օսմանյան կառավարությունը, սկսած 1915 թ. հուլիսից, ընդլայնում է դրա կիրառման ոլորտը, ընդգրկելով Փոքր Ասիայի և նույնիսկ Թրակիայի բոլոր հայերին, բացառությամբ Կոստանդնուպոլսի հայերի: Մի երկրում, որը մեկուկես անգամ ավելի մեծ է, քան Ֆրանսիան, հենց այսպես է սկսվում ողջ հայ բնակչության՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների մեծ տեղահանությունը, որոնք բնակվում են Կիլիկիայում, Կենտրոնական Անատոլիայում, Արևմտյան Փոքր Ասիայում, Եգեյան ծովի նավահանգիստներում և նույնիսկ Թրակիայում, որոնց մի քանի ժամում, լավագույն դեպքում՝ մի քանի օրում, բռնությամբ հարկադրում են, հանուն «ռազմական անհրաժեշտության» գործի, լքել իրենց օջախները, գնալու համար դեպի Սիրիայի և Միջագետքի անապատները: «... Միջոցառումների այս ընդլայնումը, – գրում է, «Բյուրնիշե ցայթունգի» թղթակից դիֆֆուզիոն Ծթյունբերը, – ամենանողկալի, ամենաառճարագործ ազգի մոլեռանդությունից բխող գործողություն է, որը մարդկության պատմությունն ի վիճակի է եղել արձանագրելու»¹⁸⁵: Կառավարությունը ոչ միայն տեղահանվածների համար ուրևե՛ց մեցուկ չէ, այլև ընդհակառակը, խանգարում է օտարերկրյա կազմակերպությունների գործունեությանը, որոնք անապատում ջանում են նրանց փրկել մահից¹⁸⁶:

Թուրքահայաստանի վիլայեթներում բնակվող հայերի աքսորը և կոտորածը կախում ունեն քաղաքական նպատակից, ամբողջությամբ բավարարելով օսմանյան ղեկավարների ընչաքաղցությունը: Կենտրոնական Անատոլիայի, Արևմտյան Փոքր Ասիայի և Թրակիայի հայերի տեղահանությունը հետապնդում էր միայն մեկ նպատակ՝ կողոպտել տեղահանվածների ունեցվածքները: Ինչպե՞ս բացատրել, եթե ոչ Բրուսայի հայերի, որտեղ նրանք բնակչության ընդհանուր թվի 4,5%-ն են կազմում¹⁸⁷, ապա Ադրինոպոլսի հայերի տեղահանությունը, որտեղ նրանք էլ ավելի սակավաթիվ են և որևէ առնչություն չունեն Թուրքահայաստանի իրենց հայրենակիցների սոցիալական պահանջների հետ: 1919 թ. երիտթուրքերի դատավարության ժամանակ, Հալեպի նախկին վալի Ջելալ բեյի տված վկայությունը մեզ է ընձեռում նրանց վարքագծի բանալին: Ջելալ բեյը հիրավի հիշեցնում է, որ հայերի տեղահանության առթիվ իր տատանումները հաղթահարելու համար, Թալեաթը և դիֆֆուզիոն Նազըմը, երկուսն էլ իր համար ընդգծել են «այդ գործի անհրաժեշտությունը և այն օգուտը, որը հարկ է դրանից քաղել»¹⁸⁸: Դիֆֆուզիոն Նազըմը նույնիսկ ավելացրել է, որ արևելյան հարցի լուծումը խալախված է այդտեղ¹⁸⁹:

Հայ ժողովրդի բնաջնջման այս փուլում, երբ այլևս հնարավոր չէ, որ հայերն անտեղյակ լինեն իրենց սպասվող ճակատագրին, այդպիսի նրանց կողմից տեղի չի ունեցել օսմանյան

184 Նույն տեղում, էջ 292:
185 Harry Stuermer, Deux ans de guerre à Constantinople, Paris, 1917, p. 47.
186 Տե՛ս ստորև թիվ 55 փաստաթուղթը և թիվ 248, 298 փաստաթղթերի հավելվածները: Lewis Einstein, Inside Constantinople. A Diplomatist’s diary during the Dardanelles expedition April-September 1915, London, 1917, p. 184; Les Mémoires de l’Ambassadeur Morgenthau. op. cit., pp. 300-301.
187 Հմմտ. Hüdavendigâr vilâyeti salnameyi resmîyesi, Bursa, 1325 [1909], p. 251.
188 Տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ “Takvim-i Vakayi”, N 3540.
189 Նույն տեղում:

կառավարության նենգության դեմ ուղղված փոքրագույն իսկ խռովություն: Շապին-Գարա-հիսար քաղաքի հայերը հրաժարվում են Էրզրումի հարթավայրի հայերի ճակատագրին արժանանալուց և տեղահանության հրամանին ենթարկվելուց: Նրանք, գրեթե բոլորը, մի քանի շաբաթ տևած անհուսալի դիմադրությունից հետո կսպանվեն¹⁹⁰: Ուրֆայում, մարզի հայերը, ավելի քան մեկ ամսից ի վեր, դառնում են Թուրքահայաստանի հյուսիսային նահանգներից եկող իրենց հայրենակիցների գումակների անցման ակնատեսը: Ինչպե՞ս կարող էին նրանք, ամերիկյան միսիոներ, պատվելի հայրը Լեսլիի հետ մեկտեղ, չճաշակել՝ կերակուր, կսցարան չունեցող, անօգնական, թուրք ժանդարմների ողբամանությանը հանձնված այս տեղահանված հայերի թշվառությունը և ստորացումը, որոնց, ի տես ամենքի, նրանք բռնաբարում են փողոցում¹⁹¹: Ուրֆայի հայերը, վստահելով Լեսլիին, նրան հայտնում են, որ եթե իրենց հերթը վրա հասնի, իրենք կգերադասեն ավելի շուտ տեղում մեռնել, քան թողնել քաղաքը¹⁹²: Եվ իրոք, երբ մեկնումի երամանը տեղ է հասնում, Ուրֆայում է, որ նրանք, կովելով օսմանյան զորքերի դեմ՝ կմեռնեն մինչև վերջինը:

Մուսա սարում, Անտիոքի մոտակայքում, ավելի քան 4000 հայեր, շրջափակված իրենց գյուղերում, պատրաստվում են դիմադրել թուրքական զորքերին և մահմեդական խաժամուժին ավելի քան քառասուն օրվա ընթացքում: Առանց սուսպենսիայի շրջաններում հետախուզություն իրականացնող ֆրանսիական նավերի հանկարծակիս ժամանման, ոչ մի քան չէր կարող նրանց փրկել ոչնչացումից¹⁹³:

Այնժամ, միանգամայն բնականոն ձևով ծառանում է մի հարց. արդյոք երբևէ չի գտնվե՞լ, այսպիսով, բավականաչափ ճշմարտասեր մեկ կամ երկու թուրք պաշտոնյա, դիմադրելու համար իրենց կառավարության հրահանգներին: Երիտթուրք ոճրագործների դատավարության բնագրերն օսմանյան «Թաքվիմ-ի վաքայի» պաշտոնաթերթում, երևան են բերում հազվադեպ սպրդող մի քանի անձանց անուններ, որոնց մեծը հարգանքի տուրք ենք մատուցում. դրանք են նահանգային այնպիսի կառավարիչներ, ինչպիսիք են Հալեայի վալի Ջելալ բեյը, Անգորայի վալի Մազհար բեյը, Յոզղաթի մութասարիֆ Ջեմալ բեյը կամ Կաստամունիի վալի Ռեշիդ փաշան, որոնք ավելի շուտ գերադասում են պաշտոնաթողությունը, նույնիսկ պաշտոնանկությունը, քան օսմանյան կառավարության հանցակից դառնալը¹⁹⁴. Բեշիրի կայմական, արաբ Սաբիթ բեյ Էլ-Սույեդին և Լիդջեի կայմական Նեսսիմի բեյը, մի թուրք Կրետեից¹⁹⁵, որոնք իրենց համապատասխան շրջաններում հայերի կոտորածների մասնակիցը չդառնալու համար հատուցել են կյանքի գնով¹⁹⁶: Այս կայսրությունում, որտեղ արյան վտակներ են հորդում, միայն Կենտրոնական Անատոլիայում գտնվող Քոթահիայի կայմական Ֆայիկ Ալի բեյը կարողացավ մնալ իր պաշտոնում և միաժամանակ իրեն դրսևորել իբրև ազնիվ, եռանդուն ու գործունյա կառավարիչ՝ իր մարզի մի քանի հազար հայերին մինչև պատերազմի ավարտը պաշտպանելով ցանկացած վտանգից¹⁹⁷:

1915 թ. օգոստոսի կեսերին՝ կոտորված, իսլամն ընդունած կամ անհայտացած հայերի

թիվն արդեն հասնում է ավելի քան 800000-ի¹⁹⁸, մի բան, որը չի խանգարում Ժնևում գտնվող օսմանյան գլխավոր հյուպատոս Զիա բեյին կատարյալ լկտլությանը ժխտել վայրագություններին վերաբերող լուրերը:

«... Հայերի կոտորածներ տեղի չեն ունեցել: Ողջ հայ բնակչությունը՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաները, գտնվում են ամենակատարյալ անվտանգության մեջ¹⁹⁹»:

Սակայն ինչպիսի՞ն է անձամբ երիտթուրքերի կարծիքը հայերի նկատմամբ հետևողականորեն կիրառված մեթոդի շուրջ: Արդյո՞ք ձեռք բերված այսպիսի մեթոդներն ամբողջությամբ համամասնության մեջ են գտնվում նախագծված ծրագրի հետ: Պատասխանատուների շահակրատանքները մեզ են տրամադրում պատասխանը: Թայեթ բեյը, որի մոտ կենտրոնանում են նահանգների բոլոր զեկուցագրերը, չի թաքցնում իր կատարյալ բավարարվածությունը: Օգոստոս ամսի վերջերիին, գերմանացի դիվանագետներին նա նույնիսկ պնդում է, որ Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի²⁰⁰: Իր մերձավորների շրջանում, Ներքին գործերի նախարարն իրեն թույլ է տալիս դիմելու էլ ավելի անգույշ գրույցների, պարծենում է իր «հայրենասիրական գործով» և չի գասկում իր գոհունակության պտոթկումը. «... Լուծելու համար հայկական խնդիրը, ես երեք ամսում արել եմ ավելին, քան Աբդուլ Համիդը երեսուն տարում»²⁰¹: Այդուհանդերձ, նրա խոսելիտը փոխվում է, երբ ընդունություն է կազմակերպում առաքելական լիազոր ներկայացուցիչ, Նիդրլանդների արքայազնության Դուչիլի, Մորգենթաուի կամ Պարլամենտի իր համապատասխանաբար Կոստանդնուպոլսում գտնվող Միացյալ Նահանգների և Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանների համար: Ամենամեծ ակնածանքով նա նրանց խոստանում է խնայել կաթոլիկ և բողոքական հայերի կյանքը²⁰²: Նա այդ ոգով անգամ հեռագրեր է ուղարկում նահանգային խիստանություններին²⁰³: Բայց նրա գթասրտությունը նրանց հանդեպ, ովքեր հայ ժողովրդի ողջ բնակչության նույնիսկ տասներորդ մասը չեն կազմում, տևել է միայն մեկ օր: Հաջորդ իսկ օրվանից, Թալեթ բեյը ծածկագրված այլ հեռագրերով անվավեր է դարձնում իր բոլոր նախկին հրամանները և պահանջում, հարաճուն վճռականությամբ, բոլոր տեղահանվածների համատարած բնաջնջումը: Ներքին գործերի նախարարը նույնիսկ անձամբ ընդունում է այն բանազանցներին, որոնց հանձնարարվում է տանել իր անշեղ և անհեղաշրջելի հրահանգները՝ ոչնչացնելու համար, որքան հնարավոր է արագ, ամենավերջին հայրեն²⁰⁴: Ահա այդ հեռագրերից մեկը, որը գալուցի և ծածկագրված ձևով 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ին, հենց այն օրվա նախօրյակին, երբ Բեմուա XV պապը միջամտելու է²⁰⁵ Մեհմեդ V-ի առջև՝ խնդրելու համար նրանից կասեցնել տեղահանությունները, փոխանցվել է Հալեայի ոստիկանությանը:

«Թուրքիայի տարածքում հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքն ամբողջությամբ չեղյալ է հայտարարված. կառավարությունը, ստանձնելով բոլոր պատասխանատվություն-

190 Տե՛ս ստորև թիվ 131 փաստաթուղթը (հավելված II):
 191 «Ժողովուրդը դե ժնեին» հոլված մի նամակում, անկասկած, Բարձր Դուսն կարգադրությամբ. "Journal de Genève", 28 août 1915, N 237.
 200 Հմն. Dr. Johannes Lepsius. op. cit., pp. 146, 147.
 201 Տե՛ս Mémoires de l'Ambassadeur Morgenthau, p. 294.
 202 Հմն. Souvenirs de Guerre de M. Erzberger, Paris, 1921, pp. 99-100: U. Trumpener, Germany and the Ottoman Empire 1914-18, Princeton, 1968, p. 215.
 203 Հմն. S. R. Sonyel. Ermeni tehcir-i ve belgeler. Ankara, 1978, p. 1: Souvenirs de Guerre de M. Erzberger, Paris, 1921, pp. 100-101.
 204 Հալեպում Թալեթի բնագրում Արդեախի Նուրի բեյն ասում է Քիլիսի նախկին կայմական Բիսան բեյին, «որ անձամբ ինքը, Թալեթ բեյից ստացել է հայերի ոչնչացմանը վերաբերող հրամաններ». տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը "Takvim-i Vakayi", N 3540, p. 5.
 205 Տե՛ս u Les Mémoires de Mgr Naslian, Vienne, 1955, vol. 2, p. 942.

190 Տե՛ս ստորև թիվ 58 (հավելված I), 63, 66 (հավելված II), 133 (հավելված II) փաստաթղթերը:
 191 National Archives, RG 59, 867.4016/92. Տե՛ս նաև ստորև թիվ 248 և 257 փաստաթղթերի հավելվածները:
 192 Հյուպատոս Ջաքսոնը՝ Մորգենթաուին, Հալեպ, 28-ը հունիսի 1915 թ. // National Archives, RG 59, 867.4016/92.
 193 Տե՛ս ստորև, մասնավորապես, թիվ 67, 68, 70-75, 78, 85, 92-94, 99-101 փաստաթղթերը:
 194 Տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ "Takvim-i Vakayi", N 3540.
 195 Նրա մայրը հույն էր:
 196 Հմն. Fa'iz El-Ghusein, Martyred Armenia, New York, 1918, p. 40. Տե՛ս նաև օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ "Takvim-i Vakayi", 5. V. 1335 [1919], N 3540. Այս երկու բարձրաստիճան պաշտոնյաներին սպանելու հրամանն արձակել է դիվանի Ռեշիդ բեյը:
 197 Տե՛ս ստորև թիվ 227 փաստաթուղթը: Հմն. նաև "Tasvir-i Efkar", 7 rebi-ul akher 1337 [9 janvier 1919], N 2616.

ներն այս առթիվ, հրամայել է նրանց թվում կենդանի չթողնել նույնիսկ օլորոցի մանուկներին: Որոշ նահանգներում այս հրամանն ի կատար է ածվել: Դրանով հանդերձ, մեզ անհայտ պատճառներով, բացառությամբ են արվում որոշ անձանց համար, որոնք իրենց արտրի վայրն ուղարկվելու փոխարեն, սնացել են Հալեպում և այս իսկ փաստի հիման վրա, կառավարությունը կանգնում է նոր դժվարության առջև: Առանց ընդունելու այն անձանց փաստարկները՝ ովքեր էլ, որ նրանք լինեն, կանայք թե՛ երեխաներ, անգամ շարժվելու անընդունակներին, քչեք ալյուտեղից և բնակչությանն առիթ մի տվեք նրանց պաշտպանելու: Անգիտության պատճառով բնակչությունն իր նյութական շահերը վեր է դասում հայրենասիրական զգացմունքներից և ի վիճակի չէ նույնիսկ գնահատելու այն մեծ քաղաքակրթությունը, որին կառավարությունը հետամուտ է այս առթիվ...»²⁰⁶:

Ո՞րն էր կանանց և երեխաների ոսնդեպ թալեպ բեյի այս ծայրահեղ վայրագության պատճառը: Միայն 1916 թ. մայիսին է. որ օսմանյան Ներքին գործերի նախարարը «Լեռնիներ թագերաթի» թղթակցի առջև հրապարակալնորեն կրացահայտի այդ անողոր դատավճռի դրոյապատճառները.

«Մեզ հանդիմանել են մեղավոր և անմեղ հայերի միջև գանազանություն չլինելու համար, բայց դա բացարձակապես անհնար էր, որովհետև նրանք, ովքեր այսօր անմեղ էին, վաղը կարող էին մեղավոր դառնալ»²⁰⁷ և հավաստիացնելով իր անկեղծության հարցում. հայերի դահիճը լկտիաբար կավելացնի. «Մեր վայրենիներ չենք»: Էնվեր փաշան՝ Ռազմական նախարարը, Ջեմալ փաշայի առջև մեկ ամիս ավելի վաղ, 1916 թ. ապրիլին, Ալեյում՝ Լիբանանում, ելույթ է ունեցել միևնույն ոգով.

«Օսմանյան կառավարությունը կկարողանա կրկին ձեռք բերել իր ազատությունը և պատիվը միայն այն ժամանակ, երբ թուրքական կայսրությունը մաքրագարողի հայերից և լիբանանցիներից: Մեր առաջիններին ոչնչացրել ենք սրով, երկրորդներին կոչնչացնենք սովի միջոցով»²⁰⁸:

* * *

Ինչպե՞ս գնահատել Գերմանիայի պատասխանատվությունը թուրքիայի հայերի վերացման հարցում: Վանգենհայնը Վիլհելմշտրասսեին կատարելապես իրազեկում է թուրքիաբերությունները պահպանելու մտահոգությունը, նրան դրողելու է մինչ իր մահը՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 24-ը, քարոզելու և կենսագործելու շմիջամտելու քաղաքականություն²⁰⁹: Փոխարենը, նրան հաջորդած կոմս Վոլֆ-Մետերնիխը, Կոստանդնուպոլիս ժամանումից ի վեր, խստագույն ձևով քննադատում է օսմանյան կառավարության ոճրագործ քաղաքականությունը: Նրա բազմաթիվ բայերն ի նպաստ հայ գոհերի, նրան շուտափույթ այն աստիճանի են անցանկալի դարձնում, որ Էնվեր փաշան, 1915 թ. դեկտեմբերին, գանգատվում է Գերմանիայի ռազմածովային կցորդ Հունանցին. «Նոր դեսպանը խուսում է միայն Հայկական հայր-

206 A. Andonian (éd.), Documents officiels concernant les massacres arméniens, Paris, 1920, pp. 33-34. Տե՛ս նաև «The Daily Telegraph», 29 May 1922, N 20937.
207 Տե՛ս «Le Matin», 6 mai 1916, N 11757; «The Times», 20 June 1916, N 41198.
208 Տե՛ս ստորև թիվ 223, 224 փաստաթղթերը:
209 Բարձր Դռանը ներկայացված Վանգենհայնի հավաստիացումների շուրջ տես Johannes Lepsius, op. cit., pp. 96, 128.

ցի մասին»²¹⁰: Լինելով խիստ անախորժ, Վոլֆ-Մետերնիխը պետք է վերադառնա Գերմանիա, առանց Կոստանդնուպոլսում անցկացնելու մեկ ամբողջ տարի: Պաշտոնական Գերմանիայի լռությունը, որը խուսափում է թե՛ կշտամբելուց, թե՛ հավանության արժանացնելուց, մեծապես քաջալերում է երիտթուրքերին իրենց ոճրագործ գործունեության ընթացքում և դրանով իսկ, գերմանացիներն, այսպիսով, ինքնաբերաբար դառնում են հանցակիցներ: Արդյոք իրերի վիճակին կատարելապես տեղյակ լինելով և պարզապես ստացողի մասին ամեն ինչ գիտենալով չէ՞ր, որ 1916 թ. ապրիլին, Վիլհելմ II-ը Թալեպին է շնորհում առաջին աստիճանի Կարմիր արծիվ շքանշան²¹¹:

Ամեն դեպքում, դաշնակից կառավարությունները շտապում են օգուտ քաղել հայ նահատակների հանդեպ գերմանական կառավարության ունեցած անտարբերությունից: Անտանտի պետական գործիչները, քաղաքական այրերը բացահայտորեն հավանություն են տալիս հայկական ձգտումների օրինականությանը և հանդես գալիս հանուն հաշտության կոնֆերանսում Հայաստանի վերածնության²¹²: Հրապարակելով իրենց՝ նաև ճնշված ժողովուրդների ազատագրման օգտին կոչվելու հավակնությունները, դաշնակիցներն առանց դժվարության ձեռք են բերում նրանց համակրանքը, այնժամ, երբ նրանց միջև, կուլիսներում, արդեն ընթացք են առանում՝ պատերազմից հետո Ասիական Թուրքիայի բաժանմանը վերաբերող գաղտնի բանակցությունները²¹³:

Սիրիայում օսմանյան IV բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշան, որը չէր կարող իրագրել լինել Անտանտի այս հեռահար գործարքներին, պատրաստվում է նույնիսկ գտնել դժվարին կացությունից դուրս գալու ելքը. առաջարկելով հայերի դժբախտությունից խղճահարված Անտանտին հետևյալ առուժախը. նա դաշնակիցներին առաջարկում է իր զինված աջակցությունը՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս առաջանալու համար և պարտավորվում հովանավորել ու մատակարարել Սիրիա և Միջագետք տեղահանված հայերին, սակայն փոխարենը պահանջում է, որ Անտանտն իրեն ճանաչի իբրև Կիլիկիայում, Պաղեստինում, Հայաստանում, Արաբիայում, Միջագետքում և Բոսնիայում իշխող Սիրիայի սուլթան²¹⁴:

Դաշնակիցները մեծ նշանակություն չեն տալիս Ջեմալ փաշայի այս առաջարկներին, որը մխիթարվում է հայերի հանդեպ դաժանությունը կրկնապատկելով: 1916 թ. ապրիլին, Դամասկոսի շուկայում կարելի էր նույնիսկ տեսնել, թուրք զինվորների կողմից աճուրդի միջոցով վաճառված տեղահանված հայերի²¹⁵:

Ռուսական զորքերի մուտքն Էրզրում՝ 1916 թ. փետրվարի սկզբին և Տրսայիզոն՝ ապրիլի կեսերին, կբացահայտի հայերի տեղահանության ծավալն այս երկու մեծ քաղաքներում: Հայ բնակչությունից, որի քանակը երկու քաղաքներում, ընդհանուր առմամբ, հասնում էր 45000 շնչի, Էրզրումում կգտնեն միայն ամերիկյան հյուպատոսությունում պատասխարված վաթսու մարդու²¹⁶, իսկ Տրսայիզոնում՝ վերին աստիճանի թշվառ վիճակում գտնվող հազիվ 45 հայ կանանց²¹⁷:

Ռուսական հաղթանակները սլորնթացությունն այն աստիճանի է սարսափեցնում օսման-

210 Հմմտ. Է. Trumpener, op. cit., p. 126.
211 Տե՛ս 1916 թ. ապրիլի 21-ի «Հիլսթր», թիվ 322:
212 Տե՛ս ստորև թիվ 56, 153, 156, 164, 169, 179, 183, 281, 365, 371, 389, 657, 673 փաստաթղթերը և թիվ 195, 257 փաստաթղթերի հավելվածները:
213 Տե՛ս ստորև թիվ 12-14, 185-187, 191-193, 198, 199, 220, 334 փաստաթղթերը:
214 Տե՛ս ստորև թիվ 157-162, 166, 167 փաստաթղթերը:
215 Տե՛ս ստորև թիվ 223, 224 փաստաթղթերը:
216 Հմմտ. «Gazette de Lausanne», 29 janvier 1918, N 28.
217 Տե՛ս «Le Matin», 6 mai 1916, N 11757; «The Times», 20 June 1916, N 41198.

յան կառավարության ղեկավարներին, որ նրանք դաշնակիցների հետ փորձում են բանակցել սեպարատ հաշտության շուրջ: Բայց երբ նրանք կտեսնեն, թե ինչպես է իրենց առաջարկը մերժվում, երկտարբերն առանց դրանից հրաժարվելու, կժխտեն, որ երբևէ այդ բանն արել են²¹⁸: Կոստանդնուպոլսում նույնիսկ ամիսներ շարունակ հասարակական կայծի թաքցնում են էրզրումի անկումը...

1916 թ. ամռանը կարճանագրվի կայսրության չորս անկյուններից դուրս բշված և Դեր-Էզ-Չորի անապատային շրջանում ու Միջագետքում՝ Մոսուլից հարավ ընկած մարզում համախմբված հազարավոր տեղահանված հայերի մահացությունը: Իշխանությունները ոչինչ չեն անում նրանց օգնելու համար և նրանց կտրականապես արգելվում է քաղաքներ մտնել: Առանց կացարանի, աշխատանքի, սննդի, քարտիվածները դատապարտված են մահվան և նրանց վիճակված է սպասելու փոքրիշատե երկարատև վախճանի: «... Ամառում կան, գրում է ամերիկյան մի միսիոներ, - 7000 տեղահանված հայեր, որոնցից - 3000-ը գրեթե ամբողջովին մերկ են և սնվում են մորեխներով, մյուսները բռնում են փողոցներում թափառող շներին և ուտում նրանց հուս միսը²¹⁹: Այս նույն վկան հաղորդում է, որ տեղի են ունեցել նաև «մարդակերության դեպքեր և որ մահացածների միսը վիճարանության պատճառ է դարձել»²²⁰:

Կահիրեի քաղղեւսցի կաթոլիկ եպիսկոպոսը, որը Եգիպտոսի բրիտանական տեղեկատվական ծառայության կողմից առաքելությամբ գաղտնաբար գործողվել էր Միրիայի և Միջագետքի անաստային շրջան, մի զեկուցագիր է հանձնում, որից Ռոմ Քե դ'Օրսեի համար ի մի է բերում այս մի քանի տողերը.

«... Հաղիսայից սկսած մինչ Դեր-Էզ-Չոր, Նոթին սրբազնությունն Արեյր տեսնում է դիակներ, գանգեր, մասնատված անդամներ և խեղված մարմիններ: Նա գտնում է, առանց որևէ չափազանցության, որ հայկական կորուստները հասնում են 500-ից 600000 մարդու»²²¹:

Այնժամ, երբ հայկական տարրն անհետանում է Փոքր Ասիայից, Կոստանդնուպոլսում օսմանյան կառավարությունը խիստ մտահոգ է, հայերին՝ ազգային և բարգավաճ անցյալի մասին հիշեցնող յուրաքանչյուր հետքի վերացման հարցով: 1916 թ. օգոստոսին, հայկական եկեղեցու բոլոր վաղնջական արտոնությունները վերացվում են²²²: Շարքային բեմի կարգավիճակի իջեցվող Կոստանդնուպոլսի հայկական պատրիարքությունը կցվում է Երուսաղեմի հայկական պատրիարքությանը, որը վերածվում է կաթոլիկոսության: Մի փոքր անց, հայ պատրիարք, Նոթին սրբազնությունն Չավենը, ժանդարմների պահակախմբի հսկողությամբ արքայություն է Բաղդադ²²³:

Այս ընթացքում, Պողոս Նուբար փաշայի՝ դաշնակիցների դիվանագետների հետ Եվրոպայում (Փարիզում և Լոնդոնում) ունեցած երկարատև բանակցությունները նրան համոզել են, որ ֆրանսիական պրոտեկտորատի ներքո ինքնավար հայկական Կիլիկիային վերաբերող խոստումը հավաստի է: Ժորժ-Պիկոն ևս, որը Լոնդոնում կայացած մի գրույցի ընթացքում, Հանրապետության կառավարության անունից պարտավորվածություն էր ստանձնել, նրան հուշել է հայ կամավորների գումարտակի կազմավորման գաղափարը, որոնք կմար-

218 "Речь", Петроград, 19. III. 1916, N 77.
219 "Œuvre des Écoles d'Orient", 1916, N 331.
220 Նույն տեղում:
221 "Mission de Mgr Adeb à travers la Mésopotamie", annexe à la dépêche N 42 de Bassorah du 25 février 1918 (Secret et Confidentiel) // A.M.A.E., N.S., Saint-Siège, tome 67.
222 Տե՛ս ստորև թիվ 247, 335 փաստաթղթերը:
223 Չավեն արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 192-220:

տրնչեն իրենց հայրենիքի ազատագրման համար²²⁴: Պողոս Նուբար փաշայի՝ Կահիրեում գտնվող իր որդուն՝ Առաքել բեյին հղած 1916 թ. նոյեմբերի 10-ի հեռագրից ի հայտ է գալիս Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահի խորին համոզմունքը, որ հայերը կարող են փակ աչքերով հավատ ընծայել ֆրանսիական իշխանություններին²²⁵: Նոր կորստի ստեղծվում է ֆրանսիական Ռեզոլուցիոն նախարարության որոշմամբ՝ 1916 թ. նոյեմբերի 15-ին. դա Արևելյան լեգեոնն է²²⁶: Կիպրոսում, Մոնարգայի մոտ գտնվող բրիտանական կառավարության կողմից տրամադրված մի ռազմական ճամբար, նրա համար կծառայի իբրև հենք: Նրա վարչությունը կվստահվի հրամանատար Ռոմիոյին, որը մարզելու համար կրնային առաջին մարդկանց՝ Մուսա լեռան փախստականներին²²⁷: Ինչ վերաբերում է մյուսներին, Միացյալ Նահանգներում և Հարավային Ամերիկայում Հայկական ազգային պատվիրակության բանագնացները կարագացնեն կամավորների զինվորագրումը²²⁸: Ուժգին քարոզչությունը, որը սակայն մղվել է խորին գաղտնապահությամբ, կարճ ժամանակամիջոցում հավաքագրում է սախարիի չորս անկյուններից եկած ավելի քան 2000 զինակոչիկների: Այնժամ, երբ սիրիացի կուս լիբանանցի կամավորների քանակը երբևէ չի գերազանցի վաշտի նշանակությանը, պատերազմի ավարտին, հայերի թիվը կհասնի գրեթե 4000-ի:

* * *

1917 թ. մարտն Անդրկովկասում նշանավորվում է իրավիճակի կտրուկ փոփոխությամբ, որը հետևանք է Ռուսաստանում Ռոմանովների անկմանը: Կերենսկու ժամանակավոր կառավարությունը, առաջին իսկ քայլերից, իր համակրանքն է հայտնում Ռուսաստանի կազմում գտնվող ազգությունների ձգտումների հանդեպ և վերացնում է այն արգելքը, որը մինչ այդ խանգարում էր Թուրքիայում կոտորածների ու հալածանքների ժամանակ Կովկաս գաղթած հայերին վերադառնալ՝ վերջերս թուրքերից գրավված իրենց հայրենի տարածքը²²⁹:

Ազգությունների հանդեպ Կերենսկու չափավոր և բարյացակամ քաղաքականությունը խթանում է Պողոս Նուբար փաշային: 1917 թ. հունիսին Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահը Քե՛Օրսե է հղում մի հուշագիր, որում իր հայրենակիցների անունից պահանջում է միասնական Հայաստանի ստեղծումը, այն է՝ Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթների հետ մեկտեղ Կիլիկիան՝ Մերսին և Ալեքսանդրետ մավահանգիստներով²³⁰: Հայերը, եթե նույնիսկ այս կոտորածներից հետո խնդրո առարկա վիլայեթներում մահմեդականների համեմատությամբ փոքրամասնություն են կազմում, արդարանում է Պողոս Նուբար փաշան, առաջադիմության ու քաղաքակրթության նկատմամբ ունեցած հակումով, երկրի ամենակարևոր տարրերն են:

Սակայն ռուսական նոր վարչակարգը չի կարողանում երկար գույատել: 1917 թ. հոկտեմբերին իշխանությունը գրավում են բոլշևիկները: 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Թուրքիայի պա-

224 Այս փաստաթուղթն այժմ պահվում է Երևանի պատմական արխիվում: Տե՛ս նաև ստորև թիվ 300 փաստաթուղթը:
225 Տե՛ս ստորև թիվ 293 փաստաթուղթը:
226 Տե՛ս ստորև թիվ 296 փաստաթղթի հավելվածը:
227 Տե՛ս ստորև թիվ 301, 362, 375, 379 փաստաթղթերը:
228 Տե՛ս ստորև թիվ 302, 325, 326, 328, 329, 333, 349, 357, 360, 361, 368, 400, 402 փաստաթղթերը:
229 Հմմտ. Ս. Վրացեան, նշվ. աշխ., էջ 12-14; Լեո, նշվ. աշխ., էջ 192-194:
230 Տե՛ս ստորև թիվ 365 փաստաթուղթը (հավելված I):

հանջով նրանք ստորագրում են Երզնկայի զինադաշարը²³¹: Պետրոգրադի խորհրդային կառավարության համաձայնությամբ, Թիֆլիսի հայկական ազգային խորհուրդն առաջարկում է Հայկական և Արցախյան պատերազմի, որ Թուրքահայաստանի գրավված նահանգները հռչակեն իրենց անկախությունը²³², առաջարկություն, որը Հայկական և Արցախյան պատերազմի, ինչպես և դաշնակիցներն իրավամբ մերժում են²³³: Եթե Օսմանյան կայսրությունը չի ճանաչում նոր պետությունը, հիրավի, ինչպես կարող են դաշնակիցները երաշխավորել նրա գոյությունը: Ավելի լավ չի լինի, եթե այդ տարածքների հայերի ճակատագիրը կապվի Կովկասի այլ ժողովուրդների ճակատագրի հետ:

Քաղաքական իրավիճակի փոփոխությունը Ռուսաստանում դաշնակիցներին պարտադրում է, այսպիսով, վերանայել իրենց վարքագիծը Կովկասի տարածաշրջանում: 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունների միջև ստորագրված մի համաձայնագիր Անդրկովկասը և Քրդստանը դնում է անգլիական ազդեցության գոտու ներքո²³⁴: Այնժամ, երբ Փարիզի ռազմական խորհուրդը վճռում է Կովկասի հայկական բանակի վերակազմավորման համար 20 միլիոն ռուբլի դնել գեներալ Ավերիանովի տրամադրության ներքո²³⁵, Մեծ Բրիտանիան խոստանում է Հնդկաստանից Կովկաս տեղափոխել սպաների և զինվորների, որպեսզի ամրապնդի ռազմաճակատի դիմադրողականությունը գերմանաթուրքական հարձակումներից:

Մերժելով խորհուրդների վարչակարգը, Անդրկովկասի ժողովուրդները համախմբվում են կազմավորելու համար անդրկովկասյան ժամանակավոր կառավարությունը: Այդուհանդերձ, նախկին սովորություններն ու մրցակցությունները, որոնք շարունակում են ի հայտ գալ, խանգարում են նրանց սրտառույչ և ամուր դաշինքի ամրագրմանը՝ ի մեծագույն շահ Թուրքիայի: Արհամարհելով զինադաշարը և ընթացքի մեջ գտնվող հաշտության բանակցությունները, նրա զորքերը 1918 թ. փետրվարի 13-ին նտնում են Երզնկա: Նահանջող ռուսական բանակի թիկունքում, ահռելի զոհաբերությունների գնով ձեռք բերված տարածքները, մեկը մյուսի ետևից, արագորեն կրկին ընկնում են օսմանյան տիրապետության տակ: Կովկասի ժամանակավոր կառավարության կողմից՝ ասպատակիչների առաջխաղացումը կասեցնելու մտադրությամբ ձեռնարկված հաշտության առաջարկները ձախողվում են և միայն սաստկացնում թուրքերի ծայրահեղ պահանջները:

1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված հաշտության պայմանագիրը դադարեցնում է ռազմական գործողությունները մի կողմից՝ Ռուսաստանի և մյուս կողմից՝ կենտրոնական տերությունների ու Օսմանյան կայսրության միջև²³⁶: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածը նախատեսում է պատերազմի սկզբից ի վեր Ռուսաստանի կողմից գրավված ողջ տարածքի վերադարձը Թուրքիային: Դեռ ավելին, միևնույն հոդվածը պահանջում է, որ ռուսական զինված ուժերի դուրս բերումից հետո, Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերի ապագան վճռվի հանրաքվեի միջոցով: Սակայն այս մարզերը Ռուսաստանին էին բռնակցվել Բեռլինի պայմանագրով (1878 թ.) և պատերազմի սկզբից ի վեր դարձել էին Թուրքիայից գաղթած հազարավոր հայերի ապաստարանը: Անդրկովկասի հայերն ինչպիսի՞ հիասթափություն են ապրում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմանների բացահայտումից հետո: Արևմուտքում գտնվող հայերի շրջանում արձագանքը նվազ դառնագին չէ²³⁷: Այսպիսին է

231 Տե՛ս ստորև թիվ 440 փաստաթուղթը: Հմմտ. նույն Մ. Վրոսեան, նշվ. աղբյ., էջ 46:
 232 Տե՛ս ստորև թիվ 441, 452, 473, փաստաթղթերը և թիվ 494 փաստաթղթի հավելումը:
 233 Տե՛ս ստորև թիվ 464, 478, 493, 496 փաստաթղթերը:
 234 Տե՛ս ստորև թիվ 463 փաստաթղթի ծանոթագրությունը:
 235 Տե՛ս ստորև թիվ 461, 466 փաստաթղթերը:
 236 Այս պայմանագրի մասին տե՛ս թիվ 544 փաստաթուղթը:
 237 Հմմտ. "Le Matin", 6 mars 1918, N 12426.

անողորմաբար օսմանյան զորքերին հանձնված Ռուսաստանի հուղարկավորության դողանջը:

Գրավված տարածքներից ռուսական զորքերի մեկնումով, Կովկասի ռազմաճակատի պաշտպանության ամբողջ պատասխանատվությունը բարդվում է միայն Կովկասի տեղական ուժերի վրա, որոնք խիստ անբավարար էին թշնամուն դիմադրելու համար: Էրզրումն ընկնում է մարտի 15-ին: Օսմանյան III բանակի զլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշան խլույն եթե պահանջում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածում հիշատակված մարզերը: Սակայն Անդրկովկասի ժողովուրդները հրաժարվում են ճանաչել այնպիսի մի պայմանագրի պարտավորությունները, որը ստորագրվել է առանց իրենց գիտության և բանակցությունների միջոցով որոնում են փոխզիջում: 1918 թ. ապրիլի 9-ին նրանք հռչակում են Անդրկովկասի դաշնային հանրապետության անկախությունը²³⁸: Նոր հանրապետությունն այնժամ համաձայնվում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմանների հետ, չհամաձայնվելով, այդուհանդերձ, զիջել Բաթումը, Կարսը և Արդահանը: Օսմանյան կառավարության հարստ անհույսությունն Անդրկովկասը դնում է ամենալժվարին կացության մեջ: 1918 թ. ապրիլի 13-ին նա պատերազմ է հայտարարում Օսմանյան կայսրությանը, որը պարզապես հետևանքներ չունեցող հայտարարություն էր²³⁹: Հաջորդ օրը, 1918 թ. ապրիլի 14-ին, օսմանյան, թեև միջակ, զորքերն առանց թնդանթի համազարկ արձակելու մտնում են Բաթում²⁴⁰: Հանրապետության արդեն երեքուն միասնությունը հօդս է ցնդում: Վրացիները հայացքները շրջում են դեպի Գերմանիա, թաթարներն իրենց փրկությունն ակնկալում են Թուրքիայի իրենց համակրունակիցներից: Հայերը պատրաստվում են միայնակ դեմ հանդիմանել նե օսմանյան զորքերին:

Ամբողջությամբ ճանաչելով Անդրկովկասի հանրապետության անկախությունը, օսմանյան կառավարությունը, այդուհանդերձ, շարունակում է ասպատակել նրա տարածքը: Այնժամ, երբ 1918 թ. մայիսի 11-ին Բաթումում վերսկսվում են հաշտության բանակցություններն Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասի հանրապետության միջև, վրացիների կողմից լքված և Ադրբեջանի թաթարների կողմից դավաճանված հայերը, ռազմաճակատում մեն-մենակ պաշտպանում են Ռուսաստանի գոյությունը: 1918 թ. մայիսի 15-ին օսմանյան զորքերը մտնում են Ալեքսանդրապոլ (Լևոնիական): Գեներալ Նազարբեկովի և գեներալ Սիլիկովի կողմից զլխավորվող հայկական ուժերը, որոնց աջակցում էին հայկական կամավորական ստորաբաժանումները, կատաղիորեն դիմադրում են թշնամու գրոհներին: Գեներալ Նազարբեկովի հուզիչ կոչն իր հայրենակիցներին, որը նրանց դիմադրության ու ազգային միասնության է հորդորում, անարդյունք չի սնում²⁴¹: 1918 թ. մայիսի 18-ից 28-ը կատաղի մարտեր են տեղի ունենում Սարարապատում, Բաշ-Ապարանում, Ղարաքիլիսայում, Թիֆլիս-Լերևան գծից ոչ հեռու և կարելի էր առաջին անգամ տեսնել, թե ինչպես են օսմանյան զորքերը ծանր կորուստներ կրում ու ճողուլվում հայկական ազգային զորքերի առջև²⁴²:

Այս մի քանի հաղթանակներն, այդուհանդերձ, բավարար չեն լինում իրադարձությունների ընթացքը փոխելու համար: Անդրկովկասի հանրապետությունն իր վերջին օրերն է ապրում: «Մենք չենք կարող սուզվել ձեզ հետ», ՀՀԳ-ի դեկլարանցիոն մեկին՝ Խատիսյանին է

238 Տե՛ս ստորև թիվ 600, 606 փաստաթղթերը:
 239 Տե՛ս ստորև թիվ 588, 590, 592 փաստաթղթերը:
 240 Տե՛ս ստորև թիվ 600 փաստաթուղթը:
 241 Ինչ վերաբերում է գեներալ Նազարբեկովի կոչին, այդ մասին տե՛ս ստորև թիվ 613 փաստաթուղթը (հավելված II):
 242 Տե՛ս ստորև թիվ 627-629 փաստաթղթերը և թիվ 757 փաստաթղթի հավելվածը:

պատասխանում Վրացական ազգային խորհրդի նախագահ Ժորդանիան²⁴³: 1918 թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասի հանրապետության միասնությունը վերջնականապես տրոհվում է: Նույն օրը, կեսօրին, Վրաստանը հռչակում է իր անկախությունը: Ադրբեջանը նրան է հետևում մայիսի 28-ին: Թիֆլիսի հայկական ազգային խորհուրդը մնում է անորոշ վիճակում: Այդուհանդերձ, անկախ պետության լիազորությամբ է, որ նրա պատգամավորները մայիսի 28-ի երեկոյան ներկայանում են Բաթումի կոնֆերանսին, նախքան օսմանյան վեջնագրի սպառումը՝ հաջորդ օրը երեկոյան: Հայաստանի հանրապետության պաշտոնական հռչակումը տեղի կունենա միայն 1918 թ. մայիսի 30-ին²⁴⁴: Այդքան դարեր տևած հայատակությունից և հարստահարումներից հետո, հավաստում է այդ անցքերի ակնատես, ՀՀԴ-ի քաղաքական գործիչ Վրացյանը. «միայն իրադարձությունների թելադրանքով էր, որ Հայաստանի հանրապետությունը դարձավ իրականություն»²⁴⁵:

Բաթումի բանակցություններն ավարտվեցին հաշտության պայմանագրով, որը Կովկասի երեք հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց 1918 թ. հունիսի 4-ին, կենտրոնական տերությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Օսմանյան լիազոր ներկայացուցիչներն իրենց պայմանները թերադրեցին վրացիներին և հայերին: Հայաստանի հանրապետության տարածքը նվազեցվում է և հասցվում 10000 կ{իլոմետր} քառակուսու, որը բավարար չէ Կովկասում բնակվող նրա բուն բնակիչների համար²⁴⁶:

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրված պայմանագիրն, այդուհանդերձ, չի նշանակում Կովկասում ռազմական գործողությունների ավարտը, որտեղ դաշնակիցները շարունակում են պատերազմը գերմանա-թուրքական խմբակցության դեմ: Հայերի օգնությամբ, անգլիական ուժերը հսկում են Բաքու քաղաքը, որը դառնում է բուրքերի գլխավոր նպատակը: Այնժամ, երբ 1918 թ. հունիսի վերջերին, Գերմանիայի առաջարկությամբ Կոստանդնուպոլսում գումարվում է հաշտության մի նոր կոնֆերանս, որտեղ ներկայացված են Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները²⁴⁷, օսմանյան գուրբերն արագացնում են իրենց առաջընթացը դեպի Կասպից ծով:

Հարավում, Պաղեստինի ռազմաճակատում, գրեթե բացառապես հայ կամավորներից բաղկացած Արևելյան լեգիոնը խոսնդավառությամբ մասնակցում է մարտերին, իր արժեքավոր ներդրումն ի սպաս դնելով դաշնակիցների հաղթանակի գործին Պաղեստինում և Սիրիայում²⁴⁸: Սակայն Բաքվում, օսմանյան գուրբերի մերձեցմամբ քաջալերված թաթարները, 1918 թ. կեսերին կազմակերպում են քաղաքի հայերի համընդհանուր կոտորած: Երեք օրվա ընթացքում սպանված հայերի թիվն անցնում է 15000-ից²⁴⁹:

Չնայած Կովկասում իր բանակի գերիշխող դիրքին, Օսմանյան կայսրության ընդհանուր վիճակը չի բարելավվում: Երկտրորքերն իրագեկ են, որ անձնատրության ժամը մոտենում է և որպեսզի խուսափեն դաշնակիցների արդարադատությունից, նրանք ընդունելի են համարում բոլոր միջոցները: Գաղտնաբար հավաքվելով՝ ՄԱԿ-ի ղեկավարները որոշում են թողնել իշխանությունը՝ փախուստի դիմելու համար, նախարարների նոր խորհրդի կազմավորումը նախապես վստահելով այնպիսի տարրերի, որոնք անմնացորդ նվիրված են իրենց: 1918 թ.

243 Հմմտ. Ա. Խատիսեան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աբեճ, 1930, էջ 65:
 244 Տե՛ս Ա. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 130:
 245 Նույն տեղում:
 246 Ա. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 69-71:
 247 Տե՛ս ստորև թիվ 647 փաստաթուղթը: Հմմտ. նաև Ա. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 79-88:
 248 Տե՛ս ստորև թիվ 693 փաստաթուղթը (և հավելվածը), թիվ 695, 746 փաստաթղթերը:
 249 Բաքվի իրադարձությունների մասին տե՛ս ստորև թիվ 688, 697, 701, 718, 756 փաստաթղթերը (և վերջինիս I- V հավելվածները):

հոկտեմբերի կեսերից, Կոստանդնուպոլսում լուրեր են տարածվում ՄԱԿ-ի ղեկավարների մոտալուտ ձեռքակալության մասին, որոնք մեղադրվում են քրեական հանցանքների և տեղահանվածների ունեցվածքները կողոպտելու համար²⁵⁰: Դ{ոկտո}ր Նազըմը և Ազիզ բեյը, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Սիդիաթ Շյուքրյուի օգնությամբ դիմում են նախագուշական ծայրահեղ միջոցների, որպեսզի ՄԱԿ-ի նստավայրից և Կոստանդնուպոլսի անվտանգության կոմիտեից տեղափոխեն բոլոր վարկաբեկիչ փաստաթղթերն այն պարագայում, եթե ծառանա դաշնակցային իշխանությունների կողմից՝ դրանք հափշտակելու վտանգը²⁵¹:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, չորս տարի տևած պատերազմից հետո, Թուրքիան Մեծ Բրիտանիայից հաշտություն է խնդրում, որը և ստորագրվում է Մուդրոսում²⁵²: Համաձայնագրի հողվածները հայ ժողովրդի համար սրևէ երաշխիք չեն պարունակում: Հայաստանում չի պահանջվում նույնիսկ մահմեդական բնակչության զինաթափում²⁵³ և հայերը կատարյալ ցնցում են ապրում²⁵⁴:

Նախարարների օսմանյան նոր խորհրդի առաջին մտահոգությունը՝ իր վարկի վերականգնումն է արևմտյան հասարակական կարծիքի առջև: Հարկ է չքմեղացնել և արդարացնել թուրք ազգին, որը մեղադրվում է հայերի և հույների հանդեպ գործադրված հանցանքների և կողոպուտներին ունեցած մեղսակցության համար²⁵⁵: Կառավարությունը և Կոստանդնուպոլսի թուրքական մամուլը ձեռնամուխ են լինում գահընկեց եղած նախարարների խորհրդի գլխավոր անդամների հրապարակային մերկացմանը, այնժամ, երբ ծածուկ, ՄԱԿ-ին համակրող՝ գեներալ Ահմեդ Իզզեթ փաշայի նախարարների խորհրդի անդամները թուլատրում են, որ մեղավորներն ազատ փախուստի դիմեն, խաբելով, այսպիսով, արևմտյան հասարակական կարծիքը: Այսպիսով, հայերին և հույներին հազարներով կոտորելուց, բոլոր սեփական ունեցվածքներից, ինչպես նաև համաժողովրդական սեփականությունից²⁵⁶ նրանց զրկելուց, երկիրն ավերակների վերածելուց հետո, Թալեաթ-Էնվեր-Ջեմալ ճշանավոր եռյակն իր հավատարիմ հանցակիցների՝ դ{ոկտո}ր Նազըմի, Բեդրի բեյի, Ազմի բեյի, դ{ոկտո}ր Բեհեդդին Շաքիրի և Ջեմալ Ազմիի հետ մեկտեղ հայտնվում է գերմանական Ս 17 սուզանավում և 1918 թ. նոյեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը հեռանում Բոսֆորի ափերից: Փախստական հանցագործները թաքնվում են Եվպատուրիայում՝ Ղրիմում: Այդտեղից սնապարծ Էնվեր փաշան, որի դաժանությունը հավասարազոր է միայն նվաճումների ծարավին, նոր սխրանքների համար կրկին մեկնում է Կովկաս, այնուհետև՝ Կենտրոնական Ասիա: Մյուսները զնացքով Սևաստոպոլից գնում են Բեռլին, ուր թաքնվում են կեղծ անունների տակ, չիրաժարվելով, այդուհանդերձ, մեքենայություններից, որոնք՝ փոխհատուցման կարգով, նրանք այդ հույսը տաժում են, պաշտոնի ընտրության հնարավորություն կընձեռեն Կոստանդնուպոլսում²⁵⁷:

Քանի որ մեր ժողովածուի փաստաթղթերը եզրափակվում են 1918 թ. նոյեմբերի 11-ի գիճադադարով, մենք պետք է, որ մեր ուսումնասիրությունն այստեղ ավարտելինք, եթե իրադարձությունների շարունակությունը դրա յուրօրինակ վերջաբանը չհանդիսանար:

ՄԱԿ-ի գլխավոր ոճրագործների փախուստից հետո է միայն, որ Կոստանդնուպոլսում

250 Տե՛ս ստորև թիվ 711 փաստաթուղթը:
 251 Հմմտ. “Takvim-i Vakayi”, N 3554, p. 74.
 252 Ինչ վերաբերում է հաշտության պայմաններին, տե՛ս ստորև թիվ 724 փաստաթուղթը:
 253 Այնժամ, երբ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի զինաթափումն Անտանտի պահանջներից է:
 254 Տե՛ս ստորև թիվ 730, 733, 741, 750 փաստաթղթերը:
 255 Հույների տեղահանությունների և կոտորածների մասին տե՛ս ստորև թիվ 637 փաստաթուղթը:
 256 Ժամանակակից պատմաբաններից ոչ մեկը չի ջանում գիտենալ, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել տեղահանված հայերի և հույների ունեցվածքների հետ:
 257 Տե՛ս S. S. Aydemir, op. cit., vol. III, pp. 470-471.

ձեռնամուխ են լինում թուրքական ազգայնամոլական կուսակցության հանրահայտ անդամների առաջին ձեռքարկություններին²⁵⁸: Ահմեդ Իզզեթ փաշայի նախարարների խորհուրդը, համակրելով երիտթուրքերին, երկրի նախկին ղեկավարների փախուստից հետո հրաժարական էր տվել: 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին, հիշատակվում են արդեն ՄԱԿ-ի 130 ազդեցիկ անձանց անունները, որոնք ներգրավված են հայերի դեմ ուղղված կոտորածների և տեղահանությունների գործում²⁵⁹: Ջինադադարի հաջորդ օրը գրված ՄԱԿ-ն արդեն ծնունդ է տվել միևնույն սկզբունքներին հարող բազմաթիվ կոմիտեներին: Ահա թե ինչու, չնայած ապագույցների ակնհայտությանը, 1918 թ. դեկտեմբերից մինչև 1919 թ. ապրիլ, հանցագործներին պատժելու համար, օսմանյան նախարարների խորհուրդներից և ոչ մեկը չի համարձակվելու զնալ մինչև վերջ: Ներքին գործերի նախարար Իզզեթ բեյը, լրագրողներից մեկին կհայտնի նույնիսկ այս կարծիքը.

«... Ոճրագործները բուն մահմեդականները չեն, այլ դեմոստերը»²⁶⁰:

Ռազմական դատարանի կողմից առաջինը մահվան դատապարտվածը, նաև միակը, որի նկատմամբ կիրառվել է մահապատիժ, կլինի Բողազլուսնի կայմակամը և Յոզղաթի նախկին մութասարիֆի պաշտոնակատար Բյամիլ բեյը²⁶¹: 1919 թ. ապրիլի 10-ին, ժ. 19.20-ին, Կոստանդնուպոլսի Բայազետ հրապարակում ավելի քան 50000 հայերի դահճին կախաղան բարձրացնելը մայրաքաղաքի մահմեդականների շրջանում և երկրի մյուս շրջաններում զայրույթի ալիք է վեր հանում: Նրանց հուզմունքը հասկանալի է. կայսրության պատմության մեջ առաջին անգամ օսմանյան զինվորական դատարանը ոչ մահմեդական իր հպատակների նկատմամբ արդարացի լինելու համար, պահանջել է բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյայի մահապատիժը:

Երիտթուրք ղեկավարների դատավարությունը, որոնց հայց է ներկայացվում հազարավոր հայերի սպանության, կողոպուտի և հալածանքի համար, սկսվում է 1919 թ. ապրիլի 27-ին, Կոստանդնուպոլսի զինվորական դատարանում: Արտասահմանում փախուստի մեջ գտնվող ՄԱԿ-ի գլխավոր ղեկավարները բացակայության պայմաններում, դատապարտյալների աթոռը զբաղեցնում են մեծ մասամբ երկրորդական դեմքերը՝ Սաիդ Հալիմ փաշան, Միդիաթ Շյուքրյուն, Կոստանդնուպոլսի զինվորական կառավարիչ Ահմեդ Ջևադը, Աթիֆը, Հալիլ բեյը, Ջիա Գյոքալիֆը, քուչուր²⁶² Թալեաթը և ուրիշներ... 1919 թ. ապրիլի 12-ին գլխավոր դատախազի կողմից կազմված և 1919 թ. ապրիլի 27-ին զինվորական դատարանի առաջին նիստի ընթացքում ընթերցված մեղադրական ակտը, Հայոց ցեղասպանության կանխամտածվածության շուրջ որևէ կասկած տաժելու տեղ չի թողնում: Օսմանյան «Թաքվիմ-ի վաքայի» պաշտոնաթերթը դատավարության ընթացքում տպագրում է, ի դեպ, անհերքելի ապացույցներ, որոնց թվում, այնպիսիք, որոնք մենք վերև ուշադրության ենք արժանացրել: Եվ, այդուհանդերձ, չնայած այս բոլոր ծանր մեղադրանքներին, երիտթուրքերի դատավարությունը կարճ է տևելու... դաշնակիցների մրցակցության հետևանքով, որն անհապաղ կրկին կյանքի կոչվեց Օսմանյան կայսրության մասնատման պատճառով:

Եգիպտոսը և Միջագետքն իր կայսրությանը միացնելու միջոցով յուրացնելով առյուծի բաժինը, Մեծ Բրիտանիան այժմ ցանկանում է հաշտվել Թուրքիայի հետ: Ահա և երեկվա

258 Ռազմական դատարանը, որը պարտավորված է արժանին հատուցել պատերազմի՝ երիտթուրք հանցագործներին, ի տարբերություն այն բանի, ինչ տեղի կունենա Նյուրնբերգում, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, կազմված է բացառապես թուրք սպաններից և ղեկավարվում է դիվիզիոնային գեներալ Նազրըմ փաշայի կողմից:

259 Հմմտ. "Tasvir-i Efkâr", 7 rebi-ül akher 1337 [9 janvier 1919], N 2616.

260 "Tasvir-i Efkâr", 3 cemed-ül evvel 1337 [3 février 1919], N 2641.

261 Տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ "Takvim-i Vakayi", 12 redjeb 1337 [12 avril 1919], N 3520. Հմմտ. նաև "The Times", 14 April 1919, N 42074.

262 «Քուչուր» թուրքերեն նշանակում է «փոքր»: «Քուչուր» կեղծանունով են կոչել ՄԱԿ-ի ղեկավարության անդամին, տարբերելու համար նրան երիտթուրք պարագլուխ Թալեաթ բեյից:

թշնամու համակրանքն ու վստահությունը շահելու ցանկալի առիթը: Հանկարծ, 1919 թ. մայիսի 28-ին, բրիտանական ծովակալությունը «Արքայադուստր Էնա» նավով Մալթա կղզի է տեղափոխում ՄԱԿ-ի ամենավարկաբեկված անդամներից 67-ին²⁶³, որտեղ արդարացի և անկողմնակալ դատավարության սպասելու պատրվակի ներքո, «նենգ Ալբիոնը» պատրաստվում է նրանց ապաստանել երկու տարի շարունակ, նախքան նրանց պարզապես ազատ արձակելը:

1919 թ. հուլիսի 5-ին զինվորական դատարանը հայտնում է իր դատավճիռը: Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և դ՛ուկտոյը՝ Նազրըմը, օսմանյան քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի I պարբերության հիման վրա, հեռուկա կարգով դատապարտվում են մահվան²⁶⁴, ինչպիսի բախտի ավելի ուշ կարժանանան դ՛ուկտոյը Բեհեդդին Շաքիրը, Նայիլ բեյը և Ջեմալ Ազմին²⁶⁵: Մյուս դատապարտյալները, ինչպիսիք են Ջավիդ բեյը, շեյխ-ուլ-Իսլամ Մուսա Բյազիմ էֆենդին, Մուստաֆա Շերեֆ բեյը, դատապարտվում են 15 տարվա հարկադրական աշխատանքների: Սակայն դա ևս միայն ձևական բնույթ է կրում. նրանք չեն հապաղի վերստին ձեռք բերել իրենց ազատությունը: Ինչ վերաբերում է մյուս դատապարտյալներին, որոնք ամենքը ՄԱԿ-ի սնդամներ են, ապա նրանք բոլորը փոքր անց ազատ են արձակվում ապացույցների բացակայության պատճառով: 1915-1918 թթ. Փոքր Ասիայի ավելի քան երկու միլիոն հայեր տեղահանվել են, կոտորվել, նրանց ունեցվածքները կողոպտվել են ու բռնագրավվել, հազարավոր հույներ անհետ կորել են և կողոպտվել, իսկ պատժվելու համար չեն գտնվել նույնիսկ տասն անձիք ...

ՄԱԿ-ի գլխավոր ոճրագործները փախուստի մեջ են գտնվում Եվրոպայում և դաշնակիցները գրեթե չեն մտահոգվում դատավճիռները կիրառելու հարցով՝ ի մեծ գոհունակություն օսմանյան կառավարության, որն այլևս չի ցանկանում նրանց ձեռքազրկել ու մահապատժի ենթարկել: Անտանտի անտարբերությանն ի տես, ՀՀԴ-ի անդամներն իրենք են պարտավորվում պատժել ՄԱԿ-ի ոճրագործների պարագլուխներին: 1921-1922 թթ. Թալեաթը, Սաիդ Հալիմը, Բեհեդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազմին և Ջեմալը կընկնեն, մեկը մյուսի ետևից, հայ ֆիդայիների գնդակներից:

*
**

Ի սկզբանե, Հայաստանը հատել է բազում ժամանակաշրջաններ, որոնք նշանավորվել են ասպատակություններով ու աղետներով, սակայն և ոչ մեկը հնարավոր չէ համեմատել այն ողբերգության հետ, որը նա ապրեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի որդեգրած և անողոքաբար իրականացված քաղաքականությունը, իր տեսակի մեջ, եզակի օրինակ է ժամանակակից պատմության մեջ: Հիրավի, ոչ մի ժողովուրդ, այսպիսի կարճատև ժամանակաշրջանում և իր հայրենիքում, բազմաթիվ հազարամյակներից ի վեր իրեն պատկանող հայրենի հողի վրա անհետ չի կորել, ինչպես այդ պատահել է հայ ժողովրդի հետ 1915-1918 թթ.: Թալեաթ փաշան և Նուրուսումանին փողոցի խըմբակցությունը, մի բուռ մարդիկ, բախտախնդիրներ ու նորելուկներ, հղացել են և իրականացրել «ազգային» մի նախագիծ, որին նրանց նախորդներից և ոչ մեկը, անգամ Կարմիր սուլթան Աբդուլ Համիդը, չի համարձակվել ձեռնամուխ լինել: Հալիլ բեյը, այն ժամանակվա օսմանյան խորհրդարանի նախագահը, հայ ժողովրդի ոչնչացման պատասխանատուներից մեկը, 1946 թ., մինչև ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ. ստորագրված ցեղասպանության համաձայնագիրը տպագրված իր հուշերում սառնասրտորեն խոստովանում է այն նպատակը, որը հե-

263 Հմմտ. "The Morning Post", 2 June 1919, N 45874; "The Daily Telegraph", 7 June 1919, N 20014.

264 Տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ "Takvim-i Vakayi", 22. VII. 1337 [1919], N 3604. Հմմտ. նաև "The Daily Telegraph", 14 July 1919, N 20045; "The Times", 14 July 1919; "The Morning Post", 14 July 1919, N 45910.

265 Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարության դատավճի մասին տե՛ս օսմանյան պաշտոնաթերթը՝ "Takvim-i Vakayi", N 3616.

տապնդվել է օսմանյան կառավարության կողմից.

«... Եթե մեր արևելյան վիլայեթները մենք չմաքրագարդեինք հայ հեղափոխականներից, որոնք համագործակցում էին ռուսների հետ, մեզ համար անհնար կլիներ հիմնադրել մեր ազգային պետությունը»²⁶⁶:

Ուրբա²⁶⁷ն է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում զոհված հայերի թիվը: Ճշգրտորեն այն ունենալն անկասկած անհնար է: Ներկայումս հաշվարկները դեռևս խիստ տատանողական են: Ջեմալ փաշան ընդունում էր միայն 600000 մահացության դեպքեր²⁶⁷, սակայն գերմանացի մի միսիոներ Մալաթիայից, որը ևս իրադարձությունների ականատեսն է, արդեն 1917 թ. մարտին գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը կրել է ավելի քան մեկ միլիոնի հասնող կորուստ²⁶⁸: Օսմանյան կայսրությանը նվիրված, վերջերս լույս ընծայված աշխատություններից մեկի հեղինակները՝ Ստանֆորդ Շաուն և Էզել Բորալ Շաուն, մատնանշում են հազիվ 200000 անհետ կորած անձանց²⁶⁹: Բայց այդ դեպքում որտե՞ղ է անհետացել հայ ժողովրդի մյուս մասը: Համաձայն Ֆորին Օֆիսի խիստ իրազեկ սկզբնաղբյուրների, գոհերի ընդհանուր թիվը հասնում է 1500000-ի²⁷⁰: 1917 թ. ապրիլին, Ալեքսանդրետում ամերիկյան դիվանագիտական գործակալ Բրեուսթերը, անհետացած՝ կամ սպանված, կամ սովից, հյուծվածությունից ու համաճարակից մահացած հայերի թիվը հաշվում է երկու միլիոնի սահմանում²⁷¹:

Հավաստի է այն, որ հենց պատերազմից հետո Հայկական հարցը վերհանելն այլևս հնարավոր չէ, քանզի Թուրքահայաստանում հայեր այլևս չկան: Մտնելով Պիղատոս Պոնտացու դերի մեջ, Անտանտն, ի վերջո, գոհունակությամբ է ընդունում օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Գարշելի թուրքի ձեռքերը, որոնք արդեն ողողված են Բալկանների քրիստոնյա ժողովուրդների արյունով, լուծել են Բեռլինի վեհաժողովից ի վեր Եվրոպային անհանգստություն պատճառող հարցը: 1918 թ. նոյեմբերի 11-ի զինադադարին հաջորդած շրջանին վերաբերող մեր ուսումնասիրությունները մեզ թույլատրում են համառորեն պնդել, որ դաշնակիցները երբեք լրջորեն չեն նախատեսել անկախ Հայաստանի ստեղծումը Փոքր Ասիայում: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագիրը, որն ընդունում է Հայաստանի անկախությունը, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ չարաբաստիկ կատակերգություն և այն, ի դեպ, երբևէ հաշվի չի առնվել: Ինչպես և Աբդուլ Համիդի կոտորածների ժամանակ, բարոյական սկզբունքները մեկընդմիջտ գոհաբերվել են հանուն մեծ տերությունների սեփական շահերի:

Օսմանյան կայսրությունը, Եվրոպայի՝ տարբեր ժողովուրդների այդ խճանկարի «հիվանդ մարդը», համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո առհավետ վերանում է քաղաքական բեմահարթակից: Մի քանի տարի անց, Լոզանում, 1923 թ. վերածնվում է ավելի համատարր և ավելի հավաք Թուրքիայի հանրապետությունը, մի բան, որը Ֆիլիպ Փրայսն ամփոփում է այսպես. «1918 թ. թուրքերը կորցրին կայսրությունը, բայց նրանք շահեցին մի ազգ, վերստին առողջ մի ազգ, ինչպիսին էին օսմանները վեց դար առաջ, երբ առաջին անգամ երևան եկան Փոքր Ասիայում»²⁷²: Մենք բաժանում ենք անգլիացի պատմաբանի կարծիքը, բայց դրան կավելացնենք պարզունակ մի ճշգրտում՝ Թուրքիայի հանրապետության համատարրությունը խարսխվում է երկրի երկու ժողովուրդների՝ հայերի և հույների վերացման վրա: Հայոց ցեղասպանությունը, որի դիմաց առ այսօր չի հատուցվել որևէ ռեպարացիա՝ ո՛չ նյութական, ո՛չ բարոյական, դեռևս մնում է ժամանակակից պատմության չլուծված հարցերից մեկը:

Ա. Պ.

266 Y. H. Bayur, op. cit., vol. II, partie 4, p. 654.

267 Հմմտ. Djemal Pasa'nin hâtiratı, p. 279.

268 Տե՛ս J. Lepsius, op. cit., p. 353.

269 Տե՛ս Stanford Shaw and Ezel Kural-Shaw, op. cit., p. 316.

270 Հմմտ. Frank Owen, Tempestuous journey. Lloyd George his life and times, London, 1954, p. 654.

271 Տե՛ս ստորև թիվ 356 փաստաթղթի հավելվածը:

272 Հմմտ. M. Philips Price, A History of Turkey. From Empire to Republic. London, 1956, p. 95.

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

1

**Պաղտիսների նախարար պ. Պաստոն Գումերզը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Փարիզ, 12-ը սեպտեմբերի 1914 թ.:
(Ստացել է Քաղ. վարչ. սեպտեմբերի 15-ին):

Ընթացիկ սեպտեմբերի 8-ի նամակով¹, որը վերաբերում է Ջիբուտիում և Աբիսսինյայում գտնվող հայերի դրսևորած՝ օսմանյան կառավարության արձակած զորահավաքի հրամանին չենթարկվելու մտադրություններին, դուք բարեհաճել էիք ինձ տեղեկացնել, որ համաձայն ձեր կարծիքի, անհրաժեշտ է այս օտարերկրացիներին գործելու ազատություն ընձեռել ըստ իրենց հայեցողության, ճիշտ այնպես, ինչպես, ի դեպ, նման գաղափար էր հղացել Սոմալիի ափի կառավարիչը²:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ հայտնել այդ հաղորդագրության ստացման մասին և տեղեկացնել, որ ունենալով նույնպիսի մտադրություն, ինչպիսին ունեք, ի դեպ, դուք և նախարարների խորհուրդը, մենք բացարձակապես չենք օժանդակել օտար երկրի և, մասնավորապես, Ֆրանսիայի դաշնակիցը չհանդիսացող պետության զորահավաքին: Սեպտեմբերի 7-ից ի վեր, ես Ջիբուտիի կառավարչին կոչել եմ զորակոչված հայերին, ըստ իրենց ցանկության, գաղութում մնալու հարցում գործողությունների ազատություն ընձեռել և նրանց ընդունել բարյացակամությամբ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 846, f. 75).

2

Պ. Պոնտալիսի հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

16-ը սեպտեմբերի [1914 թ.]*:

Ցար Նիկոլայը Կովկասի հայազգի բնակչությանն է հղել մի հայտարարություն. ահավա-

¹ Չի հայտնաբերվել:

² Կառավարչի պաշտոնակատար պ. Դելտելը:

* Դեպարտամենտի ծանոթագրությունը, որն արված է նույն բնագիրը պարունակող հեռագրի վրա (թ. 27-28) և որը մենք չենք արտատպում այնտեղ առկա բացթողումների պատճառով. «Այս հայտարարությամբ, թվում է, թե հրավարակայնություն չի տրվել (եթե այն նույնիսկ իրական է): Պ. Իզվոլսկին որևէ ցուցում չունի: Դա կլինի Թուրքիային ուղղված պատերազմի բացահայտ հռչակագիր և, հավանաբար, պատրաստվել է այն պարագայի համար, երբ Թուրքիան հարձակման անցնի»:

սիկ դրա բնագիրը: Այն ընթերցվել է Կովկասի փոխարքայի՝ կողմից երևելի հայերի ժողովում, որը և արտատպում է «Ժուրնալ դը Ժնև»:

«Հայեր!»

Իմ ձայնից, վսեմ պոռթկումով ոտքի են ելել Մեծ Ռուսիայի ժողովուրդները՝ Արևմուտքից Արևելք: Հայեր, հինգ դարեր հարատևած բռնակալական լծից հետո, որի օրոք ձեր հարազատները զոհվել են այդպիսի մեծ թվով և այնժամ, երբ շատ ուրիշները շարունակում են ենթարկվել ամենազազրելի բռնությունների. ձեզ համար վերջապես հնչել է ազատության ժամը: Ռուս ժողովուրդը ոչ առանց հպարտության է հիշում իր հայրողի նշանավոր զավակներին, ինչպիսիք են Լազարևները, Մելիքովները և ուրիշներ, որոնք իրենց սլավոն եղբայրների կողքին մարտնչել են հանուն հայրենիքի վեհության: Ձեր դարավոր հավատարմությունն ինձ համար գրավական է առ այն, որ այս հանդիսավոր օրերին դուք կկատարեք ձեր պարտականությունը՝ տոգորված մեր զենքի և մեր արդար գործի վերջնական հաջողության հանդեպ ունեցած անսասան հավատով:

Հայեր, ձեր եղբայրների հետ միասին, համախմբված ցարերի զավազանի ներքո, դուք վերջապես կճաշակեք ազատության և արդարության բարիքները»:

(A.M.A.E. Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 29-30).

3

**Վանում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս պ. Բարտ դը Սանֆորը՝
Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Բոմպարին**

Ճ. թիվ 34:

Վան, 19-ը սեպտեմբերի 1914 թ.:
(*Սուսգվել է Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 18-ին*):

Ես պատիվ ունեմ հաստատել Ձերդ գերազանցությանն ուղղված երեկվա թվակիր իմ հեռագիրը¹, որը վերաբերում էր Էրզրում մեկնած 33-րդ դիվիզիայի բոլոր զորքերին՝ հետևակի 97-րդ, 99-րդ, 52-րդ գնդերին, հեծելազորի 23-րդ գնդին, լեռնային հրետանու երեք և դաշտային հրետանու երկու մարտկոցներին, որոնք վերջերս կցվել են 34-րդ դիվիզիային (Մուշի) և գնդացրորդների մի գումարտակի:

Մոտ ապագայում համիդիեների երկու հեծելազորային գնդեր կմեկնեն, որոնցից մեկը կենտրոնացված է այստեղ, մյուսը՝ Արճեշում և Աբաղայի հովտում:

Այս ուժերի ընդհանուր թվաքանակը կազմում է 8-ից 10000 մարդ:

Մյուս կողմից, ընթացքի մեջ է երկու քրդական հրոսակախմբերի կազմավորումը, որոնք կուղարկվեն դեպի ռուսական սահման: Ինձ հավաստում են, որ Էրզրումում կազմավորվել են երեք այլ հրոսակախմբեր: Այն հրոսակախումբը, որին ես անդրադարձել եմ իմ վերջին զեկուցագրում, արդեն Պարսկաստան տանող ճանապարհին է:

Համաձայն համընդհանուր կարծիքի, թուրքերը փորձում են Ռուսաստանի հետ միջադե-

1 Գեներալ Վորոնցով-Ղաշկովը:

2 Արտատպված չէ:

պեր հրահրել և նրան պարտադրել այս պատերազմի նախաձեռնությունը, հույս տածելով՝ այս միջոցով վանել Ֆրանսիայի ու Անգլիայի միջամտությունը:

Հայերը, որոնք մեծ մասամբ զինվորագրված են ժանդարմերիային, կտեղաբաշխվեն վիլայեթում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 846, f. 138).

4

**Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Բոմպարը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 456:

Տերապլա, 30-ը սեպտեմբերի 1914 թ., ժ. 23.30-ին:
(*Սուսգվել է հոկտեմբերի 1-ին, ժ. 8.15-ին*):

Ես պատասխանում եմ ձեր 81 հեռագրին¹:

Պ. Հոֆֆին պաշտոնանկ չեն արել, այլ կանչել են Կոստանդնուպոլիս: Նրա գործընկերու- ջը՝ Վեստենենկին, որը դեռևս չէր մեկնել զբաղեցնելու իր հաստիքն այն պահին, երբ բռնկվեց պատերազմը. պահել են Կոստանդնուպոլսում, այնուհետև՝ նրան վճարել են աշխատավարձի կեսի չափով: Նա վերադարձել է Հոլանդիա՝ պաշտոնանկ արվածի կարգավիճակով: ...² ակնհայտ է, որ քանի դեռ Եվրոպան չկարողանա այդտեղ հսկողություն սահմանել, բարենորոգումների տեսուչների առաքելությունը Հայաստանում չի ունենա և ոչ մի գործնական արդյունք: Բարձր Դուռը փորձում է օգտվել հսնգամանքներից, աստիճանաբար այն վերացնելու համար: Բարեբախտաբար չի կառուցվել [sic] վայրագորեն հաշվեհարդար տեսնել նրա հետ, ինչպես ամեն օր վարվում է այն հաստատությունների հետ, որոնք նրան խանգարում են, բայց որոնք, այդուհանդերձ, Թուրքիայի փրկության զրավականն են:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 846, f. 234).

5

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 844: Գաղտնի:

Պետրոգրադ, 4-ը նոյեմբերի 1914 թ., ժ. 12.39-ին:
(*Սուսգվել է ժ. 5.20-ին*):

1 Չի հայտնաբերվել:

2 Վերձանման բացթողում:

Ըստ պ. Սազոնովից ստացված գաղտնի տեղեկության, թուրքերի դեմ Ասիայում գործելու կոչված ռուսական զորքերի անձնակազմը հասնում է 160000 մարդու:

Ռուսական ռազմական շտաբի մտադրությունը նախ՝ դեպի Ալյքքեջան տանող ուղիների վրա իշխող ռազմավարական դիրքերի ապահովության երաշխավորումն է, իսկ այնուհետև՝ պաշտպանության ամրապնդումը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 6).

6

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 851:

Պետրոգրադ, 5-ը նոյեմբերի 1914 թ., ժ. 10.22-ին:
(Ստացվել է 6-ին, ժ. 6.36-ին):

Ռուսական զորքերը գլոսով գրավել են Բայազետի թուրքական կարևոր բերդամրոցը, որն իշխում է Վանի ճանապարհի վրա:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 7).

7

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 1174:

Պետրոգրադ, 30-ը դեկտեմբերի 1914 թ.:
(Ստացվել է ժ. 21.10-ին):

Ռազմական կցորդի տեղակալից՝ Ռազմական նախարարի համար:
«Համաձայն Գլխավոր շտաբ հասած տեղեկությունների, Հայաստանում տիրում է հետևյալ իրավիճակը.

1/ Ծովափի շրջանում թուրքական անկանոն զորքերի երկու ջոկատներ, որոնք գտնվում էին Ավնի փաշայի հրամանատարության ներքո, մոտավորապես քսանից քառասուն կիլոմետր տարածության վրա կարողացել են թափանցել ռուսական տարածք, գրավել Շորոխի ջրային ճանապարհը և սպառնացել են Բաթումին: Այս ջոկատները ներկայումս նահանջում

1 Հրամանատար Վեհրլինը:

են դեպի սահմանը:

2/ Թուրքական III բանակը (Իզզեթ փաշայի), որը բաղկացած է բանակային 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ կորպուսներից, զբաղեցնում է Էրզրում-Հասան-Կալե շրջանը: Նա հսկողության տակ է պահում Էրզրումից դեպի Օլթի և Կարս տանող ճանապարհները, որոնք կեսից հաստում են մինչև ռուսական սահմանն ընկած տարածությունը:

Որոշ տեղեկություններ ազդարարում են 30-րդ դիվիզիայի տեղաշարժը հյուսիսից դեպի Օլթի:

3/ Եփրատի բարձրադիր հովտի (Ալաշկերտի հովտի) հարավ-արևմտյան ելման դիրքերը թվում է, թե պահպանվում են միայն անկանոն զորքերի միավորումներով, որոնք փոխարինել են դեպի Վան ուղղություն վերցրած 37-րդ (Միջագետքի) դիվիզիային:

[4]/ Այս վերջին վայրում, անկանոն զորքերի և պահեստայինների ջոկատները Սարրայի արևմուտքում հսկում են Խոյի ճանապարհի ելման դիրքերը և Բաշ-Կալեի շրջանում՝ Դիլմանից եկող ճանապարհները:

5/ Ավելի հարավում, արձանագրվել են քրդական անկանոն զորքերի շարժումներ դեպի Ուրմիա լճի շրջանը:

6/ Երկրի լեռնային բնույթը և առատ ձյունը թվում է, թե ներկայումս պետք է խանգարեն յուրաքանչյուր կարևոր գործողության այս շրջանում»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 12).

8

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 28:

Պետրոգրադ, 5-ը հունվարի 1915 թ., ժ. 14.14-ին:
(Ստացվել է ժ. 17.20-ին):

Ռուսական բանակը երեկ փայլուն հաղթանակ է տարել Սարիղամիշում: Թուրքական բանակային մի կորպուս գերի է հանձնվել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 13).

9

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 106:

Պետրոգրադ, 21-ը հունվարի 1915 թ., ժ. 21.20-ին:

Ռազմական կցորդի տեղակալի¹ կողմից՝ Ռազմական նախարարի համար: Թիվ 123:
«Հայաստանում ռուսական զորքերը հետապնդում են թուրքական վերջապահ զորքերին և գրեթե տաս կիլոմետր տարածության վրա թափանցել են թշնամու տարածք՝ Կարա-Ուրկանի և Օլթիի հարավային կողմից: Ավելի հարավում, ռուսները վերագրավել են Արդահանից մոտավորապես 50 կիլոմետր դեպի արևմուտք գտնվող Արդանուչը: Թշնամին շարունակում է դուրս գալ Բաթումի հարավ-արևմուտքում գտնվող Շորոխի մարզից»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 24).

10

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Փարիզ, 23-ը փետրվարի 1915 թ.*:

Կովկասի բանակի գլխավոր հրամանատարը² հեռագրում է Պետրոգրադից այն մասին, որ բանակի շտաբ ժամանած Չեյթունի հայերի ներկայացուցիչը հայտարարել է, թե մոտավորապես 15000 հայեր հակված են գրառելու թուրքերի հաղորդակցության միջոցները, բայց ունեն հրացանների և ռազմամթերքների կարիք: Քանի որ Չեյթունը տեղադրված է Էրզրումի բանակի հաղորդակցության միջոցների գծի վրա, խիստ ցանկալի կլինի անհրաժեշտ քանակությամբ հրացաններ և ռազմամթերքներ ուղարկել Ալեքսանդրետ, որտեղ հայերը կհոգան դրանց առաքման մասին: Քանի որ Չեյթունի հայերի կողմից նախատեսված գործողությունն Ամտանտի երկրների ընդհանուր հետաքրքրությունների շրջանակում է, հավանաբար, հնարավոր կլինի, եթե նկատի ունենանք հարցի հյատապայությունը և այս զենքերն ուղակվորեն Ռուսաստանից ստանալու անհնարինությունը, հասնել ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունների կողմից վերը նշված հրացանների ու փամփուշտների առաքման կազմակերպմանն Ալեքսանդրետի նավահանգիստ՝ ֆրանսիական և անգլիական բեռնատար նավերով:

Փարիզում և Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպաններին հանձնարարված է վերը շարադրված առաջարկությունների առթիվ ծանոթանալ դաշնակից երկու նախարարների խորհուրդների մտադրությանը. հետևաբար, պ. Իզվոսկին մեծապես շնորհակալ կլինի Նորին գերագնացություն պարուն Դեկլասեին, եթե վերջինս կամենա նրան ծանոթացնել Հանրապետության կառավարության տեսակետին այս հարցում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 849, f. 214).

¹ Հրամանատար Վերվիլեր:
* Պ. որ Մարտերի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Պատասխանել գրավոր (ինչպես արդեն բանավոր հրահանգել է նախարարը), որ ֆրանսիական կառավարությունը, համարելով այս ծանուցագիրը հետաքրքիր, ի վիճակի չէ այս պահին Չեյթունի հայերին գնքեր և ռազմամթերքներ ուղարկել»:
² Գեներալ Վրոնցով-Ղաչկովը:

11

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դեկլասեին

Հ. թիվ 336: Գաղտնի:
Պետրոգրադ, 27-ը փետրվարի 1915 թ., ժ. 18.36-ին:
(Մտացվել է ժ. 22.15-ին):

Լոնդոնում բնակվող մի հարուստ հայ ֆինանսիստ, պ. Գյուլբեկյանը [sic]¹ կարող է առաջարկել իր աջակցությունը Փարիզի ֆինանսիստներին՝ երիտթուրքերի կուսակցության մի քանի անդամների կաշառելու և Կոստանդնուպոլսում հեղափոխություն հրահրելու համար:

Եթե Չերո գերագնացությունը կարծում է, որ այս նախաձեռնությանը պետք է դրամական օժանդակություն հատկացնել, ապա պ. Մազոնովը պատրաստ է դրան զորավիզ լինել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 849, f. 220).

12

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար պ. Մազոնովին

Հ: Չհամարակալված:
14-ը մարտի 1915 թ., ժ. 20.05-ին:

Ես երախտապարտ կլինեմ Չերո գերագնացությանը, եթե դուք կամենաք տեղյակ պահել Նորին մեծություն կայսրին այն մասին, որ Հանրապետության կառավարությունը քննարկելով այն հաշտության պայմանները, որոնք հարկ կլինի պարտադրել Թուրքիային, ցանկանում է բռնագրավել Սիլիան, ներառյալ Ալեքսանդրետի ծոցի շրջանը և կիլիկյան շրջանները՝ մինչև Տավրոսի լեռնաշղթան:

Ես երջանիկ կլինեմ, եթե կարողանամ իմ կառավարությանն անհապաղ հավաստել, որ Նորին մեծություն կայսրը համամիտ է այս ցանկությանը:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, *Paléologue*, tome 2, ff. 30-30 v).

¹ Իմա՝ պ. Գյուլբեկյան:

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 422: Գաղտնի:

15-ը մարտի 1915 թ., ժ. 15.30-ին:

Ես ռուսական կառավարությանը տեղյակ եմ պահել Սիրիայի և Կիլիկիայի նկատմամբ Հանրապետության կառավարության ունեցած նկատառումներին:

Կայսրն ինձ կանչել է ռազմակայան, որտեղ երեկ նրա մոտ է ժամանել պ. Սազոնովը:

Ես մեկնում եմ այսօր երեկոյան: Վաղն առավոտյան Նորին մեծությունն ինձ կընդունի:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 2, f. 31).

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 435:

Պետրոգրադ, 18-ը մարտի 1915 թ., ժ. 14.10-ին.

(Ստացվել է ժ. 20.10-ին):

Իմ թիվ 426 հեռագրի շարունակությունը¹:

Քանի որ Սիրիայի հարցը սկզբունքայնորեն կարգավորված է, կայսրն ինձ առաջարկեց իր հետ քննարկել այն հարցը, թե ինչպիսի՞նք կլինի Փոքր Ասիայի մյուս մասի ճակատագիրը: Բնականաբար, մենք՝ նա և ես, վերապահություն արինք այն մասին, որ այդ քննարկումը սուկ անձնական տեսակետների փոխանակություն է:

Կայսրն ինձ հարցրեց. «Ինչպիսի՞նք կարող եմ լինել ըստ ձեզ, Օսմանյան կայսրության սահմանները»:

«Գրեթե այնպիսին, ինչպիսիք էին XIII դարում, սելջուկյանների դարաշրջանում: Այդուհանդերձ, արդարացի կլինի լայն շառավղով ապահովել կայսրության ելքը դեպի ծով»:

«Ես ևս այդպես եմ գտնում: Ի՞նչ կասեք դուք այնպիսի մի գործառնության մասին, որը Թուրքիային կհանձնի Սև ծովի առափնյա գոտին՝ սկսած Կովկասի սահմանից մինչև Սաքարիայի գետաբերանը, այնուհետև՝ Մարմարա ծովի, Դարդանեղի և Եգեյան ծովի առափնյա գոտին՝ սկսած Իզմիրի ծոցից մինչև Ադրամիտլի [sic]² ծոցը, վերջապես, մի քանի կիլոմետր Պամֆիլիայի, Ադալիայի ավերից և Կիլիկիան:

Ես մեծ առավելություն կհամարեմ այն, որ թուրքական տարածքի մի բեկոր հառնի ռու-

1 Արտատպելը նպատակահարմար չենք գտել:

2 Իմա՝ Էրբեմիտ:

սական և հունական տարածքների միջև՝ Դարդանեղի շրջանում: Ես միաժամանակ ենթադրում եմ, որ դուք կաշխատեք խուսափել անմիջական առնչություններից իտալացիների հետ»:

«Այս գործառնությունն ինձ թվում է հնարամիտ: Ես այդ մասին կտեղեկացնեմ պ. Դելկասեին»:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, կայսրն ինձ վստահեց՝ հայտնելով, որ իր (մտադրությունները) դեռևս խիստ անորոշ են. «Հարկ կլինի՞ Հայաստանը վերածել Ռուսաստանի կամակատար թագավորության: Արդյոք նախընտրելի չի՞ լինի այն վերածել Թուրքիայի ձևական ենթակայության ներքո գտնվող ինքնավար պետության: Իմ նախարարների կարծիքներն այս առթիվ չեն համընկել: Ես կարիք ունեմ այս մասին խորհրդածելու»:

(A.M.A.E., «A» Paix, tome 128, f. 46).

**Արևելքի դպրոցների գլխավոր տնօրեն, պ{ատվելի} հ{այր} Ֆելիքս
Շարմետանը՝ Արտաքին գործերի նախարարության
գլխավոր քարտուղար պ. Ժյուլ Կամբոնին**

Ն: Անձնական:

Մեմ-ժան-Կապ-Ֆերրա, 12-ը ապրիլի 1915 թ.:

Եթե իմ առողջական վիճակն ինձ չհարկադրեր մնալու հարավում, ես կգայի ձեզնից ընդունելություն հայցելու, որպեսզի զրուցեմ ձեր և պ. Պոլ Կամբոնի հետ, երբ նա Փարիզ գա, այն մեծ անհանգստությունների շուրջ, որոնք ինձ պատճառել է Թուրքիայի հնարավոր բաժանմանը վերաբերող «Տանի» հոդվածը, որը թվում է, թե ոգևորությամբ է տոգորված:

Չարգելված աղբյուրից ես հիշափի տեղեկանում եմ, որ որոշ պաշտոնական օղակներում հարց կծագի Կաստանդոնուպոլիսը և նեղուցները Ռուսաստանին հանձնելու վերաբերյալ, որն, ինչպես ասում են, դրանք պահանջում է:

Ինչո՞ւ այս կովախնձորը նախապես դարձնել քննարկման առարկա: Առանց խոսելու այս շրջանների քրիստոնյաների հովանավորությանն առնչվող մեր դարավոր իրավունքների մասին, արդյոք հայտնի՞ չէ, որ Անգլիան երբեք չի թույլատրի, որ նեղուցները և Մարմարա ծովը հանձնվեն ծովային որևէ մեծ տերության:

Մեծ Բրիտանիային բավարարվածություն տալու համար հակված կլինեն, ինչպես ինձ վստահեցնում են, որքան էլ այդ անհեթեթ թվա, նրան զիջելու Սիրիան և Պաղեստինը, չնայած մեր պատմական իրավունքներին և մեր ներկա վիճակին, որն այդտեղ մեծ գերակշռություն է ապահովում: Եվ, այդուհանդերձ, մասնավորապես, այդտեղ է, որ մենք, դարեր ի վեր, այնպիսի ավանդական իրավունքներ ունենք, ինչպիսիք չունի Անգլիան:

Դրանց զոհաբերությունը, որոնք ճանաչվել են բոլոր միջազգային պայմանագրերով և արժանացել նախորդ վեհաժողովների հավանությանը, իրոք որ, հավասարազոր կլինի շեղման: Փոխհատուցումը չէ, որքան էլ այն լայնածավալ լինի Արևմտյան Աֆրիկայում կամ որևէ այլ վայրում, որը կարող է մեզ բավարարել:

Թույլ տվեք ինձ հիշատակել այստեղ ձեր նշանավոր բարեկամին՝ մեծ կարդինալ Լավի-

ժերին: Ես համոզված եմ, ինչպես և անձամբ դուք, որ նա այս կնճռոտ հարցի շուրջ կունենար միևնույն մտտեցումը, եթե դեռևս ողջ լիներ: Նրա կողմից հղված ինչպիսի՝ սրտառույչ բողոքներ կհասնեին նրանց, ովքեր մտածում են անցած դարերի ժառանգությունը, և Լևանտում մեր ազգային հինավուրց սեփականությունը և Սյրբավայրերի ու Լիբանանի նկատմամբ մեր պատմական իրավունքները այս կերպ մեկընդմիջտ զիջելու մասին:

Ավելի լավ, քան մեր այլ պետական գործիչները, դուք և ձեր եղբայր կարող եք պատշաճ լույսի ներքո ներկայացնել, որ մեր դարավոր պարտականություններից զատ, մեր առաջնա- յին շահը պահանջում է, որ Սիրիան ու Պաղեստինը, որոնք պատմականորեն ձևավորում են Լևանտի Ֆրանսիան, անհնար է զիջել, քանի որ դրանք, ինչպես Թունիսը և Մարոկոն, պետք է մնան մեր փաստացի պրոտեկտորատի ներքո:

Այլ պրոտեկտորատը մեզ բացարձակապես անհրաժեշտ է Միջերկրական ծովի արևել- յան այս շրջանում մեր աֆրիկյան տիրույթների միջև անհրաժեշտ հավասարակշռությունն ապահովելու համար՝ Իտալիայի և Անգլիայի տիրույթների հարաբերակցությամբ: Թուր- քիան, անշուշտ, բավականին ընդարձակ է, որպեսզի այլ վայրում մեր դաշնակիցներին, և նույնիսկ, Իտալիային ու Հունաստանին, փոխհատուցում տրամադրի, որին կրթությունը ձգտում են ամենքը:

Ի դեպ, մեր համաձայնությամբ, Անգլիան հենց նոր է վերջնականապես հաստատել իր տիրապետությունը Եգիպտոսում և Սուեզի ջրանցքում: Բացի դրանից, առանց անդրադա- րձանալու Փոքր Ասիայի որոշ կետերում ունեցած նրա հավակնություններին, նշենք, որ նա այժմ փորձում է ապահովել իր տիրապետությունը խիստ բերրի ու իր համար մեծ սուպագա ունե- ցող շրջաններում, որոնք ողողվում են Շատ էլ-Արաբի, Տիգրիսի և Եփրատի ջրերով, ինչպես նաև իր ձեռքը վերցնել Բաղդադի գերմանական երկաթուղին: Այսպիսով, նա վաճում է յուրա- քանչյուր մրցակցություն Հնդկաստանի հետ ունեցած իր առևտրում, որի մենաշնորհն իր ձեռքում է պահում և միաժամանակ իր առևտրի համար ապահովում նորանոր ու անհամար հարստություններ:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա այն ևս, բռնագրավելով Հայաստանը և Սև ծովի հարավում գտնվող օսմանյան բոլոր տարածքներն ու, մասնավորապես, ազատ սնցում ունե- նալով այսուհետև՝ դեպի նեղուցները, կապահովի իր համար շատ հիանալի բաժին: Այսպի- սով, նա Օդեսան կործանի մի հիլավի ռուսական Համբուրգ, մի բան որից վախենում էր հատկապես Վիլհելմ II-ը: Բացի դրանից, նա իր փաստացի տիրապետությունը կընդարձա- կի դեպի Գալիցիա, գերմանական Լեհաստան և Արևելյան Պրուսիա:

Ինչ վերաբերում է Կոստանդնուպոլսին ու նեղուցներին, ապա դրանք պետք է Եվրոպայի կողմից երաշխավորության ներքո կազմավորեն մի անկախ և խստագույն չեզոք պետու- թյուն: Այսպիսին է երեք դաշնակիցների, ինչպես նաև աշխարհի մյուս բոլոր տերությունների ձգտումներին բավարարում տալուն ուղղված՝ հարցի լուծման միակ միջոցը, տերություններ, որոնք երախտապարտ կլինեն, եթե նրանց ևս նեղուցներով ազատ երթևեկելու հնարավորու- թյուն ընձեռվի:

Այս նոր պետության կառավարումը կարելի է վստահել թագավոր Ալբերտին: Սա խնդրի լուծման և փառապանծ բելգիացի ժողովրդին փոխհատուցելու ամենաազնիվ միջոցը կլինի, որն իրավունք ունի հավակնելու դրան:

Նույնը վերաբերում է Պաղեստինին: Եթե, սպասվածին հակառակ, դիվանագիտության պահանջները մերժեն Սուրբ երկրին, որտեղ այնքան շատ թշնամական շահեր են բխվում, անցնելու Ֆրանսիայի տիրապետության տակ, առնվազն հարկ է, որ այն դիտվի, ինչպես և Կոստանդնուպոլիսը, իբրև դաշնակից տերությունների հսկողության ներքո գտնվող չեզոք ու ազատ տարածաշրջան:

Ինչո՞ւ դրա կառավարումը չվստահել պապին: Վերջինս Եվրոպային առնվազն անհան-

գրստություն իսկ չի պատճառի, և այդ լուծումը կարող է հաճույքով ընդունվել, մասնավորա- պես, Իտալիայի կողմից, որին համայն աշխարհի ամենավեհ բարոյական հզորության մշտական ներկայությունը Հռոմում, հաճախ շատ է անհանգստացնում. առանց հաշվի առ- նելու այն, որ եթե Իտալիան ներգրավվի ներկայիս առճակատման մեջ, ապա պապական աթոռանիստը խիստ կաշկանդված վիճակում կհայտնվի իրեն անհրաժեշտ հարաբերու- թյունները երկրագնդի վրա ապրող բոլոր ազգերի հետ պահպանելու համար:

Պապականությունն իրականացնում է իր հոգևոր իշխանությունը երկրագնդի կեսում: Սա մի առանձին գերիշխան տերություն է, որը չի դադարի գոյություն ունենալ:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի կողմից բարեհաճ քաղաքականության դրսևորման վկայություն կլինի, Եվրոպայի երաշխավորությամբ, Սուրբ քաղաքում նրա համար այնպիսի մի անկախ ու հավերժական տարածքի ապահովումը, ինչպիսին այն տարածքն է, որը, Իտալիայի երաշխա- վորությամբ, նա արդեն ունի Վատիկանում: Այսպիսով, մենք կվերսկսենք Կառլոս Մեծի գործը, որի բարերար հետևանքները շարունակում են իրենց զգալ տալ հազար տարուց ի վեր:

Նման լուծումը, որը բոլոր տեսակյուններից բավական գործնական է, կընդունվի, ան- տարակույս, համայն աշխարհում սփռված երեք կամ չորս միլիոն կաթոլիկների ցնձագին ծափահարությամբ և հավիտենական օրինանքի կարծանացնի Ֆրանսիայի անունը:

Ես թողնում եմ այս ցուցումը Ֆրանսիայի երկու ամենանշանավոր դիվանագետներին, համոզված այն բանում, որ միայն նրանք են ի վիճակի պատշաճ լույսի ներքո ներկայացնե- լու այդ և գտնելու այն ուղիները, որոնք այն կորդեզներն՝ եթե հանգամանքներն այդ թույլատ- րեն:

Քանի որ աշխարհի քարտեզը շուտով պետք է վերանայվի, նկատի ունեցեք, թե արդյոք պատե՛ն ու իրավացի չէ՞ պապականության վեհաշուք հաստատությանը հավիտենական ան- կախություն շնորհելը, որն աշխարհում, քսան դարից ի վեր, քաղաքակրթության մեծ տարա- ծողն է:

Եզրափակելով, ես մեծ ցանկություն ունեմ, համաձայն մի շատ վստահելի տեղեկության, իբրև գաղտնիք ձեզ հայտնել, որ Թուրքիայի այս ֆանտաստիկ բաժանման ոգեշնչողը պ. Բոմպարն է, որն անցյալում իրեն հրաշալիորեն դրսևորեց Զե-դ՝Օրսեում գրադեցրած պաշ- տոնում, այնպես, որ պ. Պոլ Կամբոնը հետաքրքրվեց նրանով, և ինչպես ասում են, դարձավ նրա սրընթաց թոխչքի նախածեռնողը: Դժբախտաբար, «ով փայլատակում է երկրորդ դիր- քում, խամրում է առաջինում»: Այս մասին սլարգորոշ վկայում է պ. Բոմպարի օրինակը, որը ո՛չ Պետրոզոգրադում, ո՛չ Կոստանդնուպոլսում, հաջողության չհասավ:

Այս վերջին անհաջողությունն այն վայրում, որտեղ ձեր եղբայրը մեծ հմտությամբ հաջո- դության էր հասել, նրա մոտ դառնության զգացողություն է թողել, որն այսօր վստահավոր է դարձնում այն խորհուրդները, կարծիքները և տեղեկությունները, որոնք նա՝ իբրև Թուրքիա- յի դեսպան, հաճույքով հայտնում է՝ շատ հաճախ այս կնճռոտ հարցերին մակերեսայնորեն տեղյակ մեր պաշտոնական անձանց և մեր պատգամավորներին:

Այսպիսով, ես իմ պարտքն եմ համարում նախագուշացնել ձեզ, ինչպես և պ. Պոլ Կամ- բոնին այս մեքենայությունների մասին, որպեսզի այն դեպքում, եթե դրանք հավաստի լինեն, դուք կարողանաք չեզոքացնելու համար գործի դնել ձեր մեծ և օրինական ազդեցությունը: Դրանով են պայմանավորված Ֆրանսիայի արժանապատվության և առանցքային շահերի պահպանումը Լևանտում:

Կանցեք ընդունել, թանկագին պարոն դեսպան, իմ հարգալից, բայց և շատ խորը հիաց- մունքի հավաստիքն այն ծառայությունների առթիվ, որոնք դուք արդեն մատուցել եք հայրե- նիքին և որոնք դուք այսուհետև ևս կմատուցեք նրան:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Jules Cambon, tome 21, ff. 3-6).

**Արտաքին գործերի նախարարը՝ Ռազմական նախարար
այ. Ալեքսանդր Միլերանին**

Ճ. թիվ 1477: Գաղտնի:

Փարիզ, 14-ը ապրիլի 1915 թ.:
(Ստացել է Կաթինետը ապրիլի 17-ին,
ԲՇ-ի Աֆրիկայի ենթաբաժինը ապրիլի 20-ին):

Ես պատիվ ունեմ, գաղտնի տեղեկատվության կարգով, ձեզ հղել սրան կից մի նամակի պատճենը, որը ես ստացել եմ Սոֆիայում գտնվող Հանրապետության նախարարից՝ Փոքր Ասիայում դաշնակիցների գործողություններին մասնակցելու համար Կիլիկիայի հայերի կողմից նրան արված առաջարկության կապակցությամբ:

Դուք այս ծրարում նմանապես կգտնեք այն պատասխանի պատճենը, որը ես ուղարկել եմ այ. դը Պանաֆիոյին:

(A.M.G., 7 N 2150).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

**Սոֆիայում Ֆրանսիայի նախարար այ. դը
Պանաֆիոն՝ Արտաքին գործերի նախարար այ. Դելկասեին**

Ճ. թիվ 20:

Սոֆիա, 3-ը մարտի 1915 թ.:

Ռուսաստանի իմ գործընկերոջ² խնդրանքով, ես այսօր ընդունեցի հայկական կոմիտեի պատգամավոր այ. Վարդանյանին³, որը եկել էր ինձ առաջարկելու ներկայումս արտասահման գաղթած իր հայրենակիցների օժանդակությունն այն դեպքում, երբ Եռյակ դաշինքը մտադրություն կունենա դեսանտ ափ դուրս բերել Փոքր Ասիայում:

Նա ինձ հայտնեց, որ արևելյան վիլայեթներից դուրս, որոնց բնակչությունը մեծ մասամբ հայկական է և որոնք պատերազմի ավարտից հետո ամենայն հավանականությամբ կանցնեն ռուսական տիրապետության ներքո, էլ ավելի հարավում՝ Կիլիկիայում, գոյություն ունեն շատ կարևոր հայկական բնակավայրեր, ընդ որում մի տարածաշրջանում, որն ավելի շուտ անգլո-ֆրանսիական ազդեցության գոտու մասն է կազմում:

1 Ստորագրել է այ. դը Մարտերին:
2 Պ. Սավինսկին:
3 Վրիպակ. իմա՝ այ. Վարանդյան:

Եթե անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները վճռեն գրավել այս տարածաշրջանը և իրականացնեն դեսանտի ափ դուրս բերումը կամ Ադանայում, կամ Ալեքսանդրետի ծոցում, նա երջանիկ կլինի, եթե իր հայրենակիցներին թույլատրվի մասնակցել ազատագրման այս գործին: Ըստ այ. Վարդանյանի, շուրջ քսան հազար կիլիկյան ծագում ունեցող հայեր ի վիճակի կլինեն զենքի դիմելու: Նրանք բոլորը ներկայումս բնակվում են արտասահմանում՝ կամ բալկանյան թերակղզում, կամ Եվրոպայի տարբեր երկրներում, կամ Ամերիկայում: Նրանք պետք է համախմբվեն Կիպրոսում, ասիական ափի մոտակայքում և այնտեղ ստանան ռազմական պատրաստության հրահանգներին առնչվող անհրաժեշտ նախնական տեղեկություններ: Նրանց սպառազինությունը պետք է, անշուշտ, ապահովվի Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից:

Ես պատասխանեցի այ. Վարդանյանին, որ ես կարող եմ միայն նրա առաջարկությունը ներկայացնել Ձերդ գերագանցությանը, որ Թուրքիայում երկրորդական բնույթի ռազմական գործողություններն ակնհայտորեն կախված կլինեն նեղուցների շրջանում այժմ ընթացքի մեջ գտնվող առաջնահերթ գործողության արդյունքից, և որ միայն դաշնակիցների շտաբներն են իրավասու քննարկելու այն հարցը, ուր նա հանձնում է իմ դատին:

Կիլիկյան ծագում ունեցող հայերը կարող են օգտակար լինել ոչ միայն իբրև զինվորներ, այլև, մասնավորապես, արժեքավոր լինել իբրև տեղեկություններ մատակարարող հետախույզներ ու գործակալներ այն դեպքում, երբ նախատեսվի դեսանտ ափ դուրս բերել Կիլիկիայում:

Պ. Վարդանյանը նման առաջարկով դիմել է Անգլիայի նախարարին¹, և վերջինս իր հերթին այդ մասին տեղյակ է պահել իր կառավարությանը:

(A.M.G., 7 N 2150).

II

**Արտաքին գործերի նախարար այ. Դելկասեն՝
Սոֆիայում Ֆրանսիայի նախարար այ. դը Պանաֆիոյին**

Ճ.:

Փարիզ, 13-ը ապրիլի 1915 թ.:

Վերջին մարտի 3-ի զեկուցագրով դուք ինձ հաշվետվություն էիք ներկայացրել այն գրույցի առթիվ, որն ունեցել էիք հայկական կոմիտեների պատգամավոր այ. Վարդանյանի հետ² զինված աջակցության հարցի շուրջ, որը Փոքր Ասիայում դաշնակիցների գործողությունների ընթացքում, մեզ կարող են ցուցաբերել նրա կիլիկյան ծագում ունեցող հայրենակիցները: Ըստ այ. Վարդանյանի, հայկական միավորումները պետք է համախմբվեն Կիպրոսում, որտեղ նրանք կստանան ռազմական ուսուցում և ռազմամթերք:

Իմ ջանքերի շնորհիվ հայկական կոմիտեների առաջարկությունը քննարկվել է ամենայն ուշադրությամբ: Նախ՝ ակնհայտ է, որ հայկական միավորումները կարող են օգտագործվել

1 Սըր Հենրի Բաքս-Այրոնսայդը:
2 Վրիպակ. իմա՝ այ. Վարանդյան:

զանգվածաբար և կամ առանձին խմբերով, եթե դաշնակիցները, ինչպես նշում է պ. Վարդանյանը, արշավանք ձեռնարկեն Կիլիկիայում: Նրանց նախնական համակենտրոնացումը Փոքր Ասիայի ավերիկ մերձակայքում գտնվող որոշակի տեղանքում, նրանց պատրաստություն տալն իսկույն կեք կզարգեն բուրքերի ուշադրությունը և վերջիններիս, անկասկած, կորդեն ներքին նահանգներում մնացած հայ բնակչության նկատմամբ կիրառելու կոտորածների քաղաքականություն: Մյուս կողմից, իբրև համախմբման վայր ընտրված Կիպրոս կղզու քաղաքական իրավիճակը և աշխարհագրական դիրքը չեն կարող լինել անթերի: Այն փաստը, որ այս կղզին բրիտանական տիրույթ է, չի կարող, անկասկած, չարթնացնել մեր դուրազագացողությունը: Սակայն նրա դիրքն իսկ մատնացույց կանի բուրքերին այն կետը, ուր դաշնակիցները կպատրաստվեն ներդնելու իրենց ջանքերը:

Այսպիսով, ներկա իրավիճակում զերադասելի է, որ այն հայերը, որոնք ցանկություն կունենան մասնակցելու մեր արևելյան ռազմարշավին, անհատական կարգով դիմեն զեներալ դ'Ամադին, որը կտեսնի, թե կարո՞ղ է արդյոք նրանց օգտագործել: Այն դեպքում, երբ նրանց թվաքանակը դառնա նշանակալից, հավանաբար, հնարավոր կլինի, եթե հանգամանքները դրան նպաստեն, նրանց համախմբել միևնույն խմբավորման մեջ:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք այս ոգով պատասխանեք պ. Վարդանյանի կամ հայկական կոմիտեների որևէ այլ ներկայացուցչի կողմից ձեզ արվող առաջարկներին, հավաստիացնելով ձեր գրուցակիցներին, որ Հանրապետության կառավարությունը խիստ զգացված է այն առաջարկություններից, որոնց ազնվաբար բնույթը նա զնահատում է, և որոնք ապացուցում են, որ հայ ազգը չի մոռանում այն ծառայությունները, որ Ֆրանսիան նրան արդեն մատուցել է:

(A.M.G., 7 N 2150).

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝ Իտալիայի թագավոր Նորին մեծություն Վիկտոր-Էմմանուելին

Հ. թիվ 3004 103 102:
[Պատճենը]:

Էջմիածին, 22-ը ապրիլի [1915 թ.]:

Մեծություն,

Խորապես հուզված այն տագնապալից լուրերից, որոնք հավաստում են Թուրքահայաստանում հայ ժողովրդի հանդեպ պարբերաբար կիրառվող կոտորածների ու բռնությունների վերսկսումը, ես ինձ թույլ եմ տալիս կոչով դիմել Ձերոյ մեծության մարդասիրական վեհ զգացմունքներին, ինչպես նաև իտալացի ազնվաբարտ ազգի զգացմունքներին և քրիստոնեական հավատի ու մարդկության ամունից խնդրել, Թուրքիայում գտնվող ձեր դիվանագիտական ներկայացուցիչների ազդեցիկ միջամտության ճանապարհով, ձեր հզոր հովանավորության ներքո վերցնել մի հինավուրց ժողովրդի, որը նման դաժանությամբ հալածվել է և հանձնվել թուրքական մոլեռանդության մոլուցքին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 84).

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Փարիզ, 26-ը ապրիլի 1915 թ.:

Հայերի կաթողիկոսը կայսրական կառավարությանը տեղեկացրել է, որ ինքը դիմել է Իտալիայի թագավորին և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահին՝ Դոան առջև ի նպաստ հայերի հանդես գալու խնդրանքով, որոնք Ասիական Թուրքիայում տեղի ունեցող կոտորածների զոհն են: Հոսմում և Վաշինգտոնում Ռուսաստանի դեսպանները՝ հանձնարարություն են ստացել սատարելու կաթողիկոսի այս քայլին:

Մյուս կողմից, պ. Սազոնովը հեռագրում է Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպաններին՝ այն մասին, որ հենց հիմա ինքը նոր տվյալներ է ստացել Ասիական Թուրքիայում տիրող անիշխանության և այն կոտորածների մասին, որոնք հայկական բնակչության նկատմամբ սանձազերծել են թուրքերն ու քրդերը:

Կայսրական նախարարների խորհուրդը հետևաբար հուշում է ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարություններին՝ հրապարակելու Դոանը հղված միացյալ հաղորդագրություն, որը հայերի հանդեպ գործադրվող բռնությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչի օսմանյան նախարարների խորհրդի բոլոր անդամներին, ինչպես նաև գործողություններին մասնակից դարձած քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնյաներին: Այս հաղորդագրության մեջ կարելի է հիշեցնել 1860 թ. Եվրոպայի որդեգրած այն պատժամիջոցների մասին, որոնք հաջորդեցին Սիրիայի կոտորածներին:

Այն դեպքում, երբ այս առաջարկն արժանանա նախարարների երկու խորհուրդների հավանությանը, Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպանները՝ ստացված հանձնարարության համաձայն, պետք է պայմանավորվածություն կայացնեն Նորին զերազանցություններ պ. Դելկասեի և սրբ Էդուարդ Գրեյի հետ հաղորդագրության բնագրի բովանդակության շուրջ, որին ցանկալի կլինի հրապարակայնություն տալ երեք մայրաքաղաքներում, մույն ամսաթվով՝ հենց որ դրա իրագործումը հնարավոր դառնա:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 85-85 v).

Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեն՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնին

Հ. թիվ 1309:

Փարիզ, 27-ը ապրիլի 1915 թ., կեսգիշերին:

1 Համապատասխանաբար՝ պ(արոնայ)ք Գիբսը և Բախմետևը:
2 Համապատասխանաբար՝ պ(արոնայ)ք Իզվոլսկին և Բենկեդորֆը:

Քանի որ Թուրքիայում հայերով բնակեցված տարածաշրջանները կրկին արեկոծվել են մեծ հուզումներով, և թուրքերն ու քրդերը ձեռնամուխ են եղել հայկական բնակչության կոտորածին, պ. Սազոնովը հույս է հայտնում, որ ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարությունները կարող են հրապարակել համամասն մի հաղորդագրություն, որը նրանց կողմից կհղվի Բարձր Դռանը և հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչի օսմանյան մախարարների խորհրդի բոլոր անդամներին, ինչպես նաև այս գործողություններին մասնակից դարձած քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնյաներին: Պ. Սազոնովը գտնում է, որ այդ հաղորդագրության մեջ կարելի է հնտորեն հիշեցնել 1860 թ. Եվրոպայի որդեգրած այն պատժամիջոցների մասին, որոնք հաջորդել են Սիրիայի կոտորածներին:

Ռուսաստանի դեսպանը երեկ ինձ տեղյակ պահեց այդ առաջարկին: Ինչ վերաբերում է պ. Սազոնովի առաջարկի ընդունմանը, ես իմ կողմից որևէ առարկություն չունեմ և խնդրում եմ ձեզ տեղեկացնել ինձ անգլիական կառավարության կարծիքին, որին ևս հարկ է տեղյակ լինել: Եթե նա կարծում է, որ մենք կարող ենք համձնարարել ռուսական կառավարությանը մեզ առաջարկելու մի բնագիր, ես այդ ոգով կպատասխանեմ պ. Իզվոլսկու հաղորդագրությանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 86).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 132:

Կահիրե, 30-ը ապրիլի 1915 թ., ժ. 11.50-ին:
(*Ստացվել է ժ. 13-ին*):

Պողոս Նուբար փաշան Էջմիածնի կաթողիկոսից՝ ստացել է մի հեռագիր, որով նրան խնդրվում է շտապ մեկնել Փարիզ և Լոնդոն՝ հայերի շահերն այնտեղ պաշտպանելու համար: Նրան հայտնում են այս առթիվ Փարիզ ուղարկված հրահանգների մասին:

Անձամբ նա, բնականաբար, ցանկանում է ազատագրել իր բոլոր համակրոնակիցներին թուրքական լծից: Նա գտնում է, որ Թուրքիայի հայկական մահաճգների մի մասը կանցնի ռուսական հովանու ներքո: Կիլիկիայի համար, Ադանայի, Մերսինի շրջանների համար և իրենց երկրի ներքին մահաճգների համար, որտեղ հայ բնակչությունը բազմաքանակ է, նա ցանկանում է ապահովել դաշնակից տերություններից մեկի, և, մասնավորապես, Ֆրանսիայի հովանավորությունը. նա երջանիկ կլինի, եթե այս շրջաններն ընդգրկված տեսնի ֆրանսիական դարձող Սիրիայի կազմում, անկախ այն բանից, թե ինչ հիմունքներով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 87).

Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության քարզմանիչ պ. Լեդուն՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Ծ. թիվ 24՝:

Կոստանդնուպոլիս, 1-ը մայիսի 1915 թ.:
(*Ստացել են* Կաթ. մայիսի 23-ին,
Քաղ. վարչ. մայիսի 24-ին):

Կիրակի, 25-ը ապրիլի:

Երեկ գիշեր թուրքական ոստիկանությունը կատարել է հայերի քազմաթիվ՝ գրեթե հարյուրի հասնող ձերբակալություններ. դրանք բժիշկներ են, դատախազներ, լրագրողներ, պրոֆեսորներ, խոշոր առևտրականներ: Նրանց թվում են դոկտորներ Թորգոմյանը, Սվազի նախկին պատգամավոր Տաղավարյանը, «Մաբահի» նախկին գլխավոր խմբագիր Տիրան Ջելիկյանը, շատ հայտնի երաժշտագետ, վարդապետ՝ Կոմիտասը: Նրանցից ոմանք «Դաշնակցվում» [sic] և «Հնչակ» ընկերությունների անդամներ են:

Այս ձերբակալությունները խորը տպավորություն են գործել հայկական համայնքում և բոլոր քրիստոնյաների շրջանում առհասարակ: Ինչպիսի դրդապատճառների է հնարավոր վերագրել օսմանյան իշխանությունների կողմից ձեռնարկված այս միջոցառումը, որն ուղղված է համայնքի մտավորականների, ամենապատվաբաշտ անձանց դեմ: Այս այն հարցն է, որն այսօր առաջադրում են ամենքը: Իրականում սրանք հայերի նկատմամբ կառավարության կողմից իրականացվող բռնություններ են, որոնց կառավարությունը հանդիմանում է Չեյթունի և Կովկասի իրենց համակրոնակիցների վարքագծի համար:

Մինչ այսօր մենք անտեղյակ ենք այն անցքերին, որոնք տեղի են ունեցել Չեյթունում: Մեզ լուրեր են հասնում այն մասին, որ Կովկասի հայերը հոշակվել են ռուսական բանակի շարքերում՝ գործելով թուրքերի դեմ և որ Էրզրումի ու հատկապես Վանի շրջաններում, հանդես գալով ռուսների կողմից, հայերը թուրքերի դեմ պետք է զինված խմբեր կազմակերպած լինեն:

Ամեն դեպքում, Կոստանդնուպոլսում հայերի դիրքորոշումը եղել է անսահման քաղաքավարի և մինչ այժմ օսմանյան իշխանություններն իրավասու չեն եղել նրանց կասկածելիների շարքը դասելու:

Առավոտյան, բոլոր հայերը, որոնք ձերբակալվել էին շաբաթ լույս կիրակի գիշերը և որոնց թիվը հասնում է 250-ի, ուղարկվել են Անատոլիայի ներքին մահաճգները, ըստ լուրերի՝ Անգո-րա: Ձերբակալությունները շարունակվել են այսօր, չնայած հայ պատրիարքի՝ սենատորների և պատգամավորների՝ մեծ վեզիրին՝ ու Ներքին գործերի նախարարին՝ արված քայլերին:

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 «Քահանա»:
3 Ն (որին սրբազնություն) և Չավեն Տեր-Եղիայանը:
4 Սաիդ Հալիմ փաշան:
5 Թալեաթ բեյը:

Երեքշաբթի, 27-ը ապրիլի:

Կարելի է ասել, որ Հայկական հարցը վերաբաղվել է: Կառավարությունը, ինչպես պնդում են, Կովկասի հայերի դիրքորոշման պատճառով, բացահայտորեն բռնություններ է գործադրում այս համայնքի խաղաղասեր տարրի նկատմամբ Էրզրումի, Վանի և Չեթումի տարածաշրջաններում, որտեղ այս տեղանքի հարյուրավոր հայեր ձերբակալվել են: Վերջիններին քշել են դեպի Կոնիա, որտեղ նրանց պետք է դատի այդ քաղաքում նիստեր գումարող զինվորական դատարանը:

Հինգշաբթի, 29-ը ապրիլի:

Այսօրվա թերթերում տպագրված զինվորական դատարանի նախագահության պաշտոնական հաղորդագրությունը ճշգրտությամբ լուսաբանում է այն ձերբակալությունների պատճառները, որոնք կատարվել էին հայկական համայնքում մի քանի օր առաջ: Օսմանյան իշխանությունները պնդում են, որ հայերի դիրքորոշմանը Կովկասում և վեց վիլայեթներում ոգեշնչել են Եվրոպայում հաստատված կոմիտեները, որոնք Թուրքիայում բնակվող իրենց համակրոնակիցների շրջանում ապստամբություն հրահրելու նպատակ են հետապնդում:

Չեռնամուխ լինելով մայրաքաղաքի մտավորականների և ամենապատվարժան անձանց ձերբակալությանը, կառավարությունը կարող էր, անկասկած, ցանկանալ հարված հասցնել և միաժամանակ իր համար պատանդներ ապահովել՝ համաձայն այն մեթոդների, որոնք երիտթուրքերը միշտ կիրառել են և որին մենք՝ մեր կողմից, ավա՜ղ, քաջատեղյակ ենք:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 901, ff. 1-6).

22

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Փարիզ, 5-ը մայիսի 1915 թ.:

Համաձայն Խոյուն գտնվող Ռուսաստանի հյուպատոսի¹ տրամադրած տեղեկությունների, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներից Դիլման են ժամանում հայ գաղթականներ, որոնք փրկվում են՝ խուսափելով թուրքական վայրագություններից: Թուրքիայում բնակվող քրդերի ու հայերի միջև առճակատումներն ավելի սուր բնույթ են ստանում: Գյուիավերում և Բաշ-Կալեում գրեթե ողջ քրիստոնյա արական բնակչությունը կոտորվել է: Շատախում ևս թուրքերը կոտորածներ են կազմակերպել: Քրիստոնյաների գյուղերը հրկիզվել են ու կողոպտվել:

Մյուս կողմից, Վաշինգտոնում Ռուսաստանի դեսպանը² հեռագրում է այն մասին, որ Կոստանդնուպոլսում Միացյալ Նահանգների դեսպանը³ հանձնարարական է ստացել մշտապես

1 Փոխհյուպատոս Չիրկովը:
2 Պ. Բախմետևը:
3 Պ. Մորգենբաում:

վերահսկելու այն իրավիճակը, որում գտնվում են Թուրքիայի քրիստոնյաներն առհասարակ: Նա հենց նոր տեղեկացրել է, որ շուրջ 100 երևելի հայեր ձերբակալվել են հեղափոխական քարոզչության պատրվակով և որ նրանց կյանքը «հավանաբար» վտանգի մեջ չէ, չնայած, որ նրանք արքայի են երկրի ներքին նահանգները: Իբրև այս զեկուցագրի շարունակություն, պ. Բրայանը հանձնարարել է դեսպանին հետամուտ լինել, որպեսզի օսմանյան կառավարությունն իրականացնի հայերի հովանավորությունը:

Պ. Սազոնովը հեռագրում է Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպաններին¹, որ հիմնվելով Խոյուն Ռուսաստանի հյուպատոսից ստացված տեղեկությունների վրա և հաշվի առնելով Ամերիկայի դեսպանի միջամտության ամարդյունավետությունը, որը սահմանափակվել է օսմանյան կառավարության կողմից հայերի «հովանավորության» իրականացման պահանջով, կայսրական կառավարությունն ամիրաժեշտ է համարում Դոսմն ուղղված կոլեկտիվ հաղորդագրության անհապաղ հրապարակումը, որը հուշել է պ. Սազոնովը և որը հայերի հանդեպ կիրառված բռնությունների պատասխանատվությունն անհատապես կբարդի օսմանյան նախարարների խորհրդի բոլոր անդամների, ինչպես նաև քաղաքացիական ու զինվորական այն պաշտոնյաների վրա, որոնք մասնակից են այդ արարքներին (տե՛ս կայսրական դեսպանության վերջին ապրիլի 26-ի թվակիր զեկույցը)²:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 851, ff. 8-8 v).

23

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած զեկուցագիրը՝ Ռազմական նախարարությանը

Անձնական և գաղտնի:

Աթենք, 5-ը մայիսի 1915 թ.:
(Մտացվել է մայիսի 29-ին):

Քաղվածքներ Դեղեկագաչից ստացված նամակներից

Ապրիլի 26-ին Կոստանդնուպոլսի մի գործակալ հաստատեց հայերի ձերբակալության լուրը: Երեք եպիսկոպոսներ, բազմաթիվ քահանաներ և Չոհրապ էֆենդին պետք է ուղարկվեն երկրի ներքին նահանգները:

Մեկ այլ սկզբնաղբյուրից ես տեղեկացա, որ ձերբակալությունները սկիզբ են առել ապրիլի 24-ի երեկոյան: Երկու եպիսկոպոսներ, այն է՝ Օհան վարդապետը¹ և Բ[ա]լակյան վարդապետը, ինչպես նաև «Բյուզանդիոն» թերթի տնօրենը², Քեքյանը [sic]³ «Մաբահից», պատգամավոր Վարդգեսը, ընդհանուր առմամբ, 1800 անձինք ձերբակալվել են և կուղարկվեն Անգո-

1 Համապատասխանաբար՝ պ(արոնայ)ք Իզվոլսկին և Բենկենդորֆը:
2 Վերն արտատպված է թիվ 18 փաստաթղթում:
3 «Վարդապետ» հայերեն նշանակում է «քահանա»:
4 Պ. Քեչյանը:
5 Իմա՝ Քելեկյան:

րա: Չերքակավածների թվում են «Դաշակցության» 500 կողմնակիցներ և «Հընչակյան» կուսակցության 500 կողմնակիցներ, ինչպես նաև «Ռամկավար» կուսակցության մի քանի կողմնակիցներ: Կոտորածներ են սկսվել Բիթլիսում և, ինչպես ասում են, նաև Էրզրումում, Վանում, Մուշում ու Սասունում: Չեյթունում բռնկվել է ապստամբություն, իսկ Վանում՝ պայքար է սկսվում:

Չերքակավել են 180 թուրքեր, որոնց կասկածում են Շերիֆ փաշայի և արքայազն Ս[ա]րահեդդինի դավադրությանն ունեցած մասնակցության համար: Ասում են, որ Շերիֆը ևս հարաբերություններ է պահպանել «հնչակյանների» հետ:

Հայերի ձերբակալությունները շարունակվում են առ այսօր, և ասում են, որ բոլոր հայ պատգամավորներն ու Կապի նախարարության աշխատակից Օսկան էֆենդին ձերբակալված են: Անդրինուպոլսում ևս տեղի են ունեցել բազմաթիվ ձերբակալություններ:

Պատճառներն անհայտ են: Համաձայն գերիշխող կարծիքի, հայերը հիրավի «անտանտամետ» միակ տարրն են և ըստ թուրքերի՝ նրանք լրտեսներ են եղել: Հավանաբար, բուն պատճառն այն է, որ թուրքերը ցանկանում են կորզել հայերի փողերը և նրանց ունեցվածքի բռնագրավման հարցում չունենալ այլևս որևէ խոչընդոտ:

Այժմ թուրքերը զբաղված են սիռնիստներով:

Ինչպես հայտնի է, սիռնիստներն իդեալիստներ են և ներկայացնում են հրեաների լավագույն խավը: Թուրքերը հալածել են Պաղեստինում գտնվող սիռնիստական գաղութների բնակիչներին, որոնց մեծ մասը հիմնադրել են և դրանց ծախսը հոգացել Ֆրանսիայում և Անգլիայում ապրող հրեաները, որոնք, ինչպես ես կարծում եմ, կատարելապես բարյացակամորեն են տրամադրված մեր գործի նկատմամբ: Նրանք առաջ են բերել իրենց հարևան բեդուինների շահատենչությունը և ներկայիս թուրքական կառավարությունն ակնհայտորեն ազատություն է տալիս իրեն հավատարիմ մահմեդական հպատակներին: Մի քանի սիռնիստներ կախվել են: Հրեական-թուրքական «Ժոն թուրք» թերթը, որը միշտ չարությամբ է լի Անգլիայի հանդեպ, այնքան է մոռացության տվել իր թուրքական ծագումը, որ ցանկություն է դրսևորել դժբախտ սիռնիստների օգտին մի հողված զետեղելու և անմիջապես փակվել է իր թուրք ղեկավարների կողմից: Թուրքերի հանդեպ հրեաների տաժաժ համակրանքը դեռևս իրեն զգալ է տալիս:

Ես տեղեկացել եմ, որ բոլոր անգլիացիները պետք է մայիսի 6-ին ներկայանան Գալաթա-Սերայ, հավանաբար, իրենց վտարմանը վերաբերող հրամաններ ստանալու համար:

(A.M.G., 7 N 2096).

Արձանագրությունների ծառայության ղեկավարի՝ ծանուցագիրը

Ծ՝:

Փարիզ, 7-ը մայիսի 1915 թ.:

1 Պ. Վիլյամ Մարտենը:

2 Նախատեսված է պ. դը Մարտերիի համար:

Այն հեռագրով, որի պատճենը կից ներկայացնում եմ, Էջմիածնի հոգևոր հովվապետը հենց նոր խնդրել է Հանրապետության պ. նախագահի միջամտությունը՝ այն հալածանքներին վերջ տալու հարցում, որոնց զոհը դառնում են հայերը:

Արձանագրությունների ծառայության ղեկավարը խնդրում է Քաղաքական և առևտրական գործերի պ. տնօրենին բարեհաճել այս հեռագրին տալու այնպիսի ընթացք, որը ենթադրվում է և անել ամեն ինչ՝ այդ մասին պ. նախագահին տեղյակ պահելու համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 89).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝
Ֆրանսիական հանրապետության նախագահ պ. Պուանկարեին**

Հ: Անթվակիր:

[Պատճենը]:

Էջմիածին, 6-ը մայիսի 1915 թ.:

Մեծություն [sic],

Համաձայն այն տազնապալից լուրերի, որոնք վերջերս ստացվել են Թուրքահայաստանից, կոտորածները վերսկսվում են և կազմակերպված բռնությունները սպառնում են հայ ժողովրդի գոյությանը: Ներկա այդչափ դժվարին պահին, մարդկության ու քրիստոնեության անունից, ես դիմում եմ Ձերդ մեծության [sic] մարդասիրական վեհ զգացմունքներին և ակնածանքով խնդրում Ձեզ բարեհաճել հրամաններ տալու չեզոք կառավարություններին կցված ձեր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին, որպեսզի այդ կառավարությունների ազդեցության շնորհիվ վերջ տրվի թուրքական մոլեռանդության մոլուցքին հանձնված իմ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայում կիրառվող զարհուրելի հալածանքին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 90).

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին**

Ն:

Լոնդոն, 7-ը մայիսի 1915 թ.:

Ես հենց նոր ստացա ձեր նամակը և շտապում եմ ֆրանսիական կառավարությանն ու անձամբ ձեզ հայտնել իմ շնորհակալությունն այն բարեհաճ վերաբերմունքի առթիվ, որը ցուցաբերվել է իմ կրկնակի միջնորդության հարցում: Ես գրել եմ պ. Մինասյանին, համոզելու

համար նրան՝ ևս մեկ անգամ ուղարկելու իր անձնական խնդրանքը, բայց ես գտնում եմ, որ, հավանաբար, նա այդ արդեն արել է: Ես գրել եմ նաև ավագ քահանա Քիրարյանին, նրան խնդրելով Միդի-Բել-Արքեսի հայերին տեղյակ պահել ֆրանսիական կառավարության ազնվաբարդ որոշման մասին և նրանց հորդորել այլևս չստանալու հայերեն լեզվով թերթեր ու մամուլներ:

Հայաստանից ու Կոստանդնուպոլսից ստացվել են վատ լուրեր: Հայաստանում և Կոստանդնուպոլսում կոտորածներ են սկսվել: Հայերին ստրանում են զանգվածաբար: Այս պատիվ է բերում մեր ժողովրդին և վկայում այն մասին, որ թուրքերը գլուխները կորցրել են: Չմայած բոլոր կոտորածներին և բոլոր հալածանքներին, հայ ազգը կմնա կենդանի, և չնայած թուրքերի ու քրդերի գործած բոլոր հանցագործություններին, նրա գործը կհաղթանակի: Ես դրանում համոզված եմ: Ես այդ մասին ասում էի այ՝ Կամբոնին, որի ընդունելության պատվին արժանացա և որին ներկայացրի հայերի ցանկությունները: Զաջ գիտակցելով, որ դեռևս ժամանակավորեալ է Հայկական հարցի մասին խոսելը (գործելու ժամանակն է), ես պարզապես ցանկացա տեղեկացնել այ՝ Կամբոնին, և նրա միջոցով ֆրանսիական կառավարությանը, այն ամենին, ինչն ընկած է հայկական ձգտումների հիմքում: Այդ նրան հետաքրքրեց, և նա ինձ խոստացավ, մինչ իմ վերադարձը Փարիզ, կազմակերպել ինձ համար ևս մեկ ընդունելություն: Մի քանի օր առաջ ես նրան եմ ուղարկել Հայկական հարցին վերաբերող մի գրություն և խնդրել այն հղել այ՝ Արտաքին գործերի նախարարին: Ի դեպ, ես այ՝ Կամբոնին չեմ հայտնել և նրան ուղղված գրության մեջ չեմ գրել, ինչն ասել եմ ձեզ հանդիպումներից մեկի ժամանակ, որը ես այստեղ գալուց առաջ ունեցել եմ ձեզ հետ Փարիզում: Ես Փարիզ կվերադառնամ ընթացիկ ամսի 15-ի շրջանում և դիմանից հետո ձեզ կխնդրեմ հատկացնել ինձ մի քանի բոլս: Ես ձեզնից նույնիսկ կխնդրեմ բարեհաճել ինձ օգնելու՝ այ՝ Արտաքին գործերի նախարարի ընդունելությանն արժանանալու հարցում: Այն օրը, երբ Կոստանդնուպոլսը գրավվի (ես հույս եմ տածում, որ այդ օրը շուտով կհասնի), Ասիական Թուրքիայի առթիվ Եռյակ դաշինքի տերությունների միջև, անկասկած, տեղի կունենա կարծիքների փոխանակություն, և մենք հուսով ենք, որ Ֆրանսիան վեհորեն զորավիզ կլինի հայ ազգի սուրբ երազանքի իրականացմանը: Այն, ինչ վերաբերում է ներկա պահին տեղի ունեցող կոտորածներին և հալածանքներին, ապա ես խիստ երախտապարտ կլինեմ ֆրանսիական կառավարությանը, եթե նա բարեհաճի մի քայլով դիմել ամերիկյան և իտալական կառավարություններին, որպեսզի նրանք հովանավորեն հայ ժողովրդին ու բողոքի ձայն բարձրացնեն այս վայրագությունների առթիվ: Նման քայլի արդեն դիմել են ռուսական և անգլիական կառավարությունները: Ես շատ եմ ցանկանում, որ Ֆրանսիան ևս բարեհաճի բարեկամական քայլ կատարել: Ինձ դժբախտաբար հայտնի չէ կոտորածներին և ոչ էլ Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցող անցքերին վերաբերող որևէ մանրամասն, հակառակ դեպքում, ես այդ մասին ձեզ կտեղեկացնեի: Կասկածից վեր է, որ Հայաստանում կոտորածներ են տեղի ունեցել, և որ հայերի համար Կոստանդնուպոլսը վերածվել է դժոխքի: Թուրքերը կարծում են, թե կարող են բնաջնջել հայ ազգին: Այս ազգը գայատևել է դարեր ի վեր, անցել շատ ավելի մեծ արհավիրքների միջով, թուրքերը միայն արագացնում են իրենց նողկալի և անհեթեթ տիրապետության անկումը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 91-92 v).

Սալոնիկում Ֆրանսիայի հյուպատոս պ. Սեռնը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 59:

Սալոնիկ, 8-ը մայիսի 1915 թ., ժ. 16.15-ին:
(Ստացվել է ժ. 20.25-ին):

Կոստանդնուպոլսից ժամանող ճանապարհորդներից ես տեղեկանում եմ. Վանում հայերը պետք է ապստամբած լինեն և կոտորած աստիճանավորներին ու մահմեդականներին: Նրանք պետք է դիմամիտով պայթեցրած լինեն իջևանատունը, որտեղ տեղակայվել էր քաղաքային ինքնավարությունը և տասնվեց օր շարունակ իրենց ձեռքում պահած քաղաքը, որից հետո Էրզրումից ուղարկված զորքերը պետք է վերագրաված լինեն քաղաքն ու կոտորած հայերին: Այս իրադարձություններին պետք է հաջորդած լինի 2800 հայերի ձերբակալությունը Կոստանդնուպոլսում, որոնց թվում կան բազմաթիվ երևելի անձինք: Տնային խուզարկությունները պետք է հանգեցրած լինեն վարկաբեկիչ փաստաթղթերի և ռումբերի հայտնաբերմանը: Ենթադրվում է, որ հայ հեղափոխական միությունը՝ մտադրություն է ունեցել դաշնակիցների առաջխաղացմանը զուգընթաց սպանել Էմվեր փաշային ու Թալեաթ բեյին և մահմեդական բնակչության շրջանում խուճապ առաջ բերելու նպատակով՝ դիմամիտով հանցավորներ կազմակերպել: Չերբակալված բոլոր հայերը պետք է ուղարկված լինեն Ենի-Շեհիր (Փոքր Ասիայում), որտեղից տասնյոթ հայեր (մահմեդական), որոնք ևս ձերբակալվածների թվում էին, պետք է թույլտվություն ստացած լինեն Կոստանդնուպոլիս վերադառնալու:

Կոստանդնուպոլսում բնակվող տասնհինգից մինչև հիսուն տարեկան ֆրանսիացիների ու անգլիացիների պետք է հորդորած լինեն մայիսի 1-ին իրենց իրերով ներկայանալ ռուսական վարչություն և ուղարկված լինեն անհայտ ուղղությամբ: Հավանաբար, քննարկվել է նրանց Գալիպոլիում համակենտրոնացնելու հարցը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 93).

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեսպարտամենտին

Փարիզ, 8-ը մայիսի 1915 թ.:

Պ. Սազոնովը հեռագրում է, որ Վանից եկող երեք հայեր ժամանել են Ադրբեջանի բանակի շտաբ և հայտնել, որ ապրիլի 15-ից ի վեր Վանի բոլոր հայերը շրջափակված են քրդական

1 Հավանաբար՝ Դաշնակցություն կուսակցությունը:

հորդաներով պաշարված քաղաքի հայկական թաղամասում: Այս շրջաններում կանոնավոր գորքեր չկան: Ջեդեթ փաշան ոմրակոծում է քաղաքը, որի վրա նետել է 1700 արկ: Ամերիկյան գաղութը վտանգի մեջ է: Հարևանությամբ գտնվող մոտավորապես հարյուր հայկական գյուղերի քնակչությունը կոտորվել է, իսկ կանայք քշվել են սարերը: Վանում շրջափակված հայերի ուժերը սպառվում են:

Խոյում գտնվող Ռուսաստանի փոխյուպատոսը՝ հեռագրում է, մյուս կողմից, այն, ինչը հաջորդում է. Վանի հայերի քանազանները հենց նոր ժամանեցին Խոյ: Նրանք Ռուսաստանի փոխյուպատոսին հանձնեցին այդ քաղաքում գտնվող Միացյալ Նահանգների հյուպատոսի ապրիլի 15/28-ի թվակիր նամակը, որը գրվել է մի շորի կտորի վրա: Այդ նամակում ասվում է. «Ապստամբությունն ընդգրկել է ողջ Վանը, կառավարությունը սպառնում է ոմրակոծել քաղաքը: Ամերիկյան գաղութը վտանգի մեջ է: Ես խնդրում եմ այդ մասին տեղեկացնել Միացյալ Նահանգների դեսպանությանը»: Այս նամակը բերել է քանազաններից մեկը՝ կարված իր շորերին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 94).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի գործերի հավատարմատար պ. դը Ֆլորիոն՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 951:

Լոնդոն, 10-ը մայիսի 1915 թ., ժ. 19.05-ին:

Մի քանի օր առաջ ռուսական կառավարությունն առաջարկել է ֆրանսիական ու բրիտանական կառավարություններին պահանջել Միացյալ Նահանգների և Իտալիայի միջամտությունը Կոստանդնուպոլսում՝ ի նպաստ սպառնալիքի առջև գտնվող հայերի: Սըր Է. Գրեյը կարգադրել է Հոնոմում և Վաշինգտոնում գտնվող Անգլիայի դեսպաններին՝ մեցուկ լինել իրենց ռուս գործընկերոջ քայլին: Ինձ հայտնել են, որ Ձեր գերագանցությունը հրահանգներ է տվել նույն ոգով:

Կոնս Բենկենդորֆն այսօր հարցրել է սըր Ա. Նիկոլսոնին, թե ի՞նչ արդյունքի են հանգեցրել այս քայլերը. աչքի են անցկացրել Ֆորին Օֆիսում ստացված հեռագրերը, խիստ անհետևողական քանակությունները թվում է, թե չեն կարող հանգեցնել այն արդյունքին, որին ձգտում էր հասնել պ. Սազոնովը: Ռուսաստանի դեսպանը հարցրել է, թե սըր Է. Գրեյը կհամաձայնվի՞ դաշնակից տերությունների կողմից մի հրովարտակի հրապարակմանը, որը թուրքական կառավարությանը վերագրի հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների պատասխանատվությունը:

Սըր Ա. Նիկոլսոնը մի կողմից նկատել է, որ հայերը, թվում է, թե ապստամբել են թուրքական կառավարության դեմ, իսկ մյուս կողմից, որ հրովարտակի հրապարակումն անիմաստ ձեռնարկում է, որից հայերը որևէ օգուտ չեն ունենա: Այդուհանդերձ, նա սըր Է. Գրեյին կփոխանցի Ռուսաստանի դեսպանի հաղորդագրությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 95).

1 Պ. Չիրկովը:
2 Համապատասխանաբար՝ պ (արոնայ)ք սըր Ջեյմս Ռեննել Ռոդրը և սըր Մեսիլ Սփրինգ-Ռայսը:

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեսպարտամենտին

Փարիզ, 11-ը մայիսի 1915 թ.:

Իբրև նախորդ հաղորդագրությունների շարունակություն, Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպաններին՝ համձնարարվել է նախարարների երկու խորհուրդների քննարկմանը ներկայացնել ստորև բերվող հռչակագրի նախագիծը, որը հայկական կոտորածների առթիվ ուղղվում է Դոնանը, և որի գաղափարը հուշել է պ. Սազոնովը.

«Գրեթե մեկ ամսից ի վեր, Հայաստանի քուրդ և թուրք քնակչությունը, հայերին կոտորելու հարցում, գործում է օսմանյան իշխանությունների թողստությամբ և հաճախ աջակցությամբ: Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել մ. տ.՝ ապրիլի կեսերին Էրզրումում, Դերչումում, Ալնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեթունում և համայն Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքում գտնվող հարյուրի հասնող գյուղերի քնակչներն ամբողջությամբ սպանվել են: Բուն քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից: Միաժամանակ Կոստանդնուպոլսում օսմանյան կառավարությունը դաժանորեն է վարվում ամպաշտպան հայ քնակչության հետ: Քրիստոնեության* և քաղաքակրթության դեմ ուղղված՝ Թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակյունորեն տեղյակ են պահում Բարձր Դոնանը, որ իրենք մշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կհամաչեն օսմանյան կառավարության քուրդ անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն հայկական կոտորածներում»**:

Այն դեպքում, երբ վերոհիշյալ խմբագրությունն արժանանա կառավարության հավանությանը, Ռուսաստանի դեսպանը խիստ երախտապարտ կլինի Նորին գերագանցություն պ. Դելկասեին, եթե նա բարեհաճի իրեն հայտնել հռչակագրի հրապարակման ամսաթիվը, որպեսզի կայսրական կառավարությունն իր հերթին կարողանա այն հրապարակել միևնույն ժամանակ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 98-98 v).

1 Համապատասխանաբար՝ պ (արոնայ)ք Իզվոլսկին և Բենկենդորֆը:
2 Հարկ է կարդալ՝ նոր տոմարով:
* Նախարարի կողմից արված ձեռագիր ուղղում. «մարդկության դեմ»:
** Նախարարի կողմից արված ձեռագիր մեկ այլ ուղղում. «համանամ կոտորածներում»:

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին**

Ե:

Լոնդոն, 13-ը մայիսի 1915 թ.:

Թիֆլիսի «Մշակ» թերթը ապրիլի 9/22-ի համարում տպագրում է երկու ճեպագիր, որոնք Բուլղարիայի հայերի կողմից հղված են Թիֆլիսի հայկական կենտրոնական բյուրոյին: Ահա դրանց թարգմանությունը:

1/ Էրզրումում, Չեյթունում և շրջակայքում պարբերաբար տեղի են ունենում կոտորածներ: Բիթլիսում, Վանում և Մուշում տեղի են ունենում արյունալի ընդհարումներ: Կիլիկիայում բռնկվել է ապստամբություն: Ակնում և Փոքր Հայքում արձանագրվել են բռնությունների, կողոպուտների, սպանությունների փաստեր: Տնտեսական առումով, ողջ բնակչությունը սնանկացել է: Մութանը հրապարակել է մի հրովարտակ, որով զինաթափում է հայ զինվորներին (օսմանյան բանակում ծառայող): «Ազատամարտ» թերթը փակվել է, և նրա խմբագիրներից մեկը՝ աքսորվել է Անգորա: Դիմեք չեզոք տերություններին, որպեսզի նրանք կասեցնեն համընդհանուր կոտորածը:

2/ Տրապիզոնում կոտորածը շարունակվել է երեք օր: Այն եղել է այնքան կատաղի, որ հարկադրված գորքեր են կանչել:

Այս լուրերը, ասում է «Մշակն» իր մեկնաբանություններում, դեռևս պաշտոնապես չեն հավաստվել, և Հեռագրական գործակալությունը դեռևս ոչինչ չի հաղորդել այս առթիվ: Բայց հաշվի առնելով ներկայիս իրավիճակը Թուրքիայում, հաշվի առնելով, որ հայերն ամենուրի հայտ են քերել իրենց համակրանքը Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների հանդեպ, հարկ է սպասել, որ Թուրքիան, որն անհիշխան և բարբարոս պետություն է, իր զայրույթը կպարպի անպաշտպան, խաղաղասեր, քրիստոնյա բնակչության և, մասնավորապես, հայերի վրա:

Ես որևէ ստույգ տեղեկություն չունեմ այն իրադարձությունների առթիվ, որոնք տեղի են ունենում Հայաստանում: Հավանական է թվում, որ Վանում տեղի է ունեցել հայկական շարժում: Ներկա պահին ապստամբության բռնկումը Կիլիկիայում, ինչպես նաև «կոտորածը» Չեյթունում, ինձ թվում են անհավանական: Դաշնակիցների առաջխաղացումը դեպի Կոստանդնուպոլիս, որոշ վայրերում բնակվող հայերին պետք է դռներ դավաճանելու իրենց անկեղծ զգացմունքներին, իսկ դրա արդյունքում պետք է լարվածություն առաջանար մահմեդականների և հայերի հարաբերություններում: Այդ լարվածությունը հանգեցրել է ընդհարումների Մեծ Հայքում, ինչպես նաև Կիլիկիայում և հալածանքների ու կոտորածների դաշրջանը վերսկսվել է (և այս այն պահին, երբ հույների հանդեպ կիրառվող հալածանքները դադարել են):

Ինչպիսի ողորմելիություն է անգործունյա վիճակում տեսնել այնպիսի պետությունների, ինչպիսիք են Ռումինիան, Հունաստանը, Բուլղարիան, այնժամ, երբ փոքրաթիվ հայ ժողովուրդը, չնայած իր թուլությանը, մեծ անզուլությանը գործում է հօգուտ դաշնակիցների:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 99-100).

1 Խոսքը վերաբերում է պ. Չարդարյանին:

**Ռուսաստանի դեսպանության
հաղորդագրությունը Դեսպարտամենտին**

Փարիզ, 14-ը մայիսի 1915 թ.:

Պ. Սազոնովը հեռագրում է պ. Իզվոլսկուն այն մասին, որ Թիֆլիսի հայերը Վանի հայկական գաղութի բանագնացի միջոցով ստացել են հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ, որը կարված է եղել նրա հագուստի աստառում. «Վանի նահանգում սպանվել է շուրջ վեց հազար մարդ: Վանը և Շատախը եռանդազին պաշտպանվում են: Արկերը փոքր վնաս են պատճառել Վան քաղաքին: Մենք մեր վերջին ջանքերն ենք գործադրում: Ամեն օր մենք օգնության ենք սպասում: Խնդրում ենք շտապել: Հետո շատ ուշ կլինի»:

Այս նամակը թվագրված է ապրիլի 28-ով:

Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպանները պարտավորվել են վերը նշված տեղեկությունների մասին իրագրել դարձնել նախարարների երկու խորհուրդներին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 101).

**Ռուսաստանի դեսպանության
հաղորդագրությունը Դեսպարտամենտին**

Փարիզ, 15-ը մայիսի 1915 թ.:

Ի պատասխան կոմս Բենկենդորֆի հեռագրի, պ. Սազոնովը հեռագրում է Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպաններին, որ հայկական գործերին առնչվող՝ Սալոնիկում Ֆրանսիայի հյուպատոսի՝ ունեցած տեղեկությունները չեն կարող ներկայացնել իրերի արժանահավատ պատկերը, որն արտացոլվել է այն զեկուցագրերում, որոնք կայսրական կառավարությունը ստացել է Կովկասի իշխանությունների և Պարսկաստանում գտնվող հյուպատոսների կողմից: Կարելի է կասկածներ չառածել, որ կոտորածներն են տեղիք տվել հայերի ապստամբությանը Վանում և ոչ թե այդ կոտորածներն են հաջորդել այդ ապստամբությանը, որովհետև ողջամտությանն անհարիր կլինեք, եթե հայերը ձեռնամուխ լինեին քրդերի ու թուրքերի գերակշռող ուժերի դեմ ուղղված գործողությունների, առանց նախապես հաշվի առնելու ռուսական զորքերի ժամանման հանգամանքը:

Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպանները, հետևաբար, հանձնարարություն են ստացել կրկին հրավիրելու նախարարների երկու խորհուրդների բարեհաճ ուշադրությունն այն շահագրգռվածության և հրատապության վրա, որոնցով անհրաժեշտ կլինի ձեռնամուխ լինել Դռանն ուղղված ծրագրված հռչակագրի հրապարակմանը: Այդ քայ-

1 Պ. Մեռնը: Խոսքը վերաբերում է 1915 թ. մայիսի 8-ի թվակիր թիվ 59 հեռագրին, որը վերն արտաստվել է թիվ 26 փաստաթղթում:

ը, եթե նույնիսկ այն ազդեցությունը չգործի թուրքերի վրա, որը մենք ակնկալում ենք, չի հապարդի բարձրացնել հայերի բարոյական ոգին, որոնք կարող են Թուրքիայի դեմ պայքարում Ռուսաստանին օգտակար լինել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 102).

Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Փարիզ, 19-ը մայիսի 1915 թ.:
(Ստացել է Կաթինետը մայիսի 19-ին):

Լոնդոնում ռուսական դեսպանը՝ տեղեկացրել է սրբ Էդուարդ Գրեյին, որ ռուսական կառավարությունը Ռուսաստանում հայկական հասարակական կարծիքին բավարարվածություն տալու միտումով, մտահոգված է հետևյալ բնույթի հրապարակային հռչակագրով հանդես գալու հարցով, ինչպես այդ արդեն առաջարկել է պարոն Սազոնովը.

«Գրեթե վերջին ամսվա ընթացքում, օսմանյան իշխանությունների թողնված և հաճախ նրանց աջակցությամբ, Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը զբաղված էր հայերին կոտորելով: Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել նոր տոմարով ապրիլի կեսերին Էրզրումում, Դերչայում [sic], Էզուխում [sic], Բիթլիսում, Մուշում, Սամսունում¹, Չեյթունում և համայն Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքում գտնվող հարյուրի հասնող գյուղերի բնակիչներն ամբողջությամբ սպանվել են: Բուն քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից: Միաժամանակ Կոստանդնուպոլսում օսմանյան կառավարությունը դաժանորեն է վարվում անպաշտպան հայ բնակչության հետ:

Քրիստոնեության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված Թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ են պահում Բարձր Դռանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն հայկական կոտորածներում»:

Սրբ Ֆրենսիս Բերթին պատիվ ունի արտաքին գործերի գծով պետական քարտուղարի միջոցով տեղեկացնելու պարոն Դելկասեին, որ սրբ Էդուարդ Գրեյը հայտնել է պարոն Սազոնովին մեծան հռչակագրի հրապարակման հարցում իր համաձայնությունը և Լոնդոնում այն հրապարակելու իր պատրաստակամությունը, հենց որ ֆրանսիական կառավարությունը համաձայնվի վարվել համանման ձևով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 105-106).

1 Պ. Բենկենդորֆը:
2 Վրիպակ. իմա՝ Սասուն:

Դեպարտամենտի հաղորդագրությունը Փարիզում գտնվող Մեծ Բրիտանիայի դեսպանությանը

Փարիզ, 20-ը մայիսի 1915 թ.:

Այս ամսի 19-ի թվակիր ծանուցագրով¹, սրբ Էդուարդ Գրեյի կարգադրությամբ, քրիտանական Նորին մեծության Նորին գերազանցություն դեսպանը բարեհաճեց տեղեկացնել, որ քրիտանական կառավարությունը պատրաստ է, համաձայն ռուսական կայսրական կառավարության առաջարկության, Լոնդոնում հրապարակել Դռանն ուղղված մի հռչակագիր՝ այն հալածանքների ու կոտորածների առթիվ, որոնց զոհը կրկին դառնում են Ասիական Թուրքիայի որոշ վիլայեթների հայ բնակիչները:

Պ. Դելկասեն պատիվ ունի տեղեկացնելու Նորին գերազանցություն սրբ Ֆրենսիս Բերթին, որ ինքն իր հերթին, մտադիր է Փարիզում հրապարակելու նույն հռչակագիրը: Նա կառաջարկի, այդուհանդերձ, որ պ. Սազոնովի կողմից առաջարկված բնագրի 2-րդ պարագրաֆում «քրիստոնեության և քաղաքակրթության դեմ» բառերը ջնջվեն: Այն շահագրգռվածությունը, որը կոչում է զգուշությամբ վերաբերվելու Ֆրանսիայի և Անգլիայի տիրապետության ներքո ապրող մահմեդական բնակիչների զգացմունքներին, կպարտադրի քրիտանական, ինչպես նաև ֆրանսիական կառավարություններին ընդունելու այն իրողությունը, որ հարկ է ձեռնպահ մնալ ճշգրտելուց, թե արդյոք երկու տերությունների շահը միայն քրիստոնեակա՞ն տարրերի հովանավորությամբ է եզրափակվում:

Խնդրելով քրիտանական Նորին մեծության Նորին գերազանցություն դեսպանին տեղյակ պահել սրբ Էդուարդ Գրեյին այն մասին, ինչը նախորդեց, պ. Դելկասեն, որն, ի դեպ, ռուսական կառավարությանն է հղում համանման հաղորդագրություն, խիստ պարտական կլինի սրբ Ֆրենսիս Բերթին, եթե վերջինս իրեն տեղեկացնի, թե քրիտանական կառավարությունն արդյոք հավանությո՞ւն է տալիս ծրագրված հռչակագրի փոփոխության գաղափարին այնպիսի ձևով, ինչպես այն այստեղ արտացոլվել է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 117-117 v).

Դեպարտամենտի հաղորդագրությունը Փարիզում գտնվող Ռուսաստանի դեսպանությանը

Փարիզ, 20-ը մայիսի 1915 թ.:

Արտաքին գործերի նախարարն ի պատասխան այն ծանուցագրերի, որոնք Ռուսաստանի Նորին գերազանցություն պարոն դեսպանը բարեհաճել է տարբեր անգամներ իրեն հղել

1 Տես՝ վերը թիվ 33 փաստաթուղթը:

այն հալածանքների ու կոտորածների առթիվ, որոնց գոհը կրկին դառնում են Թուրքիայի որոշ վիլայեթների հայ բնակիչները, պատիվ ունի նրան տեղեկացնելու, որ ֆրանսիական կառավարությունը պատրաստ է Փարիզում հրապարակել այն հռչակագիրը, որի բնագիրը Նորին գերագանցություն պարոն Իզվոլսկին քարենհաճել է իրեն հաղորդել մայիսի 11-ի հաղորդագրությամբ¹:

Այդուհանդերձ, ֆրանսիական կառավարության տիրապետության ներքո ապրող մահմեդական բնակիչների զգացմունքներին հարգալից վերաբերվելու անհրաժեշտությունից ելնելով, Արտաքին գործերի նախարարը հույս ունի, որ Նորին գերագանցություն պարոն Սազոնովի կողմից առաջարկված բնագրի երկրորդ պարագրաֆի «քրիստոնեության և քաղաքակրթության դեմ» բառերը կարող են առանց այլևայլության ջնջվել: Դրանք կարող են տեղիք տալ խորհրդածելու, թե Ֆրանսիան, Թուրքիային առնչվող հարցերում, շահագրգռված է միայն քրիստոնյա բնակիչների հարցով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 118-118 v).

Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Հրատապ:

Փարիզ, 21-ը մայիսի 1915 թ.:
(Մտացել է Կաթինետը մայիսի 21-ին):

Նորին մեծության դեսպանը պատիվ ունի սրբ Էդուարդ Գրեյի ցուցումով, ինչպես նաև վկայակոչելով մայիսի 19-ի իր հուշագիրը², տեղեկացնել Արտաքին գործերի նախարարին այն մասին, որ սրբ Էդուարդ Գրեյն առաջարկում է մայիսի 24-ն ընդունել իբրև Թուրքիայում հայերի կոտորածներին վերաբերող հաղորդագրության հրապարակման ամսաթիվ՝ Փարիզում, Պետրոգրադում և Լոնդոնում, որի հրապարկման համար նախատեսված է սրբ Ֆրենսիս Բերթի վերոհիշյալ հուշագրում հաղորդված բնագիրը, որտեղ բաց են թողնված վերջին պարագրաֆի «քրիստոնեության և» բառերը, իսկ հռչակագրի վերջում՝ «հայկական» բառը փոխարինվել է «այդ» բառով:

Սրբ Ֆրենսիս Բերթին խնդրում է թույլատրել իրեն ավելացնել, որ ինքը հեռագրով դիմում է սրբ Էդուարդ Գրեյին ճշգրտելու համար, թե արդյոք նա համամիտ կլինի «քրիստոնեության և քաղաքակրթության դեմ» արտահայտությունն ամբողջությամբ բաց թողնելու հետ, ինչպես այդ առաջարկում է պարոն Դելկասեն՝ մայիսի 20-ի հաղորդագրությամբ³:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 119-120).

1 Վերն արտատպված է թիվ 29 փաստաթղթում:

2 Տե՛ս վերը՝ թիվ 33 փաստաթուղթը:

3 Վերն արտատպված է թիվ 34 փաստաթղթում:

Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Հրատապ:

Փարիզ, 21-ը մայիսի 1915 թ.:
(Մտացել է Կաթինետը մայիսի 22-ին):

Սրբ Ֆրենսիս Բերթին պատիվ ունի Արտաքին գործերի գծով պետական քարտուղարի ցուցումով և իր երեկվա թվակիր հաղորդագրության մեջ ամփոփված պարագրաֆի վկայակոչմամբ տեղեկացնել պարոն Դելկասենին, որ սրբ Էդուարդ Գրեյը համամիտ է Հայաստանում տեղի ունեցող կոտորածներին առնչվող հռչակագրում «քրիստոնեության և քաղաքակրթության դեմ» արտահայտությունն ամբողջությամբ բաց թողնելուն վերաբերող՝ Նորին գերագանցության առաջարկության հետ, որը երեք կառավարությունները մտադիր են հրապարակել՝ յուրաքանչյուրն իր մայրաքաղաքում, ընթացիկ ամսի 24-ին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 121-122).

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Փարիզ, 21-ը մայիսի 1915 թ.:

Դաշնակցություն հայկական կոմիտեն հենց նոր կայսրական Արտաքին գործերի նախարարությանը հասցեագրեց հետևյալ հեռագիրը.

«Հայաստանում վերջերս տեղի ունեցած վայրագությունները սպառնում են ոչնչացնել ազգը, դառնալով 1895 թ. կոտորածների կրկնությունը: Մենք հարկադրված ենք դիմել Նորին մեծության կառավարության միջնորդությանը՝ խոչընդոտելու այս ողբերգությանը հանուն մարդկության նկատմամբ ունեցած սիրո, անհատապես պատասխանատու ճանաչելով թուրքական կառավարության անդամներին»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 123).

**Թորիսում Ֆրանսիայի հյուպատոս պ. Նիկոլան՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ճ. թիվ 33:

Թորիս, 22-ր մայիսի 1915 թ.:
(Ստացել են Կար. հունիսի 9-ին,
Քաղ. վարչ. հունիսի 10-ին):

Մայիսի 20-ի լույս 21-ի գիշերը Ռուսաստանի հյուպատոսությունը ռուսների կողմից Վա-
նի գրավման մասին տեղեկացնող մի հեռագիր ստացավ, որը տեղիք տվեց իմ այն հեռագրի
առաքմանը, որը Չերդ գերագանցությունը ստացել է:

Այս լուրը, որը քաղաքում արագ տարածվեց, առաջ բերեց աննկարագրելի ոգևորություն:
Մենք՝ իմ գործընկերները և ես, անմիջապես հրավեր ստացանք հայկական թեմի եկեղե-
ցում մասնակցելու Te Deum-ին: Այնտեղից դուրս գալուց հետո, կազմավորվեցին թափորներ,
որոնց զխավերևում քաճում էին երեք դաշնակից տերությունների դրոշները և որոնք ելույթ
էին հայրենասիրական երգեր: Այս թափորները գնացին դեպի երեք հյուպատոսությունները:
Ֆրանսիական հյուպատոսությունում կային հավանաբար երկու հազար անձինք, որոնք ինձ
էին մեծարում՝ ամբողջ ձայնով մեկ ճշարով Մարսելյեզը:

Այնուհետև՝ մենք գնացինք հայկական այգի, որտեղ տեղի ունեցան ելույթներ, և որտեղ
խմեցին հայկական գաղութի կողմից հրամցված թունդ շամպայն:

Այսօր կամ վաղը սպասվում է նոր գործերի ժամանումը: Ես կարծում եմ, որ Ուրմիայի
գրավումը ևս չի հապաղի: Ինձ թվում է, որ մտադրություն կա, առանց նախատեսելու թե ինչ
ձևով, գրոհել այդ քաղաքը՝ Մարաղայից, Մայանդուրից, Սաուլջ Բուլաքից [sic]՝ եկող գոր-
քերի, այնուհետև՝ հյուսիսից՝ Քուշթլի վրայով եկող այլ գորքերի, և վերջապես լճի նավակ-
ների վրա բարձրացած գորքերի միջոցով: Այսպիսով, թուրքերը նահանջելու համար կունե-
նան միայն Ուշնուի ճանապարհը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, ff. 56-56 v).

**Ռուսաստանի դեսպանության
հաղորդագրությունը Գեպարտամենտին**

Հրատապ:

Փարիզ, 24-ը մայիսի 1915 թ.:

Պ. Դելկասեի ընթացիկ ամսի 20-ի ծանուցագրի¹ հիման վրա, Ռուսաստանի դեսպանը՝ պ.

1 Իմա՝ Սուջ Բուլաք:
2 Տես վերը թիվ 35 փաստաթուղթը:
3 Պ. Իզվոլսկին:

Սազոնովի կողմից շտապ հանձնարարություն է ստացել Նորին գերագանցությանը հղելու
ստորև բերվող հեռագիրը.

«Կայսրական կառավարությունը համաձայն է փոխարինել «քրիստոնեության և քաղա-
քակրթության դեմ» ձևակերպումը «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» բառերով և ինչ-
պես այդ ցանկանում է սըր Էդուարդ Գրեյը, հռչակագիրը եզրափակել «համանման կոտո-
րածներ» բառերով՝ «հայերի կոտորածների» փոխարեն»:

Պ. Սազոնովը հույս է տածում, որ Փարիզի և Լոնդոնի նախարարների խորհուրդները հա-
վանություն կտան այդ փոփոխությանը: Հակառակ դեպքում, նա պատրաստ է բաց թողնել
այն բառերը, որոնք արժանացել են նրանց դիտողությանը, միայն թե հրապարակումը տեղի
ունենա ընթացիկ ամսի 11/24-ին, ինչպես այդ առաջարկում է սըր Էդուարդ Գրեյը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 125).

**Գեպարտամենտի ծանուցագիրը
«Հավա» գործակալությանը**

Հրատապ:

Փարիզ, 24-ը մայիսի 1915 թ.*:

Գրեթե մեկ ամսից ի վեր Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը հայերին կոտորելու
հարցում գործում է օսմանյան իշխանությունների թողտվությանը և հաճախ աջակցությամբ:
Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել մ. տ. ապրիլի կեսերին Էրզրումում, Դերչումում,
Ալնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Չեթումում և համայն Կիլիկիայում: Վանի շրջա-
կայքում գտնվող հարյուրի հասնող գյուղերի բնակիչներն ամբողջությամբ սպանվել են: Բուն
քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից: Միաժամանակ Կոստանդ-
նուպոլսում օսմանյան կառավարությունը դաժանորեն է վարվում անպաշտպան հայ բնակ-
չության հետ:

Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված Թուրքիայի այս նոր հանցագործու-
թյուններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ են
պահում Բարձր Դռանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես
պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես
նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն համանման կոտորածներում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 127).

* Նախարարի ծանուցագրությունը. «Ուղարկեք պատճենը պ. Շարփին, խնդրելով նրան իր կառավարության
միջոցով հաղորդել դրա բովանդակությունը մեծ վեզիրին [Մաիդ Հալիմ փաշային]: Հրատապ»:

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին**

Ն:

Փարիզ, 25-ը մայիսի 1915 թ.:

Ես հենց նոր քերթերում կարդացի Հայաստանում տեղի ունեցող կոտորածներին վերաբե-
րող՝ Եռյակ դաշինքի տերությունների հռչակագիրը: Հայերը խորապես զգացված կլինեն
ազնվաբարտ համակրանքի այս անգնահատելի դրսևորումից, որը Հայաստանի համար
խիստ դժվարին այս պահին, ևս մեկ անգամ ցուցաբերվում է Ֆրանսիայի և նրա դաշնակից-
ների կողմից:

Ես ձեզ խնդրում եմ բարեհաճել Նորին գերազանցություն պ. Դելկասեին հաղորդելու Փա-
րիզի հայկական կոմիտեի և մեր ողջ գաղութի երախտագիտության սրտաբուխ զգացումը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 129-130).

**Հայկական Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար
փաշան՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ն:

Փարիզ, 27-ը մայիսի 1915 թ.:
(*Ստացել է Զաղ. վարչ. մայիսի 28-ին*):

Իբրև Ն{որին} օ{ծություն} ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ և Հայկական
ազգային պատվիրակության նախագահ, ես պարտավոր եմ Հանրապետության կառավա-
րությանը հայտնել երախտագիտության մեր խորին զգացումը՝ նույնքան համարձակ,
որքան և վեհաշուք այն հռչակագրի համար, որը ձեր կառավարությունը, անգլիական և ռու-
սական կառավարությունների հետ մեկտեղ, հենց նոր հղել է Բարձր Դռանը՝ այս պահին Հա-
յաստանում վերսկսվող կոտորածների առիթով օսմանյան նախարարներին ու նրանց գոր-
ծակալներին անհատապես պատասխանատու ճանաչելու համար:

Երեք դաշնակից ազնվաբարտ տերությունները, որոնք հերոսաբար մարտնչում են իրա-
վունքի և քաղաքակրթության, արդարության և ճնշված ժողովուրդների ազատության հա-
մար, մարդասիրական այս քայլով հենց նոր հավաստեցին հայերի նկատմամբ դրսևորվող
իրենց վեհաշուք հովանավորությունը, որոնք դարեր ի վեր հարատևած ճնշումների ենթարկ-
վելուց հետո, զարթոնք են ապրում իրենց ազատագրման և ազգային ինքնավարության վե-
րակազմավորման հույսից:

Ֆրանսիան, հավատարիմ Արևելքի քրիստոնյաների հովանավորի ստանձնած իր ավան-
դական դերին, կցանկանա այս վճռական պահին կատարել այս դերը մինչև վերջ, կվերածնի
այն ժողովրդին, որը պատմության ընթացքում կենսունակության անհերքելի ապացույցներ է

դրսևորել: Այս հավատը հայերին մոռացնել կտա այն տառապանքների մասին, որոնք նրանք
դեռևս կրում են իրենց ազգային ձգտումների իրականացման համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 132-133).

**Պ. Մկրտչյանը՝ Հայկական ազգային պատվիրակության
նախագահ Պողոս Նուբար փաշային**

Հ. թիվ 85:

Ալեքսանդրիա, 28-ը մայիսի 1915 թ., ժ. 12.35-ին:

Չցանկանալով ընդգրկվել թուրքական բանակի կազմում, Չեյթունի հայերը հեռացել են
դեպի լեռները. նրանց դեմ ուղարկված առաջին զորամիավորումը ոչնչացվել է. այժմ նրանք
մարտնչում են թուրքական քսան հազար զինվորների դեմ. նրանց դրությունը տագնապալից
կլինի, եթե ճիշտ ժամանակին օգնության չհասնեն:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 134).

**Փարիզում Միացյալ Նահանգների դեսպան պ. Վիլյամ Շարփը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Փարիզ, 28-ը մայիսի 1915 թ.:
(*Ստացել են Կար. մայիսի 29-ին,
Զաղ. վարչ. մայիսի 30-ին*):

Ես պատիվ ունեմ տեղեկացնել մայիսի 25-ի ծանուցագրի՝ ստացման մասին, որով Չերդ
գերազանցությունը բարեհաճել է պաշտոնապես ինձ խնդրել օսմանյան կառավարությանը
շտապ իրազեկ դարձնելու, ընդունված կարգով, այն հաղորդագրության բնագրի մասին, որը
վերաբերում է քուրդ և թուրք բնակչության կողմից իրականացվող հայերի կոտորածներին:

Ես չեմ զլացել այդ հաղորդագրությունն իսկույն և եթ իմ կառավարության ուշադրությանն
արժանացնելու:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 135).

1 Այս ծանուցագրի մասին տե՛ս վերը թիվ 41 փաստաթուղթը:

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին**

Ն:

Փարիզ, 3-ը հունիսի 1915 թ.:

Ես եկել եմ երեկ, և քանի որ դուք մասնակցում էիք կոնֆերանսի աշխատանքներին, դժբախտաբար, չկարողացա ձեզ այսօր տեսնել: Ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք պ. Դելկասեին ուղարկել՝ կարդալուց հետո, այն նամակը, որը նրան եմ հասցեագրում: Դուք ինձ ծառայություն մատուցած կլինեք, եթե ինձ համար ընդունելություն կազմակերպեք. մի քանի թուղթերը, որոնք նա կրարեհաճի ինձ հատկացնել, ապարդյուն չեն անցնի:

Ես նույնիսկ կցանկանամ, եթե դա հնարավոր է, նրան տեսնել նախքան երկուշաբթի օրը գումարվող՝ Սիրիային նվիրված կոնֆերանսը, որտեղ նախագահելու է պ. Լեյզյուն: Խիստ ցավալի կլինի, եթե այդ կոնֆերանսում առաջ քաշվի, գրեթե պաշտոնական ձևով, Սիրիական Կիլիկիայի տարօրինակ նախագիծը: Ես խնդրում եմ ֆրանսիական կառավարությանը, նման ծանր հարված չհասցնել հայերի ազգային զգացմունքներին: Ես ձեզ այդ մասին ասել եմ և կրկնում եմ. Կիլիկիայում ֆրանսիական շահերի համատեղումը հայ ժողովրդի ցանկությունների հետ, ամենևին էլ անհնարին չէ: Ես շատ եմ ցանկանում մեկ տեսնել ձեզ և հնարավորին չափ շտապ: Արդյոք դուք չէի՞ք ցանկանա բարի գտնվել տեսակցելու ինձ հետ: Դրա համար ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 136-136 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ն:

Փարիզ, 3-ը հունիսի 1915 թ.:
(Ստացել են Կար. հունիսի 15-ին,
Քաղ. վարչ. հունիսի 16-ին):

Երեսուն հայեր կախվել են Անգորայում: Մեր պատրիարքը՝ բռնի ուժով տարվել է Թալեաթ բեյի մոտ, և նա խիզախություն է ունեցել ընդդիմանալու գարշելի բռնապետին: Չեյթունի հիասքանչ լեռնականները, առանց դրսից օգնություն ստանալու, մի նոր հերոսական էջ են

1 Ն (որին սրբազնություն) և Չավեն Տեր-Եղիայանը:

հավելում իրենց հերոսական քաղաքի փառապանծ պատմությանը: Նրանք ոչնչացրել են իրենց դեմ ուղարկված բազմաթիվ գումարտակներ և ըստ Սոֆիայից Թիֆլիսում լույս տեսնող «Հորիզոն» թերթին հղված հեռագրի, անձամբ Ջեմալ փաշան է, որ բազմաքանակ զորքերի գլուխ անցած շարժվում է դեպի Չեյթուն:

Եվ այնժամ, երբ հայ ժողովուրդը իրեն փառքով է պասկում՝ ենթարկվելով բոլոր վտանգներին Կիլիկիայում, Հայաստանում, Կոստանդնուպոլսում, ևս մեկ անգամ ի կատար ածելով լիբերալ Եվրոպայի դաշնակցի և առաջատար ջոկատի իր պատմական դերը, մենք ամենամեծ ցավով ենք տեսնում մի խումբ ֆրանսիացիների, որոնք ցանկանում են Կիլիկիան վերածել Սիրիայի նահանգի... Այդ պ. Ռենե Բազինն է, որը փորձեց նախ «Էշո դը Պարիսում» տպագրված հոդվածում սիրիականացնել Ադանայի վիլայեթը:

Հաջորդ օրը պ. արքա Լաժինն՝ «Արևելքի դպրոցների բարեգործական կազմակերպության» փոխտնօրենը, Ֆոյեում կարդացած իր դասախոսության ընթացքում խոսեց Ադանայի վիլայեթի մասին այնպես, կարծեք թե այն միշտ եղել է Սիրիայի մի մասն ու ակնարկեց Սիրիան արյունաճեղք արած երկու կոտորածները՝ 1867 թ. կոտորածը և 1909 թ. կոտորածը... Անդրադառնալով այդ դասախոսությանը, «Էկլերի» խմբագիրը հենց նոր գրել է հետևյալը. «... 1908-ին՝ նոր կոտորածներ: Երիտթուրքերը հավաստիացրին, որ իրենք ձևավորելու են լիբերալ և հանդուրժամիտ կառավարություն: Հայտնի է, թե դա ինչի հանգեցրեց: 1908 թ., 30000 սիրիացիների կոտորածի ժամանակ, նրանք տեսան, թե որքան է Դուռն անգործունյա և անտարբեր» («Էկլեր», 29-ը մայիսի 1915 թ.):

Ինձ հայտնի է, պարոն նախարար, արդարության հանդեպ ունեցած ձեր բուռն սերը: Ես գիտեմ, թե ինչպիսի վեհանձն սիրալիրությամբ եք դուք միշտ մեծարել հայ ժողովրդին ու հայկական խնդիրը, և ինձ համար մտածելն իսկ անհնար է, որ դուք կարող եք հավանություն տալ նման կամպանիային, որն ամենևին չի համապատասխանում Ֆրանսիայի ասպետական ավանդույթներին: Ֆրանսիան Կիլիկիայում շահեր ունի և ցանկանում է այն պահպանել: Էլ ի՞նչ հայ, որն այնքան հիմար գտնվի չհարգելու համար այդ շահերը: Էլ ի՞նչ հայ, որը չի ձգտի, անգամ կրքոտությամբ, տեսնելու այդ շահերն ապահով վիճակում: Բայց այդ պատճառով արդյոք անհրաժեշտ է Կիլիկիային զրկել պատմության տաս դարերի ընթացքում ձեռք բերած իր հայկական բնույթից, խորապես վիրավորել հայերի ազգային զգացմունքները և ալեկոծել 30000 նահատակների անդորրը, որոնք ընկել են՝ որովհետև հայեր էին:

Արդյոք մույն Եվրոպա՞ն չէր, որը սկսած XI դարից Կիլիկիային տվեց Փոքր Ասիա անվանումը, երբ մեր նախահայրերը, որոնք վաղուց ի վեր այստեղ հզոր գաղութ ունենին, հիմնադրեցին բազավորություն, որը գոյատևեց երեք դար և մեծապես օժանդակեց խաչակիրներին՝ սարակիմոսների* դեմ նրանց մղած պայքարում: Այդ դարաշրջանից ի վեր, թուրքերի կողմից բռնազրավված այս երկրամասը, երբեք չի դադարել հայկական լինելուց. Սսի հայկական պատրիարքությունն առ այսօր նրա ուղեղն է, ճիշտ այնպես, ինչպես Չեյթունի արժիվների բույնը՝ նրա սիրտը: Համայն Կիլիկիայում հազիվ թե կան մի բուռ սիրիացիներ, իսկ այդտեղ կան ավելի քան 400000 հայեր, որոնք այս երկրի ինտելեկտուալ, առևտրական, արդյունաբերական միջուկն են՝ տգետ ու բարբալոսական մահմեդական ազգությունների միջավայրում: Ֆրանսիական և ամերիկյան դպրոցներն այստեղ հաճախում են գրեթե բացառապես հայերը: Մեզ մոտ ամենատարածված, ամենաժողովրդական հայրենասիրական երգերից մեկը նվիրված է Կիլիկիային:

* Միջնադարյան Եվրոպայում այս անունն է տրվել մահմեդականներին: - Ծ. թ.:

Մենք ամենամեծ բարօրություն ենք ցանկանում Սիրիայում, բուն Սիրիայում ապրող մեր եղբայրներին: Մենք համոզված ենք, ի դեպ, որ Ֆրանսիայի հովանու ներքո նրանք կդառնան ամենաերջանիկը բոլոր ժողովուրդներից: Բայց մենք նաև համոզված ենք, որ նրանք չեն կարծում, թե Կիլիկիայի բռնի սիրիականացումն անհրաժեշտ է իրենց երջանկության համար:

Դիմելով ձեզ այս կոչով, պարոն նախարար, ես ամենևին էլ Ադանայի դաշտավայրի հարստությունները չեմ, որ նկատի ունեմ: Ես միայն հայրենասեր եմ և բանաստեղծ եմ նկատի ունեմ միմիայն այս տեղանքում մեր ազգի դարավոր գործունեության արդյունքը հանդիսացող պատմական գանձը, որը ցանկանում են մեզնից հափշտակել, և որը լքելը մեզ համար անհնար է՝ առանց մեր գործի դավաճանը դառնալու:

Ես ձեզ խնդրում եմ, պարոն նախարար, դրսևորել ծայրահեղ բարություն՝ ինձ ձեր ընդունելությանն արժանացնելու համար: Ես երջանիկ կլինեմ, եթե ձեզ հետ մի քանի լուսե գրուցելու հնարավորությունն ունենամ այս հարցի շուրջ, որը մեր ժողովրդի և մեր գործի համար կենսական նշանակություն ունի: Եվ ես համոզված եմ, որ ձեր մեծ սիրտը և ձեր մտավոր զարգացման բարձր մակարդակը դյուրությամբ կգտնեն այն ձևակերպումը, որը կապահովի Ֆրանսիայի շահերը, ամբողջությամբ հարգելով, հնարավորության սահմաններում, հայ ժողովրդի ցանկությունները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 137-141 v).

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝ Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին

Ն:

Փարիզ, 5-ը հունիսի 1915 թ.:

Ես շատ շնորհակալ եմ ձեզնից այն բարի վերաբերմունքի համար, որը դուք դրսևորեցիք գրելով ինձ այսպիսի սիրալիր և այսպիսի մանրամասն նամակ, չնայած այն գործերին, որոնցով դուք գերծանրաբեռնված եք այս պահին: Անշուշտ, ֆրանսիական մեկնակերպը շարունակվում է տարբերվել հայկական մեկնակերպից: Բայց ես բացարձակապես չեմ վիստվում, ինչպես ձեզ այդ մասին արդեն ասել եմ, համաձայնության հանգելու հարցում՝ նկատի ունեցած մեծ համակրանքը: Ես ձեզ ուղարկում եմ հայերի ձգտումներին վերաբերող մի ծանուցագիր, որը կազմել եմ գրեթե մեկ ամիս առաջ Լոնդոնում: Ես այն ուղարկել եմ պ. Կամբոնին, նրա հետ ունեցած իմ հանդիպումից հետո և խնդրել նրան բարեհաճել՝ կարդալուց հետո ուղարկել պ. Դելկասեին: Ես չգիտեմ, թե արդյոք պ. Դելկասեն տեսե՞լ է այս ծանուցագիրը: Ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք կարդալ այդ ծանուցագիրը և այն ցույց տալ պ. Դելկասեին: Դուք դրանից կիմանաք, որ մեզ համար Կիլիկիայի խնդիրը՝ Հայկական հարցի անքակտելի և հիմնական մասն է կազմում: Արդյոք այս ձգտումները բնա-

կան և օրինական չե՞ն: Եթե դուք հայ լինեիք, արդյոք դուք այս հարցի շուրջ չէի՞ք ունենա նույն զգացողությունը և մտորումները, որոնք ունենք մենք: Արդյոք չեզոք ձևով մեր ցանկությունները ֆրանսիական կառավարությանը և նրա դաշնակիցներին ներկայացնելը մեր իրավունքների մե՞ջ չի մտնում: Կարո՞ղ ենք մենք վարվել այլ կերպ, քան մեր ազգային ծրագրին հավատարիմ լինելը, մինչ այն պահը, երբ ճակատագիրն իր վճիռը կայացնի:

Ես երջանիկ կլինեմ, եթե գրուցեմ պ. Դելկասեի հետ այս բոլոր հարցերի շուրջ և նրան ներկայացնեմ բոլոր անհրաժեշտ պարզաբանումները: Կան բազմաթիվ մանրամասներ, որոնք վերաբերում են, մասնավորապես, Կիլիկիայի հարցին, որին ես չեմ անդրադարձել իմ ծանուցագրում և որն ընդհանուր ջանքեր է պահանջում. և ի դեպ, այն գրելիս, ես չէի կարող ենթադրել, որ Ֆրանսիան մտադրություն կունենա Կիլիկիան կցելու Սիրիային: Այսպիսով, ես կհամարեմ այս ծանուցագիրը բանավոր բացատրություններով, որոնք կտամ պ. Դելկասեին:

Առաջիկա շաբաթվա առաջին օրերին ես ձեզնից կխնդրեմ մի քանի լուսե և երջանիկ կլինեմ, եթե այս ամենի մասին մեկ անգամ ևս գրուցեմ ձեզ հետ:

Այս նամակի հետ մեկտեղ, ես ձեզ եմ ուղարկում նաև «Ինֆորմասիոնի» համարներից մեկը, որը պարունակում է իմ դասախոսությանը վերաբերող մի հիասքանչ և պատկառագրու հողված (իմ դասախոսությունը մեծ հաջողություն ունեցավ, և ինձ խնդրում են ևս մեկ անգամ դրանով հանդես գալ մեծ դահլիճում). դուք, հավանաբար, արդեն տեսել եք այդ հողվածը, բայց քանի որ չի բացառվում և այն, որ այն տեսած չլինեք, ես ձեզ եմ ուղարկում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 142-143 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Պ. Չոպանյանի հուշագիրը

Լոնդոն, 7-ը ապրիլի 1915 թ.:

Հայերի ձգտումները

Հայերը գիտակցում են, որ իրենք հնամենի ազգ են, որն ունի սեփական մշակույթ և որը պատմության մեջ ունեցել է նշանակալից դեր: Նրանք զգում են, որ իրենք ոչ միայն դժբախտ են, այլև պատվազուրկ՝ կուպիտ, մեկ ու անպտուղ ազգի հարկատուն, որը դարեր ի վեր իրենց ճնշում է և խոչընդոտում իրենց առաջընթացին առաջադիմության ճանապարհով: Համոզված այն բանում, որ ոչ մի լուրջ բարենորոգում հնարավոր չէ իրականացնել իրենց դժբախտ երկրում՝ մինչ այն կմնա թուրքերի տիրապետության տակ, նրանք ցանկանում են, որ հանուն արդարության հաղթանակի մղվող այս պատերազմի ավարտից հետո, զերմանաթուրքական բռնատիրությանը հաղթանակած Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան բարեհաճեն վերջնական ու արդարացի լուծում տալ Հայկական հարցին՝ Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգներում ստեղծելով ինքնավարություն:

Հայերը ցանկանում են ինքնավարություն հաստատել Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Խարբեքիրի, Սվազի նահանգներում և Կիլիկիայում:

Անշուշտ, Կովկասում գտնվում են մեծ թվով հայեր, որոնք ապրում են մի տարածքում, որը նախկինում եղել է անկախ Հայաստանի մի մասը: Բայց լինելով Ռուսաստանի հայերի

ձգտումների մեկնաբանողը, նրանց պատգամավոր պ. Պապաջանովը վերջերս հայտարարեց, որ Կովկասը ռուսական կայսրության անբաժանելի և անքակտելի մասն է, որտեղ հայերն իրենց երջանիկ են զգում այն լիբերալ վարչակարգի ներքո, որը նրանց հատկացվել է, և մտածում են միայն երկրի ընդհանուր առաջադիմությանը նպաստելու մասին, և որ Ռուսաստանի, ինչպես նաև համայն աշխարհի հայերի պահանջները վերաբերում են միմիայն վեց վիլայեթներին ու Կիլիկիային:

1913 թ. ռուսական կառավարությունը մեծահուզաբար առաջարկում էր տերություններին Օսմանյան Հայաստանի համար նախատեսված բարենորոգումների մի նախագիծ, որը խարսխվում էր հայ ժողովրդի ցանկությունների վրա և որն արդեն ինքնավարության ուրվագիծ էր: Ըստ այս նախագծի՝ միավորված վեց վիլայեթները պետք է կազմավորելին մի մեծ նահանգ, որին, եվրոպացի կառավարչի գլխավորությամբ, հատկացվելու էր առանձնահատուկ վարչակարգ: Հայերենը, նույն հիմունքներով, ինչ թուրքերենը, պետք է դառնար պաշտոնական լեզու: Գերմանիայի դիմադրության պատճառով այս նախագիծը ձախողվեց: Հայերը ցանկանում են տեսնել այս նախագծի կենսագործումը ներկա պատերազմի հետևանքով ստեղծված նոր իրավիճակի պահանջներից թելադրված փոփոխություններով և ընդհայնումներով հանդերձ, որոնց թվում ամենակարևորներից մեկը Կիլիկիայի կցումն է վեց վիլայեթներին, մի բան, որը չնայած հայերի ունեցած մեծ ցանկությանը, 1913 թ. թվում էր անհավանական, ինչը ծագել էր Գերմանիայի կողմից Կիլիկիայի բռնագրավման պատճառով: Հայկական հարցն ամբողջ Եվրոպայի աչքում վերաբերվել է վեց վիլայեթներին, բայց Կիլիկիան, բարենորոգումների բոլոր նախագծերում հիշատակվել է միշտ հատուկ հոդվածով: Հայերի ամենակարևոր և ամենահավաքական զանգվածը գտնվում է վեց վիլայեթներում ու Կիլիկիայում: Հենց այստեղ է, որ տեղի է ունեցել հայերի ողբերգությունը, հենց այստեղ է, որ հայը վտակներով իր արյունն է հեղել հանուն քաղաքակրթության և իր ազգային խնդրի պաշտպանության, հենց այստեղ է, որ հայ ժողովուրդը ցանկանում է իր երազանքն իրականացված տեսնել և այդ համարում է իրավացի:

* *

Չանագան պատճառներով հայերը Կիլիկիայի միավորումը համարում են անիրաժեշտություն: Հենց Կիլիկիայում է հիմնադրվել հայկական վերջին թագավորությունը, և այս մարզում, որտեղ հայերը խաչակիրների հետ միասին ձեռք-ձեռքի տված պայքարել են սարակիճանների դեմ, որտեղ Սիսը, մայրաքաղաքը, արվեստի և գրականության հիասքանչ օջախ է եղել, որտեղ Պայասը մի պահ դարձել է Արևելքի ամենամեծ առևտրական նավահանգիստը, դեռևս թարմ են փառապանծ անցյալին առնչվող հուշերը: Շնորհիվ իր քաջարի լեռնականների անկախ ոգու, Չեթունը մինչ մեր օրերը պահպանել է իր կիսաինքնավար վիճակը: Ամենից առաջ իրեն զգալի տալիս ազգային ինքնագիտակցությունը, որը հանուն ինքնավար Հայաստանի ստեղծման դրդում է հայերին ձգտելու Կիլիկիայի կամ Փոքր Հայքի միավորմանը Մեծ Հայքի վեց նահանգներին: Բայց Կիլիկիայի միավորումը նրանց թվում է անիրաժեշտ մաս տնտեսական տեսանկյունից: Հայաստանը նավահանգիստ* չունի. շնչահեղձ եղած բարձրալիք լեռնաշղթաների օղակում, դժնդակ կլիմա ունեցող այս երկիրը, որի բազում շրջաններ աղքատ են և դար ու փոս, որը թուրքերի և քրդերի կողմից ամայացված է ու սնանկացված, կվերակառուցվի և կզարգանա ավելի դյուրին ու ավելի արագ՝ շնորհիվ բերրի Կի-

* Նախարարի ձեռագիր նշումը. «Նրա բուն նավահանգիստը Տրապիզոնն է»:

լիկիայի և Մերսինի նավահանգստի միջոցով դեպի ծով ունեցած ելքի, որն ամբողջությունը չունեցող առևտրական նավահանգիստ է: Այն, որ հայերը Կիլիկիայում բնակչության մեծամասնությունը չեն կազմում, ճիշտ է: Դա չի խանգարում, որ այս շրջանն ամենից առաջ հայկական լինի: Այստեղ բնակվող մահմեդականները ներկայացնում են տարբեր ազգություններ՝ թուրքմեններ, չերքեզներ, ավշարներ, թաթեր, քրդեր, թուրքեր և ուրիշներ: Այս ազգությունների միջև կրոնից բացի որևէ ընդհանրություն չկա. նրանցից և ոչ մեկը չունի մշակույթ և ազգային ինքնագիտակցություն*.

* *

Հայ ազգը կարո՞ղ է արդյոք պահպանել և զարգացնել ինքնավարությունը: Հայերը Մեծ Հայքում կորցրել են իրենց քաղաքական անկախությունը հազար տարի առաջ, իսկ Փոքր Հայքում՝ վեց հարյուր տարի առաջ: Նախկինում նրանք երբեմն եղել են բացարձակապես անկախ և Տիգրան Մեծի օրոք ունեցել են, ի դեպ, Ասիայի ամենահզոր կայսրությունը, իսկ երբեմն՝ ինքնավար պետության կարգավիճակով ապրել են Հռոմի, Սասանյանների, Բյուզանդիայի և արաբների տիրապետության տակ: Նրանց մեծ քաղաքները եղել են ինտելեկտուալ և մշակութային կյանքի օջախներ, առևտրի ու արդյունաբերության կարևոր կենտրոններ: Չնայած դարեր ի վեր հարատևած դժնդակ ստրկությանը, նրանք պահպանել են իրենց ազգային ինքնությունը, լեզուն, շարունակում են լինել իրենց հայրենի երկրի հիմնական տարրը, մեծ ցանկություն ունեն ապրելու ազգային կյանքով և իրենց համարում են ընդունակ այդպես վարվելու: Հին ժամանակներում նրանք իրենց երկրում դրսևորել են ռազմական ունակությունների փայլուն ապացույցներ, որտեղ Եվրոպայի համար դարերի ընթացքում խաղացել են ավանգարդային դեր ասիական հորդաների և օտարերկրացիների սրբնթաց հարձակումներին դիմակայելու հարցում: Բյուզանդական կայսրությունում հայկական լեզուների արիությունը քաջ հայտնի է. բազմաթիվ հայ զորավարներ կարողացել են այստեղ գահ բարձրանալ, ինչպես նշանավոր ռազմիկ Հովհաննես Չմշկիկը, որը հաղթականորեն ետ մղեց մահմեդականների բոլոր զորքերը և հսկայական չափերով ընդարձակեց կայսրության սահմանները: Այն փաստը, որ Մեծ Հայքում Բագրատունիների հարստության տապալումից հետո հայերը կարողացան XI դարում համախմբվել Կիլիկիայում, հիմնադրել այնտեղ թագավորություն և երեք դար շարունակ այն պաշտպանել մահմեդականների անհամար զանգվածներից, հենց միայն այդ բավական է, հավաստելու համար ազգության ռազմական ունակությունները: Անկախությունը կորցնելուց հետո, Մեծ Հայքում, ի դեպ, երկար ժամանակ դեռևս կային բազմաթիվ շրջաններ, որտեղ հայ «Մելիքի» (ղեկավար, իշխան) գլխավորությամբ, մինչև XVII դարը պահպանվեց կիսաինքնավար վիճակը: Այն իսկ պահից, երբ Ռուսաստանի հայերին կանչեցին զինվորական ծառայության, նրանք առաջ քաշեցին օրինակելի զինվորների, որոնք և ներկայումս կազմում են Կովկասի բանակի հիմնական տարրերից մեկը: 1878 թ. պատերազմի ժամանակ նրանք ռուսական բանակին տվել են անվանի զորավարներ, ինչպես Լոռի-Մելիքովը, Լազարևը, Տեր-Ղուկասովը, Շելկովնիկովը և ուրիշներ: Պարսկական հեղափոխության առաջնորդ Եփրեմ խանը, որին՝ հերոսական մահվան կապակցությամբ անգլիական մամուլն անվանել է «Արևելքի Գարիբալդի», հայ էր: Աբդուլ Համիդի օրոք ծավալված ողբերգական իրադարձությունների ժամանակ, այս ազգությունը, որը

* Էջի վրա նախարարի կատարած ձեռագիր հաջորդ նշումը. «Այո, բայց նրանք մահմեդականներ են, իսկ Արևելքում կրոնական հարցերն ավելի կարևոր են, քան ազգության հարցերը»:

դարեր ի վեր գրկված էր գեներալ օգտագործելու հնարավորությունից, պաշարված իր դեմ համախմբված խաժանուժի և կանոնավոր զորքերի կողմից, բազմաթիվ վայրերում անկարող է եղել ինքնապաշտպանվելու և այս հանգամանքն անարդարացիորեն տեղիք է տվել քաջություն չունեցող ժողովրդի համբավ ձեռք բերելուն: Նույն ազգն ակնհայտորեն ապացուցել է այս տխուր համբավի ստահությունը ոչ միայն 1895 թ. Չեթումի դյուցազներգությամբ, այլև այն հաղթական դիմադրությամբ, որը 1905 թ. ցուցաբերեց թաթարների Կովկաս կատարած ներխուժման ժամանակ:

Այն ոգևորությունը, որը հայերը հանդես բերեցին ներկա պատերազմի հենց սկզբից, դաշնակիցների կողմում բռնապետության ներկայացուցիչների դեմ մղվող պայքարին մասնակից դառնալու հարցում, ևս մեկ փաստ է առ այն, որ մարտական ոգին ու հերոսության զգացողությունը, ինչպես նաև ազատության հանդեպ տածած սերը, նրանց մոտ չեն չբացել: Ի դեպ, մի՞թե այս ազգությանը հավերժ փառք չի բերում այն, որ մա միակն էր Ասիայում, որը, չնայած այդ պահին առկա ամենամեղաբանապատ պայմաններին, ոտքի ելավ համիդյան զազարելի վարչակարգի դեմ և չնայած բոլոր հալածանքներին ու կոտորածներին, երկար տարիներ շարունակ օժանդակեց ապստամբական շարժմանը: Այս ողբերգության ընթացքում, սկզբից մինչև վերջ, հայ ժողովուրդն առաջ քաշեց քաջարի հայրենասերների մի ամբողջ համաստեղություն, որոնք արհամարհեցին բոլոր վտանգները և նրանցից շատ շատերը հերոսաբար գոհվեցին Հայաստանի ազատագրման ու Արևելքի վերածնության համար:

Հայերի ունակություններն առևտրական և արդյունաբերական բնագավառներում հայտնի են. հայտնի է նաև, որ հայ ժողովրդի մեծամասնությունը կազմում են հողագործները, արհեստավորները, բանվորներն ու արդյունաբերողները: Այս ազգն աչքի է ընկել նաև իր էսթետիկական հակումներով և վարչական ասպարեզում ունեցած ունակություններով: Սկսած V դարից, հայերն իրենց լեզուն հասցրել են կատարելության ամենաբարձր աստիճանի: Մի անգամ նշանավոր ֆրանսիացի լեզվաբան Մեյեն ինձ ասաց. «Դասական հայերենը, որով V դարում թարգմանվել է Աստվածաշունչը, նույնքան գեղեցիկ է, որքան Սոֆոկլեսի հունարենը»: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Արսեն Բագրատունու կողմից կատարված «Իլիականի», «Մշակականքի», «Դրախտ կորուսյալի» բանաստեղծական հայերեն թարգմանությունները՝ իրոք որ, հրաշքներ են, որոնցում հայ բանաստեղծը կարողացել է պահպանել այս հռչակավոր գլուխգործոցների վեհաշուք ոճն ու գեղեցկությունը: Բայրոնի Հարոլդի IV երգը, իսկ Վիկտոր Հյուգոյի հանճարը ճշգրտությամբ վերարտադրվել է Պեշիկ-Քաշյանի կողմից կատարված «Տեսիլքների» թարգմանության մեջ: Կոստանդնուպոլսում ծնված ողբերգակ Ադամյանը, որը հանդես է եկել գլխավորապես Ռուսաստանում, հանճարեղ ձևով հիացրել է ռուսական հասարակայնությանը, որն իր կատարմամբ ներկայացրել է Շեքսպիրի հիմնական դերերը, իսկ ռուսական քննադատությունը Մոսկվայում, Պետրոգրադում նրան համեմատել է Սալվինիի, Ռուսիի հետ և գտել, որ Համլետի դերում մա նույնիսկ գերազանցում է այս երկու նշանավոր դերասաններին: Դարերի ընթացքում հայերը ստեղծել են ուրույն դրոշմ ունեցող արվեստ և գրականություն, որն ամփոփում է բազմաթիվ գլուխգործոցներ: Նրանց ժամանակակից գրականությունը, որը ձևավորվել է իտալական, անգլիական և, մասնավորապես, ֆրանսիական գրականությունների ազդեցության ներքո, ներկայումս ամենահարուստն է, ամենակենսունակն ու ամենալիբերալն Արևելքում: Դարերի ընթացքում նրանք իրենց երկրում և արտասահմանում ունեցել են մեծ թվով ճարտարապետներ, քանդակագործներ, բեմականիչներ, երաժիշտներ, մանրանկարիչներ, առաջնակարգ ոսկերիչներ: X դարում մայրաքաղաք Անին դարձավ արվեստի փայլուն օջախ: XII-XIII դա-

րերում մանրանկարներով ձևավորված կլիկյան ձեռագրերը երբևէ գոյություն ունեցածներից ամենագեղեցիկն են: Եվ այն, ինչն անվանում են օսմանյան արվեստ՝ ապարանքներ, մզկիթներ, հախճապակեղեն, գորգեր, ոսկե և արծաթե զարդերի արտադրություն և այլն, մեծ մասամբ հայերի գործն է: Հայտնի է, որ թուրքական Ասիայի բոլոր ազգերի թվում հայերն այն ազգն են, որը հիմնադրել է դպրոցների ամենալայն ցանցը (որոնց ծախսերն, առանց կառավարության որևէ օգնության, հոգացել է համայնքը): Զրդերը չունեն և ոչ մի դպրոց: Օսմանյան Հայաստանում թուրքերն ունեն միայն 150 դպրոց՝ 17000 աշակերտներով, այնժամ, երբ հայերն ունեն 785 դպրոց՝ 82000 աշակերտներով: Եվ այն դպրոցները, որոնք Հայաստանում կամ Կիլիկիայում հիմնադրել են ֆրանսիացի կամ ամերիկյան միսիոներները, հաճախում են գլխավորապես հայերը:

Իրենց պատմության ընթացքում, վարչական և քաղաքական կարիերայի ասպարեզում հայերն առաջադրել են նշանավոր դեմքերի ոչ միայն իրենց հայրենի երկրում, այլև Լեհաստանում, Հունգարիայում, Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Եգիպտոսում: Բավական է նշել այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են Լոռի-Մելիքովը, ինչպես նրան ռուսներն են անվանել՝ Ռուսաստանի «լիբերալ բռնակալը», որը Ռուսաստանին սահմանադրական վարչակարգ շնորհելու առաջին փորձն է կատարել, Նուբար փաշան, որը Եգիպտոսը մատչելի է դարձրել եվրոպական քաղաքակրթության համար, Մալկոմ խանը, որը ջանացել է լինել լիբերալիզմի մարգարեն Պարսկաստանում, Մոլիաթ փաշայի խորհրդական Օտյանը, որն անձամբ ինքն է մշակել օսմանյան առաջին սահմանադրության բնագիրը, և որը թուրքերն ընդունակ չեղան կենսագործելու:

*
**

Ըստ այն վիճակագրության, որը Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքարանը հրատարակել է 1912 թ. և որը մոտավոր հաշվարկներով ամենաճշգրիտն է մեր ունեցածների թվում, վեց վիլայեթներում (որոնցում չընդգրկվելու հարևան մահմեդական նահանգների տարածքները, որոնք՝ մահմեդականների գերակշռությունը տեղում ապահովելու համար, 1876 թ. պատերազմից հետո՝ թուրքական կառավարությունը միացրել է հայկական վիլայեթներին) 1018000 հայերի հետ մեկտեղ ապրում են 123000 նեստորականներ և 42000 հույներ՝ ի հակադրություն 660000 թուրքերի, 424000 քրդերի ու 88000 չեքքեզների, պարսիկների, լազերի, զնչուների: Բնակչության մյուս մասը (254000) բաղկացած է կոստանդնուպոլսում ապրող թուրքերից (եգրիներ, զազաներ և այլք): Ըստ 1912 թ. պատրիարքարանի վիճակագրության, Կիլիկիայում կան մոտավորապես 404350 հայեր: Հայաստանում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, մահմեդականներն ամենևին էլ համասեռ չեն. նրանք չունեն ազգային ինքնագիտակցություն, մշակույթ և նրանց մեծ մասը, ինչպես քրդական խիստ դաժան որոշ ցեղեր, դեռևս քոչվոր են ու ապրում են նախակենցաղ և վայրենի կյանքով: Հայաստանում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, թուրքերը սիրված չեն այս տարբեր ազգերից և ոչ մեկի կողմից, որոնցից ոմանք՝ եզդիները, քրդական որոշ ցեղեր և ուրիշներ, իրենց շատ ավելի հոգեհարազատ են համարում հայերին: Ի վերջո, եթե նկատի ունենանք թվաքանակի հարցը, հնարավոր չէ հաշվի չառնել այն ողբերգական պատճառները, որոնց հետևանքով հայերի շարքերը նոսրացել են իրենց իսկ հայրենիքում: Դեռևս 60 տարի առաջ վերջիններս կազմում էին հոծ մեծամասնություն: Հալածանքները, կոտորածները, բռնի կոռնափոխությունները, թշվառությունը, զանգվածային տարագ-

բություններն էին, որ նվազեցրին հայերի թվաքանակը: Նրանց թիվը կնվազի նաև ներկայիս պատերազմի ընթացքում այն կոտորածների հետևանքով, որոնց տեղիք կտա նրանց բարեկամական դիրքորոշումը Եռյակ դաշինքի նկատմամբ (ռուս-թուրքական սահմանամերձ շրջանում արդեն տեղի են ունեցել սարսափելի կոտորածներ): Չնայած այս ամենին, նրանք միշտ կկազմեն այս ամբողջ տարածաշրջանի բնակչության հիմնական բաղկացուցիչ մասը՝ պատմական, ինտելեկտուալ և տնտեսական առումներով (Հունաստանում կային ընդամենը 300000 հույներ, երբ այնտեղ թագավորություն հիմնադրվեց): Այնուհետև՝ շնորհիվ ինքնավար վարչակարգի, նրանց թվաքանակը փոքր անց կաճի բազմաթիվ վտարանդիների վերադարձի հաշվին, որոնք գտնվում են Կովկասում, Ամերիկայում, Եգիպտոսում, Եվրոպայում: Թուրքիայի բոլոր մարզերում սփռված 5-ից 600000 հայերի մի մասը կզան, իհարկե, հաստատվելու ինքնավար Հայաստանում, և նրանք, ովքեր համիդյան կամ դեռևս ավելի վաղ տեղի ունեցած կոտորածների ժամանակ բռնությամբ կրոնափոխ են եղել ու ընդունել իսլամը (որոշ քրդական ցեղեր նախկինում իսլամն ընդունած հայեր են, որոնք մինչ այսօր պահպանել են հայկական սովորույթները և նույնիսկ անունները), կարող են վերադառնալ իրենց սկզբնական կրոնին և ազգությանը:

*
**

Նախկինում, Աբդուլ Համիդի օրոք, հայ ազգի թշնամիները նրա համար ստեղծել են անկարգ, ցնցումների և հուզումների տեղիք տվող տարրի համբավ: Որևէ բան չի կարող ավելի նվազ հավանական լինել, քան այս մեղադրանքները, որոնք սոսկ հայ ռազմիկների գործունեության սխալ մեկնաբանության հետևանքն են: Այդ գործունեությունը նպատակ ուներ ոչ թե քանդելու Թուրքիայում երբևէ գոյություն չունեցած կարգը, այլ նախապատրաստելու դեպի ազատության և բուն կարգի հաստատումը տանող դարաշրջանի ուղին՝ թե՛ իրենց երկրի և թե՛ ամբողջ Արևելքի համար: Հայ ազգը հիմնականում խաղաղասեր է ու կարգապահ և միայն թուրքական վարչակարգի անհանդուրժելի օրինազանցությունն է նրան դրդել դիմելու եռանդուն գործունեության: Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, այն հանդիպման ժամանակ, որը ես պատիվ ունեցա նրա հետ ունենալ 1908 թ., ի պատասխան այն երախտագիտության, որը ես նրան հայտնում էի հայերի հանդեպ նրա կողմից ցուցաբերված արդարացի և լիբերալ դիրքորոշման համար, ինձ ասաց. «Ես մնամ դիրքորոշում եմ գրավել, քանզի հայերին համարում եմ Կովկասի ամենախելոք տարրը, որին օգնություն ցուցաբերելն ամենաարժեքավոր քայլն է ողջ տարածաշրջանի առաջադիմության համար: Բավարարելով նրանց արդարացի պահանջները, ես կարծում եմ, որ ծառայություն եմ մատուցում որքան իմ երկրին, նույնքան և հայերին»: Հայ ազգությունը միայն բացասական տարրի հակապատկերը չէ. Արևելքում այն գլխավորապես աշխատասեր, կառուցող, արտադրող է: Բերենք մեկ օրինակ. 1909 թ. թուրքերը և քրդերը Կիլիկիայում կոտորեցին ոչ միայն 20-ից 30000 հայերի, այլև կողոպտեցին նրանց ունեցվածքը, այրեցին նրանց տները և շուկան: Չորսից հինգ տարին բավական եղավ հայ բնակչության համար, որպեսզի վերականգնվեր այն իրավիճակը, որը գոյություն ուներ կոտորածից առաջ: Բերենք մեկ այլ օրինակ: 1605 թ. շահ Աբբասը, Պարսկաստանի շահը, հրավիրեց այն հայերին, որոնք ապրում էին նկարիչներով, արհեստավորներով, առևտրականներով հռչակված Ջուլֆա քաղաքում, և քանի որ նրանք հրաժարվեցին լքել իրենց երկիրը, նա գործեր ուղարկեց, որոնք, սփռվելով, բռնի ձևով ստիպեցին նրանց տեղափոխվել ու հաստատվել Պարսկաստանում՝ Սպահանի մերձակայքում: Սա հարգանքի տուրք էր, որը շահը բավականին կոպիտ ձևով մատուցեց հայերի շնորհներին,

որովհետև նա ցանկանում էր այս միջոցով նպաստել իր երկրի առևտրի, արդյունաբերության և տարբեր արհեստների ու արվեստների առաջընթացին, ասպարեզներ, որտեղ վերջիններս վարպետների համբավ էին վայելում:

*
**

Հայերը ջերմորեն կապված են կրոնին ու քրիստոնեական մշակույթին. նրանք սիրում են իրենց եկեղեցին, որն ազգային հարստություն է, բայց նրանց բացարձակապես բնորոշ չէ կրոնական մոլեռանդությունը և նույնիսկ ատելությունն օտարերկրացիների նկատմամբ: Հայտնի են այն բոլոր ջանքերը, որոնք նրանք գործադրել են թուրքերի շրջանում արևմտյան քաղաքակրթության տարածման ուղղությամբ: Նրանք նույնիսկ փորձել են որոշակի մշակութային արժեքներ տարածել քրդերի շրջանում, որոնք առ այսօր պահպանում են այն ավագակային բարքերը, որոնց վրա ուշադրություն է դարձրել Քսենոֆոնն իր «Տաս հազարի նահանջում»: Ն {որին սրբազնություն} և Խրիմյանը 1860 թ. սահմաններում փորձել է կոչել քրդերին ուղարկելու իրենց երեխաներին իր կողմից Վանում հիմնադրված հայկական դպրոցը: Մեկ այլ պրելատ, Ն {որին սրբազնություն} և Տիգրանյանը, գրեթե նույն ժամանակաշրջանում քրդերենի է թարգմանել մի քանի գիրք և փորձել է քրդերին կարդալ սովորեցնել: Ավելի ուշ, հայկական «Դաշնակցություն» կուսակցությունը ջանացել է պայմանավորվել քուրդ ղեկավարների հետ, որպեսզի դրդի նրանց համագործակցելու հայերի հետ՝ նրանց ազատագրական գործունեության հարցում: Այս բոլոր փորձերը ձախողվել են թուրքական կառավարության հրահրած խոչընդոտների պատճառով: Առաջին բանը, որ հայերը կանեն ինքնավար Հայաստանում քրդերին անմիջապես զինաթափելուց հետո, նրանց համար դպրոցներ հիմնադրելն է, որպեսզի նրանց մղեն դեպի քաղաքակրթության ուղին:

*
**

Հայերը լավ գիտեն, որ ինքնավար Հայաստանի կազմավորումը չի կարող բարությունների չհարուցել: Բայց նրանք համոզված են նաև, որ Եռյակ դաշինքի տերությունների ազնվաբարո կամքն ու նրանց համագործակցված օգնությունը կարող են հաղթահարել բոլոր դժվարությունները: Այս ազգության համար դա կլինի ասիական բարբարոսության դեմ մղած դարավոր պայքարի, արևմտյան աշխարհի և նրա միտումների նկատմամբ ունեցած անսասան մղիլվածության հետևանքով կրած անհամար տառապանքների արդարացի փոխհատուցում: Ինքնավար Հայաստանը ստեղծված նոր իրավիճակում կդառնա եվրոպական կյանքի օջախ Փոքր Ասիայում, արևմտյան քաղաքակրթության և մահմեդական ազգությունների միջև մի միջնորդ և հավասարակշռող օղակ, որը կփոխարինի Օսմանյան կայսրությանը: Ինքնավար Հայաստանում հայ ժողովուրդը կանի ամեն ինչ, մեկ անգամ ևս տրժանանալու համար անմահ Գլադստոնի խոսքերին. «Ծառայել Հայաստանին՝ նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 144-159).

**Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության
քարգմանիչ պ. Լեդուն՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ծ. թիվ 29 ¹:

Պերա, 5-ը հունիսի 1915 թ.:
(Ստացել են Կաբինետը և
Քաղ. վարչ. հուլիսի 17-ին):
Հինգշաբթի, 3-ը հունիսի:

Հայկական հարց. Երեկ գիշեր Կոստանդնուպոլսի պատգամավոր Չոհրապ էֆենդին և Էրզրումի պատգամավոր Վարդգես էֆենդին ձեռքակալվել են: Նրանց բնակարանները մանրակրկիտ ձեռք խուզարկվել են և բոլոր փաստաթղթերը հափշտակվել:

Այսօր առավոտյան պատգամավորներին ուղարկել են ներքին նահանգները, ինչպես ենթադրում են՝ Կոնիա:

Հայկական համայնքի երկու երևելի անձանց ձեռքակալություններն, անկասկած, օսմանյան կառավարության պատասխանն է դաշնակից տերությունների այն հաղորդագրությանը, որով Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածների և Կոստանդնուպոլսում հայերի նկատմամբ կիրառված դաժան միջոցների համար պատասխանատու են ճանաչվում նախարարները և թուրքական բանակային կորպուսների հրամանատարները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 903, f. 5).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Նախնական օրենք²

«Օֆիսիելը» տպագրում է մի նախնական օրենք, որը նախատեսում են կիրառել նրանց նկատմամբ, ովքեր այնժամ, երբ երկիրը գտնվում է պատերազմական իրավիճակում, կխոչընդոտեն կամ կջանան խոչընդոտել իշխանությունների գործունեությանը:

Հոդ. 1. Պատերազմական իրավիճակի ընթացքում բանակի, բանակային կորպուսների ու դիվիզիաների հրամանատարներին և նրանց փոխարինողներին, ինչպես նաև անկախ խմբերի հրամանատարներին թույլատրվում է, դիմելով զինված ուժի, ամենաեռանդազին ձեռք անմիջապես խստագույնս պատժել ու հիմնավորապես արմատախիլ անել բնակչության կողմից ի հայտ բերվող յուրաքանչյուր ընդդիմություն, զինված հարձակում կամ դիմադրություն, անկախ դրսևորման ձևից, որոնք նպատակ կհետապնդեն խոչընդոտելու կառավարության հրամաններին կամ նրա կողմից ընդունված՝ ազգային պաշտպանությանը և հասարակական կարգին վերաբերող միջոցառումների կատարմանը:

Հոդ. 2. Բանակի, անկախ բանակային կորպուսների և դիվիզիաների հրամանատարները

¹ Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
² Լույս է տեսել «Լա Թուրքիում» 1915 թ. հունիսի 2-ին:

նազմական անհրաժեշտության դեպքում և կամ այն պարագայում, երբ լրտեսության կամ դավաճանության մեջ կասկածեն գյուղերի կամ փոքր քաղաքների բնակիչներին, կարող են անհատական կարգով կամ զանգվածաբար նրանց վտարել ու տեղավորել այլ վայրերում:

Հոդ. 3. Այս օրենքն ուժի մեջ է մտնում հաստատման օրվանից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 903, f. 28).

**Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության
քարգմանիչ պ. Լեդուն՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ծ. թիվ 30 ¹:

Պերա, 12-ը հունիսի 1915 թ.:
(Ստացել են Կաբինետը
և Քաղ. վարչ. հուլիսի 17-ին):
Երեքշաբթի, 8-ը հունիսի:

Սուլեյմանլի անունը կրող Չեյթունը. Այսօր առավոտյան պաշտոնական թերթում տպագրված կայսրական հրովարտակի հիման վրա, Չեյթունի սանջակը կկրի «Սուլեյմանլի» անվանումը:

Այսօր մենք ստույգ գիտենք, որ Չեյթունի շրջանի բոլոր հայ բնակիչներն ամբողջությամբ վտարվել են իրենց գյուղերից: Ոմանք ուղարկվել են Կոնիայի շրջան, մյուսները՝ Տարսուսի: Ըստ անաչառ սկզբնաղբյուրից բխող տեղեկությունների, այս ամբողջ բնակչության տեղահանությունն ի կատար է ածվել ողբալի պայմաններում: Բնակչությունը լքել է ամեն ինչ՝ իր ունեցվածքը, կահույքը, անշարժ կայքը, որոնք մնացել են մահմեդական վտարանդիների տնօրինության ներքո, համաձայն այն մեթոդի, որը վերջին հունիս ամսին օսմանյան իշխանությունները կիրառել են Եգեյան ծովի՝ հույներով բնակեցված առափնյա շրջանում:

Ցուցանակները փոփոխելուց հետո, Երիտասարդ Թուրքիայի պարագլուխները միևնույն հաջողությամբ փոխում են նաև աշխարհագրական տերմինները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 903, f. 53).

**Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության
քարգմանիչ պ. Լեդուն՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ծ. թիվ 31 ²:

¹ Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
² Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

Պերա, 19-ը հունիսի 1915 թ.:
(Մտացել են Կարինետը և
Քաղ. վարչ. հուլիսի 17-ին):
Չորեքշաբթի, 8-ը հունիսի:

Հայերի մահապատժը. Ըստ ոչ առանց դժվարությունների ի մի բերված տեղեկությունների, երեկ առավոտյան մահապատժի ենթարկված քսան հայերից մի մասն՝ արտասահմանյան ծագում ունի, մյուս մասը՝ Կոստանդնուպոլսից է: Նրանք մասնակցել են մի դավադրության, որը հյուսել էր Շերիֆ փաշան և նպատակ ուներ սպանելու Ներքին գործերի և Ռազմական նախարարներին՝ ու փոխոխելու կառավարման ձևը:

Այս դավադրության պատմությունը շարադրվել է «Թանհնում» լույս ընծայված «Քաղաքական կատակերգություն» վերնագիրը կրող մի հոդվածաշարում, որի թարգմանությունը գետեղված է մեր նախորդ հաղորդագրությունների հավելվածներում¹: Ցավալի է, որ այս հրապարակումն ընդհատվեց հենց այն պահին, երբ թվում էր, թե որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Երեկ չէ առաջին օրվա գիշերը ոստիկանությունն արթնացրել է մի հայ քահանայի՝ և ուղեկցել զինվորական դատարանի բանտ: Այս հոգևորականը, որը շատ էր վախեցել, չգիտեր իր ձերբակալության պատճառը: Բանտ հասնելուց հետո, մի գործակալ նրան տեղեկացրել է, որ պատրաստվում են մահապատժի ենթարկել քսան դատապարտյալների, որոնք նրա համայնքից են և քահանային կանչել են նրանց կրոնական ծառայություններ մատուցելու համար: Քահանան նշել է, որ ինքը չի կարող կատարել իր ծառայությունն առանց պատրիարքի թույլտվության: Նրան պատասխանել են, որ նա իրավասու չէ ընդունելու և ոչ մեկի, բացի այն անձանցից, որոնց նրան կներկայացնեն կառավարության գործակալները:

Այս պայմաններում, հոգևորականը դատապարտյալների համար կատարել է իր ծառայողական պարտականությունները:

Հավաստիացնում են, որ դատապարտյալներից մի քանիսը բողոքել են՝ հայտնելով իրենց անմեղության մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 904, f. 4).

**Պ(արոնայ)ք Կամսարականը և Մուտաֆուլը՝
Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ
Պողոս Նուբար փաշային**

Հ. թիվ 76:
Պատճենը:

1 Հնչակյան կոմիտեի անդամներ են:
2 Համապատասխանաբար՝ Թալեաթ բեյը և Էնվեր փաշան:
3 Արտատպված չէ:
4 Քահանա Գալուստ Պողոսյանը:

Ալեքսանդրիա, 30-ը հունիսի 1915 թ., ժ. 1.15-ին:

Կացությունն անհուսալի է. հալածանքները Կիլիկիայում համընդհանուր բնույթ են կրում. Չեյթունը, Դյորթ-Յուլը, Հասան-Բեյլին ավերված են. զանգվածաբար Մոսուլ, Ջոր [sic]¹, Կոնիա արտաքսված բնակչությանը փոխարինել են մակենոդանական «մուհադջիբները»². Ադանան, Այնթափը, Սիսը, Հաճընը գտնվում են անխուսափելի կտորածների սպառնալիքի ներքո, հրոսակախմբերին դիմադրություն ցուցաբերվում է միայն առանձին դիրքերում. այն նպատակը, որը հետապնդվում է՝ հայկական տարրի համատարած ոչնչացումն է: Այս բոլոր տեղեկությունները ստացվել են պաշտոնական անձանցից, որոնք ժամանել են երեկ և որոնք այս փաստերը վերագրում են դաշնակիցների հանդեպ հայերի դրսևորած խորին համակրանքին. այստեղ հույզերը խիստ շիկացած են. առկա է դաշնակիցների և հայազգի կամավորների համագործակցված, ռազմական հրատապ միջամտության բացահայտ անհրաժեշտությունը. համառորեն խնդրում ենք գործել համապատասխան ձևով, հեռագրի միջոցով մեզ հայտնելով ձեր հրահանգները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 160).

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին**

Ն:

Փարիզ, 9-ը հուլիսի 1915 թ.:

Ես խիստ զգացված էի այն սիրալիք վերաբերմունքի առթիվ, որը դուք ցուցաբերեցիք իմ կոնֆերանսին ձեր ներկայացուցիչ պ. Վիետին մասնակից դարձնելով: Դրա համար ես ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում:

Հայկական ինքնավարության սկզբունքը բարեհաճ ընդունելություն է գտնում բոլոր շրջաններում և էականը հենց այդ է: Ինքնավար Հայաստանի սահմանների շուրջ համաձայնության կայացումը դժվարություններ չի հարուցի Ֆրանսիայի և մեր ժողովրդի միջև, որում ես համոզված եմ: Մեզ հայտնի է Ֆրանսիայի վեհանձնությունը, իսկ ձեզ՝ այն նվիրվածությունը և հարգանքը, որը մենք տածում ենք Ֆրանսիայի հանդեպ:

Եթե դուք այդպիսի հնարավորություն ունենաք, ես ձեզ խնդրում եմ սիրալիք գտնվել ինձ հատկացնելու մի քանի թուպեներ, որոնք ձեզնից խնդրել եմ. ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 161-161 v).

1 Իմա՝ Դեր-եզ-Ջոր:
2 «Լտարանդիներ»:

**Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝
Ռ-ազմական նախարարությանը**

Գաղտնի¹:

Աթենք, 11-ը հուլիսի 1915 թ.:

Դեղեագաշից սկիզբ առած հուլիսի 2-ի թվակիր նամակ

Թուրքիայի ներքին նահանգներից ժամանած մի հեղինակավոր անձ հայտարարում է, որ քրիստոնյաների և, մասնավորապես, հայերի դրությունն այնքան վատթար է, որպիսին երբևէ չի եղել մեկ դարից ի վեր:

Չեյթունում և Ադանայում բնակիչները մահացել են փողոցներում, իսկ բոլոր գյուղերի բնակչությունը վտարվել է: Բիթլիսի նահանգում հալածանքը եղել է այնքան դաժան, որ շատերը, վիստության գիրկն ընկած, բռնությամբ ընդունել են իսլամը: Երիտթուրքերը որևէ ուշադրություն չեն դարձրել Անտանտի սպառնալիքին²: Սկսած մայիսի 10-ից մինչև հունիսի 25-ը տեղեկացնողը բանտարկված է եղել Անգորայում:

.....
Մեծ թվով քրեական տարրեր ազատ են արձակվել թուրքական բանտերից, հանդերձավորվել և հրոսակախմբեր ձևավորել, որոնք Անգորայով կուղարկվեն Էրզրումի ռազմաճակատ:

Ոչ ամրակազմ քրիստոնյա բանվորները կառուցում են Բաղչեջիկ-Իզմիդ ճանապարհը:

(A.M.G., 7 N 2096).

**Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝
Ռ-ազմական նախարարությանը**

Գաղտնի և խորհրդապահորեն:

Աթենք, 11-ը հուլիսի 1915 թ.:

Տեղեկություն՝ ստացված քրիստանական միսիոներից, որը վերջերս վտարվել է Թուրքիայից և լքել Կոստանդնուպոլիսը հուլիսի 3-ին

Տեղեկացնողը նշել է հայերի՝ պարբերական բնույթ կրող հալածանքների մասին: Նա գտնում է, որ դրանք կանխամտածված ձևով հրահրել են գերմանացիները՝ բնակչության ուխտադրուժ տարրի ոչնչացման նպատակով:

¹ Մենք արտասպասում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
² Այս սպառնալիքի մասին տե՛ս վերը թիվ 41 փաստաթուղթը:

Մարդիկնում տեղի են ունեցել կոտորածներ, Էրզրումում՝ խոշտանգումների ենթարկվելու սպառնալիքի տակ բռնի կրոնափոխություններ և, ընդհանրապես, տեղահանություններ ու փոքրաթիվ խմբերով հայերի վերաբնակեցումներ Մոսլեմի [sic] գյուղերում: Փողոցների երկայնքով, մեծ խմբերով հայերին հարկադրել են քայլել, որոնց մեծ մասը ճանապարհին մահացել է: Հասնելով նպատակակետ, նրանք նորից են տեղահանվել, այնպես, որ խզվել են նրանց ընտանեկան և մյուս բոլոր կապերը: Տեղեկացնողը գտնում է, որ որևէ դիվանագիտական միջամտություն ոչ մի արդյունքի չի հանգեցնի: Կոմիտեն, ասում է նա, այն հետևությանն է հանգել, որ եթե գերմանացիները հաջողության հասնեն, ապա՝ անգամ Անտանտին թելադրողի դերում հանդես կգան, իսկ եթե տանուլ տան, որևէ բան չի կարող քարդացնել իրավիճակը: Հետևաբար, նրանք որևէ ձևով ձեռնպահ չեն մնա հետևելու այն ուղուն, որն իրենք նպատակահարմար կհամարեն:

(A.M.G., 7 N 2096).

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Զոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին**

Ն:

Փարիզ, 24-ը հուլիսի 1915 թ.:

Չեյթունն ընկավ: Հերոսական քաղաքը, որը երբևէ պարտություն չի կրել այս անգամ ևս թուրքերից չէ, որ պարտություն է կրել: Այն դարձել է թուրքերի և գերմանացիների ստորաբար հյուսած մեքենայության զոհը: Զանի որ Չեյթունի դեմ ուղարկված բոլոր թուրքական գումարտակները մեծաքանակ կորուստներ կրելով ետ են մղվել, կենտրոնական կառավարությունը, ինչպես նաև Կիլիկիայի թուրքական իշխանությունները, դիմել են Կոստանդնուպոլիսի հայ պատրիարքին, Սսի կաթողիկոսին ու Մարաշի հայ բողոքականների քահանա, պատ {վելի} Ահարոնին և հայտարարել նրանց, որ եթե գեյթունցիները զենքերը վայր չդնեն, ապա տեղի կունենա հայերի համընդհանուր կոտորած, իսկ եթե նրանք հպատակվեն, որևէ խիստ միջոցներ նրանց նկատմամբ չեն կիրառվի: Մասնակի կոտորածներն արդեն սկսվել էին: Համընդհանուր բնաջնջման հեռանկարը սարսափի է մատնել հոգևորական ղեկավարներին, որոնք և հեռագրով խնդրել են գեյթունցիներին անձնատուր լինել: Բողոքական քահանա Ահարոնն անձամբ մեկնել է Չեյթուն, որպեսզի այս առաջարկությունները և Չեյթուն փաշայի տեղակալ Ֆահրի փաշայի պարտավորվածությունները կովողներին հաղորդի: Չեյթունցիները զիջել են, կարծելով, թե ծառայություն են մատուցում իրենց ժողովրդին և միամտորեն վստահել են թուրքերի խոստումին: Այդուհանդերձ, տեղի են ունեցել կոտորածներ. ավելի դաժան, քան երբևէ, հալածանքները մոլեգնում են ամենուր, իսկ Չեյթունն ավերվել է: Այս ամբողջ դավադրությունը հյուսվել է Հալեպում գտնվող գերմանական հյուպատոսի՝ աջակցությամբ և նրա ղեկավարությամբ: Ներխուժելով քաղաք, թուրքերը ձեռնամուխ են

1 Պ. Ռոսսլերը:

եղել բնակչության կոտորածին. կոմունների մի մասն ընկրկել է դեպի լեռները, բնակչության մյուս մասը թուրքերի կողմից տեղահանվել է դեպի Մուլթանիե՝ ճահճոտ ու առողջության համար անբարենպաստ տեղանք և դեպի Միջագետքում գտնվող Չոր [sic]¹: Մահմեդական 900 վտարանդիներ Այնթափից Չեյթուն են ուղարկվել՝ այնտեղ հաստատվելու համար: Չեյթունն այսուհետև կկոչվի Մուլեյմանիե [sic]²: Այս ամենը տեղի է ունեցել ապրիլ ամսին, բայց մանրամասները մեզ են հասնում այժմ: Խեղճ Չեյթուն: Նրա հետ միասին անկում է ապրում քրիստոնեության պատվարներից մեկը:

Այդուհանդերձ, թուրքերը կարող են վստահ լինել, որ Չեյթունն ինչպես հարկն է վրեժխնդիր կլինի և վաղը կվերածնվի, որովհետև անհնար է, որ Չեյթունը թուրքական դառնա:

Սպասելով, հայ ազգությանը բնաջնջելու համար, թուրքերը նոր միջոցի են դիմել: Ինչպես Մեծ, այնպես էլ Փոքր Հայքի բազմաթիվ շրջաններից նրանք զանգվածաբար տեղահանում են հայերին, քշում դեպի Չոր [sic] անապատը և նրանց փոխարեն այդ վայրերն են բերում մահմեդականներին: «Ժուրնալ դը Ժնևը» վերջերս տպագրել է ժնևցի պրոֆեսորի մի նամակ, որը հենց նոր է մեկնել Թուրքիայից և որը մանրամասներ է հաղորդում, թե ինչպիսի դաժանությամբ են տեղի ունեցել այս տեղահանությունները (որոնք քողարկված կոտորածներ են): Ես ձեզ եմ ուղարկում լրագրից կտրված հատվածը:

Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթը տպագրում է միևնույն հարցին առնչվող երկու նամակ, որոնցից մեկն ուղարկվել է Մարաշից, մյուսը՝ Կոստանդնուպոլսից: Ես դրանցից թարգմանում եմ մի քանի հատվածներ.

Հատված Մարաշից ուղարկված 10/23-ը ապրիլի թվակիր նամակից. «Ամեն օր այստեղ են բերում 2-ից 300 զեյթունցիների և մի գիշեր նրանց պահելուց հետո, տեղահանում են անհայտ վայրեր: Պանդոկները, դպրոցները լեցուն են Չեյթունից, Ֆուրնուզից եկած ընտանիքներով, որոնց շատ արագ են հարկադրել բռնելու քարոզի ճանապարհը:

Թշվառությունն աննկարագրելի է: Կանայք, ծերունիներ, 4-ից 5 տարեկան երեխաներ ոտքով գալիս են այստեղ և գնում՝ կրելով ծայրահեղ զրկանքներ, ոտաբորբիկ: Այստեղ գտնվող մինչև 37 տարեկան տղամարդիկ՝ բոլորն ուղարկվել են ճանապարհների վրա աշխատելու: Չեյթունցի մարտիկները քաշվել են դեպի լեռները: Երկու օր առաջ այստեղ են բերել 50 զեյթունցիների, որոնց մտադիր են խառնամբոխին բավարարվածություն պատճառելու նպատակով կախաղան բարձրացնել: Մեկ շաբաթ առաջ 900 վտարանդի մահմեդականների Այնթափից ուղարկել են Չեյթուն: Նրանց պատրաստվում են տեղավորել Չեյթունում և նրա շրջակայքում: Դուրս-Յուլից բնակչությունն ամբողջությամբ դուրս է բերվել. 17-ից 20 տարեկան տղամարդիկ ծանր աշխատանքներ կատարելու համար տարվել են մեկ օրվա հեռավորության վրա գտնվող մի վայր՝ ենթարկվելով ցանկացած բնույթի վիրավորանքների և բռնությունների: Այնտեղ մնացել են միայն կանայք և երեխաները: Հալեպում 30 հայեր հենց նոր են կախվել. 70-ին դատել է մի հարբած գերմանացի: 30-ը, որոնց թվում երկու քահանաներ, դատապարտվել են մահվան, մյուսները՝ տարբեր պատիժների»:

Հատված Կոստանդնուպոլսից ուղարկված 18/31-ը մայիսի թվակիր նամակից. «Չեյթունցիների մի մասն ուղարկվել է Մուլթանիե, որը ճահճոտ ու առողջության համար անբարենպաստ տեղանք է, մյուս մասը՝ Դեր Չոր [sic]: Ամերիկյան դեսպանության միջնորդությամբ պատրիարքությունը նրանց համար դեղանյութեր և պաշտամունքի առարկաներ ուղարկելու թույլտվություն է խնդրել կառավարությունից. Թալեաթ բեյը մերժել է: Թուրք երևելի անձանցից բաղկացած հանձնաժողովը զբաղվում է Ռորբախի նախագծի կենսագործմամբ, որի

1 Իմա՝ Դեր-եզ-Չոր:

2 Իմա՝ Մուլեյմանի:

իմաստը հայերին Հայաստանից Միջագետք տեղահանելն ու նրանց փոխարեն այդ տեղանքը մահմեդականներով բնակեցնելն է»:

Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթը տպագրում է Կոստանդնուպոլսից ստացված 30-ը մայիսի (12-ը հունիսի) թվակիր մի նամակ. ահա դրանից մի հատված. «Էրզրոմի հայերին ուղարկել են Խարբերդ, այնուհետև՝ Ակն: Սկսել են արքայից նաև Էրզրումի հայերին: Նույնը վերաբերում է Այնթափի, Հաճնի հայերին: Նրանց ուղարկում են Միջագետքի խորքերը:

Լուրեր են տարածվում, որ շուտով տեղահանելու են նաև Կոստանդնուպոլսի հայերին: Այնթափից մեզ գրում են, որ ապրիլ ամսի սկզբից ի վեր, երկու օրը մեկ քարավաններ են տեղ հասնում, որոնք Այնթափում կանգ չեն առնում և ուղղություն են վերցնում դեպի Միջագետքի ճահիճները: Ճանապարհին տեղահանվողների նկատմամբ կիրառվող բռնության փաստերը, վայրագություններն աննկարագրելի են: Կանայք բռնաբարվում են, երիտասարդ աղջիկները՝ առևանգվում, բռնի ձևով ընդունում իսլամը և այլն...»:

Այն պահին, երբ ես գրում եմ այս նամակը, երեկվա «Օմ անչենե» թերթում տեսնում եմ Պետրոգրադից ստացված մի հեռագիր, որը սարսափելի մանրամասներ է հաղորդում հենց նոր Բիթլիսի գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածների մասին. ողջ արական բնակչությունը սպանվել է, 9000 կանայք և երեխաներ զնդակահարվել են ու նետվել Տիգրիսը: Ես ձեզ եմ ուղարկում լրագրից կտրված հատվածը:

Ֆրանսիական կառավարությունն, անկասկած, տեղյակ է այս բոլոր փաստերին: Այդուհանդերձ, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, քանկազին պարոն, եթե դուք բարեհաճեք այս տեղեկությունները հայտնել Արտաքին գործերի պարոն նախարարին: Ինձ հայտնի է պ. Դեյկասեի վեհանձն բարյացակամությունը մեր ժողովրդի հանդեպ և եթե հնարավոր է ինչ-որ բան անել խաղաղասեր և անզեն բնակիչների նկատմամբ կիրառվող այս վայրագություններին վերջ տալու համար՝ ես չեմ կասկածում, որ նա կբարեհաճի փորձել այդ անել: Ինձ թվում է, որ թուրք ստոր մարդասպանի ճանապարհն առնելու ամենաեական միջոցներից մեկը, նույնիսկ ամենաեականը՝ նրան զլխատելն է: Ես ամբողջ սրտով ցանկանում եմ, որ պ. Դեյկասեն և դաշնակից կառավարությունների նրա գործընկերները հաջողության հասնեն բուլղարացիներին և ռուսիացիներին ամենաարագ ձևով գործի դնելու հարցում: Կոստանդնուպոլիսը շուտով կընկնի և հրեշի վախճանը վրա կհասնի: Եվ եթե այնուհետև՝ հասնի պահը, երբ Ֆրանսիան ու նրա դաշնակիցները վճռեն արշավանք ձեռնարկել դեպի Կիլիկիա, այնտեղ կգտնվեն բավական թվով հայեր, որոնք իրենց հնարավորության սահմաններում նրանց կօգնեն:

Սպասելով, մեր քաջ կամավորները, որոնք մարտնչում են Կովկասի բանակում և որոնց թիվն աճում է, մի հրաշալի գործ են անում. ազատագրված Վանից նրանք ուղղություն են վերցրել դեպի Բիթլիս և Մուշ, որոնք ևս, շուտով դուրս կկորզվեն թուրքական զազրելի լծից: Նրանք ամոքում են այն մեծ վիշտը, որը մեզ պատճառում են մեր դժբախտ եղբայրների տառապանքները: Նրանք նախապատրաստում են վաղվա հատուցումները, որոնք արդեն սկսում են իրականանալ: Համաձայն փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի ազնվաբար որոշման՝ Վանի ապստամբների ղեկավար Արամը նշանակվել է Վանի նահանգի կառավարիչ:

Թուրքերը, թող համոզված լինեն, չեն ոչնչացնի մեր ժողովրդին: Իրենց իսկ գործած հանցանքներով, որոնք նույնքան անեզր են, որքան և նրանց հիմարությունը, նրանք միայն կործանում են իրենց կայսրությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 162-167 v).

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին**

Ն:

Փարիզ, 30-ը հուլիսի 1915 թ.:

Ես ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում այն քաջալերական խոսքերի համար, որոնք դուք բարեհաճում եք ինձ ուղղել՝ ի պատասխան իմ նամակի: Ֆրանսիական կառավարության և ժողովրդի համակրանքն ու հարգանքը մեզ համար խիստ արժեքավոր են և մեզ քաջալերում են մեր կրած զրկանքներում ու մեր դժվարին պայքարում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 169).

**Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝
Ռազմական նախարարությանը**

Գաղտնի:

Աթենք, 31-ը հուլիսի 1915 թ.:
(*Ստացվել է* օգոստոսի 6-ին):

Հատված Դեղեհագաչից ստացված 1915 թ.
հուլիսի 22-ի թվակիր նամակից

Կոստանդնուպոլսից ժամանած և վստահության արժանի անձինք հայերի վիճակը Փոքր Ասիայի ներքին նահանգներում ներկայացնում են բացարձակապես ողբալի ձևով: Կարելի է ասել, որ պատկերը համընդհանուր է. Էրզրումի, Մերզիֆոնի, Դիարբեքիի, Խարբերդի և Բիթլիսի նահանգներում բոլոր հայերը վտարվել են իրենց գյուղերից և ուղարկվել հարավային ուղղությամբ, անապատի միջով դեպի Մոսուլ ու Դեր [sic]¹: Գանապարհին շատերը մահացել են, իսկ մյուսների ճակատագիրն անհայտ է: Կանայք մեծ մասամբ ընդգրկվել են թուրքական հարեմներում: Թվում է, թե երիտթուրքերը որևէ այլ բանի չեն ձգտում, քան ոչնչացնելու հայերին: Մերզիֆոնի շրջանում մարդկանց խոշտանգել են: Հարկադրելու համար ընդունել մահմեդականությունը, նրանց քթանցքերը հալած արճիճ են լցրել, բերանները՝ կեղտ և այլն: Չեյթունի շրջանում արական սեռին պատկանող անձինք գրեթե բոլորը ոչնչացվել են:

Անտանտի տերությունների սպառնալիքները երիտթուրքերի վրա բացարձակապես չեն ազդում: Անտանտի տերությունների պաշտոնական ծանուցագրի ստացումից երկու օր անց՝ 20 հայեր Կոստանդնուպոլսում կախաղան են բարձրացվել: Գերմանիայի և Ավստրիայի

¹ Իմա՝ Դեր-էզ-Չոք:

դեսպանների՝ բողոքներին որևէ ուշադրություն չի դարձվում. ի դեպ, այդ բողոքներն ուժգին չեն: Ասում են, որ Ավստրիայի դեսպանը հետաքրքրվում է միմիայն ավստրիական հպատակների գանգատներով, և որ ներքին գործերը նա թողնում է թուրքերի հայեցողությանը:

(A.M.G., 7 N 2096).

**Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության արխիվապահներ
պ[արոնայ]ք Ռոբեր դյու Գարդին և Բողուն՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ճ. թիվ 38²:

Պերա, 7-ը օգոստոսի 1915 թ.*:
(*Ստացել է* Քաղ. վարչ. օգոստոսի 26-ին):
Չորեքշաբթի, 4-ը օգոստոսի:

Մի քանի օր առաջ մենք հայտնում էինք պաշտոնաթող հյուպատոս պ. Ա. Գյուլի ժամանման մասին Հալեպից: Պ. Գյուին խիստ ընդարձակ կապեր ուներ Սիրիայում ու Անատոլիայում, և մեզ թվում է, որ նա հրաշալիորեն իրագեկ է այս շրջաններում «ոռայա» կոչվող, ինչպես նաև հայ բնակչության ներկայիս կացությանը: Մեր խորհրդով նա մի գեկուցագիր գրեց, և մենք երջանիկ ենք այն՝ այս նշումներին կցելու հնարավորությունն ունենալու համար (հավելված թիվ 19)³: Խստագույնս փաստարկված այս փաստաթուղթը կհետաքրքրի, անշուշտ, քաղաքական վարչությանը: Կարելի է նկատել, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է Դիարբեքիում բարգմանչի օգնական պ. Քասապյանին:

Մի փոքր ավելի վաղ պ. Լեդուն հայտնում էր Կոստանդնուպոլսի պատգամավոր Չոհրապ էֆենդու և Էրզրումի պատգամավոր Վարդգես էֆենդու Դիարբեքիի արքայապետի մասին՝ զինվորական դատարանի կողմից դատվելու համար: Մյուս կողմից, պ. Գյուին ժամանելով Հալեպ, մեզ հավաստիացնում էր, որ իր մեկնումի պահին երկու հայ պատգամավորները գտնվում էին տեղի բանտում:

Հեռախոսագանգով և առանց այլ մանրամասներ հաղորդելու, Թալեաթ բեյը հենց նոր տիկին Չոհրապին հայտնեց նրա ամուսնու մահվան մասին Ուրֆայում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 906, ff. 3-3 v).

1 Համապատասխանաբար՝ պ[արոնայ]ք Վանգենհայմը և Պալլավիչինին:
2 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
* Պ. Գյուի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Պ. Գյուլի գեկուցագրից ջնջել այն ամենն, ինչը կարող է նպաստել նրա անձի բացահայտմանը և փոխանցել պ. Պոնտյին: Այն կարելի է լույս ընծայել նախ ամերիկյան, այնուհետև՝ մեր մամուլում: Հարկ է այն ներկայացնել ինչպես Ասիայից վերադարձած չեզոք ճանապարհորդի արած պատմություն»:
3 Ստորև արտատպված է թիվ I հավելվածում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

Ֆրանսիայի դեսպանությանը հանձնված պ. Գյուլիի գեկուցագիրը

Կոստանդնուպոլիս, 24-ր հուլիսի 1915 թ.:

Իբրև Ֆրանսիայի պաշտոնաթող հյուպատոս, ես պատիվ ունեմ Կոստանդնուպոլիսում անցնելու պահին, ձեզ հղել հետևյալ գեկուցագիրն այն իրադարձությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել և շարունակում են տեղի ունենալ Ասիական Թուրքիայում և, մասնավորապես, Ադանայի, Հալեպի ու Զոլաստանի նահանգներում, որտեղ ես ապրել եմ երկար ու ծիգ տարիներ: Այս իրադարձություններն առնչվում են քրիստոնեական բնակչության հալածանքներին և հայկական տարրի բնաջնջմանը՝ Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև պատերազմական գործողությունների սկզբնավորման շարագուշակ պահից ի վեր:

Նախ և առաջ՝ ես հարկ եմ համարում ձեզ տեղեկացնել, որ Ալեքսանդրետի գերմանական երկաթուղային կայարանի ռմբակոծումը և կամուրջների ու մասամբ այդ անունը կրող ծոցի երկայնքով մինչև Դյորթ-Յու ձգվող երկաթգծի ավերումը ֆրանսիական ու անգլիական հաժանավերի կողմից, այս վերջին փոքր քաղաքում բնակվող մի քանի հայերի մահապատիժը, որոնց ձեռքակալել էին իբրև Ալեքսանդրետի երևելի օտարերկրյա վաճառականներին (այդ թվում պարոնայ)ք Բեյֆանտին ու Կատտոնիին) հղված՝ Կիպրոսում գտնվող անգլիական ծովակալից ելնող, ինչպես ասում են, վարկաբեկիչ [ուղերձներ?] տանողների՝ Ադանայի շրջանում հայերի հանդեպ կիրառվող հալածանքների ու նրանց բնաջնջման գործընթացի սկզբնավորման հիմնական պատճառներն են:

Այս փաստերն ի հայտ են եկել ապրիլ ամսի վերջերին և սկսած այդ պահից, իբրև դրա շարունակություն, օսմանյան զինվորական ու քաղաքացիական իշխանություններն առանց խղճմտանքի մոլեգնել են, մասնավորապես, Դյորթ-Յուլի հայ բնակիչների դեմ, նրանց կասկածելով անգլո-ֆրանսիական դեսանտի ափ դուրս բերմանը ձեռք մեկնելու կամ օժանդակելու հարցում ի հայտ բերած ցանկության համար, իսկ այնուհետև՝ Ադանայի նահանգում, Ջեյհան և Սեյհուն գետերի երկայնքով Հաճնից մինչև Ջեթուն ձգվող բոլոր գյուղերի ու քաղաքների հայ բնակչության դեմ: Ինչպես և Դյորթ-Յուլում, Ջեթունի բնակիչների նկատմամբ ևս, որոնք բոլորը հայեր են և որոնց անուններն արդեն հանրահայտ են այն զինված դիմադրության պատճառով, որ բազմաթիվ առիթներով ցուցաբերել են թուրքական զինվորներին, զինվորական իշխանությունները գործել են դաժանորեն ու բիրտ ձևով: Բայց այս անգամ, նրանք բավական արագ են սանձահարվել, որովհետև նախքան հանուն իրենց պաշտպանության զենքի դիմելը, շրջափակվել են Հալեպից շտապ ուղարկված բազմաթիվ գումարտակներով, ընդ որում այն պահին, երբ այդտեղ նրանց բացարձակապես չէին սպասում: Այս տեղի է ունեցել, եթե ես չեմ սխալվում, մայիս ամսի կեսերին, որովհետև մի քանի օր անց Հալեպում տեղեկանում էին, որ բոլոր գեթուցիները՝ կանայք, աղջիկները, երեխաները և մի քանի ծերունիներ ու տղաներ տեղահանվել են դեպի Հալեպի շրջան, իսկ տղամարդիկ՝ դեպի Ուրֆայի կողմերում գտնվող Մոսուլի անապատ, մի բան, որը կիրառվել էր նաև Դյորթ-Յուլի արական սեռի բնակիչների նկատմամբ:

Ընդհանրապես, կարծում եմ, որ նրանց հանդեպ ճանապարհին ժանդարմների դրսևորած վատթար վերաբերմունքի ու դաժանությունների հետևանքով՝ նրանցից շատ քչերին է հա-

ջողվել խուսափել մահից: Ինձ նույնիսկ հավաստիացրել են, որ բազմաթիվ օրեր շարունակ տեսել եմ, թե ինչպես են՝ ինչպես Բիրեջիկում, Ջերաբլուսում, այնպես էլ այլ վայրերում, Եփրատ գետի մակերեսի վրայով լողում այս դժբախտների՝ մեկը մյուսին կապկպված դիակները, ինչպես նաև մարդկային մարմինների մասեր ու առանձին կտորներ:

Այն նույն ժամանակ, երբ այս վայրագությունները տեղի էին ունենում Ադանայի ու Ջեթունի շրջանում, Հալեպում շուկներ էին տարածվում, որ կոտորածներ են տեղի ունեցել՝ այսօր բուսների կողմից գրավված Վանում, Բիթլիսում, Սղերտում և Դիարբեքիում:

Ահա այն տեղեկությունները, որոնք ես կարողացել եմ ի մի բերել այս վերջին քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, որտեղ, իբրև Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս, ես բնակվել եմ ինը տարիների ընթացքում: Այս տեղեկություններն ինձ է հաղորդել Դիարբեքիի մի բնակիչ, որը չորս տարուց ի վեր հաստատվել էր Հալեպում իբրև ցրիչ:

Վերջին ապրիլ ամսի կեսերին այս քաղաք ժամանած նոր վալի¹, մունետիկների միջոցով կոչ է արել քրիստոնյա բնակիչներին իշխանություններին հանձնել այն զենքերը, որոնք, ինչպես իրեն հայտնի էր, գտնվում էին նրանց տրամադրության ներքո: Բացառությամբ մահմեդականների, որոնց որևէ անհանգստություն չի պատճառվել, բոլոր քրիստոնյաները, ինչպես սիք են առաքելական հայերը, կաթոլիկ հայերը, հակոբիկյանները, կաթոլիկ ասորիները, քաղղեականները, շտապել են զինվորական իշխանություններին հանձնել այն փոքրաքանակ զենքերը, որոնք ունեցել են և որոնք ձեռք էին բերել Հալեպի շուկայում կամ միջնորդների օգնությամբ, թուրքական սահմանադրության հռչակումից մի փոքր անց, սրանից յոթ տարի առաջ, մի բան, որն արվել էր նոր կոտորածների դեպքում պաշտպանվելու նպատակով:

Մի քանի օր անց սկսվել են քրիստոնյաների զանգվածային ձեռքարկությունները, այնպես որ հարեմի բանտերում պահվում էին ավելի քան հազար վեց հարյուր մարդ, որոնք մեկը մյուսի ետևից ծեծի են ենթարկվել և որոնցից շատերը նույնիսկ սպանվել են ու խոշտանգվել: Նրանց մարմիններն ամեն օր նետում էին քաղաքի պարիսպներից դուրս, քանի որ Դիարբեքի, հավանաբար, Օսմանյան կայսրության միակ քաղաքն է, որն անվնաս պահպանում է Հուսեյնիանու IV-ի տիրապետության օրոք հռոմեացիների կառուցած պարիսպները: Հետաքննությունը, որը նախ զենքեր հայտնաբերելու նպատակով իշխանությունները վարում էին նույնքան դաժան, որքան և բարբարոսական պայմաններում, շարունակվել է ավելի քան վեց շաբաթ: Դժվար է այստեղ մանրամասնորեն նկարագրել իսկ այն տանջանքները և խոշտանգումները, որոնց այս դժբախտները ենթարկվել են բանտում այս ամբողջ ժամանակահատվածում: Ես կբավարարվեմ ասելով, որ հարյուրի հասանող մարդկանց թվում, որոնք սպանվել են, կարելի է հիշատակել բազմաթիվ երևելի ու մեծահարուստ առևտրականների անուններ, ինչպես Մաթոյանը, Միրիքչյանը, Գազազյանը, Թիրֆանջյանը և շատ ուրիշներ, որոնց անունները ես մոռացել եմ: Ապացուցված է նաև, որ դաժանորեն և բարբարոսաբար տանջանքների ենթարկվելուց հետո բանտում սպանվել է հայ առաքելական վարդապետը: Նրա մատներից մի քանի եղունգներ են հանել, աչքերի մեջ շիկացած երկաթներ մխրճել և վերջապես, մինչև հոգին ավանդելը՝ ենթարկել են դաժան ծեծի: Այս նահատակությանը նա արժանացել է նախապես պատրաստված մի վկայության տակ ստորագրելուց հրաժարվելու պատճառով, այնպես, ինչպես բանտերում խոշտանգված ու սպանված բոլոր անձինք էին կնքել իրենց մահկանացուն: Անհայտ կորածների թվում են (որոնց մասին դեռևս չկա որևէ տեղեկություն), երկար տարիներ ի վեր Կոստանդնուպոլիսում հաստատված և իր գործերով Դիարբեքիում գտնվող կաթոլիկ հայ երևելի առևտրական պ.

¹ Ռեշիդ բեյը:

Օնիկ Գազազյանն ու Ֆրանսիայի փոխհյուպատոսության թարգմանիչ և այս պաշտոնը տնօրինող պ. Ղասաբյանը (Արթին), որը լրջախոհություն է ունեցել տեղափոխելու արխիվները պաշտոնաթուղ եղած պաշտոնյաների համար իբրև բնակության վայր ծառայող իր սեփական տուն։

Այս արվել է դրանք փրկելու համար և այդ այն դեպքում, երբ իշխանությունները ցանկանում էին դրանք հափշտակել, նույն ձևով, ինչպես այդ տեղի է ունեցել Թուրքիայում գտնվող բոլոր հյուպատոսական կետերում։ Հալեպում բնակվող մեկ տասնյակ դիարբեքի-ր-ցիներ ևս ձեռքարկվել են ու զինվորական դատարանի կողմից դատվելու համար ետ ուղարկվել իրենց հայրենի քաղաքը, քանի որ կասկածվում էին իրենց հայրենակիցների ունեցած զենքերն առաքելու համար, որը թվում է անհավանական։ Ի վերջո, Դիարբեքիում բանտ նետված 1600 անձանցից գրեթե 680 ամենաերևելիներն ու մեծահարուստները, որոնք վճարել էին զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար, ձեռնաշղթաներով բռնվել են դեպի Մոսուլի անապատ, և այժմ որևէ մեկի բացարձակապես հայտնի չէ նրանց տեղահանության վայրը։ Ինչ վերաբերում է մյուսներին, եթե նրանց ժամանակավորապես ազատություն է շնորհվել, ապա այդ արվել է միայն աշխատեցնելու համար՝ 18-ից 35 տարեկան զինապարտներին տաժանակիր աշխատանքների պարտադրելուն գուզնթագ, ինչպես մենք արդեն վերը նշել ենք և այնպիսի ձևով, որ ամեն օր նրանցից մեկը կամ երկուսը սպանվի, որը և հավաստել են Բիթլիսից, Խարբեքից և Մեզլիբեից եկող ու Հալեպ մեկնող ամերիկյան միսիոներները։ Թվում է, թե ժանդարմներն ամենամեծ թշնամանքը տածում են երկտասարդների հանդեպ, որովհետև այս միսիոներներն իրենց ճանապարհի ողջ ընթացքում տեսել են գետնին սփռված շատերի դիակները։

Ընդհանուր առմամբ, կարծում են, որ Բիթլիսի և, մասնավորապես, Մարդինի քրիստոնյա բնակիչները, որոնց գերակշռող մասն, ի դեպ, կազմում են կաթոլիկ հայերը, ինչպես նաև հակոբիկյանները, քաղդեականները, կաթոլիկ ասորիները, արժանացել են Դիարբեքիի բնակիչների միևնույն սարսափելի ճակատագրին, որովհետև մայրաքաղաքի կաթոլիկ հայկական պատրիարքությունը՝ Մարդինի իր արքեպիսկոպոսի՝ հղած հեռագրի պատասխանից պետք է տեղեկացած լինի, որ վերջինս այլևս կենդանի չէ։ ոչինչ հայտնի չէ նաև Դիարբեքիի արևելյան ծխակատարություններ իրականացնող բոլոր եպիսկոպոսների և կաթոլիկ հայ միանձնուհիների ճակատագրերի վերաբերյալ։ Ես հարկադրված եմ ավելացնել, որ Մամուրեթ-ու-Ազիզի կաթոլիկ հայ եպիսկոպոս Նորին սրբազնությունը՝ Իսրայելյան իր մերձավորների և իր ենթակայության ներքո գտնվող մի քանի միանձնուհիների հետ պետք է վտարված լինի մի ուղղությամբ, որը որոշակիորեն հայտնի չէ։ Ինչ վերաբերում է Դիարբեքի, Բիթլիս, Խարբեք քաղաքների անմիջական հարևանությամբ գտնվող գյուղերին, ապա դրանք պետք է կողոպտված ու թալանված լինեն, իսկ դրանցում բնակվող քրիստոնյա բնակիչները մասամբ՝ կոտորված, մասամբ՝ արտաքսված տարբեր ուղղություններով, ինչպես այդ տեղի է ունեցել Տրապիզոնի, Վանի, Մամուռի, Էրզրումի և ամբողջ Անատոլիայի վիլայեթներում, որի մասին հայտնի դարձավ ավելի ուշ։

Վերջապես, վերստին անդրադառնալով Ադանայի ու Հալեպի վիլայեթներին, ես պարտավոր եմ նշել Ադանայի վիլայեթի տարբեր տեղանքներից եկած, տառապանքներ և գրկանքներ կրած, աղետալի վիճակում գտնվող հազարավոր անձանց (բոլորն էլ առաքելական հայեր) անցումը նույն Հալեպ քաղաքի միջով՝ սկսած վերջին մայիս ամսից։ Երկու կամ երեք օր իրենց համար նախատեսված վայրերում մնալուց հետո, այս դժբախտները, որոնց մեծ մասը

սը տղաներ, աղջիկներ, կանայք և ծերունիներ են (երիտասարդներն ուղարկվել են այլ վայրեր, իրենց, այսպես կոչված, ռազմական ծառայությունն ի կատար ածելու համար) հրաման են ստանում մեկնելու Իդլիբ, Մադարա, Ռաքքա, Դեր-Էզ-Չոր, Ռաս էլ-Այն կամ Միջագետքի անապատ, վայրեր, որոնք համաձայն համընդհանուր կարծիքի, նախատեսված են դառնալու նրանց գերեզմանը, որովհետև, առանց անդրադառնալու նրանց, ովքեր ճանապարհի ընթացքում կսպանվեն իրենց ուղեկցող ժանդարմների կողմից, ի՞նչ բախտի կարժամանան նրանք, ովքեր կլքվեն կատարելապես անմարդաբնակ և գոյության միջոցներից զուրկ վայրերում։ Նրանք, այս պահից արդեն դատապարտված են մահվան՝ սովից, հիվանդություններից և ցանկացած բնույթի գրկանքներից, եթե, իհարկե, մի քանի տերություններ ժամանակին չմիջամտեն փրկելու համար նրանց [sic], ովքեր արդեն գտնվում են այդ անիծյալ վայրերում և նրանց [sic], ովքեր ամեն օր այդտեղ են հասնում՝ քիչ անց արդեն՝ վեց ամսից ի վեր։

Ամբողջ ճանապարհի երկայնքով, որն անցել են կամ ավտոմեքենայով, կամ երկաթուղով, իմ սեփական աչքերով տեսել են դեպի Հալեպ քայլող այս դժբախտ մարդկանց բազմաթիվ քարավաններ, թե՛ Ռաջուում, թե՛ Իսլահիետում, թե՛ Օսմանիետում, թե՛ Թուփրակ-Կալետում և թե՛ Ջեյհանում, ինչպես նաև այլ վայրերում։ Այն ինչն է իմ կողմից արդեն հիշատակված շրջաններում և, մասնավորապես, Հալեպի շրջանում հավաստելու առաքելական հայերի նկատմամբ կիրառված վայրագությունները՝ դրանք ներքին նահանգներից եկած ականատեսների պատմություններն են, ինչպես նաև Ուրֆա վտարված անգլիահպատակ պ. Վրաթիսյաուլի պատմությունը, որն ավտոմեքենայով Հալեպ վերադառնալիս, որպեսզի միևնույն ժամանակ, ինչպես և ես, Կոստանդնուպոլիս գնալու թույլտվություն ստանար, հարկադրված է եղել իր ճանապարհը գնացրով շարունակելու համար երեք օր կանգ առնել իջևանատանը, քանզի օտարերկրացիների և առհասարակ քրիստոնյաների համար առկա անապահովության պատճառով ավտոմեքենայով ճանապարհորդելը դարձել էր խիստ վտանգավոր։

Բոլոր դեպքերում, նախ և առաջ՝ կարելի է հավաստել, որ մայրաքաղաքում բացահայտված դավադրությունը, անգլո-ֆրանսիական նավատորմի կողմից Ալեքսանդրետի ծոցի առափնյա երկայնքի ռմբակոծումը և Ադանայի շրջանի հայ բնակչության հանդեպ տածած կասկածները, ինչպես նաև Չմյուռնիայի ծոցից մինչև Այվալի ընկած շրջանում բազմաթիվ կետերի ու Սիրիայի ափերի ռմբակոծումը և Վանի շրջանում հայերի ապստամբական շարժումը՝ քրիստոնյաների նկատմամբ ընդհանրապես և հայերի նկատմամբ մասնավորապես, տեղիք են տվել անվստահության, որն աստիճանաբար վերածել է օսմանյան կառավարության կողմից կիրառվող այնպիսի բռնությունների, որոնք հավասարագոր են միայն Փոքր Ասիայում և Արևելյան Եվրոպայի մի մասում թուրքական նվաճման կամ ներխուժման ժամանակ «ռայայի» բոլոր տարրերի հանդեպ կիրառված բռնություններին։

Իրականում, բոլոր քրիստոնյա «ռայաները», որոնց պարտադրվել էր զինվորական ծառայության կատարումը և օսմանյան բանակի կազմում ընդգրկվելը, սրանից հինգ ամիս առաջ, թուրքական սահմանադրության հռչակումից մի փոքր անց, առաջին հերթին մեկուսացվեցին ու բանվորական գումարտակների մեջ ընդգրկվելու համար զինաթափվեցին և դատապարտված էին այնպիսի հարկադիր աշխատանքներ կատարելու, ինչպիսիք են ճանապարհների ու ամբարտակների կառուցումը, երկաթգծերի համար հողաթմբերի պատրաստումը, փողոցների ավումը կամ քարերի փշումը։ Նրանցից շատերին օգտագործել են նաև խրամատներ փորելու համար բազմաթիվ շրջաններում, որոնք զինվորական իշխանությունների կողմից դիտվել են իբրև թշնամու սպառնալիքի ենթակա։ Նույնիսկ այսօր, կարելի է գրեթե ամենուր հանդիպել այս դատապարտվածներին, որոնք ունեն տարօրինակ հագուստ, որովհետև նրանցից ոմանք հագնված են իբրև զինվոր, մյուսները կրում են իրենց երկրների

1 Նորին սրբազնությունը Իզմաստ Մալոյանը։

գգեստները (վերջիններս հանդիպում են ավելի հաճախ), իսկ մեծամասնությունը ցնցոտիների մեջ է ու առանց կոշիկների՝ ստիպված բավարարվելու օրվա հացի փոքր բաժնով, որը նրանց բաժանում են ամեն օր, մի բան, որի հետևանքով նրանք հարկադրված են վազելու ճանապարհորդների ետևից՝ նրանցից ուղորմություն խնդրելու մտադրությամբ: Ես նրանցից շատերին եմ հանդիպել Տարսուսից Բոզանտի ընկած իմ ճանապարհին, որոնք բուրբ հույներ էին, ծագումով Չմյուռնիայի մերձակա շրջաններից՝ Վուլլայից, Չեսմեից, որոնց ես բաժանել եմ մի փոքր նպաստ, որովհետև ինձ ասել էին, որ արդեն վեց ամսից ի վեր նրանք գտնվում են այս ծովափնյա շրջանում և ստացել են միմիայն իրենց հասանելիք հացի բաժինը, քանի որ զինվորական իշխանությունները հայտարարել են, որ նրանց պետք չէ տալ ո՛չ հագուստ, ո՛չ կոշիկ, ո՛չ գլխարկ:

Երկրորդ հերթին՝ «ռայա» քրիստոնյաների դեմ ուղղված կատաղի հալածանքներն Անատոլիայի բոլոր գավառներում սկսեցին տեղի ունենալ այնպիսի ձևով, որ Բալկանյան պատերազմի շրջանում, Եգեյան ծովի ափերի ամբողջ երկայնքով սփռված «ռայայի» մեջ ընդգրկված հազարավոր հունական ընտանիքների հարկադրեցին արտաքսվել և տեղահանվել դեպի Կիլիկիայի կղզիներ, ինչպիսիք են Քիոսը, Մեթլինը, Սամոսը և այլն. իսկ ներքին մահաճգնեղանում ապրողները, արդեն վեց ամիս է, ինչ սփռվել են ամենուր ու այնպիսի հետապնդումների են ենթարկվել, որ նրանցից ոմանք, հանուն փրկության, հարկադրված են եղել ընդունել իսլամը: Իրադարձությունների հետագա ընթացքն ապացուցեց, ի դեպ, որ այս նույն ճակատագրին արժանացավ նաև հայկական տարրը:

Երրորդ հերթին՝ ամբողջ Փոքր Ասիայում հայ բնակչության ոչնչացումը կամ ավելի ստույգ բնաջնջումը, տեղի ունեցավ միևնույն ժամանակաշրջանում, գրեթե հինգ ամիս առաջ: Մասնավորապես, հենց Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սամսունի, Սվազի, Մամուրեթ-ու Ազիզի, Դիարբեքիրի, Ադանայի և Հալեպի մահաճգնեղանում և նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում էր, որ այն տեղի ունեցավ բարբարոսական և անմարդկային եղանակներով, որոնք նկարագրության ենթակա չեն և որոնք օսմանյան՝ ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական իշխանությունները կշարունակեն կիրառել ներկայիս համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում:

Եզրափակելով, նշենք, որ այսպիսին է այն ողբալի և հոգեճնլիկ իրավիճակը, որում գտնվում են Օսմանյան կայսրության «ռայա» քրիստոնյաները, չնայած սահմանադրության հրապարակման շրջանում երիտթուրքերի կոմիտեի կողմից հորինված հեզմական նշանաբանին, որը գերմանական ռազմական դիկտատուրայի պատճառով այսօր մեկնաբանվում է հետևյալ խոսքերով՝ անողոք հալածանք «ռայա» քրիստոնյաների նկատմամբ, հայ բնակչության ոչնչացում և պատերազմ օտարերկրացիներին: Խիստ տանջալից է հավաստելն այն ամենը, ինչ ես հենց նոր նշեցի ներկա զեկուցագրում, որովհետև մենք թևակոխել ենք քսաներորդ դար, և հետո չէ այն պահը, երբ օսմանյան կառավարությունը, որը պատրաստվում է տեղ գրավել քաղաքակիրթ երկրների կառավարությունների շարքում, կլուծարի կապիտուլյացիաները:

Հ. Գ. - Այսօր, ես հենց նոր տեղեկացա, որ Սվազի վիլայեթում գտնվող Կարահիսար քաղաքը կարող է ամբողջությամբ հրկիզված լինել, իսկ տասնմեկ հազարի հասնող հայ բնակիչները՝ կոտորված թուրքական բանակի հետ ընդհարման մեջ մտնելու պատճառով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 906, ff. 28-33).

II

**Զինվորական ծառայություն՝
1310 կարգի մարդկանց համար**

Մեյնիեի զինակոչման բյուրոյից. Գրեթե մեկ ամիս առաջ 1310 կարգի մարդկանց գորակոչել են. մենք մեծ ցավով ենք հավաստում, որ, մասնավորապես, ոչ մահմեդական ժողովուրդներն են, որ պատրաստակամություն չեն դրսևորել արձագանքելու այդ կոչին: 1310 կարգի շարքը դասվող երիտասարդները, անկախ այն բանից մահմեդական, թե՛ ոչ, որոնք այս ծանուցման հաջորդ օրը չեն ներկայանա, ավելի, քան այլ կարգերի շարքը դասվող մարդիկ, արժանի կլինեն օրենքով նախատեսվող մահապատժի: Նրանք անմիջապես կներկայացվեն ռազմական խորհուրդներին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 906, f. 34).

59

**Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած զեկուցագիրը՝
Ռազմական նախարարությանը**

Թիվ 165:

Աթենք, 12-ը օգոստոսի 1915 թ.:

Հուլիսի 31-ին մի հայ գործակալից ստացված տեղեկություն

Այն տեղեկությունները, որոնք հաջորդում են, ինձ է հաղորդել Մարզվանի² (Սվազի վիլայեթ) ամերիկյան միսիոների կինը, որն անձնական գործերով, ինչպես նաև ներքին մահաճգնեղանում տեղի ունեցող ամեն ինչի մասին ամերիկյան դեսպանին¹ տեղեկություններ հաղորդելու նպատակով Կոստանդնուպոլիս էր գնացել, և որին թուրքական իշխանությունները հարկադրել էին շտապ ետ վերադառնալ:

Այն ժամանակ, երբ այս անձնավորությունը թողել է Մարզվանը, կոտորածներ էին նախապատրաստվում: Այս տեղանքի բոլոր հայերը կամ բանտ էին նետվել, կամ արտաքսվել. հայերի տներում խուզարկություններ էին կատարվում, իսկ թուրք բնակչությանը գրգռում էին հայկական տարրի դեմ, մի բան որը համընդհանուր բնույթ էր կրում: Շուրջ տաս օր առաջ, հատուկ բանագնացի միջոցով հավաստի աղբյուրից ելնող լուրեր հասան Մարզվանից Կոստանդնուպոլիս: 400 հայ երեխիներ Չորումով ուղարկվել են ներքին մահաճգնեղան: Նրանց մասին դեռևս որևէ տեղեկություն չկա: Դեռ ավելին, թուրքական իշխանությունները փորձել են ձերբակալել ամերիկյան քուլեջի հայ ուսուցիչներին:

1 Տպագրվել է «Հիլալում» 1915 թ. օգոստոսի 4-ին:
2 Մերզի-ֆոնի հայկական անվանումը:
3 Պ. Մորգենթաուն:

Այնուհետև՝ ծառայության ենթակա բոլոր հայերը, հայտնի չէ, թե ինչ ուղղությամբ, վտարվել են քաղաքից: Բնականաբար, տեղի է ունեցել դիմադրություն, որին հաջորդել է արյունահեղությունը: Մի քանի օր անց կանայք և երեխաները ևս դուրս են բերվել և ուղարկվել այլ ուղղությամբ:

Ըստ վստահելի սկզբնաղբյուրից ստացված տեղեկությունների, իրավիճակը նույնպիսին է Տրապիզոնի և Սվազի տարածաշրջաններում: Կոտորածներ են տեղի ունեցել Սվազում և Գեմերեք գյուղում: Ամբողջ բնակչությունը՝ գրեթե 5000 բնակիչ, որոնք բոլոր հայեր են, կոտորվել են, քանի որ հրաժարվել են թողնել իրենց տները:

Ամերիկյան առաքելությունների վարչական խորհրդի ներկայացուցիչը խորհուրդ է տվել այս տեղեկություններն ինձ հաղորդող անձնավորությանը թողնել Թուրքիան, քանի որ Ամերիկայի և Գերմանիայի միջև ներկայումս առաջ եկած լարվածության պատճառով, թուրքերի վերաբերմունքն ամերիկացիների հանդեպ դարձել է թշնամական:

(A.M.G., 7 N 2096).

**Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝
Ռազմական նախարարությանը**

Թիվ 174:

Աթենք, 13-ը օգոստոսի 1915 թ.:

Ստացված՝ մի ամերիկացու կողմից, որը թողել է Սվազը 1915 թ. հուլիսի 13-ին

Սվազում կան միայն պահեստային որոշ զորքեր և մի քանի հայեր, որոնք ճանապարհների կառուցման գործում ընդգրկված ծառայողներ են: Նրանք Կովկասից ստանում են մեծ մասամբ վիատեցուցիչ տեղեկություններ: Թվում է, թե այնտեղ գտնվող բոլոր միավորումները թույլ անձնակազմ ունեն, և բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ Սև ծովից դեպի Էրզրում և Մուշ ձգվող գծի վրա տեղաբաշխված ուժերի թվաքանակը չի գերազանցում 40000 մարդուն:

Մինչև վերջին մարտ ամիսը, սննդամթերքներով և ռազմամթերքներով լի մատակարարման վազոններից բաղկացած երկար փոխադրագնացքները շարունակաբար Սվազից դեպի Էրզրում էին ընթանում: Սկսած ապրիլից՝ այլևս ոչինչ, բացի փոքր քանակությամբ նավթից և փամփուռներից: Ահա թե ինչու, ներկայումս Էրզրումում գրկված են ամեն ինչից:

Սվազի բոլոր պահեստայինները և «նիզամը»՝ գտնվում են Էրզրումի ճակատային գծում: Սվազից և ոչ մի զինվոր չի ուղարկվել Գարդանել: Էրզրումի հրամանատարությունը վստահված է Մահմուդ Զյամիլին. Չիա փաշան մեկնել է Կոստանդնուպոլիս:

Տեղեկացնողը Սվազից մեկնել է Կայսերի, իսկ այնտեղից՝ Էրեզլի. դա դեպի Կոստանդնուպոլիս տանող լավագույն կառանցի ճանապարհն է: Գնալով դեպի Կայսերի, նա առաջ է անցնել դաշտային թնդանոթների գումակներից: Վեցից յոթ ոտնաչափ երկարություն, գրեթե երեք մատնաչափի հասնող տրամաչափ ունեցող այս թնդանոթներից յուրաքանչյուրն իրենց

1 «Գործող բանակ»:

ետևից քարշ են տվել երեք կամ չորս զույգ եզներ: Այնտեղ կային 50-ից 60 թնդանոթ, բայց ռազմամթերքներով բեռնված որևէ սայլ դրանց չէր ուղեկցում. չորս թնդանոթի պարզապես հետևել են մեկ զինվոր և չորս գյուղացիներից բաղկացած խումբ: Բոլոր թնդանոթները եղել են միևնույն տեսակի: Մեզ ասում են, որ դրանք բերվում էին Էրզրումից և ուղարկվում Գարդանել:

Երզնկայում սկսվել է հայերի տեղահանությունը: Տղամարդկանց ձերբակալել են կամ ընդգրկել «աշխատանքային» գումարտակներում: Կանանց և երեխաներին ուղարկել են դեպի Խարբերդ, ուր նրանք հասել են ողջ և առողջ: Սվազի հայ բնակչությունը քիչ անց արժանացել է միևնույն ճակատագրի. բացառությամբ 2000 տղամարդկանց, որոնք պահվել են Սվազի բանտում: Էրզրումի հայերին ուղարկում են դեպի Մոսուլի և Մարդինի միջև գտնվող կետերը:

(A.M.G., 7 N 2096).

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Զոպանյանը՝
Արտաքին գործերի նախարարությունում
Ասիայի փոխստորեն պ. Ժան Գուլին**

Ն:

Փարիզ, 16-ը օգոստոսի 1915 թ.:

Ես Թուրքիայում բնակվող հայերի վիճակին վերաբերող նոր մանրամասներ են գտնում այն մի քանի նամակներում, որոնք հենց նոր ինձ հասան և մի քանի հայկական թերթերում: Ես շտապում եմ ձեզ հաղորդել մի քանի քաղվածքներ դրանցից, խնդրելով կցել այս մանրամասները հայերի նահատակությանը վերաբերող այն գործին, որը գտնվում է Արտաքին գործերի նախարարությունում:

Վերջերս Կոստանդնուպոլսից Սոֆիա ժամանած մի անձնավորության հուլիսի 12-ի թվակիր նամակը.

«... Հայերի վիճակը Թուրքիայում սարսափելի է: Կառավարությունը գտնվում է գերմանացիների ձեռքին... Գերմանացիները խիստ զրգոված են հայերի դեմ... մայիսի 1-ին 300 հայեր ձերբակալվել են Կոստանդնուպոլսում և հաջորդ օրն ուղարկվել Չոնգուլդակ. կուսակցությունների (Հնչակյան և Դաշնակցական) անդամներն ուղարկվել են Այաշ: Այս 300 անձանց թվում են գրեթե բոլոր նշանավոր հայերը՝ գրողներ, դատապաշտպաններ, հրապարակախոսներ, առևտրականներ և հանրահայտ հոգևորականներ, Ազգային ժողովի անդամներ, կուսակցությունների ղեկավարներ և ուրիշներ: Նրանք բոլորը կամ խառնամբուխի կողմից կոտորվելու են, կամ կախաղան են բարձրացվելու:

...Եթե, ինչպես և դեկտեմբեր ամսին, ռուսները կրկին հարկադրված լինեն նահանջելու, եթե Վանի վիլայեթից նրանք նսահանջեն՝ ապա հայերի համար դա կլինի կատարյալ արհավիրք, որովհետև դա այն միակ տարածաշրջանն է, որտեղ հայերը գտնվում են անվտանգության մեջ»:

Մեկ այլ՝ Կոստանդնուպոլսից Բուլղարիա ուղարկված ավելի երկար և ավելի մանրամասն մամուլ, հանձնվել է Պողոս Նուբար փառալուսին, որն, անշուշտ, այն արդեն փոխանցել է Արտաքին գործերի պ. նախարարին. այն մանրամասներ է հաղորդում, մասնավորապես, տեղահանության վերաբերյալ. ես դրանից առանձնացնում եմ այս հատվածը.

«Տեղահանվածները պետք է ուղարկվեն մի տարածություն, որն անցնելու համար պահանջվում է քայլեր մեկից երկու ամիս, իսկ երբեմն նույնիսկ ավելի՝ հասնելու համար անապատի այն անկյունը, որը նրանց հատկացվել է իբրև բնակության վայր և որը նախատեսված է դառնալու նրանց գերեզմանը: Ի դեպ, մենք տեղեկանում ենք, որ ճանապարհները և Եփրատը սփռված են արտաքսվածների դիակներով, իսկ կենդանի մնացածները որոշակիորեն դատապարտված են մահվան, որովհետև նրանք անապատում չեն գտնի ո՛չ տուն, ո՛չ աշխատանք, ո՛չ ուտելիքի պաշարներ»:

Նյու Յորքի «Կոչնակ» հանդեսից (հուլիսի 31-ի համարից), որն իր տեղեկությունները քաղել է արժանահավատ սկզբնաղբյուրներից (հավանաբար Կիլիկիայի ամերիկյան միսիոներներից).

«Համաձայն կառավարության հրամանի, Չեթունից և Մարաշից, ինչպես նաև շրջակայքի ավաններից ու գյուղերից 4300-ից 5000 ընտանիքներ արտաքսվել են դեպի հեռավոր շրջաններ (Կոնիա, Կեսաբիա, Կաստամունի, Դեր-Էզ-Ձոր, Բաղդադ և այլուր): Այս դժբախտների թշվառությունն աննկարագրելի է: Նրանք հարկադրված են, հրամանի տեղ հասնելուն պես թողնել իրենց տներն ու ունեցվածքը և մեկնել: Նախապատրաստվելու համար նրանց տրվում է միայն մի քանի ժամ: Մեկնելուն պես, կառավարությունը նրանց տեղը հատկացնում է մահմեդականների և բռնագրավում նրանց ողջ ունեցվածքը: Հարուստներ ու աղքատներ, առաքելականներ ու կաթոլիկներ, ամենքն արժանանում են միևնույն բախտին:

Նրանք քայլում են ուղղով: Նրանց հազվադեպ է թույլատրվում ունենալ անասուն (եզ կամ էջ): Հիվանդներին լքում են ճանապարհներին: Ծննդաբերության պատրաստ կանանց խեղդում են կամ ջրասույզ անում գետերն անցնելիս:

Ընտանիքի հայրերն ու մայրերն իրենց երեխաներով հանդերձ՝ բաժանված մեկը մյուսից, ուղարկվել են տարբեր վայրեր:

Ավելի սարսափելի բան չի կարող լինել, քան այս դժբախտ կանանց և ջահել աղջիկների տանջալից վիճակը, որոնք ճանապարհորդության ընթացքում ենթարկվում էին իրենց ուղեկցող բիրտ անձանց բռնություններին և վիրավորանքներին»:

Այդ գերմանացիներն են հուշել թուրքերին՝ դիմելու տեղահանությունների ներկա համակարգին, բայց միայն թուրքերն էին, որ ընդունակ էին այդ իրագործել մեծ ստորությամբ ու դաժանությամբ:

Հատված Վանից Թիֆլիսի «Մշակ» լրագրին հղված հուլիսի 6-ի թվակիր մամուլից.

«... Այստեղ հասնող հայ գաղթականները պատմում են, որ Բիթլիսի և շրջակայքի հայ բնակչությունը կոտորվել է: Հենց որ ռուսական բանակը լքել է Սորպ գյուղը և սկսել առաջխաղացումը, իշխանությունները Բիթլիսի հայերին հավաքել են մի հրապարակում և այնտեղ նրանց գնդակահարել, ինչպես նաև ձեռք վարվել էին Արձեշում: Նրանք կոտորել են նաև շրջակայքում գտնվող գյուղերի հայերին: Ասում են, որ այդպես այս հեղեղը կազմակերպել է Վանի նախկին վալի Ջալեթ բեյը: Այդուհանդերձ, թուրքական կառավարությունը Բիթլիսում չունեի նույնիսկ այն առիթը, որն ունեցել է Վանում, որտեղ գորակույժի ենթակա որոշ թվով հայեր դարձել էին դասակարգներ:

Բիթլիսում 18-ից 50 տարեկան բոլոր հայերն արձագանքել են կոչին և ինչպես սևագործ բանվորներ կամ բանվորներ աշխատում են բանակում: Երիտթուրքերի կառավարության

նշանաբանը միանշանակաճանաչում է հետևյալը՝ կոտորել բոլոր հայերին: Վանի հարթավայրում մոլեզված կոտորածի նախօրյակին հեծյալ բանազնացներ են կտրել անցել հեռագրագծերից հեռու գտնվող քրդական բոլոր գյուղերը, ուր տարել են սուլթան Մեհմեդի, այն է՝ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հրովարտակը, որով բոլոր հայերին կոտորելու հրաման էր արձակվում:

... Բիթլիսի վիլայեթի մարզերը՝ Խիզանը, Սպարքերտը, Մամելքենդը և Օզինը մնացել են անվնաս: Այս վայրերում բնակվող զինված հայերի խմբերին հաջողվել է Խիզանի և Շենիճոռի հայերին տեղափոխել Սպարքերտ, որտեղ նրանք սարերում գրավել են ամուր դիրքեր, արժանացել տեղի քրդերի համակրանքին, իսկ այստեղից անցնող հայ կամավորների մի ջուկատ, նրանց ուղեկցել է Գավաշ, որտեղ նրանք սպասում են ռուսների կողմից Բիթլիսի վիլայեթի գրավմանը, որպեսզի կարողանան վերադառնալ իրենց օջախները»:

Հատված Սոֆիայի «Հայաստան» լրագրից.

«Այն հայերը, որոնք պահվում էին Դիարբեքիի բանտում, սպանվել են՝ Իշխանությունները եպիսկոպոսից պահանջել են ստորագրել մի փաստաթուղթ՝ հավաստելու համար, որ այս գերիները մահացել են բնական մահով: Եպիսկոպոսը մերժել է ու ինքնասպան եղել՝ իր վրա նավթ լցնելով և իրեն հրկիզելով:

Վերջին պահին մենք տեղեկանում ենք, որ 2000 հայեր կոտորվել են Դիարբեքիում: Չարագուշակ լուրեր են հասնում նաև Խարբեղից ու Հուսնի-Մանսուրից: Թուրքերը ներխուժել են Հուսնի-Մանսուրի եկեղեցի, հաղորդակցության սկիզբ նետել արտաքնոց, այնուհետև՝ հագնելով քահանաների փորուրարները, նմանակել են պատարագ՝ անարգելով քրիստոնյաների կրոնը»:

Ես դեռ կարող էի շարունակել այս շարագուշակ շարքը, բայց ի վիճակի չեմ այդ անել:

Ոչ մի տեղ, սյապիսով, բացառությամբ Թուրքիայի, չենք հանդիպել, որևէ մեկ այլ կառավարության, որը հետևողականորեն ոչնչացներ իր անգն բնակիչներին: Քանի որ ամրակազմ տղամարդիկ գորակույժի էին, դիմադրության կազմակերպումը հնարավոր դարձավ միայն որոշ վայրերում, որոնք բնականաբար ամրացված էին, որտեղ մի քանի բուռ մարդիկ խրամատավորվել էին պայքարելու նպատակով: Շապին-Գարախիսարում, օրինակ, ըստ բոլորովին վերջերս Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթի ստացած տեղեկությունների, մայիս ամսի վերջերին հայերին հաջողվել է ետ մղել թուրքական զորքերին ու գրավել բերդամրոցը: Թուրքերը բազմաթիվ անգամներ փորձել են նրանց գրոհել: Նրանք թնդանոթներով ուրակոծել են այն դիրքերը, որտեղ հայերը խրամատավորվել էին, բայց մատնվել են անհաջողության: Այս վայրերից Բաթում հասած հույները հաղորդում են, որ հայերը լավ զինված են և որ նրանց ունեցած ռազմամթերքները հնարավորություն կընձեռեն բավական երկար դիմադրելու: Նկատի ունենալով ռուսական բանակի առաջխաղացման դանդաղ ընթացքը, կարելի է ասել, որ դիմադրության այս բոլոր փորձերը, ավա՛ղ, դատապարտված են ջախջախիչ վախճանի: Բայց այս քաջարի անձինք, ամեն դեպքում, վաստակ ունեն որոշակի քանակությամբ թուրքերի ոչնչացնելու գործում:

Սա մեկն է այն ամենամեծ ճգնաժամներից, որը մեր ժողովուրդը վերապրել է իր ողբերգական պատմության ընթացքում: Եթե նույնիսկ ենթադրենք, որ կոտորածներին վերաբերող պատմությունների մի մասն ակամայից չափազանցված է (այդ մասին հաղորդող խելահեղ դարձած գաղթականները, բնականաբար, այն տպավորությունն են ստացել, որ իրենց մոտ ամեն ինչ ավերվել է), որ նույնիսկ այդ պատմությունների միայն կեսն է ճշմարիտ (և ես շատ

1 Փաստաթղթի ծանոթագրությունը. «Հենց Դիարբեքիի բանտում էր գտնվում Կոստանդնուպոլսում ձերբակալված հայ մտավորականների մի մասը»:

կցանկանայի, որ դա այդպես էլ լիներ), այդուհանդերձ, այդ ամենը շարափելի է:

Չնայած այս բոլոր արհավիրքներին, ես շարունակում եմ մնալ այն համոզմանը, որ թուրքերը, գերմանացիները և քրդերը, սիավարված լինելով հանդերձ, չեն կարողանա հասնել իրենց նպատակի իրագործմանը, որը կհանգեցնի մեր ազգության ապագայի խորտակմանը, չեն կարողանա անհնարին դարձնել ինքնավարությունը, ինչպես նաև Ասիական Թուրքիան վերածել բացառապես մահմեդական երկրի՝ գերմանական հովանու ներքո: Օսմանյան կայսրությունը կկործանվի, իսկ հայ ազգն առհավետ կգոյատևի: Սա կայուն համոզմունք է:

Այն, ինչն ավելի է ամրապնդում իմ հավատը՝ հայրենասիրական ոգևորության աճն է, որը բոլոր գաղութների և հատկապես Կովկասի հայերը, ցուցաբերում են թուրքական բռնակալության դեմ ուղղված պայքարին հետամուտ լինելու գործում: Բոլոր կողմերից հանգանակություններն անձրևի նման հորդում են Կովկաս, երիտասարդները պատրաստվում են համալրել կամավորների թիվը (Ամերիկայից մեկնած բազում հարյուրներ հենց նոր ժամանեցին Թիֆլիս՝ անմիջապես ռազմաճակատ գնալու համար): Մյուս կողմից, քրդական որոշ ցեղեր սկսել են մերձենալ ռուսներին ու հայերին և նրանց հետ մեկտեղ մարտնչել թուրքերի դեմ: Դրանք ոչ այնքան վստահելի, հարմարվողական, հեղինակույթ մարդիկ են, բայց այդ արդեն լավ նշան է: Զուրդ նշանավոր առաջնորդ Արդուրեֆիկ բեյ Բեդերիսանը մեկնել է Վան, խնդրելու կառավարիչ Արամին՝ թույլատրել Վանի որոշ գյուղերի քրդերին վերադառնալ իրենց օջախները (բոլոր թուրքերը և քրդերը, ռուսների առաջխաղացմանը զուգընթաց, նահանջել են Վանի վիլայեթից): Արամը համաձայնվել է, քրդերը վերադարձել են: Ես ցանկանում եմ, որ հայերը մի փոքր անց չզղջան այս ազնվաբարտ արարքի պատճառով:

Թուրքիայի հայ բնակչության վարքագծում դեռևս հիացմունքի է արժանի այն, որ նա տառապում է առանց հուսալքվելու: Կովկաս ժամանող գաղթականները սարսափահար են այն ամենից, ինչ տեսել են, բայց նրանք բոլորը հույս ունեն, որ այս ճգնաժամը վերջինն է, որ թուրքին պատժելու և հայի ազատագրման ժամը մոտալուտ է:

Ինձ ցավալիության աստիճանի զարմանք պատճառեց, երբ օրերս տեսա, թե ինչպես է պ. Էրվեն ուշադրության արժանացնում «խեղճ» թուրքերի հետ «պատվավոր հաշտություն» կնքելու հնարավորությունը... Ինձ անհնարին է թվում, որ դաշնակիցների կառավարությունները, որոնք ներկայացնում են եվրոպական ամենաերևելի ազգությունները, և որոնց գլուխ կանգնած են մեծ սրտի ու լայն գիտելիքների տեր մարդիկ, գեթ մեկ պահ մտածում են պատվավոր հաշտություն կնքելու մասին պատվագուրկ մարդկանց հետ, չարագործների և ստախոսների հետ (դուք կարդացել եք այն լկտի հերթումը, որը նրանք՝ ի պատասխան հայերի կոտորածներին վերաբերող՝ Եռյակ դաշինքի հռչակագրի, տպագրել են չեզոք երկրների լրագրերում): Դաշնակիցները պետք է մուտք գործեն Կոստանդնուպոլիս իբրև հաղթանակած կողմ և թուրքերին ենթարկեն օրինակելի պատժի: Առանց դրա, թուրք ղեկավարները նրանց հիմար վիճակի մեջ կդնեն. դաշնակիցները կկորցնեն փոքր-իսկ հեղինակությունն իսլամական աշխարհի աչքում: Զրիստոնեությունը կունենա սուլթանի, խալիֆի կողմից պարտություն կրածի տեսք:

Ես հակված եմ կարծելու, որ այդարության գործն ամբողջությամբ կհաղթանակի: Այդ օրը, որը թվում է, թե հեռու չէ, կլինի ամենագեղեցիկը մարդկության պատմության մեջ:

Հ. Գ. - Այս նամակն ավարտելու պահին, ես «Ժուրնալ դը Ժնևում» կարդացի Թիֆլիսից ստացված մի հեռագիր, որտեղ ասվում է Վանից ռուսների կատարած նահանջի, և այս տարածաշրջանի՝ թվով 250000 հայերի (այն է՝ Վանի վիլայեթի հայերի և հարակից մարզերից՝ ազատագրված Հայաստանի այդ հողակտորում ապաստանած բոլոր դժբախտների) Կովկասում փրկություն գտնելու մասին...

Դա մեծ արհավիրք է: Կովկասում կային արդեն 100000 գաղթականներ, դրանով հանդերձ այս թիվը կհասնի 350000-ի: Ինչպիսի ահռելի դժբախտություն: Եվ ինչպիսի հեռանկար: Թուրքերը և քրդերը ևս մեկ անգամ առաջ կընթանան դեպի Պարսկահայաստան ու Կովկաս, մեկ անգամ ևս ասպատակելով մեր երկիրը...

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 171-178).

Սալոնիկում Ֆրանսիայի հյուպատոս պ. Սեռնը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 110:

Սալոնիկ, 20-ը օգոստոսի 1915 թ., ժ. 18.30-ին:
(Ստացվել է ժ. 20.55-ին):

Հաղորդվել է դիվանագիտական առաքելությանը:

Տեղեկություններով հագեցված տարբեր սկզբնաղբյուրներից ես իրագել եմ դառնում, որ հայերի դեմ ուղղված կատաղի հալածանքներ են մոլեգնում ոչ միայն Կոստանդնուպոլսում, այլև նահանգներում: Կարծում եմ, որ կայսրության տարածքում կոտորված հայերի թիվը հասնում է գրեթե երկու հարյուր հազարի և երկյուղում են, որ նման իրավիճակի ևս մի փոքր հարատևման դեպքում, այս բնակչությունն ամբողջությամբ կընաջնջվի:

Իմ 109 հեռագիրը հաղորդվել է այն ծովակալին, որը Եգեյան ծովում գործող ուժերի հրամանատարն է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 179).

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած զեկուցագիրը՝ Ռ-ազմական նախարարությանը

Գաղտնի:

Աքենը, 20-ը օգոստոսի 1915 թ.:
(Ստացվել է օգոստոսի 31-ին):

Հատված Կոստանդնուպոլսից ստացված 1915 թ. օգոստոսի 2-ի թվակիր նամակից

Շապին-Գարահիսարում (Անատոլիայի արևելքում), հունիսի 15-ին, հայերը գրավել են քաղաքը: Չորքերի տեղ հասնելուն պես, հայերը նահանջել են դեպի բերդը և որոշ ժամանակ պաշտպանվել, այնուհետև՝ վերջնականապես ցաքուցրիվ եղել գյուղերում: Թուրքերն այն-

ժամ հավաքել են կանանց և երեխաներին, այրել հայերի տներն ու թուրքերի բազմաթիվ տներ, հունական մայր տաճարը և հունական մեկ այլ եկեղեցի: Ասում են, որ Սամսունում մեծ հրդեհ է բռնկվել:

Սև ծովի ափերից հայտնում են, որ այն բոլոր հայերը, որոնք չեն համաձայնվում հրաժարվել իրենց հավատքից, ուղարկվում են ներքին նահանգներ:

(A.M.G., 7 N 2096).

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝ Ռազմական նախարարությանը

Թիվ 200: Գաղտնի¹:

Աթենք, 20-ը օգոստոսի 1915 թ.:
(Ստացվել է օգոստոսի 31-ին):

Կոստանդնուպոլսից ստացված հաղորդագրություն:
Թիվ 1 գործակալի օգոստոսի 11-ի թվակիր տեղեկությունը

Հաշտության մասին լրջորեն չեն խոսում:

Հայերի վիճակը շատ ավելի ծանր է, քան եղել է երբևէ: Թուրքերը նրանց արտաքսում են ամբողջ Անատոլիայից: Թուրքական հրոսակախմբերը նրանց գլոխում են ճանապարհներին: Նրանք նրանց կոլոպտում են, սպանում և առևանգում են կանանց ու երեխաներին: Մինչ այժմ և ոչ մի որոշում չի կայացվել այն մասին, թե ինչպես է պետք վերաբերվել հայերին մայրաքաղաքում: Հայ ազգության ամբողջությամբ ոչնչացնելու համար, թուրքերը գործում են դաժանորեն և հետևողականորեն:

(A.M.G., 7 N 2096).

Սալոնիկում Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոս պ. Սեռնը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Ը. թիվ 75:

Սալոնիկ, 30-ը օգոստոսի 1915 թ.:
(Ստացել են Կաբինետը և
Քաղ. վարչ. սեպտեմբերի 11-ին):

¹ Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

Այսօր Սալոնիկի հայկական համայնքը մատուցել է Թուրքիայում կոտորածների գոհը դարձած իր համակրոնակիցներին նվիրված հոգեհանգստի պատարագ: Քանի որ ինձ, ինչպես նաև Քառյակ դաշինքի* և չեզոք տերությունների իմ գործընկերներին, պաշտոնապես հրավիրել էին մասնակցելու այդ արարողությանը, ես՝ իբրև ինձ ներկայացնող պատգամավոր ուղարկեցի փոխհյուպատոս պ. Բարտ դը Սանդֆորին, որն այդ պաշտոնում նշանակում է ստացել:

Սգո արարողությունից հետո, ելույթներ են տեղի ունեցել հայերեն լեզվով, իսկ դրանցից մեկը՝ ֆրանսերեն լեզվով: Այդ վերջինի բնագիրը, որի պատճենը Ձերդ գերագանցությունը կգտնի կից, հանձնվել է արարողությանը մասնակցող տերությունների ներկայացուցիչներին, որոնք են, պ. դը Սանդֆորի հետ մեկտեղ, Ռուսաստանի փոխհյուպատոսը և Իտալիայի հյուպատոսության գործերի կառավարիչ փոխհյուպատոսը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 887, f. 180).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Սալոնիկի հայկական եկեղեցում արտասանված ելույթ

30-ը օգոստոսի 1915 թ.:

Պարոնայք,

Սալոնիկի հայկական գաղութը ձեզ իր ջերմագին շնորհակալություններն է հայտնում այն բանի համար, որ բարեհաճել եք մասնակցել հայկական ազգային սգին, Փոքր Ասիայում թուրքական հալածանքների գոհերի և նահատակների սգին:

Հայերը Թուրքիայում բնաջնջվում են: Մի ողջ ժողովրդի հետևողականորեն իրագործվող ոչնչացման համար, չորս ամսից ի վեր տեղի են ունենում խմբակային կոտորածներ, մարդկանց առևանգումներ, տեղահանություններ, կախսողան բարձրացնելու միջոցով մահապատիժներ, արտաքսումներ, ձերբակալություններ, ընտանիքների տարանջատում և շատ այլ բարբարոսական, միջնադարյան արարքներ. մի ժողովրդի, որը կարողացել է գոյատևել բազում դարեր շարունակ: Բայց ներկայումս նրան սպառնում է կատարյալ ոչնչացումը:

Իզմիդից մինչև Վան, Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով, ողջ Փոքր Ասիայում և ոչ մի քաղաք կամ գյուղ չի խնայվել. ընչազուրկներն ու հարուստները, առանց խտրականության, տեղահանվել են և ցիրուցան եղել. հայերը հափշտակվել են իրենց օջախներից, ուղարկվել անհայտ ուղղությամբ, որտեղ նրանց մեծամասնությունը կոտորվել է ճանապարհին, դաշտերում ու լեռներում. մայրերը և երեխաները բաժանվել են մեկը մյուսից և ցիրուցան եղել տարբեր ուղղություններով:

Թուրքական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների հովանու ներքո գործող զինված մահմեդական ժողովուրդը որդեգրել է հանցագործության, սպանության, առևանգման, բռնաբարության, կողոպուտի, բոլոր ձևերով դրսևորվող անարգանքի միջոցները:

Այս պահին ոչ ոք չի կարող ասել, թե Թուրքիայի երկու միլիոն հայերից որքանն է ողջ մնացել:

* Նկատի ունի 1915 թ. սեպտեմբերի 6-ին Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև կնքված դաշինքը: - Ծ. թ.:

Բացառապես մահմեդականներով բնակեցված Թուրքիա ստեղծելու երիտթուրքերի ծրագիրն իրականացվում է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գործակալների միջոցով, որոնք ձեռնամուխ են եղել հայ ազգության բնաջնջմանը: Բոլոր չարագործություններն իրագործվել են աներկյուղ և անհողորդ ձևով, քանի որ քաղաքակիրթ Եվրոպան այլևս իր լիազոր ներկայացուցիչները չունի այս դժբախտ երկրում, որոնք կարող էին տազնապահար անել այս հանցագործներին և իրավիրել իրենց հարգարժան կառավարությունների ուշադրությունը: Այսպիսով, այսօր բողոքի ձայն բարձրացնելով այս վայրագությունների առթիվ, Սալոնիկի հայ գաղութը խնդրում է ձեզ, պարոնայք, իր վշտալից զգացմունքները ձեր կառավարություններին հաղորդողի դերում հանդես գալու՝ այս ժողովրդի ոչնչացմանը վերջ դնելու նպատակով, որն արդեն շատ է տառապել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 181-181 v).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Ճ. թիվ 270:

Կահիրե. 3-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել են Կար. սեպտեմբերի 13-ին,
Քաղ. վարչ. սեպտեմբերի 14-ին):

Իր նամակում, որի պատճենը Ձերդ գերագանցությունը կզտնի սրան կից, Ն {որին} շ {նոր- հություն}, Ն {որին սրբազնություն} և Թորգոմն ինձ է փոխանցել մի հաղորդագրության թարգմանությունը, որը պետք է հղված լինի Բուլղարիայի հայ արքեպիսկոպոսությանը և որը վերաբերում է հայերի կացությանը բուրբակյան նահանգներում:

Ես պատիվ ունեմ այս ծրարում ձեզ փոխանցել այն փաստաթղթի բնագիրը, որին վերաբերում է խոսքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 182).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

Եգիպտահայերի պրելատ, Ն {որին սրբազնություն} և Թորգոմն՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Ա. Դեֆրանսին

[Պատճենը]:

Կահիրե, 28-ը օգոստոսի 1915 թ.:

Ես պատիվ ունեմ սույնի հետ մեկտեղ Ձերդ գերագանցությանը հանձնել 1915 թ. {հունիսի} 30-ի/հուլիսի 13-ի թվակիր մի նամակի թարգմանությունը, որը Կոստանդնուպոլսում գտնվող շատ վստահելի սկզբնաղբյուրից է հղվել Բուլղարիայի հայ արքեպիսկոպոսությանը և որը հիշատակված նստավայրի արքեպիսկոպոս, Ն {որին} գ {երապատվություն}, Ն {որին սրբազնություն} և Տուրյանը հենց նոր ինձ է փոխանցել վերջին հուլիսի 22-ի իր նամակի հետ մեկտեղ:

Ձերդ գերագանցության տրամադրության ներքո դնելով վերոհիշյալ նամակը, ես առաջին հերթին կատարում եմ իմ պարտականությունը և իրականացնում ոչ միայն այն համայնքի, որին ես այստեղ ներկայացնում եմ. այլև ողջ ազգի բաղձանքը, որը եվրոպական տերությունների բարեհաճ ուշադրությունն աննկարագրելի բռնություններով ենթարկվող մեր խեղճ Հայաստանի ճակատագրի վրա հրավիրելն է, բռնություններ, որոնց զոհը նա առ այսօր դարձել է և որոնք հենց նոր շատ լուրջ ընթացք են ստացել՝ սպառնալիքի տակ դնելով նրա արդեն իսկ երեքուն գոյությունը:

Դուք կբարեհաճեք, գերագանցություն, փոխանցելով խնդրո առարկա նամակն ում որ հարկն է, հրավիրել Հանրապետության կառավարության ուշադրությունը ներկա կացության վրա, որը դարձել է վերին աստիճանի ճգնաժամային և վերջակետ կղնք մի իրավիճակի, որն օր-օրի վատթարանում է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 183).

II

Կոստանդնուպոլսից Ն {որին սրբազնություն} և Ղևոնդ Տուրյանին հղված նամակ, որը վերջինս փոխանցել է Եգիպտոսի հայկական արքեպիսկոպոսությանը

Ն¹:
[Պատճենը]:

Կոստանդնուպոլիս, 30-ը {հունիսի}/13-ը հուլիսի 1915 թ.:

Սկսած մայիսի 25-ից իրադարձությունները բուռն զարգացում են ապրել և ազգի կացությունը թևակոխել է թշվառության ու լարվածության իր ամենածայրահեղ փուլը: Մինչ նշված ամսաթիվը մենք տեղյակ էինք, որ բռնի արտաքսման գործընթացն ուժի մեջ է եղել միայն Կիլիկիայի մի քանի քաղաքներում և գյուղերում, իսկ ինչ վերաբերում է Էրզրումին, մեզ առանձին շշուկներ էին հասնում. այսօր սակայն, մենք որոշակի սկզբնաղբյուրից գիտենք, որ Կիլիկիայի քաղաքների ու գյուղերի ամբողջ հայ բնակչությունն արդեն զանգվածաբար արտաքսվել է դեպի Հալեպի հարավային կողմում գտնվող անապատային տարածաշրջանները:

Սկսած Սամսունից ու Կեսարիայից մինչև Դիարբեքիր ու Եդեսիա՝ ճգնաժամ փայրելու մեծաշուք Տրապիզոնը, Սվազը, Խարբեքը¹, Բլիլիսը, Վանն ու Դիարբեքիրը, քաղաք-

1 Թարգմանված է հայերենից:
2 Ուրֆայի հայկական անվանումը:
3 Խարպուտի հայկական անվանումը:

ների և այնուհետև նահանգների հայ բնակիչները, մեծահասակ ու փոքրահասակ բոլոր հայերը, առանց որևէ բացառության, զանգվածաբար տեղահանվել են դեպի Միջագետքի անապատները, որոնք ձգվում են Հալեպի հարավային կողմի, Մեսոպի և Բաղդադի միջև ընկած շրջանում:

«Հայաստանը առանց հայերի»՝ այսպիսին է օսմանյան կառավարության ծրագիրը: Ի դեպ, արդեն սկսել են մահմեդականներին տեղավորել հայերի կողմից այս ձևով լքված թե՛ հողերում և թե՛ տներում:

Բնավ կարիք չկա նշելու, որ այս առթիվ կառավարության տված հրահանգների համաձայն, նրանք, ովքեր այս ձևով են տեղահանվել, անկարող էին որևէ բան վերցնել իրենց հետ: Բացի դրանից, հիշատակված վայրերում չկա հաղորդակցության որևէ միջոց, քանի որ դրանք արդեն բռնազրավվել են զինվորական իշխանությունների կողմից:

Այսպիսով, հայ գաղթականները, մեկից երկու ամիս շարունակ, հարկադրված են ճանապարհորդել ոտքով՝ հասնելու: համար անապատի այն անկյունը, որը նրանց հատկացվել է իբրև գերեզման: Մեզ արդեն լուրեր են հասնում, որ ճանապարհի ողջ երկայնքով սփռված են դիակներ, և որ Եփրատի ջրերն իրենց հետ տանում են խեղճ գաղթականների մարմինները: Նրանց մյուս մասը՝ անապատում, առանց ծածկի, գուրկ աշխատանք ունենալու հնարավորությունից, որը փախուստի պահին ի վիճակի չի եղել որևէ բան վերցնելու իր հետ և գտնվելով ամենակատարյալ գրկանքների մեջ՝ անապատում դատապարտված է աղետալի կործանման:

Եթե այս ծրագիրն արտաքուստ չի ընդգրկում իր մեջ կոտորածին հատուկ տարրեր, այդուհանդերձ, այն սարսափելի և չտեսնված կոտորած է:

Հարկ է գիտենալ, որ գորակոչելով 20-ից 45 տարեկան տղամարդկանց, 15-ից 20 և 45-ից 60 տարեկան տղամարդկանց հավաքագրել են ռազմական փոխադրումներն իրականացնելու համար:

Նրանք, ովքեր վճարում էին փրկագնի հարկ («բեդեյ»), արտաքսվել են կամ տարբեր առիթներով բանտարկվել, այնպես որ, տարագրյալների թվում միայն ծերունիներն են, կանայք և երեխաները, որոնք պետք է անցնեն այնպիսի վայրերով, որտեղից նույնիսկ խաղաղ ժամանակներում անհնար էր անցնել առանց կողոպուտվելու կամ նույնիսկ սպանվելու: Բացի դրանից, չեթեները (թուրքական հրոսակախմբերը)՝ մեծ ճանապարհի գողերը և նույնիսկ ժանդարմներն ու կառավարության պաշտոնյաներն իրենց պարտքն են համարում նրանց կողոպուտել, առևանգել և անպատիժ բռնաբարել աղջիկներին: Ընդհանուր առմամբ մեզ անգամ լուրեր են հասել այն մասին, որ նրանց բռնի ձևով հարկադրել են ընդունել իսլամը: Թվում է, թե բնակիչները որևէ այլ ելք չունեն իրենց կյանքը փրկելու համար:

Այդուհանդերձ, ռազմական խորհուրդները գործում են անողորմաբար: Չեզ, անկասկած, հայտնի է դարձել, որ Կոստանդնուպոլսում 20 հնչակյանների կախաղան են բարձրացրել: Ընդունված որոշման նրանց վերաբերող հատվածը չի համապատասխանում պետական օրենքներից և ոչ մեկին: Նույն օրը Կեսարիայում 12 այլ անձանց ևս կախաղան են բարձրացնում՝ այն հրահանգներին հետևելու պատճառաբանությամբ, որոնք նրանք ստացել էին Տաշնակցական [sic]՝ և Հնչակյան կուսակցությունների՝ Բուխարեստում գումարած գաղտնի ժողովի կողմից: Այս ճանապարհով մահվան դատապարտվածներից բացի, 32 անձինք դատապարտվել են տարբեր պնտիժների. այն է՝ 10-ից 15 տարվա միջև տատանվող տաժանակիր աշխատանքների: Վերջիններս երևելի և ազնիվ առևտրականներ էին, որոնք անդամագրված չէին որևէ կուսակցության: Կիլիկիայում նույնպես 12 անձինք են կախվել: Ամեն օր

1 Իմա՝ դաշնակ կամ Դաշնակցություն:

կայացվում են դատավճիռներ: Չենքերը, գրքերը, պատկերները և այլն՝ բավարար դրդապատճառներ են, որպեսզի հանգեցնեն բանտարկության մի քանի տարով:

Անհամար են նրանք, ովքեր մահանում են հարվածներից ու բռնություններից. այսպես, 13 մարդ գոհվել է Դիարբեքլիում, 6-ը՝ Կեսարիայում և այլն: Կան նաև այնպիսիք, որոնք առանց ռազմական խորհուրդներին ներկայանալու, սպանվել են ճանապարհին. այս ձևով են գոհվել Շապին-Գարահիսարից Սվազ տեղափոխվող 13 անձինք, այսպես են կնքել իրենց մահկանացուն նաև հայ քահանաները, որոնց Սու Շեհրկից [sic]՝ Սվազ էին տեղափոխում ձեռքերը մեջքներին կապած՝ ծագումով Պուրկ գյուղից հիմա այլ մարդկանց հետ մեկտեղ և այլն:

Ես այլևս չեմ հիշատակում այլ վայրագություններ, որոնք ամենուր տեղի են ունեցել զենքերի փնտրելու և հեղափոխականներ հայտնաբերելու նպատակով: Ո՛չ մի տուն, ո՛չ մի պրեյատություն, ո՛չ մի եկեղեցի, ո՛չ մի դպրոց գերծ չի մնացել խուզարկություններից:

Հարյուրավոր կանայք, աղջիկներ և նույնիսկ երեխաներ տառապում են բանտերում: Եկեղեցիները և վանքերը կողոպուտվել են, ավերվել ու ասպատակվել: Նույնիսկ պրելատներին չեն խնայել: Բրուսայի պրելատ, Նոթին սրբազնություն} Պարզ Դանիելյանը, Տրապիզոնի պրելատ, Նոթին սրբազնություն} Գևորգ Տուրյանը, Կեսարիայի պրելատ, Նոթին սրբազնություն} Խոսրով Բեհրիզյանը, Շապին-Գարահիսարի պրելատ, Նոթին սրբազնություն} Վաղինակ Թուրիկյանը, Չարսանջակի պրելատ, Նոթին սրբազնություն} Գևորգ Նալբանդյանը և ուրիշներ ձերբակալվել են ու հանձնվել ռազմական խորհուրդներին: Դիարբեքլի պրելատ, Նոթին սրբազնություն} Մկրտիչը ավանդել է հոգին բանտում ստացած հարվածներից: Որևէ այլ տեղեկություն մյուս պրելատների մասին չկա: Շատ հավանական է, որ նրանց մեծ մասը բանտ է նետվել: Ներկայումս Թուրքիայում բոլոր հայերը պահվում են բերդամրոցներում. ամեն մի թղթակցություն և յուրաքանչյուր հեռագրային հաղորդակցություն նրանց հետ դադարել է:

Վանի և Բիթլիսի շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերը կողոպուտվել են, իսկ բնակիչները կոտորվել: Ընթացիկ ամսի սկզբին կոտորածը Շապին-Գարահիսարում այնքան էր ծավալվել, որ այնտեղ, ինչպես ասում են, հազիվ մի քանի երեխաներ են փրկվել: Դժբախտաբար տեղեկությունները մեզ են հասնում կամ մեծ ուշացումներով, կամ մեծ դժվարություններով:

Այսպիսով, ինչպես դուք տեսնում եք, Թուրքիայում հայերն իրենց վերջին օրերն են ապրում: Մենք գուրկ ենք որևէ միջոցից մման ճակատագրի վախճանը հետաձգելու համար: Եթե արտասահմանի հայերին չհաջողվի նաև չեզոք պետությունների շրջանում մեր ճակատագրի նկատմամբ կարեկցանք առաջ բերել, մի քանի ամիս անց, մեկ և կես միլիոն հայերից շատ քչերը կփրկվեն:

(Ստորագրություն):

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 887, ff. 184-187).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 214:

Կահիրե, 10-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 16.30-ին:
(Ստացվել է ժ. 16.45-ին):

Մուսա լեռան վրա, որը հարավում է՝ Ալեքսանդրետի ծոցի և Անտիոքի մոտ, վեց հազար հայեր կոտորածներից խուսափելու համար ապստամբել են. նրանք մեր ռազմաճակատներից խնդրում են իրենց զենքեր տալ պաշտպանվելու համար և կանանց ու երեխաներին տեղափոխել ապահով վայր:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 870, f. 90).

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 217:

Կահիրե, 11-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 1.30-ին:
(Ստացվել է ժ. 3.20-ին):

Իմ թիվ 214 հեռագրի շարունակությունը՝

3-րդ էսկադրան գլխավորող ծովակալը՝ Մուսա լեռան հայերի և նրանց կանանց համար ապաստան է խնդրել Կիպրոսից:

Քանի որ Կիպրոսը մերժել է, ծովակալն ապաստան է խնդրում Եգիպտոսում: Անձամբ գեներալ Մաքսուելլը, որը բարեհաճ է տրամադրված, զեկուցել է այդ մասին (Գերագույն կոմիսարին)¹, որը հրահանգներ է խնդրել Լոնդոնից: Այս դժբախտների թիվն անցնում է երեք հազարից: Չնայած այն բանին, որ այստեղ Սիրիայի և Պաղեստինի գաղթականներն արդեն մեծ թիվ են կազմում, ցանկալի կլինի, որ նրանք հյուրընկալվեն Եգիպտոսում, որը թվում է, թե մնում է իբրև միակ հնարավոր ապաստարան:

Ես երախտապարտ կլինեմ, եթե Չերդ գերազանցությունն այս ոգով միջնորդությամբ հանդես գա Լոնդոնում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 870, f. 93).

1 Սեպտեմբերի 10-ի վերը հրապարակվել է թիվ 67 փաստաթղթում:
2 Փոխծովակալ Դարտինգ ոչու Ֆուրնեն:
3 Սըր Հենրի Մակ Մահոնը:

**Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության արխիվապահներ
պ(արոնայ)ք Ռորեր դյու Գարդիեն և Բորուն՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Ծ. թիվ 43՝

Պերա, 11-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել է Քաղ. վարչ. 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին):

Հինգշաբթի, 10-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Մենք պետք է Հայկական հարցին վերաբերող մի հատուկ ծանուցագիր կազմեինք: Այս պահին ճշգրիտ տեղեկություններ ի մի բերելու անհնարինությունը հարկադրում է մեզ հրաժարվել դրանից: Մեր բարեկամներից մի քանի հայեր, որոնք հավանաբար ի վիճակի են մեզ փաստաթղթեր ներկայացնելու, գտնվում են այնպիսի սևեռում հսկողության ներքո, ապրում այնպիսի տագնապալից պայմաններում, որ հարկ է երկյուղել. ինչպես իրենք են մեզ ասում, նրանց այցելելու կամ ժամադրվելու միջոցով՝ նրանց վարկաբեկելուց: Ոմանք մեզ են փոխանցել մի քանի ծանուցագրեր, բայց առանց անհրաժեշտ ճշգրտումների, և այս պահից ի վեր անհնար է խորհել, թե կարելի է ճշգրիտ ու լիարժեք պատկերացում կազմել վերջին ամիսներին կայսրության բոլոր շրջաններում հայ բնակչության նկատմամբ կիրառված վայրագությունների մասին:

Հալեպում պաշտոնաթող հյուպատոս պ. Գյուլիի հաղորդագրությունը², որը մենք ուղարկել ենք մի քանի շաբաթ առաջ, կացությանն առնչվող առաջին ակնարկն է: Մենք կարծում ենք, որ այն, ասելու չէ, թե որքան է ծանր: Այսօր ևս, տեղեկանում ենք նոր կոտորածների մասին, որոնք վերջերս են կազմակերպվել Խարբերդում (որտեղ խոսում են 40000 սպանվածների մասին), Անգորայում (10000), Իզմիլում, Բրուսայում:

Կոստանդնուպոլսում հայկական ծագում ունեցող բոլոր ռուսահպատակներն անցած գիշերվա ընթացքում ձերբակալվել են: Կայծում են, որ հայերի թիվը, որոնց նկատմամբ ներքին նահանգներում արտաքսման միջոցներ են կիրառվել, հասնում է 700000-ի, իսկ նրանց թիվը, ովքեր կենդանի չեն մնացել՝ ավելի քան 400000-ի:

Իշխանություններն ամենուր գործում են հետևյալ ձևով. էական չէ, թե որ շրջանի կամ տեղանքի հայերը՝ որևէ անսաթվի և որևէ հեռավոր ուղղությամբ մեկնելու հրաման են ստանում: Նրանց համախմբում են քարավաններում և ճանապարհի դնում: Ճանապարհին նախօրոք առաջ անցած հրոսակախմբերը գրոհում են շարասյունը, կողոպտում և կոտորում մարդկանց մեծ մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 907, ff. 39 v-40).

1 Մենք արտասպասում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 Տե՛ս վերը թիվ 58 փաստաթուղթը (հավելված 1):

**Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի շտաբի պետ, նավի կապիտան
Շամոնարը՝ Պորտ-Սաիդում բրիտանական զինված
ուժերի հրամանատար, փոխգնդապետ Էլզուդին**

Պորտ-Սաիդ, 12-ր սեպտեմբերի 1915 թ.:

Ես շտապում եմ պատասխանել զեներալ Մաքսուելլի տված հարցերին.

1/ Հայերը, որոնց վերաբերում է խուսքը, նրանք են, ովքեր բնակվում էին Անտիոքի ծոցի հյուսիսում վեր խոյացող Մուսա լեռան շրջանի գյուղերում, այն է՝ Յողուն-Օլուբում, Բեգտիասում [sic]¹, Հաջի-Հաբիբլիում, Քաբուսիում, Քադուբեյում [sic] և այլն...

Այս շրջանի հայերը վերջին հուլիս ամսի 30-ին երկիրը լքելուն վերաբերող հրաման են ստացել: Իմաստնացած այն փորձից, որն առնչվում է այն ամենին, ինչ տեղի էր ունեցել Չեյթունում և Դիարբեքիում, նրանք ավելի շուտ գերադասել են փորձել դիմադրելու երիտթուրքերին, քան լքելու իրենց ունեցվածքը:

Նրանց՝ թվով շուրջ 5-ից 6000 հոգու, ներառյալ կանայք, երեխաները և ծերունիները, հաջողվել է պահպանել իրենց դիրքերը Մուսա լեռան լեռնային զանգվածում:

Հետևյալ խնդրագիրը (պատճենը)², որը դիմադրության ղեկավարներից մեկի՝ Պիեռ Դիմլաբյանի կողմից հանձնվել է անձամբ ծովակալին, ձեզ իրագրել կղարձնի հարցի էությունը:

2/ Հայերին շրջափակող թուրքերը կանոնավոր գործերն են, որոնք, ինչպես ասում են հայերի առաջնորդները, գտնվում են գերմանացի սպաների հրամանատարության ներքո: Սկզբում նրանց թիվը հասնում էր 1000-ից 1500-ի, բայց ի պատասխան հայերի դիմադրության, նրանց թիվը հսկայական չափերով աճել է:

Ամսի 5-ին ֆրանսիական «Գյուիչեն» հաժանավը, որն այս հայերի հետ հաղորդակցվելու համար, որոնց օգնության կանչի ազդանշանը նկատել էր, ափ էր ուղարկել մի նավակ, հարկադրված է եղել կրակ բաց անել՝ պաշտպանության ներքո վերցնելու համար այդ նավակը, որն աշխույժ հրաձգության տեղիք էր տվել թուրքերի մի մասի կողմից, որոնց հաջողվել էր մերձենալ ափից: Քանի որ «Գյուիչենը» շատ էր մոտեցել ցամաքին՝ օգնություն ցուցաբերելու համար նավակին, որում գտնվող հայերից մեկը ծանր վիրավորվել էր, նավակողին զնդակներ էին դիպել:

3/ Ամսի 6-ին ծովակալն անձամբ տեսել է առաջնորդներից Պիեռ Դիմլաբյանին, որը նրան խնդրել է դուրս բերել կանանց, երեխաներին, ծերունիներին, ավելացնելով, որ մարտունակ տղամարդիկ կդիմադրեն շատ երկար, եթե հնարավոր լինի նրանց տրամադրել 200 կամ 300 հրացան, ռազմամթերքներ և հարյուրի հասնող այլուրի պարկ:

Ամսի 7-ին ծովակալը մեկնել է Ֆամագուստա՝ հարցեր ուղղելու համար կղզու Գերագույն կոմիսարին³, որպեսզի տեղեկանա, թե արդյոք նա ի վիճակի՞ է ընդունել այս գաղթականներին Կիպրոս կղզում: Հետևել է ժխտական պատասխան:

Ամսի 8-ին ծովակալը տեսել է բոլոր հայ առաջնորդներին: Նրանք նրան տեղեկացրել են, որ ուժերը զգալիորեն ավելացել են:

1 Իմա՝ Բիբիաս:
2 Արտատպված չէ:
3 Սրբ Ջոն Քլոսոնը:

Ամսի 10-ին «Դեզեն», որը մնացել էր Մուսա լեռան առջև հսկողությունն ապահովելու համար, ռադիոգրով ծովակալին ազդարարում էր, որ թուրքերը գրոհում են, որ լսելի է հրաձգության ձայնը և թույլտվություն էր խնդրում ռմբակոծելու թուրքերի կողմից գրավված Քաբուսի գյուղն ու նրա շրջակայքը: Նա ավելացնում էր, որ թվում է, թե ծառացել է մարդկանց դուրս բերումը կարճ ժամկետում իրականացնելու անհրաժեշտությունը, և որ մարտնչողների ռազմամթերքները կբավականացնեն միայն երկու օր:

Ծովակալը նրան պատասխանում է, որ մարդկանց դուրս բերումը հնարավոր չէ իրականացնել Կիպրոսում, որ ինքը բանակցություններ է վարում Եգիպտոսի անգլիական իշխանությունների հետ, իրավիճակի մասին տեղեկացրել է ֆրանսիական կառավարությանը և հարկ է ձեռնարկել մարդկանց նավ տեղափոխելը միայն այն դեպքում, եթե վտանգն անխուսափելի թվա:

Ամսի 11-ին «Դեզեն» հրամանատարը հեռագրում էր այն մասին, որ մարդկանց դուրս բերումը նրան թվում է իբրև կատարյալ անհրաժեշտություն, և որ ինքը մարդկանց նավ տեղափոխելուն ձեռնամուխ կլինի ամսի 12-ի առավոտյան: Ֆրանսիական 5 նավեր գտնվում են դեպքի վայրում:

Մարտնչողները ևս նավ կբարձրանան. առկա է ռազմամթերքների պակաս:

4/ Համաձայն հայերի խոսքերի, թվում է, թե պաշարող թուրքերը ստացել են կարևոր օժանդակ ուժեր և ներկայումս նրանց թիվը հասնում է բազում հազարների:

(A.C.M., SS S 5).

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին**

Հ. թիվ 220:

Կահիրե, 14-ր սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 10.35-ին:
(Ստացվել է ժ. 14.10-ին):

Երեկ և այսօր առավոտյան մեր հաժանավերով Պորտ-Սաիդ ժամանեցին Մուսա լեռան երեք հազար չորս հարյուր հիսուն հայեր: Այս նավերը պետք է անհապաղ կրկին ձեռնամուխ լինեն իրենց նավարկությանը: Սպասելով վերջնական լուծմանը, ծովակալ Դարրիոն, տեղական իշխանությունների համաձայնությամբ, գաղթականներին տեղավորելու և կերակրելու համար, ձեռնարկել է անհրաժեշտ միջոցներ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 890, f. 3).

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբրոնը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Գելկասեին**

Հ. թիվ 2069:

Լոնդոն, 14-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 19.30-ին:

Պատասխան ձեր թիվ 2850 հեռագրին¹:

Ի պատասխան իմ նախորդ հաղորդագրության, որը վերաբերում էր 3000 հայ գաղթականներին, սրբ Ա. Նիկոլտոնն այսօր ինձ ասաց, որ Եգիպտոսի և Կիպրոսի անգլիական իշխանությունները հայտարարում են, թե հնարավոր չէ նրանց ընդունել կացարանների տրոջան պատճառով: Սրբ Ա. Նիկոլտոնը հանգում է այն հետևությանը, թե հարկ է դիմել Լաալիայի օգնությանը, որը, հավանաբար, կկարողանա նրանց ընդունել Ռոդոսում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 4).

**Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության
հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին**

Հրատապ:

Փարիզ, 14-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:
(*Ստացել են* Կաբինետը և
Քաղ. վարչ. սեպտեմբերի 15-ին):

Նորին մեծության կառավարությունը գիտակցում է, որ Անտիոքի գրեթե 4000 հայ գաղթականները նավ են տեղափոխվում կամ տեղափոխվել ֆրանսիական երրորդ էսկադրայի միջոցով և որ առաջարկվել է նրանց ափ դուրս բերել կամ Եգիպտոսում, կամ Կիպրոս կղզում:

Նորին մեծության կառավարությունը բացարձակապես անտեղյակ է այն հանգամանքներին, որոնց առկայությամբ ֆրանսիացի ծովակալը ձեռնարկել է խնդրո առարկա գաղթականների նավ տեղափոխումը և ցանկություն ունի ֆրանսիական կառավարության ուշադրությունը հրավիրել այն հարցի վրա, որ թե՛ Եգիպտոսը և թե՛ Կիպրոսն արդեն լեփ լեցուն են գաղթականներով, և որ այդտեղ ապաստարաններ չկան հավելյալ մեծաքանակ խմբերի համար: Բացի դրանից, եթե նկատի ունենանք տրամադրվածությունների ներկա վիճակն այս երկու վայրերում, խիստ անցանկալի կլինի, որ բուրբերի և քրիստոնյաների միջև տեղի ունեցած ապստամբական պայքարի զոհերն ափ հանվեն այդտեղ:

Հետևաբար, Նորին մեծության կառավարությունը չի կարող տալ իր համաձայնությունը՝ գաղթականներին ո՛չ Եգիպտոսում, ո՛չ Կիպրոսում ընդունելու հարցում և հույս է հայտնում,

¹ Արտատպված չէ:

որ ֆրանսիական կառավարությունն ի վիճակի կլինի կազմակերպել կամ նրանց ժամանակավոր տեղափոխումը Ռոդոսում, կամ նրանց տեղափոխումն Ալժիր:

Լորդ Բերթին՝ Թեյմլից, սրբ Էդուարդ Գրեյի կողմից հանձնարարություն է ստացել Նորին գերագնացություն Արտաքին գործերի նախարարին խնդրանքով դիմելու մասին, որպեսզի նա, որքան հնարավոր է արագ, իրեն տեղեկացնի ֆրանսիական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 5-7).

**2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի
հրամանատարի ժպ, դերծովակալ Դարրինոն՝ Պորտ-Սաիդի
բրիտանական զինված ուժերի հրամանատար, փոխգնդապետ Էլզուդին**

Ճ. թիվ 271:

«Ժորեգյուիբերիի» տախտակամածից,
Պորտ-Սաիդ, 14-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Համաձայն ինձ հասած տեղեկությունների, «Մուֆուկում» կան դեռևս հազարի հասնող ազատ տեղեր: Եթե դուք ինձ կարողանայիք հնարավորություն տալ տնօրինելու գաղթականների ճակատագիրը, ես այն կօգտագործեի այս նավ տեղափոխելու՝

1/ այն 457 գաղթականներին, որոնց «Ծովակալ Շարները» կբերի այստեղ այսօր կեսօրին. այդ հաճանավը պետք է ետ վերադառնա վաղը՝ սեպտեմբերի 15-ին.

2/ այն 500 գաղթականներին, որոնք ներկայումս գտնվում են «Գյուլչենի» վրա, որն ակնհայտորեն գերծանաբեռնված է:

«Գյուլչենն» իր տախտակամածի վրա ունի 8 ծանր վիրավոր հայեր: Ես ձեզ խնդրում եմ բարեհաճել ինձ տեղեկացնելու, թե կարո՞ղ եք դուք արդյոք, եթե առիթը ներկայանա, ընդունել նրանց հիվանդանոցում. ո՞ր է նրանց տեղափոխելու «Գյուլչենը» և ո՞ր ժամին:

(A.C.M., SS S 4).

**Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության
հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին**

Հրատապ:

Փարիզ, 15-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:
(*Ստացել է* Կաբինետը սեպտեմբերի 15-ին):

Նորին մեծության դեսպանը՝ պատիվ ունի Նորին գերագանցություն Արտաքին գործերի նախարարի քննությանը հանձնել Եգիպտոսում կամ Կիպրոսում ափ դուրս չհանված հայ զաղթականներին վերաբերող երեկվա թվակիր հուշագիրը²:

Նորին մեծության կառավարությունը մույն բովանդակության՝ երեկվա թվակիր հեռագիր է ստացել Եգիպտոսի Գերագույն կոմիսարից, համաձայն որի 5000 (հինգ հազար) հայ գաղթականներ ափ էին դուրս բերվում: Եգիպտական կառավարությունը ժամանակավոր միջոցներ է ձեռնարկում նրանց ծածկով ապահովելու և Պորտ-Սաիդում պահելու համար, բայց նրանց ժամանումը մեծապես բարդացնում է ծառայողական անձնակազմի վիճակը և հարվածում դրամական միջոցներին:

Նորին մեծության դեսպանը Նորին մեծության կառավարությունից հանձնարարություն է ստացել համոզելու ֆրանսիական կառավարությանը՝ զաղթականներին, որքան հնարավոր է արագ, տեղափոխելու այլ վայրեր:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 190).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 2075:

Լոնդոն, անթվակիր¹:
(Ստացվել է 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին, ժ. 19.20-ին):

Պատասխան թիվ 2868 հեռագրին⁴:

Ես կրկին խոսեցի սրբ Էդուարդ Գրեյի հետ Մուսա լեռան հայերի մասին: Նա ինձ ասաց, որ Եգիպտոսում և Կիպրոսում գտնվող բրիտանական ներկայացուցիչները համառորեն պնդում են, որ իրենց ազատագրեն այդ դժբախտներին ափ դուրս բերելու հույսով, քանի որ իրենց ունեցած տարբեր բնույթի միջոցները հատկացվել են Դարուանտի հիվանդներին ու վիրավորներին: Նա ավելացրեց, որ Կահիրեի դիվանագիտական գործակալի՝ մերժումն արդարացվում էր նաև քաղաքական պատճառներով: Եգիպտոսի մահմեդականները, որոնց վրա զգալի է սենուսիների ազդեցությունը, խիստ գրգռված են և սուլթանի դեմ ապստամբած հայերին ապաստան հատկացնելը խնդրում են պատճառ կոչելով: Թվում է, թե հնարավոր չէ ստանալ անգլիական կառավարության օժանդակությունը: Մենք կարող ենք դիմել Իտալիային՝ Ռոդոսի համար, իսկ անհաջողության պարագայում՝ վճիռ կայացնել հայերին Թուրքիա տեղափոխելու մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 8).

1 Սրբ Ֆրանսիա Բերթին:
2 Վերն արտատպված է թիվ 73 փաստաթղթում:
3 Փոստով, առանց ծածկագրի:
4 Արտատպված չէ:
5 Սրբ Հենրի Մակ Մահոնը:

Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին՝ Հոնոմում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Կամիլ Բարրերին

Հ. թիվ 1354:

Փարիզ, 15-ր սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 20.15-ին¹:

Միջախում նավարկող ֆրանսիական նավերն ընդունել են և ժամանակավորապես Ալեքսանդրիայում ափ դուրս բերել 3000 հայերի, որոնք մագապուրծ էին եղել թուրքական կոտորածներից ու ապաստանել Մուսա լեռան կարկառու, որտեղ փորձել էին դիմադրել թուրքական զորքերին: Եգիպտոսում և Կիպրոսում գտնվող սնգլիական իշխանությունները, որոնք արդեն հիվանդանոցներում տեղավորել են մեծ թվով հայերի, կացարանների սղոթյան պատճառով, հնարավորություն չունեն ընդունել այս զաղթականներին: Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք հարցնեք իտալական կառավարությանը, թե արդյո՞ք նա կկարողանա նրանց ստյաստան հատկացնել Ռոդոսում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 9).

2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ Դարրինոն՝ Սուեզի ծովային ջրանցքի Համաշխարհային ընկերության տարանցումային գլխավոր գործակալ պ. Մ. Դյունոնին

Ճ. թիվ 279:

«Ժորեգյուլիբերիլ» տախտակամածից, Պորտ-Սաիդ, 15-ր սեպտեմբերի 1915 թ.:

Տեղական զինվորական իշխանությունների հետ ձեռք բերված համաձայնությունից հետո որոշում է կայացվել հայ զաղթականներին, որոնց հանգամանքները մեզ հարկադրել են դուրս բերել Մուսա լեռան գանգվածից, համախմբել Սուեզի ջրանցքի ասիական ափում գտնվող համակենտրոնացման ճամբարում:

Պ. գնդապետ Էլգուրը, Ինթերիջենս Օֆիսի տնօրենը, որը սկսած առաջիկա հինգշաբթի օրվանից կստանձնի հայ բնակչությանը կերակրելու պարտականությունների կատարումը, գուրկ է 4000 անձանց համար նախատեսված սննդամթերքներ տեղափոխելու անհրաժեշտ միջոցներից: Նա ինձ խնդրել է անձամբ միջնորդել «Սուեզի ջրանցքի ընկերությանը», որպեսզի վերջինս ամեն օր նրան տրամադրի այն միջոցները, որոնց կարիքն ունի: Դրանք են՝

1 Փոստով, առանց ծածկագրի:

բուքսիրային նավը և տափանավը, որոնք ունենան մոտավորապես 4000 մթերաբաժիններ պարունակելու հնարավորություն:

Այս բուքսիրային նավն օրական կատարի երկու ճանապարհորդություն և մտքատան ափին պետք է որվի զինվորական իշխանությունների ենթակայության ներքո՝ առավոտյան ժամը 9-ին և երեկոյան ժամը 4-ին: Նրա ծառայությունը կսկսվի հինգշաբթի օրը՝ ամսի 17-ին: Ես ինձ բույլ եմ տալիս ձեզ պնդելու, առավել ևս համառ ձևով, որ ամենից առաջ խոսքը վերաբերում է վերին աստիճանի մարդասիրական և հասարակական գործի, որին մասնակցելու հնարավորությունը «Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը» չի ցանկանա բաց թողնել:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք տեղեկացնել, եթե այդ հնարավոր է մինչ վաղը երեկո, այն որոշմանը, որը կընդունվի:

(A.C.M., SS S 4).

79

Հռոմում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Կամիլ Բարրերը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասենին

Հ. թիվ 731:

Հռոմ, 16-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 20.40-ին:

Պատասխան Ձեր թիվ 1354՝ հեռագրին:

Թագավորական կառավարությունն ինձ տեղեկացրել է, որ Ռոտոս կղզին արդեն ընդունել է բազմաթիվ գաղթականների, և տեղի գլխավոր հրամանատարը խնդրել է գաղթականներ այլևս չուղարկել: Այս պայմաններում, անհնար է այնտեղ ընդունել այն հայերին, որոնց վերաբերում է խոսքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 191).

80

Դեպարտամենտի ծանուցագիրը՝

Փարիզ, 16-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Կասկածելի է թվում, որ Ալժիրում, Թունիսում կամ Մալոկկոյում հնարավոր լինի տեղաբաշխել Անտիոքից եկած չորսից հինգ հազար հայ գաղթականներին:

Իրականում, չի թվում, թե այս երկրներում յոթն զգալ է տալու աշխատուժի պակասը, բայց դրա փոխարեն՝ վտանգավոր կլինի այս հայերին մահմեդական բնակչության հետ հա-

1 Տես վերը թիվ 77 փաստաթուղթը:

2 Հասցեագրված է պ. Գուին:

որուակցության մեջ դնելը, որը կլառնա քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքական զենքի տարած հաջողությունների տպավորիչ վկայությունը:

Այդուհանդերձ, պատրաստվել եմ հեռագրեր, որոնք կլից ներկայացնում ենք:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 192).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասենին՝ պ{արոնայ}ք Ալժիրի գլխավոր նահանգապետ Լյուտոյին, Թունիսում դիվանագիտական գլխավոր ներկայացուցիչ Ալապտիտին, Մարոկկոյում դիվանագիտական գլխավոր գործակալ, գեներալ Լիոտեյին

Հ. թիվ 92, 205, 264:

Փարիզ, 16-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 22.40-ին:

Սիրիայի հինգ հազար հայեր, որոնք օսմանյան կոտորածներից անմիջապես հետո զենքի էին դիմել և փորձել դիմադրել թուրքական զորքերին, բարեբախտաբար իրենց օգնության հասած ֆրանսիական էսկադրայի կողմից վերջնականապես նավ են բարձրացվել Սիրիայի ափին՝ Մուսա լեռան մոտ:

Այս դժբախտներին էսկադրան ասի է դուրս բերել Պորտ-Սաիդում: Անգլիական իշխանությունները չեն կարող ո՛չ նրանց ընդունել, ո՛չ էլ տեղավորել Եգիպտոսում, որտեղ տարբեր ծագում ունեցող և զանազան կրոն դավանող գաղթականների թիվն արդեն ահռելի է:

Ես կցանկանայի իմանալ, թե այն երկրում, որտեղ դուք գտնվում եք, հնարավոր կլինի՞ արդյոք ընդունել որոշ թվով գաղթականների և նրանց համար աշխատանք գտնել: Դուք միաժամանակ բարեհաճեք ինձ տեղեկացնել, թե քաղաքական տեսանկյունից, արդյոք դուք որևէ անհարմարություն չեք տեսնում այս քրիստոնյա օսմանյան հպատակների և Օսմանյան կայսրությունից գաղթածների տեղավորման գործում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 11).

81

Սուեզի ծովային ջրանցքի Համաշխարհային ընկերության Եգիպտոսում գտնվող գերագույն գործակալը՝ 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ Դարրիոյին

Ն. թիվ 106:

Իսմայիլիա, 16-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Տարանցումի գլխավոր գործակալ պ. Դյունոնը, ինձ հանձնեց ընթացիկ ամսի 15-ի թվա-

կիր ձեռնամակը¹, որը վերաբերում էր գնդապետ Էլզովի ձեռք հղած խնդրանքին, այն է՝ հետամուտ լինել, որ մեր ընկերությունը բարեհաճի ապահովել, այն պայմաններով, որը դուք կճշգրտեք, Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերի համար նախատեսված 4000 մթերաբաժինների փոխադրումը:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ մարդասիրական մղումներից ելնելով, ինչպես նաև խուսափելու համար, որ այս բնակչությունը տառապանքներ չկրի, մենք կարող ենք ապահովել, բայց միայն ժամանակավորապես, այդ փոխադրումը, սպասելով, մինչ իրավասու իշխանությունները ժամանակ կունենան վերջնականապես կառչելու որևէ կազմակերպության:

(A.C.M., SS S 8).

**Արտաքին գործերի նախարարը²
Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնին**

Հ. թիվ 2909:

Փարիզ, 17-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 22.05-ին:

Մոտավորապես հինգ հազար՝ կոտորածներից ու հալածանքներից մազապործ հայեր, ապաստանել էին Սիրիայի ափին, Մուսա լեռ կոչվող տեղանքում: Նրանք այստեղ փորձել են զենքով դիմադրել թուրքական զորքերին: Բարեբախտաբար, ֆրանսիական նավատորմը ժամանակին միջամտել է՝ փրկելով նրանց լիակատար կոտորածից: Այն նրանց նավ է բարձրացրել և տեղափոխել Պորտ-Սաիդ:

Անգլո-եգիպտական կառավարությունը, անհանգստացած տարբեր կրոններ դավանող օսմանյան գաղթականների խնդրումից և երկյուղելով այս հայերի ու Եգիպտոսի մահմեդական բնակչության շփումների հետևանքներից, չի կարող նրանց մշտական օգնություն հասկացնել: Միևնույն պատճառով, անհնար է նրանց ընդունել Ռոդոսում կամ Կիպրոսում:

Այս պայմաններում, ես հույս եմ տածում, որ հարկ կլինի հարցնել ռուսական կառավարությանը, թե արդյո՞ք նա հնարավոր չի համարի այս հայերի վերաբնակեցումը Կովկասում, ուր իրենց համակրոնակիցների շրջանում նրանք կգտնեն օգնություն և աջակցություն:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք հարցնեք սրբ Էդուարդ Գրեյին, թե արդյոք նա կցանկանա՞ միանալ այն առաջարկությանը, որով ես հանդես կգամ Պետրոգրադում այս կապակցությամբ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 12).

1 Տե՛ս վերը թիվ 78 փաստաթուղթը:
2 Ստորագրել է պ. դը Մարթերին:

**Ռազմածովային նախարարը¹
Լոնդոնում գտնվող Ֆրանսիայի ծովային կցորդին²**

Հ. թիվ 823:

Փարիզ, 17-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

3-րդ էսկադրան տեղեկացնում է, որ հենց այսօր, թշնամու գործողությունների պատճառով, ձեռնամուխ է լինում Մուսա լեռան հայերի դուրս բերմանը: Այս գաղթականներն ուղղություն են վերցրել դեպի Պորտ-Սաիդ: Եգիպտոսում նրանց ընդունելու ուղղությամբ կազմակերպչական քայլերն ընթացքի մեջ են և Լոնդոնից հրամանների են սպասում: Տեղեկացրեք ծովակալությանն ազատ նավելու մեզ վերադարձնելու համար շուտափույթ որոշում կայացնելու հարցում մեր շահագրգռվածությանը:

(A.C.M., SS Ed 121).

**Արտաքին գործերի նախարարը³
Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Գեֆրանսին**

Հ. թիվ 135:

Փարիզ, 17-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 22.05-ին:

Կարո՞ղ եք դուք ինձ հաղորդել ճշգրիտ տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են Մուսա լեռան հայերին, մասնավորապես, նրանց թվաքանակին, նրանց առանձնացմանը տղամարդկանց՝ (ա) չափահաս, (բ) ծերունի, կանանց և երեխաների, նրանց հակումներին աշխատանքի և աշխատանքի որ տեսակի նկատմամբ. վերջապես, հնարավոր կլինի՞ նրանցից հավաքագրել ոմանց՝ Արևելքում գործող արտասահմանյան գումարտակի համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 13).

1 Ստորագրել է փոխծովակալ Ժոնքիերը:
2 Նավի կապիտան Լո Գու դը Սեն-Սենը:
3 Ստորագրել է պ. դը Մարթերին:

2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ. դերժովակալ Գարրիոն՝ Ռ-ազմածովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին

Ճ. թիվ 286: Գաղտնի:

«Շորեգյուլիբերիի» տախտակամուծից,
Պորտ-Սաիդի նավակայան, 17-ր սեպտեմբերի 1915 թ.
(Ստացել են Կար. սեպտեմբերի 27-ին,
Գ-իլավոր) շտաբի 3-րդ ենթաբաժինը
սեպտեմբերի 29-ին):

Ես պատիվ ունեն ձեզ հղել իմ գեկուցագիրը ժամանակավոր բնույթի այն որոշումների մասին, որոնք Պորտ-Սաիդի տեղական զինվորական իշխանությունների համաձայնությամբ կայացրել եմ հենց նոր մեր հաճանավերով Եգիպտոսից բերված Մուսա լեռան հայ գաղթականներին բնակարաններով և սննդամթերքով ապահովելու համար: Ես առ այսօր չեմ կարողացել ի մի բերել անհրաժեշտ փաստաթղթերի ամբողջությունը, ձեզ տեղյակ պահելու համար այն շարժառիթներին, որոնք՝ 3-րդ էսկադրան գլխավորող փոխծովակալի՝ բուլլոսի լուսնի շտաբի «Դեզելի» հրամանատարին դրդել են կարգադրել հայ բնակչության շտապ դուրս բերման իրականացումը, ինչպես նաև ի կատար ածված գործողությունների մանրամասներին:

Այս հարցերին առնչվող գեկուցագիրը ձեզ կուղարկվի որքան հնարավոր է արագ: Բայց ես նպատակահարմար գտա իսկույն կեք ձեր առջև հաշվետու լինել այն միջոցների համար, որոնք առ այսօր որդեգրվել են:

Սեպտեմբերի 10-ին, 3-րդ էսկադրան գլխավորող փոխծովակալի հեռագիրը ստանալուն պես, որով ինձ կոչ էր արվում ամենահամար խնդրանքներով դիմել անգլիական իշխանություններին և պ. Դեֆրանսին, որպեսզի հայ գաղթականներն ընդունվեն Եգիպտոսում, ես հեռախոսային կապ հաստատեցի Կահիրեում գտնվող մեր նախարարի հետ: Վերջինս, նախ և առաջ՝ ինձ հուսադրեց, որ կարճ ժամկետում հնարավոր է գտնել լուծումը: Բայց անգլիական իշխանություններին տեղյակ պահելուց հետո, պ. Դեֆրանսն այս գեկուցագրին կցվող հեռագրերի՝ մի ամբողջ շարքով, ինձ տեղեկացնում էր, որ գեներալ Մաքսուելլն այդ մասին գեկուցել է Եգիպտոսի Գերագույն կոմիտեին՝ և որ վերջինս, կարծելով, թե չի կարող ստանձնել այդչափ գաղթականների (4088) ապաստան տալու պատասխանատվությունը, սպասել էր Լոնդոնից հեռագրով ստացվող իրահանգների: Պ. Դեֆրանսը, իր կողմից, տեղեկացնում էր Արտաքին գործերի նախարարին իրադարձությունների ընթացքին, խնդրելով նրան միջամտությամբ հանդես գալ Լոնդոնում՝ այս դժբախտներին ապաստանով ապահովելու համար:

Սեպտեմբերի 11-ի առավոտյան, «Դեզելի» հրամանատարն ինձ տեղեկացնում էր, որ քանզի Մուսա լեռան հայերի դուրս բերումը դառնում է միանգամայն իրատես, այդ բնակչի-

1 Փոխծովակալ Դարտինգ դու Ֆորսեն:
2 Արտատպված չեն:
3 Սըր Հենրի Մակ Մահոնը:

ները հաջորդ օրն առավոտյան կտեղափոխվեն այդ վայրերում գտնվող 3-րդ էսկադրայի հաճանավերի վրա:

Այս պայմաններում, հարկ էր գործել ամենաարագ ձևով, որովհետև հնարավոր չէր մտածել Լոնդոնի և Փարիզի միջև սկիզբ առած երկխոսության արդյունքների մասին:

Ես զգուշացնում էի իրավիճակի բարդության մասին Կահիրեում գտնվող Ֆրանսիայի պ. նախարարին. խնդրելով նրան՝ մեր գլխավոր հյուպատոսի միջնորդությամբ փնտրել տալ Ալեքսանդրեոսի նավահանգստում գտնվող նավերը, որոնք հնարավորություն ունեն ընդունելու հայ գաղթականների մի մասին:

Ես ինքս բանակցությունների մեջ էի ընդգրկվում պ. փոխծովակալ սըր Ռիչարդ Փեյրսի՝ «Իսթ Ինդիա» գլխավոր հրամանատարի և տեղական զինվորական իշխանությունների հետ, խնդրելու համար նրանցից, կարճ ժամանակով մեզ տրամադրել, առանց մեծ վնասներ կրելու, այն նավերը, որոնք կարող էին ունենալ բրիտանական ծովակալությունը և Ինթելիջենս Օֆիսի վարչությունը:

Դույն երեկոյան պ. Դեֆրանսն ինձ հայտնում էր իր ստացած տպավորության մասին, համաձայն որի անգլո-եգիպտական իշխանությունները թվում է, թե այնքան էլ բարյացակամորեն չեն տրամադրված և տեղեկացնում էր, որ ծովակալ Ռոբինզոնը՝ Ալեքսանդրիայում ավագ ծովային սպան, չի բացառվում, որ Պորտ-Սաիդում ունենար մեկ նավ՝ «Սուֆուկը», որն էլ վիճակի լինել ընդունել 1000 գաղթականների և Ալեքսանդրիայում խարխիս ձգած չորս այլ նավեր, որոնք կարող էին տեղավորել, ընդհանուր առմամբ, 2000 գաղթականների: Փոխծովակալ Փեյրսը, որը պետք է հավաստել ծովակալ Ռոբինզոնի առաջարկությունները, այս հարցի շուրջ ինձ ոչինչ չհաղորդեց:

Մյուս կողմից, Ալեքսանդրիայում գտնվող մեր գլխավոր հյուպատոսը կարողացել է գտնել երկու բեռնանավ, որոնք կարելի էր շտապ օգտագործել և որոնք, անհրաժեշտության դեպքում, հնարավորություն կունենային ընդունել գաղթականներին:

Այն լուծումը, որը հանգում էր փոքրաքանակ նավերի վրա 4000-ից ավելի մարդ տեղափոխելուն, կրում էր վերին աստիճանի նախնական բնույթ և ուներ բազմաթիվ խոցելի կողմեր: Դրանցից ամենացավոտը մարդկանց նման կուտակման դեպքում՝ նրանց առողջության համար անհրաժեշտ հիգիենիկ միջոցառումների իրականացման ապահովման հետ կապված դժվարությունն էր: Բայց, ըստ իս, այն ունի մեծ առավելություն, որը Սիրիայի և Կարամանլիի ափերի շրջափակումը վերսկսելու համար որոշ թվով հաճանավերի շուտափույթ ազատություն ընձեռելն է:

Ամսի 12-ին գնդապետ Էլզուրը՝ Պորտ-Սաիդի գլխավոր հրամանատարը և Ինթելիջենս Օֆիսի տնօրենը, որն արդեն բարեհաճել էր Մուսա լեռան հայերին դուրս բերելու համար իմ տրամադրության տակ դնել «Աճնա» փոխադրանավը, առաջարկեց ինձ Սուեզի ջրանցքի ասիական ափին, հիվանդանոցի մոտակայությամբ, հիմնադրել համակենտրոնացման ճամբար, որը հնարավորություն կունենա տեղավորելու բոլոր գաղթականներին:

Այս առաջարկությունը խիստ շահեկան էր չընդունելու համար: Ռ-ազմական տեսանկյունից թույլատրում էր ապահովել մեր հաճանավերի շուտափույթ դուրս բերումը, որոնց սանիտարական վիճակն ինձ մտահոգում էր, և անմիջապես դրանք գործածական դարձնել շրջափակումն իրականացնելու համար: Մյուս կողմից, անժխտելիորեն մատչելի էր դարձնում հայ բնակչության տեղավորումը, նրան սննդամթերքով ապահովելը, բժշկական օգնության համար նախատեսված նպաստների բաժանումը բազմաթիվ երեխաների, կանանց և ծերունիների, որոնք, մասնավորապես, տառապել էին թուրքական զինվորների դեմ մղված պայքարի ընթացքում իրենց կրած դառը զրկանքներից:

Սեպտեմբերի 10-ից առ այսօր հոված իմ հեռագրերը, որոնց պատճենը, ի դեպ, կցված է ներկա գեկուցագրին, ճշգրտորեն ձեզ իրագեկ են դարձրել 3-րդ էսկադրայի հաճախարհի քվին և գաղթականների տեղաշարժերին, որոնց՝ դրանցից յուրաքանչյուրն ապաստան էր հատկացրել:

Սեպտեմբերի 13-ին ժամանեց «Ֆուդրը», ունենալով 1042 գաղթականներ, որոնք անմիջապես տեղափոխվեցին «Սուֆոկի» վրա: Հաջորդ օրվանից «Ֆուդրը» կրկին կարող էր մեկնել շարունակելու իր նավարկումը: Նույն օրը «Դ'Էստրեն» տեղ հասցրեց 459 գաղթականներին, որոնցից 300-ը ժամանման իսկ պահից «Տունիսիենի» տախտակամած ելան, որպեսզի մվազեցնեն «Դ'Էստրեի» ծանրաբեռնվածությունը:

Ամսի 14-ին «Գլուխները» բերում էր 1941 հայերի, որոնց մեծ մասը հարկադրված էր մնալ տախտակամածի վրա, սպասելով համակենտրոնացման ճամբարի հիմնադրմանը:

«Ծովակալ Շարմերը» ժամանեց ամսի 15-ի երեկոյան և վերջապես «Աննա» փոխադրանավը ժամանեց 15-ի՝ յույս 16-ի գիշերը, տեղափոխելով վերջին հայերին, որոնց ապաստան էր հատկացրել «Դեզեն»:

Սեպտեմբերի 14-ի երեկոյան Կահիրեից ստացվեցին առաջին ճամբարային վրանները, որոնք, շնորհիվ «Մորեգլուխերի» ու «Գլուխներին» տրամադրած և ըստ կարգադրումների աշխատող կարևոր բրիգադների, խույսացան ամսի 15-ի առավոտյան: Նավերից մարդկանց դուրս բերումը սկսվեց իսկույն եթ՝ առաջին հերթին հանձնին «Շարմերի» գաղթականներին, որը նույն երեկոյան կրկին մեկնեց շարունակելու նավարկումը: «Գլուխները» և «Դ'Էստրեն» դուրս բերվեցին նույն օրը ժամը 16-ին: Երեկ, ամսի 16-ին, ափ յջան «Տունիսիենի» և «Սուֆոկի» գաղթականները, իսկ այսօր՝ «Աննայի»:

Համակենտրոնացման ճամբարի հիմնադրման աշխատանքները շարունակվում են աշխուժորեն, և ես բոլոր հիմքերն ունեմ կարծելու, որ ամենաուշը մի քանի օր անց, հայ բնակչությունը կունենա հարմարավետ, առողջության համար նպաստավոր և ջրով առատորեն մատակարարվող ճամբար:

Հայ գաղթականներին կերակրելու հարցն առաջ է քաշվել առաջին իսկ պահից, այն նույն հիման վրա, ինչ նրանց տեղավորելու հարցը: Այնուհաստ էր, որ գաղթականներին ուտելիքի պաշարներ պետք է մատակարարել 3-րդ էսկադրան, այդ նավատորմի նավերի վրա նրանց գտնվելու ամբողջ ընթացքում: Բայց միաժամանակ անհրաժեշտ էր հոգալ նրանց կարիքները, մինչ ցամաքային իշխանություններն ի վիճակի կլինեին այդ իրենք անել: Ես պատիվ ունեմ ձեզ հաղորդել, որ գնդապետ Էլզուդի հետ կայացված համաձայնությունից հետո, որը Պորտ-Սաիդի գերագույն հրամանատարն է, որոշվել է, որ 3-րդ էսկադրայի նավերը հայերին սննդամթերք տրամադրեն մինչ նուրբաթ օրը՝ սեպտեմբերի 17-ը ներառյալ, և որ անգլիական իշխանությունները նրանց պատասխանատվությունն իրենց վրա կվերցնեն շաբաթ օրը՝ ամսի 18-ի առավոտյան:

Այս համաձայնության կայացումից հետո, սեպտեմբերի 16-ին, ես նամակ ստացա գնդապետ Էլզուդից, որն ինձ տեղեկացնում էր, թե հետախուսային գրույցի ընթացքում, գեներալ Մաքսուելլը իրեն ասել էր, որ նախագողազցրել է Կահիրեում գտնվող Ֆրանսիայի մեր նախարարին, և որ ինքը (գեներալ Մաքսուելլը) պատասխանատվություն կկրի միայն Պորտ-Սաիդի գինվորական իշխանությունների ծառայությունների, վրանների ու բժշկական ծառայությունների փոխատվության համար, իսկ սննդի, ջրի և այլ ծառայությունների ֆինանսական պատասխանատվությունը պետք է կրեն ֆրանսիական իշխանությունները:

Սակայն հանգամանքները կարող են սուկ հարկադրել 3-րդ էսկադրայի բոլոր նավերին նավարկելու միաժամանակ, իսկ, ընդհանուր առմամբ, Պորտ-Սաիդում մնում են միայն եր-

կու նավեր, որոնք, ի դեպ, մշտապես մի տեղից մյուսն են տեղափոխվում: Այսպիսով, էսկադրայի համար վերջնականապես անհնար է նյութապես հոգալ հայ բնակչությանը կերակրելու հարցը:

Այս պայմաններում, ես խնդրում էի գնդապետ Էլզուդին պահպանել մեր միջև կայացած համաձայնությունը, իսկ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարարի քննարկմանն էի ներկայացնում այս խնդիրը, հարցնելով, թե արդյոք այս հարցի շուրջ նա հրահանգներ էր ստացել:

Նույն երեկոյան, գեներալ Մաքսուելլի հետ ունեցած գրույցից հետո, պ. Դեֆրանսն ինձ պատասխանում էր, որ վերջինս կհոգա հայերի համար անհրաժեշտ բոլոր ծախսերը՝ սպասելով երկու կառավարությունների միջև վերջնական որոշման կայացմանը:

Այսպիսով, ես պատրաստվում եմ թողնել Պորտ-Սաիդն առաջնահերթ բոլոր դժվարությունները լուծելուց և այնպիսի գոհացուցիչ որոշում կայացնելուց հետո, որը հանգում է սպասելուն:

Հայերի բազմությունը կրում է թշվառության, տառապանքի և կատարյալ ընչազրկության դրոշմ, որն այն բոլոր մարդկանց վրա, ովքեր նրանց տեսել են, թողել է տանջալից և խորին տպավորություն: Այնուհաստ է, որ այս դժբախտները, որոնց հաջողվել էր խույս տալ թուրքական գնդակներից և որոնցից շատերը վիրավոր են կամ հիվանդ, դատապարտված են մահվան սովից կամ տառապանքից և որ ինքնըստիներքյան առաջադրվում էր նրանց շտապ դուրս բերելու խնդիրը:

Ավարտելով, ես կարևոր եմ համարում տեղեկացնել, պ. նախարար, Ֆրանսիայի հանդեպ տաժվող երախտագիտության այն խորը զգացմունքների և ոգևորության մասին, որն ամբողջ հայ ժողովրդի շրջանում առաջ է բերել Մուսա լեռան գաղթականների փրկությունը:

Բացի երախտագիտության և ուրախության զգացումներից, որոնք դուրս բերված բնակիչները հաղորդել են հրամանատարներին, սպաներին և իրենց ընդունած նավերի անձնակազմերին, ես ստացել եմ Պորտ-Սաիդի հայկական գաղութից մի հեռագիր, որը հետևում է.

«Պորտ-Սաիդի հայկական գաղութը հայտնում է ձեզ իր ջերմագին շնորհակալությունները և երախտագիտության խորին զգացումը՝ հայ գաղթականների փրկության համար:

Կեցցե՛ Ֆրանսիան:

Մասրաֆֆ»:

Ես պետք է ավելացնեմ, որ Կահիրեի հայ արքեպիսկոպոսը¹, Եգիպտոսի հայկական հարուստ գաղութի երկու սեռի մի քանի ամենագործող և երևելի անձանց ուղեկցությամբ, երեկ Պորտ-Սաիդ եկավ մեկ նպատակով՝ Հանրապետության կառավարությանը և ֆրանսիական Ռազմածովային նախարարությանն ուղղված իր շնորհակալություններն ինձ հայտնելու համար:

Հակիրճ ելույթում արքեպիսկոպոսն արտահայտեց բոլոր հայերի խորին երախտագիտությունն այն մեծ բարերարության առթիվ, որը նրանց էին մատուցել ֆրանսիացի նավաստիները: Նա ավելացրեց, որ ինքը դրանից չի զարմացել, քանի որ տեղյակ է մարդասիրության և արդարամտության այն գաղափարներին, որոնք Ֆրանսիան բոլոր ժամանակներում տարածել է ամբողջ աշխարհում: Նա եզրափակեց, ինձ խնդրելով Եգիպտոսի հայկական գաղութի ամենաջերմագին շնորհակալությունները հղել Հանրապետության պ. նախագահին:

Ես նրան պատասխանեցի, որ խիստ զգացված եմ թե՛ անձամբ նրա, թե՛ երևելի հայերի վարքագծից և այն շնորհակալություններից, որոնք նա բարեհաճեց հղել Հանրապետության նախագահին և Ռազմածովային նախարարությանը: Ի դեպ, այս շնորհակալությունները չա-

1 Ն խորին սրբազնություն թողոթմ Զուշադյանը:

փազանցնելու հարկը չկար, քանզի Ֆրանսիացի նավաստիները տվյալ սարագայում հնազանդվել են Ֆրանսիայի և Ռ-ագմածովային նախարարության հնագույն ավանդույթներին, քանզի Արևելքի քրիստոնյաների անառարկելի հովանավոր Ֆրանսիան, հանուն վերջին շորս դարերի ընթացքում բազմիցս վերանայված հանդիսավոր պայմանագրերի, պարտավոր էր կատարել մարդասիրական այս վեհ պարտականությունը, և քանզի մեր նավաստիները մեկ անգամ չէ, որ հետևել են իրենց նախկին ավանդույթներին և փրկել ճնշված ժողովուրդներին:

Ես անկեղծորեն համոզված եմ, որ այս մարդասիրական պարտականության կատարումն ամբողջի վրա կգործի բարոյական այնպիսի տպավորություն, որը կդասվի ամենանշանակալիցների թվում և հսկայական ներգործություն կունենա Սիրիայում մեր ազդեցության և նույնիսկ Լևանտի ժողովրդի վրա: «Մոքատամում» այդ խիստ անգլոմետ ուղղվածություն ունեցող թերթում տպագրված և կից ներկայացվող հոդվածի թարգմանությունը¹, թվում է թե դրա փայլուն ապացույցն է:

Գործողություններին վերաբերող գեկուցագրում, որը ես ձեզ կփոխանցեմ հնարավորին չափ ամենասեղմ ժամկետում, կջանամ քննարկել քաղաքական բնույթի հարցեր, որոնք բխում են այս գործից և Սիրիայի մյուս մասում դրանց ունեցած արձագանքից:

Իմ պարտականությունների մեջ է մտնում, այս պահից ի վեր, ձեր ուշադրությունը հրավիրել մեր հրամանատարների, սպաների և անձնակազմի հիանալի վարքագծի վրա. գաղթականների՝ մասնավորապես, բարդ պայմաններում տեղի ունեցող դուրս բերման ընթացքում, հատկապես դրա սկզբնական շրջանում:

(A.C.M., SS Ed 125).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 2103:

Լոնդոն, 18-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 12.15-ին:

Պատասխան ձեր թիվ 2909 հեռագրին²:

Նախքան Պետրոգրադում արվելիք քայլին միանալուն վերաբերող խնդրանքով սրբ. Էդուարդ Գրեյին դիմելիք՝ կապված Մուսա լեռան հայերի հայրենադարձության հետ Կովկաս. ես ցանկանում եմ իմանալ, թե ուսական կառավարությունն ի՞նչ ճանապարհով է ի վիճակի իրականացնել նրանց հայրենադարձությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 14).

1 Արտատպված չէ:

2 Սեպտեմբերի 17-ի. տես վերը թիվ 82 փաստաթուղթը:

Թունիսում դիվանագիտական գլխավոր ներկայացուցիչ պ. Ալապտիտը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 217:

Թունիս, 18-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 18.45-ին:
(*Ստացվել է ժ. 20-ին*):

Թունիսի կառավարությունը խորհրդակցելուց հետո գտնում է, որ մահմեդականների և հայերի միջև թշնամանքն այստեղ այնպիսին կլինի, որ անհրաժեշտություն կծառանա հայերին պաշտպանելու գինված ուժերի օգնությամբ: Վտանգավոր կլինի այս բարդ իրավիճակը հավելել այն բարդություններին, որոնք բխում են հարավում տեղի ունեցած վերջին իրադարձություններից:

Թվում է, թե հատկապես Կորսիկայում կամ Ֆրանսիայի հարավում է, որ այս մարդիկ կարող են ընդգրկվել իրենց ֆիզիկական թույլ տոկոսությամբ համապատասխանող աշխատանքներում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 15).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 224:

Կահիրե, 19-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 11.45-ին:
(*Ստացվել է սեպտեմբերի 20-ին, ժ. 0.05-ին*):

Պատասխան ձեր ...¹ հեռագրին:

Մուսա լեռան ապստամբների ղեկավարը, որին կանչել էր գեներալ Մաքսուելլը, ժամանել է Կահիրե: Ես դժբախտաբար գտնվում էի Ալեքսանդրիայում, ուր գործեր ունեի: Նա տեսել է լեյտենանտ դը Սեն-Զուենտինին, որին ասել է, որ Պորտ-Սաիդ գաղթած և զենքեր կրելու ունակ՝ 15-ից 60 տարեկան հայերի թիվը հասնում է 869-ի: Նրանցից 500-ը կարող են դառնալ լավ զինվորներ:

Նա ավելացրել է, որ գեներալ Մաքսուելլը իրեն առաջարկել է մնալ Եգիպտոսում՝ իր 500 ընկերներից և 500 հայ կամավորներից, որոնց հարկ էր հավաքագրել տեղում, կազմավորելու հայկական լեգեոն, որը կարող էր...² Ամերիկայի հայերի օգնությամբ և օգտագործվել թուրքական ափերի մոտ, մասնավորապես, Ալեքսանդրետի շրջանում՝ հարձակումներ և ասպա-

1 Վերձանման բացթողում:

2 Վերձանման բացթողում:

տակութիւններ կազմակերպելու համար: Հայ առաջնորդն ասել է, որ բավական կաշկանդ-վել է այդ առաջարկութիւններին պատճառով, որովհետև շատ ավելի կցանկանար մարտնչել մեզ հետ միասին:

Ես ինքս վաղը չեմ մյուս օրը գնալու եմ Պորտ-Սալոյ, որպէսզի տեղյակ լինեմ, թե ինչպէ՞ս են տեղավորել գաղթականներին և հավաքեմ ձեր պահուսնջած տեղեկութիւնները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 16).

Մարտկոյում դիվանագիտական գլխավոր գործակալ, գեներալ Լիոտելը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 3632:

Ռաբատ, 20-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 19.30-ին:
(*Ստացվել է* սեպտեմբերի 21-ին, ժ. 1.45-ին):

Ես պատասխանում եմ սեպտեմբերի 17-ի ձեր թիվ 264 հեռագրին¹, որը վերաբերում է օսմանյան կոտորածներից փրկված և ներկայումս Պորտ-Սալո գաղթած Սիրիայի հինգ հազար հայերին:

Դժբախտաբար, ինձ անհնար է թվում այս գաղթականների մի մասին Մարտկոյում ընդունելը: Սոսկ նրանց ներկայությունը խորը տպավորություն կգործի այստեղ բնիկների վրա, որոնք, արտասահմանյան քարոզչության հետևանքով, խիստ գրգռված են և չեն զլանալ նրանում տեսնել Արևելքում կրած մեր անհաջողության և դաշնակիցների բանակների նկատմամբ թուրքերի տարած հաղթանակի որոշակի ապացույցը:

Այսպիսով, ես ցավում եմ, որ հստակորեն արտահայտում եմ այնպիսի կարծիք, ըստ որի նրանք այստեղ հյուրընկալության չեն արժանանա:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 17).

Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեն՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին

Հ. թիվ 137:

Փարիզ, 20-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 20.45-ին:

Ես հիմնվում եմ ձեր թիվ 224 հեռագրի² վրա:

¹ Վերն արտատպված է թիվ 80 փաստաթղթի հավելվածում:
² Սեպտեմբերի 19-ի. տես վերը թիվ 88 փաստաթուղթը:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք քննության առնեք, թե որքանով է հիմնավորված դեպի Ալեքսանդրետ ասպատակություններ կազմակերպելու նախագիծը, որը հայ ապստամբների ղեկավարի կողմից օգտագործման համար տրվել է գեներալ Մաքսուելլին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 18).

Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեն՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնին

Հ. թիվ 2976:

Փարիզ, 21-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 21.45-ին:

Ես պատասխանում եմ ձեր թիվ 2103 հեռագրին¹:

Եթե ռուսական կառավարությունը կարողանա ընդունել հայ գաղթականներին, հնարավոր կլինի, անկասկած, կազմակերպել նրանց անցումը Սերբիայի և Ռումինիայի տարածքով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 20).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 226:

Կահիրե, 22-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 4.25-ին:
(*Ստացվել է* ժ. 8.10-ին):

Երեկ առավոտյան ես այցելեցի Մուսա լեռան հայերին հատկացված ճամբարը Պորտ-Սալոյում, որն ասիական ափին է, կարանտինի մեջ, բրիտանական զինվորական իշխանությունների հատկացրած վրանների ներքո: Հենց այդ իշխանություններն են, որ նրանց կերակրում են. ճամբարի հրամանատարն անզիպի մայր է: Մեր ծովային իշխանություններն այդ հարցով այլևս չեն զբաղվում:

Նրանց ընդհանուր թիվը հասնում է 4083-ի, որոնցից՝ 912-ը տղամարդիկ են, 1296-ը՝ կանայք, 697-ը՝ տղաներ, 547-ը՝ աղջիկներ, 631-ը՝ փոքրահասակ երեխաներ: Տղամարդկանցից 500-ը ամրակազմ են և մարտունակ: 300-ն ունակ են աշխատելու, մյուսները՝ ծերունիներ են: 300 մարտունակ տղամարդիկ և հավասար թվով կանայք կարող են օգտագործվել մե-

¹ Սեպտեմբերի 18-ի. տես վերը թիվ 86 փաստաթուղթը:

տաքսագործության համար և փայտե ու ոսկրե սանրեթի, գդալների արտադրության ոլորտում: Երիտասարդ աղջիկները կարող են օգնել այս աշխատանքներին կամ օգտագործվել ծխախոտի մշակման ասպարեզում և կամ տեղավորվել ծխախոտի որոշ հայկական մանուֆակտուրաներում:

Հայ մարտիկներն ավելի քան 40 օր դիմադրել են թուրքերին, մինչ այն արևի, երբ մեր հաճանավերից մեկը եկել է նրանց փրկելու: Շարունակելու համար նրանք զենքեր և ռազմամթերքներ էին ցանկանում: Քանի որ ծովակալը չի կարողացել նրանց ապահովել դրանցով, նրանք համաձայնվել են նավ բարձրանալ: Ես տեսել եմ և հարցաքննել նրանց ղեկավարներից շատերին: Բոլորի խնդրանքը հանգում է զինվելուն և մեկնելուն՝ թուրքերից վրեժ լուծելու համար:

(Շարունակելի):

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 21).

93

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 227:

Կահիրե, 22-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 4.25-ին:
(Ստացվել է ժ. 8.10-ին):

Նախորդ համարի շարունակությունը:

Գլխավոր առաջնորդը խելացի է և գործունյա: Նա ինձ հավաստել է, որ զենքերալ Մաքսուելը իրեն ընդունելուց հետո, երաշխավորել է իրեն Ինթելիջենս Օֆիսի սպաների շրջանում: Վերջիններս նրա հետ խոսել են Ալեքսանդրետի շրջանում կայանալիք մի գործողության մասին. դեսանտ ափ դուրս բերել Թոփուրակ-Կալեի և Օրոնտի գետաբերանի միջև ու քանդել Բաղչեի թունելը, որը նախատեսված է Հալեպի տարածաշրջանն Ադանայի տարածաշրջանի հետ հաղորդակցելու համար, ինչպես նաև ավերել այն էլեկտրական գործարանները, որոնք կհիմնադրվեն այս տեղանքում:

Պորտ-Սաիդի անգլիացի հրամանատարը՝ ևս ինքնաբերաբար խոսել է ինձ հետ այդ գործողության մասին, որը պետք է իրագործեն հայերը:

Բացի դրանից, նկատի ունենալով այն գաղափարը, որը վաղուց ի վեր ունի զենքերալ Մաքսուելը և համաձայն որի, Ալեքսանդրետի ափի կողմից ծավալած գործողությունը Եգիպտոսի անվտանգությունն սուկահովող լավագույն միջոցը կլինի, (կասկածի) ենթակա չէ, որ այս նախագծի իրականացումն ուշիմուրեն քննարկել է անգլիական շտաբը:

Պորտ-Սաիդի հրամանատարը, որը զենքերալ Մաքսուելի վստահելի անձն է, ինձ ասել է, ի դեպ, որ ինքը պատրաստվում է ուսումնասիրել այդ գործողության նախագիծը, բայց որ մինչ ծովակալ Դարբիոյի հետ գրուցելը, որը բացակայում է և պետք է Պորտ-Սաիդ վերադառնա սեպտեմբերի 28-ին, զենքերալին տեղյակ չի պահի այդ մասին:

1 Փոխգնդապետ Էլզուրը:

(Շարունակելի):

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 22).

94

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 228:

Կահիրե, 22-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 4.25-ին:
(Ստացվել է ժ. 8-ին):

Նախորդ համարի շարունակությունը:

Հայերի առաջնորդն ինձ ասաց, որ ամենքի ցանկությունը հանգում է ֆրանսիացիների հետ համատեղ գործելուն, բայց եթե անգլիացիներն իրենց օգնություն առաջարկեն, հատկացնեն զենք, ռազմամթերքներ և սպաներ, իրենք չեն կարողանա նրանց մերժել: Առաջնորդն ինձ հետ նույնիսկ խորհրդակցեց այն մասին, թե ինքն ինչպե՞ս պատասխանի անհողողող հարցումին: Ես նրան ասացի, որ ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունները համաձայնության են հանգում հայերի հարցում և նրան խորհուրդ տվեցի լինել համբերատար ու սպասել կայացվող երոշմանը:

Այս հայերը լեռնային երկրից են: Նրանք անշուշտ զերազանց պարտիզաններ են: Ես կասկածում եմ, որ նրանք կարող են կանոնավոր բանակի որակյալ զինվորներ լինել: Ունենալով զենքեր և իրենց ղեկավարող սպաներ, նրանք կարող են համարձակ հարձակումների դիմել և ոտքի հանել հայ բնակչությանը: Այն, ինչից ես հարկ եմ համարում, մասնավորապես, խուսափել և հենց հանուն դրա կգործադրեն ողջ ուժերս, սպասելով ձեր հրահանգներին, հանգում է նրան, որ հարկ չկա տպավորություն թողնել, թե մենք անգլիական զինվորական իշխանությունների հանդեպ թշնամանք ենք տածում այս հայ մարտիկներին. առանց որևէ մեկի կարծիքը հաշվի առնելու. օգտագործելու հարցում: Եթե այդ օգտագործումը դիտվում է նպատակահարմար, հարկ է, որ այն բխի համաձայնությունից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 23).

95

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ. թիվ 2140:

Լոնդոն, [անթվակիր]¹:

1 Ասանց ծածկագրի:

Պատասխան թիվ 2976 հեռագրին¹:

Ես ինձ թույլ եմ տալիս ձեր ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ այս պահին անհնար է մտածել 5000 հայերի՝ Սերբիայով և Ռումինիայով տեղափոխելու մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 890, f. 24).

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝ Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին

Ն:

Ռոյան, 22-ր սեպտեմբերի 1915 թ.:

Ես հենց նոր ստացա ձեր նամակը: Դրա համար ես ձեզ շնորհակալ եմ: Դա, իրոք որ, փրկություն է: Թող օրինվի ֆրանսիական Ռ-ազմաժողովային նախարարությունը:

Ես անմիջապես գրել եմ Պոլոս փաշային, խնդրելով նրան հեռագրով դիմել եզիպտական կառավարությանը, որը, հավանաբար, կարեկցաբար կընդունի այս դժբախտ «մազապուրձներին»: Այդ դեպքում Եգիպտոսի հայկական գաղութները կհոգան նրանց ծախսերը մինչ նոր կարգի հաստատումը, այն է՝ մինչ Կոստանդնուպոլսի և Կիլիկիայի գրավումը: Որքան եմ ես ցանկանում, որ ֆրանսիական կամ դաշնակիցների գործերի ուղարկումը Կիլիկիա համընկնի այն վճռական հարձակմանը, որը պետք է ուղղված լինի Կոստանդնուպոլսի դեմ: Ոչ միայն Եգիպտոսի գաղութականները կկարողանան վերադառնալ, այլ հավանաբար Ֆրանսիան և նրա դաշնակիցներն այնժամ կգտնեն Միջագետք տեղահանված՝ ամենասարսափելի ճակատագրի արժանացած հայերին Կիլիկիա ուղարկելու միջոցը:

Ես կվերադառնամ շաբաթ օրը և իմ վերադարձի պահից, Պոլոս փաշային տեսնելուց հետո, ձեզ կխնդրեմ հստակացնել ինձ մի քանի թույլ, որպեսզի զբաղեցնեն այս հարցերով:

Եթե եզիպտական կառավարությունը բացարձակապես ի վիճակի չէ ընդունելու գաղթականներին, մենք կգտնենք մեկ այլ լուծում:

Ինչ վերաբերում է չեզոքներին, ապա նրանք, հավանաբար, բոլորը չէ, որ արժանի են այն հանդիմանությանը, որը դուք ուղղում եք նրանց, բայց մեծ մասը, իրոք նրա, դրան արժանի է: Շվեյցարիան կարող է և շատ կցանկանա, ես հույս եմ տածում (ելնելով «Ժուրնալ դը Ժնևում» տպագրված մի հոդվածից, որը ես հենց նոր ընթերցեցի), ինչ-որ բան անել նույնիսկ այն ուղիով, որը դուք կմատնանշեք: Ինչ վերաբերում է Միացյալ Նահանգներին, ապա այնտեղ գտնվող իմ հայրենակիցներն արել են և անում են հնարավոր ամեն ինչ, որպեսզի կառավարությունը գործի ավելի եռանդուն: Ես ինքս գրել եմ նախագահ Վիլսոնին: Բայց, այդուհանդերձ, ես կարծում եմ, որ պ. Դեկասեի մեկ խոսքը Միացյալ Նահանգների դեսպանին, ավելի մեծ ազդեցություն կունենա, քան մեր բոլոր քայլերը:

¹ Սեպտեմբերի 21-ի տեղ և վերջ թիվ 91 փաստաթուղթը:

Ռ-ազմական նախարար պ. Ալեքսանդր Միլերանը՝ Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարություն գործուղված լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին

Հ:

Փարիզ, 22-ր սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 17.30-ին:

Ի պատասխան սեպտեմբերի 18-ի ձեր հեռագրի¹:

Դարչաններում հունական անկանոն գործերի միավորումների դժբախտ փորձից հետո, ես նպատակահարմար չեմ համարում ջանալու ձեռնամուխ լինել համանման փորձի իրականացմանը հայերի մասնակցությամբ, որոնք թվում է, բե ի վիճակի չեն հասնելու շոշափելի արդյունքների, եթե նրանց չօժանդակի կանոնավոր բանակի դեսանտային կորպուսը: Մյուս կողմից, քանի որ գեներալ Համիլտոնը հակադրվել էր այն բանին, որ մեր հունական անկանոն գործերն ասիական ափում հարձակումներ գործեն ավելի վաղ, քան Մուվլայի մոտ դեսանտի ափ դուրս բերումը, հավանական է, որ գեներալ Մաքսուելլը համանման գործողություն չկազմակերպի թուրքական ափում՝ առանց այդ մասին նախապես զեկուցելու: Դարդանելի գլխավոր հրամանատարին, որն իր համաձայնությամբ չի խիզախի բացահայտել մեր մտադրությունները:

Այսպիսով, հայ ապստամբները ֆրանսիական բանակում կարող են ծառայել միայն պատերազմի հարատևության ընթացքում սլարտավորություն ստանձնելու հիման վրա, Արտասահմանյան լեզեոնի հիմունքներով, Դարդանելի արտասահմանյան գումարտակում ծառայելու համար, այն պայմանով, որ լինեն օսմանյան հպատակներ և համատեղեն պիտանի լինելու ամենաբարձր պայմանները:

Եթե այդպիսիք ներկայանան այս պայմաններով ծառայելու, Ալեքսանդրիայում գտնվող գործերի հրամանատարը մինչ նրանց պարտավորություններին իր համաձայնությունը տալիս հարկ կունենա ստանալ գեներալ Բելուի հրահանգները:

(A.M.G., 7 N 2150).

Վաշտինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուսսերանը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դեկասեին

Ճ. թիվ 790:

Վաշինգտոն, 22-ր սեպտեմբերի 1915 թ.*:

¹ Չի հայտնաբերվել:

* Նախարարի ձեռագիր ծանուցագրությունը. «Հաղորդեք պ. Ժյուսսերանին այն ամենը, ինչ մենք ունենք հայերի վերաբերյալ, մասնավորապես, պ. Դեկասեի զեկուցագրերը Մուսա լեռան հայերի մասին»:

(Ստացել են Կար. հոկտեմբերի 6-ին,
Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 7-ին):

Ես հենց նոր ստացա Հայաստանի պաշտպանության ամերիկյան ազգային միության՝
նամակը, որը ծանուցում է խնդրո առարկա երկրում թուրքերի ի կատար ածած կողոպուտին,
կոտորածներին և տեղահանությանը վերաբերող փաստեր: Միացյալ Նահանգների կտա-
վարությանը մի կոչ է արվել, որպեսզի տոգորվելով մարդասիրական զգացումներով, նա Օս-
մանյան Դռանը հղի կշտամբանքներ, որոնց արժանի են մման դաժան գործությունները:
Հայտնվել է այնպիսի կարծիք, ըստ որի Ֆրանսիայի դեսպանությունը և, հավանաբար, դաշ-
նակից այլ երկրների դեսպանություններն ամերիկյան ժողովրդի և կառավարության առջև ի-
րենց գործողությունը ծավալում են միևնույն ոգով:

Ես մտադիր եմ բոլոր հնարավոր միջոցներով Հայաստանի ողբալի վիճակի վրա հյրավի-
րել, հենց որ դրա առիթը ներկայանա, պետական քարտուղարի ուշադրությունը, որը ներկա-
յումս բացակայում է:

Սպասելով, ես սույն նամակին եմ կցում, այն հաղորդագրության պատճենը, որը ստացել
եմ միևնույն ժամանակ, ինչ տպագիր ծանուցագրի բնագիրը, որը հավելվում է դրան²:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 197-197 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Ամերիկայի Հայկական ազգային պաշտպանության միությունը՝
Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուսսերանին**

Բոստոն, [անթվակիր]:

Թանկագին սրբ,

Մենք մեր պարտքն ենք համարում ձեր մանրագին քննարկմանը կից ներկայացնել Նո-
րին սրբազնություն ամենայն հայոց կաթողիկոսի կամ արքեպիսկոպոսի գեկուցագիրը, որը
վերաբերում է հայ ժողովրդի վիճակին Թուրքիայի տարածքում: Պատմական ազգության
բնաջնջումն Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում անողորմաբար իրականացվում է
Էնվեր բեյի և Երիտասարդ Թուրքիա [sic] կուսակցության մյուս պարագլուխների ղեկավա-
րությամբ, որոնք Կոստանդնուպոլսում իշխանության գլուխ են կանգնած և որպեսզի են կո-
ղոպուտի, տեղահանությունների, զանգվածային մահապատիժների ու կոտորածների կազ-
մակերպված մի համակարգ: Չեկուցագիրը վկայում է այդ մասին:

Միացյալ Նահանգները միակ չեզոք մեծ տերությունն է, որը կարող է գործադրել իր մեծ
ազդեցությունը սանձահարելու այն անձանց արյունոտ գործունեությունը, ովքեր իրենց
նախնիների հողում գտնվող մի ողջ ժողովրդի բնաջնջմանը վերաբերող վճիռներ են կայաց-
րել: Մենք կարծում ենք, որ եթե ազատատենչ երկիրն այս հանգամանքներում իր ձայնը

1 Հայաստանի պաշտպանության ամերիկյան ազգային միության կողմից համանման բովանդակության
նամակներ են հղվել պ(արոմայ)ք Պուանկարեին, Վիվիանուն և Միլերանին:
2 Արտատպված չէ:

բարձրացնի այնպիսի ազդեցիկ ձևով, որ նրա գործունեությունն ավելի արդյունավետ
դառնա, ապա այդ համահունչ կլինի նրա ազնվաբարո ավանդույթների հետ: Մենք համար-
ձակվում ենք հուսալ և համոզված ենք, որ դուք ձեր ազդեցության շրջանակներում կանեք
անկրածեշտն ու ձեր տրամադրության ներքո եղած յուրաքանչյուր միջոցով կհզորացնեք
մեր նշանավոր նախագահի և Պետական Դեսպարտամենտի ձեռքերը՝ որոշակի շոշափելի
արդյունքների հասնելու նպատակով, քանի որ խնդիրը խիստ հրատապ է: Համաձայն գեկու-
ցագրի տվյալների, հաշերը վերջին շնչումն են, և եթե կուք կարողանաք ինչ-որ բան անել մի
ողջ ազգության բնաջնջումը կանխելու համար, ապա այն կրնոյումփի երախտագիտությամբ:
Մեր նախագահի և Պետական Դեսպարտամենտն իրավիճակն արդեն ուշադրության կենտ-
րոնում են պահում և բացարձակապես որևէ գանկություն չկա նրանց խոչընդոտելու որևէ
քայլում, որը նրանք կարող են սպաստակահարմար գտնել ձեռնարկելու: Այն ամենը, ինչում
մենք փորձում ենք ձեզ համոզել, հանգում է այն բանին, որ նրանց ուղղված ձեր դիմումներով՝
մամուլի միջոցով և հասարակական ժողովներում, Կոնգրեսում և դրանից դուրս, դուք կարող
եք արագացնել երկար տառապած ու նահատակված ժողովրդի փրկության օրվա գալուստը:

Մենք մնում ենք, թանկագին սրբ,

ձեզ շատ հարգող

(Ստորագրել են՝) Նախագահ՝ Մ. Սևվասի
Քարտուղար՝ Ա. Նազար
Գունձապահ՝ Կ. Մ. Կիրակոսյան

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 198-198 v).

**2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ
Էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ Դարբինոն՝
Ռազմածովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին**

Ճ. թիվ 293: Գաղտնի:

«Ժորեգյուիբերիի» տախտակամածից,
բաց ծովում, 22-ր սեպտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել են Կար. հոկտեմբերի 5-ին,
Գ-լխավոր} 2 {տաբի} 3-րդ ենթաբաժինը
հոկտեմբերի 8-ին):

Ես պատիվ ունեմ ուտուր ձեզ հաշվետվություն ներկայացնել այն գործողությունների մա-
սին, որոնք 3-րդ էսկադրայի հստանավերն իրականացրել են սեպտեմբերի 5-ից 13-ը՝ Մուսա
լեռան հայ բնակչությանը դուրս բերելու ուղղությամբ:

Մուսա լեռան լեռնային գանգվածը գտնվում է Ռաս էլ-Մինայի գագաթի մոտակայքում
(որն Անտիոքի ծովածոցի հյուսիսային գագաթն է.). Օրոնտի գետաբերանի հյուսիսում: Այն
գրեթե բացառապես բնակեցված է, ինչպես և Հարավային Կասսիուս սարի գանգվածը, հայ
բնակիչներով, որոնք Փոքր Հայք թագավորության վերջին ճյուղավորումներն էին:

Դուրս բերված բնակիչները, որոնց թիվը փոքր-ինչ գերազանցում է 4000-ը, հետևյալ ութ գյուղերից են՝ Վակիֆ, Ռագե, Յուլուն-Ուլուք [sic]¹, Քաբուսի, Կաբակլի, Հաջի Հաբուբեհ [sic]², Բիթլիաս, Յուքյուզ-Բյուքիլի, որոնք զբաղեցնում են մոտավորապես 15 քառակուսի կիլոմետրի հասնող մակերես:

Հայերի ապստամբական շարժումը ծնունդ է առել օսմանյան իշխանությունների կիրառած բազմաթիվ կեղեքումների հետևանքով, որոնք որոշ ժամանակից ի վեր իրենց զգալի էին տալիս: Եթե պատերազմի սկզբում թուրքերը հայերին համեմատաբար հանգիստ վիճակում էին թողել, ապա նրանք նույն ձևով չեն վարվել վերջին վեց ամիսների ընթացքում:

Նախ և առաջ՝ պահանջվել են նշանակալից կարգախմբեր խրամատների կառուցման համար, այնուհետև՝ զինվորական իշխանությունները, առաջին անգամ, զինվորական ծառայությունից խուսափելու համար բոլոր մարտունակ տղամարդկանցից պահանջել են քուրքական երկու լիվրի հասնող գլխահարկ: Մի փոքր անց, այս հարկին հաջորդել է երկրորդ՝ թուրքական 5 լիվրի սահմաններում: Այս ծայրահեղ հարկերի գանձումից կիսասնանկացած բնակչությունն ամբողջությամբ սնանկացել է ջորիների, էշերի և անասունների հետևողականորեն իրականացվող բռնագրավումների արդյունքում, որոնք, իհարկե, երբևէ չեն փոխհատուցվել: Օգտվելով այս իրավիճակից, թուրքերը, չնայած իրենց խոստումներին, բռնությամբ զինակաշել են որոշ թվով հայերի:

Օգոստոսի սկզբին, Բիթլիասի բնակիչները, որտեղից թուրքերն առևանգել էին գրեթե 60 կանանց և երիտասարդ աղջիկների, հեռացան դեպի լեռը: Նույն ժամանակաշրջանում Մուսա լեռան բնակիչները հրաման ստացան վաճառելու իրենց ամբողջ ունեցվածքն ու անասունները և համախմբվելու՝ դեպի Դամասկոսի կողմերը գնալու համար: Անտիոքի կայսակամին հղված նրանց բողոքների առթիվ, վերջինս պատասխանել է, որ այդ անբեկանելի հրամանը տվել է Ջեմալ փաշան:

Իրականում, Թրակիայից և Մակեդոնիայից սերող 900 թուրքական ընտանիքներ մի քանի շաբաթից ի վեր ժամանել էին Մուեղլես և օսմանյան իշխանությունները ծրագրում էին նրանց տեղափոխել հայերին պատկանող գյուղերում ու տիրույթներում: Չվստահելով թուրքերի առաջարկություններին և իրավամբ երկյուղելով մինչ Դամասկոս հասնելու կոտորվելուց, բոլոր մարտունակ հայերը զինվեցին և հեռացան դեպի լեռը, տանելով իրենց ինտուրմիներին, կանանց, երեխաներին ու իրենց հոտերը:

Սկզբում կովոդ հայերն իրենց շարքերում ունեին մոտավորապես 700 մարտունակ, ամբողջական տղամարդ: Նրանք ունեին 140 հզոր հրացան, թուրքերից զավթված 8 ատրճանակ և մոտավորապես 300 որսորդական հրացան, որոնց մեծ մասը գտնվում էր վատ վիճակում: Նրանք իրենք էին պատրաստում իրենց փամփուշտները սև վառույցից, որը պատերազմի ծագման պահից ի վեր, համբերատարությամբ կուտակել էին:

Հայերի դեմ ուղարկված թուրքական կանոնավոր բանակի գործերի ունեցած հզորությանը վերաբերող թարգմանիչ սպաների յո մի բերած վկայությունները խիստ հակասական են: Հաշվի առնելով չափազանցությունները, կարելի է ընդունել, որ կանոնավոր բանակի թուրք զինվորների թիվը երբևէ չի գերազանցել հինգ կամ վեց հարյուրը: Այս զինվորները զինված էին մեծ մասամբ մաուզեր տեսակի հրացաններով, իսկ մի քանիսն ունեին հզոր հրացաններ:

Օսմանյան զորքերին միացել էին Հալեպի և Բեյլանի շրջաններում հավաքագրված բազմաթիվ մուլեռանդ մահմեդականներ, որոնք գալթակալվել էին կողոպուտի խայժով, և որոնց հավաստիացրել էին, թե հայերը որևէ դիմադրություն չեն ցուցաբերի: Անկանոն բանակի այս

1 Իմա՝ Յողուն-Օլուք:
2 Իմա՝ Հաջի-Հաբիբի:

զինվորներն, ընդհանուր առմամբ, զինված էին միայն մահակներով:

Մկսած օգոստոսի 7-ից, հայերը ստիպված են եղել ետ մղել բազմաթիվ գրոհներ, որոնց ընթացքում թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմերը դիմել են վայրագությունների և որոնց արժանահավատության մասին են վկայում «Դ՛հսուրեխ» հրամանատարի օրագրում ի մի բերված՝ մի հայ քահանային վերաբերող քաղվածքները:

Ապստամբները զբաղեցնում էին Մուսա լեռան շղթայի մի մասը և մի հովտի վրայով կարողացել էին անարգել հաղորդակցություն պահպանել ծովի հետ: Բայց նրանք ամբողջությամբ սեղմված էին ցամաքի կողմից: Նրանց ռազմամթերքները և սննդամթերքներն արագորեն սպառվում էին:

Նման իրադրության պայմաններում էր, որ նրանք, սեպտեմբերի 5-ին, նկատեցին Սիբիայի հյուսիսային ափի մոտակայքում նավարկող «Գյուլիչենիս» և նրանց հաջողվեց հրավիրել այդ նավի իրամանատարի ուշադրությունը, որն անմիջապես հաղորդակցության մեջ մտավ նրանց հետ:

3-րդ եսկադրայի գործողություններին վերաբերող սեպտեմբերի 11-ի թիվ 261 նամակով, անձամբ պարոն փոխծովակալ Դարտինգ դյու Ֆուրենե ձեռք հաշվետվություն է ներկայացրել սկիզբ առած առաջին բանակցությունների մասին: Այստեղ ես միայն ամփոփում եմ խնդրո առարկա նամակի բովանդակությունը, խնդրելով ձեզ, անհրաժեշտության դեպքում, բարեհաճել անդրադառնալու դրան:

Սեպտեմբերի 5-ին, կեսօրին, «Գյուլիչենի» հրամանատարը կապ է հաստատում երիտասարդ առաջնորդ Պիեռ Դիմլաքյանի հետ, որը նրան իրազեկել է դարձնում ստեղծված բարդ, եթե ոչ հուսակոտոր կացությանը, որում գտնվում էին ինքն ու իր գործընկերները: Ճանապարհորդության ընթացքում գրոհի է ենթարկվել մի նավակ, որը համառ դիմադրություն է ցուցաբերել, այնժամ, երբ «Գյուլիչենը» թնդանոթի կրակոցներով ցրել է թշնամու բազմաթիվ խմբավորումները:

Սեպտեմբերի 6-ին, ռադիոգրի միջոցով գործերի ընթացքին տեղյակ դարձած «Ժաննա դ'Արկը» տեղ է հասնում «Դեզել» հետ մեկտեղ: Դիմլաքյանը ևս մեկ անգամ ծովակալ Դարտինգ դյու Ֆուրենիին է ներկայացնում «Գյուլիչենի» հրամանատարին արդեն ներկայացված խնդրանքները. այն է՝ գրեթե 300-ի հասնող կանանց, երեխաների և ծերունիների տեղափոխում Կիպրոս, 2-ից 300 հրացանների և ռազմամթերքների, ինչպես նաև ալյուրի 100 պարկի ու աղի 50 պարկի հատկացում այն մարտիկներին, որոնք կշարունակեն պահպանել դիրքերը լեռան վրա:

Նույն օրը թիվ 1000 հեռագրով (առանց ծածկագրի թիվ 1) փոխծովակալը նախարարին հաշվետվություն է ներկայացնում ստեղծված իրադրության վերաբերյալ և նրանից հրահանգներ ստանում:

«Ծովակալ Շարմերի» սպաներից մեկի թույլ տված սխալի հետևանքով, այս հեռագիրը փոխանցվել է միայն սեպտեմբերի 15-ին «Ժորեգյուլիբերիի» միջոցով: Որքան էլ ցավալի լինի այս սխալը, ես կարծում եմ, որ հայերի վիճակն այնպիսի օրհասական կետի էր հասել, որ ծառանում էր նրանց դուրս բերման հարցը, քանզի որևէ այլ լուծման համար անհրաժեշտ ժամանակը չէր բավականացնում:

Ամսի 7-ին «Ժաննա դ'Արկը» մեկնում է Ֆամագոստա, որտեղ փոխծովակալը կապի մեջ է մտնում Կիպրոսի Գերագույն կոմիսարի՝ հետ: Քանի որ այս բանակցությունները որևէ արդյունքի չեն հանգեցրել, ծովակալն ինձ կոչեց բրիտանական իշխանություններին և Կահիրեում գտնվող Ֆրանսիայի նախարարին ամենահամառ քայլերն անել, որպեսզի հայ գաղ-

1 Սըր Ջոն Բլոսոնը:

քականներն ընդունվեն Եգիպտոսում: «Ժամնոս դ'Արկն» ամսի 16-ին վերադառնում է Պորտ-Սաիդ, ուր հատուկ հանձնարարությամբ պատրաստվում է մեկնել ծովակալը:

Մյուս կողմից, սեպտեմբերի 17-ի թիվ 286 նամակով, ես ձեզ հաշվետվություն եմ ներկայացրել՝ գաղթականների տեղավորման ու կերակրման համար ուղեգրված ժամանակավոր միջոցառումների վերաբերյալ: Սույն զեկուզացրում ես դրան չեմ անդրադառնա:

Սեպտեմբերի 10-ին Պիեռ Դիմիտրյանը «Դեզելի» կրամանատարին անում է շատ հաստատակամ մի քայլ, հաղորդում է, որ հայ ապստամբների ունեցած ռազմամթերքները կարող են բավականացնել միայն 48 ժամ և որ թուրքերի համար գրոհը, ուր կարող է հարկադրել իրենց նահանջելու լեռնաշղթայից, պատճառ կդառնա գաղթական կանանց, երեխաների և ծերունիների կոտորածին հովիտներում:

Հրամանատար Վերգոսը փոխծովակալին տեղեկացնում է իրավիճակի մասին, երաման արձակում «Գյուլչենին», որը հանդերձանքի համար պետք է վերադառնա Պորտ-Սաիդ, իր տեղում մնալու և թույլտվություն խնդրում ավելելու Սուեյի զինանոցն ու հեռագրատունը, ինչպես նաև Քաբուսիի ու Կաբակլիի ռազմամթերքների երկու պահեստները՝ օսմանյան գող-քերին բարոյական հարված հասցնելու և նրանց առաջընթացին դիմակայելու նպատակով:

Ծովակալ Դարտինգ դյու Ֆորնեն թույլատրում է կատարել այն ավերածությունները, որի համար խնայանք էր ներկայացվել և «Դեզելի» կրամանատարին կարգադրում անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերի դուրս բերումն իրականացնելու համար, եթե հանգամանքներն այդ պարտադրեն: Նա «Դ'Էստրեն» և «Ճովակալ Շարները» դնում է նրա տրամադրության տակ: Միաժամանակ կարգադրում է «Ֆուրիին» թողնել Պորտ-Սաիդը և ստանալ Ռաս է-Մինային:

Ուրբաթ օրը երեկոյան, «Դեզեն» ոմբակոծում է և ավերում Սուեյի զինանոցն ու հեռագրատունը, այն ժամ, երբ «Գյուլչենին» պայթեցնում է ռազմամթերքների պահեստները: Բացի դրանից, երկու նավերն անհրաժեշտ միջոցներ են ձեռնարկում գաղթականներին նավ բարձրացնելու համար, սպասելով, եթե կհարավոր է, նախարարի հրահանգներին:

Շաբաթ օրը, ամսի 11-ին, հայ առաջնորդները տեղեկացնում են, որ իրենց ռազմամթերքները գտնվում են սպառնալից եզրին: Նրանց հետ կայացված համաձայնությունից հետո, կրամանատար Վերգոսը հայտնում է 3-րդ էսկադրայի հրամանատարին, որ իրեն թվում է, թե մարդկանց դուրս բերումը պետք է անհապաղ իրականացվի և եթե բացառենք իր կողմից հակառակ կրամանի արձակումը, այդ գործողությունը կսկսվի հաջորդ օրը լույսը բացվելուն պես, նավ տեղափոխելով նախ և առաջ՝ կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին և ավարտելով մարտունակ տղամարդկանցով:

Էսկադրայի կրամանատար փոխծովակալը կարգադրում է գուրս բերել հայ բնակիչներին և ուղարկել նրանց Պորտ-Սաիդ:

Կիրակի օրը, սեպտեմբերի 12-ին, լույսը բացվելուն պես, «Դեզեն», «Գյուլչենին», «Ճովակալ Շարները», «Ֆուրիին» և «Դ'Էստրեն» ռազմամթերքներն անհրաժեշտ էին հայերը: Նավերը գաղթականներին պետք է ընդունելին հետևյալ հերթականությամբ՝ «Ֆուրիին», «Դ'Էստրեն», «Գյուլչենին», «Ճովակալ Շարները» և «Դեզեն»:

«Դեզեն» և «Ճովակալ Շարները» հյուսիսում, «Գյուլչենին» և «Դ'Էստրեն» հարավում կազմ ու պատրաստ էին թուրքական զորքերի յուրաքանչյուր գրոհ ետ մղելու համար:

Նավերի նախօրոք պատրաստած լաստերը, ինչպես նաև մտադրանավակներն ու թիանավակներն իջեցվում են ջրի վրա: Պարոն լեյտենանտ Սագունը՝ «Դեզելի» տեղաշարժերը ղեկավարող սպան, նշանակվում է իբրև ծովագրի սպա և պարտավորվում ղեկավարել նավ տեղափոխումը, իսկ յուրաքանչյուր հաճանավի նավակների դասակները դրվում են միջման-

ների կրամանատարության ներքո: Թարգմանիչ սպաներին հստակաբարվում է կրամանները հաղորդել գաղթականներին:

15 զինված մարդկանցից բաղկացած դասակը՝ կրածիզների սովազի կրամանատարությամբ, ապահովում է ծովագրի և, մասնավորապես, հովտի հսկողությունը, որի կուստր պահպանում էին հայերը:

Վատթար եղանակ է, ծովն անհանգիստ է, և երկու մետրի հասնող պայտրածև ալիքների փշուր-փշուր են լինում՝ դիպչելով ծովափին, որն անհասանելի է ամենավաղու նավակների համար: Մի պահ վախեցան, որ գործողությունը կհետաձգվի:

Բայց հինգ նավերի նավաստիները, որոնց գերագույն ղեկավարում էին սպաները և ենթասպաները, ցուցաբերեցին հրաշալի եռանդ ու ամեն մի գովեստից վեր կանգնած նախանձախնդրություն: Չմտած գործողության հետ կապված դժվարություններին, նրանց հաջողվեց լաստերը կառանել ծովագրին և անսխալ կապ հաստատել մոտ տարածության վրա խարիսխ ձգած նավակների հետ:

Սկզբում այն անձանց, ովքեր մարտիկներ չէին, նավ տեղափոխելու շատ դանդաղ էր ընթանում ալեբախության հետևանքով, որը վախեցնում էր կանանց և երեխաներին ու տեղիք տալիս ահռելի դժվարություններին:

Ժամը 9-ի շրջանում իրադրությունը բարելավվում է, ծովը հանդարտվում և կեսօրին, 1042 գաղթականներով, «Ֆուրիին» ճանապարհ է ընկնում դեպի Պորտ-Սաիդ, ժամը 14-ին «Դ'ստրեն» մեկնում է իր հերթին, ունենալով 459 մարդ: Մինչ գիշեր «Գյուլչենին» վրա են բարձրանում 1320 գաղթականներ: Այս նավն ամբողջ գիշերվա ընթացքում խարիսխը չբարձրացնելու հրաման է ստանում՝ հովտի և ծովափի, ինչպես նաև ցամաքում թողած ունեցվածքի վրա հսկողությունը շարունակելու համար, որպեսզի հաջորդ օրը խուսափեն ավելորդ ժամանակ կորցնելուց:

Ամբողջ գիշեր «Դեզեն» և «Ճովակալ Շարները» դանդաղորեն նավարկում են մոտակայքում և այգաբացին միանում «Գյուլչենին»:

Ամսի 13-ին, շատ լավ եղանակի, թույլ արևոլորության պայմաններում, երեք նավերը շարունակում են մարդկանց տեղափոխությունը: Նախ՝ համարվում է «Գյուլչենին» և ունենալով 1941 հայեր՝ 16 հանգույց արագությամբ ճանապարհ է ընկնում դեպի Պորտ-Սաիդ:

Քանի որ լավ եղանակը պահպանվում էր, «Դեզելի» կրամանատարը վճռում է անմիջապես ձեռնամուխ լինել մարտիկների տեղափոխությանը, որն, ըստ էության, պետք է տեղի ունենար միայն հաջորդ օրը:

Նախօրոք զգուշացված հայ առաջնորդները ետ են տանում իրենց փոքր հենակետերը՝ մեկ լեռնագագաթից դեպի մյուսը: Ծովափին հավաքված ողջ անձնակազմը մինչև կեսօր տեղափոխվում է մասամբ «Ճովակալ Շարներին» վրա (347 մարդ), մասամբ էլ՝ «Դեզելի» (303 մարդ):

Դուրս բերման այս վերջին փուլում, «Դեզեն» հյուսիսից և «Շարները» հարավից, հսկում են լեռնագագաթներն ու ծովագոր, պատրաստ կրակ բաց անելու թշնամու յուրաքանչյուր ջոկատի վրա, որը կփորձեր խոչընդոտել նավ բարձրացողներին:

«Ճովակալ Շարները» Պորտ-Սաիդ է հասնում գործողության ավարտին, այն ժամ, երբ «Դեզեն» շարունակում էր նավարկումը Ռաս է-Մինայի առջև, ուր այս գաղթականները և վիրավորները, որոնց նա ընդունել էր, ամսի 14-ին տեղափոխվում են «Աննա» ավիակրի վրա, որը 3-րդ էսկադրայի տրամադրության ներքո էր դրել բրիտանական իշխանությունը:

Ի վերջո, ավելի քան 4000 մարդուց բաղկացած հայ բնակչության դուրս բերման գործը, որոնց գերակշռող մասը բաղկացած էր կանանցից, երեխաներից և ծերունիներից, կհարա-

վոր եղավ իրականացնել, չնայած եղանակի և նավ տեղափոխումը կազմակերպող հատուկ անձնակազմի հարյուրամ բարդություններին, կիրակի օրը՝ ամսի 12-ին և երկուշաբթի առավոտյան՝ ամսի 13-ին: Այս հաջողությունը պայմանավորված է «Դեզեի» և «Գյուլիշենի» կողմից իրականացված ռմբակոծություններով, որոնք մեծապես ազդեցին թուրքական զորքերի բարոյական վիճակի վրա, ինչպես նաև ամբողջ անձնակազմի ցուցաբերած նուսնային և հրաշալի նախանձախնդրությամբ, «Էեզեի» հրամանատարի արձակած խելացի կարգադրություններով, որն իր վրա դրված բարդ առաջադրանքի կատարման ընթացքում ի հայտ բերեց որոշումներ կայացնելու հաստատակամության անենաբարձր հատկանիշներ:

Հետագայում ես գլխավոր հրամանատար փոխծովակալին կհանձնեմ անձնակազմի բոլոր կոչումներն ունեցող անդամների պարզատրամներին վերաբերող միջոնորագրեր, որն ինչպես ինձ է թվում, գործողությունը թույլատրում է:

Այս կարևոր միջադեպի նշանակությունը մեծապես կգերազանցի Մուսա լեռան բնակիչների սովորական դուրս բերման նշանակությանը:

Ըստ հանգամանքների՝ նման ձևով պարտադրվող լուծումը մարդասիրական և մասնակի միջոց է: Քաղաքական խնդիրը հիմնարար լուծման կարիք ունի: Օրակարգում, հիրավի, Սիբիայի հարցն է: Այն դուրս է մնում այս զեկուցագրի սահմաններից և արդարացում համակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, որը հատուկ նամակի նյութ է:

(A.C.M., SS Ed 125).

2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժայ, դերծովակալ Դարրիոն՝ Ռ-ազմածովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին

Ճ. թիվ 294: Գաղտնի:

«Ժրեգյուրիերիի» տախտակամածից, բաց ծովում, 22-ր սեպտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել են Կաբ. հսկտեմբերի 5-ին, Գ-լխավոր} 2 {տաբի} 3-րդ ենթաբաժինը հսկտեմբերի 12-ին):

Ավարտելով Մուսա լեռան հայերի դուրս բերմանը վերաբերող իմ զեկուցագիրը, ես ձեզ ասում էի. «Ըստ հանգամանքների՝ նման ձևով պարտադրվող լուծումը մարդասիրական և մասնակի միջոց է: Քաղաքական խնդիրը հիմնարար լուծման կարիք ունի»:

Սիբիայի հարցն իրականում ամբողջությամբ հրապարակ է հանվել շնորհիվ այս միջադեպի: Այսպիսով, ես պարտավոր եմ ձեզ տեղեկացնել այն տեսակետներին, որոնց ես հանգել եմ բազմաթիվ ամիսների փորձի շնորհիվ և միգուցե արդարացնելու համար այն վստահությունը, որը դուք բարեհաճեցիք դրսևորել իմ նկատմամբ՝ ժամանակավորապես ինձ հանձնելով 3-րդ էսկադրայի հրամանատարությունը, մի բան, որի ամբողջ կարևորությունը ես զգում եմ: Մյուս կողմից, ես գտնվել եմ կարծիքների լայն փոխանակության մեջ պ. փոխ-

ծովակալ Դարրիոնց դուր Յուրենի հետ, շնորհիվ նրա կողմից մշտապես դրսևորվող բարյացակամության և այս խսկ պատճառով հանդգնած եմ, որ ընդհանուր բնույթի խորհրդածություններին իմաստը, որոնք հետևում են. կարժանանա նրա հավանությանը:

Հայերի դուրս բերման առաջադրած խնդրի ընդհանրության բնույթը. Մուսա լեռան հայերի հետ կապված դեպքն իր տեսակի մեջ եզակի չէ: Այն ներկայացնում է Սիբիայում տիրող ընդհանուր տրամադրվածությունների տեղական դրսևորումը:

Հավերժ կամայական և անհեթեթ թուրքական բռնատիրությունից զրգոված, ինչպես նաև փոքրիշատե մոտալուտ ազատագրման հույսի բերումով ավելի նվազ հնազանդ, քան առհասարակ, դարձած՝ այս երկրի միանգամայն տարբեր ժողովուրդներն իրենց իշխողների պահանջներին այն չենթարկվելու միտում են դրսևորում, որն օր-օրի արտահայտվում է էլ ավելի ընդգծված ձևով: Միաժամանակ, վերջիններս՝ պատերազմի պատճառած հարածուն անհրաժեշտություններից դուրս, որի ավարտը նրանք չեն կանխատեսում, բռնի ուժի տիրապետության դարավոր ավանդույթներով հագեցած, հարկերով խեղդամահ էին անում իրենց ենթակներին, նրանցից անընդմեջ նորանոր ռեսուրսներ ստանալու համար: Մյուս կողմից, զրգոված ծածուկ դիմադրությունից, որի հաջողությունները նրանք կռահում էին, մինչ այդ կատարյալ հնազանդության մեջ եղած ժողովրդի բոլոր խավերի շրջաններում, նրանք գործում են շնչահեղձ լինող կառավարությունների վերջին սխալը՝ դիմելով ամենաբարբարոսական բռնությանը և հավելում հուզումների պատճառները:

Հայերի կոտորածները, երևելի մահմեդականներին կախաղան բարձրացնելը, քրիստոնյաներին հասցեագրվող յուրաքանչյուր բնույթի վիրավորանքները հատկանշական են ստեղծված՝ մասամբ երկակի կացության համար: Այս պահին Սիբիան գտնվում է այնպիսի գերլարված վիճակում, որ պայթելու համար սպասում է միայն նպաստավոր հանգամանքի:

Մույն շարաշրանքը պատճառաբանող ամենավերջին գործը՝ հարցն յստ արժանվույն բնության առնելու անհրաժեշտությունն է և իրադարձություններից հանկարծակիի գալու հնարավորությունը կանխելու մտահոգությունը:

Մուսա լեռան հայերի միակ բնակիչները չեն, որոնք ձգտում են ազատագրվել թուրքական բռնություններից: Հազարավոր հայեր կան նաև Մերսինում, Դյուրք-Յուրում, Ալեքսանդրետի հարևանությամբ գտնվող լեռնային զանգվածում, ինչպես նաև Կասախուս լեռան վրա: Ես խոսում եմ միայն ծովամերձ շրջանների մասին: Անսարիները, մասնավորապես, նրանք, ովքեր բնակվում են Տորտոսի հյուսիսում, գրեթե մեր նոր տիրույթի՝ Ռուադի դեմ հանդիման, չեն քաքցում օսմանյան իշխանությունների նկատմամբ ունեցած թշնամանքը, որի արձագանքը մեզ է հասել: Հազիվ թե ես կարիք ունենամ հիշատակելու լիբանանցիներին, որոնց կյանքը հասել է հուսահատության եզրին և որոնք մշտապես լարված հարաբերությունների մեջ են թուրքական կայսրության ներկայացուցիչների հետ: Հատուկ արտոնությունների վերացումն ի նպաստ ռազմական գործողությունների, նրանց շրջանում մեծ շափերով զարկ է տվել ապստամբական ոգու վերելքին:

Անգամ դրուզներն այժմ դժվարությամբ են հանդուրժում նվաճողների խմբակցությունը, որի՝ բառի բուն իմաստով եվրոպական, միասնական հիմունքներով կառավարություն ձևավորելու անկարողությունը, ավելի քան ակնհայտ է:

Արաբ մետուալիսների հարցաբնությունները, որոնցից են կազմված վերջերս բռնագրավված երկկայն առազաստանավերի անձնակազմերը, որևէ կասկած չեն բողոնում վերջապես, իրենց կողմից բացահայտորեն դրսևորվող զգացմունքների հարցում այն կառավարության նկատմամբ, որը նրանց ճնշում է ու կողոպտում: Ուշիւն ականջը կարող է ունկնդրել ամբողջ Սիբիայից ելնող՝ բռնակալ և դաժան թուրքի դեմ ուղղված անեծքի քողարկված շու-

կը, ինչպես նաև ազատագրվելու համարձակ ցանկությունը:

Հարկ է տեսալաշտից բաց չբողնել, որ 3-րդ էսկադրայի նավերի կողմից անշեղորեն իրականացվող շրջափակումն ամենքի համար մեծապես սաստկացրել է ստեղծված դժվարին կացությունը և շատերի թշվառությունը, որն առաջ է եկել պատերազմական իրավիճակի հետևանքով: Այսօր ծովային յուրաքանչյուր տեղաշարժ արգելված է, և նախկինում շատ աշխույժ Աևանտի սահմաններում առաջ եկած ներկայիս լճացումը, իրոք որ տուրբուլենտ է:

Հանգամանքներն ինձ նույնիսկ հարկադրել են մի քանի ամիս առաջ մասնակցել Պորտ-Սաիդում գումարված ոչ հասարակական բնույթ կրող մի ժողովի, որի էկելետիզմը, ավելի լավ, քան երկար ու ձիգ դատողությունները, ի հայտ է բերում այս պահին առկա իրավիճակը Սիրիայում: Ժողովը կայացավ մի դրուզ բժշկի մոտ, որը ծնվել է Մուքիտարայում: Ծագումով Դեր էլ-Կամարից մարտնչող մի քահանայից բացի, դրան մասնակցում էին տարբեր դավանանքներ ունեցող սիրիացիներ, ներառյալ Ամերիկայից և Եվրոպայից վերադարձած վտարանդիները, որոնք, ամենամույթ քաղաքակրթությունների հետ ունեցած շփման հետևանքով, կրում էին ժամանակակից փիլիսոփայական ուսմունքների դրոշմը:

Հոգեպես այնչափ տարտեսակ միջավայրում, որտեղ մասնակիցների ունեցած ծագման շնորհիվ, թևածում էին ուրբերգական հուշերը կապված 1860 թ. կոտորածների հետ, որոնց վերջիններիս հարագատ ծնողներն ակտիվորեն մասնակցել էին, մի համընդհանուր մտաբարություն էր տիրում. «Միասնական համաձայնության անհրաժեշտությունը, դարավոր ատելությունների մոռացության տարր՝ հանուն այն նպատակի իրագործման, որին բուն ձևով տենչում էին բոլորը և որը հանգում է թուրքական ատելի լծից ազատագրվելուն»:

Նույնպիսի ձևով ճնշված այս ժողովուրդների ազատագրման՝ նման միահամուռ իղձերի առջև, ևս մեկ անգամ ամբողջ սրությամբ ծառայում է մի խնդիր: Մուսա լեռան հայերի օրինակը վարակիչ է: Հավանաբար, միևնույն ձևով, ափի երկայնքով պարեկություն իրականացնող մեր նավերից մեկը խլիզախում է թուրքերի կողմից հետապնդվող և այրումալի կոտորածի սպառնալիքի տակ գտնվող դժբախտների մի նոր խառնամբուխի աղետալի ազդանշաններին արձագանքելու: Ֆրանսիացի նավաստիները չէին կարող լուսկյուց մնալ կամ կոյր ձևանալ, մարդասիրական ու թախանձագին նման պարտականության կատարման առջև: Դուր կարող եք վստահ լինել, որ 3-րդ էսկադրայի նավաստիներն այդպիսի սխալ չեն գործի: Նման դեպքում նրանք միայն կհետևեն, ինչպես և ես ասել եմ Կահիրեի հայ վարդապետին, մեր ժողովրդի ամենաազնվաբարտ և հնագույն ավանդույթներին:

Բայց այդպիսի մենք պատրաստվում ենք այսպիսի ձևով, փոքր խմբերով, հավաքագրել բոլոր այն բնակիչներին, որոնց՝ թուրքական կառավարության անձնական դրոշմը կրող զրկանքները, թշվառությունը, հանցանքների սարսափը դրոշմ են հետամուտ լինել փրկության:

Մեր ռազմանավերը դրա համար բավարար չեն լինի: Ի դեպ, դեպի ո՞ր վայրը նրանց դուրս տանել: Այն դժվարությունները, որոնք անձամբ ես հաղթահարելու հարկն ունեցա Պորտ-Սաիդում հարցի լուծմանը սպասելիս, ինձ ապացուցեցին, իբրև առաջին փորձ, որ կրկին դրան անդրստղանալու մասին մտածելն անհնար է: Գարբակուսների մի նոր խմբի դեպի Եգիպտոս ուղղելու մասին խոսք լինել չի կարող: Բայց մարդկանց՝ ռազմանավերով տեղի ունեցած դուրս բերման հետևանքով, այդտեղ առաջ եկած շատ մեծ բարություններն անհրաժեշտ չափերով կսվելանան և նյութական տեսակետից կհանգեցնեն անբարեկեցիկ կացության, եթե այն վայրը, դեպի ուր մարդկանց այդ դուրս բերումը տեղի ունենա, ավելի հեռու գտնվի, քան Եգիպտոսը:

Առանց մոռացության տալու տնտեսական այն ծանր բեռը, որը դրա արդյունքում ի հայտ

կգա, այդ անիրագործելիությունը շատ ավելի մեծ է թվում, երբ նկատի ենք ունենում գաղթականների մոտավոր թիվը, ոչը կարող է հասնել բազում հարյուր հազարների: Միայն այս դիտարկումը բավական կլինի նման լուծումը վանելու համար:

Մյուս կողմից, արդյոք մենք շահագրգռվածություն ունե՞նք նպաստելու այս տեղահանությանը, որում այս դժբախտները հարևանցիորեն տեսնում են իրենց թշվառությունների հրատապ մեղմացումը, բայց որը կդատարկի Սիրիան՝ ամենամեծ չափով նպաստելով թուրքերին և ամենամեծ վնասը պատճառելով մեր ազդեցությանը: Ամենայն հավանականությամբ՝ ոչ:

Այսպիսով, ինչ վերաբերում է սիրիական հարցին, հարկ է որդեգրել հստակ և ամուր վարքագիծ, որը լինի նույնքան շրջափակող, որքան և իրագործելի, որպեսզի այն իրագործություններին, որոնք տեղի կունենան, անմիջապես տրվի համապատասխան լուծում: Մի խոսքով, հարկ է իմանալ, թե ի՞նչ ենք ցանկանում և անհողորդորեն ձգտել դրան:

Հանուն Ֆրանսիայի գործելու անհրաժեշտությունը. Ծառանում է գործելու անհրաժեշտությունը: Մշտապես խաղաղ ծովափի երկայնքով ձգվող ռազմանավերի շարանը՝ իրական ուժին երկրպագելու ոգով դատարկված բնակիչների աչքում այլևս իբրև արդյունավետ միջամտության միջոց չի ներկայանում, որի հետ նրանք իրենց փրկությունն էին կապում:

Անկասկած, գերմանական, ավստրիական և օսմանյան դրոշներն ամբողջությամբ անհետացել են Սիրիան ողողող ծովերից, սակայն այս ստույգ հավաստումը, որը ճարպկորեն մեկնաբանվում է գերմանա-թուրքական ձևով, սկսում է կորցնել իր գերակշռությունն այն անգործության առջև, որն օգտագործում են մեր թշնամիները, իբրև անգոյություն որոշակի առիավատչյալ:

Շատ ջանքեր են գործադրվել նաև մեր հավատարիմ հովանավորայիններին համոզելու համար, որ Սիրիայի ճակատագիրը վճռվում է Շամպայնի հարթավայրերում: Սակայն ես արդեն նշել եմ 1915 թ. մայիսի 7-ի իմ ուսումնասիրության մեջ, որը 3-րդ էսկադրայի հրամանատար պ. փոխծովակալը բարեհաճել է ձեռն ուղարկել, որ ռազմական վարչապետությանն անշեղորեն համապատասխանող նման մեկնակերպը հասու չէ զանգվածներին:

«Շատ ավելի տեսանելի է, - ասել է Նապոլեոնը, - հատկապես սեփական, քան հարևանի աղետը»: Գրեթե ամեն օր Սիրիան տառապում է, Շամպայնը շատ է հեռու, իսկ պատերազմը բավական երկարատև է:

Ռուսդի գրավումը մտրակի հարված էր, որը վերակենդանացրեց հուշերը: Դրանում, ցանկացան առհասարակ տեսնել, ամենաընդարձակ կտրվածքով, մոտալուտ միջամտության հայտանիշ: Եթե ժամանակն անցնի առանց նոր իրադարձությունների միջամտության, կասկածից վեր է, որ այդ նոր և խիստ կարևոր հիասթափությունը, տրամադրություններում առաջ կբերի ուժգին փատություն:

Ապագա գործողությունը պատկանում է Ֆրանսիային: Անտեղյակ լինելով պետական գրասենյակների գաղտնիքներին, ես իրագրել չեմ դաշնակից կառավարությունների մտադրություններին այն հարցում, թե ո՞ւմ է ապագայում շնորհվելու Սիրիան: Իմ դերը և պարտականությունը հանգում են փաստերի հիման վրա առաջ եկած տպավորությունները ձեռք հայտնելուն:

Սակայն կատարելապես հավաստի է, որ 3-րդ էսկադրայի վերակազմավորումը մեկնաբանվել է, իբրև Ֆրանսիայի անառարկելի ազդեցության ճանաչումն այս տարածաշրջանում: Դրա նախնական՝ որոշակիորեն ֆրանսիական գերակշռություն ունեցող դաշնակցային ռազմածովային բնույթը փոփոխություն կրեց հազիվ մի քանի շաբաթվա ընթացքում: «Դրիսի» և «Ասքոլդի» վերջնական մեկնումից ի վեր, երեք փառապանձ գույներին հաջողվում է իշխել, բացառելով մյուս բոլորին, ափերի ամբողջ երկայնքով՝ Ռաֆայից մինչ Մերսին, այն է՝

պատմական, աշխարհագրական. տնտեսական Սիրիայի ծովափնյա գոտում, որպես գալիք ազատագրման նշան.

Այսպիսով, այդ միայն պատվավոր պայմանագրերի հուշերի պատճառով չէ, որոնք յուրս դարից ի վեր հաճախ վերանայվել են և համաձայն որոնց Ֆրանսիան որոշակի իրավունքներ ունի Սիրիայում, որ այս բնակիչները տազնապահար շրջվում են դեպի նա: Մյուսժամանակ այդ այն պատճառով է, որ Սիրիայի դարպասները միայնակ հսկող նրա նավատորմը, հստանում է իբրև նրա իրավունքներն ակնհայտորեն վավերացնող:

Այսպիսով, նույնիսկ բարոյական անկման գնով, որը կարող է ամբողջ Արևելքում հսկայական աղմուկ առաջ բերել, Ֆրանսիայի հեղինակության համար վերին աստիճանի կարևոր է, որպեսզի յուրաքանչյուր գործողություն Սիրիայում իրեն վստահվի և կամ, եթե այդ գործողությունը դաշնակիցների կողմից ընդհանուր բնույթ կրի, տնվազն գերագույն հրամանատարությունը, առանց որևէ վերապահության, սիանշանակություն իրեն վստահվի:

Ի դեպ, իմ անձնական տարվությունն այնպիսին է, որ բացի Եգիպտոսում բրիտանական մի քանի կարևոր անձանց շուրջ համախմբված այսխտհների մի փոքր կենտրոնից, որոնց ախորժակները երբևէ չեն բավարարվել և որոնց մեքենայությունների մասին 3-րդ Եգիպտոսի հրամանատար փոխծովակալը ձեռնարկեց 1915 թ. հունիսի 21-ի և օգոստոսի 8-ի նամակներով, մեր դաշնակիցների ճնշող մեծամասնությունն անվերապահորեն ընդունում է մեր գերագնացության օրինականությունը Սիրիայում:

Այն հիմնական կովանդ, որի վրա հենվում են այս անկախակամները, դյուրի ձեռք կարելի է հերքել: Ամեն անգամ, անգլիացիների հետ ունեցած գործընկերի ընթացքում, երբ դրա առիթը ներկայացել է, ես չեմ գրագել այդ անել: Եգիպտոսի պաշտպանության տեսակետից, այն խարսխվում է Սիրիայի ունեցած պատմական կարևորության վրա: Այս տեղիքով և պատրաստակամությամբ վկայակոչվում է Նապոլեոնի խոսքը. «Սիրիան Եգիպտոսի բանալին է»:

Կես դարից ի վեր մի նոր եղելություն է ալեկոծել խնդրի պայմանները: Մուեզի ջրանցքը, որը պաշտպանվում է ռազմանավերի կողմից, վերածվել է ներխուժման պատրաստ բանակին դիմակայող անանցանելի պատնեշի: Այս փաստարկը մեռելածին է:

Հաշվի չառնելով սիրիական ժողովուրդների կարծիքը, որոնք ծարավի լինելով ազատագրության, վաղն այն ուրախությամբ կընդունեն, անկախ այն բանից, թե որ տերությունների կողմից այդ նրանց կհատկացվի՝ անգլիական, ֆրանսիական, իտալական կամ ռուսական, նրանց համակրանքներն այսօր բացահայտորեն Ֆրանսիայի կողմն են. Դրանք Ֆրանսիային թելադրում են գործելու պարտականությունը:

Գործելակերպը. Գործողությունն ընդգրկում է երկու լուծում:

Առաջինը՝ ռազմական տեսանկյունից ամենարճողակունը և ամենագոհացուցիչը, արշավանքի կազմակերպումն է: Երկարատև փոխդր փոփոխության չի ենթարկել այն սկզբունքը, որը ներկայացված է 1915 թ. մայիսի 7-ի իմ գրության մեջ, որին ես ձեռք խնդրում եմ բարեհաճել յիմնելու: Ես շատ ավելի անասան ձեռք, քան այն պահին, երբ այն գրում էի. գտնում եմ, որ Սիրիան նվաճելու հարցի լիակատար լուծումը խարսխվում է Ալեքսանդրետի ծոցի խորքում՝ Իսսուսի հարթավայրի առջև դեպի Կապուսի փոքր քաղաքի գործողության վրա, որը թույլ կտա արագորեն գրավել Թոփուրակ-Կալեի երկաթուղիների հանգույցը և Տավրոսից դեպի Բոզանտի ձգվող տարածության դարպասները: Եթե ռազմավարական այս կետերը գտնվեն մեր տրամադրության ներքո, մեծ համարաշխոթյամբ իրականացվող ռազմական և ծովային գործողությունների միջոցով աստիճանական առաջխաղացումը դեպի հարավ տեղի կունենա առանց լուրջ դժվարությունների: Սկսած մայիս ամսից, նոր իրադարձություններն, այդու-

հանդերձ, բարենայատ ձեռք փոփոխել են լուծման կարիք ունեցող խնդրի պայմանները:

Ռազմարշավային կորպուսի նշանակալիությունը, որն ակնհայտորեն կախում ունի հակամարտ ուժերի կարևորությունից, կարելի է այսօր գգալիորեն նվազեցնել: Ես այն հասցրել եմ գրեթե հարյուր հազար մարդու, քանի որ Սիրիան գրաված թուրքական կորպուսի անդամների թիվը, դեռևս 5 կամ 6 ամիս առաջ, հասնում էր մոտավորապես 80000-ի:

Քանի որ այս վերջինիս թիվն այս պահին հազիվ հասնում է 20000 մարդու, ռազմարշավային կորպուսի գործող անձնակազմը, ինչպես այդ ինձ թվում է, կարելի է անվարանորեն նվազեցնել և հավասարեցնել բանակային կորպուսի անձնակազմի թվին: Ամբողջ խորությամբ ըմբռնելով ռազմական սկզբունքների նշանակությունը, որը հանուն գլխավոր նպատակի: հաջողության ապահովման թելադրում է բոլոր հնարավոր ջանքերի գործադրումը, ես միևնույն ժամանակ ոչ մի իրավասություն չունեմ արտահայտվելու Ֆլանդրիայի, Շամպայնի և Վալոնիայի ռազմաճակատներից, ինչպես նաև երկրորդական գործողությունների՝ Դարդանեի թատերաբեմից գործող անձնակազմերը, որքան էլ դրանք համեստ լինեն, առանձնացնելու հնարավորության օգտին, որոնք անհրաժեշտ կլինեն նոր ռազմարշավի համար:

Ես նմանապես առաջինը կլինեմ, որը կբացառի եզակի արդյունավետ ջանքերը ցարուցրիվ անելը:

Եթե, այնուամենայնիվ, մեկ կամ մյուս գլխավոր թատերաբեմերում կամ միաժամանակ թե՛ մեկում և թե՛ մյուսում, հարաբերական անգործության ժամանակահատվածը թույլատրի նախատեսել հնարավոր պահեստային ուժեր, ես աներեդուրեն գտնում եմ, որ դրանց օգտագործումը Սիրիայում ձեռնարկվելիք ռազմարշավի ընթացքում կհանգեցնի արգասավոր արդյունքների: Այն կդատարկի Դարդանեի, հրահրելով, հավանաբար, թուրքական զորքերի մասնակի նահանջ, ինչպես նաև բազմաթիվ զորակոչիկների դասաբաշխում, որոնց օջախներն ուղղակիորեն ենթարկվելու են նոր ռազմարշավի հարվածներին:

Ժողովուրդների զինումը. Բայց հարկ է նախատեսել այն պարագան, երբ կառավարությունն անկարող կգտնվի այս վերջնական լուծմանն իր համաձայնությունը տալ, քանի որ անհրաժեշտ միջոցները կարող են գրեթե սպառված լինել:

Երկրորդ լուծումը թուրքական տիրապետությանը թշնամաբար տրամադրված բնակիչներին զինելն է, որոնք համակրանքով են վերաբերվում մեր գործին:

Պ. փոխծովակալ Դարտինգը դյու Ֆուրենն այն արդեն մասամբ ձեռք է ներկայացրել սեպտեմբերի 6-ի իր հեռագրում, որը վերաբերում է Մուսա լեռան հայերին: Իրադարձությունների սրբնթացությունը հնարավորություն չընձեռեց այն որոշեցնելու համար, որը սակայն հարկ է նկատի ունենալ ապագայի համար:

Ես արդեն խիստ մտախոզված եմ այն կացությամբ, որում կհայտնվեն 7 կամ 800 այն մարտունակ հայերը, որոնց՝ թուրքերին ցուցաբերած կատաղի դիմադրությունը, հնարավորություն ընձեռեց դուրս բերել նրանց ընտանիքները դեպի Մուսա լեռ:

Ինձ անհնար է թվում ընդունել, որ այս մարտիկ, որոնց մեծ մասն ամրակազմ է, եռանդուն և մարտունակ, համակենտրոնացման ճամբարի անգործության և պարապության պայմաններում տրվեն փափկակեցության: Ես մեծ առավելություն կտեսնեմ այն բանում, որ նրանց զինեն և մարզեն զինվորական վարժություններով: Եթե հնարավոր լիներ, մասնավորապես, մեր աֆրիկյան բանակից հրավիրված սպաներից և ենթասպաներից նրանց տրամադրել արաբներն խոսող մի քանի հրամանատարական կադրեր, ապա կարճ ժամկետում նրանք ձեռք կբերեին հսկայական հավելյալ արժեք, որը պարտիզանական ջոկատը վեր կածեր ռազմական ուժի, ինչն արհամարհելն անհնար կլիներ: Բանակային հրամանատարական

կադրերի բացակայության պատճառով, նրանք, ովքեր կոնտրվեն ծովային նավատորմում հրաձգային մասնագիտացում ունեցողների թվից, ծայրահեղ դեպքում բավարար կլինեն: Պ. փոխծովակալ Դարտինգ դյու Ֆուրնեն վերջին սեպտեմբերի 11-ի թվակիր իր նամակում, նախքան մարդկանց դուրս բերումը, ձեզնից խնդրում էր մի քանի հարյուր հրացան և անհրաժեշտ ռազմամթերքներ՝ Մուսա լեռան հայերին զինելու համար:

Թույլ տվեք ինձ համառոտեմ այնպիսի հանուն այն բանի, որպեսզի դուք բավարարեք այս խնդրանքը, ուղարկելով ինձ, հնարավորության սահմաններում ամենակարճ ժամկետում, 800 հրացան՝ դրանց անհրաժեշտ ռազմամթերքների հետ մեկտեղ: Այս ձևով զինված ու լավ մարզված մարտունակ հայերը կարճ ժամկետում վեր կածվեն ահարկու ուժի, որը խիստ կարգապահության վարժվելուն և եթե, հնարավոր կլինի մոտ ապագայում կրկին վերադարձնել ցամաք, լավագույն ձևով օգտագործելով ի նպաստ մեր ռազմական գործողության:

Բայց այսպիսի լուծումը, ևս մեկ անգամ մասնակի է ու հարմարեցված հանգամանքներին: Ես ձեզ խնդրում եմ բարեհաճել նախատեսելու դրա լինելու մասը, որն անխուսափելի է: Միայն Անտիոքի ծոցի հայերին զինելը չէ, որ շահավետ է: Մասնավորապես լիբանանցիները սպասում են միայն զենքի և նշանաբանի, որպեսզի ձեռնամուխ լինեն համընդհանուր ապստամբության: Թուրքական ռազմակալող կորպուսի անձնակազմերի նվազեցումը և դրանում ընդգրկված գործերի ռզու անկումը, առիթը դարձնում են խիստ բարենպաստ:

Այսպիսով, հարկ կլինի, որ 3-րդ էսկադրան կարողանա Պորտ-Սալիում իր տրամադրության տակ ունենալ մոտավորապես 20000 հրացան և դրա համար անհրաժեշտ ռազմամթերքներ պարունակող մի պահեստ, որպեսզի ի վիճակի լինի իրականացնելու դրանց բաշխումն առափնյա շրջանի որոշակի կետերում, հասկանալի է, բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքներն ապահովելով հանդերձ՝ դրանք պատշաճ հիմունքներով հանձնելու համար:

Կարելի է կարծել, որ համընդհանուր ապստամբությունը, որը հասունանում է Սիրիայի ողջ տարածքում և բռնկման համար սպասում է միայն բնակչության զինմանը, այսօր ջրասույզ կանի իշխող կուսակցության անբավարար ուժերը:

Սալոնիկի և Սկյուտարի ձևով կալազված լուծում. Ես խոսում եմ սուսկ հիշատակելու համար երրորդ լուծման մասին, որը Սալոնիկի և Սկյուտարի նախադեպերի օրինակով, առանց ճակատամարտի, մեր ձեռքերի մեջ կնետի Սիրիան: Հնարավոր է, որ Ջեմալ փաշան ցանկանա մտնել Էսսադ փաշայի դերի մեջ, որի մասին է վկայում նրա առեղծվածային դիրքորոշումը. սակայն այդ բնույթի լուծումներն անհարկ են բանականությունը և չեն կարող հաշվի առնվել, քանի որ դեռևս ինքնաբերաբար ի հայտ չեն եկել հստակ և կոնկրետ ձևով:

Առաջին երկու նախադեպերից գալիս, որոնք միակն են, որ թույլ կտան հուսալի ձևով լուծել ծառայած խնդիրը, մնում է միայն շարունակել ներկա պասսիվությունը, որի հետևանքով Ֆրանսիան, իհարկե, օրեցօր կորցնում է այստեղ իր ազդեցությունը, թեպետև այն դժվարությունները, որոնց նա պետք է դիմակայեր, դրանից չեն վերանում:

(A.C.M., SS Ed 125).

2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ. դերժովակալ Գարրիոն՝ Ռազմածովային I բանակի գլխավոր հրամանատար, փոխծովակալ Բուե դը Լապեյրերին

Ճ. թիվ 295: Գաղտնի:

«Ժորեգյուլիերիի» տախտակամածից, բաց ծովում, 22-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ ուղարկել սրան կից նախարարին հղած իմ զեկուցագրերի պատճենները¹, որոնք վերաբերում են Մուսա լեռան հայ բնակիչներին դուրս բերելու գործում 3-րդ էսկադրայի հաժանավերի գործողություններին և Սիրիայում տիրող ընդհանուր իրադրությանը:

Միաժամանակ, վերջին նամակով ես ձեզ եմ հղել մի հաղորդագրություն, որը վերաբերում է քրիտանական իշխանությունների համաձայնությանը՝ Պորտ-Սալիում այս բնակչությանը կացարաններով և սննդով ապահովելու համար ընդունված կարգադրություններին: «Ժորեգյուլիերիի» մեկնելու հետևանքով, իմ տրամադրության մեքքո եղած ժամանակն ինձ չբավականացավ, որպեսզի դրան կցեմ ուղեկցող մի նամակ: Ես ձեզ խնդրում եմ բարեհաճել դրա համար ներողամիտ գտնվել իմ նկատմամբ:

Այն առաջարկությունները, որոնք, ինչպես ինձ թվում է, պետք է այս գործողությունից բխեն անձնակազմի բոլոր աստիճանավորների համար, առանձին նամակի նյութ կծառայեն, որը ես ձեզ կհղեմ Պորտ-Սալի վերադառնալուց հետո:

(A.C.M., SS A 164).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Գեֆրանը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Գելկասեին

Հ. թիվ 231:

Կահիրե, 23-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 18.50-ին:
(Ստացվել է ժ. 19.35-ին):

Գեներալ Մաքսուելլն ինձ հարցրեց այս առավոտյան. թե ո՞վ է ի վերջո հուզալու Մուսա լեռան հայերի պատճառած ծախսերը: Ես նրան պատասխանեցի, որ չգիտեմ: Նա ինձ հարցրեց նմանապես, թե արդյոք մենք չե՞նք պատրաստվում օգտագործել այն 500 տղամարդկանց, որոնք պիտանի են և հակված են մարտնչելու թուրքերի դեմ: Ես պատասխանեցի, որ ինձ նայտնի չեն ֆրանսիական կառավարության մտադրություններն այդ հարցում և որ ինձ թվում է, անձա՛յր ինձ, որ այս գորախումբը ծովափի ինչ-որ մի կետում, առանց որոշակի նպատակի ափ դուրս բերելը հավասարազոր է այն դատապարտելու դանդաղ կամ արագ, բայց անառարկելի ոչնչացման, որ եթե, ընդհակառակը, շտաբները նպատակահարմար գտնեն նշանակված պահին որևէ հստակ գործողություն ձեռնարկել այն տարածաշրջանում, որտեղից նրանք ծագում են, ապա այս հայերը, որոնց կարելի է անհրաժեշտության դեպքում սատարել, գորեղացնել և ղեկավարել, կարող են լինել շատ օգտակար:

¹ Տես վերը թիվ 99 և 100 փաստաթղթերը:

Գեներալն ինձ ասաց, որ համաձայն է այս կարծիքին:

Մակայն նա հայտարարել է միաժամանակ պ. դը Մեն-Քուենտինին, որ ինքը Լոնդոնին խորհուրդ է տալիս ֆրանսիական կառավարությանը թողնելու հայ զաղթականների ողջ հուզը և պատասխանատվությունը, որ մենք պետք է գենք տայինք 500 մարտունակ տղամարդկանց և նրանց վերադարձնենք իրենց լեռները, որտեղ նրանք կատեղծելին ապստամբական օջախ, որը հավանաբար կհրապուրեր ողջ երկրի հայ կամավորներին:

Այդ հնարավոր է և նույնիսկ հավանական, բայց ինձ թվում է, որ մենք կարող էինք հավանություն տալ այդ ապստամբությանը միայն այն դեպքում, եթե վճռած լինեինք, ըստ էության, դրան օժանդակել և դրանից օգուտ քաղել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 25).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Ը. թիվ 292:

Կահիրե, 23-ը սեպտեմբերի 1915 թ.*:
(*Ստացել են* Կաբինետը հոկտեմբերի 4-ին,
Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 5-ին):

Համալրելու համար Մուսա լեռան հայերին վերաբերող այն տեղեկությունները, որոնք արդեն Ձեր գերագնացությանն են հաղորդել հեռագրով և, մասնավորապես, իմ թիվ 226, 227 և 228 հեռագրերով¹, ես չեմ կարող վարվել ավելի լավ, քան սույնին կյց նրան ուղարկել այն երկու նամակների պատճենները, որոնք ստացել են ծովակալ Դարբիսից² և այն հաղորդագրության պատճենը, որով ծովակալը պ. Ռազմածովային նախարարին հաշվետվություն է ներկայացնում այն գործողությունների մասին, որոնք հանգեցրել են այս դժբախտների փրկությանը և Պորտ-Սաիդում նրանց տեղավորելու համար որդեգրված միջոցներին³:

Երեկ չէ առաջին օրը ես այցելեցի նրանց ճամբարը: Նրանք, հնարավորության սահմաններում արագ, ապահովվել են ծածկով՝ շնորհիվ մեր 3-րդ էսկադրայի նավատիկների գործունեությանն ու նվիրվածությանը, որոնք ավելի սեղմ ժամկետում, քան 24 ժամը, ավելի քան 4000 զաղթականների անհրաժեշտ կացարաններով ապահովելու համար վրաններ էին անրացրել: Անգլիական զինվորական իշխանություններն այնուհետև՝ իրենց պատասխանատվության ներքո են վերցրել այս խեղճ մարդկանց: Նրանք նրանց կերակրում են և ավարտին հասցնում տեղավորման գործը, այս առաջադրանքի կատարման հարցում ցուցաբերելով

* Նախարարի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Արդյոք գրե՞լ են Լոնդոն, ասելու համար, որ ներկա հանգամանքներում մենք հավանություն չենք տալիս որևէ ապստամբության, որին ո՛չ անգլիացիները և ո՛չ մենք ի վիճակի չենք լինելու օժանդակել: Հարկ կլի՞նի այդ անել, փոխանցելով սույն նամակը և այդ մասին գուշակներով պ. Դեֆրանսին: Հիշեցրեք այն ծանուցագրի մասին, որն ինձ տվել էր Գրենվիլը: Նրանք քարոզում են օգուտգործել հայերին Մուդրոսի նավահանգստում: Այս պահին հարկ է հենց այդ անել, որովհետև այս քաջարի ապստամբներին Եգիպտոսում պահելը կարող է միայն քաջալերել արկածախնդրությունների սիրահարներին»:

1 Վերն արտատպված են թիվ 92, 93, 94 փաստաթղթերում:
2 Մենք արտատպում ենք միայն դերժովակալ Դարբիսի նամակներից մեկը:
3 Տես վերը թիվ 85 փաստաթուղթը:

մեծ քարյացակամություն և իրազեկություն:

Գաղթականները հարկադրված են եղել թողնել այն ամենն, ինչ ունեցել են և կատարյալ զրկանքներ են կրում: Տիկին Դեֆրանսը, որն այս այցելության ընթացքում ուղեկցում էր ինձ ճամբարում. տեղեկացավ, թե շատ ավելի հրատապ ի՞նչ անելու հարկը կար բազմաթիվ կանանց ու երեխաների օգնության հասնելու և նրանց հանդեպ անհրաժեշտ հոգածություն դրսևորելու համար, որոնցից շատերն ուժասպառությունից և հյուծվելուց հիվանդացել են, իսկ այնուհետև՝ հայցեց Կահիրեի ու Ալեքսանդրիայի նշանավոր հայ անձանց օգնությունը:

Ինչպես արդեն ես երեկ հեռագրել եմ Ձեր գերագնացությանը (թիվ 231)¹, գեներալ Մաքսուելն ինձ կրկին հարցրեց, թե ո՞վ է ի վերջո հոգալու զաղթականներին տեղավորելու և պահելու ծախսերը: Ես նրան պատասխանեցի, որ մենք միայն իրավասու ենք այդ հարցում որոշում կայացնելու հոգսը թողնել մեր համապատասխան կառավարություններին:

Միևնույն հեռագրով ես Ձեր գերագնացությանը նաև տեղյակ եմ պահել մասամբ զանազանվող այն կարծիքներին, որոնք գեներալ Մաքսուելը հայտնել էր մեզ՝ լեյտենանտ դը Մեն-Քուենտինին և ինձ, գենք կրելու ունակ 500 զաղթականների, հնարավորության սահմաններում, օգտագործելու հարցի շուրջ:

Այս ապստամբների դեկավալները միայն մեկ գաղափար ունեն. մեկնել թուրքերի դեմ մարտնչելու և վրեժխնդիր լինելու: Նրանք մեզնից խնդրում են իրենց զինել և առաջնորդել: Նրանք կմեկնեն այնտեղ, ուր մենք կցանկանանք նրանց տանել: Գլխավոր առաջնորդը, որին մի քանի ամիս առաջ գեներալ Մաքսուելը Կահիրե կանչեց, և որի մասին ես արդեն հաշվետվություն եմ ներկայացրել, ինձ ասաց. «Անգլիացի գեներալը խոսեց ինձ հետ Ալեքսանդրետի շրջանում հնարավոր գործողության մասին: Մենք ամեն ինչի պատրաստ ենք: Մենք այստեղ ունենք 500 մարդ: Մի քանի օր անց կարող ենք 500 այլ հայ մարտիկների հավաքագրել Եգիպտոսում: Տասնհինգ օր անց մենք կարող էինք ունենալ Եվրոպայում գտնվող մեր եղբայրներից 1000-ին, որոնք ափ դուրս կելնեն Դեղեգաչառ կամ Սալոնիկում: Մեկ ամիս անց մեր կանչով 2000 այլ անձինք կարող են մեզ մոտ ժամանել Ամերիկայից: Այսպիսով, մեր թիվը կհասնի 4000-ի: 1000 ֆրանսիացիների և մեզ դեկավարելու համար անհրաժեշտ սպաների հետ, մեզ համար դյուրին կլինի ափ դուրս գալ ծովամերձ որևէ կետում, մխրճվել լեռների մեջ, որոնց բոլոր ճանապարհները մեզ ծանոթ են և գրավել Բեյլանը: Երբեք չեն կարողանա մեզ այնտեղից դուրս քշել և նա, ով տիրում է Բեյլանին, տիրում է Ալեքսանդրետին և ամբողջ տարածաշրջանին: Մենք կարող ենք գործել, կարևոր չէ, թե որ ուղղությամբ, և ամբողջ երկիրը կապստամբի ու կմիանա մեզ»:

Բեյլանի և Բաղչեի անցումները, որոնք պետք է հատվեն Բաղդադի երկաթգծի կողմից և որոնց՝ իբրև հայերին առաջարկելու հնարավոր նպատակակետի մասին, ինձ հետ խոսել է Պորտ-Սաիդի հրամանատարը², իրականում Ամանոսի վրայով ձգվող և Ադանայի ու Հալեպի շրջանների միջև գտնվող հաղորդակցության միակ անցուղիներն են:

Այս երկու կետերում գործողության իրականագումն, անշուշտ, մեծապես դյուրին կդառնա այս քաջարի հայերի օգնությամբ, որոնք հիմնավորապես ծանոթ են տարածաշրջանին: Նման գործողության օգտակարության խնդրի քննարկումը մեր շտաբի, կամ անգլիական շտաբի, կամ միացյալ երկու շտաբների գործն է: Գեներալ Մաքսուելը և նրա սպաներն այն վաղուց ի վեր դիտում են իբրև անհրաժեշտություն, ապահովելու համար Եգիպտոսի անվտանգությունը և ինձ թվում է, որ նրանք չեն սխալվում: Նրանք, անկասկած, այն արդեն ձեռնարկված կլինեն, եթե այն բոլոր ուժերը, որոնք կարող էին նրանց տրամադրության ներքո

1 Տես վերը թիվ 102 փաստաթուղթը:
2 Փոխգնդապետ Էլգուդը:

գտնվել, ընդգրկված շինեին Դարսանեի գործողության մեջ: Ինչ վերաբերում է մեզ, ապա խիստ նպատակահարմար կլինի, եթե մենք վճռեինք գործել Սլիփայում: Ամեն դեպքում, ես գտնում եմ, որ եթե Պորտ-Սաիդի հայերի աջակցությամբ օրերից մի օր այս տարածաշրջաններում որևէ նշանակության ինչ-որ մի գործողություն ենք ձեռնարկելու, լավ կլինի, որ մեր դաշնակիցներն այդ մասին տեղյակ պահվեն, ճիշտ այնպես, ինչպես անգլիացիները, ես հույս եմ տածում, առանց մեզ նախագոչացնելու ոչինչ չեն ձեռնարկի այս գոտում, որը հսկում են և շրջափակում մեր էսկադրաները:

Ամեն դեպքում, մեր նավաստիների ի կատար ածած մարդասիրական գործն ունեցել է հսկայական արձագանք: Անբըկբայեի կոտորածից փրկված հայերը, հուզմունքով են արտահայտել իրենց երախտագիտությունը մեր սպաներին, մեր նավաստիներին, անձամբ ինձ, երբ ես նրանց այցելության էի գնացել: Եզիպտոսի հայկական համայնքի ղեկավարներն իրենց երախտագիտության հավաստիքն են հայտնել Հանրապետության պ. նախագահին: Եզիպտոսի բոլոր թերթերը, առանց բացառության, նշել են Ֆրանսիայի դրսևորած մեծահոգության և մարդասիրության վկայությունը:

Կից ես Ձերոյ գերագանցությանն եմ ուղարկում տեղական մամուլում այս առթիվ լույս տեսած հոդվածներից մի քանիսի բնագիրը կամ թարգմանությունը¹:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 870, ff. 108-109 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերծովակալ Դարրիոն Կահիրեում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Դեֆրանսին

«Ժորեգյուլբերիի» տախտակամածից, Պորտ-Սաիդի նավակայան, 17-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Իբրև սեպտեմբերի 16-ի ձեր երկու հեռագրերի² շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ իրագեկ դարձնել այն ժամանակավոր միջոցառումներին, որոնք ընդունվել են հայ գաղթականներին կացարաններով և սննդով ապահովելու հասար:

Մուսա լեռան ամբողջ հայ բնակչությունն այժմ իջեցվել է նավերից, որոնց վրա նրանք համախմբվել էին և ուղարկվել Սուեզի ջրանցքի ասիական ափին գտնվող կարանտինի կետի շուրջը տեղակայված համակենտրոնացման ճամբար: Ընտրիվ «Ժորեգյուլբերիի» և «Գյուլչենի» հատկացրած կարևոր կարգախմբերի, ճամբարի բոլոր վրաններն այսօր երեկոյան կտեղադրվեն:

Ես մեծ հույսեր ունեմ, որ մի քանի օր անց տեղադրումն ամբողջությամբ կավարտվի, և գաղթականներն այնտեղ կգտնեն հարմարավետ, առողջարար ու ջրով առատորեն մատակարարվող կացարան:

Ինչ վերաբերում է գաղթականների սննդին, ես կարողացա, ձեր վերջին հեռագիրը ստա-

¹ Արտատպված չեն: Խոսքը վերաբերում է 1915 թ. սեպտեմբերի 17-ին Կահիրեում արաբական «Մոքատամ» թերթում և հայկական «Արև» օրաթերթում տպագրված հոդվածներին:
² Արտատպված չեն:

նալուն պես Պորտ-Սաիդի գերագույն հրամանատար, պ. գնդապետ Էլզուդի հետ կայացնել վերջնական համաձայնություն: Պայմանավորվածություն ունենք, որ 3-րդ էսկադրայի նավերն այս երեկոյան կդստդարեն գաղթականներին անհրաժեշտ սննդամթերքներ մատակարարել: Սկսած վաղվանից՝ սեպտեմբերի 18-ից, տեղական զինվորական իշխանությունը կպարտավորվի ամբողջությամբ ապահովել սնունդը և կիոգա դրա հետ կապված վճարման բոլոր ծախսերը՝ սպասելով երկու կառավարությունների միջև վերջնական համաձայնության կայացմանը:

Այսօր երեկոյան ես պատրաստվում եմ մեկնել նավարկելու՝ մի ժամանակավոր լուծման հանգելուց հետո, որն ինձ բավարար է թվում և թույլատրում է սպասել Փարիզի ու Լոնդոնի միջև ծայր առած գրույցի արդյունքին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 870, ff. 112-112 v).

104

Լիազոր ներկայացուցիչ, լեյտենանտ Շատոմինուան՝ 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերծովակալ Դարրիոյին

Պորտ-Սաիդ, 23-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Երկու զինագործ վարպետների միջոցով («Դեզեի» և «Շարների») ես ստուգել տվեցի այն հայերին պատկանող զենքերը: Ես ձեզ եմ ներկայացնում այն պատկերը, որը ստացել եմ այդ քննության արդյունքում:

Դրանից հետևում է, որ 502 հրացանից և 110 ատրճանակից կան միայն 70 հրացան (որոնցից 59-ը 1874 մոդելի կարաբիններ են) և 8 ատրճանակ, որոնք պիտանի են ռազմական գործածության համար: Այդ 70 հրացաններից 31-ը շատ հիմնավոր վերանորոգման կարիք ունեն, մյուս բոլորն անհրաժեշտ է զննել ու մաքրել:

Վերանորոգումները ես սկսել տվեցի անձնակազմերի օգնությամբ: Այցելությունները կատարվեցին «Մոնտկալմ-Աննեքսի» կրածիզները: Մյուս զենքերը բաղկացած են որսորդական հրացաններից (350-ը հրապատիճով) և փոքր ատրճանակներից, որոնք, գրեթե բոլորը գտնվում են կարեկցանքի արժանի վիճակում: 17 հրարձակ հրացան և 17 կարաբին, ինչպես նաև 16 փոքր ատրճանակ կարող են կարգի բերվել:

1881 մոդելի հրացանի մոտավորապես 1500 փամփուշտ և թուրքական հրացանների 300 փամփուշտ կարող են գործածվել: Յուրաքանչյուր զենքի հազիվ բաժին կհասնի երեսնական փամփուշտ:

Պ. 1-ին կարգի կապիտանի, գլխավոր հրամանատարի («Դեզեի» հրամանատարի) հրամաններն ստանալուն պես, ես ծով նետել տվեցի որսորդական հրացանների համար եղած ամբողջ վառուղի և որոշ փամփուշտներ, որոնք պահելը մենք վտանգավոր համարեցինք:

(A.C.M., SS S 6).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ Դարրիոյին

Պորտ-Սաիդ, 23-սեպտեմբերի 1915 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել ինձ հղված՝ այս ամսի 17-ի ձեր երկու նամակների՝ և դրանց կից, Մուսա լեռան հայերին վերաբերող՝ Ռազմածովային պ. նախարարին հղած ձեր գեկուցագրի պատճեննի ստացման մասին²:

Ես ձեզ խիստ երախտապարտ եմ այդ շատ հետաքրքիր հաղորդագրության համար և խնդրում եմ ընդունել անձամբ ձեզ և 3-րդ էսկադրային ուղղված իմ շնորհավորանքներն այն անձնագրի գործի առթիվ, որը դուք ի կատար եք ածել, հավաստելով ֆրանսիական Ռազմածովային նախարարության ազնվաբարո ավանդույթները և էլ ավելի խորացնելով սիրիական ափի ժողովուրդների՝ Ֆրանսիայի հանդեպ տաժած համակրանքը:

(A.C.M., SS S 8).

Պորտ-Սաիդի բրիտանական ռազմական ուժերի հրամանատար, փոխգնդապետ Էլզուրը՝ Եգիպտոսում բրիտանական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մաքսուելլին

[Պատճենը: Թարգմանություն]:

Կահիրե, 23-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Ես գտնում եմ, որ ներկա պահին ճամբարում կա զենք կրելու տարիք ունեցող 500-ից 600 մարդ: Ամենքն էլ հայտնում են իրենց երկիր վերադառնալու և իրենց պապենական թշնամու դեմ մարտնչելու ամենաբուռն ցանկություն:

Մյուս կողմից, ամենահավաստի սկզբնաղբյուրից ինձ տեղեկացրել են, որ Եգիպտոսում կան շատ երիտասարդ հայեր. որոնք մշտապես այս երկրում են գտնվում և որոնք ցանկություն կունենան ծառայելու մույն նպատակներին: Խիստ բազմապիսի այլ պատճառներով, ցանկալի է օգտագործել ամենահարմար առիթը՝ ճամբարը գեներ կրելու ունակ բոլոր գաղթականների ներկայությունից ձերբազատելու համար: Եթե այս մարտիկ զինվե՞ն և ափ դուրս բերվեն Մուսա լեռան շրջակայքում, նրանք անխուսափելիորեն կբաժանվեն փոքր ջոկատների, կափռվեն հարևան շրջաններում ու իրենց ուժերը կօգտագործեն տարակցված գործողությունների և կողոպուտի համար: Նման գործելակերպը ցավալի է թվում, եթե հաշվի ենք առնում հետևյալ տեսակետները. 1/ որ պատերազմելու այդ գործելակերպը չի կարող ունենալ որևէ որոշակի արդյունք. 2/ որ հայերի իրականացրած բռնությունները կարող են միայն սաստկացնել գոյություն ունեցող ատելությունները և էլ ավելի դժվարին դարձնել Ալեքսանդրետի հարևանությամբ գտնվող տարածաշրջանի կառավարումը նրանց համար, որոնց, անհրաժեշտության դեպքում, այդ խնդիրը կվստահվի:

1 Մենք արտասպել ենք այս նամակներից միայն մեկը. տե ս վերը թիվ 103 փաստաթղթի հավելվածը:
2 Այս թղթակցության մասին տե ս վերը թիվ 85 փաստաթուղթը:

Բազմաթիվ տատանումներից հետո, ես ինձ թույլ եմ տալիս ձեր դատին հանձնելու այն, թե ի՞նչ է կարելի անել, երե այս մարտիկներին հնարավոր չլինի օգտագործել կարևոր և խիստ որոշակի ռազմական խնդրի իրականացման համար:

Այն է՝ քանզի Բաղչեի թունելի արևմտյան ծայրամասում գտնվող մեքենաշինական արհեստանոցները, իսկ այնուհետև՝ մասնատել նրա հարավային կողմի ուղեկամուրջը:

Եթե այս առաջարկությունները հավանության արժանանան, գաղթականներն ափ դուրս կբերվեն Դյորթ-Յուրմ ռազմանավերից մեկի բնդանոթները պաշտպանությամբ:

Ջոկատը երկրի տարածքով կշարժվի ուղղակիորեն (45-ից 50 միլ) դեպի Բաղչեի թունելը:

Դյորթ-Յուրմ և հարևան գյուղերը բնակեցված են կամ վերջերս բնակեցված էին հայերով: Այսպիսով, դժվար չի լինի երկրի տարածքով անցնելու համար գտնել ուղեկցողների, ընդունելով, որ ջոկատի մարդկանցից և ոչ մեկը ծանոթ չէ տարածաշրջանին, որը թվում է խիստ անհավանական:

Պարտիզանական պատերազմի վարժված հայերի մասնակցությամբ նման բնույթի ռազմարշավը թվում է, թե կրնձեռի հաջողության հասնելու հնարավորություններ:

Թունելի աշխատանքներում ընդգրկված բանվորների գերակշռող մասը պետք է լինեն, համաձայն իմ կարծիքի, քրիստոնյաներ և համակրեն հայերին:

Թշնամու գործերը մարտունակ չեն, մի բան, որին ես հավատում եմ: Բաղչեի թունելը հենու չէ ավարտին հասնելուց և այնժամ Փոքր Ասիան ուղղակիորեն կհաղորդակցվի Հալեպ-Դամասկոսի և հարավային Սիրիայի հետ:

Այս պատճառներն ընդգծում են այն շահագրգռվածությունը, որն առնչվում է թունելի վրա արագ և մոտակա հարձակման գործում հայերին օգտագործելու հետ:

Կարելի է կարծել, որ այս անբության ավելումը կարող է ռազմավարական ազդեցություն ունենալ այն գործողությունների վրա, որոնք հետագայում կարող են ձեռնարկվել Եգիպտոսի դեմ:

Այս պարագայում, առևտուրն իրոք որ կրկին հարկադրված կլինի անցուղի փնտրելու Քասսան-Բեյլիի [sic]¹ դժվարին ճանապարհով. անցուղի, որը բռնությամբ հատելը, փոքրիշատե կազմակերպված հայկական զորքի ներկայությամբ, կարող է գործերի և գումակների կողմից լինել հանդուգն գործողություն:

Եթե, խորհրդածելուց հետո, հարձակումը Բաղչեի թունելի վրա ժամանակավրեպ թվա, գաղթականները, հավանաբար, կկարողանան ափ դուրս բերվել Արսուգում և ուղարկվել դեպի Բեյլանի անցուղի: Նման գործողությունը թվում է, թե ունի միայն ռազմական նվազ նշանակություն, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ այն հաջողությամբ կպսակվի: Այս ռազմարշավներից թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի համար հաջողությունը մեծապես կախված կլինի հրամանատարի ունակություններից:

Թվում է, թե ներկա պահին ճամբարում չկա ոչ մի հիրավի երևելի անձնավորություն և հնարավոր է, որ հարկ լինի օգտվել մեկ կամ երկու եվրոպացի սպաների ծառայություններից:

(A.C.M., SS A 164).

1 Իմա՝ Հասան-Բեյլի:

Ռազմական նախարարը՝ Եզիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարություն գործողված լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին

Հ. Ը. թիվ 138:

Փարիզ, 24-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 22.10-ին:

Թիվ 5510-9/11: - Պատասխան 133 հեռագրին և իմ 5456-9/11-ի շարունակությունը:

Անկանոն գործերի միավորումների համարձակ գլոսին Ալեքսանդրետի և Թոփուլակ-Կալեի ուղղությամբ կունենա շատ ծանր հետևանք՝ հրավիրելով թուրքերի ուշադրությունն այս տարածաշրջանի վրա: Այսպիսով, խիստ ժամանակավրեպ կլինի դրան ձեռնամուխ լինելը, քանի դեռ դաշնակիցները վերջնականապես չեն հրաժարվել այս ուղղությամբ ունեցած ցանկացած նախագծից:

Այսպիսով, եթե թվում է, թե Ինթելիջենս Օֆիսն ընթացք է տվել այս նախագծին, անհրաժեշտ կլինի, որ սույն հեռագիրը դուք պարոն Դեֆրանսին հաղորդեք, խնդրելով նրան անգլիական իշխանությունների ուշադրությունը հրավիրել հարցը երկու դաշնակից կառավարությունների առջև բարձրացնելու անհրաժեշտության վրա:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 26).

Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեն Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին

Հ. թիվ 140:

Փարիզ, 26-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 10.40-ին:

Ես պատասխանում եմ ձեր թիվ 226 և 231 հեռագրերին¹:

Ըստ այն ամենի, ինչում ինձ վստահեցնում են Փարիզում բնակվող որոշ հայ անձինք, Եզիպտոսի իսայերն ի վիճակի կլինեն օգնության հասնել իրենց գաղթական հայրենակիցներին: Ամեն դեպքում նրանք կկարողանան ձեզ օգնել աշխատանք գտնելու հարցում նրանց համար, ովքեր աշխատունակ են: Ես կարծում եմ, որ ձեզ համար դժվար չի լինի, անգլիական իշխանությունների հետ համատեղ, ձևավորել տալ հայկական կոմիտե, որը զբաղվի գաղթականներով և կոչով դիմի տարբեր երկրների և, մասնավորապես, Ամերիկայի հայերին:

Ես հավանություն եմ տալիս այն դիրքորոշմանը, որը դուք գրավել եք զեներալ Մաքսուելի նկատմամբ՝ հայ մարտիկներին անհրաժեշտության դեպքում օգտագործելու հարցում: Մեր կարծիքը, սրբ բաժանում է բրիտանական կառավարությունը, հանգում է այն բանին, որ ասպետամբական շարժումը Թուրքիայում կարելի է քաջալերել միայն այն պայմանով, եթե ի վիճակի լինենք էականորեն օժանդակել ասպետամբներին: Ներկա հանգամանքներում ո՛չ Անգլիան, ո՛չ մենք չենք կարող մտածել որևէ բան ձեռնարկելու մասին՝ ներկա պատերազմական թատերաբեմերից դուրս: Այսպիսով, հարկ է խուսափել համարձակ նախաձեռնություն-

¹ Տե՛ս վերը՝ համապատասխանաբար թիվ 92 և 102 փաստաթղթերը:

ներից, որոնք կոչված են անարդյունավետ լինելու: Եթե զեներալ Մաքսուելը կրկին անդրադառնա այս հարցին, դուք կարող եք նրան հիշեցնել, որ այս ոգով որևէ բան կարող է արվել միմիայն երկու կառավարությունների կայացրած որոշումից հետո:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 27-27 v).

Ասիա-Օվկիանիայի փոխանորդների՝ ծանուցագիրը

Պ. Չոպանյանի այցը

Ծ²:

Փարիզ, 27-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Պ. Չոպանյանը եկել էր ինձ հետ գրուցելու Եզիպտոս գաղթած հայերի հայրից շուրջ: Պողոս փաշայի հետ այդ մասին գրուցելուց հետո, նա հույս է տածում, որ Եզիպտոսի հայկական գաղութը պետք է իր վրա վերցնի այս գաղթականների հոգսը և որ այն ի վիճակի է նրանց օգնության ձեռք մեկնելու՝ կամ նրանց աշխատանքով ապահովելու, կամ սննդամթերքով և անհրաժեշտ անպատան հատկացնելու միջոցով:

Պ. Չոպանյանն ինձ հավաստիացրեց, որ Պողոս փաշան այս ոգով գրել է Կահիրե, և որ ինքը տեսադաշտից ոչ մի բան բաց չի թողնի իր հայրենակիցների միջոցով օգնություններ կուզանկերպելու համար:

Այդուհանդերձ, պ. Չոպանյանը խնդրում է, որ եթե մենք դրան հակված ենք, ապա համաձայնվենք խորհուրդ տալ բրիտանական կառավարությանն արագացնել ամենաերիտասարդ հայերին և ամենաաշխատունակներին՝ Եզիպտոսում գտնվող անգլիական բանակի համար աշխատող գործարաններում կամ արհեստանոցներում աշխատանքի ներգրավելու գործընթացը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 28).

Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուսսերանը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասենին

Ը. թիվ 813:

Վաշինգտոն, 28-ը սեպտեմբերի 1915 թ.*:
(*Ստացել են* Կաթինետը հոկտեմբերի 16-ին, Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 17-ին):

Այս վերջին օրերի հանգամանակից նորությունները մերկացրել են Հայաստանի կոտորածների՝ մասնավորապես դաժան բնույթը, իսկ արհավիրքի լայնածավալությունը հավաստել են

¹ Պ. Գուն:

² Նախատեսված է պ. դը Մարժերիի համար:

* Նախարարի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Հաղորդեք սամուխն, որ կարելի է մի փոքր ավելի լայն տարածում տալ «հայերի դեմ թուրքերի գործած վայրագություններին, որոնք հավանության են արժանացել և ղեկավարվել գերմանացիների կողմից»:

լորդ Բրայսի կոչերն ու բողոքները, որի խոսքն այս երկրում խիստ հեղինակավոր է:

Օգնության գալով դաշնակցին և չցանկանալով, որ հնարավոր լինի ասել, թե իշխանությունների օգնությանը դիմելն ընդունված է երեք կայսրություններում, գերմանական դեսպանը¹, հենց նոր մի մամակ պատրաստեց՝ այն հրապարակելու մտադրությամբ, որով հավաստիացնում է, թե դեսպանության ստացած «արժանահավատ և պաշտոնական գեկուցագրերից» բխում է, որ այս պատմությունները զուտ երևակայության արդյունք են, և որ թուրքերը, կարևոր չէ, թե ինչպիսի՝ և ոչ մի վայրագություն չեն գործել: Կաթողիկոսը կարող է ասել հակառակը և նույնիսկ լինել անկեղծ: Բայց նա միայն կրկնում է այն, ինչ ռուսական գրաքննությունն է նրան հայտնում: Այդ մամակի բնագիրը կցվում է²:

Հ. Գ. - Բեռնստորֆի մամակը հազիվ էր լույս տեսել, իսկ բողոքները և վրդովեցուցիչ հերքումները բազմապատկվում էին, ջույց տալով ճիշտ հակառակը՝ թե որքան են հավաստի հայկական կոտորածները: Այդ հրապարակումների մի օրինակը կցվում է³:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 204-204 v).

111

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝ Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուլին

Ն:

Փարիզ, 29-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Ես կրկին տեսա Պողոս փաշային: Նա Եգիպտոսից մի մամակ է ստացել, որով նրան հայտնում են, որ բրիտանական իշխանությունները վճռել են պահել 4000 հայ գաղթականներին և նրանց միջոցներ տրամադրել մինչև պատերազմի ավարտը, դիտելով նրանց իբրև ռազմագերիների: Այնուամենայնիվ, ես գրել եմ Լոնդոն, խնդրելով, որ բարեհաճեն աշխատանքով ապահովել նրանց, ովքեր դրան ընդունակ են:

«Տանի» միջոցով ես իրագել եմ դառնում, որ ֆրանսիական նավերով 8000 հայեր ևս տեղափոխվել են Պորտ-Սաիդ, և որ նրանք պետք է ուղարկվեն Ալժիր կամ Թունիս:

Որևէ խոսքեր չեն կարող արտահայտել հայ ժողովրդի երախտագիտությունը Կիլիկիայի հայ բնակչության այս բոլոր բեկորների փրկության առթիվ, որով մենք պարտական ենք Ֆրանսիային: Այս բոլոր բեկորները վաղը կվերակազմավորեն ժողովրդին, որին թուրքերը ցանկանում են և կարծում են, թե կարող են սպանել:

Եթե այս նոր գաղթականները պետք է ուղարկվեն Ալժիր կամ Թունիս, ես նույն խնդրանքն եմ ուղղում ֆրանսիական կառավարությանը, որպեսզի նա բարեհաճի աշխատանքով ապահովել նրանց, ովքեր դրան ընդունակ են:

Ինչ վերաբերում է Եգիպտոսում մնացողների, ինչպես նաև Ալժիր կամ Թունիս գնացողների մեջ եղած մարտունակ տղամարդկանց, ովքեր ունակ են կռվելու, ես շատ եմ ցանկանում, որ ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները բարեհաճեն նրանց մարզել և նրանցից կազմեն հայկական լեգեոններ, որոնք կօժանդակեն դաշնակիցների գործողություններին Կիլիկիա-

1 Պ. Բեռնստորֆը:
2 «Վաշինգտոն փոսթում» 1915 թ. սեպտեմբերի 28-ին լույս տեսած հոդված, որն այստեղ չի արտատպվում:
3 Արտատպված չէ:

յում, երբ վրա հասնի այդ գործողությունները ձեռնարկելու պահը: Նրանք կարող են շատ օգտակար լինել և հենց իրենք է, որ պետք է կրքոտությամբ դրան ձգտեն:

Ինչ վերաբերում է ինձ, ես կրկնում եմ, որ եթե հայկական մեկուսացված շարժումն այս պահին ինձ անշրջահայաց է թվում, շատ ցանկալի եմ համարում, որ հայերի համագործակցությամբ՝ դաշնակիցների գործողությունը չհասպաղի, որ այն նույնիսկ համընկնի այն մեծ ջանքերին, որոնք պետք է գործադրվեն Կոստանդնուպոլսի մատույցներում: Ես չեմ կարծում, որ թուրքերն այս պահին մեծ ուժեր ունենան Կիլիկիայում: Կատարելապես գաղտնի՝ նախապատրաստված անսպասելի ներխուժումը, հայկական կազմավորումների հետ մեկտեղ, որոնք ճանաչում են երկիրը և ոտքի կհանեն այնտեղ մնացած բոլոր մարտիկներին (անկասկած, այնտեղ մնացող մարտիկներ կան, որոնք ամբացված են լեռներում), կարող է շատ մեծ հաջողությամբ պսակվել, լինել շեղելու լավ միջոց և ավարտվել ամբողջ Կիլիկիայի արագ գրավմամբ:

Հ. Գ. - Այս պահին ես ստանում եմ Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթը, որտեղ թղթակցություններից մեկում կարդում եմ այս տողերը. «Սասունի և Ջեյթունի գազաքներում շարունակում է ընթանալ պայքարը հանուն ազատության»: Ջեյթունի և Հաննի, ինարկե, բոլոր մարտիկները չէ, որ գոհվել են կամ արտաքսվել: Մի մասը դեռևս մնում է այնտեղ՝ լեռներում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 29-30 v).

112

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Ճ. թիվ 298:

Կահիրե, 29-ը սեպտեմբերի 1915 թ.*:
(Ստացել են Կաթինետը և Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 11-ին):

Հայազգի պ. Մալեգյանը, որը դատապաշտպան է Կահիրեում և Հայկական ընդհանուր միության ու Հայկական պաշտպանության ազգային կոմիտեի գլխավոր քարտուղարն է, վերջերս եկել էր ինձ տեսնելու, որպեսզի գրուցի ներկայումս Պորտ-Սաիդում ապաստանած Մուսա լեռան հայերին վերաբերող տարբեր հարցերի շուրջ:

Նա ինձ հետ խոսեց հատկապես իր այն հայրենակիցների մասին, որոնք ընդունակ են գեմք կրելու և ցանկություն ունեն ետ ուղարկվել Կիլիկիա՝ այնտեղ թուրքերի դեմ կռվելու համար, համաձայն որոշ ժամանակ առաջ կազմված մի նախագծի, որը ներկայացվել է բրիտանական զինվորական իշխանությանը:

Իմ խնդրանքով, պ. Մալեգյանն ինձ ուղարկեց կից ներկայացվող երկու ծանուցագրերի պատճենները, որոնք այս առթիվ հղվել էին գեներալ Մաքսուելլին:

Այս երկու ծանուցագրերը կազմվել են հուլիսի 20-ին և 24-ին: Հետևաբար, դրանք թվագրված են ավելի քան երկու ամիս առաջ և առաջինը հիմնվում է մեկ այլ՝ նախորդ ծանուցագրի վրա, իսկ վերջինը հիշատակում, որ կազմվել է գեներալ Մաքսուելլի խնդրանքով:

* Նախարարի նախնական ձեռագիր ծանուցագրությունը. «Հաղորդեք Լոնդոն, Նշելով, որ մենք հավանություն ենք տալիս պ. Դեֆրանսի գաղվածությանը, և որ այս պայմաններում ձեռնարկված ապաստանությունը կհանգեցնի միայն համընդհանուր կոտորածների, որի պատասխանատվությունը կրելու են դաշնակիցները»:

Այդ վկայում է այն մասին, որ Մուսա լեռան հայերին մեր հաճանավերի միջոցով փրկելուց շատ առաջ, անգլիական զինվորական իշխանությունները նկատի էին ունեցել Ալեքսանդրե-տի շրջանում հաշկական ապստամբական շարժումը քաջալերելու և դրան նեցուկ լինելու նպատակահարմարությունը:

Բացի դրանից, հետաքրքրական է նշել, որ համաձայն հայկական կոմիտեի ծրագրի, հիշյալ գործողության իմաստը, քանի որ այն պետք է իրագործվեր իբրև առաջին քայլ, Սուե-դիեն և Մուսա լեռը, ինչպես նաև Քեսաբն ու Ակրան սարը գրավելն է և այնտեղ դիմադրական շարժում կազմակերպելը: Սակայն Սուեդիեի տարածաշրջանն այն տարածաշրջանն է, որ-տեղից ծագում են Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերը, իսկ Մուսա լեռը Մուսա սարն է, այն լեռը, որտեղ հայերը բուրքերին դիմադրել են քառասուն օրվա ընթացքում և գտնվելով ռազմա-մթերքների սպառման եզրին՝ թողել են այն, ապավինելով միայն մեր հաճանավերի տախ-տակամածին:

Այսպիսով, այս առաջին գործողությունը սանձազերծվել է տարերայնորեն, բայց առանց արտաքին օգնության գործոնի, որը կարող էր այն հաջողությամբ պսակել: Այն երկարատև դիմադրությունը, որը Մուսա լեռան 500 հայերի կողմից ցուցաբերվել է, չնայած զենքի պա-շարների (միայն 260 հրացան) և ռազմամթերքների սակավությանը, որը նրանք կրում էին և այն մեկուսացմանը, որում նրանք գտնվում էին, վկայում է, այդուհանդերձ, որ Հայկական պաշտպանության կոմիտեի ծրագիրը լավ էր մտահոյացված և որ Կիլիկիայում ու Սիրիայի հյուսիսում բուրքերի համար ահռելի դժվարությունների հարուցումը դաշնակիցների համար կարող էր դուրսին լինել, եթե նրանք այդ նպատակահարմար գտնեին:

Նկատի ունենալով սուրվա՝ վրա հասած ուշ եղանակը, հայերի կոտորածները և զանգ-վածային տեղահանությունները, նման բնույթի շարժումը հենց այս կետում, ներկայումս, ան-կասկած, տեղի կունենա նվազ բարենպաստ պայմաններում:

Ամեն դեպքում, 500 մարտունակ հայերին անմիջապես օգտագործելու շուրջ ինձ հար-ցաքննող պ. Մալեգյանին ես պատասխանեցի, որ այս մարդկանց նավով ափ դուրս բերելը և մեն-մենակ թողնելը, հավանաբար, հավասարազոր կլինի նրանց ջախջախման և մահվան դատապարտելուն, որ նրանք, ինչպես ինձ է թվում, չեն կարող ձեռնարկել որևէ նպաստավոր գործողություն առանց կանոնավոր բանակի ուժերի աջակցության, բայց որ այդ բնույթի հա-տուկ գործողությունն անտարակուսելիորեն կախված է ընդհանուր գործողություններից և որ իմ կարծիքով, դաշնակիցների համար անհնար է այս պահին կրկին որևէ բան ձեռնարկելը, որը շրջանցի ներկա ռազմական թատերաբեմը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 870, ff. 126-127).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

Հայկական պաշտպանության ազգային կոմիտեի ծանուցագիրը Կիլիկիայի վերաբերյալ՝

Կահիրե, 20-ը հուլիսի 1915 թ.:

Հիմնվելով Կիլիկիայում ռազմական գործողություն ծավալելու հնարավորությանը վերա-

1 Նախատեսված է գեներալ Մաքսուդի համար:

բերող մեր նախորդ ծանուցագրի վրա, մենք պատիվ ունենք Եզիպտոսում բրիտանական Նո-րին մեծության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, Նորին գերազանցություն գեներա-լին ներկայացնել այս հարցին առնչվող մեր ազգային տեսակետները:

Քանի որ մենք գտնում ենք, որ Դարդանելի ռազմարշավից հետո Կիլիկիայի ափերում դաշնակիցների անձնակազմի ափ դուրս բերմանը վերաբերող մեր առաջին խնդրանքը ներ-կայումս բարեհաճուրեն ընդունվելու հավանականություն չունի, բայց քանի որ մյուս կողմից, արտասահմանում բնակվող հայերը չեն կարող այլևս երկար ժամանակ անտարբեր մնալ և անգործություն հանդես բերել այն սարսափելի կացության կապակցությամբ, որն առաջ է եկել այս վայրում բնակվող իրենց դժբախտ հայրենակիցների համար, մեր կոմիտեն իրեն բույլ է տալիս ճշգրտել և ինչ-որ չափով ձևափոխել այն ծրագիրը, որն արդեն պատիվ է ունե-ցել ներկայացնելու Չերո գերազանցության հաստատմանը:

Իրոք որ, ամեն օր մենք ստանում ենք ամենատագնապալից լուրեր Կիլիկիայում հայերի կոտորածների և նրանց նկատմամբ տարբեր ձևերով կիրառվող հալածանքների վերաբեր-յալ, որը դրսևորվում է, մասնավորապես, նրանց զանգվածային տեղահանությամբ և ավարտին կհասնի այս տարածաշրջանի սմբողջ հայ բնակչության բնաջնջմամբ, եթե ան-հապաղ որևէ լուրջ պաշտպանություն չկազմակերպվի:

Հենց նոր արդեն սյդ նպատակով հայկական կամավորական շարժում է սկիզբ առել Ամերիկայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և հայկական այլ գաղութներում: Մեր կոմիտեն վճիռ է կայացրել դրա ղեկավարումը ստանձնելու վերաբերյալ: Բայց նախքան ազգային պաշտպանության մեր ծրագիրն իրագործելը, մենք մեր առաջնահերթ պարտքն ենք համա-րում ստանալ բրիտանական Նորին մեծության կառավարության բույլտվությունը: Մենք որևէ կասկած չունենք, որ Չերո գերազանցությունը կբարեհաճի այս հարցում մեզ սատարել, լրտ արժանվույն գնահատելով բուրքերի կողմից ջախջախված փոքր ժողովրդի այս հայրե-նասիրական նախաձեռնությունը, որի հավատն ազատության նկատմամբ անսասան է և որը վճռել է կատարել իր պարտքը՝ իր ունեցած շատ համեստ հնարավորությունների սահմաննե-րում պաշտպանելով վիատության մեջ գտնվող իր եղբայրներին:

Մեր առաջադրանքի կատարման հարցում հաջողության հասնելու համար, մեզ պետք չէ մեծ եռանդով աղերսել բրիտանական կառավարության օժանդակությունը: Մեր կարծիքով այդ օգնությունը զինվորական իշխանությունների կողմից կարող է դրսևորվել մեր կամավոր-ներից որոշակի արտոնություններ շնորհելու ձևով՝ կամ բույլատրելով նրանց համախմբվելու Կիլիկիայում, որը նրանց համար Կիլիկիայում գործողությունների հեռակետ կծառայի, կամ ծրագրված վայրերում դեսանտի ափ դուրս բերման համար նրանց երթուղային միջոցներ հատկացնելով, կամ վերջապես, ռազմամթերքներ և դաշնակիցների մի փոքր միավորում տրամադրելով՝ ապահովելու համար այդ շարժման հաջողությունը, որը սատարվելով արդեն հուսալքության պատճառով պարտիզանական շարժմանը դիմած Կիլիկիայի բրիտանոյա բնակիչների կողմից, հնարավորություն կունենա պաշտպանել հայերին բուրքերի վայրագու-թյուններից և նույնիսկ գրավել ռազմավարական բավական կարևոր դիրքեր:

Նույնիսկ անօգուտ կլինի ավելացնել, որ այս ամբողջ շարժումը կընթանա բրիտանական զինվորական իշխանությունների ղեկավարության կամ հսկողության ներքո:

Այս ծայրահեղ ճգնաժամային պահին, որն ի մեծ վիատություն մեր ազգի, ստեղծվել է Կի-լիկիայի հայերի համար, մենք համոզված ենք, որ բրիտանական Նորին մեծության կառա-վարությունը, հավատարիմ իր լիբերալ ավանդույթներին, այս դժբախտ ժողովրդին չի թողնի նրա տխուր ճակատագրի ճիրաններում, գերմանա-բուրքական դահիճների ձեռքերում՝ առանց որևէ պաշտպանության, առավել ևս, որ այն օգնությունը, որը մենք շատ համառորեն

ենք խնդրում և որը հեռու է նրա ռազմական ծրագրերում, կարևոր չէ. քե ինչպիսի փոփոխության հանգեցնելուց, ավելի շուտ թշնամուն շեղելու բարենպաստ հնարավորությունն ընձեռելու, բուրքական կառավարության ուշադրությունը խտտորելու և նրան՝ հաղորդակցության բուրք անմիջական միջոցներից կտրելու առավելությունը կունենա:

Այս առթիվ, թող մեզ թույլ տրվի վկայակոչել Վանի օլիմպիկը, որտեղ մի քանի հազար ապստամբների և կամավորների հեղափոխությունը բավական եղավ ապահովելու մի ողջ նահանգի ռազմակալումը ռուսների կողմից և դրանով իսկ՝ քուրերի սպառնալիքի տակ գտնվող հարևան տարածաշրջանների հայ բնակչության պաշտպանությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 870, ff. 128-129).

II

Կիլիկիայում ռազմական գործողությանը վերաբերող ծանուցագիր¹

Կահիրե, 24-ը հուլիսի 1915 թ.:

Իբրև հուլիսի 20-ի թվակիր մեր ծանուցագրի շարունակություն և Եգիպտոսում բրիտանական Նորին մեծության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, Նորին գերագանցություն սրը Ջոն Մաքսուելլի խնդրանքով, մենք պատիվ ունենք ստորև ներկայացնել Հայկական ազգային պաշտպանության կոմիտեի ծրագիրը:

Այդ գործողությունը նվազեցվում է փոքրածավալ ռազմական գործողության և կարող է հանգեցնել բավարար արդյունքների՝ մինչ սպասենք, որ մեր նախագահ, Նորին գերագանցություն Պողոս փաշա Նուբարի՝ Կիլիկիայի ծովեզրին դեսանտի ափ դուրս բերմանը վերաբերող խնդրանքն ընդունվի ավելի նպատակահարմար ժամանակ: Թող մեզ թույլ տրվի ավելացնել, որ դեսանտի ափ դուրս բերումը կապահովի դաշնակիցների միայն 10-ից 12000 զինվորներից բաղկացած ուժի օգտագործումը, որը կապահովի Ալեքսանդրետի, Մերսինի և Ադանայի ռազմակալումը (կիրճերի հետ մեկտեղ), մոտավորապես 10000-ից բաղկացած հայ կամավորների կորպուսի համախմբումը, ինչպես նաև այս տարածաշրջանի ամբողջ հայ բնակչության արդյունավետ օգնությունը, որովհետև մեզ հնարավորության դեպքում, մենք կկարողանանք ապավինել Կիլիկիայի 25000 հայ ապստամբներին և հարևան նահանգներից շտապ օգնության հասած 15000 ապստամբներին: Նվազագույնը 50000-ի հասնող այդ ահռելի ուժին կհաջողվի առաջ ընթանալ նույնիսկ կիլիկյան սահմաններից դուրս, որն, իհարկե, դաշնակիցների համար կլինի կարևոր հանգամանք: Մենք ցանկանում ենք անել բազմաթիվ անգամներ արձանագրված մի պարզ հավաստում, ասելով, որ Թուրքիայում՝ թուրքական վարչակարգի դեմ խիստ ընդգծված ապստամբական հակումներ ունեն միայն Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ բնակիչները:

Այս նախագիծը մեր ազգային իդեալն է ու շարունակում է մնալ որպես այդպիսին և մեր հայրենակիցների հետ մեկտեղ մենք հաճույքով ապավինում ենք դրա իրագործման հարցում բրիտանական Նորին մեծության զինվորական իշխանությունների բարեհաճությանը:

Մեր սույն խնդրանքը, որը փոփոխության է ենթարկվել դաշնակիցների անհույս ափ դուրս բերմանը հակադրվող խորհրդածությունների հետևանքով, հանգում է Կիլիկիայում հալածվող մեր եղբայրներին օգնություն ցուցաբերելու նպատակահարմարությանը: Այսպիսով, խոսքն իրականում վերաբերում է միայն մի քանի նախնական գործողությունների,

¹ Նախատեսված է գեներալ Մաքսուելլի համար:

որոնք բարերար հող կնախապատրաստեն այն պահի համար, երբ, հավանաբար, կարճ ժամանակից, դեսանտի ափ դուրս բերումը տեղի կունենա դաշնակիցների համար ամենաբարձր պայմաններում:

Այդ գործողությունները կարելի է ամփոփել հետևյալ ձևով.

1/ Օգտագործել Կիպրոս կղզին իբրև գործողությունների հենակետ: Հայ կամավորներն այնտեղ կհասնախմբվեն և զինվորական իշխանությունները կբարեհաճեն անցագրեր հանձնել մեր կոմիտեի նշած անձանց:

2/ Թույլատրել մեզ Կիպրոսում գաղտնաբար հաղորդակցություններ հաստատել Կիլիկիայի ափերի հետ՝ կամ այս երկրամասի քաղաքական և ռազմական իրավիճակին ծանոթանալու, կամ այնտեղ ապստամբական շարժում կազմակերպելու, կամ գեներել և փող փոխադրելու համար:

3/ Հատկացնել սպաներ հայ կամավորներին ուսուցանելու համար:

4/ Կիպրոսի զինվորական իշխանությունները կբարեհաճեն դուրսին դարձնել կամավորական զորքերի տեղափոխումը Կիլիկիա:

5/ Ըստ էության, մենք ինքներս կհոգանք մեր կամավորների կարիքները: Բրիտանական Նորին մեծության կառավարությունը որոշում կկայացնի, եթե այդ նպատակահարմար գտնի, կամավորներին ուղեկցող սպաներ կցալու, օգնության կարգով գեներել և ռազմամթերքներ հատկացնելու, ծովային կամ զինվորական փոքրաքանակ միավորումներով գործողությանը սատարելու և այլ հարցերի շուրջ: Այդ շոշափելի օգնությունը կախված կլինի միայն բրիտանական կառավարության բարեհաճությունից:

6/ Ռազմական իշխանությունները կունենան, եթե այդ ցանկանան, այս բոլոր գործողությունների գերագույն հսկողության և նույնիսկ դեկավարման իրավունքը:

7/ Բրիտանական զինվորական իշխանությունները և Հայկական պաշտպանության կոմիտեն կլինեն ուղղակի հարաբերությունների մեջ: Իշխանությունները հրահանգներ կտան և կոմիտեն նրանց կհաղորդի այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք կկարողանա ի մի բերել Կիլիկիայի մասին:

Եթե հարկ է, որ մեր գործողությունները սահմանափակվեն ամենասեղմ շրջանակներում, մեր կամավորների թիվը կարող է անմիջապես հասնել 5000-ի, բայց առաջին իսկ հաջողություններից ի վեր, և կամ դաշնակիցների կողմից դեսանտի ափ դուրս բերման պարագայում, այդ թիվը կարող է հասնել 10000-ի:

Այս ուժերով մենք կարող ենք իրականացնել հետևյալ գործողությունները.

1/ Գրավել Սուեդիեն կամ Մուսա լեռը և Բեսաբը կամ Ակրան սարն ու այդ վայրերում դիմադրական շարժում սկզբնավորել: Այս երկու տեղանքները, ինչպես նաև Օրոնտ գետի երկու ափերին տարածված գյուղերը, բնակեցված են 25000 հայերով:

2/ Գրավել Ալեքսանդրետի ծոցում գտնվող Դյորթ-Յուլը և համախմբելով շրջակայքի հայ բնակիչներին, կազմակերպել լուրջ դիմադրություն:

3/ Այն դեպքում, եթե առաջին երկու գործողությունները հաջողությամբ պսակվեն, մենք կարող ենք Ալեքսանդրետը և Բեյլանի կիրճը գրավելու փորձ կատարել:

4/ Ամեն դեպքում, մենք կարող ենք կենտրոնացնել ապստամբներին լեռներում և պարտիզանական շարժման համակարգը տարածել ամբողջ Կիլիկիայում: Եթե հանգամանքները մեզ օգնեն, մենք կկարողանանք գրավել հայերով բնակեցված տեղանքներում մի քանի ռազմավարական դիրքեր, ինչպես Հաճնը, Սիսը և ուրիշներ:

5/ Մենք կարող ենք մաև մեծ մակերեսի վրա կտրել հեռագրալարերը, ավերել երկաթուղային գծերը, պայթեցնել կամուրջները և, այսպիսով, խափանել թշնամու հաղորդակցության

միջոցները:

Մենք պետք է անհապաղ գործի անցնենք այս համեստ ծրագիրն իրականացնելու համար, ոչ միայն այն պատճառով, որ մեր դժբախտ հայրենակիցները հալածում են մեր շուտափույթ օգնությունը, այլև այն, որ երկու ամիս անց լեռներում անձրևներ կսկսվեն տեղալ գետերն ավերից դուրս կգան և ճանապարհներն անանցանելի կդառնան: Եթե մեր կամավորներին և ապստամբներին հաջողվի գրավել մի քանի կարևոր դիրքեր, թուրքերը չեն կարողանա օգտագործել իրենց ուժերը ողջ ձմռան ընթացքում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 870, ff. 130-131 v).

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Հոպանյանը Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուլին

Ն:

Փարիզ, 30-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

Եզիպտոսի հայկական թերթերում ես գտնում եմ նոր տեղեկություններ Պորտ-Սաիդի գաղթականների մասին: Ես շտապում եմ ձեզ ուղարկել դրանց ամփոփումը:

«Այս գաղթականներն Անտիոքի շրջակայքի գյուղերից են՝ Սուեդիեից, Բիթիասից, Քեդեր-Բեյլիից, Յոդուն-Օլուբից և այլն: Քանի որ թուրքական կառավարությունը ցանկացել է նրանց տեղահանել, նրանք պատսպարվել են Մուսա լեռան բարձունքներում իրենց 150 մարտիկներով և մի քանի որսորդական կրացաններով 55 օր շարունակ դիմադրել 3500 զինվորների (կանոնավոր բանակի և բաշիրոզուկների): Նրանք տվել են 15-20 սպանված և ոչնչացրել հազարի հասնող թուրքերի: Քանի որ նրանց ռազմաճակատները սպառնան եզրին էին, նրանք ազդանշաններ են ուղարկել անցնող ֆրանսիական հաժանավերին: Վերջիններս մտնեցել են ավին, ոմբակոծել թուրքերի դիրքերը, հնարավորություն ընձեռելով հայերին նավ տեղափոխվելու: Երկու շաբթից բաղկացած ցանկաշար կազմելով, մարտիկները շարունակել են կրակել մինչ այն պահը, երբ կանայք, երեխաները և ծերունիները նավ են բարձրացել, իսկ իրենք նավ են բարձրացել վերջում: Ֆրանսիացի նավաստիներն այդ մասին խոսում են հիացմունքով. «Նրանք հերոսներ են, նրանք կռվում են առյուծների նման, - ասել են նավաստիները: - Նրանք հրաշքներ կգործեն, եթե մեծ քանակով զենքեր և ռազմաճակատներ ունենային»:

Երբ բոլորը նավ են բարձրացել, տախտակամածի վրա տեղի է ունեցել շատ հուզիչ տեսարան: Ֆրանսիացի նավաստիները խորապես հուզված էին, հայերն ու ֆրանսիացիները գրկախառնվում էին, բազմաթիվ ֆրանսիացի նավաստիներ լալիս էին: Ֆրանսիական հաժանավի անձնակազմը ճանապարհորդության ողջ ընթացքում՝ մինչ Պորտ-Սաիդ, գաղթականների նկատմամբ դրսևորել է բարյացակամ վերաբերմունք, ցանկացած գովեստից վեր կանգնած նվիրվածություն: Նավաստիներն իրենց զրկում էին այն բոլոր ուտելիքներից, որ ունեին՝ գաղթականներին հատկացնելու համար:

Պորտ-Սաիդում ափ դուրս գալուց հետո, մի հիվանդ կին մահացել է հիվանդանոցում, ուր նրան տեղափոխել էին: Հաժանավի հրամանատարը դիմել է Պորտ-Սաիդի վանականներին

և որոշել այդ հայ կնոջը հուղարկավորել մեծ հանդիսությամբ, այն նույն արարողությամբ, որով հուղարկավորում են ֆրանսուհի միանձնուհիներին: Բոլոր գաղթականները չէ, որ Անտիոքի շրջակայքից են: Նրանց թվում կան Չեյթունից, Մարաշից, Ուրֆայից, Ադանայից, Մերսինից եկած մարդիկ: Դիմադրություն հրահրողը և դրա կազմակերպիչը եղել է Յոդուն-Օլուբի քահանա Աբրահամ Գալստյանը: Նրանց հետ է գտնվում նաև Չեյթունի բողոքական հայերի քահանան:

Պատմում են, որ Քեսաբի հայերը նույնպես որոշել են դիմադրել տեղահանության միջոցառումներին, բայց որ 20-25 օրից ի վեր, նրանցից այլևս լուրեր չկան: Կիլիկիայի ներքին շրջանների բազմաթիվ այլ տեղանքներում [հայերը] լեռներում դեռևս պաշտպանվում են թուրքերից:

Ֆրանսիական հաժանավի հրամանատարն իր հոգածության ներքո է վերցրել գաղթականների ծախսերը մինչ այն պահը, երբ անգլիական իշխանությունները նրանց նկատմամբ որոշում կկայացնեն և վերջնական միջոցներ կձեռնարկեն: Եզիպտոսի հայկական գաղութները շտապել են նրանց հատկացնել տարբեր բնույթի օգնություններ և վճռել են մասնակցել նրանց ծախսերը հոգալուն:

*
* *

Բուլղարիայից երկրորդ զեկուցագիրն է հղվել Պողոս փաշային, որն այն հաղորդել է պ. Դեկասեին: Դրանում տեղ գտած մանրամասները ճշգրիտ են, բայց եզրակացությունը, համաձայն որի վեց նահանգներում և Կիլիկիայում այլևս չի մնացել և ոչ մի հայ անընդունելի է, անհավանական: Այն 4000 հայերը, որոնք հենց նոր են ժամանել Պորտ-Սաիդ և 8000-ը, որոնք հենց նոր են մագապուրծ եղել կրկին Կիլիկիայից (Ալեքսանդրետից և Բեյլանից) ըստ Եզիպտոսի թերթերի, պարզորոշ վկայում են, որ երկրում դեռևս հայեր կան:

Աքենքի «Պատրի» թերթը սեպտեմբերի 14-ին տպագրում էր հետևյալ ճեպագիրը. «Արժանահավատ սկզբնաղբյուրից ելնող մեր տեղեկությունների համաձայն, հայերի տեղահանությունն այս վերջին օրերին հասել է զարհուրելի չափերի: Տեյ-Շեհիբի և Աֆիոն-Գարահիսարի միջև (Անգորայի նահանգում) գտնվում են 150000 հայեր, որոնք, լքելով իրենց քաղաքները և գյուղերը, գաղթել են լեռները՝ խուսափելու համար մահնեղականների բռնություններից»:

Ալեքսանդրիայի «Արև» թերթն իր վերջին համարում տպագրում է հետևյալ ճեպագիրը. «Մենք արժանահավատ սկզբնաղբյուրից տեղեկանում ենք, որ այստեղ, բուլղարական հյուպատոսությունը ստացել է մի լուր, ըստ որի 140000 հայեր օգոստոսի 30-ին (հին) տ (ոմարով), թուրքական կառավարության բույլտությամբ թողել են Կոստանդնուպոլիսը և գնացել Բուլղարիա: Յուրաքանչյուր հայի բույլատրվել է իր հետ տանել միայն 10 լիրայի հասնող գումար»: Ես դժվարությամբ եմ հավատում այս բանին: Նման փաստի մասին Սոֆիայից կարող էին հեռագրել ուղղակիորեն եվրոպական թերթերին:

Հ. Գ. - Ես այս նամակն արդեն գրել էի, երբ ստացա ձեր նամակը:

Մոտ ապագայում 8000 նոր գաղթականների ժամանման լուրը պետք է, որ ստույգ լինի, որովհետև Եզիպտոսի հայկական թերթերը խոսում են այդ մասին: Եթե այս լուրը պաշտոնապես հաստատվի, ես ձեզ խնդրում եմ ծայրահեղ բարություն ունենալ ինձ այդ մասին տեղյակ պահելու և ինձ հանդիպում նշանակելու համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 207-210 v).

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝
Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկաստին**

Ճ. թիվ 300:

Կահիրե, 1-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել են Կաթինետը և
Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 11-ին):

3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ Դարրիոն բարեհաճել է ինձ իրագեկ դարձնել երկու զեկուցագրերի¹, որոնք նա հենց նոր է հղել պ. Ռազմածովային նախարարին: Իմ հերթին, ես պարտավորված եմ զգում կից Չերդ գերագանցությանն ուղարկել այդ երկու զեկուցագրերի պատճենները:

Առաջինը մանրամասն հաշվետվություն է տալիս այն պատճառների մասին, որոնք դրսեյ են Օրոնտի հյուսիսային ակի հայերին փախչելու լեռները, այն կացության մասին, որում նրանք գտնվում էին Մուսա լեռան վրա, երբ մեր էսկադրան նրանց օգնության է հասել և այս դժբախտ ժողովրդի փրկության ու դուրս բերման գործողությունների մասին:

Երկրորդ զեկուցագրում ծովակալ Դարրիոն ներկայացնում է սիրիական հարցն ընդհանուր առմամբ և այն այլընտրանքային լուծումները, որոնք այդ հարցը, ինչպես նրան թվում է, պահանջում է կարճ ժամկետում:

Հնարավոր լուծումները, ըստ ծովակալի, հանգում են երկուսի. ֆրանսիական կամ ֆրանսիական ճնշող գերակշռություն ունեցող ֆրանս-անգլիական ռազմարշավի և թուրքական տիրապետությանը թշնամաբար տրամադրված ժողովուրդների զինման:

Ծովակալ Դարրիոն գտնում է, որ Սիրիա կազմակերպվելիք ռազմարշավի համար, պահր երբևէ այնքան բարենպաստ չի եղել, որքան այժմ: Ես գտնում եմ, որ նա իրավացի է: Սիրիական ռազմարշավը հնարավոր էր առանց դժվարության իրականացնել վերջին նոյեմբեր ամսին: Այդ պահին, սիրիական ժողովուրդները, Թուրքիայի պատերազմի մեջ ընդգրկվելն ընդունելով իբրև իրենց ազատագրության ազդանշան, ապստամբելու համար սպասում էին շուտափույթ զինված միջամտության: Սիրիայում օսմանյան գործերն անհամեմատ փոքրաթիվ էին, ծովափի շրջանում կամ երկրի ներսում դեռևս ոչ մի պաշտպանողական նախապատրաստություններ չէին արվել:

Երկու ամիս անց բարենպաստ պահը ետևում էր մնացել: Թուրքերը դեպի Սուեզի ջրանցք ռազմարշավի նախապատրաստվելիս, Սիրիա տարան նշանակալից ուժեր, երկրում ստեղծվեց փոքրիշատե պաշտպանողական իրավիճակ, առաջին հույսերից հուսախաբ եղած ժողովուրդները մնացին անտարբեր:

Բայց ներկայումս, Տավրոսի և Ամանոսի հարավում գտնվող ամբողջ տարածաշրջանը կրկին ամայացված է, քանի որ գործերի առավել մեծ մասն ուղարկվել է դեպի Դարդանե և Կոստանդնուպոլիս, մատակարարումները հազվադեպ են, և իշխանության պատճառած տհաճություններից, բռնագրավումներից, բռնի զորահավաքներից, կոտորածներից տանջահար սիրիացի ու հայ ժողովուրդները պատրաստ են ապստամբել և իբրև ազատարարների ընդունել նրանց, ովքեր կներկայանան:

Իբրև գործողությունների ծրագիր, ծովակալ Դարրիոն առաջարկում է այն, ինչը Հայկա-

¹ Վերն արտատպված են թիվ 99 և 100 փաստաթղթերում:

կան պաշտպանության կոմիտեն առաջադրել է զեներալ Մաքսուելլին հղված ծանուցագրում¹, որի պատճենն այս նամակով ես ուղարկում եմ Դեպարտամենտին՝ դեսանտի ակի դուրս բերում Ալեքսանդրետի շրջանում, անսպասելի հարձակումով Տավրոսի և Ամանոսի անցուղիների գրավում, Սիրիայի մեկուսացում կայսրության մյուս մասից և առաջխաղացում դեպի հարավ:

Բայց ծովակալը չի թաքցնում ներկայումս պատերազմական գործողությունների գլխավոր ռազմածակատից՝ սիրիական ռազմարշավի համար անհրաժեշտ անձնակազմերի, որքան էլ դրանք համեստ լինեն, դուրս բերման դժվարությունը կամ նույնիսկ անհնարինությունը մեզ համար:

Այնժամ նա չի զլանում համառորեն խորհուրդ տալ հայ և սիրիացի ժողովուրդներին ձեռնամուխ լինել զինվելու, որոնց մենք այս ձևով կորդենք ապստամբելու: Նախ և առաջ՝ նա պահանջում է 800 հրացան՝ ռազմամթերքների հետ մեկտեղ, Պորտ-Սաիդ գաղթած մարտունակ հայերին զինելու համար, ոյունք կմարզվեն և ակի կհանվեն ծովափին: Նա նաև պահանջում է, որ 20000 հրացան և դրանց համար անհրաժեշտ ռազմամթերքներ պարունակող մի պահեստ դրվի 3-րդ էսկադրայի տրամադրության ներքո, որպեսզի այդ ամենը բաժանվի ծովափնյա շրջանի որոշակի կետերում:

Ես չեմ կասկածում, որ մեզ համար դյուրին կլինի բավարար քանակով զենք բաժանելու միջոցով ապստամբություն հրահրել Կիլիկիայի հայերի կամ այնտեղ մնացածների շրջանում, ինչպես նաև սիրիացիների ու, մասնավորապես, լիբանանցիների շրջանում: Հավանական է, որ ապստամբների թիվն արագորեն կաճի և դրա հետևանքով թուրքերի համար կառաջանան շատ մեծ բարդություններ: Նույնիսկ, հավանաբար, շատ հնարավոր կլինի, եթե նկատի ունենանք թուրքական անձնակազմերի նվազ քանակը և գործերի ողբալի վիճակը, որ այս ժողովուրդները հասնեն օսմանյան իշխանությունների վտարմանը և դառնան Սիրիայի տեր ու տնօրենները:

Այդուհանդերձ, ինձ թվում է, որ վտանգավոր կլինի նպաստել ապստամբության բռնկմանը Սիրիայում՝ մինչ կանոնավոր բանակի բավականաչափ ուժերի հետ համաձայնության հանգելու շուրջ ցանկություն դրսևերելը կամ այդ կայացնելը: Եթե շարժումը որևէ կետում ձախողվի՝ բախտի քմահաճույքին մատնված ժողովուրդների մոտ նվազ վճռականության կամ այս ժողովուրդների ու ապստամբ խմբավորումների միջև համաձայնության բացակայության պատճառով, դրան, իհարկե, կհաջորդեն սարսափելի բռնությունները, մեր կողմնակիցների շրջանում ծայրահեղ բարոյալքվածությունը և մեր հեղինակությանն ուժգին հարված կհասցվի: Եվ այն դեպքում, որն, յի դեպ, հավանական է, երբ ապստամբությունը հաղթանակի ու թուրքական իշխանությունների հզորությունն յի չիք դառնա կամ նրանք վտարվեն Սիրիայից, մենք ոչ պակաս պարտավորված կլինենք ձեռնամուխ լինելու երկրի գրավմանը, առանց մեր կողմից այն ազատագրելու գերապատվությունն ունենալու, թուրքերի նվաճողական նպատակներ հետապնդող հնարավոր վերադարձից այն պաշտպանելու և վարչական կարգ հաստատելու համար՝ այնտեղ անհամար բանասարկությունների և անիշխանության ծնունդ առնելու մտավախությունից դրդված, որը ոչ մի տեղական իշխանություն չի կարողանա նույնիսկ սսնձահարել:

Ես վերադառնում եմ, այսպիսով, այն գաղափարներին, որոնք այդքան շարադրել եմ բազմաթիվ առիթներով: Միակ ճիշտ լուծումը ռազմարշավի կազմակերպումն է դեպի Սիրիա և երկրի գրավումը, գործողություններ, որոնք անհամեմատ դյուրին կլինեն, մասնավորապես, ներկայումս, շնորհիվ այն կացության, որում գտնվում են թուրքերը և բնակչության օգնու-

¹ Տե՛ս վերը թիվ 112 փաստաթուղթը (հավելված II)

թյան: Եթե ռազմարշավային կորպուս ուղարկելն անհնար է, մի բան, որն այս պահին, երբ մեր բանակները պատրաստվում են իրենց համագործակցությամբ օժանդակել եվրոպական հակամարտության նոր ռազմաճակատին, թվում է հավանական, Սիրիայում համընդհանուր ապստամբություն հրահրող յուրաքանչյուր գործողություն, առանց մեր աջակցության և ինկավարության, վտանգավոր կլինի: որքան մեզ, նույնքան և ժողովուրդների համար: Վերջապես, անկանոն բանակի զինված անձնակազմերը, ինչպես այն զինված անձնակազմը, որը կարող է կազմավորվել Պորտ-Սաիդի հայ գաղթականներից, առանց մեր օժանդակության (բացառությամբ հանդերձանքին և երթուղային միջոցներին վերաբերող հարցերի) կարող են օգտագործվել միայն այն դեպքում, երբ նախատեսված լինի խիստ սրուշակի նպատակ, ինչպիսին է, օրինակ, ավերման նպատակ հետապնդող սրընթաց հարձակումը որևէ կառույցի, կամրջի, թունելի, ռազմամթերքի պահեստի և այլնի վրա: Չորքը պետք է ավի դուրս բերվի և նպատակին հասնելուց անմիջապես հետո ետ վերադարձվի:

Եզրափակելով, ես կնշնմ գեներալ Մաքսուելի բոլորովին վերջերս հայտնած ավստսանքը, որը, վաղուց ի վեր կցանկանար, ինչպես այդ մասին տեղեկացրել են Չերոզ գերագանցությանը, գործել Սիրիայի հյուսիսում՝ Եգիպտոսի դեմ հարձակման վտանգը վերացնելու համար: «Այո», ասել է գեներալն ինչ-որ մեկի, որն այդ ինձ է հաղորդել, «հարկ էր գործել Ալեքսանդրետի տարածաշրջանում: Բայց ֆրանսիացիներն ազատ ուժեր չունեն այդ վայրերում գործողություն իրականացնելու համար, իսկ մենք չենք համարձակվում զնալ այնտեղ՝ ֆրանսիացիներին տեսաբանությամբ չպատճառելու համար»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 870, ff. 132-134 v).

Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության արխիվապահներ պլարոնայք Ռ-որեր դյու Գարդինեն և Բողուն՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Գելկասեին

Ծ. թիվ 46¹:

Պերու, 2-ր հոկտեմբերի 1915 թ.:
(*Սուսցել է Զադ. վարչ. 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին*):

«Հիլալն» այսօր տպագրում է² (հավելված թիվ 20) նախնական օրենքի մի բնագիր, որը վերաբերում է «այլ վայրեր տեղափոխված անձանց» (?) ունեցվածքներին, պարտքերին և հավատարմագրերին: Եթե այդ հրամանագրի արտահայտություններն ընդունենք ամենայն ճշգրտությամբ, ապա կտեսնենք, որ այն հանգում է բացակայողների կատարյալ և պարզունակ կողոպուտին: Ասում են, որ խնդրա առարկա օրենքը կուղղվի միայն հայերի դեմ, բայց իր բովանդակությամբ այնպիսին է, որ վարչական և այլ միջոցներով կարող է կիրառվել նվազագույնը դեպի ներքին նահանգները տեղափոխված բոլոր անձանց նկատմամբ: Մեր նախաձեռնությամբ և մեր իտալացի ու բելգիացի գործընկերների նախաձեռնությամբ, Ամերիկայի դեսպանությունը բանավոր ծանուցագիր է հղել Բարձր Դռանը՝ իր հովանավորության տակ գտնվող անհատների իրավունքները, անհրաժեշտության դեպքում, պաշտպանելու նպատակով:

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 «Հիլալ», 29-ը սեպտեմբերի 1915 թ., թիվ 117:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 908, f. 3).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Այլ վայրեր տեղափոխված անձանց ունեցվածքներին, պարտքերին և հավատարմագրերին վերաբերող նախնական օրենք

Հոդ. I/ Այլ վայրեր տեղափոխված անհատների և իրավաբանական անձանց ունեցվածքները, պարտքերը և հավատարմագրերը, ըստ 1331 թ*. մայիսի 14-ի նախնական օրենքի. լուծարվում են և չեղյալ համարվում դատարանների կողմից՝ յուրաքանչյուր անձի համար հատուկ կազմված հաշվեկշիռների հիման վրա, որոնք ներկայացրել է այդ առթիվ ստեղծված հանձնաժողովը:

Հոդ. II/ Թիվ I հոդվածում նշված անձանց պատկանող՝ կառուցված անշարժ գույքերը (vakt-i idjaré-teinli) և վակուֆային հողակտորները գրանցված են Աստվածահաճո հաստատությունների՝ նախարարության դրամարկղի անունով: Մյուս անշարժ գույքերը գրանցված են Ֆինանսների նախարարության կողմից: Սեփականատիրոջ կացության հարցում հստակություն մտցնելուց հետո, Նրան կվերադարձվի նրա սեփականության արժեքի ընդհանուր գումարի պարտքի մնացորդը, որը կվճարի այս երկու նախարարություններից մեկը:

Դատական այն գործերում, որոնք վերաբերում են անշարժ գույքերին կամ առնչվում սեփականության դիմաց վճարումին. կամ այլ խնդիրների, հակառակ կողմը ներկայացվում է կադաստրի պաշտոնական անձանց կողմից: Սեփականությունը հնարավոր է հիմնավորել այլ ապացույցների միջոցով, ինչպիսիք են Կադաստրների նախարարության տված սեփականության ակտերը, միայն թե իուսքը չվերաբերի կեղծ ակտի: Եթե հանձնման ու վաճառքի ակտերում, որոնք կազմել են վերը նշված անձինք իրենց տեղափոխությանը նախորդած 15 օրվա ընթացքում, դատավարության միջոցով հաստատվել է կեղծիքի կամ բացարձակ խաբեության իրողությունը, կնքված ակտը լուծարվում է:

Հոդ. III/ Վերը նշված անձանց առձեռն փողը, լքված կահույքի հանրագումարը, հավատարմագրերն ու ներդրումները ժողովվել են, կնքվել և պահանջվել հատուկ այդ առթիվ ստեղծված հանձնաժողովների նախագահների կողմից, որոնք միաժամանակ իրականացնում են լքված կալվածքների վաճառքը, որոնց համար վիճարկումներ լինել չեն կարող: Այս ձևով ձեռք բերված փողերն իրենց սեփականատերերի անունով պահպանության են հանձնվում Ֆինանսների նախարարության դրամարկղերին:

Հոդ. IV/ Երկու ամսով երկարաձգվել է այն անձանց ժամկետը, ովքեր հավակնում են լքված գույքերի նկատմամբ իրավունքներ ունենալուն կամ ովքեր ասում են, որ տեղափոխված անձանց կողմից տրված պարտաթղթեր ունեն, ոչպեսզի անձանք կամ վստահված անձանց միջնորդությամբ դիմեն հանձնաժողովներին և գրանցել տան իրենց պահանջները: Արտասահմանում բնակվող անձանց համար սահմանվում է չորսամսյա ժամկետ: Բացի դրանից, նրանց պարտադրվում է բնակության վայր ընտրել այն քաղաքը, որը հանձնաժողովի նստավայրն է, որպեսզի կարողանան ապահովել հաղորդակցվելու բոլոր միջոցները: Այս ժամկետը լրանալուց հետո հարուցված գործերը կհետևեն ավանդական դատական ընթացակարգին, և այն անձինք, ովքեր այս դատավարությունների ընթացքում կշահեն գործը, հա-

* Ըստ մահմեդականների թվագրության, որը սկիզբ է առնում 622 թ.: Մեքքայից Մեդինա կատարած Մուհամեդի փախուստից, Հիջրայի 1331 թվականը համապատասխանում է 1915 թ.: - Ծ. թ.:
1 Թուրքերեն՝ "Evkafl":

մածայն սույն օրենքի, չեն կարող հավակնել իրացված ունեցվածքներին:

Հոդ. V/ Հանձնաժողովները յուրաքանչյուր հավատարմագրի ու պարտքի համար ապացույցներ են փնտրում, նրանք ընդունում են և գրանցում այնպիսիք, որոնք համարում են հիմնավորված և հավատարմագրերն ուղարկում իրավասու դատարաններին՝ լքված ունեցվածքներին վերաբերող առարկելի դատական գործերը գրանցելուց հետո: Այնուհետև՝ հանձնաժողովը կազմում է յուրաքանչյուր անձի պարտքի և կանխիկ փողի հանրագումարն ու այդ մասին տեղեկացնում շահագրգիռ անձանց, այս հանրագումարի ձևակերպված պատճենները կախելով հարկ եղած վայրերում. դրանց բնօրինակները նրանք ուղարկում են գլխավոր դատախազին, որոնց կցում են օժանդակ փաստաթղթեր:

Դատախազն այդ փաստաթղթերն ուղարկում է առաջին ատյանի այն դատարան, որի տարածքում էր գտնվում պարտապանի օրինական բնակարանը՝ մինչ նրա տեղափոխությունը և պահանջում այդ դատարանից գրանցել խնդրո առարկա փաստաթղթերը: Այդ արձանագրությունների առիթով իրավասու դատարաններում վարկատուները կարող են դիտորություններ առաջադրել 15 օրվա ընթացքում, որոնք կհաջորդեն հայտարարությունները փակցնելու օրվան:

Այս ժամկետն ավարտվելուն պես, գլխավոր դատախազի ներկայությամբ, դատարանը քննության է առնում հաշվետվությունները և եթե դրանցում դիտորություններ են լինում, մաշտապ հրավիրում է այն անձնավորությանը, որը դրանք ձևակերպել է ու հանձնաժողովի նախագահին կամ նրան փոխարինողին, ծանոթանալու միջնորդությամբ և պաշտպանությամբ: Դրանից հետո, խնդրո առարկա հաշվեկշիռներում դատարանը մտցնում է հարկ եղած փոփոխությունները և գրանցելուց հետո, որոշման ձևով դրանք հանձնում հանձնաժողովներին, որպեսզի կենսագործվեն համաձայն հաջորդ հոդվածի դրույթների: Այս որոշումները ենթակա չեն ո՛չ առարկության, ո՛չ ետ տրվելու, ո՛չ բողոքարկման, ո՛չ վճռաբեկության:

Հոդ. VI/ Համաձայն դատարանի վերջնական դատավճռի, պարտապանի արտոնյալ և սովորական պարտքերի վճարման հոգսը դրվում է լուծարող հանձնաժողովների և գործադիր գրասենյակների վրա, այն դեպքում, եթե այս հանձնաժողովները միստեր այլևս չեն գումարելու: Եթե պարտապանի ամբողջ ունեցվածքը չի բավարարում նրա սովորական և արտոնյալ պարտքերն ամբողջությամբ մարելու համար, ապա նրանք վճարվում են պարտատուի գումարին համապատասխան չափով:

Հոդ. VII/ Քաղաքացիական հայցի ապահովման համար՝ կամ դատարանի, կամ պետական վարչությունների կողմից տեղափոխված անձանց ունեցվածքների և աճուրդի միջոցով վաճառքի հանելու նպատակով նրանց անշարժ գույքի վրա դրված կախնքները վերացվում են և նրանք, ովքեր այդ կախնքների հեղինակներն են, պետք է համակերպվեն սույն օրենքի հետ: Նրանք, ովքեր տեղափոխված անձանց դեմ ուղղված՝ ընթացքի մեջ գտնվող դատավարություններ են վարում, կարող են անկաշկանդ դիմել հանձնաժողովներին կամ թողնել, որ գործն ընթանա իր բնականոն հունով, ընդհանուր դրույթներին համապատասխան:

Նրանց նկատմամբ, ովքեր չեն դիմում հանձնաժողովներին, կիրառվում է IV հոդվածի վերջին պարագրաֆը: Այս անձանց օգտին ընթացքի մեջ գտնվող դատավարությունները կվարվեն հանձնաժողովի նախագահի կամ նրա հանձնարարությունները կատարողի կողմից:

Հոդ. VIII/ Հանձնաժողովների մոտարյուտ հիմնադրման ձևը և սույն օրենքի տարբեր դրույթների կիրառումը կճշգրտվեն համաձայն կանոնակարգի:

Հոդ. IX/ Կառուցված այն անշարժ գույքը, որը պատկանում է vakfs idjaréteinli կատեգորիային, ինչպես նաև վակուֆային հողակտորները և անշարժ գույքերը, որոնք գրանցված են «Էվկաֆի» և Ֆինանսների նախարարությունների հաշվին, կարող են, համաձայն վտարան-

դիներին վերաբերող կանոնակարգի, բաժանվել վտարանդիներին:

Հոդ. X/ «Էվկաֆի», Ներքին գործերի, Արդարադատության և Ֆինանսների նախարարները պարտավորվել են կենսագործել սույն օրենքը:

Հոդ. XI/ Սույն օրենքն ուժի մեջ է մտնում իր հաստատման պահից:
13-ը սեպտեմբերի 1331 թ.՝:

2-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերծովակալ Դարբին՝ Ռազմածովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին

Ճ. թիվ 318:

«Ժորեգյուիբերիի» տախտակամածից, Պորտ-Սաիդի նավակայան, 2-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել են Կար. հոկտեմբերի 14-ին, Գ. {խավոր} 2 {տարի} 3-րդ ենթաբաժինը հոկտեմբերի 16-ին):

Թիվ 1235 հեռագրով նս պատիվ ունեցա ձեզ համառոտակի իրազեկ դարձնել այն պատճառներին, որոնք ինձ դրդել էին սեպտեմբերի 22-ի իմ թիվ 294 նամակում՝ հանրագումարի բերված՝ Պորտ-Սաիդ գաղթած Մուսա լեռան հայ բնակիչներից բոլոր մարտունակ տղամարդկանց զինելու, հրամանատարական կազմով ապահովելու և ռազմական ուսուցում տալու շուրջ առաջարկությունները հավաստելու: Ես գտնում եմ, որ պարտավոր եմ այսօր դրանք ձեզ ներկայացնել ավելի ամբողջական տեսքով:

Ռազմական և քաղաքական բնույթի պատճառներով՝ առաջարկվող միջոցն ինձ անհրաժեշտ է թվում և, հնարավորության դեպքում, հայ գաղթականներին օգտագործելու շուրջ կարծիքների այն փոխանակությունը, որը ես ունեցել եմ բրիտանական տեղական պինդորական իշխանությունների հետ, միայն հաստատել եմ իմ այս կարծիքը: Այն հետապնդում է եռակի նպատակ:

1/ Բավարարել զենք կրելու ունակ բոլոր տղամարդկանց խիստ հաստատակամորեն դրսևորած ցանկությունը, համաձայն որի նրանք ցանկանում են վերադառնալ իրենց երկիրը՝ իրենց դարավոր թշնամու հետ այնտեղ մարտնչելու համար:

2/ Վտանգավոր անգործությունից ձերբազատել բազմաթիվ մարտունակ տղամարդկանց, որոնք զուր տեղը հեղեղում են համակենտրոնացման ճամբարը:

3/ Ալեքսանդրետի ծոցի շրջակայքում ձեռնարկել ռազմական գործողություններ, որոնց ազդեցությունը Սիրիայում և Օսմանյան կայսրությունում հնարավոր չի լինի անտեսել:

Պորտ-Սաիդ վերադառնալուց ի վեր, ես հարաբերություններ եմ հաստատել հայերի հետ, նրանց ամենաերիտասարդ առաջնորդներից մեկի՝ Պիեռ Դիմալքյանի միջնորդությամբ: Այդ նա է ինձ ներկայացրել իր գործընկերների՝ կրկին զենքի դիմելու և, որքան հնարավոր է

1 26-ը սեպտեմբերի 1915 թ.:

2 Վերն արտատպված է թիվ 100 փաստաթղթում:

արագ, Մուսա լեռան բարձունքները հասնելու և այնտեղ օսմանյան իշխանությունների դեմ պայքարը վերսկսելու շատ մեծ ցանկությունը:

Ի դեպ, ես հավաստի սկզբնաղբյուրից իրագեկ եմ, որ ներկայումս Կահիրեում համախմբված նույն ազգության գրեթե 400 կամավորներ ամմիջապես կմիկորվեն Պորտ-Սաիդի խառնամբոխի 600 կամ 700 մարտունակ տղամարդկանց հետ: Մերսիհի, Դ-յոթ-Յոլի և ամբողջ Անատոլիայի կուտորածները, որոնք տեղիք են տվել ոչ պակաս, քան 200 կամ 300000 գրհերի, հայտնի են Եգիպտոսի ողջ հայկական գաղութում և թուրքերի դեմ հարուցել են խորին ատելություն:

Բացի դրանից, ինձ հավաստիացրել են, որ Ամերիկայի բազմաթիվ հայեր, վրդովված իրենց համակրոնակիցների կոտորածներից, ապստամբների միանալու համար միայն ազդանշանի են սպասում: Ես չեմ կարող ճշգրտորեն հաշվել այն երիտասարդների թիվը, որոնք ցանկություն ունեն մեկնել մարտնչելու, բայց կարելի է, առանց որևէ լավատեսության տուրք տալու, նրանց ընդհանուր թիվը հաշվել բազում հազարներով: Վերջերս կայացած գրույցի ընթացքում, Դ-իմլաքյանն ինձնից նույնիսկ մի հեռագիր ուղարկելու թույլտվություն խնդրեց, որը կարող էր նրանց համախմբել: Ես նրան կարգադրեցի հետաձգել մնալ բնույթի յուրաքանչյուր քայլ մինչ այն պահը, երբ 3-րդ էսկադրայի հրամանատարը ստանա նրանց վերաբերող ձեռնարկները:

Երկրորդ հերթին՝ ցանկալի է, մասնավորապես, օգտվել առաջին բարենպաստ առիթից, համակենտրոնացման ճամբարից հեռացնելու համար զենք կրելու ունակ բոլոր տղամարդկանց և նրանց փրկել վտանգավոր անգործությունից, որին նրանք ներկայումս մատնվել են: Բազմաթիվ կանանց և աղջիկների ներկայությունը կարող է միայն հաճախակի տեղի ունեցող ծեծկոտորքի կամ նույնիսկ խառնակությունների պատճառով դառնալ, որոնք Պորտ-Սաիդի հսկայական չափերով նվազեցված ոստիկանական ուժերն անհրաժեշտության դեպքում անգոր կլինեն սանձահարելու:

Սուեզի ջրանցքի գրոհի ժամանակ թուրքական բանակից բռնագրավված՝ ներկայումս Պորտ-Սաիդում գտնվող մաուզեր տեսակի հրացանները և համասյատասխան ռազմամթերքները բավական շատ են, որպեսզի թույլատրեն անմիջապես զինել՝ զենք կրելու ունակ 1000 կամ 1100 հայերի: Նրանց զինելու հարցն, այսպիսով, կարող է շտապ լուծվել: Նույնը չի կարելի ասել նրանց հրամանատարական կազմի և ռազմական կազմավորման մասին: Մուսա սարում ափ դուրս բերված հայերը մեզ անառարկելիորեն կմատուցեն արժեքավոր ծառայություններ: Նրանց ներկայությունը մշտապես վտանգավոր կլինի թուրքերի համար և մեզ թույլ կտա, գործակալների միջնորդության շնորհիվ, բազմաթիվ տեղեկություններ ստանալ Անտլաթի, Ալեքսանդրետի, Բեյլանի և Հալեպի շրջանում օսմանյան գորքերի տեղաշարժերի մասին:

Մյուս կողմից, կարելի է նախատեսել, նավատորմի աջակցությունն ունեցող՝ ուշադրության արժանի այս զինուժի օգտագործումն ավելի մեծ նշանակություն ունեցող ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու համար, ինչպիսին է այն գործողությունը, որին վերաբերում է խոսքը գնդապետ Էլզուդի՝ գեներալ Մաքսուելլին հղած նամակում, որի պատճենը ես կցում եմ ներկա գեկուցագրին՝:

Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս դեպքում, հարկ է վախենալ, որ իրենց սեփական միջոցներին ապավի-

1 Տես վերը թիվ 106 փաստաթուղթը:

նա՞ծ հայերը՝ չունենալով որևէ հիլավի նշանավոր դեկավար դեմք, մի քանի օր անց կարող են տրոհել իրենց ուժերը ցաքուցրիվ գործողությունների, հավանաբար, նույնիսկ՝ կողոպուտի ձեռնամուխ լինելու համար: Նրանց հրամանատարական կազմով ապահովվել, այսպիսով, ծառայում է այն նույն հիման վրա, ինչ և նրանց զինելը: Հարցը համակողմանիորեն ուսումնասիրելուց հետո, ես գտնում եմ, որ 15 սպան և 40 ենթասպան բավական կլինեն մարտունակ հայերին հավաք պահելու և նրանց գորքին համախմբվածություն ու հզորություն հարդելու համար, մի բան, որն այն, իրաք, կդարձնի ահագու: Լեռներում մղվող պատերազմին վարժված և արաբերեն խոսող, Աֆրիկայի մեր գորքերում ծառայող սպաներից ու ենթասպաներից կատարված բնտրությունը մեծ օգուտ կտա:

Եթե հնարավոր լինի ուղարկել, ի դեպ, չորս լեռնային թնդանոթ՝ նշանառուների և ռազմամթերքների հետ մեկտեղ, ապա այս օգնությունը մեծապես կնպաստի զինված ուժի հզորացմանն այս անհարթ տարածաշրջանում:

Գեներալ Մաքսուելլին հղված վերոհիշյալ նամակում, Ինթելիջենս Օֆիսի տնօրեն, գնդապետ Էլզուդի նկատի է ունենում հայերի գործողությունն Ալեքսանդրետի ծոցում՝ դեպի Թուփրակ-Կալե և Բադչե, եվրոպացի սպաների ղեկավարությամբ, որոնց ազգությունը նշելուց նա ձեռնպահ է մնում:

Հարգանքի տուրք մատուցելով գնդապետ Էլզուդի շատ մեծ հավատարմությանը, որը մեզ տարատեսակ հանգամանքներում անզնահատելի ծառայություններ է մատուցել և որն իր կամքով պատրաստակամորեն ինձ է փոխանցել խնդրո առարկա նամակը, որին *ես ձեզ խնդրում եմ պաշտոնապես նշանակություն շտապ*, չեմ կարող ինձ թույլ շտապ կրկին չանդրադառնալու այն ջանքերին, որոնք անզու-եգիպտական զինվորական իշխանությունների գրեթե բացահայտ հովանու ներքո, գործադրել են որոշակի շրջաններ՝ Սիրիայում և Պաղեստինում անզիական ազդեցությունն ի վնաս մեզ ամրապնդելու համար:

Չնայած այն իմնավոր փոփոխություններին, որոնց հանգեցրեց վերջին դարը համապատասխանաբար՝ Եգիպտոսի և Սիրիայի իրավիճակներում, անզիացի սպաները շարունակում են ճշմարիտ համարել Նապոլեոնի խոսքերը. «Սիրիան Եգիպտոսի բանալին է»:

Լոնդոնի կառավարությունը երկու անգամ հրաժարվել է Սիրիայում բրիտանական ազդեցությունը խիստ ջերմեռանդորեն տարածողներից, բայց, այդուհանդերձ, ես մնում եմ համոզված, որ որոշ զինվորական իշխանություններ շարունակում են ջանքեր գործադրել այս ոգով:

Ալեքսանդրետի հիասքանչ նավակայանի նշանակությունը երեք՝ քաղաքական, տնտեսական և ռազմական տեսանկյուններից չի վրիպել, անշուշտ, մեր դաշնակիցների գործնական նկատուրումներից, և ես վախենում եմ, որ անզիացի սպաներից ուսուցում ստացած և հրամանատարական կազմով ապահովված հայերի ափ դուրս բերումը ծոցի շրջակայքում, կարող է մեզ կանգնեցնել գրավումը սկզբնավորելու փաստի առջև, որը երկու կառավարությունների միջև հետագայում կատեղծի անհաղթահարելի դժվարություններ:

Մյուս կողմից, մինչ վերջնական լուծման կայացումը, բրիտանական իշխանություններին շատ մեծ հոգսեր է պատճառում հայերին կացարաններով և սննդով ապահովելու խնդիրը: Իրենց հերթին, անզիական գաղութի կանայք իրենց վրա են վերցրել հայկական գաղութի կանանց և հիվանդ երեխաներին խնամելու ծանր գործը: Ի դեպ, բոլորը դրսևորում են անսահման նվիրվածություն:

Բայց հնարավոր է, որ մեր դաշնակիցները ձգտում են՝ կրած դառնությունների համար փոքրիշատե մոտալուտ ապագայում վարձահատույց լինելու, իսկ այդ ինձ դրդում է երկյուրել, որ կարող ենք դառնալ հայ բնակչության՝ կատարելապես նրանց ենթակայության ներքո անցնելու ակամատեսը:

* * *

Այս պայմաններում, ինձ անհրաժեշտ է թվում Փարիզի և Լոնդոնի կառավարությունների միջև վերջնական համաձայնության կայացումը, մինչև ռազմական գործողությունների որևէ իրականացմանը ձեռնամուխ լինելը, Սիրիայում գործողությունների դեկավարման շուրջ հետագայում առիթ չտալով և ոչ մի հնարավոր բանավեճի: Եվ եթե, ինչպես ես այդ գտնում եմ, մեր ազդեցության գերակշռությունը Սիրիայում ճանաչում գտնի, ապա ֆրանսիացի սպաներին է պատկանելու գերագույն հրամանատարությունը ստանձնելու իրավունքը:

* * *

Վերջին սեպտեմբերի 22-ի նամակում, ես ընդգծում էի, որ Մուսա լեռան գործը գերազանցում է մարդկանց սովորական դուրս բերման նշանակությանը և որ այն որոշակի արձագանքներ կունենա այլ տարածաշրջաններում: Ինձ արդեն տեղեկացրել են, որ հայերի այլ խմբավորումների ևս, մասնավորապես, Կասսիուս սարի և Դյուրթ-Յուլի խմբավորումներին, սպառնում է կոտորած, և թե՛ Դիմլաքյանը, թե՛ Կահիրեի ազդեցիկ հայերը բազմաթիվ անգամներ ինձ հարցափորձ են արել մի փաստի շուրջ, որպեսզի իմանան, թե արդյո՞ք 3-րդ էսկադրայի նավերը կօժանդակե՞ն նոր փոխադրումների դեպքում:

Մինչ այժմ ես լռություն եմ պահպանել, կարծելով, որ եթե ուժերի և միջոցների հատման եզրին գտնվող և ամեն կողմից հետապնդվող բնակչությանը համընդհանուր կոտորածից փրկելը մեզ համար մարդասիրական պարտականություն էր, ապա մենք ոչ մի շահագրգռվածություն չունենք քաջալերելու Սիրիայից կատարվող բուն մի տեղահանության և նրա բնակչության նշանակալից մասը Եգիպտոս տեղափոխելու հարցում, ի դեպ, կասկածելի է, որ այն արժանանա լավ ընդունելության:

* * *

Ի վերջո, հայերի զինման խնդիրը, որն այսօր ես ձեզ եմ ներկայացնում, սուսկ այն հարցի զարգացումն է և բնականոն շարունակությունը, որն առաջ է քաշել պ. փոխծովակալ Դարտինգը և Ֆուրնեն իր թիվ 1000 (առանց ծածկագրի թիվ 1)՝ դժբախտաբար մեծ ուշացումով ձեզ հասած հեռագրում, բայց այն պատշաճ լուծում տալու համար ժամանակը չի բավականացրել:

Վերին աստիճանի ցավալի է, որ հենց սկզբից չեն կարողացել զենքեր և ռազմամթերքներ տալ Մուսա լեռան հայերին: Ես հույս ունեմ, որ ֆրանսիական կառավարությունը շատ մեծ շահագրգռվածություն ունի նրանց զինելու և լավագույն ձևով օգտագործելու հարցում՝ հոգուտ Սիրիայում մեր ազդեցության, և որ ծառանում է հարցի հրատապ լուծման խնդիրը:

Հ. Գ.- Այս գեկուցագիրն արդեն ավարտված էր, երբ Կահիրեից վերադառնալուց հետո, ինձ կրկին այցելեց Դիմլաքյանը, որտեղ այս վերջին օրերին նրան ընդունել է գեներալ Մաքսուելլը: Վերջինս, գլուխը ընթացքում, նրան հասկացրել է, որ եգիպտական իշխանությունները մտադիր են զինելու հայերին և անհրաժեշտության դեպքում նրանց օգտագործելու Ալեքսանդրիեի շրջակայքում ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար:

Առանց բացարձակապես հավատ ընծայելու Պիեռ Դիմլաքյանի խոսքերին, որին մարտնչելու բուռն ցանկությունը, հավանաբար, դրդում է իր ցանկություններն ընկալել իբրև իրական փաստեր, այս գլուխը, որը հաստատում է արդեն ստացված տպավորությունները,

այդուհանդերձ, ընդգծում է անգլիական ինտերվենտների մեքենայությունների շարունակական բնույթը Սիրիայում:

Զրույցների և հայերի գործելաձևի միջոցով, որոնք հավատարմաբար ինձ տեղյակ են պահում անգլիական առաջարկություններին, ես կարողացա կռահել, որ ներկայումս նրանք որոշակիորեն ֆրանսիամետ տրամադրվածություն ունեն: Նրանք ակնկալում են միայն ֆրանսիայի օգնությունն ու միջամտությունը, բայց կասկածից վեր է, որ շտապելով վերադառնալ Սիրիա, կընդունեն այն օգնությունը, որը նրանց կառաջարկեն անգլո-եգիպտական իշխանությունները, եթե ֆրանսիական միջամտությունն իրեն շատ երկար սպասել տա:

(A.C.M., SS Ed 125).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ Դարրիոյին

Կահիրե, 3-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ հայտնել վերջին սեպտեմբերի 22-ի թվակիր նամակի՝ ստացման մասին, որով դուք բարեհաճել էիք փոխանցել պ. Ռազմածովային նախարարին հղված երկու գեկուցագրերի՝ պատճենները, որոնցից առաջինը հաշվետվություն է տալիս Մուսա լեռան հայերին փրկելու գործողությունների մասին, այնժամ, երբ երկրորդը ներկայացնում է Սիրիայի հարցն իր ամբողջության մեջ:

Ես ձեզ խիստ երախտապարտ եմ այս հետաքրքիր հաղորդագրությունների համար, որոնց ծանոթացա ամենամեծ հետաքրքրությամբ:

Ես ամբողջությամբ բաժանում եմ ձեր կարծիքն այն լուծման շուրջ, որը ձեր երկրորդ գեկուցագրում դուք առաջադրում եք իբրև ամենամապատկահարմարն ու ամենաազդեցիկը, որն իրագործելը, հատկապես ներկայումս, դեռևս անհամեմատ դյուրին կլինի. դեսանտ ափ փորս բերել Ալեքսանդրիեի շրջանում և բնակիչների օգնությամբ գրավել երկիրը՝ դեպի հարավ առաջխաղացմամբ:

Դժբախտաբար, պատերազմի զլխավոր թատերաբեմելում տիրող գործողությունների ներկայիս վիճակում և այնժամ, երբ մի նոր ռազմաճակատում մեկ այլ գործողություն են պատրաստվում ձեռնարկել, ինձ թվում է, որ մեր շտաբների համար խիստ դժվարին է սիրիական ռազմալրջավի համար իրենց տրամադրության ներքո ունենալ անհրաժեշտ զինված անձնակազմեր:

Մյուս կողմից, ինչ վերաբերում է ձեր առաջարկած երկրորդ լուծմանը, ես ինձ հարց եմ տալիս, թե արդյո՞ք խելացի՞ կլինի սիրիական և հայ բնակչությանը զինելը և նրանց նման ձևով ապստամբելու դրդելն այն դեպքում, երբ մենք ի վիճակի չենք լինելու նրանց ալյուրնավետորեն օգնել, կանոնավոր ուժեր տրամադրելու միջոցով նրանց գորավիզ լինել, անհրաժեշտության դեպքում և անհաջողության պարագայում՝ ապահովագրել նրանց բռնություններից և ճնշումից, որն, անտարակույս, սարսափելի կլինի:

Ուստի, չնայած այն ցանկությանը, որը ես ունեմ բազմաթիվ ամիսներ ի վեր մեր կողմից Սիրիայում լուրջ գործողություն ձեռնարկելու հարցում, ես շարունակում եմ երկյուղել այն հիմնավոր պատճառներից, որոնք մեզ դրդում են դեռևս ձեռնպահ մնալ սիրիական բնակչու-

1 Արտատպված չէ:
2 Տե՛ս վերը թիվ 99 և 100 փաստաթղթերը:

թյան ձգտումներին և կոչին պատասխանելուց:

Այն հստակ զեկուցագիրը, որը դուք հղել եք Ռազմածովային պ. նախարարին և բարեհաճել ինձ փոխանցել, կհարկադրի, ի դեպ, Հանրապետության կառավարությանը բանիմացությանը կայացնել այնպիսի որոշումներ, որոնք նա նպատակահարմար կհամարի:

(A.C.M., SS S 8).

118

Ռազմածովային նախարարը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար փոխծովակալին

Փարիզ, 8-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ փոխանցել սրան կից Փարիզի և Բելգիայի հայկական գաղութի ավագ քահանայից հենց նոր ստացած նամակը, որն իր հայրենակիցների անունից ամենախորին երախտագիտությունն է հայտնում 3-րդ էսկադրայի վեհապանձ միջամտության առթիվ՝ հոգուտ Մուսա սարի հայերի:

(A.C.M., SS S 6).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ֆրանսիայի և Բելգիայի հայերի պրելատ, հայր Վռամշապուհ Քիբարյանը՝ Ռազմածովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին

Փարիզ, 6-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել են Կաբ. հոկտեմբերի 6-ին, Գ. {լրավոր} 2 {տարի} 1-ին ենթաբաժինը հոկտեմբերի 7-ին):

Թույլ տվեք ինձ Փարիզի ամբողջ հայկական գաղութի և անձամբ իմ անունից ձեզ հայտնել մեր խորին երախտագիտությունը և մեր մեծ հիացմունքն այն վեհապանձ ու մարդասիրական գործի առթիվ, որն իրականացրել են ձեր փառապանձ նավաստիները՝ փրկելով Կիլիկիայի հազարավոր դժբախտ և քաջակորով հայ գաղթականների կյանքը և տանելով նրանց Պորտ-Սաիդ:

Հավանաբար, գուր կլինի ձեզ հիշեցնել, պարոն նախարար, որ հայ ժողովուրդը, թեպետ ձեռքերը կապված հանձնվում է դահիճների և մարդասպանների մասնագիտություն ունեցողներին, չի կորցնում հույսը վերանվաճելու իր ազատությունը՝ իր ազգային պատմության տխուր էջերում ոսկե տառերով գրանցելու համար հավատարիմ գործերը և ֆրանսիական իսկական բարեկամության վկայությունը:

(A.C.M., SS S 6).

1 Ստորագրել է փոխծովակալ ղը Ժոնքիերը:

119

Ալժիրի գլխավոր նահանգապետ պ. Լյուտոն՝ Արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին

Հ: Չհամարակալված:

Ալժիր, 9-ը հոկտեմբերի 1915 թ., ժ. 7.15-ին:
(Ստացվել է ժ. 21.25-ին):

Պատասխան սեպտեմբերի 17-ի ձեր հեռագրին¹, որը վերաբերում է Պորտ-Սաիդում ափ դուրս բերված Սիրիայի հայերին: Ալժիրի պրեֆեկտները հայտարարում են, որ իրենց դեպարտամենտներում չեն կարողանում նրանց համար որևէ զբաղմունք գտնել: Եթե նրանց թվում ոլոշ անձինք ընդունակ են իբրև բեռնակիր աշխատելու, ռազմական նախարարը կկարողանա իսկապես նրանց օգտագործել որպես այդպիսիք Մուդրոսում, ուր տվյալ աշխատուժի սլահանջը կա: Մայր երկրի արդյունաբերական հաստատությունները, որոնք ռազմամթերքներ են արտադրում ու բանվորական աշխատակազմ պահանջում, արդյոք չե՞ն կարող ընդունել նաև այս աշխատանքը կատարելու ունակ հայերին, աշխատանք, որի համար այստեղ, բնիկների շրջանում, արդեն աշխատուժ ենք հավաքագրել, բայց որն այսօր գրեթե սպառվել է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 37).

120

Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Հրատապ:

Փարիզ, 11-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:

Նորին մեծության դեսպանը սլատիվ ունի Արտաքին գործերի նախարարի ուշադրությունը հրավիրել նախորդ ամսի 15-ի թվակիր հուշագրի վրա², որը վերաբերում էր ֆրանսիական ռազմանավերի միջոցով Եգիպտոսում ափ դուրս բերված հայ գաղթականներին:

Այս մարդիկ այժմ Պորտ-Սաիդում են և նրանց մեջ կան որոշ աշխատունակ անձինք, որոնց համար հնարավոր չէ աշխատանք գտնել և եգիպտական իշխանությունները հուզումներ են կանխատեսում այն դեպքում, եթե նրանց որևէ բնույթի աշխատանք չտրամադրվի:

Բրիտանական զինվորական իշխանությունները Եգիպտոսում հետաքրքրվում են, թե արդյոք ֆրանսիական իշխանությունները մտադի՞ր են ինչ-որ ձևով օգտագործել այս հայերին կամ արդյոք նրանց հետ կապված որևէ ծրագրեր ունե՞ն: Ինչպես բրիտանական Ուոր Օֆիսն է տեղեկացրել բրիտանական զինվորական իշխանություններին, ֆրանսիական իշխանությունների համար հարցի ողջ էությունը նրանց տեղավորելն է:

Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը գտնում է, որ այն մարդիկ, որոնց վերաբերում է խոսքը, պետք է աշխատելու ուղարկվեն Գալիպոլի ծովափ,

1 Տե՛ս վերը թիվ 80 փաստաթղթի հավելվածը:
2 Վերև արտատպված է թիվ 75 փաստաթղթում:

որտեղ նրանց կարիքը մեծապես զգացվում է:

Լորդ Բերթին Թեյնից, երախտապարտ կլիներ, որքան հնարավոր է կարճ ժամկետում, քանզի խնդիրը հրատապ է, ֆրանսիական կառավարության տեսակետներին տեղեկանալու համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 39-40).

121

**Ռազմածովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորը՝
Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար փոխծովակալին**

Ճ. թիվ 338: Գաղտնի:

Փարիզ, 11-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(*Ստացել է* 3-րդ էսկադրայի Շ-ը հոկտեմբերի 23-ին):

Ես հետաքրքրությամբ տեղեկացա դերծովակալ Դարրիոյի զեկուցագրին, որը վերաբերում է 3-րդ էսկադրայի նավերի իրականացրած գործողություններին՝ Մուսսա լեռան հայերին դուրս բերելու համար¹:

«Դեզեի» հրամանատարը, որը ղեկավարել է հանգամանքների բերումով դժվարին դարձած գործողությունները, ի հայտ է բերել, ինչպես դրա վրա ուշադրություն է հրավիրում դերծովակալ Դարրիոն, ծովայինի զգացողություն և վճիռներ կայացնելու լավ հատկանիշներ ու ճշտապահություն:

Մյուս կողմից, նավերի սպաներն ու անձնակազմերը, որոնք մասնակցել են դրա իրականացման տարբեր փուլերին, դրսևորել են եռանդ և հրաշալի փութաջանություն:

Ես հաճությամբ եմ այդ ընդունում, և դուք կբարեհաճեք հաղորդել վերոհիշյալ նավերի հրամանատարներին, սպաներին և անձնակազմերին իմ գոհունակության հավաստիքը:

Ի դեպ, ես ամբողջությամբ հակված եմ բարեհաճությամբ քննարկելու պարզևատրումներին վերաբերող առաջարկությունները, որոնք հիշատակված են դերծովակալ Դարրիոյի զեկուցագրում:

(A.C.M., SS S 6).

122

**Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարություն
գործողված լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինը՝
Ռազմական նախարար պ. Ալեքսանդր Միլլերանին**

Հ. թիվ 161:

Կահիրե, 11-ը հոկտեմբերի 1915 թ., ժ. 23.25-ին:
(*Ստացվել է* 12-ին, ժ. 0.50-ին):

158 հեռագրի շարունակությունը²:

1 Այս եղելության մասին տես վերը թիվ 99 փաստաթուղթը:

2 Հոկտեմբերի 11-ի, որն արտատպված չէ, և որով լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինը Ռազմական նախարարին տեղեկացնում է, որ բրիտանական ռազմական իշխանությունները մտածում են Պորտ-Սաիդի հայ գաղթականների աշխատանքն օգտագործելու մասին, եթե ֆրանսիական կառավարությունը դրան չընդդիմանա:

Ես հարցուփորձ արեցի հայերի առաջնորդներին: Թեպետ նրանք կրթությունը ձգտում են կրկին զենքի դիմել և Պորտ-Սաիդում, տարբեր կողմերից նրանց քաջալերել են այս գաղափարների ոգով, նրանք հայտնում են, որ պարապությանը չտրվելու և իրենց երախտագիտությունը մեզ հավաստելու համար պատրաստ են համաձայնվել այն աշխատանքին, որը մենք նրանց առաջարկում ենք: Ես մտաբար կամ մոտավորապես 400 հասուն և ամրակազմ տղամարդիկ: 2-ից 300-ը կներկայանան իբրև կամավոր: Հարկ կլինի մյուսների վրա որոշ ճնշում գործադրել: Ոմանք իրենց ընկերների շրջանում բավական մեծ հեղինակություն են վայելում և կարող են ծառայել իբրև ավագ վարպետներ: Կարելի կլինի նրանց հատկացնել ցածր աստիճան և փոքր-ինչ ավելի բարձր աշխատավարձ: Գաղթականները հայերեն խոսում են տեղական բարբառով և, ընդհանուր առմամբ, հասկանում են թուրքերեն: Միայն երեքը կամ չորսն են մի փոքր հասկանում ֆրանսերեն: Դիմաքյանը միակն է, որը կրթություն ունի: Նա կկարողանա ծառայություններ մատուցել իբրև թարգմանիչ: Ի դեպ, ոչ թանկ վարձատրվող թարգմանիչներ կգտնվեն Եգիպտոսում բնակվող հայերի շրջանում:

(A.M.G., 5 N 76).

123

**Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարություն
գործողված լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինը՝
Ռազմական նախարար պ. Ալեքսանդր Միլլերանին**

Հ. թիվ 162:

Կահիրե, 12-ը հոկտեմբերի 1915 թ., ժ. 0.25-ին:
(*Ստացվել է* ժ. 6-ին):

Իբրև նախորդ համարի շարունակություն:

Այս մարդիկ, որոնք հովիվներ և որսորդներ են, անկասկած, կլինեն միջակ բեռնակիրներ: Բացի դրանից, զինվորական կարգապահությունը նրանց հանկարծակիի կբերի: Հարկ է նրանց վերաբերվել որոշակի հոգատարությամբ, որպեսզի չբարոյալքվեն և նրանց չմիախառնել սոմալների և, մասնավորապես, թուրք գերիների հետ: Մտքերի այս շարանում գեներալ Մաքսուելլի կողմից առաջադրված կարևոր միջոցը հանգում է Պորտ-Սաիդ սպաներ ուղարկելուն, որոնք կստանձնեն նրանց հրամանատարությունը, որպեսզի...¹ նրանց հետ մի քանի օր շարունակ մինչ նրանց նավ բարձրանալը...²: Ես անմիջապես ձեռնամուխ կլինեմ մարդահամարի մանրագին անցկացմանը և աշխատանքի անցնելու ցանկություն ունեցողների ընտրությանը: Այս աշխատանքը կարող է իրականացվել ճամբարի անգլիացի (սպաների?) հետ համատեղ, որոնց գործուն օգնությունը մեզ ապահովվել է շնորհիվ Պորտ-Սաիդում շտաբի ներկայացուցիչ գեղապետ Էլ(վիթչի) և «Դեզեի» ժամանակավոր թարգմանիչ պ. Քեքեյանի [sic]³, որը մասնակցություն ունենալով Մուսսա լեռան բանակցություններին՝ արժանացել է գաղթականների վստահությանը: Պ. Քեքեյանը [sic], որն իբրև թարգմանիչ երեկ ինձ ծառայություն մատուցեց, այն ընթացքում, երբ իր նավը Պորտ-Սաիդում կգտնվի, հակված է զբաղվել այս կազմակերպության հարցով, եթե, իհարկե, էսկադրայի հրամանատար

1 Վերձանման բացթողում:

2 Վերձանման բացթողում:

3 Իմա՝ Թեքեյան:

ծովակալն այդ թույլատրի:
(A.M.G., 5 N 76).

124

**Խորհրդի նախագահի, Արտաքին գործերի նախարարի ժպ, պ. Վիվիանին՝
Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին**

Հ. թիվ 152:

Փարիզ, 12-ը հոկտեմբերի 1915 թ., ժ. 22.40-ին:

Բրիտանական դեսպանությունն ինձ տեղյակ է պահել, որ թագավորական կառավարու-
թյունը հաճույքով կրնորնի Մուսա լեռան մարտունակ և ամրակազմ հայերին՝ Մուդրոսի նա-
վակայանի աշխատանքների համար հավաքագրելուն վերաբերող ֆրանսիական
զինվորական իշխանության նախաձեռնությունը: Քանի որ Ռազմական նախարարն այս
ոգով հրահանգներ է ուղարկել պ. դը Սեն-Բուենտինին, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե
Եզիպտոսի անգլիական իշխանությունների համաձայնությամբ, դուք դուրսն զարձնեք այս
միջոցառման հրականացունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 41).

125

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահի,
Արտաքին գործերի նախարարի ժպ, պ. Վիվիանին**

Հ. թիվ 254:

Կահիրե, 13-ը սեպտեմբերի 1915 թ., ժ. 13.20-ին*:
(*Ստացվել է ժ. 14.30-ին*):

Պ. դը Սեն-Բուենտինին հետ մեկտեղ ես արդեն զբաղվում եմ այն հարցով, որը դուք առա-
ջադրել եք ձեր 152 հեռագրում: Մարտունակ հայերը միայն ափսոսանքով կհամաձայնվեն
իրենց՝ իբրև բանվորների օգտագործմանը: Նրանց թվում շատերն, այդուհանդերձ, հայտա-
բարել են, որ դրան համաձայն են, որովհետև մեր հանդեպ պարտքի զգացողություն ունեն և
ցանկանում են մեզ օգտակար լինել: Բայց հարկ կլինի նրանց առնչվող որոշակի անհրա-
ժեշտ նախազուշակյան միջոցներ ձեռնարկել, մասնավորապես, պետք չէ, որ նրանց վերա-
բերվեն այնպես, ինչպես Մուդրոսի թուրք զերիներին կամ սոմալ նեգր ծառայողներին:

Այս առթիվ պ. դը Սեն-Բուենտինը մանրամասն հեռագիր է հղել Ռազմական նախարարին:
Անգլիական իշխանությունների հետ համաձայնությունը որևէ բարդություն, ես կարծում
եմ, չի հարուցի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 43).

* Նախարարի ծանոթագրությունը. «Հաղորդել բանավոր՝ Գրանվիին»:
1 Տե՛ս վերը թիվ 124 փաստաթուղթը:

126

**Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուսերանը՝ Խորհրդի
նախագահի, Արտաքին գործերի նախարարի ժպ, պ. Վիվիանին**

ճ. թիվ 853:

Վաշինգտոն, 14-ը հոկտեմբերի 1915 թ.*:
(*Ստացել են* Կար. նոյեմբերի 1-ին,
Քալ. վարչ. նոյեմբերի 2-ին):

Ի պատասխան Կոստանդնուպոլսում Միացյալ Նահանգների դեսպան պ. Մորգենթաուի՝
յի նպաստ հայերի արված անհողորդ կոչի, Նյու Յորքում կազմվել է ամենապատվարժան և
ճանաչված ամերիկացիներից, ինչպիսիք են պլարոնայ)ք Չառլզ Ռ. Քրեյնը, Սամուել Ե.
Դյուբոնը, Օսկար Շտրասսը և ուրիշներ, բաղկացած մի կոմիտե՝ այս դժբախտ ազգության
նկատմամբ ցուցաբերված բարբարոսական վերաբերմունքին իրազեկ դարձնելու և նրան օգ-
նության ձեռք մեկնելու նպատակով:

Հղելով վերջին սեպտեմբեր ամսի իմ թիվ 813 հեռագիրը՝, ես պատիվ ունեմ Ձերդ գերա-
զանցությանն ուղղել սրան կից այն գեկուցագրի՝ օրինակը, որը վերոնիշյալ կոմիտեն, ամե-
նաբազմապիսի սկզբնաղբյուրներից ելնող թղթակցությունների օգնությամբ, նոր է հրապա-
րակել և որն ակնհայտ է դարձնում, որ բազում ամիսներ ի վեր հայ ժողովրդի հանդեպ զագ-
րելի միջոցների կիրառումը բնաջնջման ծրագրի հետևողական կենսագործումն է:

Ներկա հանգամանքները թույլ չեն տվել նշելու թղթակցների ո՛չ անունները, ո՛չ պաշտոն-
ները, բայց կոմիտեն հայտարարում է, որ ճանաչում է բոլորին և երաշխավորում նրանց
պատվարժանությունն ու հաղորդած տեղեկությունների ճշմարտացիությունը:

Ինչպես թվում է, այդ թղթակցությունների մեծ մասը ելնում է Թուրքիայում Միացյալ Նա-
հանգների դիվանագիտական ու հյուպատոսական գործակալներից կամ իրենց գործերով և
ամերիկյան հաստատությունների ու թերթերի ծառայության բերումով այս երկրում գտնվող
ամերիկյան քաղաքացիներից:

Բոլորի պատմածները համընկնում են այն աննախարեպ բռնությունները բացահայտելու
հարցում, որոնք գործադրվել են հայերի նկատմամբ: Այնժամ, երբ երիտասարդները գորա-
կոչվել են, տարեց մարդիկ՝ դավադրությունների, զենքեր թաքցնելու և այլ պատրվակներով
դուրս են բերվել իրենց տներից և սպանվել քաղաքից դուրս: Կանանց՝ մանկահասակ երե-
խաների հետ վռնդել են իրենց բնակարաններից և օրեր ու գիշերներ շարունակ, ամենակա-
տարյալ զրկանքների պայմաններում, քշել ճանապարհներով, գրեթե առանց կերակրելու,
որպեսզի այնուհետև՝ բռնությամբ ամուսնացնեն թուրքերի հետ կամ կոտորեն: Նրանցից
ամենաերիտասարդները հանձնվել են քրդերին կամ մույնիսկ օսմանյան սպաներին ու պաշ-
տոնյաներին, որոնք նրանց ծաղրոծանակի են ենթարկում ու գայթակհում:

Այս սարսափելի տեսարանների մի վկա, այդ ամենի համար մեծապես պատասխանա-
տու է համարում գերմանացիներին, ոչ այն բանի համար, ասում է նա, որ նրանք անմիջա-
կանորեն կարգադրել են իրականացնել այս համընդհանուր կոտորածը (որը ոչ այլ ինչ է, եթե
ոչ հայ ժողովրդի բնաջնջում), այլ այն լուսկյաց համաձայնության համար, որը նրանք այդ

* Նախարարի ծանոթագրությունը. «Հաղորդել մամուլին: Այս վարչագրությունները կարող են վերագրվել
գերմանացիներին»:
1 Տե՛ս վերը թիվ 110 փաստաթուղթը:
2 *Report of Committee on Armenian Atrocities*. Արտատպված չէ:

առթիվ տվել են:

Այսպիսի կարծիքը չի կարող զարմանք հարուցել Միացյալ Նահանգներում, որտեղ ամբողջ մամուլն արտատպել է նախ՝ կոմս Բեռնստորֆի նամակը, որը կցված է իմ վերջին ամսի 28-ի հաղորդագրությանը՝ և որտեղ ասվում է, որ այս հարցում անհանգստանալու ոչինչ չկա և որ ոչ մի կոտորած տեղի չի ունեցել, այնուհետև՝ կոմս Ռեննտլոուի հողվածը, որը «Թագես ցայթունգում» հայտարարել է, թե հայերի նկատմամբ թուրքերի ձեռնարկած «բռնի» միջոցներն իրական են, բայց արդարացված ու անհրաժեշտ և որ կայսրության, ինչպես և ամեն մի գերմանացի հպատակի, պարտքն է իր օսմանյան դաշնակցի կողմն անցնել, առանց ընդունելու որևէ քննադատություն նրա հասցեին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 211-212).

127

**Ռազմական նախարար պ. Ալեքսանդր Միլերանը՝
Ռազմաժողովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին**

Ը. թիվ 6111-9/11: Հրատապ:

Փարիզ, 15-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(*Մտացել են* Կաբինետը հոկտեմբերի 15-ին,
Գ-լխավոր} 2 {տարի} 1-ին ենթաբաժինը
հոկտեմբերի 16-ին):

Արտաքին գործերի նախարարության մեր գործընկերոջ խնդրանքով, ես հակված էի Պորտ-Սաիդի գաղթականներից օգտագործել ամենամարակազմ հայ կամավորներին՝ նրանցից բանվորների մի խումբ կազմելու համար, որոնք կարող էին իբրև բեռնակիրներ օգտագործվել Մուդրոսի բազայում, երբ տեղեկացա նրանցից անկանոն գործերի կորպուս կազմավորելուն վերաբերող ձեր մտադրությանը, որը դուք կղնեք Սիրիայում գործող մեր էսկադրայի հրամանատարի տրամադրության ներքո:

Այսպիսով, ես հետաձգում եմ կազմակերպության ստեղծման իմ նախագծի իրականացումը, բայց ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե ինձ տեղյակ պահեք այն վճռին, որը դուք նկատի ունեք կայացնելու և այն օգնությանը, որը պահանջվում է իմ Դեպարտամենտից:

(A.C.M., SS Ed 125).

128

**Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ
Դարրիոն՝ Ռազմաժողովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին**

Ը. թիվ 352: Գաղտնի²:

«Ժորեգյուիբերիի» տախտակամածից,

Պորտ-Սաիդի նավակայան, 15-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(*Մտացել են* Կաբինետը հոկտեմբերի 26-ին,
Գ-լխավոր} 2 {տարի} 4-րդ ենթաբաժինը
հոկտեմբերի 31-ին):

Ես ստացա ձեր թիվ 1235 հեռագիրը¹, որով ինձ կարգադրվում էր սպասել ձեր հրահանգներին՝ նախքան առաջարկությունների ոգով որևէ քայլ ձեռնարկելու փորձ կատարելը, որոնք պատիվ էի ունեցել ձեզ ներկայացնել Մուսա լեռան հայ գաղթականներին վերաբերող իմ թիվ 318 նամակում²:

Ես դրանցից և ոչ մեկով հանդես չեմ եկել, բացառությամբ այն առաջարկությունների, որոնց մասին ձեզ հաշվետվություն եմ ներկայացրել, բայց հանգամանքների բերումով, գտնվում եմ այնպիսի միջավայրում, որտեղ անհնար է անտեսել իմ կողքին որոշակիորեն նշմարվող շարժումները:

Այսպիսով, հայերի այս գործը չի կոծկվել, ճիշտ հակառակը, այն շարունակում է ծավալվել:

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարարի հրահանգներին համապատասխան՝ Պորտ-Սաիդ եկած լեյտենանտ դը Սեն-Քուենտինի միջոցով ես տեղեկացա Ռազմական նախարարի հեռագրին, որը վերաբերում էր մարտունակ հայերին հնարավորության սահմաններում Մուդրոսում օգտագործելուն, բայց ոչ իբրև կովոզների, այլ իբրև հողափորների կամ սևագործ բանվորների:

Ռազմական նախարարի ներկայացուցիչ, ես չթաքցրի, որ նրա քայլն, իմ կարծիքով, որոշակիորեն դատապարտված է անհաջողության և որ այն կարող է, բացի այդ, ստանալ հսկայական բարոյական հակահարված, որը կարող է լինել խիստ տհաճ:

Հայերը, որոնց մենք նավ ենք տեղափոխել, և ես ինձ թույլ եմ տալիս, պարոն նախարար, հարգալից ձևով ձեզ ներկայացնել այս գաղթականների բնավորության՝ շատ մանրազնի ուսումնասիրության վրա հիմնված գնահատականը, այս հայերը, ասում եմ ես, ամենևին էլ պասսիվ մարդիկ չեն, որոնք, և Եվրոպան գրեթե անտրտունջ ձևով վարժվել է այդ բանի ակամատեսը լինելուն, հանդուրժում են ամենասարսափելի օրը³:

Ես չգիտեմ, թե արդյոք այդ բխում է այս վայրի բնակչության բնավորությունից՝ կամ թե թուրքերի կողմից գործադրված բռնությունների հետևանքով նրանց բնածին խառնվածքն է փոփոխություն կրել՝ առաջ բերելով խիստ գրգռված վիճակ և հասցրել նրանց ծայրահեղության, բայց այս մարդիկ ռազմատենչ են և ունեն միայն մեկ ցանկություն՝ նետվել դարավոր թշնամու դեմ, վրեժխնդիր լինել այնտեղ, որտեղ իրենց կողոպտել են, հետապնդել, ենթարկել ցանկացած բնույթի բռնությունների:

Ծայրահեղ դեպքում կարելի է դիմել փորձի՝ փոխել այս բուռն հուսանքի հունը, ուղղելով այն դեպի Արտասահմանյան լեզեոն, որովհետև այս հայերը սրտի խորքում Ֆրանսիային ծառայելու շատ ուժգին, շատ անկեղծ ցանկություն ունեն:

Բայց ես չեմ կարծում, որ հնարավոր կլինի հարկադրել նրանց ընդունել իբրև հողափորներ և բեռնակիրներ աշխատելու գաղափարը, նույնիսկ զինվորական իշխանության օրոք:

Այն ստորացումը, որը նրանք կճաշակեն, տեսնելով, թե ինչպես են իրենց վերաբերվում, ծանր հետևանքներ կունենա, քանզի մեր առաջարկությունները նրանք կմեկնաբանեն իբրև՝ պայքարի ընթացքում իրենց օգնությունն ընդունելու հարցում Ֆրանսիայի կողմից արհա-

1 Արտատպված չէ:
2 Հոկտեմբերի 2-ի. վերն արտատպված է թիվ 116 փաստաթղթում:
3 Միայն է. իմա՝ ճակատագիր: [Բնագրում jour՝ իմա՝ sort: - Ը. թ.]:

1 Տե՛ս վերը թիվ 110 փաստաթուղթը:
2 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

մարհական մերժում և այդ վիրավորված ինքնասիրությունը շատ արագ ծնունդ կտա անբարյացակամության:

Ես հասկանում եմ բոլոր ջանքերը հիմնական նպատակներին նվիրաբերելու անհրաժեշտությունը, որոնք Սիրիայի հարցը ետին պլան են մղում և այս պահին, նույնիսկ թույլ չեն տալիս այլևս կանխատեսել ռազմարշավի սկիզբը:

Ես հասկանում եմ, որ ցանկալի չէ վարկաբեկել մեր գեներալ վարկը՝ ընդգրկելով ֆրանսիացի սպաներ և հրամանատարական կազմ ունեցող՝ նոր կենսաձևի տեր գորակոչիկներ:

Հրամանատարական այդ կադրերը ես խնդրել էի, մասնավորապես, Պորտ-Սաիդի հայերի համար զինվորական կազմավորում ստեղծելու նպատակով, որը կարող էր նրանց գործունեության հզորությանը հաղորդել ծայրահեղ կարևոր հավելյալ արժեք:

Բայց, համձին կատարելապես զինված, ռազմամթերքներով լիովին ապահովված մի քանի խմբերի ափ դուրս բերման, ես որևէ խոչընդոտ չեմ տեսնում, որոնք թուրքերի դեմ անողոք պայքար մղելով այնպիսի մի երկրամասում, որի բոլոր արահետներին են ծանոթ, անխուսափելիորեն առաջ կբերեն ուշադրության խիստ բարենպաստ շեղում, որն արդյունավետ կլինի:

Ընդհանուր առմամբ, այդ նշանակում է իրերը վերստին դնել այնպիսի վիճակում, որում նրանք գտնվում էին մեր միջամտության պահին, բայց այն տարբերությամբ, որ ապստամբները կլինեն ավելի լավ զինված, ավելի լավ մախապատրաստված և հավաստիացած, որ իրենց կանանց ու երեխաների ճակատագրին ոչինչ չի սպառնում. իրազեկ լինելով, որ նրանք գերծ են վտանգից ու կարիքից, նրանց մարտունակությունը մեծապես կաճի:

(A.C.M., SS Ed 125).

129

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝ Խորհրդի նախագահի, Արտաքին գործերի նախարարի ժպ, պ. Վիվիանին

Ն՛:

Վաղարշապատ, 5/18-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել է Քաղ. վարչ. 1916 թ. մարտի 18-ին):

Մենք, Գևորգ հինգերորդս, Հիսուս Քրիստոսի ծառան, Աստծո ողորմածությամբ, եպիսկոպոսապետս և ամենայն հայոց կաթողիկոսս, Ս{ուր}բ Էջմիածնում Արարատյան ազգային առաքելական կաթողիկեի նախամեծար քառույթի ծայրագույն պատրիարքս, հաղորդում ենք Ֆրանսիայի Նորին գերագանցություն Արտաքին գործերի նախարարին՝

Մեր ողջույնն ու մեր հայրական օրհնանքը և նրան հայտնում, որ Թուրքահայաստանում մեր հոտի վիատության ու սարսափի ճիչերից դառնացած և հուզված, որը դարեր ի վեր, բայց հատկապես Թուրքիայի՝ եվրոպական հակամարտության մեջ ընդգրկվելու պահից ի վեր, դարձել է պատմության մեջ երբևէ չարձանագրված ամենավայրագ ու ամենադաժան հալածանքների զոհը, մենք մեր հայացքը հառել ենք դեպի քրիստոնյա պետությունները, որոնք, ավելի քան մեկ տարի պայքարում են հանուն իրավունքի և արդարության հաղթանակի, հանուն թույլերի և ճնշվածների ազատագրման, այն անասանելի հույսով, որ դաշնակից պետություններն իրենց բնորոշ արդարամիտ ոգով և այն մարդասիրական զգացումներով,

1 Այս նամակի բնագիրը ստորագրել է ամձամբ կաթողիկոսը և կրում է Էջմիածնի հայկական կաթողիկոսության կնիքը:

որոնցով տոգորվում են, կբարեհաճեն մեր նահատակված ժողովրդի համար ապահովել, այն պակից ևեթ, երբ հանգամանքներն այդ նրանց թույլատրեն, խաղաղ և հաջողություններով լի կյանք:

Եվ դաշնակից տերություններին մեր գանգատները, ցանկություններն ու համեստ իղձերը ներկայացնելու համար, մենք մեր կողմից Հանրապետության կառավարության մոտ ենք ուղարկել մեր որդի Պողոս Նուբար փաշային, նրան տալով Հայկական հարցը սատարելու մանդատը և լիակատար իրավունքներ: Միայն նա է, որը լիազորություններ ունի մեզ ներկայացնելու և ձեր կառավարությանը փոխանցելու մեր ժողովրդի ցանկությունները:

Թող Ամենագործն իր անսահման ինաստնությամբ և անծայրածիր բարությանը օրհնի դաշնակիցների վերին աստիճանի քաղաքակրթական գործը և հանուն մարդկության ամենամեծ բարիքի այն շուտափույթ պսակի կատարյալ ու անսասան հաջողությամբ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 887, ff. 218-218 v).

130

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝ Ռազմական նախարարությանը

Թիվ 362: Գաղտնի՛:

Աթենք, 19-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:

Հայերի հալածանքներին վերաբերող՝ Ադանայից ելնող, հոկտեմբերի 3-ի տեղեկություն

Չնայած, որ Կիլիկիայում հայերի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը սարսուռ էր հարուցում, այն նման չէր այն վերաբերմունքին, որին նրանք արժանացել էին Սվազում, Կեսաբիայում, Մարզվանում և այլ վայրերում: Թվում է, թե այստեղ կոտորածներ կամ բռնի կրոնափոխություններ տեղի չեն ունեցել, և Հալեպից արևմուտք տեղի ունեցած համանման որևէ բանի մասին չեն լսել: Այդուհանդերձ, հնարավոր է, որ կոտորածներ են տեղի ունեցել Սուեդիեից արևելք:

Կիլիկիայում սահմանափակվել են հայերին արտաքսելով և նրանց տները կողոպտելով: Համակենտրոնացման ճամբարներ կային տարբեր երկաթուղային գծերի վերջին կանգառներում և տեղի է ունեցել հայերի անընդմեջ գաղթ արևմուտքից արևելք: Ադանայի հայերը մեծ գումարներ են վճարել փրկվելու և արտաքսումից խուսափելու համար:

Բայց երբ Լիբանանի կառավարչի պաշտոնավայրը գնալիս ժամանել է Ներքին գործերի նախարարի նախկին օգնական Ալի Մունիֆ քեյը, տեղական իշխանությունների կողմից չեղյալ են հայտարարվել ընդունված կարգադրությունները: Փողը ետ չեն վերադարձրել, իսկ հայերին արտաքսել են և պարտադրել միանալ դեպի արևմուտք տեղի ունեցող համընդհանուր փախուստին: Փախստականները թափառում էին տեղից տեղ: Նրանք, ովքեր չեն մահացել սովից, հյուծվածությունից, հասել են Սիրիա: Հայտնի չէ, թե նրանց հետ ինչ է տեղի ունեցել: Նրանց նկատմամբ դրսևորվել է լավագույն վերաբերմունք, այն առումով, որ տեղում սպանելու փոխարեն, նրանց ուղարկել են մի փոքր ավելի հեռվում սովամահ լինելու կամ ճանապարհի երկայնքով մեկ վայր ընկնելու:

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

Օսմանյան բանկն ու Ռեժիի ծխախոտի վարչությունը հարկադրված են եղել վտարել իրենց հայ ծառայողներին: Գերմանացի ինժեներները կրածարվել են բաժանվել գումարտակներում ընդգրկված հայ բանվորներից և նրանց տարել են լեռները: Առաջին կոտորածների ժամանակ միսիոներներին թույլատրել էին մեղմացնել հայերի տառապանքները: Այս անգամ նրանց արգելվել է միջամտել: Գերմանացի տարաբնակիչները հաճախ հայերի հանդեպ համակրանք են դրսևորել և թվում է, թե նրանց նկատմամբ ցուցաբերվող վերաբերմունքի ամբողջ պատասխանատվությունը բարդում էին թուրքերի վրա:

(A.M.G., 7 N 2096).

131

Խորհրդի նախագահի, Արտաքին գործերի նախարարի ժպ. պ. Վիլիանին՝ Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուստերանին

Ճ. թիվ 400:

Փարիզ, 22-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:

Հիմնվելով սեպտեմբերի 22-ի ձեռք թիվ 790 նամակի՝ վրա, ես պատիվ ունեմ այս ծրարում ձեզ փոխանցել փաստաթղթեր, որոնք հանձնվել են իմ 'Դեպարտամենտին և վերաբերում են հայերի վիճակին Թուրքիայում:

Այս զեկուցագրերը ձեզ հնարավորություն են ընձեռում, գործին իրագեկ լինելով, դիմելու քայլերի, որոնց մասին ինձ տեղեկացնում է ձեր զեկուցագիրը: Այդուհանդերձ, ես ձեր ուշադրությունն են հրավիրում այն բանի վրա, որ դուք, հնարավորության դեպքում, չհրապարակեք այս փաստաթղթերն ուղարկողների և դրանց հասցեատերերի անունները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 220).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

Վոստանդնուպոլսից ուղարկված նամակ՝ Բուլղարիայի հայերի պրելատ, Նոթին սրբազնություն, և Շևրոն Տուրյանին՝

[Պատճենը]:

Ավաա:

Իմ վերջին նամակից հետո, որի ստացման մասին դուք ինձ հաղորդել եք, մենք կարողացանք ավելի ճշգրիտ տեղեկություններ ձեռք բերել ներքին նահանգներից: Այն տեղեկությունները, որոնք սույնով մենք ձեզ ենք հայտնում, մեզ են հաղորդել բռնությամբ իսլամն ընդունած, մի թուրք սպայի կողմից առևանգված և չնախատեսված պատահականությամբ Վոստանդնուպոլիս եկած՝ 9-ից 10 տարեկան մի հայ աղջիկ (որը Չիլեից էր), Խարբերդից եկած մի թուրք ճանապարհորդ, Երզնկայից՝ եկած արտասահմանյան ճանապարհորդներ և այլք, և այլք...

1 Տե՛ս վերը թիվ 98 փաստաթուղթը:
2 Նոթին սրբազնություն՝ Նևոնո Տուրյանը:
3 Էրզնկացանի հայկական անվանումը:

Այսպիսով, այս տեղեկությունները մեզ են հաղորդել ականատեսներն ու զոհերը:

Այսօր հավաստի է, որ այլևս ոչ մի հայ չի մնացել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սվազի, Խարբերդի, Բիթլիսի և Դիարբեքիի նահանգներում: Գրեթե մեկ միլիոն հայեր, որոնք բնակվում էին այս նահանգներում, տեղահանվել են իրենց հայրենիքից և արտաքսվել դեպի հարավ: Այս տեղահանությունները, ապրիլի սկզբից ի վեր, մեծ հետևողականությամբ կազմակերպել են տեղական իշխանությունները: Նախ և առաջ՝ բոլոր գյուղերում և բոլոր քաղաքներում են տեղական իշխանությունները: Նախ և առաջ՝ բոլոր գյուղերում և բոլոր քաղաքներում բնակչությանը զինաթափել են ժանդարմները և այդ նպատակով բանտերից ազատ արձակված քրեական տարրերը, որոնք և զինաթափման պատրվակի տակ սպանություններ էին գործում և մարդկանց ենթարկում սարսափելի խոշտանգումների:

Այնուհետև՝ զանգվածաբար ձերբակալել են հայերին՝ նրանց մուս զենքերի, գրքերի, որևէ քաղաքական կուսակցության անվան և այլնի հայտնաբերման պատրվակով, իսկ դրա բացակայության դեպքում, որևէ մեկի հարստությունը կամ սոցիալական դրությունը բավարար է եղել իբրև պատրվակ օգտագործելու համար: Եվ վերջապես, ձեռնամուխ են եղել տեղահանությանը: Նախ՝ քստրելու պատրվակով, հայրենիքից վտարել են նրանց, որոնց չէին ձերբակալել կամ նրանց, որոնց ազատ էին արձակել մեղադրանքի բացակայության պատճառով: Այնուհետև՝ նրանց կոտորել են: Նրանցից որևէ մեկը չի խուսափել մահից: Նախքան նրանց մեկնումը, իշխանությունը պաշտոնապես խուզարկել է նրանց և հափշտակել ամբողջ փողը կամ արժեքավոր իրերը: Սովորաբար նրանք կապկապվում էին առանձին-առանձին կամ 5-ից 10 հոգուց բաղկացած խմբերով: Մյուս մասը՝ ծերունիներ, կանայք և երեխաներ, Խարբերդի նահանգում դիտվել է իբրև իր և հանձնվել մահմեդական ժողովրդի ողորմածությանը: Ամենաբարձր պաշտոնյան, ինչպես և ամենահասարակ գյուղացին, ընտրում էր այն կնոջը կամ աղջկան, որն իրեն դուր էր գալիս և տիրում նրան իբրև կնոջ, բռնությամբ ընդունել տալիս իսլամը: Ինչ վերաբերում է փոքրահասակներին, ապա նրանցից վերցրել են այնքան երեխաներ, որքան ցանկացել են, իսկ մյուսներին թողել են ճանապարհին, սոված ու առանց պարենի՝ սովի, եթե ոչ հրոսակախմբերի դաժանության զոհը դառնալու համար: Դիարբեքիի նահանգում, մասնավորապես, Մարդինում սեղի է ունեցել կոտորած և բնակչության նկատմամբ կիրառվել են միևնույն վայրագությունները:

Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի և Դիարբեքիի նահանգներում տեղական իշխանությունները տեղահանվածներին արտոնություններ են ընձեռել՝ հինգից տասնօրյա ժամկետ, ունեցվածքի մասնակի վաճառքի թույլտվություն, իսկ մի քանի ընտանիքների՝ սայլակ վարձելու հնարավորություն: Բայց մի քանի օր անց սայլապանները նրանց թողնում էին կես ճանապարհին և վերադառնում քաղաք: Այս ձևով կազմավորված քարավանները, հաջորդ օրը կամ երբեմն մի քանի օր անց, հանդիպում էին հրոսակախմբերի կամ մահմեդական գյուղացիների, որոնք նրանց հիմնավորապես կողոպտում էին: Հրոսակախմբերը միանում էին ժանդարմներին և սպանում այն եզակի տղամարդկանց կամ երիտասարդներին, որոնք գտնվում էին քարավաններում: Նրանք առևանգում էին կանանց, երիտասարդ աղջիկներին և երեխաներին, թողնելով միայն ծեր կանանց, որոնց ժանդարմներն առաջ էին հրում թափահարելով և որոնք կես ճանապարհին սովամահ էին լինում: Մի ականատես մեզ պատմում է, որ Էրզրումի նահանգից տեղահանված կանանց մի քանի օր շարունակ թողել են Խարբերդի հարթավայրում, որտեղ բոլորը սովից մահացել են (օրական 50-ից 60-ը), և որ իշխանությունը նրանց թաղելու համար միայն մի քանի մարդ է ուղարկել, որպեսզի մահմեդական բնակչության առողջությունը վտանգի չենթարկվի:

Փոքրահասակ աղջնակը Չիլեից մեզ պատմում է, որ երբ Մարզվանի¹, Ամասիայի և Թու-

1 Մերզիֆոնի հայկական անվանումը:

խաթի բնակիչները ժամանել են Սարի-Քիչլա (Սվազի և Կեսարիայի միջև), հենց կառավարչապետարանի առջև մայրերից խլել են երկու սեռի պատկանող երեխաներին, նրանց թաքցրել շենքերում և քարավանին հարկադրել են շարունակել ճանապարհը: Այնուհետև՝ հարևան գյուղերին հայտնել են, որ կարող են, ըստ իրենց հայեցողության, առևանգել երեխաներին: Նրան և նրա ընկերուհուն (Նվարդին՝ Ամասիայից) առևանգել և Կոստանդնուպոլիս է տարել մի թուրք սպա: Կանանց և երեխաների քարավանները ցուցադրվում են յուրաքանչյուր քաղաքի կամ յուրաքանչյուր գյուղի կառավարչապետարանի առջև, ուր նրանք հասնում են, որպեսզի մահմեդականները կարողանան ընտրություն կատարել:

Պապերտից¹ մեկնած քարավանն այս ճևղ կիսով չափ կրճատվել է, իսկ դրանում մնացած կանայք ու երեխաները Երզնկայի² դեմ հանդիման գտնվող Կամախ-Բողազի կոչվող վայրում նետվել են Եփրատը: Օ {ոխոր}դ Ֆլորա Ա. Վեդել Յարլեսբերգը՝ որը սերում է նորվեգական արիստոկրատական ընտանիքից և որը գերմանական Կարմիր խաչի հիվանդանոցում բուժքույր էր, ինչպես նաև մեկ այլ գերմանուհի բուժքույր, խորապես հուզված այս բարբարոսություններից և համանման այլ արարքներից, հրաժարական են տվել, վերադարձել Կոստանդնուպոլիս և անձամբ ներկայացել մի քանի դեսպանություններ՝ պատմելու համար այս փաստերի մասին:

Այսպիսի բարբարոսություններ տեղի են ունեցել ամենուր և այսօր ճանապարհորդներն այս նահանգների բոլոր ճանապարհներին հանդիպում են միայն հազարավոր հայերի դիակների: Մի մահմեդական ճանապարհորդ, Մալաթիայից Սվազ կատարած իր ուղևորության ընթացքում, որը տևել է 9 ժամ, հանդիպել է միայն տղամարդկանց և կանանց դիակների: Սալաթիայի բոլոր տղամարդիկ տարվել են այնտեղ ու կոտորվել: Բոլոր կանայք և երեխաներն ընդունել են իսլամը: Այս կողմերում և ոչ մեկը չի կարող ճանապարհորդել, քանի որ բոլոր մահմեդականները, հատկապես հրոսակախմբերը և ժանդարմները, թվում է, թե իրենց պարտքն են համարում նրանց անմիջապես սպանել: Վերջերս, օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Չոհրապը և Վարդգեսը, որոնց զինվորական խորհրդի կողմից դատվելու մտադրությամբ ուղարկել էին Դիարբեքիր, մինչ այնտեղ հասնելը սպանվել են Հալեպի մոտակայքում: Այս նահանգներում հնարավոր է ճանապարհորդել միայն մահմեդականի անվան տակ և ծպտված: Ինչ վերաբերում է կանանց, մենք արդեն վերը խոսել ենք նրանց մասին և անիմաստ ենք գտնում այդ մասին խոսել ավելի մանրամասն, երբ տեսնում ենք, թե մարդկային կյանքի հանդեպ ինչպիսի արհամարհական վերաբերմունք է դրսևորվում:

Հայ զինվորները ևս արժանացել են միևնույն ճակատագրին: Ի դեպ, բոլորը զինաթափվել են և աշխատում են իբրև ճանապարհաշինարարներ: Մենք արժանահավատ սկզբնադրյուրից գիտենք, որ Էրզրումի նահանգի հայ զինվորները, որոնք աշխատում էին Էրզրում-Երզնկա [sic] ճանապարհահատվածում, բոլորը կոտորվել են: Դիարբեքիրի նահանգի զինվորները ևս, բոլորը կոտորվել են՝ Դիարբեքիր-Ուրֆա և Դիարբեքիր-Խարբերդ ճանապարհին: Միայն Խարբերդից՝ 1800 երիտասարդ հայերի՝ իբրև զինվորների ուղարկել են Դիարբեքիր՝ այնտեղ աշխատելու համար: Բոլորը կոտորվել են Արհենի [sic]՝ արվարձաններում: Մենք որևէ այլ լուրեր չունենք ուրիշ վայրերից, բայց դրանք, անշուշտ, արժանացել են միևնույն ճակատագրին:

Տարբեր քաղաքներում, բանտերի խորքերում մոռացված հայերը մեկը մյուսի ետևից

1 Բաբերդի հայկական անվանումը:
2 Էրզնկանի հայկական անվանումը:
3 Հարկ է կարդալ՝ օ {ոխոր}դ Ֆլորա Ա. Վեդել-Յարլեսբերգ:
4 Իմա՝ Արղանա:

կախվել են: Միայն անցած ամսվա ընթացքում մի քանի տասնյակ հայեր են կախվել Կեսարիայում: Բազմաթիվ վայրերում հայ բնակչությունը կյանքը փրկելու համար ցանկացել է ընդունել իսլամը, բայց այս անգամ այդ քայլերը բարյացակամությամբ չեն ընդունվել, ինչպես նախորդ լայնածավալ կոտորածների ժամանակ: Սվազում հետևյալ առաջարկություններն են արվել նրանց, ովքեր ցանկացել են ընդունել իսլամը. մինչ 12 տարեկան իրենց երեխաներին հանձնել կառավարությանը, որը կպարտավորվի նրանց տեղավորել որբանոցներում և տալ հայրենիքը լքելու համաձայնություն՝ գնալ հաստատվելու այնտեղ, ուր մատնացույց կանի կառավարությունը:

Խարբերդում չեն համաձայնվել տղամարդկանց կրոնափոխությանը. ինչ վերաբերում է կանանց, ապա նրանց կրոնափոխության ժամանակ պահանջվել է այն մահմեդականի ներկայությունը, որը կցանկանա նրա [sic] հետ ամուսնանալ: Հայ կանանցից շատերը գերադասել են իրենց ծծկեր երեխաների հետ նետվել Եփրատը կամ իրենց տներում դիմել են ինքնասպանության: Եփրատը և Տիգրիսը դարձել են հազարավոր հայերի գերեզմանը:

Նրանք, ովքեր Սև ծովի քաղաքներում, ինչպիսիք են Տրապիզոնը, Սամսունը, Կիրասունը և ուրիշներ, կրոնափոխ են եղել, ուղարկվել են ներքին նահանգներ, այնպիսի քաղաքներ, որոնք ամբողջությամբ բնակեցված են մահմեդականներով: Քանի որ Շապին-Գարահիսարը հակադրվել էր զինաթափմանը և տեղահանությանը, այն ոմբակոծվել է և ամբողջ բնակչությունը, ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գյուղերի, ինչպես նաև եպիսկոպոսը՝ անողոքաբար կոտորվել են:

Վերջապես, Սամսունից մինչև Սդերտ² և Դիարբեքիր, ոչ մի հայ ներկայումս գոյություն չունի, մեծ մասը կոտորվել է, մի մասն առևանգվել և մի փոքր մասն ընդունել է իսլամը:

Պատմության մեջ երբևէ չի արձանագրվել, չի հիշատակվել նման կոտորած: Մենք հակված ենք կարծելու, որ սուլթան Աբդուլ Համիդի գահակալության օրոք մենք շատ երջանիկ էինք: Մենք հենց նոր իմացանք, որ նահանգների մեր եպիսկոպոսները՝ Պապերտի եպիսկոպոս, Ն {որին սրբազնություն} և Անանիա Հազարապետյանը կախվել է, չնայած դատավճիռը կենտրոնական կառավարության կողմից չի հաստատվել: Խարբերդի եպիսկոպոս, Ն {որին սրբազնություն} և Բեսակ Տեր-Խորենյանը մայիս ամսին ճանապարհ է ընկել դեպի աքսորավայր, բայց հազիվ է հեռացել քաղաքից, երբ դաժանորեն սպանվել է: Մենք դեռևս որևէ տեղեկություն չունենք Սդերտի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի եպիսկոպոսների մասին և ավելի քան մեկ ամիս՝ Սվազի և Էրզրումի եպիսկոպոսների մասին: Անիմաստ է խոսել իսկ նահատակված քահանաների մասին: Երբ բնակչությունը տեղահանվել է՝ եկեղեցիները կողոպտվել են ու վերածվել մզկիթների, ախոռների կամ այլ բաների: Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում սկսել են վաճառել հայկական եկեղեցիների պաշտամունքի առարկաները և կահույքը, ինչպես և թուրքերն են սկսել Կոստանդնուպոլիս տանել դժբախտ հայ կանանց երեխաներին:

Թվում է, թե կոտորածները Կիլիկիայում նվազ դաժան են եղել կամ, համեմայն դեպ, մենք այդ մասին լուրեր դեռևս չունենք: Այն բնակչությունը, որն աքսորվել է Հալեպի նահանգ՝ Դեր Չոր [sic]՝ կամ Դամասկոս, անկասկած, սովամահ կլինի: Համաձայն այն տվյալների, որոնց մենք հենց նոր տեղեկացանք, կառավարությունը չի ցանկացել նույնիսկ Հալեպի և Ուրֆայի փոքրաքանակ հայ զաղութները թողնել այդ քաղաքներում, որպեսզի նրանք դեպի հարավ թշվոռ իրենց դժբախտ եղբայրներին օգնելու հնարավորություն չունենան: Կիլիկիայի

1 Ն {որին սրբազնություն} և Վաղինակ Թորիկյանը:
2 Մեներտի հայկական անվանումը:
3 Իմա՝ Դեր Էզ-Չոր:

կաթողիկոսը¹, որը դեռևս մնում է տեղում, զբաղված է օգնությունների բաժանելով, որը մենք ենք նրան հասցնում:

Մենք կարծում ենք, որ Հայկական հարցին մեկընդմիջտ լուծում տալուն վերաբերող կառավարության ծրագիրը հանգում է հայերի դուրս բերմանը հայկական վեց նահանգներից և հայ բնակչության վտարմանը Կիլիկիայից՝ առաջիկայում մեկ այլ վտանգ ի չիք դարձնելու նպատակով: Դժբախտաբար այս ծրագիրն ավելի ընդարձակ էր և ավելի հիմնավոր: Այն հանգում էր Թուրքիայի ամբողջ տարածքում ամբողջ հայ բնակչության ոչնչացմանը: Այսպիսով, յոթ նահանգներում, ուր պետք է բարենորոգումներ իրականացվեին, հանձին հայ բնակչության՝ հարյուրից մեկը կենդանի չէ: Մինչ այժմ մենք չգիտենք, թե արդյոք գեթ մեկ հայ հասե՞լ է Մոսուլ կամ նրա արվարձանները: Եվ այս ծրագիրը հենց նոր է սկսվել իրականացվել նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի արվարձաններում: Իզմիդի շրջանի և Բրուսայի նահանգի հայերի մեծամասնությունը, լքելով իր օջախը և ունեցվածքը, բռնությամբ ուղարկվել է Միջագետք: Ի դեպ, Ադա-Բազարի, Իզմիդի, Գյուեզվեի [sic]², Արմաշի և նրա արվարձանների, վերջապես Իզմիդի շրջանի բոլոր գյուղերի (բացառությամբ Բաղչեջիկի, որը մի քանի օրվա ժամանակամիջոց է ունեցել), բնակչությունը քշվել է: Արմաշի սեմինարիայի վանահայրը ևս քշվել է իր կրոնակիցների և սեմինարիատների հետ մեկտեղ, ամեն ինչ թողնելով տեղում, չկարողանալով որևէ բան տանել:

Վեց լացակումած մայրեր Կենիշի հայերի հոգածությանն են հանձնել իրենց փոքրահասակ երեխաներին, որպեսզի նրանց կյանքը փրկվի, բայց տեղական իշխանությունը խել է նրանց հայերից և հանձնել մահմեդականների հոգածությանը: Այսպիսով, հեյթլե հասել է Կոստանդնուպոլսին: Ի դեպ, մեծ տագնապով լի, բնակչությունը ժամ առ ժամ սպասում է իր դատավճռի իրականացմանը: Ձերբակալություններն անսահման են և ձերբակալված անձանց, որոնց մեծ մասն, անկասկած, չի ապրելու, անմիջապես հեռացնում են մայրաքաղաքից: Դրանք աչքի ընկած առևտրականներ են, որոնք ծնվել են նահանգներում, բայց հաստատվել Կոստանդնուպոլսում և որոնց ներկայումս քշել են: Դրանց թվում են Մարուքե Ինպարանասիյանը [sic]³, Կարապետ Քերեկյանն Էրզրումից, Ադամյան Գարեգինը, Գրիգորյան Սմբատը Բիթլիսից, և ուրիշներ... Հայերի այս սարսափելի բնաջնջումից ջանում են փրկել գոնե Կոստանդնուպոլսի հայ բնակչությանը, որպեսզի հետագայում Հայկական հարցի համար Թուրքիայում հնարավոր լինի հենակետ ունենալ:

Հա՞րկ է արդյոք այս զեկուցագրին որևէ այլ բան հավելել: Թուրքիայի ամբողջ հայ բնակչությունը դատապարտված է մահվան և այս վճիռը, եվրոպական տերությունների աչքերի առջև, ամբողջ թափով իրականացվում է կայսրության բոլոր անկյուններում ու մինչ այսօր, ո՛չ Գերմանիան, ո՛չ Ավստրիան չեն կարողացել կաշկանդել իրենց դաշնակցի ձեռքերը՝ միաժամանակ իրենց իսկ դեմքի վրայից ջնջելու համար բարբարոսության այս բժեղը: Մեր բոլոր ջանքերն այստեղ մնացել են անարդյունավետ: Մեր հույսը կապված է արտասահմանում հաստատված հայերի հետ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 221-225).

1 Ն {որին սրբազնություն}ն Սահակ Քաբայանը:
2 Իմա՝ Գեյլե:
3 Իմա՝ Մարուքե Իրրանոյան:

II

**Բուլղարիայի հայերի պրելատ, Ն {որին սրբազնություն}ն Ղևոնդ Տուրյանը՝
Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ
Պողոս Նուբար փաշային**

Ն: Ֆիլիպպոպոլիս, 12/25-ը օգոստոսի 1915 թ.:

[Պատճենը]:

Ձերդ գերեզանցության հուլիսի 21-ի նամակից մենք ավստսանքով իմացանք, որ ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարություններին արված քայլերը, ներկա հանգամանքներում չեն հանգեցրել ցանկալի արդյունքների: Բայց մենք նաև իրազեկ դարձանք, և ոչ առանց երախտագիտության, այն անձնվեր ջանքերին, որոնք դուք գործադրել եք Եվրոպայի ուշադրությունը և կարեկցանքը մեր դժբախտ հայրենակիցների վրա հրավիրելու համար:

Մեր երրորդ զեկուցագրով, մենք մեր վրա ենք վերցնում տանջալից մի պարտականություն՝ Ձերդ գերազանցությանը ներկայացնել Հայաստանի ավերումը: Ամենուր ավերածություն է և մահ: Մենք արցունքներով ենք Ձերդ գերազանցությանը հղում Կոստանդնուպոլսի արժանահավատ սկզբնաղբյուրներից ստացված նամակի պատճենը: Ամենակարծի սիրտը չի կարող անկարեկից մնալ այստեղ ներկայացված թուրքական բարբարոսությունների նկատմամբ: Պատմությունը երբևէ չի վկայել նման դաժանությունների մասին:

Կարողանալու համար Ձերդ գերազանցությանը ներկայացնել մեր կորուստների ամբողջական պատկերը, մենք ստորև արտատպում ենք այն հայերի քանակը, որոնք՝ Հայաստանի և Փոքր Ասիայի տարբեր նահանգներում տեղի ունեցած հայ բնակչության զանգվածային տեղահանությունների ընթացքում սպանվել են, անհետացել կամ բռնությամբ ընդունել իսլամը, կամ առևանգվել:

Հալեպ	15800
Սիս.....	9500
Հաճն	20800
Չեյուն [sic իմա՝ Չեյթուն]	21000
Ֆարնուզ [sic իմա՝ Ֆուրնուզ].....	7000
Դիվրիկ	11300
Բիթլիս-Մուշ.....	51500
Իզմիդ	65000
Արմաշ.....	5000
Բրուսա	25000
Պանդերմիա [sic իմա՝ Բանդիրմա]	15000
Կեսարիա	40000
Սվազ	61500
Թոխաթ	23000
Ամասիա	25000
Շապին-Գարահիսար.....	25000
Սամսուն	20000
Տրապիզոն	32700

Էրզրում	75000
Երզնկա [Էրզինջան]	25500
Պապերտ [Բաբերդ].....	17000
Բասեն	10500
Թերշամ [sic իմա՝ Թերջան].....	15000
Կամախ	10000
Խարբերդ	45000
Քրդի	24000
Սդերտ [Սենրտ]	25000
Դիարբեքի	55000
Ալն	10200
Արաբկիր	19500
Չիմիչգաղզագ [Չեմիչքեգեք].....	9000
Ամբողջը.....	835600

Այս կորուստների ընդհանուր թիվը՝ սարսափելի է և սուսկալի: Այս բնաջնջումից ցնցված՝ արտասահմանում հաստատված հայերն իրենց դժբախտ հայրենակիցներին օգնության հասնելու համար դիմել են բոլոր միջոցների: Հենց այսօր, մենք բուլղարական կայսրական կառավարությանը մի ծանուցագիր ենք ներկայացրել, որտեղ մանրամասներ ենք հայտնել զանգվածային տեղահանությունների, կոտորածների, առևանգումների, բռնաբարությունների, բռնի կրոնափոխության և սովամահության մասին ու նրանից խնդրել ենք իր միջամտության շնորհիվ փրկել Կոստանդնուպոլսում և մի քանի նահանգներում դեռևս գտնվող հայ ժողովրդի մի քանի բեկորները:

Մենք ձեզ երախտապարտ կլինենք, գերազանցություն, եթե դուք բարեհաճեք մեզ տեղյակ պահել այն քայլերի արդյունքներին, որոնք դուք ձեռնարկում եք եվրոպական տերությունների առջև:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918. *Turquie*, tome 887, ff. 226-228).

**Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝
Ռ-ազնական նախարարությանը**

Թիվ 363: Գաղտնի:

Արենք, 29-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացվել է նոյեմբերի 6-ին):

Ինչպես են վերաբերվում հայերին Կոստանդնուպոլսում

Այստեղ մի գեկուցագիր է ստացվել, որի արժեքն անզնահատելի է և հայտնում է, թե վերջերս Կոստանդնուպոլսի ոստիկանությանը ծրարված հրամաններ են տրվել, որոնք պետք

1 Արտատված ցուցակը հավաստում է 835600 գոհերի ընդհանուր թիվը: Այդուհանդերձ, թվում է, թե հայկական նահանգներից մեկի կրած կորուստները բնագրից դուրս են մնացել, քանզի նշված թվերի ամբողջական գումարը հասնում է միայն 814000-ի:

է բացվեին կիրակի օրն առավոտյան: Հայերն իմացել են այդ մասին և կանխազգալով հուզումներ՝ դիմել են գերմանացի մի սպայի: Սպան այդ մասին տեղեկացրել է Գերմանիայի դեսպանին Բեռլինում: Ի վերջո, կայսրից մի հեռագիր է ստացվել, որն արգելում էր հայերի դեմ ուղղված յուրաքանչյուր գործողություն, և շաբաթ օրը երեկոյան ոստիկանական բոլոր կետերից ծրարված հրամանները շտապ ետ են վերցվել: Կիրակի օրը ոչինչ տեղի չի ունեցել: (A.M.G., 7 N 2096).

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահի,
Արտաքին գործերի նախարարի ժպ, պ. Վիվիանինին**

ճ. թիվ 336:

Կահիրե, 29-ը հոկտեմբերի 1915 թ.*:
(Ստացվել են Կաթ. նոյեմբերի 10-ին,
Քաղ. վարչ. նոյեմբերի 12-ին):

Չնայած իմ կրկնվող կոչերին, Եգիպտոսի հայերի շրջանում ես չեմ հանդիպել՝ Պորտ-Սաիդ գաղթած իրենց հայրենակիցներին օգնության հասնելու խիստ գնահատելի աջակցության: Այդ պայմանավորված է բազմաթիվ պատճառներով, որոնք, ի դեպ, անհաջող արդարացումներ են:

Առաջին հերթին այդ կապված է Պողոս փաշա Նուբարի բացակայության հետ, որը բազում ամիսներ ի վեր գտնվում է Ֆրանսիայում և ամենից աչքի ընկած, ամենահարգված և ամենագործունյա հայ գործիչն է Եգիպտոսում:

Ես փորձեցի ի նպաստ Պորտ-Սաիդում գտնվող հայերի սկսված շարժման գլուխ կանգնեցնել Արթին փաշա Դալյանին¹, որը Եգիպտոսի հայերի շրջանում Պողոս փաշա Նուբարից հետո ամենաբարձր վարկն ունի և վայելում է ամենախորին հարգանքը: Բայց Արթին փաշան տարեց է, նա այլևս շատ գործնական չէ: Համաձայն իմ խնդրանքի, նա մի կոմիտե է կազմավորել և նշանակվել է դրա նախագահը, որը կազմակերպել է հանգանակությունների հավաք, որոնք շոշափելի արդյունքի չեն հանգեցրել:

Ես ջանացի գործելու դրդել նաև ուղղափառ հայերի եպիսկոպոս, Նորին սրբազնությունն թորգոմին, որը բազմաթիվ առիթներով Պորտ-Սաիդ է գնացել և նմանապես մի կոմիտե է կազմավորել պատրիարքարանում:

Ես փորձեցի միավորել ջանքերը, բայց կաթոլիկների և ուղղափառների միջև տարածայնություններ կան և ամենքն ինձ պատասխանեցին, որ Եգիպտոսի հայերը հարուստ չեն ու արդեն շատ բան են հատկացրել Թուրքիայի հայերին:

Արթին փաշային և եպիսկոպոսին ես հուշեցի եգիպտական մեծ կոմիտեի պատվավոր նախագահ նշանակել Պողոս փաշա Նուբարին և հեռագրով նրան խնդրել՝ Ֆրանսիայի, Անգլիայի ու Ամերիկայի հայերի շրջանում կարևոր հանգանակություններ հավաքել, որպեսզի ապահովվի Պորտ-Սաիդի գաղթականների գոյությունը:

Արթին փաշան մամակով դիմել է Պողոս փաշային: Վերջինս նրան պատասխանել է, որ Եվրոպայում և Ամերիկայում ինքն արդեն կոչով դիմել է ամենքին, ներառյալ նախագահ Վի-

* Նախարարի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Պ. Վիետ. իմ կողմից պ. Չոպանյանին հղվող նամակի համար ամփոփել 1 մասը»:
1 Մխալ է. իմա՝ հավանաբար, Յաղոբ Արթին փաշա:

սունը, Թուրքիայում կոտորածներին վերջ դնելու և իրենց հայրենի երկրում աղետի մեջ գտնվող բյուրավոր հայերի օգնության ձեռք մեկնելու համար: Նա ավելացնում էր, որ ինքը չէր կարող, հետևաբար, անել ավելին:

Կարճ ասած, Եգիպտոսում ժողովված զումարները շատ ավելի նվազ կարևոր են և օգտագործվել են գաղթականներին հագուստներ, վերմակներ, ներքնակներ և այլն տրամադրելու համար: 5000 գաղթականների պահելու և կերակրելու ծախսերն ամբողջությամբ հանձնվում են, այսպիսով, անգլիական իշխանությունների հոգածությանը, որոնք մինչ նոր կարգի սահմանումը, հոգում են անհրաժեշտ ծախսերը:

Ինչ վերաբերում է մարտունակ տղամարդկանց օգտագործելուն, ապա 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ դերծովակալն՝ այս առթիվ մի գեկուցագիր է հղել պ. Ռազմածովային նախարարին, որի պատճենը ես փոխանցել եմ Դեպարտամենտին: Բացի դրանից, ինչպես և ես այդ մասին տեղեկացրել էի Ձերդ գերագանցությանն իմ թիվ 254 հեռագրով², Ռազմական նախարարը կոչել է լեյտենանտ դը Սեն-Քուենտինին քննարկել այս մարդկանց՝ իբրև սևագործ բանվորների Դարդանելում օգտագործելու հնարավորությունը: Պ. դը Սեն-Քուենտինը հաղորդել է իրենից պահանջվող տեղեկությունները և իր անձնական դիտողությունները, որոնց ամփոփումը ներկայացված էր իմ վերոհիշյալ հեռագրում: Նա հրահանգների է սպասում, իմանալու համար, թե ինքը շարունակելու՞ է իր քայլերը, թե ոչ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 45-46).

134

Ռազմական նախարարը՝ Ռազմածովային նախարար, դերծովակալ Լակազին

Ճ. թիվ 6541-9/11: Հրատապ:

Փարիզ, 30-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(*Ստացել են* Կաբլինետը և Գ. լիսավոր} 2 {տաբի}
1-ին ենթաբաժինը հոկտեմբերի 30-ին):

Հոկտեմբերի 15-ի թիվ 6111-9/11 հեռագրով՝ ես պատիվ ունեցա ձեզ տեղեկացնել իմ մտադրությանը, որը վերաբերում էր Մուդրոսում, Դարդանելի ռազմարշավային կորպուսի բազայում, Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերից ընտրված որոշ մարդկանց իբրև օժանդակ բանվորներ օգտագործելուն:

Ես հետաձգել եմ այս նախագծի իրականացումն այն պատճառով, որ դուք, ձեր կողմից, նախատեսել եք այս գաղթականների օգնությամբ կազմավորել անկանոն զորքերի մի կորպուս, որը կտնօրինի Սիրիայի մեր էսկադրայի հրամանատարը:

Սակայն Դարդանելի ռազմարշավային կորպուսը դեկավարող գեներալն՝ իմ քննարկմանն է ներկայացրել Մուդրոսի բազայում նավերը բարձելու, բեռնելու և բեռնաթափելու աշխատանքների համար լրացուցիչ անձնակազմին վերաբերող համառ խնդրանքներ: Այն

1 Դերծովակալ Դարրիոն:
2 Հոկտեմբերի 13-ի. տես վերը թիվ 125 փաստաթուղթը:
3 Ստորագրել է գեներալ Գրացիանին:
4 Վերն արտատպված է թիվ 127 փաստաթղթում:
5 Գեներալ Գուրոն:

դեպքում, եթե դուք չօգտագործեք այն հայերին, որոնց վերաբերում է խոսքը, կանոնավոր զորքերի կորպուսի կազմավորման համար, ես ուրեմն շահագրգռված կլինեմ նրանց օգտագործել վերը նշված պայմաններով:

Հետևաբար, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարիաճեք ինձ տեղյակ պահել, հնարավորության սահմաններում արագ, այն շարունակությանը, որը մտադիր եք տալ հայ գաղթականների օգտագործմանը վերաբերող ձեր նախագծին:

(A.C.M., SS Ed 125).

135

Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերծովակալ Դարրիոն՝ Ռազմածովային բանակի գլխավոր հրամանատար, փոխծովակալ Դարտինգ դյու Ֆուրնեին

Ճ. թիվ 383: Գաղտնի:

«Ժորեգյուիբերիի» տախտակամածից,
Պորտ-Սաիդի նավակայան, 30-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:
(*Ստացել են* Շ-ն, I Ռազմածովային
բանակը նոյեմբերի 8-ին):

Ես պատիվ ունեմ ձեզ ուղարկել այն նամակի պատճենը, որը հղում եմ Ռազմածովային նախարարին, փոխանցելով Պորտ-Սաիդի Ինքելիջենս միլիթարի դեփարթմենթի ուսումնասիրությունը՝ դեպի Սուեզի ջրանցք նոր հարձակման հնարավորությունների վերաբերյալ:

(A.C.M., SS A 164).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերծովակալ Դարրիոն՝ Ռազմածովային նախարար պ. Վիկտոր Օգանյորին

Ճ. թիվ 381: Գաղտնի:

«Ժորեգյուիբերիի» տախտակամածից,
Պորտ-Սաիդի նավակայան, 28-ը հոկտեմբերի 1915 թ.:

Ես ինքս ինձնից ներողություն խնդրելուց հետո, կարծում եմ, որ պարտավոր եմ կրկին ձեզ հետ զրուցել հայերի զինման շուրջ, որի համար ներողություն եմ խնդրում նաև ձեզնից, և պնդել առաջին հայացքից այդ երկրորդական հարցի վրա:

Ժամանակակից սոսկալի ճգնաժամի պայմաններում, երբ բոլորի հայացքները, առանց շրջանցելու Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի գլխավոր ռազմաճակատները, հատվում են դեպի Բալկաններում տեղի ունեցող իրադարձությունները, կարող է անհարկի թվալ ուշադրության հրավիրումը, գուցե և սոսկ մի պահ, Սիրիայի այդքան հեռավոր տարածաշրջանի վրա:

Այդուհանդերձ, ես չեմ գտնում, որ ծայրամասում գտնվող այս կետը կարող էր ուշադրու-

1 Արտատպված չէ:

թյունից վրիպել՝ առանց վնասներ պատճառելու: Գոյություն ունի միայն մեկ ռազմաճակատ, որի բոլոր՝ միմյանց հետ սերտորեն կապված կետերը հետաքրքրություն են ներկայացնում և եթե այս պնդումը հավաստելու համար անհրաժեշտ լինի նոր փաստարկ, բավական կլինի ձեզ հայտնել, որ գերմանացիները երբևէ չեն դադարել նախապատրաստվել Սուեզի ջրանցքի և Եգիպտոսի դեմ ուղղված ռազմարշավի:

Այս առթիվ, ես ձեզ եմ հղում Պորտ-Սաիդի Ինքնիջեմս միլիթարի դեփարթմենթի պատրաստած կատարելապես ամբողջական և լուրջ մի ուսումնասիրություն, որի մանրամասները քաղվել են ոչ միայն բազմաթիվ գործակալների կողմից տրամադրված տեղեկություններից, այլև մեր օդանավերից արված հետախուզումների տվյալներից:

Դա հաշվետվություն է տալիս այն մասին, որ երկաթուղին երկարաձգվել է մինչ Բիր-է-Սարահ՝ ծայրագույն կետը, մինչ ուր այն կարող էր տարվել անապատում, և որ ջրափոսերը բազմապատկվել են ու կարգի բերվել:

Կատարված ահռելի աշխատանքների իրականացման հարցում անընդմիջելիությունը ցույց է տալիս, որ մոտալուտ բարենպաստ եղանակի պայմաններում հարկ է սպասել ջրանցքի և Եգիպտոսի դեմ ուղղված մի նոր հարձակման, որն, անկասկած, մտնում է գերմանական Գլխավոր շտաբի ծրագրերի մեջ:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ այս հարձակման հաջողությունը կամ նույնիսկ այն իրականացնելու հնարավորությունը, սերտորեն առնչվում է Բալկաններում տեղի ունեցող գործողություններին: Կասկածից վեր է, որ դա կարող է հաջողությամբ պսակվել միայն այն դեպքում, եթե ավստրիացիները և գերմանացիները, բուլղարացիների օգնությամբ, սերբական ու թուրքական ռազմաճակատներում հստակացնեն տանքն, որոնք նրանց թույլ կտան վերջին ռազմաճակատից առանձնացնել ռազմարշավի համար անհրաժեշտ զորքեր: Բայց, այդուհանդերձ, ճշմարիտ է և այն, որ Եգիպտոսի դեմ հարձակում կազմակերպելու սկզբունքը միշտ առաջադրվել է թերևս միայն բարոյական նշանակության պատճառով, որն այն կարող է ունենալ: Ամեն դեպքում, վատթարագույն քաղաքականությունն այն քաղաքականությունն է, որը հանգում է չիմացության: Այսպիսով, հարկ է այս իսկ պահից փնտրել այնպիսի միջոցներ, որոնք ընդունակ լինեն խոչընդոտելու գերմանա-թուրքական ծրագրի իրականացմանը:

Այս պահին չի կարող խոսք լինել այնպիսի մի ռազմարշավի մասին, որի համար մեր մարդկային ուժերը և մեր տրամադրության ներքո եղած նյութական միջոցներն, անշուշտ, անբավարար են և հենց այստեղ է, որ միջամտում է պարտիզանական պատերազմին դիմելու հնարավորությունը:

Սեպտեմբերի 22-ի թիվ 294 նամակում՝ ես ձեզ տեղյակ եմ պահել ներկա իրադրությանը Սիրիայում և հայտնել հանուն Ֆրանսիայի գործելու անհրաժեշտության մասին կամ ուղղակիորեն՝ ռազմարշավային կորպուսի միջոցով, կամ մեր գործին համակրող ու թուրքական տիրապետությանը թշնամի ազդություններին զինելու ճանապարհով:

Հոկտեմբերի 2-ի իմ թիվ 318 նամակում՝ ես վեր եմ հանել այն բոլոր պատճառները, որոնք վկայում են հայերին զինելու և համախմբելու օգտին: Ես հայտնել եմ, որ հայ գաղթականներին անմիջապես կմիանան այժմ Եգիպտոսում գտնվող մեծ թվով հայեր և որ կարելի է հույսեր տածել Ամերիկայում ապրող նրանց համակրոնակիցների ավելի կարևոր օժանդակ ուժերի նկատմամբ, որոնք իրենց հայրենակիցների կոտորածներից ցնցված, սպասում են միայն ազդանշանի՝ դարավոր թշնամու դեմ պայքարի ելնելու համար:

Վերջապես, հոկտեմբերի 15-ի թիվ 352 նամակում՝ ես պնդել եմ հայերին զինելու և Ալեք-

1 Վերն արտատպված է թիվ 100 փաստաթղթում:
2 Տես վերը թիվ 116 փաստաթուղթը:
3 Վերն արտատպված է թիվ 128 փաստաթղթում:

սանդրետի շրջակայքում ռազմական գործողությունների ընթացքում նրանց օգտագործելու շուրջ, որն ամբողջ Սիրիայում հսկայական արձագանք կունենա:

Այսօր ես կարող եմ պնդել, որ շատ կարևոր պարտիզանական ջոկատներ, որոնց հավաքագրումն ապահովված է, կարող են օսմանյան գոյքերի դեմ խիստ արդյունավետ պատերազմ մղել նախատեսված ամբողջ տարածաշրջանում:

Ես գտնում եմ, որ պարտավոր եմ այս կապակցությամբ սկզբից ևեթ հերքել հնարավոր մի առարկություն: Իրոք որ, կարող են վախենալ այն բարդություններից, որոնցով հղյ է հայկական բնակչության զինումը: Այս փաստարկը հաշվի առնելու հարկը չկա, քանի որ դաշնակիցները Պորտ-Սաիդում պահում են ամենաարժեքավոր գրավականները՝ հենց այս հայերի ընտանիքները, որոնք նրանց նվիրվածության ամենաանառարկելի երաշխիքներն են, չբացառելով և այն, որ հնարավոր է տարակուսանքով վերաբերվել նրանց բացառապես ֆրանսիաներ զգացմունքներին:

Ի շարս այն գործողությունների, որոնց իրականացումը կարելի է վստահել հայերին, դասվում են հարձակումները Բաղչեի թունելի և Ռաջուլի ուղեկամրջի վրա: Ես այստեղ կարող եմ միայն հիշեցնել արվեստի այս երկու գործերի ռազմավարական ծայրահեղ կարևորության մասին, որոնց ավերումը կապահովի Թուրքիայի և Սիրիայում գործող նրա բանակների միջև եղած հաղորդակցության սրնթաց միջոցների խզումը: Հենց դա էլ կլինի ջրանցքի դեմ ուղղված գերմանա-թուրքական ծրագրերի գլխավոր խոչընդոտը:

Եթե հայերին ուսուցանելու համար անհնար է անհրաժեշտ հրամանատարական կադրեր ներգրավել Ֆրանսիայից կամ ֆրանսիական հյուսիս-արևելյան տիրույթներից, որի մասին ես ձեզ տեղեկացրել եմ իմ թիվ 318 վերոհիշյալ նամակում, ապա նախապատրաստական այդ աշխատանքը կարելի է ապահովել, հնարավորության որոշակի սահմաններում, 3-րդ էսկադրայի անձնակազմի միջոցով:

Իմ թիվ 294 նամակում ես արդեն շարադրել եմ այն բազում պատճառները, որոնք Ֆրանսիային պարտադրում են Սիրիայում գործելու անհրաժեշտությունը: Այդ պատճառներն այժմ շատ ավելի հրամայական ձևով են իրենց զգալ տալիս, քան երբևէ: Ես չեմ կարող շատ համառել այս հարցի շուրջ:

Եզրափակելով, ես պետք է ձեզ տեղեկացնեմ, որ բրիտանական զինվորական իշխանությունները Պորտ-Սաիդի ճամբարի հայերին արդեն հնարավորություն են ընձեռել վարժություններ անելու, որոնք առուջապահության պատրվակի ներքո, ճանապարհ են հարթում շատ ավելի ռազմական բնույթի ուսուցման համար և թույլատրելի սկզբնադրյալից իրազեկ են, որ նրանք հաստատականորեն վճռել են նրանց օգտագործել որքան հնարավոր է արագ:

(A.C.M., SS A 164).

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիր՝ Ռազմական նախարարությանը

Թիվ 379: Գաղտնի՝

Աթենք, 5-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

1915 թ. հոկտեմբերի 27-ին Սամսունից Դեղեազաչ ժամանած մի ամերիկացու գեկուցագիր

1 Սենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

Մեզ տեղեկացնողը Սամսունի և Անգորայի միջև տեղակայված գյուղերի մեծ մասում տեսել է բրիտանական հպատակների:

Սամսունի բոլոր հայերը տեղահանվել են: Սամսունի և Անգորայի միջև՝ ճանապարհի ամբողջ երկայնքով, կարելի է հանդիպել հայերի բազմաթիվ դիակների:

(A.M.G., 7 N 2096).

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած զեկուցագիրը՝ Ռազմական նախարարությանը

Թիվ 380: Գաղտնի¹:

Աթենք, 5-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

Հայերի արտաքսմանը վերաբերող՝ Ադանայի գործակալի զեկուցագիրը, որը թողել է Մերսինը 1915 թ. հոկտեմբերի 12-ին

Ադանայի վիլայեթից արտաքսվել են գրեթե բոլոր հայերը (100000-ից 300000): Արտաքսումը տեղի է ունեցել օգոստոս ամսին: Դրան նախորդել է որոշ թվով հայերի մահապատիժը հուլիս ամսին Դյոթ-Յոլում և այլուր: Գերմանական, ավստրիական և ամերիկյան հյուպատոսները ոչինչ չեն արել նրանց հովանավորելու համար: Կոտորածներ չէ, որ տեղի են ունեցել, կոտորածը կարող էր ավելի մարդասիրական արարք լինել: Հաճում, Սսում, Դյոթ-Յոլում, Այասում և բազմաթիվ հայկական գյուղերում չի մնացել և ոչ մի հայ: Ադանա քաղաքում մնում են հավանաբար 2000 հայեր:

Հալեպի ուղղությամբ հայերին ուղարկել են Դեր Ջոր [sic]²: Նրանցից 150-ից 300-ը սովից և արնալծից ամեն օր մահանում էին ճանապարհին: Նրանց մեկնելուց հետո, նրանց ունեցվածքը բռնագրավվել է և վաճառվել:

Բոլոր ֆրանսիական դպրոցները և եկեղեցիները, ինչպես նաև բոլոր հայկական եկեղեցիները բռնագրավվել են:

(A.M.G., 7 N 2096).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնին

Ճ. թիվ 1825: Գաղտնի:

Փարիզ, 9-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից երեք մամուլների պատճենները, որոնցով Կահիրեում գտնվող Հանրապետության նախարարն ինձ տեղեկացնում է Մուսա լեռան հայերի փրկության, Կիլիկիայում հայկական ապստամբություն հրահրելու՝ և Սիրիայում ռազմական

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 Իմա՝ Դեր-Էզ-Ջոր:
3 Տես վերը թիվ 112 փաստաթուղթը (և հավելվածները):

գործողության հաջողության հավանականությունների մասին: Այս մամուլներից վերջինին կցվում են այն երկու զեկուցագրերի պատճենները, որոնք ծովակալ Դարրիոն հղել էր ուղղակիորեն Ռազմածովային նախարարությանը, և ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դրանք ինձ վերադարձնեք ընթերցելուց հետո: Դուք բարեհաճեք նաև ինձ վերադարձնել Կահիրեից ստացված թիվ 292 զեկուցագրին՝ կից հավելվածները:

Ես կարող եմ միայն հավանություն տալ պ. Դեֆրանսի դրսևորած զգուշությանը՝ Կիլիկիայում ապստամբություն հրահրելու առաջարկության հարցում, որն արել է Հայկական ազգային պաշտպանության կոմիտեն: Նշված պայմաններում ձեռնարկված նման մի ապստամբություն, որին ֆրանս-անգլիական ուժերը չէին կարող էակնորեն աջակցել, կհանգեցներ միայն համատարած կոտորածների, որոնց պատասխանատվությունը կբարդվեր դաշնակից տերությունների վրա: Լավագույն լուծումը մեզ առաջարկել է անգլիական կառավարությունը՝ բրիտանական դեսպանի միջոցով իմ Դեսպարտամենտին հանձնված ծանուցագրում: Այն հանգում է մարտունակ հայերին Մուդրոսի բազայի աշխատանքներում ընդգրկելուն, հոգալով նրանց այնպիսի աշխատավարձ հատկացնելու մասին, որը տարբերվի սոմալների կամ թուրք զերիների աշխատավարձից: Այսպիսով, կարելի է ունենալ կրկնակի առավելություն՝ ապահովել նրանց աշխատանքով և հեռացնել Եգիպտոսից, որտեղ նրանց ներկայությունը կարող է միայն ոգևորել արկածախնդիրներին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 54-54 v).

Հաագայում Ֆրանսիայի նախարար պ. Ալլիզեն՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 1447:

Հաագա, 9-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

(Ստացել են Կաբ. նոյեմբերի 18-ին, Քաղ. վարչ. նոյեմբերի 19-ին):

«Նիոնն ռոտերդամյե քարանթը» բոլորովին վերջերս տպագրել է Նյու Յորքից ստացված մի լուր, համաձայն որի «հայկական ջարդերը կրկին ուրվագծվում են միջազգային հորիզոնում, և կարծեք, բենական մի մեծ տեղորոշման մասն են կազմում, որը Թուրքիայի դեմ ուղղված զրգովածություն է առաջացնում»:

«Զյուլիշե ֆոլկսցայտունգը» արտատպելով այս կողմնակալ տեղեկությունը, թուրքական կառավարության վարքագիծն արդարացնելու նպատակով մի հողված է տպագրում Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ, որն, ըստ էության, ստեղծում է առարկություններ շիանդուրծող կարծիք: Գերմանական թերթն իրականում չի ժխտում, որ հայերի դեմ կիրառված միջոցները եղել են դժնդակ, «ըստ մեր ըմբռնման՝ հավանաբար, նույնիսկ խիստ դժնդակ», բայց նա հայտարարում է, որ դրանք հետևանք են Կովկասում թուրքական հարձակման պահին թուրքերի դեմ ուղղված հայերի ապստամբության և որ Թուրքիան, ելնելով իր սեփական անվտանգության շահագրգռվածությունից, «պետք է միջամտեր այնպիսի ձևով, որ վստահ լինեք, թե այդ արարքներն այլևս տեղի չեն ունենա՝ առնվազն ներկայիս

1 Մեպտեմբերի 23-ի. տես վերը թիվ 103 փաստաթուղթը (և հավելվածը):

պատերազմի ընթացքում»։ «Չեն կարող մեզնից պահանջել,– ավելացնում է Բյուրի թերթը,– որ մենք հայերի այս սպանությունները դատապարտենք ավելի խիստ ձևով, քան թուրքերի սպանությունները»։ Հայերի նկատմամբ կիրառելի են մնանապես վարչապետի խոսքերը. «Մենք մոռացել ենք զգայուն լինելու մասին»։

Հավելվածի ձևով Չերդ գերագանցությանը փոխանցելով սրան կյց մերձհռենոսյան օրգանի հոդվածի պատճենը¹, ես գտնում եմ, որ հարկ է իբրև գաղտնիք ավելացնել, որ Հայաստանում գործող հոլանդական տեսչության ծառայության մեջ գտնվող և մի քանի շաբաթ առաջ հենց Կոստանդնուպոլսից ժամանած մի հոլանդացի գործակալ հայտարարել է, որ հայերի սպանություններն Օսմանյան կայսրությունում տեղի են ունենում պարբերաբար։ (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 232-232 v).

140

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Ռազմածովային նախարար, դերժովակալ Լակազին

Ճ². թիվ 1819: Գաղտնի:

Փարիզ, 10-ը նոյեմբերի 1915 թ.:
(*Ստացել են* Կաթինետը նոյեմբերի 12-ին,
Գ-լխավոր} 2 {տաքի} I ենթաբաժինը
նոյեմբերի 21-ին):

Երկու մամակներով, որոնց պատճենները կցվում են, Կահիրեում Հանրապետության նախարարն ինձ տեղեկացնում է Կիլիկիայում հայկական ապստամբություն հրահրելու և Սիրիայում գործողություն ձեռնարկելու հնարավորության մասին³: Այս մամակներից երկրորդին կցված են այն երկու զեկուցագրերի պատճենները⁴, որոնք ծովակալ Դարրիոն հղել է ուղղակիորեն ձեր վարչությանը:

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայում ապստամբության առաջարկությանը, որն արել է Հայկական ազգային պաշտպանության կոմիտեն⁵, ապա ես կարող եմ միայն հավանություն տալ պ. Դեֆրանսի զգուշությանը: Նշված պայմաններում ձեռնարկված ապստամբությունը կարող էր հանգեցնել միայն համընդհանուր կոտորածների, որի պատասխանատվությունը կբարդվեր դաշնակից տերությունների վրա:

(A.C.M., SS Ed 125).

1 Արտատպված չէ:
2 Համանման բովանդակության մի ճեպագիր ուղարկվել է Ռազմական նախարար, գեներալ Գալլիենիին:
3 Վերն արտատպված են թիվ 103 և 112 փաստաթղթերում:
4 Տե՛ս վերը թիվ 99 և 100 փաստաթղթերը:
5 Այդ առաջարկության մասին տե՛ս վերը թիվ 112 փաստաթուղթը (հավելվածներ I, II):

141

Թիֆլիսի քաղաքապետի Ալեքսանդր Խատիսովը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 92181:

Թիֆլիս, 12-ը նոյեմբերի 1915 թ., ժ. 21.31-ին:
(*Ստացվել է* նոյեմբերի 14-ին, ժ. 7.30-ին):

Կովկասի հայերը, հուզված Մուսա լեռան բարձունքներում գտնվող Հայաստանի մեր դժբախտ եղբայրներին ցուցաբերված օգնության սրտառույ լուրից, ֆրանսիացի քաջարի նավաստիներին են հայտնում երախտագիտության իրենց խորին զգացումը:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 233).

142

Ռազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 7058-9/11:

Փարիզ, 13-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

Իբրև 1915 թ. հոկտեմբերի 12-ի թվակիր՝ ձեր թիվ 5156 ճեպագրի² շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ հրաժարվում եմ Եգիպտոս գաղթած հայերից՝ մեր Արևելյան բանակի համար նախատեսված մշակների ջոկատներ կազմավորելու իմ ծրագրից, այդ աշխատանքին նրանց նվազ պիտանելիության և իբրև մարտիկներ ծառայելու նրանց ունեցած ցանկության պատճառով:

Մյուս կողմից, նոյեմբերի 2-ի թվակիր ճեպագրով, որի պատճենը կցվում է³, Ռազմածովային նախարարն ինձ տեղեկացրել է, որ հայերից անկանոն զորքերի կորպուսի կազմավորում այլևս չի նախատեսում: Այս որոշումները պատասխանում են Փարիզում բրիտանական ղեկավարի⁴ առաջադրած հարցին:

Հեռագրով ես դրանց մասին ուղղակիորեն տեղեկացնում եմ Կահիրեում գտնվող լեյտենանտ դը Սեն-Բուենտինին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 56).

1 Ստորագրել է գնդապետ Վլադնտիցը:
2 Արտատպված չէ:
3 Արտատպված չէ: Ռազմածովային նախարարը հրաժարվում է կազմավորել հայերից բաղկացած անկանոն զորքերի կորպուս: Դրա փոխարեն, նա որևէ խոչընդոտ չի տեսնում Մուրոսի բազայում Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերին օգտագործելու հարցում:
4 Սըր Ֆրանսիս Բերթին:

143

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 2663:

Լոնդոն, 15-ը նոյեմբերի 1915 թ., ժ. 18.45-ին:

Սրբ Էդուարդ Գրեյն այսօր կրկին անդրադարձավ Ալեքսանդրետում դեսանտի ափ դուրս բերմանը վերաբերող լորդ Քիթչենների առաջարկություններին: Նա ինձ ասաց, որ դրանք կառավարության և զինվորական իշխանությունների միջև քննության առարկա են դառնալու, որ դրանք, թվում է, թե չեն արժանացել ո՛չ Ուոր Օֆիսի շտաբի, ո՛չ ծովակալության հավանությանը, որ անձամբ իր համար դուրս չէ ռազմական բնույթի հարցի շուրջ կարծիք հայտնելը, բայց ձեռնարկումը նրան դժվարին է թվում, [որ] Անգլիան, որը մարտի է նետել գործերը Բալկաններում, Դարդանեում, Եգիպտոսում և Հնդկաստանում (քանզի Պարսկաստանը գտնվում է գերմանական ազդեցության ներքո [և] դարձել է անհանգստության լուրջ պատճառ) չի կարող էլ ավելի ցրել իր ուժերը, որ, ի դեպ, հարկ է գտնել նոր գործառնություններ և որ հայտնի չէ, թե որտեղից է կարելի դրանք առանձնացնել...

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, f. 58).

144

Քրդական առաջարկությանը վերաբերող հուշագիր¹

[Ստացել է Քաղ. վարչ. 1915 թ. նոյեմբերի 16-ին]:

1914 թ. դեկտեմբերի առաջին օրերին պ. Ժունգը գնացել է Արտաքին գործերի նախարարություն՝ նախարարին փոխանցելու գեներալ Շերիֆ փաշայի արած հետևյալ առաջարկությունը.

Գեներալն առաջարկում է քրդերով բնակեցված երկրամասերի աջակցությունը, որոնք այժմ ի վիճակի են զինելու բազում հարյուր հազարավոր մարդկանց: Այդ նրա երկիրն է, և ամենազդեցիկ պարագլուխները նրա բարեկամներն են:

Հայերի հետ համաձայնության եկած քրդերը դուրս կբերվեն Հայաստանի այն շրջաններից, որտեղ բնակվում են: Հայերը նույն ձևով կվարվեն Քրդստանում:

Քրդստանը չի ցանկանում գտնվել ռուսական հսկողության ներքո: Նա համաձայն է, որ իր գլուխ կանգնի նույն կրոնական աղանդին պատկանող մի հնդիկ արքայազն: Նա ցանկանում է, որ դաշնակիցների որոշակի հավաստիքներով երաշխավորվեն իր ինքնավարությունը, լեզուն, կրոնը, սովորույթները: Նա ցանկանում է, որ պատերազմից հետո դպրոցներ բացվեն:

Քրդերը ձանձրացել են բուլքերից: Եթե դաշնակիցները համաձայնվեն՝ գեներալը կնկնի Բաստորահ, ուր նրան կապասեն երկրի բոլոր շրջաններից եկած քուրդ հեծյալները: Այս առաջարկությունն արվել է 1914 թ. դեկտեմբերի 12-ին գրավոր ձևով և դեկտեմբերի 28-ին պ. Ժունգն ի պաշտոնն հանդիպում է ունեցել նախարարների խորհրդի տնօրեն պ. Գրենարի հետ:

Մինչ այդ, պ. Ժունգը ուղղակի խորհրդով գնացել է տեսնելու պ. Լորենին՝ Անգլիայի դես-

¹ Պ. Էժեն Ժունգի՝ պ. Պուանկարեին հղած 1915 թ. նոյեմբերի 10-ի թվակիր նամակին կից հավելված: Ստացել է Հանրապետության նախագահությունը նոյեմբերի 13-ին և փոխանցել Քե-դ՝Օրսե՝ նոյեմբերի 16-ին:

պանությունում և Ռուսաստանի դեսպանության առաջին քարտուղարին՝

Նրան չեն հասկացել կամ չեն ցանկացել հասկանալ: Եթե առաջարկն ընդունվեր, Հայաստանը կփրկվեր, Կովկասը կխնայվեր, Պարսկաստանը չէր ասպատակվի, վերջապես մենք կունենայինք մեզ հետ 5-ից 600000 մարդ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 852, f. 209).

145

Ռազմական նախարար, գեներալ Գալլիենին՝ Արևելյան բանակի ռազմարշավային ուժերի շտաբի պետ, գնդապետ Ժիրոդոնին

Հ. թիվ 4738: Գաղտնի:

[Պատճենը]:

Փարիզ, 16-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

Ձեր հեռագրերից այնպիսի մի տպավորություն է առաջանում, որ լորդ Քիթչենները հակված է կարծելու, թե այն առարկումները, որոնք մենք հակադրում ենք Ալեքսանդրետի ծրագրին, հիմնվում են ռազմական շահագրգռվածությանը խորք նկատառումների վրա:

Կամեցեք նրան ասել, որ ես բացարձակապես չեմ վրդովի, եթե տեսնեմ, թե ինչպես են անգլիացիները գործում Ալեքսանդրետի շրջանում, որ ոչ մի քաղաքական անվստահություն չի ազդել արտահայտված կարծիքի վրա, և որ ես առաջնորդվել եմ միայն ռազմական կամ ռազմածովային նկատառումներով, որոնց նշանակությունը նա անհնար է, որ չգնահատի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, f. 61).

146

Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուն՝ Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Զոպանյանին

Ն:

Փարիզ, 27-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

Ահա այն վերջին տեղեկությունները, որոնք մենք ստանում ենք Եգիպտոսում գտնվող հայ գաղթականների վերաբերյալ:

Չնայած իր կրկնվող կոչերին, այս գաղթականներին օգնության հասնելու հարցում Ֆրանսիայի նախարարը² Եգիպտոսի հայերի շրջանում չի հանդիպել էական աջակցության: Այդ պայմանավորված է բազմաթիվ պատճառներով: Առաջին հերթին այդ կապված է Պողոս Նուբար փաշայի բացակայության հետ, որը բազում ամիսներ ի վեր գտնվում է Ֆրանսիայում և որը Եգիպտոսում ամենաաչքի ընկնող, ամենահարգված և ամենագործունյա հայագրի գործիչն է:

Մեր դիվանագիտական գործակալը փորձել է Պորտ-Սաիդում ի նպաստ հայերի սկսված

¹ Պ. Տատիշչևը:
² Պ. Դեֆրանսը:

շարժման գլուխ կանգնեցնել Արթին փաշա Դադյանին¹, որը Եգիպտոսի հայերի շրջանում, Պողոս փաշայից հետո գրավում է ամենաբարձր դիրքն ու վայելում ամենախորին հարգանքը: Բայց Արթին փաշան տարեց է, շատ գործունյա չէ: Պ. Դեֆրանսի խնդրանքով, նա մի կոմիտե է ստեղծել և նշանակվել դրա նախագահը, որը կազմակերպել է աննշան արդյունքի հասցրած հանգանակությունների հավաք: Նմանապես օգնության կոչ է արվել ուղղափառ հայերի առաջնորդ, Ն խորին սրբազնություն}ն Թորգոմին, որը բազմաթիվ առիթներով Պորտ-Սաիդ է գնացել և որը նույնպես մի կոմիտե է ստեղծել պատրիարքությունում:

Ֆրանսիայի նախարարը փորձել է համակցել ջանքերը, բայց տարածայնություններ է արձանագրել կաթոլիկների և ուղղափառների միջև, որոնք բոլորը նրան պատասխանել են, որ Եգիպտոսի հայերը հարուստ չեն և Թուրքիայի հայերին արդեն շատ բան են հատկացրել:

Ես գտնում եմ, որ պարտավոր եմ անկեղծորեն ձեզ ներկայացնել այն կացությունը, որում գտնվում են ձեր գաղթականները Եգիպտոսում, որովհետև ինձ թվում է, որ բոլոր թշնամություններից վեր կանգնած մի պարտականություն է պարտադրվում վտանգի մեջ գտնվող բոլոր հայերին, այն է՝ օգնել մի քանի քաջերի, որոնք չեն խնայել ո՛չ իրենց կյանքը, ո՛չ ջանքերը՝ իրենց կանանց և զավակների ազատությունն ապահովելու համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 234-235 v).

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝ Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին

Ն:

Փարիզ, 29-ը նոյեմբերի 1915 թ.:

Ես հենց նոր ստացա ձեր նամակը: Ես այն ցույց կտամ Պողոս փաշային և մեկ անգամ ևս կպնդեմ, որ նա վճռական կոչով դիմի Եգիպտոսի հայերին: Ես նրա հետ բազմաթիվ անգամներ խոսել եմ Պորտ-Սաիդի գաղթականների մասին, որոնց նկատմամբ մեր ժողովուրդը պետք է վերաբերվի հարգանքով, հիացմունքով և երախտագիտությամբ:

Ես չգիտեմ, թե ինչո՞ւ են Եգիպտոսից անստույգ տեղեկություններ հաղորդում Պողոս փաշային: Նա ինքը գտնում է, որ այն, ինչ անհրաժեշտ է, այնտեղ արվել է: Եգիպտոսի թերթերից ես գիտեմ, որ հայերն այնտեղ ինչ-որ բան արել են, բայց քանի որ պ. Դեֆրանսն ասում է, որ այդ բավարար չէ (և այնտեղի մեր թերթերի որոշ հոդվածներ վկայում էին միևնույն բանը), հարկ է, որ նրանք ավելին անեն: Ես կխոսեմ, որքան հնարավոր է շտապ, Պողոս փաշայի հետ: Բայց ես խիստ երախտապարտ կլինեմ պ. Դեֆրանսին, եթե նա բարեհաճի անձամբ գրելու Պողոս փաշային (Հայկական բարեգործական համապարփակ ընկերության նախագահ, Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ, Տրոկադերոյի պողոտա, 12)՝ գաղթականների ստույգ վիճակը նրան ներկայացնելու և նրան մատնացույց անելու կամ հուշելու համար, թե ի՞նչ անելու հարկը կա: Վերջերս այստեղ հայերի շրջանում մի գումար է հավաքվել Միջագետքի գաղթականների համար: Այդ գումարը դեռևս չի առաքվել (դեռևս մեծ դժվարություններ կան): Ավելի քան մեկ ամիս առաջ ես առաջարկել եմ Պողոս փաշային դրա մի մասն ուղարկել Եգիպտոսի գաղթականներին: Նա ամբողջությամբ հակված էր դրան,

¹ Մխալ է. ինա՝ Յաղուբ Արթին փաշա:

բայց կրկին ստանալով «հանգստացնող» տեղեկություններ Եգիպտոսից՝ դրանից ձեռնպահ է մնացել: Ես պատրաստվում եմ ևս մեկ անգամ հիշեցնել իմ առաջարկության մասին: Ես կոչով դիմել եմ Փարիզի Հայ կանանց միությանը, որն իրեր է ուղարկում Կովկասի գաղթականներին: Ես նրանց խնդրել եմ մի մասն ուղարկել Եգիպտոս: Նրանք այդ կանեն: Սարսափելին այն է, որ ամբողջ կարիք ունեցող թշվառություններն անսահման են...

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 236-237 v).

Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուին՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին

Ն: Անձնական:

Փարիզ, 1-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:

Ես չեմ զլացել հոկտեմբերի 29-ի ձեր թիվ 336 նամակի՝ ընդհանուր բովանդակությանը ծանոթացնելու Փարիզում բնակվող մի հայ մարդու՝ պ. Չոպանյանին, որի նվիրվածությունը և խելացիությունը կարողացել են գնահատել: Նա հենց նոր ինձ պատասխանեց, որ չի հապաղի Պողոս փաշային տեղյակ պահել այն իրավիճակին, որը դուք ներկայացրել եք, մեկ անգամ ևս համառորեն դիմելով նրան՝ Եգիպտոսի հայերին կտրուկ կոչ հղելու հարցով:

Համաձայն ի մի բերված տեղեկությունների, Պողոս փաշան Եգիպտոսից պետք է, որ անստույգ լուրեր ստացած լինի հայ գաղթականների ներկա կացության վերաբերյալ, որոնք, ինչպես նրան են ներկայացրել, իբրև թե ստացել են ցանկացած անհրաժեշտ օգնություն: Ըստ պ. Չոպանյանի, պետք է, որ շահավետ լինի Պողոս փաշային այն բոլոր տեղեկությունները տրամադրելը, որոնք կարող են նրան թույլատրել գնահատելու փաստերի արժանահավատությունը և խորհելու, այսպիսով, այն միջոցների շուրջ, որոնք ավելի են համապատասխանում այնպիսի որոշման կայացմանը նպաստելուն, որը կհամընկնի իրադրության պահանջներին: Նա կարծում է, որ այս գաղափարներով հագեցված՝ Պողոս փաշային հղված ձեր անձնական նամակը խիստ նպատակահարմար կլինի: «Հայկական բարեգործական համապարփակ ընկերության» նախագահ, «Հայկական ազգային պատվիրակության» նախագահ Պողոս փաշան բնակվում է Փարիզում (Տրոկադերոյի պողոտա, 12):

Այստեղ, հայերի շրջանում, վերջերս հանգանակություն է կազմակերպվել Միջագետքի գաղթականների համար: Մինչ այս պահը, դժվարությունները հետաձգել են հավաքված միջոցների առաքումը: Պողոս փաշան մեկ ամիս առաջ կարծել է, թե պետք չէ ընթացք տալ այն առաջարկությանը, որի իմաստը դրանց մի մասը Եգիպտոսի գաղթականների համար առանձնացնելն է, որոնց ճակատագրի վերաբերյալ նա ստացել էր մխիթարող տեղեկություններ:

Այս տեղեկություններն, անկասկած, ձեզ օգտակար կլինեն կողմնորոշվելու, թե անհրաժեշտության դեպքում, ինչպիսի՞նք արտահայտություններով հարկ կլինի գրել Պողոս փաշային:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 239-240).

¹ Վերն արտատպված է թիվ 133 փաստաթղթում:

Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուստերանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 996:

Վաշինգտոն, 3-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացել են Կաթ. դեկտեմբերի 21-ին,
Քաղ. վարչ. դեկտեմբերի 22-ին):

Պ. Ռուզվելտը հենց նոր մի նամակ ուղարկեց Հայաստանի և Սիրիայի ամերիկյան օգնության կոմիտեի քարտուղար դոկտոր Ռոյթթոնին, որը հրապարակայնություն ստացավ, և որտեղ նախկին նախագահը հաստատական ոճով, որը նրան հատուկ է, նշում է իր դառնագին ավստանքն այն կապակցությամբ, որ իր երկիրը չի արել ավելին՝ դաժանությամբ և ծավալով աննախադեպ այն հանցագործության առիթով, ինչպիսիք են հայկական կոտորածները:

Ես պատիվ ունեմ Ձեր գերազանցությանը հղել սրան կից այդ նամակի բնագիրը¹, որպեսզի այն կազմի հոկտեմբերի 14-ի թիվ 853 իմ հաղորդագրության² շարունակությունը:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, f. 241).

Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոն՝ Ֆրեզատի կապիտան Բենուա դ'Ազիին

Ճ. թիվ 61:

«Ժամանա դ'Արևի» տախտակամածից,
4-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:

Ինչպես ես ձեզ այդ մասին ասել էի, և չնայած այն բանին, որ «Ժորեգյուիբերին» այլևս 3-րդ էսկադրայի կազմում չի գտնվում, դուք, բնականաբար, շարունակում եք պարտավորված լինել, մինչև նոր հրամանը, ուսուցանել հայերին ռազմական գործը:

Քանի որ ձեր նավը, որն իր վերանորոգումների պատճառով, անհրաժեշտությունից դրդված հարկադրված է բավական երկար կանգ առնել Պորտ-Սաիդում, դուք, ի դեպ, պարտավորվում եք ապահովել այս հատուկ ծառայությունը:

Գնդապետ Էլզուրը, զինվորական հրամանատարը, հենց նոր ինձ տեղեկացրեց, որ 25 մաուզեր տեսակի հրացան է հասել Պորտ-Սաիդ: Այդ զենքերը գտնվում են ձեր տրամադրության ներքո և դրանք ձեզ կծառայեն ուսուցանելու համար ձեր սեփական հրահանգիչներին, այնուհետև՝ այն հայերին, որոնք նախատեսված են հավաքագրելու իրենց հայրենակիցներին: Բայց դուք չեք սկսի ուսուցանել հայերի հիմնական ուժերին, քանի դեռ անգլիական իշխանությունները մեզ չեն հավաստիացրել, որ հետագայում կարող են բոլորին զինելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ հրացաններ, ռազմամթերքներ և հանդերձանքներ ձեզ տրամադրել:

1 Տպագրվել է «Նյու Յորք Թայմսում» 1915 թ. դեկտեմբերի 1-ին. այստեղ արտատպված չէ:
2 Տե՛ս վերը թիվ 126 փաստաթուղթը:

Այդ դեպքում, դուք տեսադաշտից բաց չեք թողնի, որ խոսքը վերաբերում է ոչ թե կանոնավոր բանակի գործառնության կազմավորելուն, որը նախատեսված է գործելու իբրև կազմավորված ստորաբաժանում, այլ այն բանին, որ հարկ է հայերին ուսուցանել հրաձգություն և տալ տեղանքն օգտագործելուն վերաբերող գիտելիքներ:

Հարկ կլինի, որ դուք մտահոգվեք կոշիկների հարցով, որոնց համար բրիտանական իշխանությունները պետք է կաշի մատակարարեն, քանի որ հայերը կոշիկները պատրաստել են ըստ այն մոտիվի, որը նրանց համար գործնական է քայլելու ժամանակ:

Ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք ինձ տեղյակ պահեք, թե ինչպե՞ս է ընթանում ուսուցումը: Ես, իրոք որ, ձեռնպահ եմ մնում այս նոր գործի օգտագործման համար առաջարկություններ անելուց, երբ դուք հնարավոր կհամարեք այն օգտագործել մարտում:
(A.C.M., SS S 4).

Եգիպտոսում բրիտանական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մաքսուեյլը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոյին

Կահիրե, 4-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:

Ես հեռագրով հայերի համար զենքեր և ռազմամթերքներ եմ պահանջել, նկատի ունենալով այն պարագան, երբ մենք կկարողանանք զինված խմբեր կազմակերպել, իսկ այդ միջանկյալ շրջանում նրանք կարող են շարունակել, հնարավորության սահմաններում, լավագույն ձևով, մարզվել Պորտ-Սաիդում:

Ես ձեզ խիստ երախտապարտներից մեկը կլինեմ, եթե դուք, իմ շտաբի հետ համաձայնեցված, կարողանաք Ռուադ կղզուց մինչև Սիրիա՝ գործակալների մի ցանց կազմակերպել, նկատի ունենալով Սիրիայում բուրբակյան գործերի յուրաքանչյուր տեղաշարժին առնչվող, որքան հնարավոր է արագ, տեղեկություններ ստանալու իմ ցանկությունը: Եթե ես կարողանայի իբրև կապ հաստատող սպայի ձեր շտաբին կցել պ. Վուլեյին, ես գտնում եմ, որ այդ դյուրին կդարձնեք իրավիճակը:

Ես հույս եմ տածում, որ ձեզ համար հնարավոր կլինի կարգավորել իրադրությունը և խնդրում եմ ձեզ ընդունել, իմ թանկագին ծովակալ, ամենամիտրական զգացմունքներին հավաստիքը:
(A.C.M., SS S 8).

Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոն՝ Եգիպտոսում բրիտանական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մաքսուեյլին

Ճ. թիվ 69':

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

«Ժամնա դ'Արկի» տախտակամածից,
6-րդ դեկտեմբերի 1915 թ.:

Ես ձեզ հայտնում եմ հեռագրային պահանջին վերաբերող դեկտեմբերի 4-ի ձեր նամակի՝ ստացման մասին, որը դուք ներկայացրել էիք հայերի համար զենքեր և ռազմամթերքներ ստանալու նպատակով:

Ես միջոցներ եմ ձեռնարկում ծառայությանը պիտանի անձանց ուսուցումն այն իսկ պահից սկսելու համար, երբ իրազեկ դառնամ այն պատասխանին, որին դուք սպասում եք:

Իրոք որ, բացարձակապես անօգուտ կլինի այս մարդկանց գործնականում ուսուցանել մաուզեր տեսակի հրացանով, եթե նրանց հատկացվելու է այլ տեսակի զենք:

Բայց այսօրվանից ի վեր, մաուզեր տեսակի այն 24 հրացանով, որոնք ներկայումս գտնվում են իմ տրամադրության տակ, ես ձեռնամուխ եմ լինում հրամանատարական կադրերի ուսուցմանը:

Հենց որ հայերն ինձ անհրաժեշտ չափով մարզված թվան, ես չեմ զլանա այդ մասին ձեզ տեղեկացնել, որպեսզի մեզ համար հնարավոր լինի նկատի ունենալ նրանց, հնարավորության պարագայում, օգտագործելու հանգամանքը:

(A.C.M., SS S 4).

153

**Մենի պատգամավոր պ. Մարսել Կաշենը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ն:

Փարիզ, 19-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:

Համաձայն ակնատեսների արժանահավատ պատմությունների, ներկա 1915 թվականի ընթացքում, 1894 թ. և 1895 թ. կոտորածների սարսափները գերազանցող կոտորածներ են կրկին արյունաներկ արել Հայաստանը:

Քսան տարի առաջ, Վիլիելմ II-ի հովանավորյալ Աբդուլ Համիդի օրոք, 300000 հայեր՝ անպաշտպան տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ սպանվել են իրենց օսմանյան հարևանների, չեքքեզների և քրդերի կողմից: Այս պահին, պ. Դենի Կոշենի և մեր հանգուցյալ Ժան Ժորեսի հիասքանչ ելույթներից հետո, ֆրանսիական պալատը միահամուռ խարազանում է դահիճներին:

1915 թ., Բեռլինի Ռազմական ակադեմիայի նախկին աշակերտ Էնվեր փաշայի ղեկավարությամբ, այս դժբախտներից մեկ միլիոնը, ինչպես պնդում են, բնաջնջվել է՝ գերմանական հյուպատոսների և սպաների մեղսակցությամբ, որն ասպացուցված է: Պալատի արտաքին գործերի մեր հանձնաժողովին մի համայն ժողովրդի բնաջնջման փորձին տեղյակ է պահել հարգարժան պ. Ահարոնյանը: Այս նշանավոր հայի ողբերգական պատմությունը, ավա՜ղ, հավաստել են հիմնականում ամերիկյան և շվեյցարական հյուպատոսների և միսիոներների հաղորդագրությունները, որոնք ամփոփված են վերջերս լույս ընծայված հարգարժան լորդ Բրայսի գրքում²:

Ոչ ոք չի կարող անտարբեր մնալ ոչնչացման դատապարտված այս ժողովրդի նահատա-

1 Տե՛ս նախորդ փաստաթուղթը:

2 Խոսքը վերաբերում է Առնոլդ Թոյնբիի հետևյալ գրքին՝ *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London, 1915. Առաջաբանը՝ լորդ Բրայսի:*

կության առջև: Համաձայն մեր երկրի ազնվաբարո և առաքինի ավանդույթների, Ֆրանսիան պարտավոր է, չնայած ներկա սեփական դժբախտություններին, ևս մեկ անգամ բողոքի իր ձայնը բարձրացնել այս զազուկի հանցագործությունների կապակցությամբ:

Բայց դուք, պարոն նախարար, անկասկած, հույս կտածեք, ինչպես և մենք, որ մեկ բողոքը, որքան էլ հանդիսավոր, չի կարող բավարար լինել: Մահից խուսափելու համար, հարյուր հազարավոր հայեր, դիմելով ողբալի գաղթի, փախել են ահաբեկչության ենթարկված ու ավերված իրենց հայրենիքից: Ոմանք գաղթել են Ռուսաստան, մյուսները՝ շնորհիվ Լևանտի մեր եսկադրայի, համախմբվել են Ալեքսանդրետում: Ուրիշները, վերջապես, չեն կարողացել լքել Թուրքիան, որտեղ ենթակա են սովի, ահաբեկչության, ահավոր սարսափների: Այս բոլոր դժբախտ գոհերի համար մենք պահանջում ենք Հանրապետության կառավարության նյութական օգնությունը և գործուն օժանդակությունը: Գտնվելով անեզր վիատության մեջ, հայերը հույսը կապում են Ֆրանսիայի հետ, քանզի նրանք վստահ են, որ նա կջարդի իրենց դարավոր շղթաները և իրենց վերջնականապես կազատագրի ճնշողների լծից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 244-245).

154

**Կոպենհագենում Ֆրանսիայի նախարար պ. Բապստը՝ Խորհրդի
նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 253:

Կոպենհագեն, 22-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:
(*Ստացել են* Կաթ. 1916 թ. հունվարի 5-ին,
Քաղ. վարչ. հունվարի 6-ին):

Կոստանդնուպոլսում Դանիայի գործերի հավատարմատարը՝ հենց նոր իր կառավարությանն է հղել թուրքական կառավարությունից ելնող մի պաշտոնական փաստաթուղթ, որը հասցեագրված է դանիական վաճառականներին՝ ի գիտություն: Այդ փաստաթուղթը վերաբերում է Օսմանյան կայսրության ներքին մահանգները տեղափոխվելու դատապարտված անձանց վարկատուներին և նրանց կոչում է ներկայացնել իրենց փաստաթղթերը չորս ամսվա ժամկետում:

Ես պատիվ ունեմ փոխանցել այդ փաստաթուղթը Ձերդ գերազանցությանը: Ըստ Դանիայի գործերի հավատարմատարի, ավելի քան երկու տարվա վաղեմություն ունեցող օրենքի կիրառմանը վերաբերող վերջերս ընդունված այս որոշումը հայերի հանդեպ այս տարվա ընթացքում այդչափ դաժանորեն իրագործված հալածանքի մի նոր դրսևորում է: Մեծ թվով հայեր, իրոք որ, աննշան դրոշմապատճառներով դատապարտվել են տեղահանության դեպի իրենց գործերից ու օջախներից հեռավոր վայրեր, և այդ տեղահանությունը շուտով արդեն կհանգեցնի նրանց ունեցվածքների բռնագրավմանը: Հայտնի է, թե ի՞նչ է իրականում նշանակում, համաձայն թուրքերի լեզվի, «հաշիվների մաքրումը»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 248-248 v).

1 Պ. Վանդելը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Այլ վայրեր տեղափոխված անձանց ունեցվածքները և պարտքերը

Հաշիվների մաքրման հանձնաժողովները ստեղծվել են 1331 թ. սեպտեմբերի 13-ի օրենքի՝ դրույթներին համապատասխան՝ կառավարության որոշմամբ այլ վայրեր տեղափոխված անձանց պատկանած ունեցվածքների համար:

Նրանք, ովքեր հավակնում են այդ ունեցվածքների նկատմամբ իրավունքներ ունենալու կամ իրենց հայտարարում են իբրև այլ վայրեր տեղափոխված անձանց վարկատուներ, պետք է դիմեն այդ հանձնաժողովներին՝ սկսած ներկա ծանուցման հրապարակման օրվանից երկու ամսվա ընթացքում՝ եթե ապրում են կայսրության ներքին մահանգներում կամ չորս ամսվա ընթացքում՝ եթե բնակվում են արտասահմանում: Բացի դրանից, նրանք պետք է ընտրեն բնակության վայր, որպեսզի հանձնաժողովը կարողանա ապահովել անհրաժեշտ կապերը:

Այսպիսով, շահագրգիռ անձինք պետք է ուշադիր կարդան 1331 թ. սեպտեմբերի 13-ի օրենքը, ինչպես նաև 1331 թ. հոկտեմբերի 26-ի կանոնադրությունը, որը ճշգրտում է դրա կիրառման ձևը:

Ահա այն քաղաքների անունները, որտեղ ստեղծվել են հանձնաժողովներ.

Ադանայի վիլայեթ. Ադանա, Մերսին, Ջերբել-ի Բերեքեթ, Խոզան:

Բրուսայի վիլայեթ. Մուղամին [sic]², Քարաջե-Բեյ [sic]³, Քերմոստի [sic], Շեմիք, Օրխան-Գազի, Էրթոզնուլ [sic]⁴ իր հարակից շրջաններով:

Անգորայի վիլայեթ. Յոզղաթ, Չոբում, Բենգազլիան [sic]⁵, Անգորա, Քեսքիմ [sic], Բրի-Շեռա [sic]⁶:

Տրապիզոնի վիլայեթ. Բաֆրա, Չարշամբա, Թերմե, Ունիա, Ֆատսա, Տիրե-Բուլի, Տրապիզոն:

Սվազի վիլայեթ. Ամասիա, Գյումուշ Հաջի-քյոյ, Մերզիֆոն, Հավզե, Թոխաթ:

Իզմիդի սանջակ. Իզմիդ, Կարա-Մուրսեյ, Յալովա, Ադա-Բազար, Զանդրե [sic]⁷, Շեիվե [sic]⁸:

Էսքի-Շեհիրի սանջակ. Սիվրիհիսար, Միշալիջիկ [sic]⁹:

Կեսարիայի սանջակ. Կեսարիա, Դեելի:

Հալեպի վիլայեթ. Հալեպ, Մարաշ, Անթաքիա:

Էրզրումի, Դիարբեքիրի, Մամուրեթ-ուլ Ազիզի, Կոնիայի, Բիթլիսի վիլայեթներ, Նիզոլի [sic]¹⁰ և Կարա-Հիսար-Սահիբի սանջակներ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 249-249 v).

1 Այս օրենքի մասին տե՛ս վերը՝ թիվ 115 փաստաթղթի հավելվածը:

2 Իմա՝ Մուղամիա:

3 Իմա՝ Կարաջաթեյ:

4 Իմա՝ Էրթոդուլ:

5 Իմա՝ Բողազլիան:

6 Իմա՝ Քիր-Շեհիր:

7 Իմա՝ Կանդիրա:

8 Իմա՝ Գեյվե:

9 Իմա՝ Միհալիջիկ:

10 Իմա՝ Նիզոն:

155

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝ Ռազմական նախարարությանը

Թիվ 505: Գաղտնի և կոնֆիդենցիալ¹:

Աթենք, 24-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:
(Ստացվել է 1916 թ. հունվարի 5-ին):

Իզմիդի հայերի տեղահանությունը

Հայկական կոտորածներ. Մի հույն պատգամավոր Չմյուռնիայից հաստատում է կոտորածներին վերաբերող մեր տեղեկությունները: Ըստ հաշվարկների՝ օգոստոս ամսին, մոտավորապես 180000 հայեր վտարվել են Իզմիդից և քշվել դեպի հարավ՝ Կարամանլի ուղղությամբ:

(A.M.G., 7 N 2096).

156

Հայերի կոտորածներին վերաբերող Դեպարտամենտի ծանուցագիրը²

(?-ը դեկտեմբերի 1915 թ.):

Թե՛ մի քանի հայերի կամ օսմանյան հույների, որոնք կարողացել են փախչել Թուրքիայից, թե՛ չեզոք վկաների կողմից արված և ի մի բերված պատմությունները հավաստում են, որ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սվազի, Խարբերդի, Բիթլիսի և Դիարբեքիրի մահանգներում հայեր այլևս գրեթե չկան: Կարծում են, որ այս մահանգներից տեղահանված և դեպի հարավ արտաքսված հայերի թիվը հասնում է մեկ միլիոնի: Այս տեղահանությունները հետևողականորեն կազմակերպվել են տեղական իշխանությունների կողմից՝ 1915 թ. ապրիլ ամսի սկզբից ի վեր: Նախ և առաջ՝ բոլոր գյուղերում և բոլոր քաղաքներում բնակչությունը զինաթափվել է ժանդարմների կողմից, որոնց օգնում էին այդ նպատակով բանտերից ազատ արձակված քրեական տարրերը, որոնք զինաթափման պատրվակով սպանություններ էին գործում և խոշտանգումների ենթարկում իրենց զոհերին: Այնուհետև՝ զանգվածաբար ձերբակալել են հայերին՝ նրանց մոտ զենքերի, գրքերի, քաղաքական կուսակցության անվանում հիշատակող որևէ փաստաթղթի և այլնի հայտնաբերման պատրվակով. դրանց բացակայության դեպքում, իբրև պատրվակ բավարարում էր հարստությունը կամ աչքի զարնող սոցիալական դրությունը: Եվ վերջապես, ձեռնամուխ են եղել տեղահանությանը: Նախ՝ արքայազնի պատրվակով հայրենիքից վտարել են նրանց, որոնց չէին ձերբակալել կամ նրանց, որոնց ազատ էին արձակել, քանի որ ոչ մի բանում չէին կարողացել հանդիմանել: Այնուհետև՝ նրանց կոտորել են: Դրանցից որևէ մեկը չի խուսափել մահից: Նախքան նրանց մեկնումը, իշխանությունը պաշտոնապես խուզարկել է նրանց և հափշտակել ամբողջ փողը կամ արժե-

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

2 Նախատեսված է նախարարի համար: Մեկ այլ օրինակ ուղարկվել է պ. Անատոլ Ֆրանսին: Այս ծանուցագիրը պատրաստվել է ըստ թիվ 66, 131 փաստաթղթերի և հավելվածների:

քավոր իրերը: Սովորաբար նրանց կապկպում էին առանձին-առանձին, կամ 5-ից 10 հոգուց բաղկացած խմբերով: Մյուս մասը՝ ծերունիներ, կանայք և երեխաներ, Խարբերլի նահանգում դիտվել է իբրև իր և հանձնվել մահմեդական խաժամուժի ողորմածությամբ: Ամենաբարձր պաշտոնյան, ինչպես նաև ամենահասարակ գյուղացին, ընտրում էր այն կնոջը կամ աղջկան, որն իրեն դուր էր գալիս և բռնությամբ նրան ընդունել էր տալիս իսլամը: Ինչ վերաբերում է փոքրահասակներին, ապա նրանցից վերցրել են այնքան երեխաների, որքան որ ցանկացել են, իսկ մյուսներին թողել են ճանապարհին, սոված ու առանց պարենի՝ սովի, եթե ոչ հրոսակախմբերի դաժանության զոհը դառնալու համար:

Երգրումի, Բիթլիսի, Սվազի և Դիարբեքլիի նահանգներում տեղական իշխանությունները տեղահանվածներին արտոնություններ են ընձեռել՝ 5-ից 10 օրյա ժամկետ, ունեցվածքի մասնակի վաճառքի թույլտվություն և մի քանի ընտանիքների՝ սայլակ վարձելու հնարավորություն: Բայց մի քանի օր անց, սայլապանները նրանց լքում էին ճանապարհին և վերադառնում քաղաք: Այս ձևով կազմավորված քարավանները, հաջորդ օրը կամ երբեմն մի քանի օր անց, հանդիպում էին մահմեդական գյուղացիներից բաղկացած հրոսակախմբերի, որոնք նրանց հիմնավորապես կողոպտում էին: Հրոսակախմբերը միանում էին ժանդարմներին և սպանում այն եզակի տղամարդկանց կամ երիտասարդներին, որոնք գտնվում էին քարավաններում: Նրանք առևանգում էին կանանց, երիտասարդ աղջիկներին և երեխաներին, թողնելով միայն ծեր կանանց, որոնց ժանդարմներն առաջ էին հրում քափահարելով և որոնք ճանապարհներին սովամահ էին լինում: Մի չեզոք ականատես պատմում է, որ Էրզրումի նահանգից տեղահանված կանանց մի քանի օր շարունակ թողել են Խարբերլիի հարթավայրում, որտեղ բոլորը սովից մահացել են (օրական 50-ից 60-ը), և ուր իշխանությունը նրանց թաղելու համար մի քանի մարդ է ուղարկել, «որպեսզի մահմեդական բնակչության առողջությունը վտանգի չենթարկվի»:

Մեկ ուրիշը պատմում է, որ երբ Մարզիֆունի [sic]¹, Ամասիայի և Թոխաթի բնակիչները հասել են Մարի-Զիշլա (Սվազի և Կեսարիայի միջև), հենց կառավարչապետարանի առջև մայրերից խել են երկու սեռի պատկանող երեխաներին, նրանց թաքցրել շենքերում և քարավանին հարկադրել են շարունակել ճանապարհը: Այնուհետև՝ հարևան գյուղերին հայտնել են, որ կարող են, ըստ իրենց հայեցողության, առևանգել երեխաներին: Կանանց և երեխաների քարավանները ցուցադրվել են յուրաքանչյուր քաղաքի կամ յուրաքանչյուր գյուղի կառավարչապետարանի առջև, ուր հասել են, որպեսզի մահմեդականները կատարեն իրենց ընտրությունը:

Պապերտից մեկնած քարավանն այս ձևով կիսով չափ կրճատվել է, իսկ դրանում մնացած կանայք և երեխաները, Երզնկայի դեմ հանդիման գտնվող Կամախ-Բողազի կոչվող վայրում նետվել են Եփրատը: Մի օրիորդ, որը սերում է նորվեգական արիստոկրատական ընտանիքից* և գերմանական Կարմիր-խաչի հիվանդանոցի բուժքույրն էր, ինչպես նաև մեկ այլ գերմանուհի բուժքույր, խորապես հուզված այս բարբարոսություններից և համանման այլ արարքներից, հրաժարական են ներկայացրել, վերադարձել Կոստանդնուպոլիս և անձամբ ներկայացել մի քանի դեսպանություններ՝ այս վայրագ փաստերի մասին պատմելու համար:

Համանման բարբարոսություններ տեղի են ունեցել ամենուր և այսօր ճանապարհորդներն այս նահանգների բոլոր ճանապարհներին հանդիպում են միայն հազարավոր հայերի դիակների: Մի մահմեդական ճանապարհորդ Մալաթիայից Սվազ կատարած իր ուղևորու-

թյան ընթացքում, որը տևել է ինը ժամ, հանդիպել է միայն տղամարդկանց և կանանց դիակների: Մալաթիայի բոլոր տղամարդիկ տարվել են այնտեղ ու կոտորվել: Բոլոր կանայք և երեխաները բռնությամբ ընդունել են իսլամը:

Չորակույված երիտասարդ հայերն արժանացել են համանման ճակատագրի: Ի դեպ, բոլորը զինաթափվել են և աշխատում են իբրև ճանապարհաշինարարներ: Հայտնի է, որ Էրզրումի նահանգի հայ զինվորները, որոնք աշխատում են Էրզրում-Երզնիզա [sic]² ճանապարհահատվածում, բոլորը կոտորվել են: Դիարբեքլիի նահանգի հայ զինվորները ևս, բոլորը սպանվել են՝ Դիարբեքլի-Ուրֆա և Դիարբեքլի-Խարբերլի ճանապարհին: Խարբերլից 1800 երիտասարդ հայերի՝ իբրև զինվորների, Դիարբեքլի են ուղարկել՝ այնտեղ աշխատելու համար: Բոլորը կոտորվել են Արիեհի [sic]³ արվարձաններում:

Դիարբեքլիի նոր վալի՝ ժամանել է 1915 թ. ապրիլ ամսի սահմաններում: Տեղավորվելուն պես. նա մուսուլմանների միջոցով կոչ է արել քրիստոնյա բնակիչներին իշխանություններին հանձնել այն գեներալ, որոնք, ինչպես իրեն հայտնի էր, գտնվում էին նրանց արամադրության ներքո: Բոլոր քրիստոնյաները՝ առաքելական հայերը, կաթոլիկ հայերը, հակոբիկյանները, կաթոլիկ ասորիները, քաղդեականները, շտապել են զինվորական իշխանություններին հանձնել այն ցաքուցրիվ գեներալ, որոնք ունեցել են: Մի քանի օր անց սկսվել են քրիստոնյաների զանգվածային ձերբակալությունները, այնպես որ, հարեմի բանտերում պահվում էին ավելի քան հազար վեց հարյուր մարդ, որոնք մեկը մյուսի ետևից ծեծի են ենթարկվել և որոնցից շատերը նույնիսկ խոշտանգվել են, այնուհետև՝ սպանվել: Նրանց մարմիններն ամեն օր նետում էին քաղաքի պարիսպներից դուրս: Հետաքննությունը, որը նոր գեներալ հայտնաբերելու նպատակով իշխանությունները վարում էին նույնքան դաժան, որքան և բարբարոսական պայմաններում, շարունակվել է ավելի քան վեց շաբաթ: Դժվար է այստեղ մանրամասնորեն նկարագրել իսկ այն տանջանքները և խոշտանգումները, որոնց այս դժբախտները ենթարկվել են բանտում այս ամբողջ ժամանակահատվածում: Հարյուրի հասնող մարդիկ կոտորվել են: Ապացուցված է նաև, որ տանջանքների ենթարկվելուց հետո բանտում սպանվել է հայ առաքելական վարդապետը (կրոնական առաջնորդը). նրա մատներից մի քանի եղունգներ են հանել, աչքերի մեջ շիկացած երկաթներ մխրճել և վերջապես, մինչ հոգին ավանդելը՝ ենթարկել դաժան ծեծի: Այս նահատակությանը նա արժանացել է նախապես պատրաստված մի վկայության տակ ստորագրելուց հրաժարվելու պատճառով, այնպես, ինչպես բանտերում խոշտանգված և սպանված բոլոր անձինք էին կնքել իրենց մահկանացուն:

Ի վերջո, Դիարբեքլիում բանտ նետված 1600 անձանցից գրեթե 680 ամենաերևելիներն ու մեծահարուստները, որոնք վճարել էին զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար, ձեռնաշղթաներով քշվել են դեպի Մոսուլի անապատ և այժմ որևէ մեկի հայտնի չէ, թե որտեղ և ինչպես կավարտվի նրանց տեղահանությունը: Ինչ վերաբերում է մյուսներին, եթե նրանց ժամանակավորապես ազատություն է շնորհվել, ապա այդ արվել է միայն նրանց աշխատեցնելու համար՝ 18-ից 35 տարեկան զինապարտներին տաժանակիր աշխատանքների պարտադրելուն զուգընթաց, ինչպես մենք արդեն վերը նշել ենք և այնպիսի ձևով, որ ամեն օր նրանցից մեկը կամ երկուսը սպանվի, որը հավաստել են Բիթլիսից, Խարբերլից և Մեզիբից եկող և Հալեպ մեկնող ամերիկյան միսիոներները: Թվում է, թե ժանդարմներն ամենամեծ թշնամանքը տաժում են երիտասարդների հանդեպ, որովհետև այս միսիոներներն իրենց ճա-

1 Իմա՝ Երզնկա, որն Էրզնիզանի հայկական անվանումն է:
 2 Իմա՝ Արղամա:
 3 Ռեշիդ բեյը:

1 Իմա՝ Մերզիֆուն:
 * Օ (օրիորդ)ի վեղել-ժարսբերգը:

նապարհի ողջ ընթացքում տեսել են գետնին սփռված երիտասարդ մարդկանց դիակներ:

Տարբեր քաղաքներում բանտերի խորքերում մոռացված հայերն իրենք իրենց կախել են անօգնական վիճակի կամ հուսահատության պատճառով: Բազմաթիվ վայրերում հայ բնակչությունը կյանքը փրկելու համար ցանկացել է ընդունել իսլամը, բայց այս անգամ այդ քայլերը բարյացակամությամբ չեն ընդունվել, ինչպես նախորդ լայնածավալ կոտորածների ժամանակ: Սվազում հետևյալ առաջարկություններն են արվել նրանց, ովքեր ցանկացել են ընդունել իսլամը. մինչ տասներկու տարեկան հասակի իրենց երեխաներին հանձնել կառավարությանը, որը կպարտավորվի նրանց տեղավորել որբանոցներում և տալ հայրենիքը լքելու համաձայնություն՝ գնալ հաստատվելու այնտեղ, ուր մատնացույց կանի կառավարությունը:

Խարբերում չեն համաձայնվել տղամարդկանց կրոնափոխությանը. ինչ վերաբերում է կանանց, ապա նրանց կրոնափոխության ժամանակ պահանջվել է այն մահմեդականի ներկայությունը, որը համաձայն է ամուսնանալ նրանց հետ: Հայ կանանցից շատերը գերադասել են իրենց ծծկեր երեխաների հետ մետվել Եփրատը կամ իրենց տներում դիմել են ինքնասպանության: Եփրատը և Տիգրիսը դարձել են հազարավոր հայերի գերեզմանը:

Նրանք, ովքեր Սև ծովի քաղաքներում, ինչպիսիք են Տրապիզոնը, Սամսունը, Կիրազոնը [sic]՝ և ուրիշներ, կրոնափոխ են եղել, ուղարկվել են ներքին նահանգներ, այնպիսի քաղաքներ, որոնք ամբողջությամբ բնակեցված են մահմեդականներով: Այն վայրերը, որտեղ ընդդիմացել են զինաթափմանը և տեղահանությանը, ուժեղացրել են և ամբողջ բնակչությունը, ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գյուղերի, անողորմաբար կոտորվել է: Գարահիսարում՝ Սվազի վիլայեթում, տասնմեկ հազար հայ է սպանվել:

Վերջապես, Սամսունից մինչև Մդերտ և Դիարբեքի. կարելի է ասել, որ այժմ ոչ մի հայ գոյություն այլևս չունի, մեծ մասը կոտորվել է, մի մասն առևանգվել և մի փոքր մասն ընդունել է իսլամը: Ո՛չ սի տուն, ո՛չ սի պրեխտություն, ո՛չ մի եկեղեցի, ո՛չ մի դպրոց չի խուսափել խուզարկությունից:

Պատմության մեջ երբևէ չի արձանագրվել, չի հիշատակվել նման կոտորած: Փրկվածները միահամուռ ձևով հայտարարում են, որ եթե դիմենք համեմատության, ապա իրենք երջանիկ են եղել սուլթան Աբդուլ Համիդի գահակալության օրոք: Հայտնի է դարձել, որ Պապերտի եպիսկոպոս, Նոբին սրբազնությունն Անանիա Հազարապետյանը կախվել է, չնայած դատավճիռը կենտրոնական կառավարության կողմից չի հաստատվել: Խարբերդի եպիսկոպոս, Նոբին սրբազնությունն Բեսակ Տեր-Խորենյանը մայիս ամսին ճանապարհ է ընկել դեպի աքսորավայր և հազիվ է հեռացել քաղաքից, երբ սպանվել է: Բրուսայի պրելատ, Նոբին սրբազնությունն Դանիելյանը, Տրապիզոնի պրելատ, Նոբին սրբազնությունն Գևորգ Տուրյանը, Կեսարիայի պրելատ, Նոբին սրբազնությունն Խոսրով Բեհրիդյանը, Շապին-Գարահիսարի պրելատ, Նոբին սրբազնությունն Վադինակ Թորիկյանը, Չարսանջակի պրելատ, Նոբին սրբազնությունն Գևորգ Նալբանդյանը և ուրիշներ ձերբակալվել են ու հանձնվել ռազմական խորհուրդներին: Դիարբեքի պրելատ, Նոբին սրբազնությունն Մկրտիչն ավանդել է հոգին այն հարվածներից, որոնք նրա վրա են տեղացել բանտում: Որևէ այլ տեղեկություն մյուս պրեխտների մասին չկա: Շատ հավանական է, որ նրանց մեծ մասը բանտ է մետվել: Անիմաստ է խոսելն իսկ նահատակված քահանաների մասին: Երբ բնակչությունը տեղահանվել է՝ եկեղեցիները կողոպտվել են ու վերածվել մզկիթների, ախոռների կամ սրբապղծվել են: Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում վաճառել են հայկական եկեղեցիների պաշտամունքի առարկաները և կահույքը, ինչպես և թուրքերն են դժբախտ հայ կանանց երեխաներին այնտեղ տարել վաճառելու համար:

Հայաստանի և Փոքր Ասիայի տարբեր նահանգներում սպանված, անհետացած, բռնությամբ իսլամն ընդունած կամ հայ բնակչության զանգվածային տեղահանությունների ընթացքում առևանգված հայերի թիվը գերազանցում է 500000-ը:

Կոստանդնուպոլսում պարբերաբար ձերբակալություններ են կատարվում և ձերբակալված անձանց իսկույն ենք հեռացնում են մայրաքաղաքից, առանց ընդունելու որևէ միջոցների՝ նրանց գոյությունն ապահովելու համար: Նրանք, ովքեր բռնվել են, նահանգներում ծնված, բայց վաղուց ի վեր Կոստանդնուպոլսում հաստատված աչքի ընկած առևտրականներ են: Մի քանի հայերի այստեղ հաջողվել է ստանալ օսմանյան տարածքից հեռանալու թույլտվություն՝ թուրք և նույնիսկ գերմանացի պաշտոնյաներին մեծ գումարներ վճարելու միջոցով, որոնք որոշ դեպքերում գերազանցել են 100000 ֆրանկը:

Թուրքիայի ամբողջ հայ բնակչությունը մեկընդմիջտ դատապարտված է մահվան և ամբողջ կայսրությունում այս վճիռն իրականացվում է բացառապես գերմանական եղանակով: Ո՛չ Գերմանիան, ո՛չ Ավստրիան որևէ քայլի չեն դիմել զսպելու համար իրենց դաշնակցին: Կոստանդնուպոլսում նրանց դեսպանները՝ սահմանափակվել են մի հուշագիր ընդունելով, որն ինչպես թվում է, չի ուղեկցվել որևէ քայլով և սուկ դատարկ թղթի կտոր է, որը նրանք, ինքնապաշտպանության կնկալությամբ, ի հայտ կբերեն հաշիվների կարգավորման օրը: Նահանգներում, այս երկու տերությունների հյուպատոսները ձևացրել են, թե չեն հետաքրքրվում «թուրքական ներքին քաղաքականությամբ»: Դեռ ավելին, գերմանացի սպաները, որոնք այսօր օսմանյան ամբողջ տարածքում թուրքական շտաբների գործը տեր ու տնօրեններն են, իրազեկ են եղել քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների կիրառած միջոցներին: Ժամդարմներին և զորքին դահիճների այդ գործին մասնակից դարձնելու դեմ նրանք ոչինչ չեն ունեցել:

Մարդկության դեմ ուղղված այս ոտնձգությունները 1895 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի կազմակերպած կոտորածների լայնածավալ կրկնությունն են, որն իր վայրագ սխրանքների հաջորդ օրը միայն մեկ միապետի՝ Վիլիելմ II-ի՝ իր կողմը պարզված ձեռքն է տեսել:

Սուլթանի և գերմանական կայսրի միջև այն ժամանակ կայացված համաձայնությունը չուժարվեց այն մարդկանց կողմից, ովքեր ազատության պաշտամունքի քողի ներքո զավթել են իշխանությունը Թուրքիայում: Իրենց հերթին, համոզված այն բանում, որ իրենց գերմանացի դաշնակիցների կողմից միայն քաջալերանքի կարժանանան, նրանք հպարտանում են, որ բարբարոսության հարցում գերազանցել են սուլթան Աբդուլ Համիդին: Նրանց վայրագությունը մոլեզմել է քրիստոնյաների հանդեպ՝ առհասարակ, իսկ հայերի նկատմամբ՝ մասնավորապես:

Այս կոտորածների և նողկալի հալածանքների հետևանքով առաջացած դժգոհությունը Ֆրանսիայում համընդհանուր բնույթ է կրում: Մոռանալով իր սեփական վշտերը, ամբողջ ազգը մտովին կենտրոնացել է մշտապես տանջահար հայ ժողովուրդի շուրջը և սպասելով օրինական հատուցումների որոշակի ժամի, նրան է մատուցում իր վշտալից կարեկցանքի հարգալից տուրքը:

Ֆրանսիայի վաղնջական փառքը ճնշվածներին մխիթարելու, ազատագրելու և նրանց համար վրեժխնդիր լինելն է: Դարերի ընթացքում Արևելքի ժողովուրդները, մերթ մեկը, մերթ մյուսը, շրջվել են դեպի մա՝ նրան պայքարի կոչելով բռնակալների դեմ: Նա միշտ կատարել է իր առաքելությունը և այն հիասքանչ եռանդը, որը դրսևորում են մեր հերոս զինվորները գերմանացիների ընչաքաղցության պատճառով մեզ պարտադրված այս պատերազմում,

1 Պարոնայք Վանգենհայնը և Պալլավիչինին. համապատասխանաբար՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանները:

մեզ համար այն բանի վստահելի երաշխիքն է, որ Ֆրանսիան այս անգամ ևս կկարողանա այն իրագործել իր դաշնակիցների՝ քաղաքակրթության ասպարեզում իր մրցակիցների խանդավառ օգնությամբ:

Հանրապետության կառավարությունը մոռացկոտություն չի ցուցաբերի իր պարտականության հանդեպ: Նա Ֆրանսիայում գտնվող հայերի կամ նրանց նկատմամբ, ովքեր կարողացել են այստեղ գաղթել, կազմակերպել է սրտառուչ հյուրընկալություն: Լևանտի մեր եսկաղրան շտապել է օգնության հասնել մի խումբ հայերի, որոնք կատաղի պայքար էին մղում սիրիական ափի մոտ: Այսպիսով, այն կարողացել է ողջ և առողջ եգիպտոս տանել 5000 մարդու: Այն բոլոր գաղթականները, որոնց հաջողվել է մեր տարածք հասնել, այնտեղ արժանացել են ամենասրտառուչ հյուրընկալության: Հայ ժողովուրդն իր կողմից ընդունել է Ֆրանսիայի վսեմ օգնությունը: Նորին զերազանցություն Պողոս փաշան՝ Էջմիածնի կաթողիկոսի ներկայացուցիչը, իր պաշտոնական շնորհակալությունն է հղել Հանրապետության կառավարությանը, որը վերջնական կարգավորման պահին, չի մոռանա հատուցումների մասին, որոնց հավակնելու իրավունք հայերին տալիս են նրանց կրած տառապանքները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 887, ff. 250-254 v).

157

**Ռուսաստանի դեսպանության
հաղորդագրությունը Դեսպարտամենտին**

Փարիզ, 26-ը դեկտեմբերի 1915 թ.*:

Պ. Սազոնովը Փարիզում, Լոնդոնում և Հռոմում գտնվող Ռուսաստանի դեսպաններին՝ հեռագրել է այն մասին, որ համաձայն Կոստանդնուպոլսի հայկական շրջաններից ելնող տեղեկությունների, թվում է, թե հնարավոր կլինի դրդել Ջեմալ փաշային բացահայտորեն ապստամբել Կոստանդնուպոլսի կառավարության և գերմանացիների դեմ, եթե տերությունները նրան առաջարկեն հետևյալ գործարքը.

1/ Տերությունները երաշխավորում են Ասիական Թուրքիայի անկախությունն ու ամբողջականությունը, որը բաղկացած կլինի սուլթանի հովանու ներքո գտնվող ինքնավար մահանգներից, ինչպիսիք են Սյրիան, Պաղեստինը, Միջագետքը, Արաբիան, Հայաստանը՝ Կիլիկիայի հետ մեկտեղ և Քրդստանը:

2/ Ջեմալ փաշան կհռչակվի սուլթան, և գահը ժառանգաբար կանցնի նրա սերնդին՝ հորից ավագ որդուն:

3/ Ջեմալ փաշան պարտավորվում է Կոստանդնուպոլսի կառավարությանը և սուլթանին՝ հաշվի առնելով, որ նրանք գերմանացիների գերիներն են, տապալված հայտարարել, ինչպես նաև նրանց դեմ ռազմարշավ ձեռնարկել:

4/ Կոստանդնուպոլսի դեմ ձեռնարկված նրա ռազմարշավի ընթացքում տերությունները նրան ռազմամթերքներ և իրենտանի կտրամադրեն:

* Պ. Ժյուլ Կամբոնի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Այն պահին, երբ Ռուսաստանի դեսպանն ինձ համար կարդաց այս ծանուցագիրը. ես նշեցի, որ այն այնպես է շարադրված, կարծեք նախագծում է ռուսական կառավարության մի դիրքորոշում, որը ելնում է այլ աղբյուրից, քան շարքային տեղեկությունները: Կառավարությունն այնտեղ որոշ փորձեր է կատարել Ջեմալի հետ: Դեսպանն ինձ պատասխանեց, որ այդ հնարավոր է»:

1 Պ(արոնայ)ք Բենկենդորֆը և Գիրսը:

5/ Պատերազմի ավարտի պահին տերություններն իրենց կողմից Ջեմալ փաշային կցուցաբերեն ֆինանսական օգնություն:

6/ Ջեմալ փաշան համաձայնվում է հրաժարվել նեղուցներից և Կոստանդնուպոլսից:

7/ Ջեմալ փաշան պարտավորվում է այս պահից ի վեր միջոցներ ձեռնարկել հայ բնակչությանը փրկելու համար և մինչ պատերազմի ավարտն օժանդակել սննդամթերքներով նրան ապահովելու գործին:

Պ. Սազոնովն ավելացնում է, որ ցանկացած ներքին բարդություններ Թուրքիայում կարող են միայն նրան թուլացնել և առաջ բերել դաշնակիցների համար նպաստավոր պայմաններ: Կայսրական կառավարությունը հույս է հայտնում, հետևաբար, որ դաշնակիցների գործին նվիրված հայերի միջնորդությամբ Ջեմալ փաշայի հետ գաղտնի բանակցություններ վարելը շահավետ կլինի: Եթե նույնիսկ Ջեմալ փաշային չհաջողվի վռնդել գերմանացիներին և տապալել Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը, այդուհանդերձ, Օսմանյան կայսրությունում հուզումներ հրահրելն օգտակար կլինի:

Այն հարցի կապակցությամբ, որը նախորդում է, պ. Իզվոլսկուն հանձնարարվել է գաղտնաբար տեղեկանալ, թե ինչպիսի՞ն է ֆրանսիական կառավարության վերաբերմունքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, ff. 125-125 v)

158

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝
Հռոմում, Լոնդոնում և Պետրոգրադում գտնվող
Ֆրանսիայի դեսպաններին՝**

Հ. թիվ 2245, 2246, 4569, 4570, 2262, 2263:

Փարիզ, 28-ը դեկտեմբերի 1915 թ., ժ. 10-ին:

Պ. Սազոնովի հրահանգով, պ. Իզվոլսկին ինձ հանձնեց մի ծանուցագիր, որն ըստ հայկական տեղեկությունների, բացահայտում է. որ Ջեմալ փաշան պատրաստ կլինի ապստամբել Կոստանդնուպոլսի կառավարության դեմ, եթե տերությունները նրան երաշխավորեն. 1/ սուլթանի գերիշխանության ներքո գտնվող ինքնավար մահանգներից բաղկացած (Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Հայաստան, Կիլիկիա, Քրդստան) Ասիական Թուրքիայի անկախությունը և ամբողջականությունը. 2/ Ջեմալի հռչակումն իբրև ժառանգական սուլթան՝ անդրանիկության սկզբունքով:

Ի պատասխան՝ Ջեմալը կպարտավորվի. 1/ հրաժարվել նեղուցներից և Կոստանդնուպոլսից. 2/ դաշնակիցների ռազմական օգնությամբ և նրանց ֆինանսական օժանդակությամբ պատերազմից հետո ռազմարշավ ձեռնարկել Կոստանդնուպոլսի և ներկայիս սուլթանի դեմ, որին նա տապալված կհայտարարի. 3/ այս իսկ պահից հովանավորել և սննդամթերքներով ապահովել հայ բնակչությանը:

Պ. Սազոնովը մտադիր է հայերի միջնորդությամբ բանակցությունների մեջ ընդգրկվել Ջեմալի հետ, ելնելով այն շահագրգռվածությունից, որը մենք, ամեն պարագայում, ունենք Թուրքիայում հուզումներ հրահրելու հարցում:

Պ. Իզվոլսկին ավելացրեց, որ պ. Սոննինոն համակրանքով կվերաբերվի այս նախագծին

1 Համապատասխանաբար՝ պ(արոնայ)ք Բարրերը, Կամբոնը, Պալեոլոգը:

և ըստ նրա հայտնած կարծիքի՝ այս նախագիծը կհետաքրքրի անգլիացիներին, քանի որ հեռացնում է վտանգը Եգիպտոսից և խոչընդոտում Փոքր Ասիայիում թուրք զինվորների հավաքագրմանը, որին ձգտում են գերմանացիները:

Պ. Սազոնովի արած առաջարկությունը զարմացրեց ֆրանսիական կառավարությանը, որը չի հասկանում, թե ինչպե՞ս կարելի է այն համատեղել Ֆրանսիայի և Անգլիայի նկատմամբ ռուսական կառավարության ընդունած պարտավորությունների հետ, երբ դրվել էր Կոստանդնուպոլիսը Ռուսաստանին հանձնելու հարցը, որին երկու տերությունները տվել են իրենց կատարյալ հավանությունը: Մասնավորապես մեզ վերաբերող հարցում, ես կարիք չունեմ ձեզ հիշեցնելու այն խոստումը, որը ցարը մեզ տվել է 1915 թ. մարտի 17-ին՝ հայտնելով իր համաձայնությունն ամբողջ Սիրիայի (որտեղ նա վերապահություն էր անում միայն Սրբավայրերի հարցի շուրջ) և Կիլիկիայի հանդեպ ֆրանսիական կառավարության ունեցած դիտավորությունների առիթով: Անգլիական կառավարությունն իր հերթին ստացել է ցարի հավանությունն Ասիական Թուրքիայում ունեցած իր հավակնությունների հարցում: Նա ամենայն հավանականությամբ նպատակահարմար չի գտնի հավանության արժանացնել թուրքական այնպիսի կայսրության ստեղծումը, որն ընդգրկի Արաբիան և Միջագետքը: Կոստանդնուպոլիսի գրավման համար Գալիպոլի թերակղզում Անգլիայի և Ֆրանսիայի զինվորների թափած արյունն ավարտին հասցրեց Ռուսաստանի հետ մեր համաձայնության վավերացումը:

Ես Ջեմալի անունից արված հայկական առաջարկությունների հավաստիության շուրջ տեղեկություններ չունեմ և ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք ինձ հայտնեք թե ինչպիսի՞ պայմաններում են դրանք արվել, որպեսզի կարողանամ գնահատել դրանց նշանակությունը:

Ես պ. Իզվոլսկուն եմ ներկայացրել այն առաջին մտորումները, որոնք ինձ հուշել է ռուսական ծանուցագիրը: Ես նրան մնամապես տեղեկացրել եմ, որ մենք, վեց ամսից ի վեր, բազմաթիվ անգամներ դարձել ենք թուրքական երևելի անձանց անուղղակի քայլերի նպատակակետը, որոնք պատրաստ էին մեզ հետ գրույցի մեջ ընդգրկվել՝ թուրքական գերիշխանության ներքո Կոստանդնուպոլիսի պահպանման հիմնահարցի շուրջ, նույնիսկ հատուկ վարչակարգով: Հանրապետության կառավարությունը կարող էր դրժել իր խոսքը՝ համաձայնվելով հարել այս դիտավորություններին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, ff. 128-129).

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 1570:

Պետրոգրադ, 30-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:

Պատասխան ձեր թիվ 2263 հեռագրին:

Ռուսաստանի դեսպանի՝ Չերդ գերագնացությանը հանձնած ծանուցագրի² Հանրապետության կառավարությանն, ինձ հասկանալի, պատճառած զարմանքը, բացատրվում է պե-

1 Պ. Իզվոլսկին:

2 Դեկտեմբերի 26-ի. տե՛ս վերը՝ թիվ 157 փաստաթուղթը:

տական գրասենյակում թույլ տրված սխալով:

Երկար նախաբանը բաց թողնելու արդյունքում, Ջեմալ փաշայի արած առաջարկություններին առնչվող ընթացիկ հաղորդագրությունը ներկայացվել է իբրև ռուսական կառավարության առաջարկություն:

Պ. Սազոնովը կարծել է և դեռևս կարծում է, որ այդ առաջարկությունները պետք չէ արհամարհել, քանզի դրանք մեզ են ընձեռում Թուրքիայում երկպառակություններ հարուցելու հնարավորություն: Բայց նա երբևէ տուրք չի տվել Կոստանդնուպոլիսին և Սիրիային վերաբերող համաձայնությունը կրկին հարցականի ներքո դնելու գաղափարին:

Ռուսական կառավարությունը Ջեմալ փաշայի առաջարկություններին իրագել է դարձել Հայաստանում գտնվող իր գաղտնի գործակալներից մեկի միջոցով, որը մասնագիտությամբ թիշկ է՝ և այժմ բնակվում է Բուխարեստում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, f. 132).

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին

Փարիզ, 31-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:

Պ. Սազոնովը հեռագրում է պ. Իզվոլսկուն, որ դիտելով Ջեմալ փաշայի հետ ընթացող բանակցություններն իբրև Թուրքիայում հուզումներ հրահրելու և Եգիպտոսի դեմ ռազմերթի խափանման միջոց, ինքը հարկ է համարել դաշնակիցների քննարկմանը ներկայացնել հայկական ծրագիրն այն տեսքով, ինչպես այն ընդունվել է, առանց անդրադառնալու դրա մանրամասների գնահատմանը և առանց հավանության արժանացնելու Ջեմալի նկրտումները:

Պ. Սազոնովի ըմբռնմամբ, խոսքը վերաբերում էր այն բանին, որ ձեռնամուխ լինեն այդ նկրտումների քննությանը Ջեմալի հետ բանակցություններ սկսելու գաղափարն ընդունելուց հետո միայն, որն ամենևին էլ չի ենթադրի հայերի առաջադրած բոլոր կետերի ընդունումը: Շատ հնարավոր է, որ կարելի լինի Ջեմալի հավակնություններից օգուտ քաղել միանգամայն տարբեր ասպարեզներում:

Ռուսաստանի դեսպանը պարտավորվել է Նորին գերագնացություն պարոն Բրիանին հավաստիացնել, որ պ. Սազոնովը վաճում է Ֆրանսիայի իրավունքների դեմ ուղղված որևէ ոտնձգության վերաբերող յուրաքանչյուր գաղափար, մի դաշնակցի, որը, ինչպես և Ռուսաստանը, մնան ինքնագոհությամբ կրում է պատերազմի ծանրությունը:

Այն բարեհաճ ընդունելության պայմաններում, որին Ջեմալի հետ բանակցությունների սկզբունքն իսկ արժանացել է Հանրապետության կառավարության կողմից, պ. Իզվոլսկին հանձնարարություն է ստացել խնդրելու Նորին գերագնացություն պարոն Բրիանին՝ բարեհաճել տեղեկացնելու իրեն այն պայմաններին, որոնք ընդունելի կհամարի Ֆրանսիան:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, ff. 134-134 v).

1 Դոկտոր Չավրիկը:

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 1572: Գաղտնի:

Պետրոգրադ, 31-ը դեկտեմբերի 1915 թ., ժ. 22.15-ին:
(Ստացել է Կաբինետը 1916 թ.
հունվարի 1-ին, ժ. 11.45-ին):

Իմ գործընկեր սրբ Ջորջ Բուշմանը հենց նոր հայտնեց պ. Սազոնովին, որ բրիտանական կառավարությունն առարկություններ չունի ուսական կառավարության՝ Ջեմալ փաշայի հետ գրույց ունենալու կապակցությամբ, վերջինիս նշած հիմունքներով: Բրիտանական կառավարությունն, այդուամենայնիվ, իրեն է վերապահում հետագայում Բաստրահի հատկացումն Անգլիային և ֆրանսիական շահերի պաշտպանությունը Սիրիայում:

Այս հայտարարությանը պ. Սազոնովը պատասխանել է, որ իր կարծիքով բանակցությունը պետք է նախ՝ համաձայնեցվի չորս դաշնակիցների միջև, այնուհետև՝ ղեկավարվի այն տերությունների կողմից, որոնք, ավելի քան Ռուսաստանը, ուղղակիորեն շահագրգռված են արաբական աշխարհի ապագա վարչակարգով: Այդուհանդերձ, մա առաջարկում է այդ բանակցության համար դոկտոր Չաբրիեֆի [sic]¹ միջնորդությունը, որը մինչ այդ բնակվում էր Մուշում (Էրզրումի նահանգ) և որը գաղթել է (Բուխարեստ):

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Jules Cambon, tome 18, f. 22 bis).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 14:

Լոնդոն, [անթվակիր]:
(Ստացվել է 1916 թ. հունվարի 4-ին, ժ. 20.21-ին):

Պատասխան ձեր թիվ 27 հեռագրին:

Սրբ Ա. Նիկոլսոնն ինձ համար ընթերցեց սրբ Ջ. Բուշմանի հեռագիրը, համաձայն որի, պ. Սազոնովը հուշում է Ֆրանսիային և Անգլիային իրենց ձեռքում կենտրոնացնել, հայազգի դոկտոր Չավրիևի միջնորդությամբ, Ջեմալ փաշայի հետ սկսված բանակցությունները: Նա ավելացրեց, որ սրբ Էդուարդ Գրեյը ցանկանում է տեղեկանալ Չերդ գերագանցության կարծիքին այս հարցում:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Jules Cambon, tome 18, f. 24).

¹ Իմա՝ դոկտոր Չավրիև:

Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոն՝ Պորտ-Սաիդում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատար, փոխգնդապետ Էլզուդին

Ճ. թիվ 14:

«Ժամանա դ'Արևիկ» տախտակամածից,
11-ը հունվարի 1916 թ.:

Դուք ինձ հաղորդում եք 500 հայ կամավորների մոտալուտ ժամանման մասին Ալեքսանդրիայից: Մյուս կողմից, Պորտ-Սաիդի հայերի ճամբարում անցկացված զինվորագրումները տվել են գնահատելի արդյունքներ:

Այս պայմաններում, խիստ ցանկալի է, որ նրանց համար նախատեսված զենքերի ու ռազմամթերքների առաքումն այլևս չհապաղի, և ես շատ երջանիկ կլինեմ, եթե դուք հնարավորություն ունենաք ճշգրտելու ինձ համար, հենց այս պահին, թե դրանք որտեղ կդրվե՞ն իմ տրամադրության ներքո:

(A.C.M., SS S 5).

Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝ Փարիզի հայկական կոմիտեի նախագահ պ. Ներսիսյանին

Ն:

Փարիզ, 18-ը հունվարի 1916 թ.:

Ես զգացված էի այն ցանկություններից, որոնք ֆրանսիական բանակների հաղթանակի առթիվ դուք բարեհաճել եք ինձ հղել: Այն գործը, որը դաշնակիցների հերոսական գործերի հետ մեկտեղ նրանք պաշտպանում են՝ իրավունքի, արդարության և քաղաքակրթության գործն է: Դուք այդ մասին հիշեցրել եք այնպիսի արտահայտություններով, որոնք ելքով Փարիզի հայկական կոմիտեի նախագահից, կարող են ինձ համար միայն արժեքավոր լինել: Հանրապետության կառավարությունը մոռացության չի տա այն դառնագին փորձությունները, որոնց կրկին ենթարկվել է հայ ժողովուրդը: Նա կկարողանա այդ մասին հիշել, երբ հնչի օրինական հատուցումների ժամը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 888, f. 2).

¹ Ստորագրել է պ. Ժյուլ Կամբոնը:

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝
Ռ-ազմական նախարար, գեներալ Գալլիենիին**

Ճ. թիվ 1800:

Լոնդոն, 18-ը հունվարի 1916 թ.:

Համաձայն Կովկասի ռուսական բանակ գործուղված անգլիացի մայոր Մարշի հեռագրի, դեպի Էրզրումից արևելք գտնվող Հասան-Կալե շարժվող ռուսական մի գորսայուն, այս վայրից դեպի հյուսիս արևմուտք, պետք է, որ հանդիպած լինի 20 հազարանոց թուրքական ուժերի և նրանց պարտության մատնած լինի, որտեղ նրանք պետք է, որ կորցրած լինեն 3500-ից 4000 մարդ: Գերիների թվում պետք է լինեն թուրքական 17-րդ դիվիզիայի մարդիկ և կարելի է կարծել, որ այս ամբողջ դիվիզիան պետք է գտնվի կովկասյան ռազմաճակատում:

Հասան-Կալեի մոտ տեղի ունեցած մարտում ռուսները պետք է գրաված լինեն 2500000 փամփուշտ և 3000 հրետանային արկ:

(A.M.G., 7 N 2178).

**Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝
Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնին**

Հ. թիվ 301:

Փարիզ, 25-ը հունվարի 1916 թ., ժ. 20.30-ին:

Համաձայն պ. Իզվոլսկու, սրբ Արթուր Նիկոլսոնը, հավանաբար, հայտարարել է կոմս Բենկենդորֆին, որ Անգլիան չի ցանկանում որևէ մասնակցություն ունենալ այն զրույցներին, որոնք պետք է տեղի ունենան որոշ հայ պատվիրակների հետ Բուխարեստում և Ալեքսանդրիայում՝ Ջենալ փաշայի և Կոստանդնուպոլսի կառավարության միջև սեպ խրելու համար, քանի որ այս զրույցները կարող են անգլիական կառավարությանն անհամաձայնություն պատճառել Մեքքայի շերիֆի հետ նրա բանակցությունների ընթացքում: Բրիտանական կառավարությունը մեզ կթողնի զրույցները վարելու հոգսը, որոնց նա, ընդհանուր առմամբ, թշնամաբար չի տրամադրված:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք տեղեկանաք սրբ Ա. Նիկոլսոնից այն հայտարարությունների ստույգ կարևորությանը, որոնք նա արել է կոմս Բենկենդորֆին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, f. 200).

1 Ստորագրել է պ. Ժյուլ Կամբոնը:

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Հ. թիվ 81:

Լոնդոն, 26-ը հունվարի 1916 թ., ժ. 11.10-ին:

Սրբ Ա. Նիկոլսոնը երեկ ինձ ասաց, որ բրիտանական կառավարությունը չի ցանկանում որևէ մասնակցություն ունենալ այն զրույցին, որն սկսվել է հայ պատվիրակի՝ հետ: Նա ինձ չասաց, որ մեզ է թողնում բանակցություններին հետևելու հոգսը:

Ձեր գերազանցությունը կկողմնորոշվի, թե արդյո՞ք մյուս քննարկի զրույցները համատեղելի են այն զրույցներին, որոնք մենք այս պահին վարում ենք բրիտանական կառավարության հետ²:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 871, f. 201).

**Ռուսաստանի դեսպանության
հաղորդագրությունը Դեպարտամենտին**

Փարիզ, 31-ը հունվարի 1916 թ.:

Պ. Սազոնովը Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպաններին հեռագրով հայտնում է իր կարծիքն այն մասին, որ դաշնակիցների ընդհանուր քաղաքական շահերի տեսանկյունից կարևոր կլինի, եթե վերջիններս նախաձեռնեն Դոան կողմից Հալեպ-Մոսուլ երկաթգծի տարածաշրջան, իսկ այնտեղից՝ դեպի Բաղդադ թշված Թուրքիայի հայերին նյութական օգնության հատկացումը:

Հետևաբար պ. Իզվոլսկուն և կոմս Բենկենդորֆին հանձնարարվել է տեղեկանալ, թե արդյոք ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունները կհամաձայնվե՞ն Ռուսաստանի հետ մասնակցել նախապես պայմանավորված մի գումարի մուծմանը՝ հավասար բաժիններով, որը հասնում է մեկ միլիոն ֆրանկի և նախատեսված է հայերին օգնելու համար: Այդ գումարը կարող է փոխանցվել Կոստանդնուպոլսում Մյուսթաֆա Նահանգների դեսպանին՝ այն հայ պատրիարքի⁴ և Սսի (Կիլիկիա) կաթողիկոսի⁵ տրամադրության ներքո դնելու խնդրանքով: Եթե այս գործերը խոչընդոտներ հարուցի, խնդրո առարկա փողը հայերի շրջանում կարող է բաշխվել ամերիկյան գործակալների միջոցով: Հասկանալի է, որ այս նյութական օժանդակության աղբյուրը պետք է գաղտնի պահվի, թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ նոր բռնությունների կիրառումից խուսափելու նպատակով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 7).

1 Խոսքն, անկասկած, վերաբերում է դոկտոր Չավրիևին:
2 Խոսքը վերաբերում է Անտանտի հաղթանակի դեպքում՝ Ասիական Թուրքիայի բաժանման շուրջ ընթացքի մեջ գտնվող անգլո-ֆրանս-ռուսական բանակցություններին: 1916 թ. մարտի 22-ին պ. դը Մարտերին դոկտոր Չավրիևին տեղյակ կպահի, որ նա կարող է կրկին իրեն ազատություններ տալ:
3 Պ. Մորգենթաուն:
4 Ն {որին սրբազնություն}ն Չավեն Տեր-Եղիայանը:
5 Ն {որին սրբազնություն}ն Սահակ Ջաբայանը:

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ
Բրիանը՝ Նյու Յորքում գովազդի կոմիտեի նախագահ պ. Ջոն Մոֆֆատին**

Հ. թիվ 2284:

Փարիզ, 1-ը փետրվարի 1916 թ.՝

Ֆրանսիական կառավարության ցանկությունները ձեր, ինչպես նաև Հայերի օգնության ամերիկյան կոմիտեի ձեր գործընկերների ուղեկիցներն են այն ազնվաբարո գործում, որը դուք ձեռնարկել եք: Բոլոր քաղաքակիրթ երկրներն ի սրտե ամերիկյան մեծ ազգի հետ են՝ վկայելու համար հայերին, նրանց նոր փորձություններում, այն համակրանքն ու աջակցությունը, որին նրանք արժանի են:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 8).

**Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ
Մորոն՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին**

Ն:

Պորտ-Սաիդ, 5-ը փետրվարի [1916 թ.]:

Փոստն այնքան վատ է աշխատում և գտնվում է այնպիսի հսկողության ներքո, որից ես աշխատում եմ խուսափել. ուստի, ձեզ գրելու համար սպասեցի մի առիթի: Պ. դը Ռիբեն, միաժամանակ տիկին Դեֆրանսի իրեղեն վիճակախաղի համար, որին ես մեծ հաջողություններ եմ մաղթում, նրան կհանձնի հավաքված որոշ հանգանակություններ (ես հույս ունեմ, որ էսկադրայում այլ հանգանակություններ ևս կհավաքվեն):

Մեր վերջին նավարկումը նշանավորվեց Կաստելյորիզոյի հարևանությամբ գտնվող Անտիփիոյի փոքր նավահանգստի վրա կատարված հարձակումով, որի թուրքական կայազորի մեծ մասը գերի ընկավ (35 զինվոր և 1 կապիտան). թշնամին ունեցավ միայն 3 սպանված և 3 վիրավոր, մենք՝ և ոչ մի: Այդ առաջին անգամ է, երբ մենք գործում էինք ցամաքում. այն, ինչն ինձ դրդեց դրան, այստեղ գտնվող հեռագրային կայանն էր, որտեղից և հետևում էին մեր բոլոր տեղաշարժերին Կաստելյորիզոյում, որը Լ-մենք ավերեցինք: Երկու քաղաքները գտնվում են դեմ հանդիման, հիրավի, միայն երեք միլ տարածության վրա: Նույն երեկոյան ձեռք հեռացանք, տանելով այն մի քանի հույներին, որոնք ցանկացան մեզ հետևել և, մասնավորապես, տեղափոխելով կաստելյորիզոյի շարժական գույքը, որը գտնվում էր թուրքերի ձեռքում: Անտիփիոն, իրոք որ, կաստելյորիզոյի գաղութն է, որոնք տների մեծ մասի սեփականատերերն են. մի քանի թուրքական ընտանիքների, որոնք մնացել էին, անհանգստություն չի պատճառվել: Այս փոքր գործի համար օգտագործել ենք հիսուսի հասնող կամավորների Կաստելյորիզոյից, որոնք զգալով մեր մարդկանց և մեր երկու տրալերների աջակցությունը՝ իրենց լավ են դրսևորել:

Հույն կամավորների օգտագործումն ինձ, բնականաբար, մղում է ձեզ հետ խոսելու հա-

յերի մասին, որոնց մենք շարունակում ենք ուսուցանել, որոնք ներկայումս գեներ և ռազմամթերքներ ունեն և որոնց օգտագործելու հարցով հարկ կլինի վճիռ կայացնել: Ես կցանկանայի մինչ նախարարին իմ առաջարկությունները ներկայացնելու միջոցով նրանից կարգադրություններ հայցելը, քաջատեղյակ լինել տարբեր հարցերի:

Նախ՝ քանի որ մենք համաձայնություն ունենք անգլիական իշխանությունների հետ, ես գրեցի գեներալ Մաքսուելլին, հայցնելու նրա կարծիքը մեր ծրագրերի մասին (և ես ինձ ոչինչ չպատասխանեց), այնուհետև՝ այն ընդդիմությունների մասին, որոնց մենք կարող էինք հանդիպել հենց իրենց՝ հայերի կամ նրանց հովանավորների շրջանում: Ինձ առավել լայես չի զարմացնում ձեր հանդեպ Առաքել բեյի կատարած քայլը, քանի որ նրա հայրը, որին ես տեսել եմ Փարիզում իմ մեկնումից առաջ, այս պահին կտրակսնապես դեմ է կամավորներին, և ես ունեմ լռող Բրայսի նամակի պատճենը, որը միևնույն միտքն է հայտնում: Մյուս կողմից, այն դրդապատճառները, որոնք այնժամ գոյություն ունեին և որոնք թվում է, թե շարունակում են պահպանել ազդեցությունը դոկտոր Գիբբոնսի վրա, ամբողջությամբ կորցրել են իրենց նշանակությունը: Ամերիկացիների կամ այլ չեզոքների միջամտությունը կամ քայլերը՝ ուղղված հայերի հանդեպ Թուրքիայում լավագույն վերաբերմունքի դրսևորմանը հասնելուն, նրանց նկատմամբ նոր դաժան միջոցների գործադրման մտավախությունը, նման բնույթի բոլոր խորհրդածությունները, թվում է, թե այժմ պետք է մի կողմ դրվեն, քանի որ բնաջնջումը ներկայումս մոտենում է իր վերջնագծին:

Այսպիսին է, համեմայն դեպս, հայազգի ներկայացուցիչների կարծիքը, որոնք եկել էին այստեղ, ոչ միայն ինձ խնդրելու կամավորներին գործի դնելու, այլև իրենց նյութական նպաստներն իբրև աշխատավարձ նրանց հատկացնելու համար: Այս պարունայք՝ «Հնչակի» խմբագիր Սապահգուլյանը, Աբահ Պետրոսյանը, որն աշխատում է «Էջիփթիան սթեյթ ռելուեյում», ասում էին, որ իրենք «Հնչակ» հայկական հեղափոխական կոմիտեի մունտիկներն են, որոնց աջակցում է Պողոս փաշան: Ես նրանցից պահանջեցի գրավոր մունտիկներն են, որոնց աջակցում է Պողոս փաշան: Ես նրանցից պահանջեցի գրավոր ձևով հաստատել իրենց առաջարկությունները, որոնք ինձ տեղիք էին տվել կարծելու, թե Պողոս փաշան այժմ ընդունում է, որ այլևս որևէ բանի զգուշությամբ վերաբերվելու հարկը չկա: Ես սպասում եմ նրանց պատասխանին, ես սպասում եմ Մաքսուելլի պատասխանին և շատ կցանկանայի ունենալ նաև պատրիարքի կարծիքը: Հենց որ կարողանամ ի մի բերել տեղեկատվության այս տարբեր մանրամասները, ես գտնում եմ, որ ի վիճակի կլինեմ մի հեռագիր ուղարկել Փարիզ, որը նախարարին թույլ կտա բանիմաց որոշում կայացնել: Այսպիսի՞ն է արդյոք նաև ձեր կարծիքը:

Խիստ հավանական է, որ Կովկասի ռուսական զորքերում ներկայումս ծառայում են 8-ից 10000 հայ կամավորներ: Նրանց աջակցում են միևնույն հայկական կոմիտեները, որոնք մեզ խնդրում են օգտագործել Կիլիկիայի կամավորներին: Պահանջելով «Հնչակից» հաստատել ինձ համար իր իսկ առաջարկությունները, ես հոգացի ընդգծել, որ մեզ համար խոսքը վերաբերվելու է միայն գաղթական հայերին իրենց երկիր վերադառնալու հարցում նյութապես աջակցելուն՝ գեներ և ռազմամթերքներ տրամադրելու միջոցով:

Ես, հավանաբար, կհասնեմ այն բանին, որ գամ ձեզ տեսնելու՝ խնդրելու համար օգնել ինձ պարգություն մտցնելու այս իրավիճակում, ինչպես նաև կգնամ թե՛ գեներալ Մաքսուելլի, թե՛ կոմիտեների և պատրիարքի մոտ: Սպասելով, ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք, այն տեղեկությունների հետ մեկտեղ, որոնք կկարողանաք հավաքել, ինձ հաղորդեք ձեր սեփական կարծիքը:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, *Defrance*, carton 2).

1 Փոստով, առանց ծածկագրի:

Եգիպտոսում բրիտանական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մաքսուելլը Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոյին

Պորտ-Սաիդ, 5-ը փետրվարի 1916 թ.:

Փետրվարի 2-ի ձեր նամակն՝ անհանգստացրեց Եգիպտոսի հայերին, որոնք վախենում են, որ եթե այդ մտադրությունն իրականանա, ապա թուրքական տարածքում իրենց հայրենակիցների նկատմամբ, անկասկած, բռնություններ կգործադրվեն: Ես նրանց հետ համախոս եմ և երբևէ մտադրություն չեմ ունեցել նրանցից ցուցադրական կորսուս ձևավորել կամ նրանց օգտագործել իբրև «հայերի»:

Ես համաձայնվել եմ, որ նրանք զինվեն, մարզվեն և ստանան որոշակի ռազմական ուսուցում, որովհետև ընդունում եմ, որ հանձնինս նրանց մենք ունենք այժմեքավոր օժանդակ ուժեր, որոնք կարող են մեզ ծառայել իբրև տեղեկություններ հաղորդող գործակալներ, և որ մենք կարող էինք օգտագործել նրանց, եթե այդ ցանկանալիս, թուրքական հաղորդակցությունները խափանելու, կամուրջները պայթեցնելու և այլնի համար, քանզի հիմնավորապես ճանաչելով երկիրը՝ նրանք իրենց ծառայությունները, բնականաբար, դրա համար էին առաջարկել: Ես կցանկանալի, հնարավորության սահմաններում, այս ևս պահել իբրև գաղտնիք, որպեսզի խուսափենք քաղաքական հուզումներից: Այդուհանդերձ, ես վախենում եմ, որ գործը դառնա հանրության սեփականություն, և այդ իսկ պատճառով համակարծիք եմ, որ ոչինչ ավելի պետք չէ անել:

Ես հրահանգներ կտամ այն մասին, որ նրանց ռազմական ուսուցումը շարունակվի, բայց կտեղեկացնեմ հայկական կոմիտեին, որ նրանց՝ իբրև «հայկական կամավորական կորսուսի» օգտագործելու գաղափարից հրաժարվել են:

Ես սույնի պատճենն ուղարկում եմ գեներալ սըր Ա. Մորրեյին, որն այժմ դեկավարում է Եգիպտոսի արևելյան սահմանի պաշտպանությունը:

(A.C.M., SS-S 8).

Փոխգնդապետ Քլայթոնը՝ լեյտենանտ Վուլեյին

Գաղտնի:

Կահիրե, 5-ը փետրվարի 1916 թ.:

Հիմնվելով ձեր 0134 նամակի վրա, որով դուք ինձ տեղեկացնում եք ֆրանսիացի ծովակալի¹ այն մտահոգությանը, թե արդյոք Գ-Հ-ը հավանություն է տալիս այժմ իր մոտ գտնվող՝ ծովակալի նամակում գետեղված ծրագրին (որը դուք ստացել եք հունվարի 23-ին), ես այդ խնդրի մասին հայտնել եմ Գ-Հ-ին, և ըստ իս, նա անձամբ կգրի ծովակալին այդ հարցի շուրջ:

Գ-Հ-ը տեսել է նաև այն նամակի պատճենը, որը ձեզ առաջարկվել է ֆրանսիացի ծովա-

1 Մենք չկարողացանք գտնել այս նամակի պատճենը:

2 Փոխծովակալ Մորոն:

կալի անունից ուղարկել Հայկական կոմիտե, և նա ֆրանսիացի ծովակալին հղած իր նամակում, անկասկած, կանի իր առաջարկներն այդ կապակցությամբ:

Ես արդեն գրել եմ ձեզ պ. Գիբբոնսի հետ կապված հարցի առնչությամբ, ինչպես նաև տեղեկացրել եմ Գ-Հ-ին, թե ի՞նչ է ձեզ ասել ծովակալը նրա մասին:

Մայրո Ինգլեյում փորձում է պատ {վելի} պ {արոն} Թուրքիցից ստանալ հայ կամավորների լուսանկարները:

Ես հրահանգներ եմ տվել, որ հայ կամավորներին վերաբերող բոլոր հղումները հանվեն եգիպտական մամուլից: Ձեր նամակի այլ կետերի մասին ես արդեն գրել եմ:

(A.C.M., SS S 8).

Գեպարտամենտի հաղորդագրությունը Փարիզում Ռուսաստանի դեսպանությանը

Փարիզ, 7-ը փետրվարի 1916 թ.:

Վերջին հունվարի 31-ի ծանուցագրով¹, Ռուսաստանի կայսրական դեսպանությունը բարեհաճել է հարցնել Արտաքին գործերի նախարարությանը, թե արդյոք, ֆրանսիական կառավարությունը, Ռուսաստանի և Անգլիայի հետ մեկտեղ կարո՞ղ է հակված լինել մասնակցելու պայմանավորված մի գումարի մուծմանը հավասար բաժիններով, որը հասնում է մեկ միլիոն ֆրանկի և նախատեսված է հայերին օգնելու համար:

Ֆրանսիական կառավարությունը, չերաշխավորելով այն կարծիքը, որը հարցի շուրջ կկայացնի բրիտանական կառավարությունը, ընդհանուր առմամբ, տալիս է իր հավանությունն այն ներդրումին, որն իրենից պահանջվում է:

Այն ինչ վերաբերում է փողերը հանձնելու եղանակներին, Արտաքին գործերի նախարարությունը հույս է տածում, որ գերադասելի է բաժանումը կատարել Թուրքիայում՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպանի² միջնորդությամբ: Այս պայմաններում, տեղին կլինի այդ բաժանման ընթացքում՝ Ռուսաստանում, Անգլիայում և Ֆրանսիայում գտնվող հայ առաջնորդներին զաղտնաբար տեղեկացնել այդ օգնության աղբյուրի մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 888, ff. 9-9 v).

Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոն՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Գեֆրանսին

Ն:

Պորտ-Սաիդ, 8-ը փետրվարի [1916 թ.]:

1 Տես վերը թիվ 168 փաստաթուղթը:

2 Պ. Մորգենթաուն բողոքում է Կոստանդնուպոլիսը 1916 թ. փետրվարի սկզբին: Մինչ նրա հաջորդի՝ պ. Էլբուսի ժամանումը 1916 թ. հուլիսին, գործերի հավատարմատարի կարգավիճակով՝ Միացյալ Նահանգները Կոստանդնուպոլիսում կներկայացնի դեսպանության առաջին բարտուղար պ. Ֆիլիպը:

Ես ձեզ շատ շնորհակալ եմ, որ դուք ներուրախ եք կրել այս երկար նամակն ինձ գրելու համար, որը մասնակիորեն լույս է սփռում հայերի մեքենայությունների վրա: Այսօր ես ստացա ձեր երկրորդ նամակը, որը գրվել է այն բանից հետո, երբ դուք տեսել եք գեներալ Մաքսուելլին, որի նամակն ինձ հասավ միևնույն ժամանակ: Ես ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում նրա հետ ունեցած հարաբերություններում որոշակիություն մտցնելու ուղղությամբ կատարած փորձի համար, որովհետև լավ եմ տեսնում, թե ինչպիսի ազդեցության ներքո էր նա ինձ գրում, բայց այժմ, երբ տեսնում եմ, թե իմ գործունեությունը որքան է խեղաթյուրվել, անհրաժեշտ եմ համարում ձեզ տրամադրել տեղեկատվության ավելի ծավալուն մանրամասներ:

Նախ և առաջ, ես երբեք չեմ տեսել այն երկու հայերին, որոնք եկել են Պորտ-Սալոյ և որոնց անունները ձեզ հայտնել եմ: Այս պարունայք, Ինթելիջենս Օֆիսում հայտնելուց հետո, որ իրենք լիազորված են հայկական կոմիտեի կողմից և վկայակոչելով Պողոս փաշային, առաջարկել են հոգավ որոշ ծախսեր, եթե հայ կամավորների կորպուսը, որը մենք մարզում ենք, վերջնականապես կազմավորվի և օգտագործվի թուրքերի դեմ: Այնուհետև՝ այս պարունայք ներկայացել են տախտակամած. ես նրանց չեմ ընդունել, բայց կարգադրել եմ իմ շտաբի պետին՝ ընդունել նրանց, որն ինձ է հաղորդել նրանց կարծեցյալ առաքելության նպատակը և այն առաջարկությունները, որոնցով նրանք հանդես գալու հանձնարարություն ունենին:

Այդ պահից, այս առաքելությունն ինձ խիստ կասկածելի թվաց. ոչ այն բանի համար, որ ես պատճառներ ունեի կասկածի ներքո դնելու այս լիազոր ներկայացուցիչների կարգավիճակը, այլ որովհետև պատճառներ ունեի կարծելու, թե Պողոս փաշան ամենևին էլ այնպիսի մտադրությունների չէր հակված, որոնց մասին նրանք վկայում էին: Հետևաբար, ես կարգադրեցի սահմանափակվել՝ պահանջելով այս պարուններից գրավոր վավերացնել այն առաջարկությունները, որոնցով նրանք եկել էին հանդես գալու, գրավոր մատնանշելով, թե ո՞ւմ կողմից էին դրանք արվել: Լեյտենանտ Վուլեյը՝ Ինթելիջենս Օֆիսից, հանձնարարություն ստացավ հայտնել նրանց այդ մասին: Այս սպան, որին անձամբ գեներալ Մաքսուելլն էր մատնացույց արել իմ շտաբին կցելու և իբրև կապի սպա ծառայելու համար, ինձ թվում էր խիստ նպատակահարմար այդ առաքելության համար: Ի դեպ, ես նրան անբողջությամբ վստահում էի և մինչ այժմ միայն գովաբանել էի նրա իմացությունը և ծառայությունները: Նա, ի դեպ, այս հանգամանքներում շատ մեծ անփութություն է դրսևորել՝ գրելով ձեզ հայտնի նամակը, այնժամ, երբ նամակ գրելու փոխարեն, նրան հանձնարարվել էր միայն նամակ պահանջել:

Երբ հաջողօր օրն այդ նամակն ինձ մոտ բերվեց, ես զարմացա նրա ցուցաբերած նախաձեռնությունից, որը շտաբի ծառայությանն ավելի իրազեկ սպան, կասկածից վեր է, որ չէր անի: Բայց հանդիմանելուց զատ, որևէ այլ բան այլևս չէր մնում անել, և ես սահմանափակվեցի լեյտենանտ Վուլեյին ասելով, որ իր նամակի մասին անմիջապես հաղորդագրություն ուղարկի գեներալ Մաքսուելլին: Ինձ վրդովեցնում էր այն, որ իմ հրահանգները լավ չէին ընկալվել, բայց ես կասկածներ չէի տաժում, որ իմ դիտավորությունները կարող էին խեղաթյուրված լինել գիտակցաբար, որովհետև այդ նամակում, եթե նրանք անկեղծ են եղել, պարզապես ասվում էր. «Կամեցեք գրավոր ձևով հաստատել հաջորդող առաջարկությունները, որոնք դուք մեզ հայտնել եք բանավոր»:

Հենց որ ձեր նամակների և գեներալի նամակի միջոցով ես տեսա, թե իրավիճակն ինչպես է ներկայացվել, կանչեցի լեյտենանտ Վուլեյին, ի հայտ բերի նրա անզուշտության

1 Նավի կապիտան Շամոնարը:

հետևանքները և խնդրեցի մեկնել Կոստիլեն՝ անձամբ գեներալ Մաքսուելլին՝ ամենայն ազնվությամբ ներկայացնելու, որ առանց իմ գիտության գրված և առաքված այդ նամակը, սուկ իր կողմից բոլոր տրված սխալի արդյունքն է: Խիստ ցավալի է, որ հենց այն սպայի անփութությունը, որին գեներալ Մաքսուելլին էր մատնացույց արել մեր միջև կատարյալ համաձայնությունն ապահովելու համար, պատճառ դարձավ այս բյուրիմացությանը: Մյուս կողմից, ես փոքր-ինչ զարմացած եմ, որ գեներալը երբևէ չպատասխանեց այն անձնական նամակին. որտեղ նրան էի ներկայացնում հայերի հնարավոր օգտագործման հետ կապված իմ մտքերը, հարցնելով նրա կարծիքը և ասելով նրան, որ չեմ ցանկանում իմ կառավարությանը և ոչ մի բան առաջարկել՝ առանց նրա նախնական հավանության և առանց համոզված լինելու, որ նրա հետ գտնվում եմ կատարյալ համաձայնության մեջ: Այս նամակը, որը նրան է հանձնել լեյտենանտ Վուլեյը, եթե ես չեմ սխալվում, հունվարի 20-ի շրջանում, չի արժանացել որևէ պատասխանի, այն դեպքում, երբ այսօր իմ ստացած նամակը պատասխանում է լեյտենանտ Վուլեյի փետրվարի 2-ի նամակին, որն ուղարկվել է ձեզ հայտնի պայմաններում:

Այս ամենի խրատական կողմը հենց այն է, որ երբ գործ ունենք հայերի հետ, ամկասկած, խաբվում ենք. ես այդ ամենի նկատմամբ անտարբեր կլինեի, եթե իմ հարաբերություններն անգլիական իշխանությունների հետ դրանով իսկ չխոցվեին: Այս պայմաններում, ես պատրաստվում եմ առաջարկել գեներալին հրաժարվել հայերին ռազմական ուսուցում տալուց, որն իմ կարծիքով միայն անպատեհություններ է պարունակում և ինձ միայն անհուճգություններ է պատճառում:

Ես ցանկանում եմ գնալ Լոնդոնի լուրբաթ, շաբաթ և կիրակի օրերին, քանի որ բազմաթիվ հարցեր ունեմ քննարկելու ծովակալ Վենիսսի հետ և եթե կարողանամ, կգնամ մինչ Կահիրե: Ես ձեզ հեռագրով կնախագուշակեմ, բայց դեռևս չգիտեմ, թե ո՞ր օրը կկարողանամ տեսնել ծովակալ Վենիսսին: Այն դեպքում, երբ ինձ համար անհնար լինի գնալ մինչև Կահիրե, ես այդ մասին ձեզ կասեմ, միաժամանակ այն հույսով, որ դուք հավանաբար կկարողանաք իրազորվել ձեր այնքան բարեհաճ առաջարկությունը՝ ճանապարհի կեսն անցնելու վերաբերյալ:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Defrance, carton 1).

Կանոնում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 50:

Կոստիլեն, 10-ր փետրվարի 1916 թ.:
(Սուսցել է Քաղ. վարչ. փետրվարի 24-ին):

Մուսս լեռից տեղափոխված և Պորտ-Սալոյում տեղավորված մարտունակ հայերին իբրև մարտիկների օգտագործելու հարցը շարունակում է մնալ չլուծված:

Վերջերս Առաքել բեյ Նուբարի՝ Պողոս փաշա Նուբարի որդին, եկավ ինձ տեսնելու և հայտնեց, որ Եգիպտոս ժամանած «Նյու Յորք հերալդի» խմբագիր Իսկոտոր Գիբբոնսը՝ իր, Թուրքիայի հայերի ճակատագրով հետաքրքրվող ամերիկյան կոմիտեների և ներկայումս Փարիզում գտնվող Պողոս փաշա Նուբարի անունից իրեն հայտնել է, թե որքան ցավալի և

վտանգավոր կլինի ֆրանսիական և անգլիական զինվորական իշխանությունների օգնությամբ Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերին զինվորագրելը և Ասիայում քուրքերի դեմ կռվելու համար օգտագործելը: Ըստ դոկտոր Գիբբոնսի, այդ զինվորագրումը և օգտագործումը՝ թշնամու կողմից, հավանաբար, տեղիք կտա բռնությունների և որոշակի անհաջողության կղատապարտի հայ բնակչության բեկորների փրկության ուղղությամբ Կոստանդնուպոլսում գտնվող Միացյալ Նահանգների դեսպանության գործադրած ջանքերը:

Ես սահմանափակվեցի Առաքել բեյի ուշադրությունը հրավիրելով այն բանի վրա, որ Պորտ-Սաիդի մարտունակ հայերի հանդերձավորումն ու, հնարավորության դեպքում, օգտագործումն ուսումնասիրվել է և նախատեսվել է ի պատասխան այն ցանկության, որը համառոտ են դրսևորվել է գաղթականների, Եգիպտոսի հայերի և անձամբ իր կողմից, որ դոկտոր Գիբբոնսի խորհրդածությունները, թվում է, թե դժբախտաբար այսօր արժեքավոր չեն, քանզի Թուրքիայում հայերի ոչնչացումը, ըստ ամենայնի, հասել է ծայրահեղության աստիճանի և, ամեն դեպքում, հարցն այժմ գտնվում է զինվորական իշխանությունների իրավասության ներքո:

Սակայն, մի քանի օր անց, երկու հայ անձինք ներկայացել են Պորտ-Սաիդում Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի շտաբի պետին՝ և «Հնչակ» կոմիտեի ու Պորտ փաշա Նուբարի անունից խնդրել նրան բարեհաճել արագացնելու Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերի ուսուցումը, զինումը և օգտագործումն Ասիայում, առաջարկելով, ի դեպ, օժանդակել այդ հայերին հանդերձավորելու և կերակրելու ծախսերին: Ծովակալ Մորոն հանձնարարել է իր շտաբին կցված կապի անգլիացի սպային՝ կոչ անել այս պատգամավորներին ձևակերպելու իրենց խնդրանքը զրավոր, հայտնել նրանց, որ հայերին օգտագործելու դեպքում, հետևանքների ողջ պատասխանատվությունը կկրեն բացառապես իրենք՝ հայերը և մատնացույց անել նրանց, թե ի՞նչ սահմաններում է հնարավոր ընդունել օգնության նրանց առաջարկը մարդկանց հանդերձավորելու հարցում: Կապի սպան երկու լիազոր ներկայացուցիչներին մի նամակ է գրել, որն, ի դեպ, այնքան էլ չէր համապատասխանում ծովակալի հրահանգներին, որոնք առանց բացատրության այն ուղարկել են Առաքել բեյ Նուբարին: Առաքել բեյն իսկույն եկավ ինձ տեսության և իր զարմանքը հայտնեց այդ նամակի ստացման առթիվ, որն ինչպես նրան է թվացել, բխել է ծովակալի տարերային նախաձեռնությունից և իրենից ներկայացրել հայերի հարցում նրա ընդունած որոշումների շարադրանքը: Նամակի ուշադիր ընթերցումից և հապճեպ քննությունից հետո, ես պարզեցի իրականությունը, այն է՝ խնդրո առարկա նամակը եղել է սոսկ պատասխանն այն խնդրանքին, որով Պորտ-Սաիդում դիմել են 3-րդ էսկադրայի շտաբի պետին և Առաքել բեյը, խիստ զարմացած, հայտնեց ինձ, որ ո՛չ ինքը և ո՛չ «Հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեի» որևէ անդամ, որի նախագահն իր հայրն է, ծովակալ Մորոյի մոտ լիազոր ներկայացուցիչներ չեն ուղարկել:

Այս երկու՝ այսպես կոչված լիազոր ներկայացուցիչներից մեկը «Հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեի» անդամն է, որը հավակնություն ունի միայն ինքը խոսելու համուն հայերի, ինչը, համենայն դեպս, մասնակիորեն արդարացվում է, քանի որ նրա նախագահը Էջմիածնի կաթողիկոսի ներկայացուցիչն է Եվրոպայում, մյուսը՝ թե՛ «Հնչակ» հեղափոխական կոմիտեի և թե՛ միաժամանակ այն կոմիտեի անդամն է, որի նախագահը Պորտ փաշա Նուբարն է:

«Հնչակին» համանման հայկական հեղափոխական տարբեր կոմիտեներ Եգիպտոսում

1 Նավի կապիտան Եամոնարը:
2 Լեյտենանտ Վուլբը:

ներկայացուցիչներ ունեն և այդ կոմիտեների բազմաթիվ անդամներ՝ բոլոր հայերի ջանքերը՝ համուն իրենց շահերի և այն ամենի պաշտպանության, ինչը դիտում են իբրև իրենց իրավունքներ, միավորելու նպատակով, Թուրքիայի հետ պատերազմի սկզբում, նմանապես գրանցվել են «Հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեում»: Բայց այն դեպքում, երբ այս վերջին կոմիտեի անդամները ձգտում են, ընդհանուր առմամբ, հետամուտ լինել իրենց պահանջներին միայն հնարավորությունների ընձեռած օրինական գործունեության սահմաններում և հիմնվելով Անտանտի տերությունների հետագա որոշումների վրա, ապա հեղափոխական կոմիտեների անդամները մշտապես միտում ունեն ամնիջական գործողության, միշտ հակված են տերությունների վրա ճնշում գործադրելու և գտնում են, որ հայերը պետք է մարտնչեն, նույնիսկ առանց մոտալուտ օգուտի հույսի ակնկալության, որպեսզի կարգավորման ժամը հասնելուն ևեթ՝ հատուցման և փոխհատուցումների իրավունքներ ձեռք բերեն:

Հարկ է ընդունել, որ մի քանի ամիս առաջ, Մուսա լեռան հայերի Եգիպտոս ժամանման շրջանում, «Հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեն» կամ համենայն դեպս, նրա այն անդամները, որոնք Կահիրեում են, բաժանում էին հեղափոխական կոմիտեների տեսակետն այս հարցում: Անկասկած, Պողոս փաշա Նուբարի խորհուրդներով, «Հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեի» անդամները վերանայեցին իրենց դիրքորոշումը և վերափոխեցին կարծիքը Պորտ-Սաիդի գաղթականներին քուրքերի դեմ կռվելու ուղարկելու հնարավորության հարցի շուրջ: Այլ կոմիտեների անդամների ուշադրությունից դա չի վրիպել և նրանք, հավանաբար, 3-րդ էսկադրայի հրամանատար ծովակալի առջև՝ իբրև թե՛ «Հնչակի» ու Պողոս փաշա Նուբարի անունից արված քայլով ցանկացել են «Հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեին» կանգնեցնել կատարված փաստի առջև: Սրանով է բացատրվում 3-րդ էսկադրայի շտաբին կցված կապի անգլիացի սպայի գրած նամակի բացատրությունը: Մյուս կողմից, ծովակալի շտաբին կցված կապի անգլիացի սպայի գրած նամակի հանձնումը Առաքել բեյին, նամակ, որը հղված էր «Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչներին» և որը «Հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեն» դիտել է իբրև ծովակալի նախաձեռնությունից ելնող, այնժամ, երբ դա ընդամենը կոմիտեին անհայտ մի քայլի պատասխանն էր:

Ես ծովակալ Մորոյին տեղեկացրի այս թյուրիմացությանը, որը ծագել էր կանխատեսված ձևով: Նա ինձ խիստ շնորհակալ եղավ դրա համար, բայց մնաց ոչ այնքան գոհ հայերի դիրքորոշումից, որոնք, բնականաբար, բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատարին ավելի լավ չէին իրազեկ դարձրել այդ հարցին, քան Առաքել բեյը, դրանով իսկ խիզախելով վտանգի ենթարկել ֆրանսիական և անգլիական բարձր հրամանատարությունների միջև առկա ներդաշնակությունը և համաձայնությունը: Ես, ի դեպ, իրավիճակը պարզաբանել եմ նաև գեներալ Մաքսուելի համար:

Այս եղելությունների հետևանքով ծովակալն այնքան էլ հակված չէր շարունակելու Պորտ-Սաիդի հայերի ռազմական ուսուցումը՝ նրանց հետագայում օգտագործելու նպատակով: Այդուհանդերձ, ինձ թվում է, մենք չպետք է հրաժարվենք օգտագործել այս մարդկանց, եթե նրանց օգտագործելն օրերից մի օր մեզ համար կարող է օգտակար լինել: Բայց սա այնպիսի մի հարց է, որն, ըստ իս, վերաբերում է բացառապես շտաբներին: Վերջիններս, եթե Պորտ-Սաիդի հայերին օգտագործելու հարցում շահագրգռվածություն ունենան, պետք է նրանց օգտագործեն և ոչ այն բանի համար, որ նրանց օգտագործելը կարող է ունենալ (որն, ի դեպ, առարկելի է) որևէ քաղաքական կարևորություն հայերի համար: Նրանք պետք է Պորտ-Սաիդի գաղթականներին օգտագործեն, եթե այդ նպատակահարմար են գտնում, ոչ թե այն բանի համար, որ այս մարդիկ հայեր են, այլ, որ այս մարդիկ քա-

ջարի են, լավ ծանոթ են որոշակի շրջանների և սերտ կապեր ունեն բնակիչների հետ, այն-
պես, ինչպես կօգտագործեն մեկ այլ ժողովրդի կամ ուրիշ ազգության մարդկանց, որոնց
օգտագործումը կունենա համանման առավելություններ:

Ես հայտնել եմ այս կարծիքը ծովակալ Մորոյին և փաստագրական կարգով այս հա-
ղորդագրությանն եմ հավելում 3-րդ էսկադրայի շտաբին կցված կապի անգլիացի սպայի՝
Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչներին հղված նամակի պատճենը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 60-62 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ռ-ազմական հետախուզության վարչություն
Շտաբ, Պորտ-Սաիդ

2-ը փետրվարի 1916 թ.:

Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչներին

Պարոնայք,

Երբորդ ֆրանսիական էսկադրայի հրամանատար ծովակալն ինձ կարգադրել է տեղե-
կացնել ձեզ հայ կամավորների օգտագործմանը վերաբերող իր որոշմանը, որը հետևյալն է.

Ծառայության համար պիտանի հայերի թիվն այնքան փոքրաքանակ է, որ ներկայումս
դաշնակից տեղությունների համար հետաքրքրություն չի ներկայացնում: Նրանց օգտա-
գործելու միակ նպատակն այն է, որ հայերին՝ իրենց հայրենի երկրում վերահաստատվե-
լու համար իրավունքներ ներկայացնելու հնարավորություն տրվի: Ուստի, այդ գուտ հայե-
րի շահերից բխող խնդիր է: Հասկանալի է, որ նրանց օգտագործումը հավանության է ար-
ժանացել Կոմիտեի և հայ ժողովրդի ղեկավարների կողմից և քանի որ դա այդպես է, դաշ-
նակից կառավարությունները զերծ են մնում թուրքերի կողմից ճնշումների կամ բռնի մի-
ջոցների գործադրման որևէ բարոյական պատասխանատվությունից, որոնք կարող են
դիտվել իբրև այդ կամավորների օգտագործման պատճառով կիրառվող բռնություններ:

Համաձայն Կոմիտեի արտահայտած ցանկության և իրենց իսկ՝ գաղթականների հա-
մաձայնությամբ, դաշնակից կառավարությունները պատրաստ են կազմավորելու կամա-
վորների զինված ջոկատ՝ բաղկացած Մուսա լեռան հայ գաղթականներից և համանման
այլ հայ կամավորներից, որոնց կարող է ուղարկել Կոմիտեն. բացի դրանից, նրանք համա-
ձայնվում են.

1/ Տեղավորել այս կամավորներին առանձին ճամբարում, մյուս գաղթականներից մե-
կուսի, որտեղ նրանք, ցանկացած առումով, պետք է ենթարկվեն զինվորական կարգապահ-
ությանը:

2/ Ապահովել համապատասխան ռազմական ուսուցմամբ:

3/ Ապահովել կամավորներին այնքան զենքերով, ռազմամթերքներով, հանդերձանքնե-
րով և կոշիկներով, որքան դրանց կարիքը կզգացվի:

4/ Օգտագործել այս կամավորներին միայն Կիլիկիայի և Փոքր Հայքի շրջաններում
(որոնց հայերն իբրև տեղացիներ քաջածանոթ են) և առաջին իսկ հնարավորության պա-
րագայում, որը ռազմական տեսանկյունից կարող է նպատակահարմար թվալ:

Կարծում եմ, որ այժմ Պորտ-Սաիդում գտնվող հայ գաղթականները պետք է ապահո-
վեն մոտավորապես 400 մարդուց բաղկացած զինված ջոկատ: Երբ սրանք զինվորագրվեն,
այլ կամավորներ կընդունվեն Եգիպտոսում մշտապես բնակվող հայերից:

Հանուն այս ռազմարշավի նպատակների հայերի կոմիտեից պահանջվում է ապահովել.

1/ Յուրաքանչյուր զինվորագրված մարդու համար ԱՄՏ-ի* սահմանում 2 օրապահիկ՝
սննդամթերքի համար և ԱՄՏ-ի սահմանում 1 օրապահիկ՝ վճարելու համար. յուրաքան-
չյուր կամավորի համար ընդամենը՝ ԱՄՏ-ի սահմանում 3 օրապահիկ:

2/ Ըստ կոմիտեի և ենթասպաների միջև կայացված համաձայնության, կոմիտեն պետք
է վճարի վեց մարդկանց՝ իբրև ենթասպաների:

3/ Օրական 2 ԱՄՏ-ի սահմանում հավելյալ վճարում՝ պատասխանատու պաշտոննե-
րում առաջադրված կամավորների, այսինքն զինագործների և այլոց համար:

4/ Անհրաժեշտ բոլոր տեսակի հագուստների համար կտորեղեն, որոնք կարող են պա-
հանջարկ ունենալ: Առաջարկված չէ բոլոր մարդկանց համազգեստ հագցնել, քանի որ
նրանք պետք է կազմավորեն անկանոն զորքեր, բայց որոշ դեպքերում հանդերձանքը
պետք է անհրաժեշտություն լինի, և այդ պետք է մատակարարի կոմիտեն:

Կոմիտեից պահանջվում է երբորդ ֆրանսիական էսկադրայի հրամանատար ծովակա-
լին ներկայացնել մի փաստաթուղթ, ստորագրված լիազոր ներկայացուցիչների կողմից,
որոնք ստանձնում են վերոհիշյալ պատասխանատվությունը: Առաջարկված ծրագիրն ան-
միջապես պետք է ուժի մեջ մտնի, սույն ստորագրված համաձայնության ընդունման պա-
հից:

Երբորդ ֆրանսիական էսկադրայի հրամանատար
ծովակալի փոխարեն՝ կապի սպա՝

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 63-64).

176

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն:

Փարիզ, 14-ը փետրվարի 1916 թ.:
(*Ստացել են* Կաբ. փետրվարի 16-ին,
Քաղ. վարչ. փետրվարի 17-ին):

Ես պատիվ ունեմ և իմ պարտքն եմ համարում համայն հայերի անունից, որոնց ես ներ-
կայացնում եմ, ինչպես նաև անձամբ իմ անունից, Չերդ գերագանցությանը հայտնել ամե-
նախորին երախտագիտության մեր հուզումնալից արտահայտությունը՝ համակրանքի այն
նոր վկայության առթիվ, որը Ֆրանսիական հանրապետության կառավարության անունից
Չերդ գերագանցությունը բարեհաճել է դրսևորել հայ ժողովրդի նկատմամբ, պաշտոնա-
պես ներկայանալով այն կոնֆերանսին, որն «Արևելքի բարեգործական կազմակերպու-
թյան» նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ վերջին կիրակի օրը Մադլեն եկեղեցում:

Բոլոր ժամանակներում՝ բոլոր ճնշված ժողովուրդների վեհանձն հովանավոր Ֆրան-
սիան մեզ է հրամցրել իր բարյացակամության և մեծահոգության ապացույցները: Ուստի,

* Արտոնյալ մաքսային տարիֆ: - Շ. ք.:
| Լեյտենանտ Վուլեյը:

սզի այս օրերին, որոնք ալեկոծում են Հայաստանը, նրա կառավարության նշանավոր դեկավարի ցուցաբերած հետաքրքրության այս նոր առիավատչյան բազմապատկում է, եթե այդ հնարավոր է, երախտագիտության մեր զգացումը և միաժամանակ մեր սրտերում վերակենդանացնում հույսն ու հավատն առ այն, որ երբ ժամը հասնի, մեր դժբախտ երկիրն իրեն հարստահարողներից ազատագրվելու համար կկարողանա ապավինել Ֆրանսիայի հովանավորությանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 11).

177

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդի տեղակալ, փոխգնդապետ Վեիրլինը՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Գալլիենիին

Հ. թիվ 140:

Պետրոգրադ, 16-ը փետրվարի 1916 թ., ժ. 19.57-ին:
(*Ստացել է* Կաբինետը փետրվարի 17-ին):

Էրզրումը գրավվել է հինգ օր տևած անընդմեջ գրոհներից հետո:

(A.M.G., 7 N 2178).

178

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Գալլիենիին

Ճ: Չհամարակալված:
[Պատճենը]:

Լոնդոն, 17-ը փետրվարի 1916 թ.:

Ես առիթ ունեցա հանդիպելու բրիտանական խորհրդարանի անդամ սըր Մարկ Սայքսին, որին բազում տարիներ ի վեր, երկարատև այցելությունները հնարավորություն են ընձեռել հիանալիորեն ճանաչել Փոքր Ասիան և այդ տարածաշրջանի ժողովուրդներին:

Ըստ նրա, ռուսների կողմից Էրզրումի գրավումն Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների վրա մեծ ազդեցություն չի գործի այն անտեղյակության պատճառով, որում գտնվում է նրա բնակիչների գերակշռող մասը: Դրա փոխարեն, ազդեցությունը շատ մեծ կլինի մահմեդականների վրա, բայց պետք է ակնկալել, որ օսմանյան կառավարությունը կփորձի, որքան հնարավոր է երկար, թաքցնել այս լուրը:

Երբ Էրզրումի գրավումը սրողելն արդեն անհնար դառնա, հարկ կլինի պատրաստ լինել տեսնելու, թե իսլամական երկրներում ինչպե՞ս է սկիզբ առնում մի կամպանիա, որը կմերկացնի հայերի կատարած վայրագությունները, մզկիթների պղծումը և այլն... Կամպանիա, որը կհետապնդի իսլամի երկրներում խմորումներ հրահրելու նպատակ:

Իրոք, կասկածից վեր է, որ ռուսական բանակների առաջխաղացումը կուղեկցվի Կովկասի հայերի կողմից մահմեդական ժողովուրդների կոտորածներով, որոնք ցանկություն կունենան վրեժխնդիր լինել Օսմանյան կայսրության իրենց եղբայրների համար, բայց,

բնականաբար, իրավիճակը փութաջանությամբ կչափազանցվի այնպիսի ձևով, որպեսզի խորը տպավորություն գործի դաշնակից տերություններից կախում ունեցող արաբական ժողովուրդների վրա: Սըր Մարկ Սայքսը միաժամանակ գտնում է, որ Էրզրումի գրավումը կուժեղացնի «Մուսլույուն և առաջադիմություն» կոմիտեին ընդդիմադիր թուրք տարրերին, որ այն ազդեցություն կգործի քուրդ և արաբ սպաների վրա և, հետևաբար, կթուլացնի Էնվեր փաշայի իշխանությունը: Սըր Մարկ Սայքսի կարծիքով, Էրզրումի գրավումը շատ լավ ռազմական գործողություն է, եթե նկատի ունենանք այն պայմանները, որոնցում այն իրականացվել է և Հայաստանի տարածքով անցնելու հետ կապված տարվա այս եղանակին բնորոշ դժվարությունները, որտեղ գետինը ծածկված է ձյան հաստ շերտով: Այն կարող էր իրականացվել միայն անհամեմատ սահմանափակ անձնակազմերի միջոցով:

Էրզրում քաղաքը պաշտպանված էր գործնականում ռազմական արժեք չներկայացնող և միջակ սպառազինություններ ունեցող ամրություններով: Նրա կայագորը, հավանաբար, բազմաքանակ չէր և կարծում են, որ ռուսական հաջողությունը մասամբ պայմանավորված էր զուցե այն ծանոթություններով, որոնք շտաբը կարողացավ հաստատել բերդում:

Անհավանական է թվում, որ թուրքերը կարողանային այս իսկ պահին ուղարկել մեծաքանակ օժանդակ ուժեր. նրանք այդպիսիք, իհարկե, չեն վերցնի Միջագետքից՝ Տիգրիսով վեր լողալու և հայկական Տավրոսն անցնելու դժվարության պատճառով:

Հավանական է, որ հենց Կոստանդնուպոլսի շրջանից կամ Արևմտյան Անատոլիայից եկող զորքերն Անգորայի և Սիլահի վրայով կուղարկվեն Հայաստանի ուղղությամբ, որտեղ նրանք կարող են կենտրոնանալ Էրզինգյուանի [sic] մոտերքում, բայց խստաշունչ կլինան, ձմռանը տեղի ունեցող առաջխաղացմանը՝ տեղանքի դիմակայող խոչընդոտների պատճառով, նվազ հավանական է, որ Էրզրումը վերագրավելու նպատակով թուրքական ուժերը կարողանան մինչև հունիսի սկիզբը ձեռնարկել լուրջ հարձակում:

Միջագետքում անգլիական գործողությունների տեսանկյունից, Էրզրումի գրավումը կունենա, հավանաբար, ներկայումս դեպի Բաղդադ շարժվող որոշ օժանդակ ուժերին կանգնեցնելու առավելությունը, որոնք Միլիթարից կամ Անատոլիայից ուղղություն կվերցնեն դեպի Հայաստան:

Վերջապես, այն կարևոր ազդեցություն կգործի Պարսկաստանում տիրող իրավիճակի վրա: Ներկայումս, Աֆղանստանի էմիրը չեզոք դիրքորոշում ունի անգլիացիների նկատմամբ և կարողացել է մինչև այժմ խափանել այն հուզումները, որ ջանում էին հրահրել այս երկիր ուղարկված թուրքական գործակալները:

Համաձայն Ուոր Օֆիսի ստացած տեղեկությունների, Էրզրումի բուն կայագորը կազմված էր թուրքական 17-րդ դիվիզիայից և պահեստի 5-ից 10 գումարտակներից, ընդհանուր առմամբ՝ մոտավորապես 10000 մարտուց:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, ff. 145-146).

179

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային

Ն:

Փարիզ, 19-ը փետրվարի 1916 թ.:

Դուք բարեհաճել եք վերջին կիրակի օրը, Մադլեն եկեղեցում՝ «Արևելքի բարեգործա-

կան կազմակերպության» նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած կոնֆերանսի առթիվ՝ համայն հայության, որը դուք ներկայացնում եք, ինչպես նաև անձամբ ձեր անունից, Հանրապետության կառավարության նկատմամբ զգացմունքներ արտահայտել, որոնք ես չեմ զլացել գնահատել:

Պաշտոնապես ներկա գտնվելով այդ արարողությանը, ես կարևոր եմ համարել հայ ժողովրդին հավաստել ֆրանսիական կառավարության կարեկցանքի և խորին համակրանքի մի նոր վկայությունը: Այս կառավարությունը մոռացության չի տա, երբ հնչի օրինական հատուցումների ժամը, այն տառապալից փորձությունները, որոնց կրկին ենթարկվել են ձեր հայրենակիցները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 12-12 v).

180

Եգիպտոսում բրիտանական ռազմարշավային ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մուրբեյը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոյին

Իսմայիլիա, 23-ը փետրվարի 1916 թ.:

Ինչ վերաբերում է հայերին, որոնց դուք մարզում եք Պորտ-Սաիդի գաղթականների ճամբարում, արդյոք դուք գտնո՞ւմ եք, որ այժմ նրանցից ոմանք կամ բոլորն են պիտանի օգտագործվելու համար: Եթե դա այդպես է, կարո՞ղ եմ արդյոք ես ակնկալել, որ ռազմական տեսակետից դուք որևէ առարկություն չեք ունենա ծովափում սուզանավերի կայանները հետախուզելու և այլնի, ինչպես նաև թշնամու երկաթուղային գործողությունները (ինչպես օրինակ՝ Ռաջուի ուղեկամրջի շրջանում) խափանելու համար նրանց օգտագործելուն առնչվող իմ հոգածության հարցում:

(A.C.M., SS S 8).

181

I Ռազմածովային նավատորմի գլխավոր հրամանատար, փոխծովակալ Դարտինգ դյու Ֆուրնեն՝ Ռազմածովային նախարար, դերծովակալ Լակազին

Ճ. թիվ 29: Գաղտնի²:

«Ֆրանսիայի» տախտակամածից, Մալթա, 25-ը փետրվարի 1916 թ.:
(*Սուադեի է Կաբինետը* մարտի 8-ին):

Հայերի օգտագործումը. Ես հասկանում եմ և բաժանում այն մտավախությունները,

1 Այս կոնֆերանսի մասին տե՛ս վերը թիվ 176 փաստաթուղթը:
2 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

որոնք զինված հայերին օգտագործելու շուրջ հայտնել են ծովակալ Մորոյին: Եթե նրանց օգտագործեն իրենց հայրենի երկրում, ապա այդ կարող է հանգեցնել դեռևս Թուրքիայում մնացող ընտանիքների դեմ կիրառվող բռնությունների և կոտորածների: Դա հակադարձ ազդեցություն կգործի չեզոքների գործունեության վրա, որոնք ջանում են վերջ դնել այդ քննադատմանը:

Եթե, ընդհակառակը, այս հայերին օգտագործեն այլ հակառակորդների դեմ, քան թուրքերը, նրանց կողմից, անկասկած, հնարավոր կլինի հանդիպել մերժումի: Աջակցությունը կլինի, ի դեպ, ողորմելի: Նրանց թշնամին թուրքն է, նրանք այլոց չեն ճանաչում, և մենք կզրկվենք այն ծառայություններից, որոնք նրանք կարող են մատուցել լեզվի և երկրի իրենց իմացության շնորհիվ: Հարցն ակնհայտորեն բավական բարդ է և պահանջում է մանրազնին քննություն, որպեսզի տուրք չտանք մի արկածախնդրության, որը կարող է բանկ մատել մեր կողմնակիցների վրա և շրջվել նրանց դեմ: Բայց օրերից մի օր հայերը մեզ կցուցաբերեն մեծ աջակցություն:

(A.C.M., SS Ed 84).

182

Ֆրանսիայի հայերի պրելատ, հայր Վռամշապուհ Քիբարյանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն:

Փարիզ, 2-ը մարտի 1916 թ.:
(*Սուադեի էն Կաբ.* մարտի 3-ին,
Քաղ. վարչ. մարտի 4-ին):

Այսօր, մեր ազգային հերոս Վարդանի տոնի օրը, որն իր զինակիցների հետ պաշտպանելով հայրենիքը և քրիստոնեությունը սասանյան բռնապետությունից ընկավ V դարում, մեր եկեղեցում հանդիսավոր պատարագ է մատուցվել, փառք տալու համար Աստծուն՝ ռուսական փառապանծ գործերի միջոցով մեր հնամենի Էրզրում, Մուշ և Ախլատ քաղաքների ազատագրման առթիվ և ֆրանսիական հերոսական բանակին աստվածային օրհնանքներ ուղղելու համար, որը վսեմ արիությամբ պաշտպանում է Ֆրանսիան և քաղաքակրթությունը բարբարոսության հարձակումից:

Մենք ձեզ խնդրում ենք, պարոն նախագահ, բարեհաճել ընդունելու մեր երախտապարտ հիացմունքի հավաստիքը ֆրանսիական բանակի գործողությունների առիթով և մեր ամենաջերմ ցանկությունները հանուն Ֆրանսիայի՝ մեր հոգևոր հայրենիքի ու իրավունքի վեհանձն մարտիկի վճռորոշ հաղթանակի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 13-14).

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ
Բրիանը՝ Ֆրանսիայի հայերի պրելատ,
հայր Վռամշապուհ Քիրարյանին**

Ն: Փարիզ, 9-ը մարտի 1916 թ.:

Այս ամսի 2-ի ձեր նամակով² ինձ հաշվետվություն տալով այն հանդիսության մասին, որը հայկական եկեղեցում տեղի է ունեցել ձեր ազգային հերոս Վարդանի տոնի օրը, դուք ինձ իրազեկ եք դարձրել այն ցանկություններին, որոնցով այդ արարողության ընթացքում Փարիզի հայկական համայնքը հանդես է եկել համուն ֆրանսիական բանակների հաղթանակի:

Տեղեկացնելով ձեզ այդ հաղորդագրության ստացման մասին, ես շատ եմ ցանկանում շնորհակալ լինել այն զգացումների համար, որոնց հաղորդողի դերը դուք ստանձնել եք: Ես զգացված եմ դաշնակիցների գործին՝ ձեր համայնքի նվիրվածության այս նոր վկայության համար և ձեզնից գոհ կլինեմ, եթե դուք նրան հաղորդեք մեր երախտագիտությունը: (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 15).

**«Լա Ֆեդերալ» ապահովագրական բաժնետիրական ընկերությունը՝
պ. Գառնիկ Աստվածատուրին³**

Ն: Պատճենը: Յյուրիխ, 10-ը մարտի 1916 թ.:

Մենք պատահաբար իրազեկ ենք դառնում, որ օսմանյան կառավարությունը մի շրջաբերական է հրապարակել, որի պատճենը, տեղեկատվության կարգով, ստորև հանձնում ենք ձեզ:

«Թուրքիայում գործող բոլոր ապահովագրական ընկերություններին և այլ վայրեր տեղափոխված հայերի ընթացիկ հաշիվներին վերաբերող Օսմանյան առևտրի նախարարության հրապարակած շրջաբերական:

Ներքին գործերի նախարարության հրամանով, դուք պարտավորվում եք մեզ հանձնել մի ցուցակ, որտեղ նշված կլինեն ձեր ընկերությանը կցված հայերի ներդրումները, լիազորագրերը և ավանդները, որոնք վերաբերում են Ռոդոսթոյի, Ադանայի, Ջեբելի Բերբեկի [sic]⁴, Խոզանի, Ջոզգատի [sic]⁵, Անգորայի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Հալեբի [sic]⁶, Անթալիայի,

1 Ստորագրել է պ. Ժյուլ Կամբոնը:
2 Տե՛ս վերը թիվ 182 փաստաթուղթը:
3 Մարտելում բնակվող (33, փողոց Տիվոլի):
4 Իմա՝ Ջեբելի-Բերբեկ:
5 Իմա՝ Յոզգատ:
6 Իմա՝ Հալեպ:

Գյուենլեքի [sic]¹, Բիլեջիկի, Ավազի, Մերգուֆունի [sic]², Թոխաթի, Սամսունի, Անդուի [sic]³, Տրապիզոնի, Կոնիայի, Մամուրեթ-ուլ Ազիսի [sic]⁴, Իզմիդի [sic]⁵, Ադապազարի, Սիվրի-Հիսարի, Էզհուսշեհիրի [sic]⁶, Կեսարեսի [sic]⁷, Դևելիի, Նիզդեի, Աֆիոն-Գարահիսարի, Ուրֆայի նահանգներին:

Այդ ցուցակները ձեր գործակալների միջոցով կտրվեն նշված նահանգներում լուծարմամբ զբաղվող հանձնաժողովներին, իսկ այդ հանձնաժողովների բացակայության դեպքում ցուցակները պետք է հանձնվեն քաղաքացիական իշխանություններին: Այն նահանգներում, որտեղ դուք գործակալներ չունեք, ցուցակները պետք է հանձնեք ուղղակիորեն մեր նախարարությանը:

Առևտրի և գյուղատնտեսության նախարարության անունից
Խորհրդատու,
Ստորագրված է՝ Մուստաֆա»:

Կոստանդնուպոլիս,
29-ը դեկտեմբերի 1915 թ.:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 16).

**Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի
նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Հ. թիվ 203: Պետրոգրադ, 11-ը մարտի 1916 թ.:

Պ. Ժորժ-Պիկոն ինձ խնդրում է Ձեր գերագնացությանը փոխանցել հետևյալ հեռագիրը:
«Պ. Պալեոլոգը և սրբ Ջորջ Բուշանանը երկ մեզ՝ սրբ Մարկ Մայքսին և ինձ ներկայացրին պ. Սազոնովին: Նախարարի հետ մնալով մեն մենակ, այն գրույցի ընթացքում, որը հետևեց, մենք նրան ներկայացրինք Լոնդոնում տեղի ունեցած բանակցությունների հիմնական ուղղությունները և այն սկզբունքները, որոնց շուրջ երկու կառավարությունները համաձայնության են հանգել: Ձեռք բերված արդյունքներն էլ ավելի լավ ճշգրտելու համար, մենք նրան հանձնեցինք անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով կազմված մի պաշտոնագիր, ինչպես նաև նախատեսվող սահմանները ճշգրտող քարտեզ:

Պ. Սազոնովն այդ առթիվ հայտնեց իր ծայրահեղ զարմանքը: Նա երբևէ չէր կանխատեսել Ֆրանսիայի հիմնավորումը Պարսկաստանի սահմանների մոտակայքում: Նա ցանկացավ այդ մասին խորհրդածել՝ դրա հետևանքները հստակորեն պատկերացնելու համար: Այնուհետև՝ նա սկսեց քննարկել այդ հարցում Կովկասի կառավարության, Գլխավոր շտաբի, նրա հատուկ նշանակության ենթաբաժինների ոչ պաշտոնական տեսակետների մանրամասները և հանգեց դրանք հերթականությամբ ուսումնասիրելու անհրաժեշտ

1 Իմա՝ Գեմլիք:
2 Իմա՝ Մերզիֆոն:
3 Իմա՝ Օրդու:
4 Իմա՝ Մամուրեթ-ուլ Ազիզ:
5 Իմա՝ Իզմիդ:
6 Իմա՝ Էսքի-Շեհիր:
7 Իմա՝ Կեսարիա:

տությանը: Կարելի է կանխատեսել, թե ինչպիսի մանրամասներ է պարունակում նման գործելաձևը:

Առանց ավելի մեծ նշանակություն տալու, քան անհրաժեշտ է, այն խոսելաոճին, որն արդյունք է ծայրահեղ զգացմունքայնությանը և հանպատրաստից փաստարկմանը, այն հուզմունքի ազդեցության տակ, որը նախարարին պատճառեց նրան հանձնված նախագիծը, մենք երկուսս էլ ապշեցի՞նք այն ընդունելությունից, որին արժանացանք, քանզի վերջին հայտարարությունները մեզ թույլ էին տալիս հուսալու բոլորովին այլ ընդունելության: Ըստ իս՝ ակնհայտ է, որ եթե գործեն պ. Սազոնովի մատնացույց արած ձևով, հատուկ նշանակության ենթաբաժինների հետ մեկտեղ ձեռնամուխ լինելով մանրագին քննարկմանը, ապա բանակցությունը ենթակա կլինի ձգձգվելու վտանգին՝ առանց օգտավետ արդյունքների: Մյուս կողմից, իմ անգլիացի գործընկերը խիստ գաղտնաբար ինձ խոստովանել է, որ թվում է, թե իր դեսպանը հակված չէ ռուսների հետ քննարկումներ սկսելու այնպիսի եռանդով, որն անհրաժեշտ է և որոշակիորեն վկայակոչելու այն համաձայնությունը, որը կայացվել է Լոնդոնում: Այսպիսով, անհրաժեշտ կլինի հասնել այն բանին, որ սրբ Ջորջ Բուշանանին ուղարկվեն ավելի ճշգրիտ հրահանգներ, եթե ցանկություն կա շահավետորեն օգտվել, ինչպես երեկ մենք վարվել ենք, 1915 թ. մարտի 4-ին կայսրական կառավարության տված խոստումից և այդ միջոցով հասնել ռուսների հավանությանն այն նախագծին, որը մենք պարտավորվել ենք նրանց ներկայացնել»:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, ff. 18-18 v).

186

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 204:

Պետրոգրադ, 11-ը մարտի 1916 թ., ժ. 17-ին:

Այն զրույցից հետո, որը Փոքր Ասիայի հարցի շուրջ Արտաքին գործերի նախարարի հետ երեկ ունեցան ֆրանսիական և բրիտանական կառավարությունների լիազոր ներկայացուցիչները¹, ես համառորեն դիմեցի պ. Սազոնովին, որպեսզի շուտափույթ և բարեհաճ պատասխան ստանամ:

Նախ՝ պ. Սազոնովը հայտնեց իր մեծ զարմանքը, որը նրան համակել էր, երբ իրագնել էր դարձել, թե Ֆրանսիան խորհրդածում է Դիարբեքիլի շրջանում և Զրդստանում իր գերիշխանությունը հաստատելու շուրջ:

«Երբ Հանրապետության կառավարությունը,-- ասաց նա ինձ,-- մեզ տեղյակ պահեց այն առավելություններին, որոնք ցանկանում էր իր համար ապահովել՝ փոխարենը տալով իր համաձայնությունը, որ մենք առավելություններ ձեռք բերենք Կոստանդնուպոլսում, խոսքը վերաբերում էր միայն Սիրիային և Կիլիկիային: Չեր նոր միջնորդություն ինձ հանկարծակի բերեց: Ես չեմ խոսում ձեր նախագծերի մասին, որոնք վերաբերում են արաբական կայսրության կազմավորմանը: Ես հավանություն եմ տալիս այդ նախագծերին ապրիորի, որովհետև խոսքը վերաբերում է այնպիսի տարածաշրջանների, որտեղ Ռուսաստանն ան-

1 Պ. Ժորժ-Պիկոն և սրբ Մարկ Մայքսը:

միջական հետաքրքրություններ չունի: Բայց պահանջելով Դիարբեքիլի և Զրդստանի գավթումը, դուք առաջադրում եք բացառապես հայկական խնդիր: Դուք գիտեք, թե դա որքան բարդ խնդիր է մեզ համար, քանի որ Կովկասում կան ոչ պակաս, քան 1200000 հայեր և որ մեր բոլոր տարատեսակ ժողովուրդներից՝ դա, հավանաբար, ամենադժվար կառավարելի ժողովուրդն է: Սակայն կայսրական կառավարությունը դեռևս չի քննարկել Հայաստանի ապագա ճակատագրի հարցը և դա այնպիսի մի քննարկում չէ, որը կարող է ավարտվել այսօր կամ վաղը: Ծայրահեղ անհրաժեշտ է խորհրդակցել Կովկասի Գլխավոր շտաբի և վարչության հետ: Այսքանը, ես չեմ կարող հայտնել իմ կարծիքը»:

Այդուհանդերձ, նա ինձ հասկացնել տվեց, որ անձամբ ինքը հակված է թողնելու Հայաստանը թուրքական գերիշխանության ներքո՝ առանձնացնելով Էրզրումը և Տրապիզոնը՝ Ռուսաստանի, իսկ Դիարբեքիլը՝ Ֆրանսիայի համար: Նույնպես անձնական հողի վրա, նա հայտնեց, որ հակված է Պաղեստինը մեզ զիջելու, այն միակ վերապահությամբ, որ Սրբավայրերում հաստատվի միջազգային վարչակարգ:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, ff. 19-20).

187

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 206: Խիստ գաղտնի:

Պետրոգրադ, 12-ը մարտի 1916 թ., ժ. 14.30-ին:

Համաձայն մասնավոր գաղտնի տեղեկության, ես հավաստի եմ համարում, որ պ. Սազոնովն ուսումնասիրում է Զրդստանի փոխարեն Սվազի շրջանը Ֆրանսիային առաջարկելու հնարավորությունը:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, f. 22).

188

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ պ. Երվանդ Աղաթոնին

Ն:

[Պատճենը]:

Փարիզ, 12-ը մարտի 1916 թ.:

Ես ստացա ընթացիկ ամսի 8-ի ձեր նամակը, ինչպես նաև Ամերիկայի նախարարի՝ 75000 ֆրանկի հանձնարարագիրը և այն նամակի պատճենը, որը դուք գրել եք նախարարին:

Դուք ինձ ասում եք, որ խնդրել եք նախարարին փողը փոխանցել հեռագրով և ավելացնում եք, որ նրան խնդրել եք նամակն ուղարկել դիվանագիտական գրազրույթումներն առաքող փոստով, որը դժբախտաբար Կոստանդնուպոլսի հետ չի գործում, և որ դուք վախենում եք, թե նամակը կարող է հափշտակվել: Դժբախտաբար դա ստույգ է և այդ վտան-

1 Պ. Սթովալը:

գից կարելի կլինեն, անկասկած, խուսափել, եթե դուք անտեղի չգրեիք այդ մանրամասն երկար նամակը, որի բովանդակությունը հնարավոր չէր հաղորդել հեռագրով: Այն պահին, երբ նախարարը փողը փոխանցել է հեռագրով, նրան բավական կլինեն ծածկագրված ճեպագրում (քանզի նա պետք է, անտարակույս, ծածկագիր ունենա) արտացոլել իմ անձնական ճեպագրի էական մասը և ասել, որ գումարի մեկ երրորդ մասը պետք է բաշխվի Հալեպում Ամերիկայի հյուպատոսի՝ միջոցով, իսկ երկու երրորդը՝ հանձնվի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին²: Ինչ վերաբերում է իրավիճակին ընդհանուր առմամբ առնչվող տեղեկություններին, որոնք դուք պահանջել եք, դրանք իհարկե մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մեզ համար, բայց կարող են դառնալ մեկ այլ նամակի նյութ, առանց այդ հարցն առնչելու փողի առաքմանը, որը մենք հենց նոր ենք արել: Ես կարծում եմ, ի դեպ, որ Ամերիկայի նախարարը պետք է վարվի հենց այս ձևով, այն է՝ փողի հանձնմանը վերաբերող իր ճեպագրում ճշգրտի դրա գործածությունն ու բաշխումը Հալեպի հյուպատոսի և պատրիարքի միջև:

Ես շնորհակալական նամակ կգրեմ Ամերիկայի նախարարին, որը ձեզ կուղարկեմ երկու կամ երեք օրից, որպեսզի դուք կարողանաք այն նրան հանձնել անձամբ:

Ես Ամերիկայի մեր հայրենակիցներից մի շատ հետաքրքիր նամակ ստացա, որով ինձ հայտնում էին, որ Վաշինգտոնի պետական Դեպարտամենտի միջոցառությամբ իրենց հաջողվել է հաղորդակցվել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի հետ, և որ պատրիարքը գաղտնաբար նրանց է ուղարկել իր հանձնարարությունները, որոնց պատճենը ես ձեզ եմ հանձնում սրան կից և որն, անկասկած, դուք կընթերցեք հետաքրքրությամբ: Դուք կտեսնեք, որ նա մեզ, մասնավորապես, խորհուրդ է տալիս ձեռնպահ մնալ որևէ ցուցադրական քայլից, որը կարող է թուրքերի համար նոր վրեժխնդրությունների առիթ ծառայել, մի բան, որից մենք, ի դեպ, միշտ խուսափել ենք: Դժբախտաբար մեր բոլոր հայրենակիցները չէ, որ այդ հասկանում են և շարունակում են անգոյություններ թույլ տալ, որոնց համար ես միայն զոջում եմ: Ես վստահ եմ, որ նրանց խանգարելու համար դուք ձեր կողմից կգործադրեք բոլոր ջանքերը: Ահա թե ինչու ես ցանկություն ունեցա ձեզ հաղորդել մեր պատրիարքի հանձնարարությունները, որպեսզի դուք կարողանաք հիմնվել դրանց վրա, պահելով դրանք, բնականաբար, գաղտնի, ինչպես պատրիարքն է իր հեռագրում հանձնարարում:

Հավատ տաձեք, իմ թանկագին Աղաթոն, իմ լավագույն զգացմունքների հանդեպ:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 17-17 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

Պետական Դեպարտամենտը՝ Վորքեստերի հայերի պրելատ, պատվելի} հայր} Արսեն Վեուուն

Ն: Պատճենը: Վաշինգտոն, 8-ը փետրվարի [1916 թ.]:
Սըր, սույնով ձեզ է փոխանցվում Կոստանդնուպոլսի ամերիկյան դեսպանի այնպիսի մի տե-

1 Պ. Ջաքսոնը:
2 Ն {որին սրբազնություն}ն Ջավեն Տեր-Եղիայանը:

ղեկություն պարունակող հեռագրի վերաշարադրանքը, որը հայոց պատրիարքը՝ պահանջում է ձեզնից փոխանցել՝ Թուրքիայից դուրս ապրող հայերի համար: Հեռագրի վրա նշված է՝ «խիստ գաղտնի», որը, հավանաբար, նշանակում է, թե հայոց պատրիարքը ցանկություն ունի հանրությունից գաղտնի պահել, որ այդ իրահանգներն անձամբ իրենից են ելնում:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 18).

II

Պ. Մորգենթաուի հեռագրի ամփոփումը

Պատճենը: Ավաա:

1916 թ. հունվարի 26-ի թվակիր հեռագրով, Թուրքիայում ամերիկյան դեսպանը հավաստում է, որ համաձայն հայոց պատրիարքի պահանջի՝ Միացյալ Նահանգներում ապրող հայերին հարկ է հաղորդել հետևյալը.

1/ Նրանք պետք է, հնարավորության սահմաններում, առատաձեռնորեն աջակցեն օգնության այն դրամական միջոցներին, որոնք բաշխվելու են միսիոներների միջոցով և այն դրամական միջոցներին, որոնք բաշխվելու են պատրիարքարանի միջոցով՝ պատրիարքարանի և հայ ժողովրդի միջև ներքին կապերը պահպանելու նպատակով: Դրամական միջոցները կարելի է պատրիարքարանին հանձնել՝ Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան դեսպանության միջոցով:

2/ Այլ երկրներում բնակվող հայերը պետք է ձեռնպահ մնան Թուրքիայի հայերի ապահովությունը և կյանքը վտանգի ենթարկելու բնույթ կրող հրապարակային հայտարարություններից ու ցույցերից:

3/ Աշխարհում ցրված հայերը պետք է մշտապես դիմեն Թուրքիայի դաշնակիցների և չեզոք երկրների մարդասիրական զգացմունքներին՝ Թուրքիայի հայերի կյանքն ապահովելուն աջակցելու համար, մինչ կրկին վրա հասնեն խաղաղ ժամանակները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 19).

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 210: Գաղտնի: Պետրոգրադ, 13-ը մարտի 1916 թ., ժ. 17-ին:

Կայսրն ինձ ընդունեց կեսօրին Յարսկոյե Սելոյում: Նա ինձ հայտնեց Վերդենի ճակատամարտի հետ կապված իր «բուռն հետաքրքրության» և մեր բանակի հանդեպ տաժած հիացմունքի մասին: Էրզրումում գրավված թուրքական դրոշները, որոնք հենց այդ նույն պահին նրան ներկայացրին, ինձ առիթ տվեցին նրան հավաստելու, որ ֆրանսիական հա-

1 Ն {որին սրբազնություն}ն Ջավեն Տեր-Եղիայանը:

սարակական կարծիքն, իր հերթին, գնահատում է այն հաջողությունների ամբողջ կարևորությունը, որոնց ռուսական բանակը հասել է Ասիայում:

Կրկին անդրադառնալով Վերդենի ճակատամարտին, նա ինձ ասաց.

«Գեներալ Շոֆրի սառնասրտությունը և ճարակությունը, ինչպես ինձ հավաստում են, նրան թույլ են տվել խնայել իր պահեստային ուժերը: Այսպիսով, ես կարծում եմ, որ այս պահից հինգ կամ վեց շաբաթ անց մենք կկարողանանք գրոհ ձեռնարկել բոլոր ռազմաճակատներում միաժամանակ: Դժբախտաբար ձյունը, որը մի քանի օրից ի վեր անընդմեջ թափվում է, թույլ չի տալիս ապավինել ավելի սեղմ ժամկետի: Բայց այն օրը, երբ իմ բանակը կարողանա տեղից շարժվել, վստահ եղեք, որ նա հարձակման կանցնի, հնարավորության սահմաններում, ամենամուղեգին ձևով»:

Ես պատասխանեցի, որ Վերդենի ճակատամարտն, իմ կարծիքով, պատերազմի ընթացքում նշանավորում է ճգնաժամային պահ, և որ գործողությունների վճռորոշ փուլը չի հասպաղի հասնել: Ես դրանից եզրակացրի, որ դաշնակից կառավարությունները պետք է շտապեն կարգավորել միմյանց միջև դիվանագիտական նշանակալից հարցերը, որոնց լուծումը նրանք մտադիր են պարտադրել այն ժամանակ, երբ ինչի հաշտության ժամը:

«Ահա թե ինչն¹,- շարունակեցի ես,- Ձերո՞ւմ մեծության ամբողջ ուշադրությունը ես կրավիրում եմ այն համաձայնության վրա, որը ֆրանսիական ու բրիտանական կառավարությունները հենց նոր են կայացրել Փոքր Ասիայի շուրջ և որի մասին պ. Սագոնովը վաղը ձեզ հաղորդելու է: Ես չեմ կասկածում, որ Հանրապետության կառավարության օրինական պահանջները ձեր կառավարության կողմից քննարկվելու են ամենալիբերալ ոգով»:

Եվ ես նրան ներկայացրի համաձայնության ընդհանուր գծերը: Նա ինձ խսկույն և երանալից Հայաստանի ապագա կազմավորման հարցում:

«Սա ամենաբարյ խնդիրներից է,- ավելացրեց նա,- որը ես դեռևս չեմ քննարկել իմ նախարարների հետ: Անձամբ ես չեմ երազում որևէ նվաճման մասին Հայաստանում, բացի Էրզրումից և Տրապիզոնից, որոնց տիրանալը Կովկասի համար ռազմավարական անհրաժեշտություն է: Ի դեպ, ես չեմ վարանում ձեզ խոստանալ, որ քննարկման ընթացքում հարցին կնուտեման լիբերալ դիրքերից, մոտեցում, որը Ֆրանսիան պետք է Ռուսաստանի նկատմամբ նրան զիջելով Կոստանդնուպոլիսը, և որի համար ես նրան խիստ երախտապարտ եմ»:

Ես կրկին համառեցի վճռի հրատապության հարցում.

«Հաշտության պահին դաշնակիցները վերին աստիճանի գորեղ կլինեն Գերմանիայի համեմատությամբ, եթե նրանք նախօրոք վճռեն բոլոր հարցերը, որոնք հղի են նրանց տարանջատելու հեռանկարով: Կոստանդնուպոլսի հարցը, Պարսկաստանի հարցը, Տրանսիլվանիայի հարցը, Ադրիատիկի հարցը՝ այս պահից ի վեր լուծված են: Շտապենք լուծել Փոքր Ասիայի հարցը»:

Ինձ թվաց, որ կայսրը զգայուն գտնվեց այս դատալուծության նկատմամբ և ինձ վստահեցրեց, որ հաջող օրն ինքը պահանջողովի պ. Սագոնովի հետ իր գրույցի ընթացքում: Նա երկարաձեգ ընդունելությունը մի փոքր ավելի, վերիլիչելով այս պատերազմի ծանր ժամերը: Նրա վերջին բառերից էին.

«Նա կարծում եմ, որ Ֆրանսիան չի վարանի մեծ փոխհատուցումներ ստանալ գերմանական տարածքից»:

(A.M.A E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, ff. 23-24 v).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Ռազմածովային նախարար, դերծովակալ Լակազին

Ճ. թիվ 638:

Փարիզ, 15-ը մարտի 1916 թ.:

(Ստացել են Կար. մարտի 19-ին, Գ {լիսավոր} շ {տարի} 4-րդ ենթաբաժինը մարտի 23-ին):

Ես պատիվ ունեմ այս ծրարով ձեզ փոխանցել այն նամակի պատճենը¹, որն իմ Դեպարտամենտին է հղել Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարարը՝ Մուսա լեռից տեղափոխված և Պորտ-Սաիդում տեղավորված մարտունակ հայերին իբրև մարտիկների օգտագործելու հարցի առնչությամբ:

Ինձ թվում է, որ պ. Դեֆրանսի եզրակացություններն արժանի են մեր հավանությանը, քանզի լավագույն ձևով են պատասխանում այն հնարավոր դիպվածներին, որոնք կարելի է կանխատեսել մտքերի այս շարանում: Իմ կարծիքով, իրոք որ, բարձր հրամանատարության իրավասությունների շրջանակներում է, եթե նա այդ նպատակահարմար է գտնում, հայերի արիությունը և ընդունակությունները՝ հանուն ընդհանուր շահերի լավագույն ձևով օգտագործելը, առանց կանգ առնելու այն բանասարկությունների առջև, որոնց այս դժբախտ մարդիկ միշտ հակված են տրվելու:

(A.C.M., SS Ed 125).

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն. թիվ 214: Գաղտնի:

Պետրոգրադ, 15-ը մարտի 1916 թ., ժ. 14.30-ին:

Պատասխան ձեր թիվ 436 և 438 հեռագրերին²:

Արտաքին գործերի նախարարը հենց նոր ինձ հայտնեց, որ կայսրական կառավարությունը հավանություն է տալիս այն համաձայնությանը, որը կայացվել է Փարիզի և Լոնդոնի նախարարների խորհուրդների միջև Փոքր Ասիայի հարցի շուրջ, բացառությամբ Քրդստանի հարցի, որը, ինչպես նաև Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի տարածաշրջանները, Ռուսաստանը ցանկանում է զավթել: Դրա փոխարեն, պ. Սագոնովը Հանրապետության կառավարությանն առաջարկում է ֆրանսիական գերիշխանության ներքո դնել Դիարբեքլիի, Խարբեքլիի, Սվազի և Ագիզիեի տարածաշրջանները:

Ստանալով այս առաջարկությունը, ես պարզորոշ մատնացույց արեցի Հանրապետության կառավարության նախնական պահանջը:

1 Փետրվարի 10-ի. վերն արտատպվել է թիվ 175 փաստաթղթում:
2 Արտատպված չեն:

Ես վատահեղի սկզբնաղբյուրից գիտեմ, որ կայսրական կառավարությանը մի անգլիացի լիազոր ներկայացուցիչ է դրդել դեպի այն նոր համակցությունը, որի վրա նա կանգ է առել: Այն քայտեզի վրա, որը պ. Սազոնովն ինձ ցույց տվեց, և որը նա երեկ կայսրին է հանձնել, կային սրբ Մարկ Սայքսի ձեռագիր ծանոթագրությունները: Բրիտանական կառավարությունն այսպես է ըմբռնել իր պարտականությունը, որը հանգում է ռուսական կառավարության առջև՝ Հանրապետության կառավարության հետ իր կատարյալ համաձայնությունը հավաստելուն:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, ff. 25-25 v).

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանություն գործուղված պ. Ժորժ-Պիկոն՝
Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին**

Ն:

Պետրոգրադ, 17-ը մարտի 1916 թ.:

Մեր բանակցություններն անգլիացիների հետ գոհացուցիչ նախապայմաններով զրեթե ավարտին հասցնելուց հետո, Խորհրդի նախագահը խնդրեց ինձ մեկնել Պետրոգրադ՝ ռուսների համաձայնությունը ձեռք բերելու համար: Եվ ահա թե ինչպես է ընթանում իմ այցը Ռուսաստանում: Բանակցություններն, ի դեպ, առաջ ընթացան գերազանց ձեռքով և եթե Փարիզից ինձ ուղարկեն այն պատասխանը, որն ակնկալում եմ, ես կկարողանամ հաջորդ շաբաթ վերադառնալ Լոնդոն, գոհ լինելով ձեռք բերված արդյունքներից: Կմնա ստանալ արաբների համաձայնությունը կայացված գործարքին և համոզել նրանց գործելու թուրքերի դեմ: Ինձ չի թվում, որ այդ ամենամիակ բարդության առաջադրանք է և մինչ նպատակին հասնելը, ես կանխատեսում եմ դեռևս շատ դժվարություններ: Բայց այս գործում կառավարությունն իմ նկատմամբ ցուցաբերել է այնպիսի վստահություն և ընձեռել այնպիսի ազատություն, որ ես հաջողության հասնելու մեծ հույսեր ունեմ:

Նախքան Լոնդոնը թողնելը, ես առաջադրեցի այնպիսի մի նախագիծ, որը կազմավորում էր երկու տարածաշրջաններ ընդգրկող ընդարձակ Ֆրանսիական Սիրիա: Դրանցից մեկն ամբողջությամբ զիջվում էր Ֆրանսիային իբրև տիրույթ, մյուսը՝ մնում իբրև արաբական կայսրության անքակտելի մաս, էմիրների մոտ գտնվող ֆրանսիացի գործակալներով հանդերձ և մեր տնտեսական ու ֆինանսական մենաշնորհի հաստատմամբ: Առաջին տարածաշրջանը սկսվում էր Սեն-ժան-դ'Ալբրի հյուսիսից, ընդգրկելով Լիբանանը, Անդրլիբանանը*, Կիլիկիան՝ մինչ Ամամուրի հրվանդանը: Այնուհետև՝ սահմանները ձգվում էին Տավրոսով և Անդրտավրոսով, անցնում Դարենդի հարավով, մասամբ՝ Արդանա-Մադենի հյուսիսով և Բիթլիսի ու Վանի հարավով՝ մինչ Պարսկաստանի սահմանը: Սահմանները թողնում էին Պարսկաստանն արևմտյան կողմում՝ Մերգա-Վարի գծի վրա, ձգվում Ամադիայով, Մարդինով, Ուրֆայով, Բիրջիկով, Քիլիսով և հասնում Լիբանանին:

Երկրորդ գոտին սկսվում էր Ալ Դադի հյուսիսից: Նրա սահմանը ձգվում էր Փոքր Զաբով, կտրում անցնում Եփրատը Վերդիի [sic] մոտ, հարավից շրջանցում Հորանը՝ վարելահողերի սահմանագծում և վերջնակետին հասնում Տիբերիադ լճի մոտ:

Անգլիացիները ձեռք կբերեն Իրաքը՝ Բասորահով և Բաղդադով հանդերձ, ինչպես նաև

* Նկատի ունի Սիրիայի հարավ-արևմտյան տարածաշրջանը: - Ծ. թ.:

մեր գոտուց հարավ գտնվող պատասխարման գոտին և Կայֆան* իբրև ռազմավարական գծի վերջնակետ: Պաղեստինը դրվում էր միջազգային վարչակարգի ենթակայության ներքո, որը պետք է հաստատվեր: Իմ կարծիքով, այստեղ գումարված կոնֆերանսների ընթացքում այս նախագիծը ենթարկվել է հիմնարար փոփոխության և բարելավման:

Եթե ռուսները, ընդհանուր առմամբ, հավանություն են տվել Լոնդոնում կայացված համաձայնությանը, նրանք ամողոր ղիմադրություն են ցուցաբերել մեր հաստատմանը Բիթլիսի ու Վանի հարավում և Քրդստանի նեստորյան շրջանում: Այսպիսով, մենք պետք է զիջենք: Բայց դրա փոխարեն, մեզ մեծ փոխհատուցումներ են հատկացվել Ռումանական Հայաստանում** և մեր տիրույթները կարող են ձգվել մինչ գրեթե Կեսարիա՝ ընդգրկելով Սվազը և Խարբերդը: Քանի որ այս ամենն արվել է առանց Փարիզից ստացված որևէ հրահանգի, ես, ի դեպ, չզիտեմ, թե այդ մասին ի՞նչ կմտածեն: Հավանություն ստանալու համար, ես հարկ կունենամ, հավանաբար, համառելու: Ի դեպ, ես վճռել եմ դիմել դրան: Ստիպված կլինենք վավերացնել այս փոփոխությունները Լոնդոնում և պաշտոնական ստորագրություններ փոխանակել: Այս ամենը դեռևս նախնական բնույթ է կրում և կարևոր է, որ ոչ մեկը Եզիպտոսում, մասնավորապես, հայերի շրջանում, չկարողանա այդ մասին կասկածներ տածել:

Դուք կռահում եք, թե ես ինչպիսի շահագրգռվածություն եմ դրսևորել այս գործում, որի պատճառով ուղղակիորեն առնչվել եմ Հանրապետության նախագահի և նախարարների հետ: Այժմ, իմ երազած Սլիբիան սկսում է ձևավորվել, և ես կանխատեսում եմ այն պահը, երբ այն կգտնվի իրականության վերածվելու ուղու վրա:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Defrance, carton 1).

**Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարության
հաղորդագրությունը Ֆրանսիայի դեսպանությանը**

Հուշագիր

[Պատճենը]:

Պետրոգրադ, 4/17-ը մարտի 1916 թ.:

Քանի որ Փոքր Ասիայում և Արաբիայում տարբեր գոտիներ ստեղծելուն վերաբերող անգլո-ֆրանսիական նախագիծը հանձնվել է այդ նպատակով գործող հանձնաժողովի քննարկմանը, դրան առնչվող կարծիքների փոխանակությունը ներկայումս պետք է հանգի ընդհանուր սկզբունքների քննարկմանը:

Այսպիսով.

1/ Ռուսական կառավարությունը պետք է պատրաստ լինի հայտարարել իր կատարյալ անշահախնդրությունը՝ Ամադիա-Իբն Օմար-Դիարբեքիր-Մամսատ-Մարաշ-Ադանայով անցնող գծից հարավ ընկած տարածաշրջանի նկատմամբ և առանց դժվարության ընդունել յուրաքանչյուր համաձայնություն, որն այս առթիվ կարող են կայացնել Ֆրանսիան և Անգլիան:

* Իսրայելում գտնվող Հայֆա քաղաքի նախկին անվանումը: - Ծ. թ.:

** Խոսքը վերաբերում է Կիլիկիային: - Ծ. թ.:

2/ Նա համառոտեմ պնդում է Բիթլիսի անցումները և Ուրմիա լճի տարածաշրջանը ուսական գոտում ընդգրկելու աներաժեշտության վրա և դրա փոխարեն առաջարկում Ֆրանսիային զիջել՝ Սվազ-Խարբերդ-Կեսարիայի միջև ընկած Փոքր Հայքի տարածքը:

3/ Ինչ վերաբերում է Պաղեստինին, ապա ուսական կառավարությունը կհարի յուրաքանչյուր նախագծի, որն ընդունակ է Սուրբ հողում գտնվող բոլոր ուղղափառ հաստատությունների համար ապահովել ժամերգության անարգել կատարումը, ինչպես նաև ձեռք բերված իրավունքների և արտոնությունների պահպանումը և որևէ սկզբունքային առարկությանը հանդես չի գա երկրում իսրայելցի նորաբնակների ներթափանցման դեմ:

4/ Առանց ասելու պարզ է, որ Ռուսաստանի համաձայնությունը նախորդ կետերին պայմանավորված է Կոստանդնուպոլսին և նեղուցներին վերաբերող՝ Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ նրա համաձայնագրի կենսագործումով:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, f. 27)

**Եգիպտոսի հայերի պրելատ, Նոթին սրբազնություն}ն
Թորգոմ Քուշադյանը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի
հրամանատար, փոխծովակալ Մորոյին**

Ն. թիվ 3010:

Կահիրե, 17-ը մարտի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ ներկայացնել սրան կից այն նամակը, որը Հայկական պատվիրակության նախագահ, Նորին գերազանցություն Պողոս Նուբար փաշան իմ միջնորդությամբ ձեզ է հղում, որը ես հենց այսօր եմ ստացել:

Ինչպես ձեզ խոստացել էի իմ վերջին այցելության ժամանակ, որը պատիվ ունեցա անել Պորտ-Սաիդում, ես նրան այնուհետև զրեցի, հարցնելով, թե ի՞նչ է այժմ նա մտածում Պորտ-Սաիդում գտնվող և զենք կրելու ունակ մեր գաղթականներին օգտագործելու մասին, այն է՝ արդյոք նա պետք է կազմավորի առանձին հայկական ջոկատներ, թե կգերադասի նրանցով համալրել դաշնակիցների զորքերը:

Նա հենց նոր այդպես էլ վարվել է, ինչը բխում է իմ հիշատակած նամակի առթիվ գրված նրա պատասխանից, ձեզ ուղղակիորեն ներկայացնելով իր կարծիքն այդ հարցում, որը միաժամանակ համընկնում է իմ կարծիքին [sic]:

(A.C.M., SS S a 47).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար
փաշան՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի հրամանատար,
փոխծովակալ Մորոյին**

Ն:

Փարիզ, 8-ը մարտի 1916 թ.:

Նոթին} 2 {նորություն}, Նոթին} սրբազնություն, Եգիպտոսի հայերի եպիսկոպոս

Թորգոմն ինձ գրում է, որ այն այցելության ընթացքում, ուր նա Պորտ-Սաիդում ձեզ է կատարել, դուք ցանկություն եք հայտնել իմանալու նրա և մեր ազգային կոմիտեի կարծիքն այն մասին, թե ինչպե՞ս պետք է օգտագործվեն ձեր հրամանատարության ներքո գտնվող սպաների բարեհաճ և ազնվաբար օգնության շնորհիվ ռազմական ուսուցում ստացող հայերը, գլխունալու, թե արդյոք նրանք պետք է կազմավորեն հատուկ ջոկատներ, թե՞ գերադասելի է նրանց ցրել Ֆրանսիական զնդերում:

Ինչպես ես ձեզ պատիվ եմ ունեցել ներկայացնել, պարոն ծովակալ, մենք՝ հայերս, այժմ մեծ անգուշություն կգործենք, կրկին կազմավորելով հայ կամավորների նոր տարանջատ ջոկատներ, երբ մենք տեսել ենք այն հետևանքները, որոնց հանգեցրել է Հայաստանում մեծ ջոկատների առաջին կազմավորումը, որը թուրք կառավարիչներն օգտագործել են դաժան վրեժխնդրությունների համար: Նրանք չեն զլանա ևս մեկ անգամ միևնույն ձևով գործել, և մենք դրանով ամենասարսափելի վտանգները կենթարկենք կենդանի մնացած դժբախտ հայերին, որոնք՝ Թուրքիայի հայկական նահանգներում սուկ իբրև պատանդներ, դեռևս գտնվում են նրանց տիրապետության ներքո: Միակ վճիռը, որը հարկ է կայացնել միակը, որը պարտադրվում է այն է, որ բոլոր զենք կրելու ունակ հայերն ընդգրկվեն դաշնակիցների զորքերի կազմում և նրանց ռազմարշավային կորպուսների մասը կազմեն: Ի դեպ, սա նրանցից մեծ օգուտ քաղելու լավագույն եղանակն է, և եթե օրերից մի օր Փոքր Ասիայում դեսանտ ափ դուրս բերվի, նրանք կարող են խիստ օգտակար լինել լեզվի և երկրի իրենց իմացությամբ:

Ես բաժանում եմ, այսպիսով, Նորին սրբազնություն Թորգոմի կարծիքը, և ինչպես նա ձեզ այդ մասին իրազեկ է դարձրել, Նորին սրբազնություն կաթողիկոսի և իմ այն բոլոր հայրենակիցների համաձայնությամբ, որոնք իրենց երկրի բուն շահերի համար պատասխանատվություն են կրում և մտախոհված են դրանցով, ես չեմ վարանում ձեզ հայտնել, որ մենք ցանկանում ենք ձեր հոգածությամբ ուսուցում ստացած բոլոր հայերին տեսնել ձեր դրոշմների ներքո ծառայելու, ցրված ձեր զնդերում, բայց ոչ մի դեպքում՝ առանձին հայկական ջոկատներ կազմավորելու:

Շուսապ օգտվելով ներկայացված առիթից՝ ևս մեկ անգամ ձեզ վկայելու համար մեր ամենախորին և անհողողոլ երախտագիտության հավաստիքն այն ամենի համար, ինչ դուք արել եք և շարունակում եք անել ի նպաստ հայերի, ես ձեզ խնդրում եմ ընդունել, պարոն ծովակալ, իմ շատ խորին հարգանքի մասին վկայող զգացմունքների նոր դրսևորումը: (A.C.M., SS S a 47).

**Եգիպտոսում բրիտանական ռազմարշավային ուժերի գլխավոր
հրամանատար, գեներալ Մուրբեյը՝ Միջերկրական ծովի
3-րդ էսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերծովակալ դը Սպիտզին**

Ն. թիվ I.168/16: Գաղտնի:

Իսմայիլիա, 22-ը մարտի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ կատարելապես համաձայն եմ այն նախագծի ազնվաբար սկզբունքների հետ, որը կազմվել է ու ներկայացվել Ֆրանսիական և անգլիական տեղեկատվական բյուրոների սպաների կողմից և նպատակ ունի Միջասիայում ափ

դուրս բերել մի խումբ հայերի: Պայմանագրի մանրամասները, որոնք հարկ է նախապատրաստել և համաձայնեցնել խմբի ղեկավարի հետ, որքան ես հասկանում եմ, դեռևս ենթակա են այնպիսի փոփոխությունների, որոնք դուք նպատակահարմար կգտնեք:

Երբ դուք ի վիճակի լինեք իրականացնելու այս նախագիծը, ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ, եթե բարեհաճեք ինձ տեղեկացնել այդ մասին:

(A.C.M., SS S 8).

196

**Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝
Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգին**

Ճ. թիվ 118:

Փարիզ, 23-ը մարտի 1916 թ.:

Հայերի՝ Էջմիածնի (Վաղարշապատի) կաթողիկոսն ինձ է հղել մի նամակ¹, որի պատճենը դուք կգտնեք սրան կից, և որտեղ նա ինձ է հայտնում այն ցանկությունները, որոնք փայփայում է հանուն դաշնակից տերությունների բանակների հաղթանակի:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք ապահովեք սրան կից Նորին սրբազնություն Գևորգ V-ին ուղարկվող ծրարի փոխանցումը, որը պարունակում է իմ պատասխանը նրա հաղորդագրությանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 22).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ.
Արիստիդ Բրիանը՝ Ամենայն հայոց գերագույն պատրիարք և կաթողիկոս,
Նորին սրբություն, Նորին սրբազնություն Գևորգ V-ին**

Ն:

Փարիզ, 21-ը մարտի 1916 թ.:

1915 թ. հոկտեմբերի 5/18-ի իր նամակով ինձ տեղյակ պահելով, որ ինքը բարեհաճել է լիազորել Պողոս Նուբար փաշային՝ հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության համար Հանրապետության կառավարությանը ներկայացնելու իրեն, Ձերդ սրբությունը կամեցել է ինձ հայտնել այն ցանկությունները, որոնք տաժում է դաշնակից տերությունների բանակների հաղթանակի համար:

Հանրապետության կառավարությունը երախտագիտությամբ է ընդունել մեծ համակրանքի այս վկայությունը, որի դրսևորումն այն պահին, երբ Սուրբ Էջմիածնի առաքելական նստավայրը ենթարկվել է մեծաթիվ դաժան փորձությունների, կարող է միայն առավելագույնս գնահատվել այն երկրների կողմից, որոնք այս պահին միասնաբար պայքա-

րում են հանուն իրավունքի, արդարության և մարդկության պատվի գործի:

Ձերդ սրբությանը հայտնի է, թե ինչպիսի վշտալից հուզումներով է Ֆրանսիան բաժանել քաղաքակիրթ ժողովուրդների դժգոհությունը, երբ մեզ է հասել այն հալածանքների լուրը, որոնց նոր գոհերն էին դարձել Թուրքիայում ապրող հայերը: Ամեն անգամ, երբ ներկա հանգամանքներում Հանրապետության կառավարությունը հնարավորություն է ունեցել արգասավոր ձևով նրանց վկայել իր հոգատարությունը, նա ջանացել է նրանց օգնության հասնել և նրանց դժբախտ ճակատագրի դաժանությունը մեղմացնել: Ձերդ սրբությունը կարող է վստահ լինել, որ իր դաշնակիցների համաձայնությամբ, ելնելով միևնույն զգացումներից, նա կքննարկի, այն օրինական հատուցումների հարցը, որոնք պետք է հատկացվեն հայ ժողովրդին, երբ իրադարձությունները թույլատրեն այդ անել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 20-21).

197

**Եգիպտոսի հայերի պրելատ, Ն{որին սրբազնություն} և
Թորգոմ Քուշադյանը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի
հրամանատարի ժպ, դերժովակալ դը Սպիտզին**

Ն. թիվ 3128:

Կահիրե, 25-ը մարտի 1916 թ.:

Ես հենց նոր ստացա պ. ժովակալ Մորոյի մարտի 20-ի թվակիր նամակը, որով նա ինձ տեղեկացնում է, որ իր մեկնելու պատճառով, ձեզ է փոխանցել Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ, Ն{որին} գ{երագանություն} Պողոս Նուբար փաշայի՝ Պորտ-Սաիդի հայ կամավորների օգտագործմանը վերաբերող նամակը:

Ես օգտագործում եմ այս առիթը ձեզ հայտնելու իմ ամենամակեղծ ցանկությունները հանուն ձեր նոր առաքելության ի կատար ածման և ելնելով մեր դժբախտ հայրենակիցների շահերից, որոնք շատ դաժանորեն են տառապել, ինձ թույլ եմ տալիս ձեր բարեհաճ ուշադրությունը հրավիրել ձեզ հղված հաղորդագրության արտահայտությունների վրա:

Ինձ հայտնել են, որ նախատեսվում է այս կամավորների մոտալուտ մեկնումը, և ես համարձակվում եմ մեծապես հուսալ, որ նրանք կօգտագործվեն միայն այնպես, ինչպես այդ ներկայացվել է Ազգային պատվիրակության նախագահի նամակում, այն է՝ կընդգրկվեն դաշնակիցների զորքերում և ոչ թե կամավորական առանձին ջոկատներում, մի բան, որը կհանգեցնի ծանր և սարսափելի հետևանքների՝ դեռևս Թուրքիայում գտնվող կենդանի մնացած դժբախտ հայերի համար, որոնք, թուրքերի ձեռքում իսկական պատանդներ են:

Այսպիսով, ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք ինձ տեղյակ պահեք այն շարունակությանը, որը կտրվի օրինական երկյուղներից ծնունդ առած այս խնդրանքին:

Ես կրքոտությամբ օրհնում եմ, պարոն ժովակալ, ձեր և բոլոր նրանց ազնվաբար ջանքերը, ովքեր հանուն իրավունքի և ազատության գործի հաղթանակի աշխատում են ձեր ենթակայությամբ ու խնդրում են ձեզ ընդունել հարգանքի իմ խորին հավաստիքը:

(A.C.M., SS S a 47).

1 Ստորագրել է պ. դը Մարտերին:

2 Տե՛ս վերը թիվ 129 փաստաթուղթը:

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 254: Գաղտնի:

Պետրոգրադ, 26-ը մարտի 1916 թ., ժ. 18.30-ին:

Պատասխան ձեր թիվ 484 հեռագրին:

Կատարյալ բարեկամական գրույցի ընթացքում ես Արտաքին գործերի նախարարին ներկայացրի այն տարբեր նկատառումները, որոնք ձեզ պիտի են ցանկություն հայտնել ընդգրկելու Պաղեստինը Ֆրանսիական Սիրիայի կազմում:

Որոշ տարակուսանքներ հայտնելով Անգլիայի հանդեպ՝ նա համաձայնվեց դրան, իբրև վերջերս սիրիական տարածաշրջանի հարցում՝ ֆրանս-անգլիական համաձայնության պայմաններին տրված հավանության շարունակություն: Այդժամ, ես նրան առաջարկեցի հետևյալ բանաձևը.

«Եթե Հանրապետության կառավարությունը Պաղեստինը Ֆրանսիական Սիրիայի կազմում ընդգրկելու շուրջ ստանա բրիտանական կառավարության համաձայնությունը, ապա ռուսական կառավարությունն այդ հարցում առարկություն չի ունենա»:

Պ. Սազոնովն ընդունեց այդ բանաձևն այն միակ պայմանով, որ Սրբավայրերի համար հաստատվի միջազգային վարչակարգ:

Նա ինձ խոստացավ, վերջապես, գաղտնի պահել մեր համաձայնությունը:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, ff. 30-30 v).

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 276: Գաղտնի:

Պետրոգրադ, 1-ը ապրիլի 1916 թ., ժ. 16.30-ին:

Կայսրության զինվորական և ծովային իշխանությունները ներկայումս քննարկում են բռնագրավումների հարցը, որոնք Ռուսաստանը պետք է իրականացնի Փոքր Ասիայում:

Հավաստի սկզբնաղբյուրից ես տեղյակ եմ, որ նրանք համառորեն ձգտում են, որպեսզի Սև ծովի առափնյա շրջանը բռնագրավվի ներառյալ Սինոպը, այն է՝ մինչև Դրինի բարձունքը, մինչև այն կետը, ուր Սև ծովը շատ ավելի է նեղանում:

Այսպիսով, մեր՝ Դիարբեքիր-Սվազ-Սամսուն երկաթուղին վերջնակետին կհասնի ռուսական տարածքում և Թուրքիան էլք կունենա դեպի Սև ծով մինիայն 400 կիլոմետրի հասնող երկարությամբ՝ Ինջե հրվանդանի և Սաքարիայի գետաբերանի միջև:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, Paléologue, tome 3, f. 31).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոբին

Հ. թիվ 231: Գաղտնի:

6-ը ապրիլի 1916 թ.:

Դեսպանության խորհրդական պ. դը Ֆլորիան իբրև գաղտնիք տեղեկացել է, որ մտահոգված Հայաստանում թուրքերի կուտակումից՝ ռուսական կառավարությունը բրիտանական կառավարությունից պետք է պահանջած լինի Ալեքսանդրետում կազմակերպել ուշադրությունը շեղող գործողություն, որպեսզի օսմանյան բանակների մի ստորաբաժանում այս կողմում պահվի:

Մեծ դուքս Եիկոլայը պետք է հայտնած լինի իր երկյուղն այն առիթով, որ եթե այդ գործողությունը տեղի չունենա, ապա՝ իր գործերը չեն կարողանա պահպանել իրենց գրաված տեղանքը՝

(A.M.G., 7 N 1282).

Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունը Դեսպարտամենտին

Փարիզ, 6-ը ապրիլի 1916 թ.:

Պ. Սազոնովը հեռագրում է, որ ըստ գեներալ Ալեքսեևի կարծիքի, Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի ձեռք բերած ռազմավարական հաջողությունները շահավետ դարձնելու նպատակով, հարկ է մասնավորապես, խոչընդոտել թուրքերին, որպեսզի նրանք չկարողանան գերազանցող ուժեր կուտակել և Կովկասի բանակի դեմ հարձակում կազմակերպել ու հաջողության հասնել:

Ռուսական բարձր հրամանատարությունն արդեն մտածում է սեփական միջոցներով այդ հնարավորությանը դիմակայելու մասին, բայց գտնում է, որ ռուսական բանակի համար դաշնակիցների օգնությունը կարող է խիստ գնահատելի լինել: Այդ օգնությունը կարող է մասնավորապես, հանգել Սալոնիկի կամ Եգիպտոսի խմբավորումներից դաշնակիցների ուժերի մի մասին Անատոլիայի կամ Սիրիայի ծովափնյա որևէ կետ, օրինակ, Ալեքսանդրետ կամ Յումուրթալիք ուղարկելուն՝ իբրև դեսանտ ափ դուրս բերելու մտադրությամբ: Թվում է, թե այդ գործողությունը կարող է իրականացվել առանց Սալոնիկում կամ Եգիպտոսում գտնվող դաշնակիցների բանակների գործին վնաս պատճառելու, եթե նկատի ունենանք, որ սերբական բանակը տեղափոխվել է բալկանյան թատերաբեմ, իսկ Թուրքիան հրաժարվել է եգիպտական ռազմարշավից: Ռուսական բանակների գլխավոր հրամանատարի շտաբի պետը մեծ կարևորություն է տալիս վերը շարադրված ծրագրի իրականացմանը:

Պ. Սազոնովն ամբողջությամբ բաժանում է այս տեսակետը և հանձնարարում Փարիզում ու Լոնդոնում գտնվող ռուսական դեսպաններին դաշնակից երկու նախարարների խորհուրդների ուշադրությունն ամենայն լքողությամբ հրավիրել նշված նախագծի կարևոր:

1 Այս հարցի մասին, մասնավորապես, տես ստորև թիվ 207 փաստաթուղթը:

րության և այն շահավետության վրա, որը նրանք դրանից կարող են քաղել թե՛ դաշնակիցների ուղղակի և ընդհանուր դրության տեսակետից և թե՛ այն խնդիրների (այն ձևով, ինչպես դրանք արտացոլվել են նրանց համաձայնության մեջ) լուծումն արագացնելու առումով, որոնց դաշնակիցները հետամուտ են Ասիական Թուրքիայում:

Պ. Իզվոլսկին մեծապես երախտապարտ կլինի Հանրապետության Խորհրդի Նորին գերագանցություն պ. նախագահին, Արտաքին գործերի նախարարին, եթե նա բարենաճի իրեն տեղեկացնել ֆրանսիական կառավարության դիրքորոշմանն այն հարցի շուրջ, որը նախորդում է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Opérations stratégiques, tome 1027, ff. 158-158 v).

202

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Հասարակական կրթության և գեղարվեստի նախարարությունում
կարբինետի պետի տեղակալ պ. Ժան Բուրգյուինյոնին**

Ն:

Փարիզ, 6-ը ապրիլի 1916 թ.:

Ես ձեզ եմ հանձնում «Էշո դը Պարիզ» համարը, որն ամփոփում է Հայաստանում կատարված վայրագություններին վերաբերող գերմանական մի փաստաթուղթ: Ես ձեզ եմ հանձնում նաև մեկ այլ գեղարվեստի՝ քարգմանությունը, որի հեղինակը Պաուլա Շաֆերն է (հավանաբար, ամերիկյան միսիոներ): Երեկ ես ձեզ հանձնեցի տեղահանվածների ողբալի վիճակին վերաբերող մույն ամերիկյան մեկ այլ գեղարվեստի քարգմանությունը: Ես այդ քարգմանությունը կատարել եմ հայերեն տարբերակից, որը լույս է տեսել Նյու Յորքի «Կոչնակ» շաբաթաթերթում: Վերջապես, ես ձեզ եմ հանձնում մի փոքր ծանուցագիր այն մասին, թե ճգնաժամի սկզբից ի վեր ի՞նչ են արել դաշնակիցներն ի նպաստ հայ ժողովրդի: Ձեր փաստաթղթերն, այսպիսով, ամբողջանում են: Այս բոլոր փաստաթղթերի թվում կան չորսը, որոնք ես կցանկանայի, որ պ. նախարարն ընթերցեր ամբողջությամբ: Դա «Հայաստանի ողբերգությունը» խորագիրը կրող մեքենագիր մի ծանուցագիր է, մեքենագիր և ձեռագիր մի փոքր գրություն, որը ես այսօր եմ բերում, «Էշո դը Պարիզ» փաստաթուղթը և «Պտի ժուրնալի» փաստաթուղթը (թուրք զինվորի վկայությունը):

Հ. Գ. - Երեկ երեկոյան լույս տեսած «Տանում» ես գտա խիստ հետաքրքիր մի նոր փաստաթուղթ, որը վերաբերում է հույների դեմ կիրառված հալածանքներին: Այն հավաստում է երկտարբերի վաղորդ մշակված՝ քրիստոնյաների բնաջնջմանը վերաբերող ծրագիրը, որի մասին ես երեկ երեկոյան խոսել եմ պ. նախարարին հետ: Նամակի հետ մեկտեղ, ես այդ փոքրիկ հոդվածն ուղարկում եմ պ. նախարարին՝ խնդրելով ձեզ նրան հանձնել այդ նամակը:

(A.N., 313 AP 111).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Հասարակական կրթության և գեղարվեստի նախարար պ. Պենկեհին**

Ն:

Փարիզ, 6-ը ապրիլի 1916 թ.:

Երեկ երեկոյան ես ձեզ ասում էի, որ երկտարբերն իշխանության գալու պահից ի վեր հղացել են ոչ թուրք տարրերին ոչնչացնելու միջոցով կայսրությունը թուրքացնելու նախագիծ: Դուք այդ մասին հստակորեն նշված կզտնեք այն ծանուցագրում, որը ես հանձնում եմ պ. Բուրգյուինյոնին: Աղանայի կոտորածը դարձավ այս գաղտնի նախագծի իրագործման առաջին քայլը: Բայց երեկ երեկոյան լույս տեսած «Տանում», ես գտա վաղորդ մշակված ծրագրի մի նոր և փայլուն ապացույց: Դրանք հույների դեմ կիրառված միջոցներն են (ես ձեզ եմ ուղարկում այդ փոքրիկ հոդվածը): Հույներն այնուամենայնիվ չեն ապստամբել թուրքական կառավարության դեմ և ոչնչով չեն օգնել «Թշնամուն»:

Թուրքը պարզապես ցանկանում է մաքրագործել կայսրությունը քրիստոնյաներից:

(A.N., 313 AP 111).

203

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի ուղղակի կցորդ, գեղարվեստ դը Լա Պանուր՝
Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոքին**

Հ. թիվ 233:

7-ը ապրիլի 1916 թ.:

Ես հենց նոր գրուցեցի լորդ Բիթչենների հետ այն քայլի շուրջ, որը բրիտանական կառավարությանն է արել Ռուսաստանը՝ թուրքական ուժերն այս կողմում գամելու և Կովկասի ռուսական բանակների վիճակը բարելավելու նպատակով գործերի տեղափոխումն Ալեքսանդրետ ապահովելու համար:

Լորդ Բիթչեններն ինձ ասաց, որ պատասխանում Ֆորին Օֆիսը հայտնել է, թե իր տրամադրության ներքո գտնվող գույքերի սակավության պատճառով, նման բնույթի գործողությունն անհնար է: Ի դեպ, այն կհանգեցնի միայն ուժերի ցրմանը և այս պահին, երբ արևմտյան ուղղակի կառավարության դեմ կատաղի գրոհներ են կազմակերպվում, անհրաժեշտ է համախմբել դաշնակիցների բոլոր ուժերը. դաշնակիցների վերջին կոնֆերանսի ժամանակ Ռուսաստանի խնդրանքով վճիռ է կայացվել Սալոնիկում գտնվող անգլո-ֆրանսիական ուժերն այդտեղ պահելու մասին, և ռուսական լիազոր ներկայացուցիչներն այդ կոնֆերանսում որևէ խնդրանքով հանդես չեն եկել, որը վերաբերվել Ալեքսանդրետում գործերի ափ դուրս բերմանը՝ մեծ դուրս Նիկոլայի բանակների դեմ գործող թուրքական ուժերի կուտակմանը խանգարելու նպատակով:

(A.M.G., 7 N 1282).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Գեֆրանսը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ եսկադրայի հրամանատարի ժպ, դերժովակալ դը Սպիտզին

Կահիրե, 9-ր ապրիլի 1916 թ.:

Ներկայումս Փարիզում գտնվող Առաքել բեյ Նուբարը՝ Պողոս փաշա Նուբարի որդին, ինձ հանձնեց փոխժովակալ Մորոյին հղված նամակը¹, որը դուք կգտնեք սյան կից:

Այն նամակը, վերաբերվելով հայերի օգտագործմանն ընդհանրապես և գաղթական հայերի օգտագործմանը մասնավորապես, հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես 3-րդ եսկադրայի հրամանատարի համար:

Այսպիսով, ես նամակը ձեզ եմ հղում, ձեզ թողնելով ծանոթանալուց հետո այն իր հասցեատիրոջն առաքելու հոգսը:

(A.C.M., SS S 8).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Գեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 121:

Կահիրե, 9-ր ապրիլի 1916 թ.:
(Ստացել են Կար. մայիսի 3-ին,
Քաղ. վարչ. մայիսի 5-ին):

Իբրև Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերի հնարավոր օգտագործմանը վերաբերող իմ նախորդ թղթակցությունների շարունակություն, ես պատիվ ունեմ Ձերո գերազանցությանը հղել սրան կից այն նամակի պատճենը, որը Փարիզից Պողոս փաշա Նուբարը հղել է 3-րդ եսկադրայի հրամանատար, փոխժովակալ Մորոյին:

Այդ նամակն ինձ է հանձնել Պողոս փաշայի որդին՝ Առաքել բեյը: Քանի որ փոխժովակալ Մորոն նշանակվել է 4-րդ եսկադրայի հրամանատար, ես նամակը հղել եմ Պորտ-Սաիդում նրան հաջորդած դերժովակալ դը Սպիտզին, խնդրելով նրան, ծանոթանալուց հետո, ուղարկել հասցեատիրոջը:

Այս նամակում Պողոս փաշան հստակորեն արտահայտվել է ոչ ի նպաստ որևէ ձևով Թուրքիայում հայերին օգտագործելուն: Նա պնդում է, որ այս կարծիքը, որը խարսխվում է բռնությունների մտավախության վրա, բաժանում է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը:

Բոլորովին վերջերս, անգլիական զինվորական իշխանությունը՝ վճիռ էր կայացրել Պորտ-Սաիդի հարյուր հայերի՝ Ալեքսանդրեոսի շրջանում մի առաքելության իրականացման համար օգտագործելու մասին: Խոսքը վերաբերում էր Բաղդադի երկաթուղու բազմաթիվ կամուրջների պայթեցմանը և այդ հարձակումն անխուսափելի էր:

Վերջին պահին Կահիրեի հայ ուղղափառ եպիսկոպոսն² այս նախագծի կապակցությամբ բողոք է ներկայացրել զինվորական իշխանություններին, որը դրս

1 1916 թ. մարտի 22-ի. ստորև արտատպվել է թիվ 205 փաստաթղթի հավելվածում:
2 Նորին սրբազնություն թորգոմ Քուշադյանը:

հետևանքով շրջանցվել է: Անգլիացիները, որոնք զինել ու մարզել էին Պորտ-Սաիդի մարտունակ հայերին և նրանցից շատերին ուսուցանել պայթուցիկ նյութերի գործածությունը, բավական դժգոհ են եպիսկոպոսի միջամտությունից, որի առջև նրանք, այդուհանդերձ, խոնարհվել են:

Այսպիսով, ռազմական նպատակով Պորտ-Սաիդի հայերին օգտագործելու հարցն այսօր ստացել է բացասական լուծում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 890, ff. 66-66 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ եսկադրայի հրամանատար, փոխժովակալ Մորոյին

[Պատճենը]:

Փարիզ, 22-ը մարտի 1916 թ.:

Միայն այսօր ես ստացա վերջին փետրվարի 2-ի թվակիր այն նամակը, որը դուք բարեհաճել էիք հղել Կահիրեի հայկական կոմիտեին և որի առաքման մասին իմ որդին¹ հեռագրով ինձ էր հաղորդել: Քանի որ այս նամակը, որն ուղարկվել էր բրիտանական դեսպանության միջնորդությամբ, ինձ չէր հասել սահմանված ժամկետում և վախենալով, որ այն անհետացել է, ես հեռագրեցի իմ որդուն՝ խնդրելով ինձ ուղարկել դրա կրկնօրինակը: Այս կրկնօրինակն ինձ հասավ 24 ժամ ավելի վաղ, քան բնագիրը: Բարեբախտաբար այս հապաղումը չհանգեցրեց որևէ խառնաշփոթի, քանի որ այն նամակում, որը ես պատիվ եմ ունեցել ձեզ գրել ընթացիկ մարտի 8-ին և որը Նորին սրբազնություն թորգոմը, հավանաբար, ձեզ է հանձնել, նախապես պատասխանել էի այն հարցերին, որոնցով դուք մեր եպիսկոպոսին էիք դիմել և որոնց մասին վերջինս ինձ տեղեկացրել էր:

Ես ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում հարցն այսպիսի հստակությամբ բարձրացնելու համար, որով ինձ տեղեկացնում եք, որ կամավորների թիվը լինելով ոչ այնքան նշանակալից, չէր կարող որևէ հետաքրքրություն ներկայացնել դաշնակից տերությունների համար և քանի որ վերջիններս չեն կարողանում ստանձնել որևէ բարոյական պատասխանատվություն, նախընտրելի կլինի, որ այն ամբողջությամբ ստանձնեն հայ առաջնորդները՝ նկատի ունենալով այն պարագան, երբ հայ կամավորներից բաղկացած դեսանտի ավի դուրս բերումը թուրքերի կողմից տեղիք տա նահանգների հայ բնակչության նկատմամբ բռնությունների:

Այսպիսով, ես այսօր կարող եմ միայն հաստատել այն, ինչը պատիվ եմ ունեցել ձեզ գրել մարտի 8-ի վերոհիշյալ նամակում, առավել ևս, որ ավելի եմ համոզվել իմ կարծիքում, եթե դրա կարիքը կար, շնորհիվ մի հաղորդագրության, որին վերջերս ծանոթացա անուղղակի ճանապարհով և որը Նորին երանություն Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը² հղել է արտասահմանի բոլոր հայկական համայնքներին: Նորին երանությունը դրանով մեր հայրենակիցների ուշադրությունն է հրավիրում այն վտանգների վրա, որոնց ենթակա են կեն-

1 Առաքել բեյ Նուբարը:
2 Նորին սրբազնություն Ջավեն Տեր-Նիդիյանը:

դանի մնացածները և դեռևս թուրքական լծի ներքո հեծող հայերը, քանի որ ամեն մի գործողություն կարող է առիթ ծառայել նոր բռնությունների համար: Այսպիսով, ամենաթախանձազին խնդրանքով նա նրանց խորհուրդ է տալիս ձեռնպահ մնալ բանավոր կամ գրավոր ձևով քաղաքական գործողության դրդող յուրաքանչյուր բնույթի նախաձեռնությունից և կարևոր չէ, թե ինչպիսի ցույցից: Այս հանձնարարություններն ամբողջությամբ համահունչ են իմ կարծիքին: Ուստի, այն հարցի շուրջ, որը մեզ զբաղեցնում է, արդյոք ես չե՞մ կարող կրկին պնդել, որ մենք պետք է թողնենք հայ կամավորների ջոկատներին առնչվող ամեն մի գաղափար և եթե կան հայեր, որոնք զենք կրելու ցանկություն ունեն և դրան ունակ են, ապա նրանք պետք է համախմբվեն դաշնակիցների դրոշմների ներքո և նրանց կանոնավոր գնդերի մասը կազմեն:

Ես համոզված եմ, որ դուք հավանություն կտաք վարքագծի այն զգուշությանը, որը մեզ թելադրում են հանգամանքները և կրկին ձեզ հայտնելով իմ խորին երախտագիտությունը, խնդրում եմ ընդունել, պարոն ծովակալ, իմ խորին հարգանքի նոր հավաստիքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 890, ff. 67-67 v).

Պորտ-Սաիդում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատար, փոխգնդապետ Էլզուրը՝ Միջերկրական ծովի 3-րդ էսկադրայի շտաբի պետին՝

Թիվ 4398/0:

Պորտ-Սաիդ, 10-ը ապրիլի 1916 թ.:

Անդրադառնալով ներկայումս ռազմական ուսուցում ստացող հայերին վերաբերող՝ մի քանի օր առաջ տեղի ունեցած մեր խոսակցությանը, կարո՞ղ եմ ես հարցնել, թե արդյոք դերծովակալ դը Մալիտզն այս հարցի կապակցությամբ կայացրել է որևէ որոշում: Ինչ վերաբերում է պատասխանին, ես չեմ ցանկանում ձեր վրա ճնշում գործադրել, բայց համոզված եմ, որ դուք ինձ կներեք, եթե հանդգնեմ ձեր վրա ազդել հայերի հարցում իմ կրած դժվարության պատճառով և այն պատասխանատվությամբ, որն ունեմ: Ես ձեզ մանրամասնորեն բացատրել եմ այդ պատասխանատվության իմաստը և չեմ կարող ասել, թե ժամանակի հետ այն նվազել է: Ծանրարում զենքերի առկայությունը ևս ինձ մտահոգության որոշ առիթ է տալիս:

Գոյություն ունի նաև ճամբարում մարդկանց շարունակաբար պահելու հետ կապված ծախսերի երկրորդական խնդիրը: Պարզ չէ, թե ո՞վ է ի վերջո հատուցելու այս ծախսը, բայց այդ ծանրությունը, հավանաբար, պետք է կրեն կամ Ֆրանսիան, կամ Մեծ Բրիտանիան: Ուստի, մեր բոլորի շահերին է համապատասխանում, եթե ռազմական կամ ռազմածովային պայմանները թույլատրեն, այդ ծախսի, հնարավորության սահմաններում, ավելի մեծ չափով կրճատումը:

Թերևս դուք բարի կգտնվեք, որքան հնարավոր է արագ, որևէ ձևով ինձ պատասխանել: (A.C.M., SS S 8).

1 Նավի կապիտան Եամոնարը:

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուր՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոքին

ճ. թիվ 2101:

Լոնդոն, 14-ը ապրիլի 1916 թ.:
(Unwghtl է Կաթինետն ապրիլի 19-ին):

Բոլորովին վերջերս ես առիթ ունեցա հանդիպելու սըր Մարկ Սայքսին, որը հենց նոր է վերադարձել Պետրոգրադից, ուր նա ուղեկցել է պ. Ժորժ-Պիկոյին՝ ռուսական կառավարության հավանությանն արժանացնելու համար այն համաձայնագիրը, որը Միրիայում և Միջագետքում ազդեցությունների ոլորտների վերաբերյալ կայացվել է ֆրանսիական ու անգլիական կառավարությունների միջև:

Սըր Մարկ Սայքսը, որն ինչպես դուք գիտեք, և ես դրանում համոզված եմ, իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Փոքր Ասիայում և սքանչելիորեն ճանաչում է այս տարածաշրջանի ժողովուրդներին, Պետրոգրադ կատարած իր այցելությունն օգտագործել է Կովկասի ռուսական բանակում՝ մեծ դուքս Նիկոլայի շտաբ գնալու և չորսից հինգ օր այնտեղ անցկացնելու համար:

Նա իր ճանապարհորդությունից վերադարձել է խիստ բարեհաճորեն տրամադրված այն խնդրանքների նկատմամբ, որոնք մեծ դուքսը, գեներալ Ալեքսեևի միջնորդությամբ, վերջերս հղել էր ֆրանսիական շտաբին՝ հասնելու համար այն բանին, որ դաշնակիցները դեսանտ ափ դուրս բերեն Ալեքսանդրետի շրջանում, որպեսզի թուրքական կարևոր ուժերը հեռացնեն այս կողմից և խանգարեն քանակով խիստ զերազանցող ուժերի կողմից՝ ռուսական բանակների հարձակման ենթարկվելու հնարավորությամբ:

Ահա թե ինչպիսին են այն մտքերը, որոնք ինձ է ներկայացրել սըր Մարկ Սայքսը: Մայիսի կամ հունիսի ընթացքում թուրքերը կկարողանան Երզնկա-Դիարբեքի շրջանում կենտրոնացնել խիստ կարևոր ուժեր, որոնց քանակը, ըստ սըր Մարկ Սայքսի, հասնում է 350 կամ 400000 մարդու և որոնցով նրանք կկարողանան գրոհ ձեռնարկել շատ ավելի փոքրաքանակ ռուսական բանակների դեմ. վերջիններս ի վիճակի կլինեն նրանց ցուցաբերելու միայն թույլ դիմադրություն:

Թվում է, թե մեծ դուքսը կերկյուղի, որ չի կարողանա կանգնեցնել այդ բանակի առաջխաղացումը և անռան ընթացքում ետ կնետվի ոչ միայն դեպի Թիֆլիս, այլև Կովկասից դուրս:

Օսմանյան բանակների այս հաղթարշավը կարելի կլինի խափանել միայն մեկ միջոցով՝ հարկադրելով նրանց հեռացնել իրենց ուժերի մի մասը՝ որևէ այլ կետում հարձակման դիմակայելու համար:

Ըստ գեներալ Ալեքսեևի միջնորդությամբ հաղորդված խնդրանքների, դաշնակիցների համար խոսքը կվերաբերվի Ալեքսանդրետում դեսանտ ափ դուրս բերելու փորձի: Բայց սըր Մարկ Սայքսը, որը վերջին աշնանը Կիլիկիայում գործողություններ կազմակերպելու ջերմեռանդ կողմնակիցներից էր, գտնում է, որ այդ ռազմարշավը չի կարող ձեռնարկվել այս պահին, նախ՝ այն պատճառով, որ դաշնակիցներն իրենց տրամադրության ներքո չունեն ծովային անհրաժեշտ փոխադրամիջոցներ, այնուհետև՝ այն, որ անռան շրջանում դեսանտային կորպուսը նուրազանց կլինի հիվանդությունների հետևանքով: Նման գործողության համար լավագույն պահը կարող է լինել հոկտեմբեր ամիսը:

Դրա փոխարեն, սըր Մարկ Սայքսն այն կարծիքին է, որ Եգիպտոսի ներկայիս անգլիա-

կան կայագրի մի մասը պետք է օգտագործվի Սուեզի ջրանցքից դեպի Պաղեստին հարձակողական ռազմարշավ իրականացնելու համար, որպեսզի այս կողմից լուրջ սպառնալիք ստեղծվի, որը թուրքերին կհարկադրի դրան դիմակայել կարևոր անձնակազմերով: Այս ծրագրի հաջողության հիմնական պայմանները հանգում են այն բանին, որ այս իսկ պահից Եգիպտոսում նախապատրաստական աշխատանքներ իրականացվեն և որ այդ նախապատրաստությունները լուրջ բնույթ կրեն, այլապես թուրքերը, որոնք, ընդհանուր առմամբ, հիանալի տեղեկատվություն են ստանում, հանկարծակիի չեն գա:

Ես պատասխանեցի սրբ Մարկ Սայքսին, որ նրա նախագծի իրագործումը կհանգեցնի անգլիական կարևոր անձնակազմեր Եգիպտոսում պահելուն, որոնք, ընդհանրապես, անհրաժեշտ կլինեն գործողությունների գլխավոր թատերաբեմում:

Ես նրան ներկայացրի ֆրանսիական կառավարության և գլխավոր հրամանատարի տեսակետն այն խոչընդոտների վերաբերյալ, որոնք կծառանան դաշնակիցների առջև, եթե նրանք, ցրելով իրենց ուժերը, գործողությունների նոր թատերաբեմ ստեղծեն, որը կթուլացնի ուժերի կենտրոնացումն արևմտյան ռազմաճակատում, միայն որտեղ և որտեղ կարող է կայացվել: Ես ավելացրի, որ ըստ Ուոր Օֆիսի տեղեկությունների, թուրքերն այս ամօսանը կկարողանան, հավանաբար, Հայաստանում կենտրոնացնել հարձակողական միջին կարողության տեր ոչ ավելի քան 200000 մարդ, առավելագույնը՝ 250000, և որ ես չեմ կարծում, թե Կովկասի ռուսական բանակը չի կարողանա պաշտպանության համար խիստ նախընտրելի մի երկրում պարտության մատնել թուրքական բանակներին կամ զգալիորեն կասեցնել դրանց առաջխաղացումը:

Շահագրգռվածությունը, որով սրբ Մարկ Սայքսը հոգ է տանում Պաղեստինում դաշնակիցների՝ ուշադրություն չեղող գործողությունների նկատմամբ, պայմանավորված է այն մտավախությամբ, որ մեծ դքսի մահանջը և Կովկասի ասպատակումը կարող են տևաճ հետևանքներ բողնել Ռուսաստանի ներքին իրադրության վրա, որը նրա կարծիքով վատթար վիճակում է:

«Եթե մեծ դուքսը, – ասում է նա, – վտարվի Կովկասից, դուք չեք խանգարի, որ ռուսական կառավարությունն օժանդակ ուժեր ուղարկի այս կողմից և անհրաժեշտության դեպքում, դրանք վերցնի արևմտյան ռազմաճակատի ռուսական բանակների հիմնական ուժերից, որոնց հարձակողական կարողությունը դրանով իսկ մեծապես կթուլանա»:

Այսպիսին են այն մտքերը, որոնք սրբ Մարկ Սայքսը հաղորդել է Ռուսաստան կատարած իր այցելությունից հետո: Ես դեռևս տեղյակ չեմ, թե արդյոք նա դրանք ներկայացրել է Ուոր Օֆիսին և ոչ էլ այն բանին, թե վերջինս ի՞նչ կարծիք ունի այդ մասին: Իմ իմացության շրջանակներում, ես կարծում եմ, որ Ուոր Օֆիսը չի բաժանելու ո՛չ մեծ դքսի մտավախությունները, ո՛չ էլ սրբ Մարկ Սայքսի մտքերը Պաղեստինում հարձակողական գործողության վերաբերյալ:

Ամեն դեպքում, թվում է, թե վերջինս անբողջությամբ գտնվում է մեծ դուքս Նիկոլայի ազդեցության ներքո:

(A.M.G., 7 N 1253).

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը՝ Ռազմական նախարարությանը¹

Գաղտնի:

Գլխավոր հրամանատարի շտաբ, Կահիրե, 16-ը ապրիլի 1916 թ.:

Հայկական կոտորածներ. Համաձայն Ամստերդամի «Թի» [sic]² թերթի, Քյոլնի կաթոլիկ առաքելությունը տեղեկացրել է գերմանական եկեղեցական իշխանություններին, որ թուրքերը սովի և բռնության միջոցով պատճառ են դարձել ավելի քան մեկ միլիոն հայերի մահվան, ներառյալ հարյուր հազար կաթոլիկների, որոնց թվում կային չորս եպիսկոպոսներ:

Ծանուցագիր Կահիրեից. Քսան տարի առաջ տեղի ունեցած հայկական կոտորածների ժամանակ միշտ հոգ էր տարվում գրիգորյան և ազգային եկեղեցու հայերի, ինչպես նաև հայ կաթոլիկների և հայ բողոքականների միջև խտրականություն դնելու մասին: Առաջիններն անխնա կոտորվում էին, իսկ վերջինները, որոնք, հավանաբար, ազգի մեկ տասներորդ մասն էլ չէին կազմում, խնայվում էին, իբրև հայկական ազգայնամուլական քարոզչության անհամեմատ անհաղորդ մնացողներ: Կարծում էին նաև, որ այս ավելի բարեհաճ վերաբերմունքը հակում կունենա խորացնելու այն անդունդը, որը բաժանում էր կաթոլիկ և բողոքական համայնքները գրիգորյան համայնքից: Սա մի սխալ հաշվարկ էր և վերջին տարիներին տարբեր կրոնական դավանանքների միջև շատ ավելի մեծ քաղաքական համերաշխություն ի հայտ եկավ, քան մտկայի՞նում: Հետևաբար, ներկայիս քաղաքականությունը խտրականություն չհանդուրժող բնաջնջում է, որի ընթացքում «Միություն և անաջադիմություն» կոմիտեի դահիճները ոչ միայն ներվում են, այլև խրախուսվում Գերմանիայի հրեական մամուլի կողմից:

(A.M.G., 7 N 1283).

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ Իսպանիայի թագավոր Նորին մեծություն Ալֆոնս XIII-ին

Հ. թիվ 434/120:

[Պատճենը]:

Փարիզ, 17-ը ապրիլի [1916 թ.], ժ. 17.40-ին:

Քաջալերված Ձերդ մեծության ազնվաբար միջնորդություններից, որոնց շնորհիվ արդեն փրկվել են համայն մարդկությանը տառապանքներ պատճառող այս պատերազմի բազմաթիվ անմեղ զոհեր, թուրքական հալածանքների մահատակները դարձած հայերը, խորին ակնածանքով խնդրում են Ձերդ մեծությանը բարեհաճել իրենց հատկացնել ձեր վեհ հովանավորությունը և միջնորդել սուլթանին՝ փրկելու համար անարդարացիորեն ձերբակալված հայ մտավորականներին, որոնք Կոստանդնուպոլսում շուտով կանգնելու են

1 Մենք արտասպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 Իմա՝ «Թիզր»:

ռազմական դատարանի առջև և որոնց միակ հանցանքն այն է, որ հայ են: Դիմելով Չերք կաթոլիկական մեծության քրիստոնեական զգացմունքներին, համայն հայության անունից ես խնդրում եմ ընդունել մեր խորին և անեզր երախտագիտության հավաստիքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 26).

210

Իսպանիայի թագավորի քարտուղար պ. Տորրեսը՝ Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային

Հ. թիվ 3019:

[Պատճենը]:

Մադրիդ, 18-ը ապրիլի 1916 թ., ժ. 8.45-ին:

Նորին մեծության հրամանով խնդրում եմ ուղարկել Կոստանդնուպոլսում ձերբակալված հայ մտավորականների ազգանունները և նրանց դատապարտման շարժառիթներին վերաբերող այնքան մանրամասներ, որքան հնարավոր է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 27).

211

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 341:

Պետրոգրադ, 18-ը ապրիլի 1916 թ., ժ. 13-ին:

(Ստացվել է 19-ին, ժ. 12-ին):

Ռազմածովային նախարարության համար՝ ծովային կցորդից՝

Բանակի և նավատորմի զուգակցված գործողության հետևանքով, Տրապիզոնը հենց նոր գրավվեց ռուսների կողմից:

(Իմ թիվ 337 հեռագրի շարունակությունը):

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 164).

212

Պ. Երվանդ Աղաթոնը՝ Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային

Հ. թիվ 066/34:

[Պատճենը]:

Ժնև, 19-ը ապրիլի [1916 թ.], ժ. 3.10-ին:

1 Ֆրեզատի կապիտան Գալոն:

Ահա այն հայ մտավորականների անունները, որոնք, համաձայն ստույգ տեղեկության, կղատապարտվեն ռազմական դատարանում. Մալումյան, Մինասյան, Յարճանյան, Կալֆայան, Սարգիս Նիկողոսյան, Շահրիկյան, Չարդարյան, Վարուժան, Շահբազ, Հայկ Տիլյաքյան, Պարթևյան:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 28).

213

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 346, 347:

Պետրոգրադ, 19-ը ապրիլի 1916 թ.:

Պ. Ժորժ-Պիկոն ինձ խնդրում է Չերք գերագանցությանն ուղարկել հետևյալ հեռագիրը. «Պ. Սազոնովը համաձայն է իր նամակում զետեղել մի ձևակերպում, որն, ըստ էության, ընդունում է այն պետություններից յուրաքանչյուրի մասնակցությունն օսմանյան պարտքի մարմանը, որոնք կբռնագրավեն թուրքական տարածքները, բայց ինչ վերաբերում է երկաթուղիների կոնցեսիաներին, ապա նա պահանջում է, որ ձեր թիվ 580 հեռագրում առաջադրված բանաձևը վերափոխվի, ընդհանուր առմամբ, հետևյալ ձևով. «...այդ փոփոխությունը տեղի կունենա Հանրապետության կառավարության համաձայնությամբ»:

Ես կարծում եմ, որ պարտավոր եմ Չերք գերագանցությանը տեղեկացնել այն լուրջ խոչընդոտներին, որոնք երևան կզան, եթե համաձայնության ստորագրումն այսուհետև՝ էլ ավելի հետաձգվի: Պ. Սազոնովի առաջարկած ձևակերպումը որքան էլ դեռևս անկատար թվա, այդուհանդերձ, նախորդի համեմատությամբ ենթարկվել է լուրջ բարեփոխության: Ես հիմքեր ունեմ երկյուղելու, որ հետամտելով դրա վերանայմանը, մենք կընդգրկվենք, առանց հանգելու շոշափելի արդյունքների, անարդյունավետ և անեզր բանավեճի մեջ:

Ռուսաստանում երկարատև բնակվելու հարկն ամենևին չկա, իմանալու համար, որ վարչությունն այստեղ հազմարավոր միջոցներ ունի գործնականում անիրագործելի դարձնելու ամենաորոշակի ձևով ճանաչում գտած կոնցեսիան: Այսպիսով, զուր են թվում կայսրական կառավարության հետ բանակցելուց խույս տալու փորձերը, որը կպարտադրի նոր իրադրությունը, անկախ այն բանից, թե մենք այդ կամենում ենք, թե ոչ: Մեր նախագծերին զուգընթաց, ռուսներն արդեն հղացել են երկաթուղիների նոր նախագծեր և այս պայմաններում, նախկին ծրագրերի վերափոխմանը, կասկածից վեր է, որ կարող են հետամուտ լինել միայն իրենք՝ կոնցեսիոներները:

Առաջնահերթ խնդիրը, որքան հնարավոր է արագ, մի այնպիսի լուծման հանգելն է, որը Միրիային և Հայաստանին վերաբերող մեր գործարքներին հաղորդի վերջնական տեսք: Յուրաքանչյուր անցնող օր թույլատրում է ռուսական բանակներին էլ ավելի առաջանալ Փոքր Ասիայում և, այսպիսով, նրանց համար փաստորեն ստեղծում անզուգական իրավիճակ, որից՝ թե՛ այստեղ և թե՛ Լոնդոնում, չեն վարանի օգտվել համաձայնության նկատմամբ խիստ անբարյացակամորեն տրամադրված ռազմական և ռազմածովային տարրերը: Մյուս կողմից, հարկ է տեսադաշտից բաց չթողնել, որ մինչ պատերազմի ավարտն անգլիացիների հետ կայացված դաշինքն ամբողջությամբ կախված է այն գործողություններից, որոնք կձեռնարկեն արաբները: Մենք, այսպիսով, պետք է գործադրենք բոլոր ջանքերը, որ-

պեսզի վերջիններին մղենք ամենաարագ ձևով գործելու:

Այսպիսով, ես գտնում եմ, որ հարկ է շատ համառորեն պնդել Չերոզ գերազանցության առջև՝ հանուն հրատապ պատասխանի ստացման, որը կթույլատրի ավարտին հասցնել բանակցություններն այստեղ՝ առանց ևս մեկ անգամ Դեպարտամենտին դիմելու և այնուհետև՝ վերջնականապես կապ հաստատել անգլիական կառավարության և արաբների միջև:

Ժորժ-Պիկո»:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, *Paléologue*, tome 3, ff. 49-49 v).

214

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ Իսպանիայի թագավորի քարտուղար պ. Տորրեսին

Հ. թիվ 5734/256:

Փարիզ, 19-ը ապրիլի 1916 թ., ժ. 13.25-ին:

Ձեզ խնդրվում է Նորին մեծությանը հաղորդել իմ հուզումնալից երախտագիտության հավաստիքն այն բարեհամբույր վերաբերմունքի առթիվ, որով մա բարեհաճել է վերաբերվել իմ խնդրանքին: Ի վիճակի չլինելով ո՛չ հեռագրելու Կոստանդնուպոլիս և ո՛չ հաղորդակցվելու նրա հետ, մենք դժբախտաբար ստույգ տեղեկություններ չունենք այն ձեռքավորվածների թվի վերաբերյալ, որոնք շուտով կանգնելու են ռազմական դատարանի առջև: Մենք գիտենք, որ նրանց թվում են՝ 1/ Մալումյան Ակունին, բարձր մակարդակի տեր մտավորական, գրող. 2/ Խաժակը, պատմության և քաղաքական գիտությունների պրոֆեսոր: Հավանաբար, նաև Դամիել Վարուժանը և Ատոմ Յարճանյանը՝ մեծ տաղանդի տեր բանաստեղծներ և գուցե նաև ուրիշներ: Մենք չգիտենք, թե նրանց վրա ի՞նչ հանցանք է բարդվում և որի հետ նրանք, իհարկե, որևէ առնչություն չունեն: Ենթադրվում է, որ նրանց մեղադրում են խոռվություն հրահրելու համար և այդ հենց այն ստահող պատրվակն է, որը, համաձայն հայ բնակչությանը բնաջնջելու հաստատակամորեն ընդունված ծրագրի, վկայակոչվել է Հայաստանի 800000 անմեղ գոհերին կործանելու համար, որոնց գերակշռող մասը բաղկացած է եղել ծերունիներից, կանանցից և երեխաներից: Այս մտավորականները նույնքան անմեղ են, որքան և մյուսները:

Կոստանդնուպոլսի ձեռ դեսպանը՝ կարող է լրացնել այս տեղեկությունները: Կամեցեք միայն խնդրել Նորին մեծությանը, որ եթե մա բարեհաճում է որևէ քայլ կատարել, ապա՝ հարկ է այդ անել իր ազնվաբարտ, մարդասիրական, քրիստոնեական զգացմունքներից դրդված՝ առանց նշելու իմ անունը, որովհետև Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահի և մեր ազգային եկեղեցու գերագույն առաջնորդ, Նորին սրբություն կաթողիկոսի ներկայացուցչի կարգավիճակով, իմ միջամտությունը կարող է միայն վնասել Դոան կողմից դատապարտվածներին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 29).

215

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ պ. ժոզեֆ Ռեյնաշին

Ն:

Փարիզ, 20-ը ապրիլի 1916 թ.:

Ես «Ֆիզարոյում»՝ կարդացի այսօր լույս տեսած «Տրապիզոնի գրավումը և Հայաստանի հարությունը» ձեր շատ լավ հոդվածը և հաճույքով ձեզ եմ հայտնում իմ ամենաբուռն շնորհակալությունները:

Ես ձեզ շնորհակալ եմ հատկապես այն բանի համար, որ այդչափ լավ ձևով ցույց եք տվել, թե հայ ազգն առհավետ չի բնաջնջվել, և հավաստել եք նրա գալիք հարությունը:

Հայերի այս պաշտպանությունը, որը տպագրվել է «Ֆիզարոյի» մեծ կարևոր թերթում և ստորագրված է ձեր կողմից, չի կարող բարերար ազդեցություն չբողմել շահագրգիռ անձանց վրա, և ես ի սրտե ձեզ եմ հայտնում իմ և բոլոր հայերի, որոնց ներկայացնում եմ, երախտագիտությունը:

Ես հույս ունեմ, որ դուք կբարեհաճեք ինձ առիթ ընձեռել՝ ձեր քննությանը մի ծանուցագիր հանձնելու, որը կազմել եմ մեր շատ համեստ ցանկությունները ներկայացնելու նպատակով և որտեղ կանխատեսել եմ այն լուծումները, որոնք Հայկական հարցը կարող է ունենալ, այն տարբեր հիպոթեզների համապատասխան, որոնք կարող են արվել իրավիճակը թուրքական կայսրությունում կարգավորելու նպատակով:

Ես շատ բարձր գնահատականի կարժանացնեի ձեր կարծիքն այս ծանուցագրի մասին, նախքան դրա վերջնական բնագիրն ավարտին հասցնելը և ձեզ երախտապարտ կլինեի, եթե դուք բարեհաճեիք ինձ ընդունել և հատկացնել, ըստ ձեր հայեցողության, մի քանի բույս գրուցելու համար:

(B.N., Mss., N.a.Fr. 24883, ff. 55-56).

216

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 349:

Պետրոգրադ, 20-ը ապրիլի 1916 թ., ժ. 4-ին:

(*Մտացվել է* 21-ին, ժ. 6.30-ին):

Ահա Հայաստանում ռուսական առաջավոր դիրքերի մոտավոր գիծը. Տրապիզոն, Կադմիր (Մարտիսի վրա), Արևմտյան Եփրատի ոլորանում գտնվող Թեքերիջ, Մելիխան, Գրոզաու (Արևելյան Եփրատի վրա), Բիթլիսից 40 կիլոմետրի վրա գտնվող Կուֆր:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 165).

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Զոպանյանը՝ պ. Ժոզեֆ Ռեյնաշին

Ն:

Փարիզ, 20-ը ապրիլի 1916 թ.:

Ես հենց նոր կարդացի այսօր առավոտյան լույս տեսած ձեր հրաշալի հոդվածը՝ և շտապում եմ ձեզ հայտնել իմ խորին երախտագիտությունը: Երիտթուրքերի և նրանց չարագույժ կատակերգության, Հայաստանի մահատակության և նրա հարության մասին դուք այս կարևոր դարաշրջանում ասել եք էականը և դա մեծ ծառայություն է, որը մատուցում եք իմ դժբախտ հայրենիքի գործին:

(B.N., Mss., N.a.Fr. 13559, ff. 13-13 v).

Ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ժոֆրը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 16390: Գաղտնի:

ԳՀՇ, 25-ը ապրիլի 1916 թ.:

Ապրիլի 16-ի նամակով, որի պատճենը դուք բարեհաճել եք ինձ հղել, Հանրապետության գործերի հավատարմատարը Լոնդոնում² հաշվետվություն է ներկայացնում այն զրույցի մասին, որն ունեցել է Ռուսաստան (Պետրոգրադ և Կովկաս) կատարած ճանապարհորդությունից վերադարձած անգլիական բանակի գնդապետ սըր Մարկ Սայքսի հետ³:

Ես չգիտեմ, թե անգլիացի այս բարձրաստիճան սպային ինչ պայմաններ են հարկադրել Փոքր Ասիայի համար պատերազմական ծրագրերի մշակել և առաջարկել, բայց, այդուհանդերձ, գտնում եմ, որ պարտավոր եմ ուշադրություն հրավիրել հետևյալ երկու միջոցների վրա, որոնց ընդունման համար նա պայքարում է.

- 1/ Անգլիական բանակի միջամտությունը Եգիպտոսի սահմանում:
- 2/ Հայկական ջոկատների գործողությունները Կիլիկիայում:

Այս երկու գործողություններից առաջինի պարագայում ակնկալված արդյունքի հասնելու համար (այն է՝ դուրս բերել Հայաստանում տեղակայված ռուսական բանակը շրջափակումից), հարկ կլինի, որ անգլիացիներն ի վիճակի լինեն հունիս ամսին հարձակվելու Սինայ անապատի վրա արևելյան կողմից: Մակայն անհրաժեշտ փոխադրամիջոցների սակավության հետևանքով, նրանք հարկադրված եղան հրաժարվել Էլ-Արիշի գրավումից

1 Այդ նույն հոդվածի մասին տե՛ս նաև վերը թիվ 215 փաստաթուղթը:
 2 Պ. դը Ֆլորիոն:
 3 Ապրիլի 16-ի թիվ 381 ճեպագիրը, որն արտատպված չէ, և որտեղ սըր Մարկ Սայքսը քննարկում է դաշնակիցների բանակների համատարած գրոհը Եգիպտոսի ռազմաճակատում, Կովկասում և դեսանտի օդ դուրս բերումը Կիլիկիայում՝ թուրք-գերմանական զորքերի հակահարձակումը Կովկասի ռազմաճակատում կամիսելու համար: «... [ռուսական] բանակի պարտությունը, - կանխագուշակում է նա, - կարող է առաջ բերել խնդրանքներ, որոնք առանց դժվարության կվերաճեն հեղափոխության [Ռուսաստանում]»:

մարտ ամսի վերջերին: Առաջիկա հունիս ամսին ի վիճակի լինելու համար որևէ նշանակություն ունեցող սպառնալիքով հանդես գալու Պաղեստինում, հարկ կլինի ենթադրել, որ նրանք, մինչ այդ ժամկետը, կունենան անապատային տեղանքում 140 կիլոմետր երկարությամբ երկաթգծի կառուցման անհրաժեշտությունը: Այս պայմանի ձևակերպումն իսկ մատնացույց է անում, որ նախատեսված նախագիծը բացարձակապես անհրաժեշտ է:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ գործողությանը, ապա Կիլիկիայի երկաթուղիների վրա հարձակման գաղափարից, որն ապրիլ ամսի սկզբներին պետք է ձեռնարկվեր Պուրտ-Սաիդի հայերի միջոցով, հրաժարվել են հայ պատրիարքի համառ խնդրանքներով՝ Թուրքիայի հայերի նկատմամբ արյունալի բռնությունների գործադրման մտավախությունից դրդված: Թվում է, թե այս պայմաններում նման բնույթի գործողություններին դրոշակի ընթացք տալուն վերաբերող՝ սըր Մարկ Սայքսի առաջարկը չի կարող ուշադրության արժանանալ:

Հանրագումարում՝ ես կարծում եմ, որ այն նամակում, որը դուք բարեհաճել եք ինձ փոխանցել, չկա որևէ բան, որը հնարավոր լինի հաշվի առնել, եթե հայրենի մոտենանք ռազմական տեսանկյունից: Փոքր Ասիայի ափերի շրջանում մենք պետք է սահմանափակվենք ծովային գործողության շրջանակներում: Եթե այնուամենայնիվ որոշում կայացվի ցամաքում հարձակումների մասին, հարկ կլինի, որ դրանք վստահվեն ոչ թե բացառապես բախտի քնահաճույքին թողնված հայկական ջոկատներին, որոնք կարող են թուրքերի կողմից դիտվել իբրև անկանոն ջոկատներ, այլ դաշնակից զորքերի ստորաբաժանումներին, որոնց հետ կարող են գործել կազմակերպված հայկական տարրերը:

(A.C.M., SS Ed 125).

Պ. Սազոնովի հաղորդագրությունը Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգին

Պետրոգրադ, 13/26-ը ապրիլի 1916 թ.:

Հիմնվելով կայսրական Արտաքին գործերի նախարարության կողմից Ֆրանսիայի դեսպանությանը հղված մարտի 4/17-ի՝ և 8/21-ի՝ թվակիր, ն {ախքան} Բ. {րիստոսը}, հուշագրերի վրա, ես պատիվ ունեմ Ձերը գերազանցությանը տեղեկացնել, որ այն զրույցների արդյունքում, որոնք ֆրանսիական կառավարության հատուկ լիազոր ներկայացուցիչ պ. Ժորժ-Պիլյոյի հետ ունեցել եմ Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև կայանալիք՝ արաբական պետության կամ պետությունների դաշնության կազմավորմանը վերաբերող համաձայնության ճանաչման և Սիրիայի, Կիլիկիայի ու Միջագետքի տարածքների բռնագրավման շուրջ, կայսրական կառավարությունը պատրաստ է իրեն հաղորդված հիմունքներով վավերացնել սահմանված գործարքը՝ հետևյալ պայմաններով:

- 1/ Ռուսաստանը կբռնագրավի Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի տարածաշրջանները մինչ այն կետը, որը կճշգրտվի Սև ծովի առափնյա շրջանում՝ Տրապիզոնից դեպի արևմուտք:
- 2/ Վանից և Բիթլիսից հարավ ընկած՝ Մուշի, Սղերտի, Տիգրիսի հոսանքի, Ջիզրե-բեն-Օմարի, Ամադիայի վրա իշխող լեռնաշղթայի և Մերգա-Վարի տարածաշրջանի միջև

1 Տե՛ս վերը թիվ 193 փաստաթուղթը:
 2 Արտատպված չէ:

գտնվող Զրդստանի տարածաշրջանը կզիջվի Ռուսաստանին, որը դրա փոխարեն կճանաչի Ֆրանսիայի իրավունքը Ալա-Դաղի, Կեսարիայի, Ակ-Դաղի, Յիլդիզ-Դաղի, Չարայի, Ակնի և Խարբերդի միջև գտնվող տարածքի նկատմամբ: Բացի դրանից, սկսած Մերգա-Վարի տարածաշրջանից, Արաբիայի սահմանը կձգվի այն լեռնաշղթայով, որը ներկայումս սահմանում է օսմանյան և պարսկական տարածքների սահմանը: Այս սահմանները նշվում են ընդհանուր ձևով և մանրամասների փոփոխության վերապահությամբ, որը հետագայում կառաջարկի տեղում գործող՝ սահմաններ հաստատող հանձնաժողովը:

Բացի դրանից, կայսրական կառավարությունը համաձայնվում է ընդունել, որ այս ձևով Ռուսաստանին զիջված օսմանյան տարածքի բոլոր մասերում՝ օսմանյան կառավարության կողմից ֆրանսիացիներին տրված երկաթուղիների, ինչպես նաև այլ կոնցեսիաները կպահպանվեն: Եթե կայսրական կառավարությունը ցանկություն հայտնի, որ դրանք հետագայում փոփոխության ենթարկվեն՝ կայսրության օրենքների հետ ներդաշնակության մեջ դրվելու մտադրությամբ, ապա այդ փոփոխությունը տեղի կունենա Հանրապետության կառավարության համաձայնությամբ:

Ինչ վերաբերում է երկու ազգերի ենթակայության ներքո գտնվող հիմնարկներին, վարչություններին, կրոնական, դպրոցական, հիվանդանոցային հաստատություններին և այլնի, ապա դրանք կշարունակեն օգտվել այն արտոնություններից, որոնք մինչ այժմ նրանց են ընձեռել օսմանյան կառավարության հետ կնքված պայմանագրերը, համաձայնությունները և համաձայնագրերը: Այնուամենայնիվ, կասկածից վեր է, որ նախատեսելով սնան վերապահություն, երկու կառավարությունները ցանկացել են ոչ թե ապագայի համար իրավասության, կրոնական հովանավորության և կապիտուլյացիաների իրավունքների պահպանում պահանջել այն տարածաշրջաններում, որոնք այս ձևով կբռնագրավվեն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից, այլ միայն ապահովել ներկայումս գոյություն ունեցող հիմնարկների ու հաստատությունների հարատևությունը և ճանապարհի հարթել՝ հաշտության կնքումից հետո, երկու տերությունների միջև բանակցությունների համար: Վերջապես, երկու կառավարություններն, ըստ էության, ընդունում են, որ այն պետություններից յուրաքանչյուրը, որը կբռնագրավի թուրքական տարածքները՝ պետք է մասնակցի օսմանյան պարտքի մարմանը:

(A.M.A.E., "A" Paix, tome 129 bis, ff. 9-11).

Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպանության հաղորդագրությունը Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար պ. Մազոնովին

Ծ՝

Պետրոգրադ, 13/26-ը ապրիլի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ հայտնել այն հաղորդագրության ստացման մասին, որը Չերոզ գերագնդությունն ինձ է հղել այսօրվա ամսաթվով և որը վերաբերում է կայսրական կառավարության՝ այն համաձայնության ճանաչմանը (հետևյալ պայմաններով), որը Ֆրանսիայի

1 Մենք արտասպել ենք նախորդին գրեթե համանման այս փաստաթուղթը՝ Փոքր Ասիայի ապագայի համար ունեցած հույժ կարևորության պատճառով, այն պարագայում, եթե Անտանտի տերությունները պատերազմից հաղթանակած ելնեն:

և Անգլիայի միջև կկայանա արաբական պետություն կամ պետությունների դաշնություն կազմավորելու և Սիրիայի, Կիլիկիայի ու Միջագետքի տարածքների բռնագրավումն ապահովելու համար այնպիսի հիմունքներով, որոնք նրան են հաղորդվել ֆրանսիական կառավարության հատուկ լիազոր ներկայացուցչի կողմից: Իր կողմից, Հանրապետության կառավարությունն ինձ հանձնարարել է տեղեկացնել ձեզ, որ վճռել է վավերացնել այն գործարքը, որին վերաբերում է խոսքը:

1/ Ռուսաստանը կբռնագրավի Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի տարածաշրջանները մինչ այն կետը, որը կճշգրտվի Սև ծովի առափնյա շրջանում՝ Տրապիզոնից դեպի արևմուտք:

2/ Վանից և Բիթլիսից հարավ ընկած՝ Մուշի, Սդերտի, Տիգրիսի հոսանքի, Ջիզրե-բեն-Օմարի, Ամադիայի վրա իշխող լեռնաշղթայի և Մերգա-Վարի տարածաշրջանի միջև գտնվող Զրդստանի տարածաշրջանը կզիջվի Ռուսաստանին, որը դրա փոխարեն Ֆրանսիային կհատկացնի այն տարածքները, որոնք գտնվում են Ալա-Դաղի, Կեսարիայի, Ակ-Դաղի, Յիլդիզ-Դաղի, Չարայի, Ակնի և Խարբերդի միջև: Բացի դրանից, սկսած Մերգա-Վարի տարածաշրջանից, Արաբիայի սահմանը կձգվի այն լեռնաշղթայով, որը ներկայումս սահմանում է օսմանյան և պարսկական տարածքների սահմանը՝: Այս սահմանները նշվում են ընդհանուր ձևով և մանրամասների փոփոխության վերապահությամբ, որը հետագայում կառաջարկի հետագայում տեղում գործող՝ սահմաններ հաստատող հանձնաժողովը:

Հանրապետության կառավարությունը բավարարվածության զգացումով է հավաստում, որ բացի դրանից, կայսրական կառավարությունը համաձայնվում է ընդունել, որ այս ձևով Ռուսաստանին զիջված օսմանյան տարածքի բոլոր մասերում՝ օսմանյան կառավարության կողմից ֆրանսիացիներին տրված երկաթուղիների, ինչպես նաև այլ կոնցեսիաները կպահպանվեն: Եթե կայսրական կառավարությունը ցանկություն հայտնի, որ դրանք հետագայում փոփոխության ենթարկվեն՝ կայսրության օրենքների հետ ներդաշնակության մեջ դրվելու մտադրությամբ, ապա այդ փոփոխությունը տեղի կունենա Հանրապետության կառավարության համաձայնությամբ:

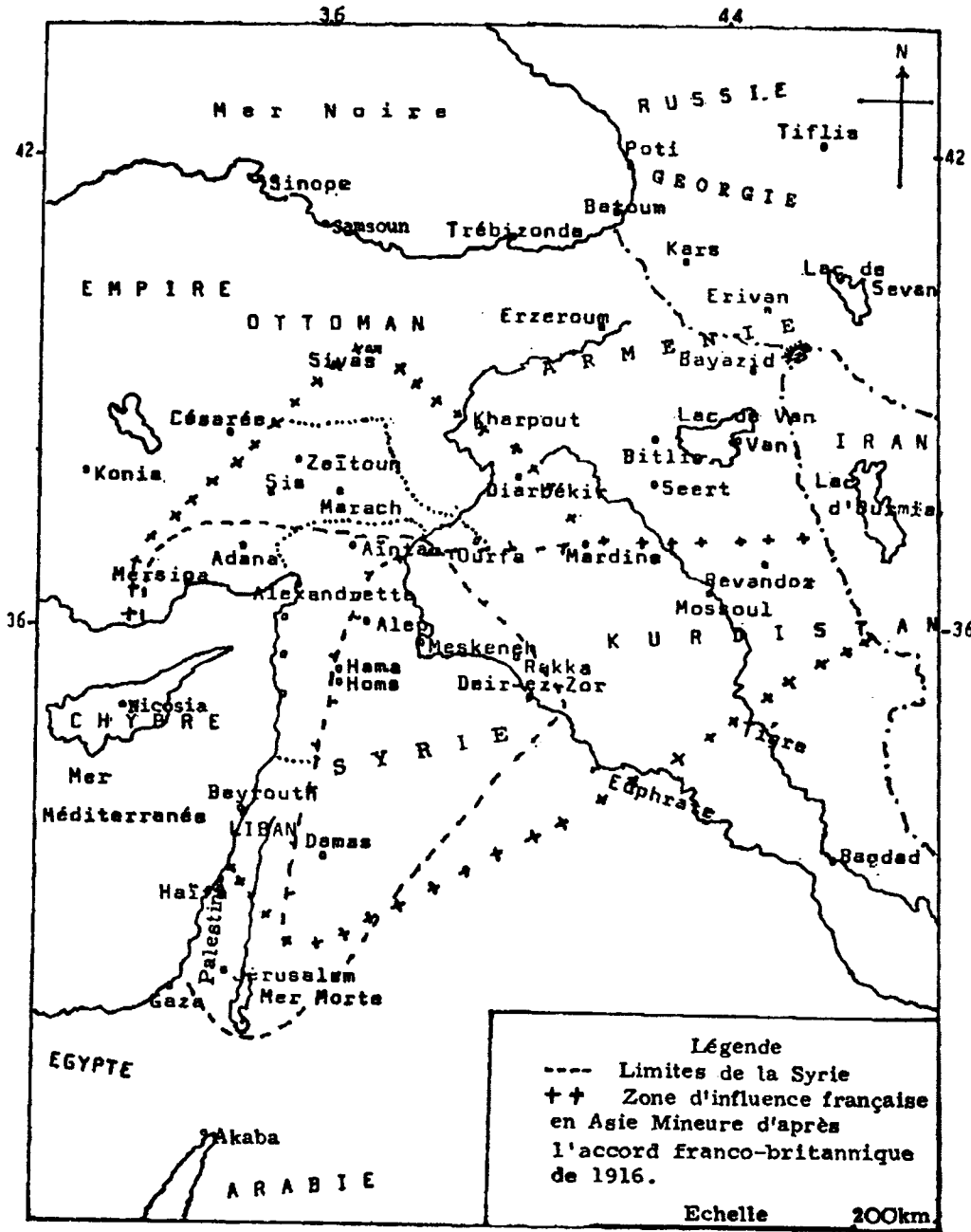
Ինչ վերաբերում է երկու ազգերի ենթակայության ներքո գտնվող հիմնարկներին, վարչություններին, կրոնական, դպրոցական, հիվանդանոցային հաստատություններին և այլնի, ապա դրանք կշարունակեն օգտվել այն արտոնություններից, որոնք մինչ այժմ նրանց են ընձեռել օսմանյան կառավարության հետ կնքված պայմանագրերը, համաձայնությունները և համաձայնագրերը: Այնուամենայնիվ, կասկածից վեր է, որ նախատեսելով սնան վերապահություն, երկու կառավարությունները ցանկացել են ոչ թե ապագայի համար իրավասության, կրոնական հովանավորության և կապիտուլյացիաների իրավունքների պահպանում պահանջել այն տարածաշրջաններում, որոնք այս ձևով կբռնագրավվեն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից, այլ միայն ապահովել ներկայումս գոյություն ունեցող հիմնարկների ու հաստատությունների հարատևությունը և ճանապարհի հարթել՝ հաշտության կնքումից հետո, երկու տերությունների միջև բանակցությունների համար, որոնց բարեհաջող ավարտը թույլ չի տա երկու երկրների բարեկամությունը կասկածի ենթարկել:

Վերջապես, երկու կառավարություններն, ըստ էության, ընդունում են, որ այն պետություններից յուրաքանչյուրը, որը կբռնագրավի թուրքական տարածքները՝ պետք է մասնակցի օսմանյան պարտքի մարմանը:

(A.M.A.E., "A" Paix, tome 129 bis, ff. 12-14).

1 Տե՛ս հավելվածում բերված քարտեզը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Ռ-ազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ,
 Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

ճ. թիվ 2766-9/11:

Փարիզ, 29-ը ապրիլի 1916 թ.:
 (Ստացել է՝ Քաղ. վարչ. ապրիլի 30-ին):

Լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինի ապրիլի 2-ի թիվ 20 ծանուցագրի առաքումը, որը վերաբերում է Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպանության առաջին բարգմանչի հաղորդած՝ Թուրքիայում տիրող կացությանն առնչվող տեղեկություններին:
 (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 976, f. 130).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարություն
 գործուղված լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինը՝
 Ռ-ազմական նախարար, գեներալ Ռոբին**

Թիվ 20՝:

Կահիրե, 2-ը ապրիլի 1916 թ.:

Հայկական կոտորածներ. Չոհերի թիվը հասնում է 500000-ի: Դիարբեքիում, Մարդինում և Մարաշում ոչ մեկը չի խնայվել: Կոտորածը շատ է ծավալվել նաև Բիթլիսում. Էրզրումում դրան որոշ չափով խոչընդոտել է հենց մահմեդական բնակչության մոտ առաջացած խորշանքը:

Համաձայն վերջերս ընդունված օրենքի՝ «տեղահանվածների» (կոտորվածների կամ փախուստի մեջ գտնվողների) ունեցվածքը հանձնաժողովի կողմից բռնագրավվում է և օտարվում հոգուտ պետության՝ եթե դրանց նախկին սեփականատերերը չպահանջեն դրանք նշված ժամկետում: Այս ձևով բռնագրավված ողջ անշարժ գույքը հանձնվել է «Էվ-կաֆի» (Աստվածահաճո հաստատությունների) վարչությանը: Ընդհանրապես այս օրենքի հրեաներն անսահման օգուտներ են ունեցել:

Այն բոլոր օտարերկրացիները, որոնք ապրանքներ էին ուղարկել «տեղահանվածներին», կորցրել են իրենց իրավունքները, որովհետև իրենց պարտապանների անհետացման մասին իմացել են միայն 60-օրյա ժամկետի ավարտից շատ ավելի ուշ: Միայն Էրզրումում եղած Մանչեսթերի ապրանքները բռնագրավվել է մի արժողությամբ, որը գերազանցում էր 2 միլիոն ֆրանկը: Աֆիոն-Գարահիսարում բռնագրավված ափիոնի արժեքը հասնում էր, հավանաբար, էլ ավելի մեծ գումարի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 976, ff. 132-133).

1 Ստորագրել է գեղապետ Վալանտինը:
 2 Սենը արտասույում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

Ֆրանսիայի դեսպանության արխիվապահ պ. Բողուն՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ծ. թիվ 9՝:

Պերա, 1-ը մայիսի 1916 թ.:
(*Ստացել է* Քաղ. վարչ. 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին):

Ն {որին սրբազնություն} ն Դուլչին ինձ տեղեկացրեց այն քայլին, որով դիմել է Գերմանիայի և Ավստրիայի դեսպաններին՝ հայցելով նրանց միջամտությունը թուրքական կառավարության գործերին՝ հանուն հայերի դեմ ուղղված հալածանքների դադարեցման, որոնք որոշ չափով ընդհատվել են, բայց շուտով վերսկսվելու են նոր թափով:

Պ. դը Մետերնիխը խոստացել է կատարել այդպիսի քայլ, իսկ մարկիզ դը Պալլավիչին, այն արդեն արել է:

Պատվիրակն ինձ ասաց, որ հենց այսօր ինքը ևս կիրավիրի Արտաքին գործերի նախարարի ուշադրությունն այդ բարդ հարցի վրա:

Համաձայն այն տեղեկությունների, որոնք ինձ են հասել, հայերի դրությանը վերաբերող՝ ներքին մահաճգներից ստացվող լուրերը խիստ վատթար են և, ըստ տարածվող աղմուկի՝ Անգլոսայում կարծեք թե կտոտրածներ են տեղի ունեցել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 913, f. 62).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 165:

Կահիրե, 19-ը մայիսի 1916 թ., ժ. 1.30-ին:
(*Ստացվել է* ժ. 3.40-ին):

Իմ թիվ 157 հեռագրի² շարունակությունը:

Ես տեսա և հարցաքննեցի մարոնիտ քահանային: Ես դիվանագիտական գրազրույթումներն առաքող փոստով ուղարկում եմ այն հետաքրքիր տեղեկությունները, որոնք նա հաղորդում է: Բեյրութում առաքելական պատվիրակ Ն {որին սրբազնություն} ն Ջիանինին իր եպիսկոպոսական նստավայրում գտնվում է ոստիկանության հսկողության ներքո: Նա կարող է ընդունել, բայց չի կարող դուրս գալ: Նրան մտահոգում է իր անձնական անվտանգության հարցը: Մահմեդականի զգեստ հագած մի քահանա ապրիլի 15-ին Դամասկոսում էր: Հասարակական մի վայրում նա մասնակցել է 3-400 հայ կանանց ու ջահել աղջիկների վաճառքին: Երբ նա եկել է [Ա]լեյ, Էնվեր փաշան հրապարակայնորեն ասել է. «Կայսրությունը պետք է մաքրագարվի հայերից և լիբանանցիներից: Մենք առաջիններին ոչնչաց-

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 Մայիսի 13-ի. արտատպված չէ:

րել ենք սրով, մենք երկրորդներին կոչնչացնենք սովի միջոցով»:

Գերմանացիների կողմից Սերբիայի գրավումից և դաշնակիցների կողմից Դարդանեղից գործերը դուրս բերելուց ի վեր, Ջեմալ փաշայի վարքագիծը փոխվել է. նա դարձել է կոպիտ, դաժան, անզուր և յուրաքանչյուր առիթով հրապարակում է իր գերմանամետ գզացումները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 872, ff. 216-216 v).

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած գեկուցագիրը Ռազմական նախարարությանը՝

Գաղտնի:

Գլխավոր հրամանատարի շտաբ, Կահիրե, 20-ը մայիսի 1916 թ.:

Վերջերս Սլրիա այցելած մի գործակալ հաղորդում է հետևյալը.

Ծանուցագիր Պորտ-Սալոնից. Գործակալը Դամասկոսում էր գտնվում ապրիլի 15-ին և իջևանել էր գորանոցների մոտ գտնվող հյուրանոցում: Լսելով Սիդանից եկող մեծ ամբոխի աղմուկը, նա դուրս է ելել, տեսնելու, թե ի՞նչ է կատարվում: Նա տեսել է, թե ինչպես են զինվորներն իրենց առջևից հրում 300 կամ 400 մերկ հայ աղջիկների և կանանց: Նրանց ցուցադրում էին աճուրդի համար և ամբողջ ապրանքը վաճառել են, իսկ ոմանց՝ 2, 3 և 4 ֆրանկի դիմաց: Գնելու թույլտվություն ունեին միայն մահմեդականները: Վաճառողները շարունակ բացականչում էին. «Ձեզ՝ ուղղահավատներիդ, քրիստոնյաների խայտառակությունը թող զվարճանք պատճառի»:

Ոչ մի հայ տղամարդ Դամասկոս չէր բերվել, կային միայն կանայք:

Ծանուցագիր Կահիրեից. Հիմքեր կան ենթադրելու, որ այս զարհուրանքի համար պատասխանատու է Ջեմալ փաշան, քանի որ Դամասկոսում ամեն ինչ նա է դեկավարում: Ըստ գործակալի՝ պատասխանատվություն կրող գործերը թուրքեր էին և ոչ թե արաբներ:

Ասել են, որ երբ Էնվեր փաշան Ալեյում էր, Ջեմալ փաշայի ներկայությամբ հայտնել է. «Օսմանյան կառավարությունը կարող է կրկին վերանվաճել իր ազատությունը և իր պատիվը, երբ թուրքական կայսրությունը մաքրագարվի հայերից ու լիբանանցիներից: Մենք հայերին ոչնչացրել ենք սրով, մենք լիբանանցիներին կոչնչացնենք սովի միջոցով»: Գրեթե այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ սպառնալիքը հաջողությամբ իրականացվում է:

Թալեաթ բեյը և հայերը. Զաղվածք «Արևից». - Բեռն, 5-ը մայիսի: «Բեռլինը թագերաթի» բալկանյան հատուկ թղթակիցը հարցազրույց է ունեցել Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյի հետ: Խոսելով հայերի մասին, նա ասել է.

«Հայերի տեղահանությունը ռազմական անհրաժեշտություն էր: Մինչդեռ, Միջագետք տեղահանվելու ընթացքում նրանք հարձակման են ենթարկվել քրդերի կողմից և մասամբ կոտորվել: Նույնպիսի անհրաժեշտություն էր նաև մեկ տարի առաջ, մարտին, Դարդանեղի ռազմարշավի ժամանակ՝ Կոստանդնուպոլսից և նրա շրջակայքից հայերին դեպի հեռավոր շրջաններ տեղափոխելը: Կառավարությունը կարգադրել էր տեղահանել նրանց դեպի Չով [sic]՝ Դժբախտաբար ստահակ պաշտոնյաները, որոնց հանձնարարվել էր այս հրա-

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 Իմա՝ Դեդ-Էգ-Չոք:

մանների կենսագործունը, իրենց պարտականությունը կատարելիս դիմել են անխոհեմ ծայրահեղությունների»:

Այնուհետև՝ քրթակիցն ավելացնում է. «Այստեղ, Թալեաթ բեյը մի պահ կանգ առավ, ձեռքը դեպի աչքերը տարավ, կարծեք ցանկանալով վանել վատ տեսիլքը և հետո շարունակեց: Մենք վայրենիներ չենք: Այս ողբերգական իրադարձությունների մասին հաղորդումներն ինձ պատճառել են ավելի քան մեկ անքուն գիշեր»:

Ճանուցագիր Կահիրեից. Փոքր Ասիայում գտնվող ամերիկյան և գերմանական միսիոներների վկայությունները հիմնավորապես ցույց են տալիս, որ հայերի այսպես կոչված տեղահանությունը Միջագետք, իրականացվել է տեղական իշխանությունների կողմից, ի կատարումն անձամբ Թալեաթ բեյի՝ իբրև Ներքին գործերի նախարարի հրամանների: Այն բանից հետո, երբ մարտունակ տղամարդիկ մորթվել են ժանդարմների և զինվորների կողմից, ծերունիները, կանայք և երեխաներն անասունների հոտի նման քայլում էին Միջագետքի ուղղությամբ: Բազում հազարավորներ ընկել են ճանապարհին, շատերը խեղդվել մոտակա գետերում և բազմաթիվ աղջիկներ ու երիտասարդ կանայք բաժանվել մահմեդական բնակչությանը: Այս արարքներին համանման մի բան, բայց նվազ դաժան ձևով իրագործված, հնարավոր է տեսնել 1910 թ. Կոստանդնուպոլսի շների տեղահանության պարագայում դեպի մի անմարդաբնակ [sic] կղզի Մարմարա ծովում, որտեղ բուրքական իշխանությունները դրսևորելով չափից ավելի բարյացակամություն, բացահայտորեն սպանելու փոխարեն, լքել են դրանց, որպեսզի վերջիններս սատկեն սովից ու ծարավից: Թալեաթ բեյը հանդիմանում է ստահակ պաշտոնյաներին, որոնք դիմել են ծայրահեղությունների՝ իրենց տրված հյամանների իրականացման ընթացքում, բայց մենք չենք լսել, որ այդպիսի որևէ մեկը պատժի ենթարկված լինի չարագործությունների համար: Նա դատապարտում է նաև քրդերին՝ տեղահանված հայերի վրա ճանապարհին հարձակվելու և նրանց կոտորելու համար, բայց չի հիշատակում այն փաստը, որ Չորի [sic]՝ բերուլին ցեղերը միջամտել են՝ պաշտպանելու համար իրենց երկիր հասած հայերի թշվառ մնացորդներին՝ նրանց հալածող բուրքերից:

Հազիվ թե այս հանգամանքը Թալեաթ բեյի կողմից լավ ընտրված միջոց է բուրքերին՝ վայրագաբար լինելու մեղադրանքից պաշտպանելու համար, մի բան, որի հանդեպ բուրքերը հատկապես զգայուն են: Ինչ վերաբերում է անքուն գիշերներին, որը նրան պատճառել են հայկական կոտորածներին վերաբերող հաղորդումները, ապա դրանք հիշեցնում են կայսրի կոկորդիլոսի արցունքները Լիեժում և Լուվենում՝ բելգիացիների տառապանքներին ի տես*:

(A.M.G., 7 N 1283).

225

Ռազմական նախարար, գեներալ Ռ-ոքը Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 3221-9/11:

Փարիզ, 21-ը մայիսի 1916 թ.:

1 Իմա՝ Դեր-Էզ-Չոր:

* Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին իսկ օրերին խաղաղ բնակչության նկատմամբ գերմանական զորքերի գործած վայրագությունները (զանգվածային սպանություններ, գյուղերի հրկիզում և այլն) Բելգիայում: - Շ. ք.:

(Ստացել է Քաղ. վարչ. մայիսի 22-ին):

Ի պատասխան մայիսի 14-ի թիվ 2008 ցուցակի, որով դուք ինձ եք փոխանցում Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարարի ապրիլի 9-ի թիվ 121 ճեպագրի՝ և Պողոս Նուբար փաշայի՝ ծովակալ Մորոյին հղած մարտի 22-ի թվակիր նամակի՝ պատճենները, ես պատիվ ունեմ ձեզ հիշեցնել, որ մայիսի 1-ից ի վեր, թիվ 2808-9/11 ճեպագրով՝ ձեզ տեղյակ եմ պահել իմ կարծիքին, որը հանգում է Պորտ-Սաիդի հայ գաղթականներին ռազմական ոլորտում օգտագործելուց ձեռնպահ մնալուն:

Մյուս կողմից, քանի որ 1915 թ. օգոստոսի 16-ի օրենքն արգելում է թշնամու հպատակներին զինվորագրել ֆրանսիական ուղջ տարածքում, հնարավոր չէ ընդունել Պողոս Նուբար փաշայի առաջարկությունը, համաձայն որի «եթե կան հայեր, որոնք զենք կրելու ցանկություն ունեն և դրան ունակ են, ապա պետք է համախմբվեն դաշնակիցների դրոշմների և նրանց կանոնավոր զնդերի մասը կազմեն»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 890, f. 72).

226

Պետրոգրադում հայկական վեհաժողովի նախագահ պ. Ստեփան Մամիկոնյանը՝ Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային

Հ. թիվ 17/90:

Պետրոգրադ, 26-ը մայիսի 1916 թ., ժ. 18.45-ին:
(Ստացվել է մայիսի 27-ին, ժ. 9.15-ին):

Թուրքիայի հայ փախստականների ճակատագրի բարելավման համար անհրաժեշտ միջոցներ համադասող և դրանց խթանող հայկական վեհաժողովը, որը կայսրական կառավարության թույլտվությամբ գումարվել է Պետրոգրադում, խնդրում է ձեզ բարեհաճել այս վեհաժողովի կողմից շնորհակալություն հայտնել դաշնակիցների և չեզոքների բոլոր կոմիտեներին ու հաստատություններին, որոնք մարդկության ամենասուրբ սկզբունքների անուրից շոայլորեն օժանդակություն և օգնություն են ցուցաբերում պատմությանը հայտնի ամենամեծ հանցագործության հարյուր հազարավոր դժբախտ զոհերին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 888, f. 34).

227

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության հղած զեկուցագիրը Ռազմական նախարարությանը՝

Գաղտնի:

- 1 Տե՛ս վերը թիվ 205 փաստաթուղթը:
- 2 Վերն արտատպվել է թիվ 205 փաստաթղթում (հավելվածում):
- 3 Արտատպված չէ:
- 4 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

Գլխավոր հրամանատարի շտաբ,
Կահիրե, 30-ը մայիսի 1916 թ.:

Հայկական կոտորածներ. - Տեղեկություններ հաղորդողը, որն ի դեպ դարձել է Ուրֆայի կոտորածների ականատեսը և տեղեկություններ քաղելու առումով գտնվել է մեծ առավելություններ ընձեռող վիճակում, հավաստում է, թե բոլոր թուրքերը համաձայն են, որ մինչ 1915 թ. ավարտը սպանվածների նվազագույն թիվը պետք է հասնի առնվազը 500000-ի: Դիարբեքիում նախքան հայ արքեպիսկոպոսին սպանելը, հանել են նրա աչքերը և եղունգները: 600 հոգուց բաղկացած խմբերով տղամարդկանց տարել են և սպանել քաղաքի մոտակայքում գտնվող հովիտներից մեկում:

Ուրֆայում տեղի ունեցած նախնական կոտորածներից հետո, հայերը բազմաթիվ տներում ոտքի են ելել և դիմադրել թուրքերին, մինչ Ջեմալ բեյի տեղակալ Ֆահրի բեյի ժամանումը, որը ոմբակոծել է քաղաքը և կոտորել հայերին մինչև վերջին մարդը: Ուրֆան օգտագործվել է իբրև Փոքր Ասիայի այլ քաղաքներից եկող հայերի հավաքակայան: Նրանց ուղարկում էին երկաթուղով և ոտքով, իսկ տեղ հասնելուց հետո բաժանում էրեք խմբի: Առաջին խումբը, որն ընդգրկում էր ծերունիների, ծեր կանանց և փոքրահասակ երեխաների՝ ժանդարմների հսկողությամբ անապատի միջով, հարյուրավոր միլերով, ուղարկվում էր դեպի Ռաքքա ու Դեր-եզ-Ջուր, որտեղ նրանք հանձնվում էին բեդուիներին: Քչերն էին, եթե այդպիսիք կային, կենդանի մնում:

1915 թ. հուլիսին, մի առիթով, իրենք՝ բեդուիներն են ըմբոստացել հայ կանանց նկատմամբ դրսևորվող սարսափելի դաժանությունների պատճառով և հարձակվել Բաղդադի գծի վրա գտնվող Թեյ-Աբիադ կայարանի ռազմական շտեմարանների վրա՝ սովահար հայերի համար ուտելիք ձեռք բերելու նպատակով: Ամրակազմ տղամարդկանցից բաղկացած երկրորդ խմբին մաս-մաս տանում էին և սպանում Ուրֆայի մերձակայքում: Կարիք չկա նկարագրել, թե ինչպիսի ճակատագրի արժանացավ երիտասարդ, ամուսնական տարիքի հասած աղջիկներից բաղկացած երրորդ խումբը:

Ուրֆան այն բազմաթիվ վայրերից էր, որոնք օգտագործվում էին իբրև հավաքագրման կենտրոններ:

Երկու հայ պատգամավորներ՝ Չոհրապը և Վարդգեսը սպանվել են Ուրֆայում, այն վայրի մոտակայքում, որտեղ տեղեկություններ հաղորդողը կանգնած է եղել: Նրանց Կոստանդնուպոլսից բերել են այդ նպատակով և ճանապարհորդության ընթացքում վերաբերվել են ինչպես թուրքական կառավարության պատվավոր հյուրերի:

Իզմիդի, Անգորայի և Դիարբեքիի կառավարիչներն՝ իրենց տարածաշրջաններում ամբողջությամբ ոչնչացրել են բոլոր հայերին, չնայած այն բանին, որ Անգորայի պարագայում՝ առաջին կառավարիչը՝ մերժել էր և հեռացվել պաշտոնից:

Կոնիայում Ջելալ փաշան մերժել է և նրա հեռացումից հետո, նոր կառավարչի՝ օրոք, հայերը տեղահանվել են, ավելի ստույգ՝ կոտորվել:

Քոթահիայում կառավարիչը՝ կտրականապես հրաժարվել է իր ստացած հրահանգները կատարելուց և սպառնացել ձերբակալել ու մահապատժի ենթարկել յուրաքանչյուր մարդու, որը ձեռք կբարձրացնի հայերի վրա:

Միրիայում Ջեմալն, ի դեպ, կախել է էնվերի կողմից իբրև կոտորածների պարագլուխ:

1 Համապատասխանաբար՝ Իբրահիմ, Աթիֆ, Ռեշիդ բեյերը:
2 Մազհար բեյը:
3 Մուամմեր բեյը:
4 Ֆայիկ Ալի բեյը:

ներ ուղարկված տասներկու վատթարագույն մարդասպանների, մինչդեռ Հալեպում, Բեքիր Սամին պաշտպանում է 50000 հայերի, որոնց հավաքագրել էր սպառնալիքի ներքո գտնվող հարևան վայրերից:

Ինչ վերաբերում է գերմանացիների մասնակցությանն այս կոտորածներին, ապա հայտնի է, որ գերմանական դեսպան Մետերնիխը, երբ հաջորդեց Վանգենհայմին, Բեռլինում մի ելույթ էր պատրաստել, որը կայսրի հրամանով պետք է կարդար՝ սուլթանին ներկայանալու պահին: Այն ամփոփում էր մի նախադասություն, որն ակնարկում էր [sic], թե Գերմանիան անկարող է եղել դադարեցնել հայկական կոտորածները: Թալեաթը մերժել է ելույթի իրավունքը և Մետերնիխը վերադարձել է Արքայազների կղզիներ, ասելով, որ գերմանական կառավարությունը նախ՝ պետք է համաձայնության հասնի Բարձր Դռան հետ այն հարցում, թե ինքն ինչ է ասելու: Ի վերջո, փոխգլխույնը կայացել է և ելույթն ընթերցվել է, ըստ էության, գաղտնաբար, իսկ Հայկական հարցին վերաբերող մասը, մնացել է անտիպ:

Չկա որևէ բարձրաստիճան թուրք, որը պատրաստակամ չլինի հայտարարելու, թե Գերմանիայի համար միանգամայն հնարավոր կլինի կանխել կոտորածները, եթե նա այդպես վարվելու ցանկություն ունենար: Այնուամենայնիվ, որոշ թուրքեր պարզորոշ հայտարարում են, որ կոտորածների հարցում հենց գերմանացիներն էին, որ Թալեաթի հետ փոխհամաձայնության են հանգել:

Կովկաս և Միջագետք. - Հույն դասալիքից ստացված տեղեկություն:
Հայկական կոտորածների մասին՝ «Ռոյթերի» գրաքննությանը ենթարկված ուղիով ստացված լուրեր:

«Պետրոգրադից հաղորդում են, որ Տրապիզոնի հայերին բաժին հասած թուրքական վայրագությունները գերազանցում են այն դաժանությունները, որոնք որևէ այլ վայրից են հաղորդվել: Տրապիզոնի հայերի արտաքսումը սկսվել է 1915 թ. հուլիսին, երբ դավաճանության և ռուսներին օգնելու՝ մեղադրանքով հարյուրավոր երիտասարդ, ազդեցիկ հայեր են ձերբակալվել ու նավակներով տարվել և ջրասույգ արվել ծովում, մինչդեռ մյուսներն ուղարկվել են հարևանությամբ գտնվող մի գյուղ, որտեղ կանայք բռնաբարվել են և սպանվել, իսկ երեխաները սվինահար եղել: Թուրքերն օգտագործում էին երեխաների գլուխներն իբրև թիրախ: Կենդանի մնացածներն ուղարկվել են Էրզրում: Ամբողջ ճանապարհի երկայնքով սփռված էին երեխաների ու մեծահասակների մարմիններ: Կենդանի մնացածները, որոնց համախմբում են ռուսական բարեգործական ընկերությունները, ներկայացնում են սարսափելի տեսարան. ծածկված ցնցոտիներով, հիվանդոտ և տանջահար, նրանք շարունակ հարցնում են, թե արդյոք իրենց կոտորելու են:

Տրապիզոնի հույները հավաստում են, որ այս կոտորածները կազմակերպել է թուրքական կառավարությունը, որն անողորմաբար հալածում է բոլոր նրանց, ովքեր աջակցում են հայերին»:
(A.M.G., 7 N 1283).

Հանրապետության նախագահության քաղաքացիական գործերի գլխավոր քարտուղար պ. Սանիսերը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն: Հրատապ:
Փարիզ, 12-ը հունիսի 1916 թ.:

(Մտացել է Կարբինտը հունիսի 13-ին):

Պ. Արշակ Չոպանյանը, որը բնակվում է Լա Բրույերի փողոցում (թիվ 17), դիմել է Հանրապետության պարոն նախագահին, խնդրելով նրան մասնակցել գրական և դերասանական ցերեկույթի, որը «Փարիզի հայ մտավորականները» կազմակերպելու են առաջիկա կիրակի օրը, հունիսի 18-ին, Գափո դահլիճում:

Պարոն նախագահը հանձնարարում է ինձ խնդրել ձեզ բարեհաճելու որոշ գաղտնի տեղեկություններ հաղորդել իրեն պ. Չոպանյանի անձնավորության, ինչպես նաև խնդրո առարկա միության մասին, բացի դրանից՝ հայտնել ձեր կարծիքը, թե ինչպիսի ընթացք հարկ կլինի տալ այս խնդրանքին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 36).

229

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ պ. Սպենդիարյանին

Հ. թիվ 32734/19:
[Պատճենը]:

Փարիզ, 14-ը հունիսի 1916 թ., ժ. 16.50-ին:

Ես հեռագրել եմ նախագահ Վիլսոնին՝ համառորեն խնդրելու համար նրա միջամտությունը: Ես ձեզ տեղյակ կպահեմ ընթացքին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 37).

230

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Հանրապետության նախագահության քաղաքացիական գործերի գլխավոր քարտուղար պ. Սանիսերին

Ն: Հրատապ:

Փարիզ, 15-ը հունիսի 1916 թ.:

Պ. Արշակ Չոպանյանը, որին նվիրված է այս ամսի 12-ի ձեր նամակը¹, Փարիզի հայկական գաղութի ամենանշանավոր անձնավորությունն է: Նրա հայրենակիցները նրան համարում են բարձր մակարդակի գրող, իսկ իրենց ազգային պոեզիայից ու պատմական աշխատություններից կատարած թարգմանությունները ֆրանսերենի, որոնք նա հրատարակել է, նրա համար ապահովել են բազմազան մարդու համբավ: Բազում տարիներ ի վեր Փարիզում հաստատված պ. Չոպանյանը՝ հանուն բուրքական բարբարոսության զոհը դարձած իր դժբախտ համակրոնակիցների գործի պաշտպանության հանդես է բերել այնպիսի նվիրվածություն, որը նրան պատիվ է բերում: Այս վերջին ամիսներին իմ Դեպարտա-

¹ Տես վերը թիվ 228 փաստաթուղթը:

մենտը բազմիցս առիթ է ունեցել գնահատելու թե՛ վեհ զգացմունքները և թե՛ միաժամանակ դիվանագիտական ու քաղաքացիական չափի գուսպ զգացողությունը, որոնք երբևէ նա չի շրջանցել այդ ազնվաբալու առաքելության կատարման ընթացքում: Փարիզի որոշ թվով այլ «հայ մտավորականներին» հետ մեկտեղ, նա կազմավորել է խմբակցության նման ինչ-որ մի բան, որը նպատակ ունի ֆրանսիական հասարակայնությանը ծանոթացնել հայ գրականությանը և մյուս կողմից, նրան հնարավորություն ընձեռել՝ գնահատելու որոշ հայ Օդերասանների տաղանդը:

Այս նկատառումներից ելնելով է, որ առաջիկա կիրակի օրը, հունիսի 18-ին, Գափո դահլիճում կազմակերպվելու է գրական և դերասանական ցերեկույթ, և ես երջանիկ կլինեմ, եթե Հանրապետության պարոն նախագահը, ներկայանալով այդ հավաքույթին, բարեհաճի Փարիզի հայ համայնքին հավաստել իր համակրանքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 38-38 v).

231

Ռ-ազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Թիվ 12196. 10/11:

Փարիզ, 16-ը հունիսի 1916 թ.:

Անճեմասի հատուկ թղթակցի հաղորդագրությունը՝ Ժնև գաղթած հայերի մասին:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 976, f. 179).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հաղորդագրություն Ժնևի հայկական համայնքի մասին

Թիվ 3176:

Անճեմաս, 9-ը հունիսի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ հաղորդել հետևյալ տեղեկությունները, որոնք ստացել եմ Ժնևում գտնվող ինձ տեղեկություններ հաղորդողներից մեկից:

«Ժնևի օտար գաղութների շարքում հայերն իրենց թվով գրավում են առաջին տեղը: Այս փաստը նորույթ չէ: Դեռևս նախքան եվրոպական պատերազմը, հայերը զանգվածաբար գաղթում էին Շվեյցարիա, նախապատվությունը տալով Ժնևին, որտեղ նրանք գտնվում էին իրենց հզոր «Դաշնակցություն» կազմակերպության հովանու ներքո:

Պատերազմում Թուրքիայի ընդգրկվելուց ի վեր, մեծ թվով հայեր թողել են Կոստանդնուպոլիսը, նմանապես այստեղ գալու և ապաստանելու համար: Նրանց թվում կան բժիշկներ, պատվավոր առևտրականներ, քաղաքական գործիչներ, ուսանողներ: Բոլոր այս գաղթականները բացահայտորեն հայտնում են Ֆրանսիայի հանդեպ տածվող իրենց համակրանքը և Հայաստանի փրկությունն ակնկալում նրանից և Անգլիայից:

Ընդհանուր առմամբ, հայերն իրենցից վտանգավոր տարր չեն ներկայացնում, բայց

¹ Ստորագրել է կապիտան Լադոն:

հնարավոր է, որ այս ազնիվ մարդկանց մեջ սողոսկեն կասկածելի անձինք՝ հայեր, որոնք թուրքեր են դարձել մահմեդական կրոնն ընդունելու միջոցով: Նման դեպքում նրանց ազգանունները սովորաբար «յան»-ով չի ավարտվում: «Դ-աշնակցություն» կազմակերպության նպատակը քաջ հայտնի է՝ կազմակերպել «Պրո Արմենիա» շարժումը, նպաստել հայրենիքի ազատագրմանը, օժանդակել արտասահմանում գտնվող հայերին:

Բայց իր մարդասիրական գործին հետամուտ լինելու հարցում այս կազմակերպությունը միջոցների ընտրության առջև կանգ չի առնում: Եթե անհրաժեշտ է, օրինակ, որ անդամներից որևէ մեկն անցնի Ֆրանսիա կամ որևէ այլ երկիր, նրա համար կեղծ անձնագիր հայթայթելու ձևը նա կգտնի՝ այն փոխ առնելու կամ նույնիսկ պատրաստելու միջոցով: Այսպիսով, այս կազմակերպությունը, առանց այդ ցանկանալու, կարող է դառնալ կասկածելի գործերի մասնակիցը»:

Հատուկ կոմիսար,
ստորագրություն անընթեռնելի է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 976, ff. 180-180 v).

232

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 806:

Լոնդոն, 28-ը հունիսի 1916 թ., ժ. 18.30-ին:
(Ստացվել է ժ. 20-ին):

Ֆորին Օֆիսն ինձ տեղեկացրել է, որ իրազեկ է դարձել Ամերիկայի հայերի մի խնդրագրի, որոնք ձգտում են ազատագրել Միջագետքի ռազմարշավի արդյունքում՝ Հնդկաստանում անգլիացիներին գերի ընկած իրենց հայրենակիցներին: Այս հայերը կցանկանային ծառայել թուրքերի դեմ դաշնակիցների բանակներում, բայց վերջերս Ֆրանսիայի հետ կայացված՝ Հայաստանին վերաբերող համաձայնության պատճառով, նախքան նրանց խնդրանքը քննարկելը, բրիտանական կառավարությունը կցանկանալ իմանալ, թե արդյոք մենք ինքներս չենք պատրաստվում օգտվել նրանց ծառայություններից՝ հետագայում Ասիայում գործելու ակնկալությամբ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 73).

233

Ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ժո. ֆրոլ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 1588: Գաղտնի:

ԳՀԸ, 3-ը հունիսի 1916 թ.:

(Ստացել են Կաբ. հուլիսի 3-ին,
Քաղ. վարչ. հուլիսի 4-ին):

Համաձայն պ. Պոլ Կամբոնի հեռագրի (հունիսի 28-ի, թիվ 806)¹, որը դուք բարեհաճել եք ինձ հաղորդել, բրիտանական կառավարությունը կցանկանալ իմանալ, թե արդյոք մենք կարո՞ղ ենք, հետագայում Ասիայում գործելու ակնկալությամբ, օգտագործել անգլիացիներին գերի ընկած հայերին, որոնք կցանկանային ծառայել դաշնակիցների բանակներում՝ թուրքերի դեմ:

Այս պահին թուրքերի դեմ որևէ ռազմական գործողություն չի նախատեսվում և բացի դրանից, ֆրանսիական օրենսդրության ներկա վիճակում, մենք չենք կարող մեր շարքերում ընդունել թշնամու հպատակությունն ունեցող որևէ մեկի:

Բայց ես հույս ունեմ, որ եթե այդ հայերը համաձայնվեն զալ Ֆրանսիայում աշխատելու, նրանք ի վիճակի կլինեն մեզ մատակարարելու օժանդակ բանվորական ուժ, որը մենք կարողանա անուշադրության մատնել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 74).

234

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 837:

Լոնդոն, 4-ը հունիսի 1916 թ., ժ. 19.15-ին:

Իմ թիվ 806 հեռագրի շարունակությունը²:

Գեներալ Բլայթոնի հետ քննարկված հարցերի թվում առաջ քաշվեց հայերին օգտագործելու խնդիրը: Թվում է, թե ներկա պայմաններում շահավետ կլինի Կիպրոսում համախմբել նրանց, ովքեր պիտանի կլինեն զինվորագրվելու և գորաբանակ կազմելու, որի սուկ ներկայությունն անհանգստություն կպատճառի թուրքերին: Վերջին համաձայնության պատճառով, որը Ֆրանսիային է հատկացնում Հայաստանի մեծ մասը, նրանց հրահանգիչները պետք է, բնականաբար, ֆրանսիացի սպաներ լինեն, իսկ անհրաժեշտ գուհանգիչները պետք է, բնականաբար, ֆրանսիացի սպաներ լինեն, իսկ անհրաժեշտ գուհանգիչները կտրանադրվեն մեր կողմից: Այս նախագծին շարունակություն տալն ինձ առավել հետաքրքիր է թվում, քանի որ Լոնդոն հասած վկայությունները միտում ունեն ասպացուցել, որ արաբների հեղափոխական շարժումն (ընդգրկել է) Սիրիան: (Այն դեպքում), երբ այս տեղեկությունները հաստատվեն, հնարավոր կլինի կանխատեսել այն պահը, երբ մեր ջանքերով Լիբանանի մատակարարման գործողությունները հնարավոր կդառնան, գործողություններ, որոնց համար կարելի է, հնարավորության դեպքում, օգտագործել այդ ուժը: Ընձեռնված հնարավորությունը շրջանցելու հարկը չկա, քանզի սիրիացիները հաճույքով մեզ մեղադրում են մինչ այժմ իրենց վշտերն ամոքելու համար որևէ ջանք չգործադրելում՝ այն տանջալից ճգնաժամի ընթացքում, որում գտնվում են:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք, մեր զինվորական վարչության հետ համաձայնություն կայացնելուց հետո, որքան հնարավոր է արագ, ինձ տեղյակ պահեք, թե ինչ-

1 Տես վերը թիվ 232 փաստաթուղթը:
2 Հունիսի 28-ի. վերն արտատպվել է թիվ 232 փաստաթղթում:

պիսի ընդունելության է պետք արժանացնել այս առաջարկությունը, քանզի գեներալ Բլա-
թոնն ութ օր անց մեկնելու է Եգիպտոս:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 75).

235

**Մադրիդում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Գեոֆրեյը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 513: Գաղտնի:

Մադրիդ, 10-ը հուլիսի 1916 թ.:
(*Ստացել են* Կաթ. հուլիսի 13-ին,
Ըաղ. վարչ. հուլիսի 16-ին):

Պետական նախարարը՝ վերջերս ինձ պատմել է, որ ըստ վստահելի սկզբնաղբյուրնե-
րից քաղված տեղեկությունների, թուրքերն այնպիսի վայրագություններ են գործել հայերի
նկատմամբ, որ գերմանական և ավստրո-հունգարական կառավարություններն անիրա-
ժեշտ են համարել կշտամբանքներ հղել օսմանյան կառավարությանը: Այդ կշտամբանք-
ները շատ վատ են ընդունվել և այն պատասխանում, որը հետևել է, պետք է հասկացնել
տված լինեն, որ իր երկրում տեր ու տնօրենը Բարձր Դուռն ինքն է և ցանկանում է մնալ
այդպիսին:

Նվիրակը², որին ես պետական նախարարությունում հանդիպելու առիթն ունեցա, հա-
յերի ճակատագրի մասին ինձ հետ խոսեց գրեթե միևնույն ոգով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 53):

236

**Ռազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի
նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 3407-10/11:

Փարիզ, 11-ը հուլիսի 1916 թ.:
(*Ստացել են* Կաթինետը հուլիսի 12-ին,
Ըաղ. վարչ. հուլիսի 13-ին):

Ես պատիվ ունեն ձեզ հղել սրան կից մի ծանուցագիր, որը կազմվել է փոստային զին-
վորական գրաքննության տրամադրած փաստաթղթերի օգնությամբ և վերաբերում է թուր-
քերի կողմից իրականացված հայերի կոտորածներին:

Այս հաղորդագրությունը հետաքրքրություն է ներկայացնում այն առումով, որ վկայու-
թյուններ է տալիս Հայաստանում Գերմանիայի վարած երկդիմի խաղի մասին, որը ցան-

1 Պ. Գիմենո ի Կաթանալը:
2 Ն. Խորին սրբազնություն՝ Ռազոնեզին:
3 Ստորագրել է գնդապետ Վալանտինը:

կանում է միաժամանակ լինել Արևելքի քրիստոնյաների հովանավորը և նրանց կոտորող
թուրքերի դաշնակիցը:

Կից ներկայացվող պրոֆեսոր Ռիխտերի մամակը՝ հետաքրքրական է այս տեսակե-
տից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 54).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Գերմանիան և հայերի կոտորածները

Հայերի կոտորածները, որոնք նախորդել են ռուսների առաջխաղացմանը Կովկասի
այն կողմից, այս վայրագությունների հեղինակների՝ թուրքերի դեմ, առաջ են բերել վրդով-
մունքի արդարացի ակիք. դատապարտությամբ հանդես եկող բազմաթիվ ձայներ Գերմա-
նիան միախուսել են Թուրքիայի հետ: Մասնավորապես Նյու Յորքի «Լա Միսիոների
ռևյուն» շատ բուռն ձևով է հանդես եկել գերմանական կառավարության դեմ, մեղադրելով
նրան եթե ոչ կոտորածներ կազմակերպելու, ապա նվազագույնը դրանց նպաստելու
համար՝ հավանություն տալուն հավասարազոր լուրջան պահպանությամբ:

Միսիոներները, ինչպես և գերմանական կառավարությունը, թվում է, թե շատ են ազդվել
այս մեղադրանքներից: Կայսրը, եթե Թուրքիայի դաշնակիցն է, սիրում է իրեն ներկայաց-
նել իբրև Արևելքի քրիստոնյաների հովանավորի: Այսպիսով, այս դերը կատարելու համար
հարկ էր ցույց տալ, որ հայերի նկատմամբ անտարբեր չէին, բայց պետք չէր տուրք տալ
խանդավառությանը, հասնելով մինչ Թուրքիայի ներքին քաղաքականությանը միջամտե-
լուն: Գերմանական դիվանագիտությունը բավական մեծ հմտությամբ է դուրս եկել դժվա-
րին կացությունից: Թուրքերին հաճոյանալու համար նա փորձել է վարկաբեկել հայերին,
նրանցից տարանջատելով հեղափոխական տարրին և նրան դարձնելով կոտորածի միակ
պատասխանատուն: Այս առթիվ նա վերատալել է և մեծաքանակ օրինակներով բազմաց-
րել Վանում, իսկ այնուհետև՝ Էրզրումում Ռուսաստանի նախկին գլխավոր հյուպատոս,
գեներալ Մակակու զեկուցագիրը, որտեղ, Անգլիայի աջակցությամբ քաջալերված կատա-
ղի կուսակցությունը մերկացվել է՝ իր ծայրահեղությունների պատճառով թուրքական
բռնությունները պայմանավորելու հարցում: «Հայերի կոտորածները» խորագիրը կրող այս
գրքույկը (1916), որի միտումնավոր լինելու հարցում կասկածներ տածելու համար, թվում է,
թե շատ ավելի նվազ հիմքեր կան, քանզի նրա հեղինակը ռուս է, տպագրվել է ռուսերեն և
ֆրանսերեն լեզուներով ու լայն տարածում գտել (հրատարակության միտումնավոր նպա-
տակը բողոքելու համար ձեռնպահ են մնացել կազմի վրա, ինչպես նաև ներսի մասում,
նշելու այն վայրի անունը, որտեղ այն հրատարակվել է):

Մյուս կողմից, գերմանական կառավարությունը մեծապես քաջալերել է իր միսիոներնե-
րին, եթե ոչ իրական, ապա նվազագույնը՝ բավական շինծու ոգևորություն դրսևորելու
համար, որոնք քաղաքակիրթ աշխարհի առջև ինչ-որ մի գործողության պատրանք են
ստեղծում: Այն նամակը, որի թարգմանությունը² մենք ուղարկում ենք սրան կից, հիանա-
լիորեն բացահայտում է տվյալ պարագայում Բեռլինի առաքելությունների ցանցի ունեցած
դերը: Ներկայիս միտումը հանգում է ամերիկյան օգնության կոմիտեներին սիրաշահելուն,

1 Խոսքը վերաբերում է Բեռլինից ուղարկված՝ 1916 թ. հունիսի 9-ի թվակիր այդ նամակի գերմաներեն
պատճենին, որը մենք չենք արտատպում:

2 Չի հայտնաբերվել:

դրդելուն նրանց՝ փող և պարենային գումակներ ուղարկելու, որոնց առաքումը հասցեատե-
րերին՝ Գերմանիան իբրև Թուրքիայի դաշնակից, երաշխավորում է. բավականաչափ օգ-
նելով նրանց՝ դրանց բաշխման հարցում, [ուպեսզի] հայերի շրջանում բարձրացնի իր
վարկը՝ ամբողջությամբ ապահովելով իր համար այնպիսի մի երաշխիք, որն ուղղված է
թուրքերի դեմ:

Մենք արդեն հիշատակել ենք Բեռլինից ստացված դժոխոտ}ր Կարլ Աբսենֆելդի (1916
թ. ապրիլի 22-ի) նամակը՝ հղված պատվելի դժոխոտ}ր Ջոն Ռ. Մոթթին (124, Արևելյան քա-
ղամաս, 28-րդ փողոց, Նյու Յորք), որտեղ հայերի կոտորածներին ունեցած յուրաքանչյուր
մասնակցություն եռանդորեն ժխտվում է և Գերմանիայի դերն այս գործում համեմատվում
Ռուսաստանի հանդեպ Անգլիայի ունեցած վարքագծի հետ այն ժամանակաշրջանում,
երբ Լեհաստանի և Գալիցիայի հրեաները տանջահար են եղել և տեղահանվել:

Երբ պատվելի Շառլ Ս. Մակ Ֆարլանդն իբրև «Ամերիկայի քրիստոնեական եկեղեցի-
ների դաշնակցային խորհրդի» պատվիրակ, 1915 թ. դեկտեմբերին եկավ Եվրոպայի շուրջ
շրջագայություն կատարելու, նա Բեռլինում հրաշալի ընդունելության արժանացավ իր
նախկին պրոֆեսոր Արլոֆ Դեյսմաննի՝ «Փրոթեստանթ ուլթրի լեթերի» հեղինակի կողմից,
որը նրան ներկայացրեց բոլոր ամենապատկառելի անձանց: Այսպես նա ծանոթացավ
դժոխոտ}ր Յոհաննես Լեփսիուսի հետ, որը զբաղվում է, մասնավորապես, Թուրքիայում
գործող առաքելությունների հարցով: Ջրույցի ընթացքում դժոխոտ}ր Լեփսիուսն այնպիսի
հմտությամբ է համագործակցության դրդել «Գերմանական առաքելությունների հանձնա-
ժողովին» և «Հայկական բարեգործական կոմիտեին», որ Մակ Ֆարլանդն ամմիջապես
հեռագրել է պատվելի Ջեյմս Լ. Բարթոնին՝ ամերիկյան կոմիտեի նախագահին, կոչելով
նրան նամակագրություն պահպանել պրոֆեսոր Ջուլիուս Ռիխտերի՝ գերմանական օտա-
րերկրյա առաքելությունների կազմակերպության նախագահի և դժոխոտ}ր Լեփսիուսի
հետ (տե՛ս այս առթիվ՝ Rev. Charles S. MacFarland, Report of mission to Europe December
1915 - January 1916, S.I.n.d., In 8°, 28 p.):

Մույն նամակը ցույց է տալիս, որ դրա հեղինակ դժոխոտ}ր Ջուլիուս Ռիխտերն Ամերի-
կայում չի սահմանափակվել հարաբերություններ հաստատելով միայն պատվելի Բարթո-
նի հետ և ունի, անկասկած, նաև այլ թղթակիցներ, (որոնց՝ նրա համար գտել է, ի դեպ,
պատվելի Մակ Ֆարլանդը): Նա պատասխանում է մի նամակի, որը դժոխոտ}ր Վ. Վ. Ռո-
քուելը (419, Արևմտյան քաղամաս, 117-րդ փողոց), Նյու Յորք) նրան է հղել «Հայկական
և սիրիական բարեգործական կոմիտեի» անունից, մարտի 3-ի ամսաթվով: Նա նրանից
շնորհակալություն է հայտնում քաղաքական նկատառումների ազդեցությանը տուրք չտա-
լու, բայց և հայերի համար դրան ու նպաստներ հավաքելու համար: Առաքելություններում
ընդգրկված գերմանացի քույրերն իրենց հերթին անում են այն ամենն, ինչ իրավիճակը
թույլատրում է: «Գերմանական առաքելությունների հանձնաժողովի» շրջանակում ստեղծ-
վել է «Արևելքի և իսլամի» հանձնաժողովը: Այս հանձնաժողովը, որի անունից և գրում է
դժոխոտ}ր Ջ. Ռիխտերը, փետրվարին համաձայնության է հանգել գերմանական ավետա-
րանական առաքելության և բարեգործական կազմակերպությունների ներկայացուցիչնե-
րի հետ՝ հայերին էական օգնություն ցուցաբերելու հարցում: «Դուք կհասկանաք, - գրում է
դժոխոտ}ր Ռիխտերը, - որ մենք բացահայտորեն չէինք խոսում այն մասին, ինչ գերմանա-
ցի միսիոներներն են անում տեղահանված հայերի տառապանքը մեղմացնելու համար, ել-
նելով այն մտավախությունից, որ նրանց ցուցաբերվող աջակցությունը դրանով իսկ, կա-
րող է դառնալ նվազ արդյունավետ»: Ըստ նրա, իրոք որ, հարկ է գզույշ վերաբերվել թուր-
քերի նյութագագությունը: Շճարտությունը պետք է հանգի այն բանին, որ այժմ գերմա-
նացիներն այլևս հայերին օգնություն չեն ցուցաբերում և որ նրանց լուրջությունը շատ ավելի

պայմանավորված է անճշտություններ թույլ տալու մտավախությամբ, որոնք հեշտությամբ
կհերքվեն, քան քաղաքական նկատառումներով: Այլ աշխատությունների բացակայու-
թյան պատճառով, դժոխոտ}ր Ջ. Ռիխտերն իր թղթակցին է ուղարկում գերմանացիների
տպագրած հողվածների և գրքույկների մի ցուցակ, նրան ցույց տալու համար, թե որքան է
Հայկական հարցը Գերմանիայում հուզել առաքելությունների հասարակությանը: Գերմա-
նական կառավարությունն իր կողմից արել է այն ամենը, ինչը կարող էր օգտակար լինել
բաղձալի ձևով թուրքական կառավարության վրա ներգործելու համար: Կոստանդնուպոլի-
սում գերմանական դեսպանը՝, ինչպես այդ մասին կարող է վկայել ամերիկյան դեսպան
Մորգենթաուն, գործադրել է բոլոր ուժերը ցանկացած միջոցով հայերի բնաջնջումը կան-
խելու: Գերմանացիների բարի կամքի նման ապացույցներին ի տես՝ կարելի է հուսալ, որ
ամերիկացիները կհամոզվեն, որ «գերմանացիների ազնվաբար կայսրը, նրա հարգար-
ժան և ազնիվ վարչապետը, ինչպես նաև նրա կառավարությունը, բացարձակապես մեղա-
վոր չեն հայերի դժբախտ ճակատագրի հարցում, որ իրենց դեմ ուղղված բոլոր մեղադ-
րանքները՝ բացահայտ գրաբարություններ և ստեր են»:

Հարկ է երկյուղել այն բանից, որ բարեգործական քողի ներքո, առաքելությունները
չնպաստեն ամերիկյան փողերը Գերմանիային տրամադրելուն և մեզ թշնամի քարոզու-
թյան ծախսերը հոգալուն:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 55-88).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Ռ-ազմական նախարար, գեներալ Ռ-ոքին

Ճ. թիվ 2892:

Փարիզ, 19-ը հուլիսի 1916 թ.:

Այս ամսի 4-ի թվակիր հեռագրով¹, որի պատճենը ներկայացվում է սյան կից, Լոնդո-
նում Հանրապետության դեսպանն՝ ինձ տեղյակ է պահում Եգիպտոս գաղթած, ինչպես
նաև Հնդկաստանում գտնվող հայերին, հնարավորության սահմաններում, օգտագործե-
լուն վերաբերող անգլիական առաջարկին: Գեներալ Քլայթոնը գտնում է, որ հարկ է Կիպ-
րոսում համախմբել նրանց, ովքեր պիտանի կլինեն իբրև զինվոր ծառայելու և նրանցից
գոյքերի կորստու կազմակերպել, որի ներկայությունն իսկ այս վայրերում՝ թուրքերին ան-
հանգստություն կպատճառի ու կհարկադրի նրանց չամայացնել Արևմտյան Սիրիան: Այն
պահին, երբ արաբների ապստամբությունը սպառնում է թուրքական տիրապետությանը ոչ
միայն թերակղզում, այլև Պաղեստինում ու Սիրիայում, կասկածից վեր է, որ Ադանայի և
Ալեքսանդրետի շրջակայքում պարտիզանական կորպուսի կազմավորումը և մարզումը
կհանգարի թուրքերին իրենց բոլոր ուժերը տանելու հարավ՝ Մեքքայի շերիֆին ջախջա-
խելու համար:

Անգլիացիները չեզոքաբար առաջարկում են մեզ ֆրանսիացի սպաներին վստահել այս
հայերին զինելու և վարժեցնելու հոգսը:

1 Պ. Վանզենհայնը:
2 Տե՛ս վերը թիվ 234 փաստաթուղթը:
3 Պ. Պոլ Կամբոնը:

Ես գտնում եմ, որ այսպիսի շրջանակներում սահմանափակվող անգլիական առաջարկությունն ընդունելի է: Այս պահին, մեզ համար չի կարող, իրոք որ, խոսք լինել Սլիբիայում գործողությունների նոր քատերաբեն բաց անելու մասին, բայց մենք մեր ներկայությունն այն տարածքի մոտակայքում զգալ տալու առավելությունը կունենանք. որի նկատմամբ ցանկանում ենք ընդգծել մեր իրավունքները: Բացի դրանից, եթե արաբական ապստամբական շարժման հաջողությունը կայունանա, մեզ համար շահեկան կլինի, հնարավորության սահմաններում, ապստամբներին կցել, մինչ նրանք կգիտակցեն իրենց ուժը և ըստ այդ կկամենան ստեղծել խառնակությունն ու անիշխանությունը հավերժացնող անկախ իշխանություններ, ֆրանսիացի սպաներից բաղկացած հրամանատարական կազմ ունեցող կարգապահ մի կորպուս՝ Հյուսիսային Սիրիայի վարչական կազմակերպումն իր ձեռքում կենտրոնացնելու համար:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք ինձ շտապ տեղեկացնեք, թե արդյոք դուք ի վիճակի՞ եք տրամադրել ֆրանսիական հրամանատարական կազմ և զենքեր, որոնք անհրաժեշտ [կլինեն]՝ առավելագույնը 5000 հայերից բաղկացած կորպուսի համար:

Եզրափակելով, ես գտնում եմ, որ պատասխանելու համար հուլիսի 3-ին գլխավոր հրամանատար գեներալի արած դիտողությանը¹, պարտավոր եմ ձեզ հիշեցնել, որ Եգիպտոսի հայերը, եթե հակված են զինվորագրվելու և զենք կրելու, ապա մշտապես հրաժարվել են իբրև բանվորներ ծառայելու յուրաքանչյուր հավաքագրումից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 76-77 v).

238

Ռազմական նախարար, գեներալ Ռորը՝ ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ժոֆրին

Ճ. թիվ 4825-9/11:

Փարիզ, 27-ը հուլիսի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից Լոնդոնում Ֆրանսիական հանրապետության դեսպանի հուլիսի 4-ի թվակիր հեռագրի² և Արտաքին գործերի նախարարի հուլիսի 19-ի թիվ 2892 ճեպագրի³ պատճենները, որոնք վերաբերում են Թուրքիայի դեմ մարտնչելու ցանկություն ունեցող օսմանյան հայ հպատակների հնարավոր համախմբմանը Կիպրոսում՝ Ֆրանսիայի հոգաժողովանքի հրամանատարական կազմով նրանց այդտեղ ապահովելու և կազմակերպելու համար:

Կիպրոսում հայկական զինված անձնակազմերի համախմբումը և ուսուցանումը՝ Կիլիկիայում դրանք օգտագործելու նպատակով, առաջարկել է Սոֆիայում հայկական կոմիտեների ներկայացուցիչ պ. Վարդանյանը⁴, 1915 թ. մարտ ամսից ի վեր:

Բայց այդ ժամանակ կառավարությունը գտավ, որ «մեծ քանակով հայերի նախնական կուտակումը, նրանց ուսուցանումը որոշակի վայրերում, Փոքր Ասիայի ափերի մոտակայքում, չի հապաղի անմիջապես գրավել թուրքերի ուշադրությունը և, անկասկած, նրանց

1 Տե՛ս վերը թիվ 233 փաստաթուղթը:
2 Վերն արտատպվել է թիվ 234 փաստաթղթում:
3 Տե՛ս վերը թիվ 237 փաստաթուղթը:
4 Մխալ է. իմա՝ պ. Վարանյան. տե՛ս վերը թիվ 16 փաստաթուղթը (հավելված I, II):

կորդի՝ ներքին նահանգներում ապրող հայ բնակչության նկատմամբ կիրառել կոտորածների քաղաքականությունը»։ Նման հանգամանքներում, նախընտրելի էր թվացել Արևելքի ռազմարշավային բանակը ղեկավարող գեներալի մոտ ուղարկել այն հայերին, որոնք կցանկանային անհատական կարգով՝ իրենց միևնույն խմբավորման մեջ ընդգրկելու պայմանով՝ համագործակցել մեր նախաձեռնությանը Դարդանելում, եթե իհարկե նրանց քանակը դառնար հսկայական և եթե հանգամանքները դրան նպաստեին:

Այդ ժամանակ Թուրքիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի վարած քաղաքականությունը, առափնյա շրջանում ապստամբների խմբավորումներին զինելու և քաջալերելու դժվարությունը՝ առանց նրանց աջակցելու կամ, անհրաժեշտության պարագայում, ապաստան հատկացնելու պարտավորությունը ստանձնելու, ի վնաս մեր ուժերի խնայողության՝ երկրորդական գործողությունների թատերաբեմ ստեղծելու աննպատակահարմարությունը, վերջապես, Թուրքիայի քրիստոնյա բնակիչների նկատմամբ արյունալի բռնությունների սանձազերծումից խույս տալու անհրաժեշտությունը, հարկադրեցին հրաժարվել, ըստ էության, անկանոն խմբերի կազմավորումից:

Այսօր հարցը հառնում է բոլորովին այլ լույսի ներքո. խոսքը վերաբերում է Մեծ Բրիտանիայի առաջարկությանը հայերին Կիպրոսում համախմբելուն՝ նրանցից կազմակերպված ուժ ստեղծելու նպատակով, որը կսպառնա օսմանյան ուժերի ափ դուրս բերմանը և հետագայում, արևբական ապստամբության ծավալման դեպքում, պիտանի կլինի սիրիական շարժմանը գորավիզ լինելու համար:

Հայկական կորպուսի կենտրոնացումն Ալեքսանդրետի ծոցի մոտակայքում, այն վայրում, որտեղ թուրքական հաղորդակցությունների գիծը դեպի Կովկաս, Միջագետք, Սիրիա և Հեջազ վերին աստիճանի խոցելի է, անկասկած, հայտարարում կհանգեցնի՝ Փոքր Ասիայում գործող օսմանյան ուժերի մի կարևոր մասը Սիրիայի հյուսիսում գամելուն, ինչպես մեր կողմից Միթիլենի գրավումը, հանում որի ես համառորեն պնդել եմ բազմաթիվ առիթներով, նպաստեց վերջին ամիսներին Չմյուտնիայում ոչ պակաս, քան չորս դիվիզիաներ պահելուն¹:

Մյուս կողմից, կասկածից վեր է, որ հետևելով պ. Կամբոնի առաջարկությանը, որն արժանացել է Խորհրդի պ. նախագահի² հավանությանը, մեզ համար օգտակար կլինի կարողանալ, եթե արաբական ապստամբությանը կաջողվի ծավալվել, սիրիական ժողովուրդներին կցել ֆրանսիական սպաների կողմից մարզված և հրամանատարական կազմով համալրված մի կորպուս, որն ընդունակ լինի իր ձեռքում կենտրոնացնել Սիրիայի վարչական կազմակերպումը, որի նկատմամբ մեր իրավունքները ճանաչել են մեր դաշնակիցները:

Բայց ինչպիսիսն էլ որ լինեն այդ կորպուսի կազմավորման հիմունքները, այն չի կարելի բողոքել իր իսկ տնօրինությանը: Հավանաբար, մենք հարկադրված կլինենք դրան գորավիզ լինել ֆրանսիական զորքերի հիմնական ուժերով և պարտավոր կլինենք ապաստան հատկացնել՝ անհաջողության պարագայում:

Այս հնարավորությունը հետաքրքրություն է ներկայացնում մեր գործողությունների ընդհանուր ուրվագծի համար, ուստի՝ ես տեղեկացրել եմ Խորհրդի նախագահին, որ այն չի կարող նախատեսվել, մինչ դուք չհայտնեք ձեր կարծիքը հարցի վերաբերյալ:

Մտքերի միևնույն շարանում, Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարարի և գլխավոր հյուպա-

1 Փաստաթղթի ծանոթագրությունը. «Բայց բանի որ այս սպառնալիքը հայտարարում պետք է նաև թուրքերին որդի հավելելու Կիլիկիայի պաշտպանության միջոցները, այն չի կարող իրագործվել, եթե այս շրջանը ռազմական գործողությունների գոտի դարձնելու խնդիրը հետագայում ընդգրկվի մեր մտադրություններում»:
2 Պ. Արիստիդ Բրիանը:

տոսի հուլիսի 15-ի հեռագիրը, որի պատճենը դուք կգտնեք սրան կից¹, տեղեկացնում է, որ անսարիեները, Տրիպոլիի հյուսիսում գտնվող՝ Օրոնտի և ծովի միջև ընկած լեռնային շրջանի բնակիչները, Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող փոխծովակալին² են հայտնել իրենց և միաժամանակ իրենց մոտ ապաստանած օսմանյան բանակի 3-ից 4000 դասալիքների՝ օսմանյան կառավարության դեմ ապստամբելու պատրաստակամությունը՝ զենքեր և ռազմամթերքներ իրենց առաքելու պայմանով:

Այս աջակցությունն այն առավելությունը կունենա, որ ներկա պահից սկսած զգալ կտա մեր ազդեցությունն այն տարածքներում, որոնց նկատմամբ մենք ցանկանում ենք ընդգծել մեր իրավունքները: Թվում է, թե ներկայումս Սիրիան ավելի, քան երբևէ գորքերի ներկայության կարիք ունի և այդ Ձեռնալ փաշայի բանակի պահեստայիններից է, որ պետք է առանձնացվեն, դրանում կարելի է չկասկածել, չեջագում բուրքերի դիրքերը վերսկանգնելու համար նախատեսված օժանդակ ուժերը, եթե ի լրումն, դրա ժամանակը հասել է: Այսպիսով, մասնավորապես, շահավետ կլինի, եթե Մեքքայի շերիֆին օգնության հասնելու համար Սիրիայում ապստամբական օջախ ստեղծվի: Այս ոգով գործելու համար անսարիեները գտնվում են բավական լավ տեղանքում և այն փաստը, ըստ որի նրանք պաշտոնապես մահմեդականներ են համարվում, օսմանյան կառավարության համար որևէ պատրվակ չի ծառայի Լիբանանի կամ այլ վայրերի քրիստոնյաների նկատմամբ բռնություններ գործադրելու համար:

Արտաքին գործերի և Ռազմածովային նախարարներից թիվ 4824 և թիվ 4823-9/11 ճեպագրերով³, որոնց պատճենը դուք կգտնեք սրան կից, ես խնդրել եմ ինձ տեղյակ պահել պ. Դեֆրանսի առաջարկության շուրջ ունեցած իրենց կարծիքներին և խնդրում եմ ձեզ բարեհաճել ինձ հայտնելու նաև ձեր կարծիքն այս հարցի շուրջ:

Ի վերջո, բարեհաճեք ինձ տեղյակ պահել ձեր կարծիքին՝ Կիպրոսում ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող հայկական կորպուս կազմավորելու և անսարիեներին զինելու բուն սկզբունքի մասին:

Եթե պատեհ առիթը ներկայանա, հրատապ կլինի ձևավորել այս օժանդակ գորքերի հրամանատարական կազմը, որը կարող է կցվել Արևելքի բանակին և որի կարգավիճակը (հավաքագրման պայմանները, աշխատավարձը, մթերային նպաստները և այլն) անհրաժեշտ կլինի սահմանել:

Ինչ վերաբերում է անսարիեների զինմանը, ապա այն կարող է սահմանափակվել գերմանական հրացաններով, որոնց գործածությունն Արևելքի բնակիչներին ավելի հատուկ է: (A.C.M., SS S a 42).

Ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար, զեներալ Ժոֆրը՝ Ռազմական նախարար, զեներալ Ռոքին

Ճ. թիվ 150: Գաղտնի:

ԳՀԸ, I-ը օգոստոսի 1916 թ.:

1 Արտատպված չէ:
2 Դերծովակալ ղը Սպիտզը:
3 Արտատպված չեն:

(Սուսցել է ԲԸ-ի Աֆրիկայի ենթաբաժինը օգոստոսի 8-ին):

Հուլիսի 27-ի թիվ 4825-9/11 նամակով¹, դուք ինձնից հարցրել եք իմ կարծիքը Կիպրոսում ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող 5000 հայերից բաղկացած կորպուսի կազմավորման և Թուրքիայի դեմ ապստամբելու պատրաստ անսարիեներին զինելու սկզբունքի մասին:

1/ Ես համամիտ եմ ձեր տեսակետին հայկական կորպուսի կազմավորման հնարավորության շուրջ, որի ներկայությունը Կիպրոսում Թուրքիայի համար սպառնալիք կստեղծի և մեզ հնարավորություն կընձեռնի, անհրաժեշտության դեպքում, օգտագործել արաբական ապստամբության ծավալումը՝ նեցուկ դառնալով սիրիական շարժմանը կամ այն ժողովուրդներին յուրաքանչյուր այլ խռովությանը, որոնք կրթություն մեք ցանկանում են թոթափել օսմանյան լուծը:

Չորս գումարտակներից բաղկացած և պահեստ ունեցող գունդը հրամանատարական կազմով ապահովելը, Սալոնիկում բոսնիական գումարտակը հրամանատարական կազմով ապահովելու շուրջ ընդունված միջոցների համամասնությամբ, կպահանջի ընդհանուր առմամբ երեսուն սպա և կարող է հաջողությամբ պսակվել: Հարկ կլինի կորպուսի հրամանատարի տեղակալ նշանակել խիստ համապատասխան սպայի²:

Այս պահին չի կարող խոսք լինել հայկական կորպուսը ֆրանսիական գորքերով հզորացնելու մասին՝ գլխավոր ռազմաճակատից որևէ ուժ դուրս բերելու անհնարինության պատճառով: Ի դեպ, դրանով մենք կհայտնվենք շատ ավելի վտանգավոր կացության մեջ, քանի որ մեր պահեստային ուժերը, որոնք Սոմի և Վերդենի երկու ճակատամարտերի հետևանքով նվազել են, արդեն անբավարար են Արևելքի բանակը մարդկանցով համալրելու համար և, իհարկե, հնարավորություն չեն ընձեռնի ապահովել գործողության իրականացումը Փոքր Ասիայում: Առավելագույնը, Կիպրոսի հայկական կորպուսին կարելի կլինի հատկացնել Հյուսիսային Աֆրիկայի գումարտակներից մեկի հնարավոր աջակցությունը:

Մյուս կողմից, ես չեմ տեսնում հայկական կորպուսն Արևելքի բանակին կցելու օգտակարությունը, քանզի այդ բանակի գործողությունների թատերաբեմը և առաքելությունը որևէ առնչություն չունեն այն գործողությունների հետ, որոնք կարող են ի կատար ածվել ասիական ափի շրջանում:

Կիպրոսի հայկական կորպուսը պետք է պատրաստ լինի օգտագործել յուրաքանչյուր քաղաքական իրավիճակ, որն Օսմանյան կայսրությանը կբախի այս տարածաշրջանում առկա անհատթահարելի դժվարություններին:

Սակայն, քանի որ խոսքը վերաբերում է, հնարավորության դեպքում, խռովությանն աջակցելուն կամ ասիական ափի շրջանում օժանդակ ուժեր օգտագործելուն, որոնք վճռույձ նշանակություն կունենան, ապա Արևելքի բանակի հրամանատարից չէ, որ կարելի է պահանջել Ասիայում արդյունավետ միջամտության համար արագասահ պահի ընտրությունը: Իմ կարծիքով, այդ առաքելությունը պետք է թողնել արդեն տեղում գտնվող ղեկավարի հայեցողությանը, որն օսմանյան լուծը թոթափելու պատրաստ ժողովուրդների շրջանում տեղի ունեցող տեղաշարժերին հետևում է շատ մոտ տարածությունից: Ինձ թվում է, որ Սիրիայում գործող ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող դերծովակալը միակ բանիմաց

1 Տե ս վերը թիվ 238 փաստաթուղթը:
2 Փաստաթղթի ծանոթագրությունը. «Հունաստանում տեղեկատվական ծառայության աշխատակից կապիտան Շամպուրը, ինչպես ինձ հաղորդել են, շատ պատրաստված է»:

դեկավարն է գլխավորելու համար այն զինված ուժերի հնարավոր գործունեությունը, որոնք մենք պետք է ստեղծենք և որոնց պետք է աջակցենք Փոքր Ասիայի ափի մոտակայքում:

2/ Ես այն կարծիքին եմ, որ հարկ է քաջալերել Թուրքիայի դեմ ուղղված անսարիենների ապստամբական շարժմանը և հանձնարարել Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող դերժովակալին՝ առաքել նրանց զենքեր և ռազմամթերքներ, որոնք պահանջվել են: Ինչպիսին էլ որ լինի այս ապստամբության արդյունքը, մենք շահագրգռված ենք թուրքական ուժերն Ասիայում ցրված և մասնատված պահելու հարցում, այնժամ, երբ գլխավոր ռազմաճակատներում ծավալվում են գործողություններ, որոնք, մենք սպասում ենք, վճռելու են պատերազմի ելքը:

Հանրագումարում.

Ես գտնում եմ, որ Օսմանյան կայսրությանը սպառնացող քաղաքական մեծ դժվարություններն ի նպաստ մեզ օգտագործելու համար, հարկ է, որքան հնարավոր է արագ, Կիպրոսում կազմավորել ֆրանսիական սպաներով համալրված հրամանատարական կազմ ունեցող և Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող դերժովակալի ենթակայության ներքո գտնվող՝ 5000 հայերից բաղկացած կորպուս:

Նմանապես հենց այդ զենեքալին է, որ պետք է հանձնարարվի զենքերի և ռազմամթերքների առաքումն անսարիեններին, որոնք այս բնակիչները նրանից պահանջում են Թուրքիայի դեմ ապստամբելու համար:

(A.M.G., 7 N 2150).

240

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանություն գործուղված պ. Ժորժ-Պիլոն՝ հրամանատար Ռ-ոմիոյին

Ն:

Լոնդոն, 8-ը օգոստոսի 1916 թ.:

Այն պահին, երբ ես թողնում էի Փարիզը, ինձ տեղեկացրին այն պատասխանին, որը գլխավոր հրամանատարը տվել է հուլիսի 27-ի ձեռնարկին՝ Չնայած այս պահից ի վեր այն մեզ չի գնահատում, այդուհանդերձ, նշանավորում է առաջին հաջողությունը:

Գեներալ Ժոֆրն իրոք ընդունում է, որ հայկական կորպուսի կազմավորումը Կիպրոսում օգտակար է¹, որը կթույլատրի աջակցել սիրիական շարժմանը, և կարծեք թե, հակված է համաձայնվելու, որ նրան Հյուսիսային Աֆրիկայի գումարտակներից մեկի հնարավոր օժանդակությունը ցուցաբերվի: Հարկ է անհապաղ օգտագործել այդ բարյացակամ տրամադրվածությունը: Դրա համար ես շահագրգռվածություն եմ տեսնում այն բանում, ինչը հանձնարարվել է մեր ռազմական կցորդին, այն է՝ որքան հնարավոր է արագ մերձենալ Ուոր Օֆիսին, հայցելու համար նրա համաձայնությունը Կիպրոսում այդ ռազմական կազմակերպության և զենքերի պահեստի տեղավորման գործում: Ի դեպ, ես ոչ մի դժվարություն չեմ կանխատեսում, բայց հարցին նման ձևով, ավելի շուտ Ֆորին Օֆիսի միջոցով մոտենալու մեջ, շատ ավելի մեծ առավելություն եմ տեսնում, որը, հավանաբար, մեզ կկապածի բուն կղզու նկատմամբ քաղաքական նկրտումներ ունենալու հարցում:

1 Չի գտնվել:

2 Այս առթիվ տե՛ս վերը թիվ 238 և 239 փաստաթղթերը:

Հենց որ անգլիացիների համաձայնությունը ստացվի, կարող եմ որդեգրվել իրականացման միջոցները. հայկական զնդի, Աֆրիկայի գումարտակի հրամանատարական կադրերի և 60000 հրացանների՝ իրենց ռազմամթերքների հետ մեկտեղ, առաքում Կիպրոս: Այնուամենայնիվ, այդ վերջինները չպետք է բաժանվեն անսարիեններին մինչ նոր ծանուցումը: Ամեն դեպքում, հարկ է գործել արագ, որովհետև ներկա պահին, ժամերը թանկարժեք են:

Շովակալ դը Բոնը, որին ես տեսել եմ, ինձ ասաց, որ կարող է տնօրինել միայն այն ծովային հետևակայիններին, որոնք գտնվում են Դյունկերկում (1500 մ[արդ]): Բայց եթե գլխավոր հրամանատարը համաձայնվեր նրանց զոհաբերել, ինքը պատրաստ է նրանց անձնակազմը հասցնել 2500 մարդու և ուղարկել Սիրիա:

(A.M.G., 7 N 2150).

241

Ռ-ազմական նախարար, զեներալ Ռ-որը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Վ. թիվ 5140-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 10-ը օգոստոսի 1916 թ.:

(Ստացել է Քաղ. վարչ. օգոստոսի 13-ին):

Պատասխանելով օգոստոսի 5-ի ձեռք թիվ 3165 ճեպագրին¹ և իբրև հուլիսի 27-ի իմ թիվ 4824-9/11 ճեպագրի² շարունակություն, ես ընդունում եմ, ինչպես և դուք, ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող հայկական կորպուսի համախմբման և կազմավորման հնարավորությունը Կիպրոսում և ամբողջությամբ հակված եմ անձնակազմ, զենք և անհրաժեշտ մթերային պաշարներ տրամադրելու: Այդ կազմակերպությունը կարող է ենթադրել կամ ֆրանսիական փոքրաթիվ հրամանատարական կադրեր ունեցող պարտիզանական կորպուսի ձևավորում, որոնք կապահովեն զինված անձնակազմերի ուսուցումը, կարգապահությունը և ծախսերը, կամ մեկ, զուցե և բազմաթիվ, օտարերկրյա գումարտակների ձևավորում, որոնք կունենան նույն կառուցվածքն ինչ բուսնիական գումարտակը, այն է՝ բաղկացած կլինեն կանոնավոր զինվորական ստորաբաժանումներից, որի անդամներն օգտվում են նույն նպաստներով, ինչ ֆրանսիացի զինվորականները:

Այս երկրորդ լուծումն, ի դեպ, այնպիսին է, որ զինվորական ստորաբաժանումները կդարձնի ամենամարտունակը, լինելով կատարելապես ամենաշահավետը: Հենց այս լուծումն է մատնանշել ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատարը:

Բայց նախքան իրականացնելու միջոցներին անցնելը, որոնք այն ենթադրում է, ես ձեռք խնդրում եմ ինձ տեղյակ պահել, թե արդյոք դուք ստացե՞լ եք Ֆորին Օֆիսի անհրաժեշտ համաձայնությունն այս առթիվ:

Համաձայն պ. Կամբոնի հուլիսի 4-ի թվակիր հեռագրի³, իրականում, խոսքը վերաբերում է միայն զեներալ Բլայթոնի առաջարկին և ըստ պ. Պիկոյի՝ իմ Դեպարտամենտին տված տեղեկությունների, Ուոր Օֆիսի հետ նախնական համաձայնության կայացումն

1 Արտատպված չէ: Օգոստոսի 5-ի այս ճեպագրով Դեպարտամենտը շտապ հայցում է Ռ-ազմական նախարարության կարծիքը՝ Կիպրոսում հայ գաղթականների կորպուսի ձևավորման նախագծի առթիվ:

2 Արտատպված չէ:

3 Տե՛ս վերը թիվ 234 փաստաթուղթը:

անհրաժեշտ կլինի:

Մյուս կողմից, այն միակ հայերը, որոնց վրա այժմ կարելի է հենվել, Եգիպտոս գաղթածներն են: Եթե խոսքը վերաբերում է նրանց, ովքեր արդեն համախմբվել են Պորտ-Սաիդում, ես ձեզ հիշեցնում եմ, որ 1916 թ. մայիսի 1-ի դրությամբ, նրանց թիվն արդեն չէր գերազանցում 250-ը և որ նրանց միջակ մարտունակությունը դրդել է իմ Դեպարտամենտին, ինչպես նաև Ռազմածովային դեպարտամենտին, հրաժարվել նրանց օգտագործելու մտքից:

Հավաքագրման ենթակա զինված անձնակազմերի քանակն, այսպիսով, կնվազեցվի և հարկ կլինի դրանք ընտրել Եգիպտոսի և Հնդկաստանի հայ բնակիչների ու այն անհատների թվից, որոնց հնարավոր կլինի հավաքագրել Փոքր Ասիայում՝ Սիրիայում գործող մեր ռազմածովային դիվիզիայի միջոցով:

Ուստի, դուք, անկասկած, պետք է ընդունեք, որ նախքան հայկական կորպուսի կազմավորման համար անհրաժեշտ անձնակազմը և գույքը Կիպրոս ուղարկելը, անհրաժեշտ է հրամանատարական կազմի առաջին ատյանից բաղկացած առաքելության միջոցով հետախուզել այն պայմանները, որոնցում հառնում է ստեղծվող կազմակերպությունը, այն հայ գաղթականների բնավորությունը և քանակը, որոնք պետք է հրավիրվեն առաջին զինված անձնակազմերը կազմավորելու համար: Այդ առաքելության ղեկավարը, որը կարող է լինել հայկական կորպուսի ապագա հրամանատարը, պետք է տեղական բրիտանական իշխանությունների ու Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող դերժովակալի հետ գործի համաձայնեցված և այնուհետև՝ ինձ ուղարկի յուրաքանչյուր շահեկան առաջարկություն, որը կառնչվի կորպուսին հատկացվելիք առաջին կառուցվածքին, այն կարգավիճակին ու հանգուցակետին, որոնք հարկ կլինի նախընտրել այն կազմակերպելու համար:

Եթե դուք ընդունում եք իմ տեսակետը, ես այդ առաքելությունը, իմ ռազմածովային գործընկերոջ հետ համաձայնություն կայացնելուց հետո, Կիպրոս կուղարկեմ, հենց այն պահից, երբ ինձ տեղեկացնեք, որ բրիտանական կառավարության հետ անհրաժեշտ համաձայնության եք հանգել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 93-93 v).

Ռազմական նախարար, գեներալ Ռորը՝ Ռազմածովային նախարար, դերժովակալ Լակազին

Ճ. թիվ 5174-9/11: Գաղտնի:

• Փարիզ, 12-ը օգոստոսի 1916 թ.:
(*Մտացել են* Կարինետն օգոստոսի 16-ին,
Գ {լիսավոր} 2 {տարի} 4-րդ ենթաբաժինն
օգոստոսի 17-ին):

Քաղաքական իրադրությունն Օսմանյան կայսրությունում, իսկ էլ ավելի մասնավորապես արաբական երկրներում և Սիրիայում, դրդել է Արտաքին գործերի նախարարին նախատեսել ֆրանսիացի սպաներից բաղկացած հրամանատարական կազմ ունեցող հայ գաղթականների կորպուսի կազմավորում Կիպրոսում՝ սոսկ իր ներկայությամբ այս տարածաշրջանում թուրքերին անհանգստություն պատճառելու և, անհրաժեշտության դեպքում,

Փոքր Ասիայի ժողովուրդների շրջանում կանխատեսվող ապստամբական շարժումներին աջակցելու համար օգտագործելու նպատակով:

Կազմավորման ենթակա միավորումը կհավաքագրվի Հնդկաստանի և Եգիպտոսի այն հայերից, որոնք ցանկություն ունեն ֆրանսիական դրոշի ներքո նպատակ իրենց հայրենիքի ազատագրմանը, ինչպես նաև ձեռով վարվել են նրանց մեծաթիվ հայրենակիցները կովկասում՝ ընդգրկվելով ռուսական բանակներում. այն, մասնավորապես, կլնդգրկի Պորտ-Սաիդի գաղթականներին, որոնք արդեն ստացել են առաջին ռազմական ուսուցումը Սիրիայում գտնվող ծովային դիվիզիայի ջանքերի շնորհիվ:

Ի դեպ, գլխավոր հրամանատարի հետ համաձայնության հանգելով, ես գտնում եմ, որ այն ուժերը, որոնք մենք կարող էինք այս ձևով կազմակերպել Կիպրոսում, պետք է թողնել արդեն տեղում գտնվող ղեկավարի: Այն է՝ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող դերժովակալի տնօրինության ներքո, որը մոտ տարածությունից հետևում է օսմանյան լուծի թոթափելու պատրաստ ժողովուրդների շրջանում ընթացող տեղաշարժերին:

Այս ծրագրին բարեհաջող ընթացք տալու համար ես առաջարկում եմ իմ ծառայություններն այս իսկ պահից մի քանի սպաներից բաղկացած հրամանատարական կազմի առաջին խմբի ստեղծման ուղղությամբ, որը Կիպրոս կմեկնի, հենց որ Արտաքին գործերի դեպարտամենտը բրիտանական կառավարության հետ կայացնի անհրաժեշտ նախնական համաձայնությունը:

Այս առաքելության ղեկավարը կհետախուզի այն կազմակերպության պայմանները, որը պետք է ստեղծվի, կհավաքագրի այդտեղ առաջին պահեստայիններին և Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող դերժովակալի հետ կայացված համաձայնությունից հետո, ինձ կուղարկի բոլոր շահեկան առաջարկությունները:

Ի դեպ, դուք կգտնեք սրան կից թիվ 5140-9/11՝ ճեպագրի պատճենը, որն այս առթիվ ես հղել եմ Խորհրդի նախագահին:

Ես ձեզ խնդրում եմ բարեհաճել ինձ տեղեկացնելու, թե այսպեք դուք համամիտ եք իմ տեսակետին՝ պ. Բրիանի առաջարկությունների իրագործման եղանակի հարցում:

Դրական պատասխանի դեպքում, բարեհաճեք ինձ մատնացույց անել, թե ինչպիսի՞ պայմաններով եք հաշվարկում ապահովել առաքելության տեղափոխումը, որը բաղկացած կլինի ընդամենը երեք սպաներից և մի քանի զինվորներից, ավի դուրս բերման վայրը և այն հանգուցակետը, որն, ըստ ձեզ, հարկ է Կիպրոսում ընտրել հայկական կորպուսի կազմավորման համար:

Հենց որ այս կորպուսը ձևավորվի պարտիզանական խմբերի կամ կանոնավոր զինվորական ստորաբաժանումների տեսքով, իմ Դեպարտամենտն իր վրա կվերցնի դրամական և մթերային նպաստները, որոնք նրան կհատկացվեն:

Այդուհանդերձ, շահավետ կլինի խուսափել նրանց կարիքները հոգալու համար նոր հիմունքներով մատակարարում, ինչպես նաև հատուկ ծառայություններ կազմակերպելուց: Այդ ձևով կխնայենք անձնակազմ, գույք և փոխադրամիջոցներ:

Ուստի, ես գտնում եմ, որ այն ռեսուրսների հիման վրա, որոնք Կիպրոս կղզին կարող է ընձեռել և որի բնակչությունը գերազանցում է 250000-ը և այն օգնությամբ, որն անգլիացիները չեն զլանա ցուցաբերել մեր ռազմածովային դիվիզիային, վերջինս կկարողանա Ռազմական դեպարտամենտին հաշվին, ստանձնել հայկական կորպուսն ու նրա հրամանատարական կազմը դրամական ու մթերային նպաստներով ապահովելու խնդիրը:

Ես ձեզ խնդրում եմ բարեհաճել ինձ տեղյակ պահել, թե արդյոք մնան լիտարկումները

1 Տես վերը թիվ 241 փաստաթուղթը:

ձեր կողմից առարկություն չե՞ն հարուցի:
(A.C.M., SS Ed 125).

243

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանություն գործուղված պ. Ժորժ-Պիկոն՝
հրամանատար Ռոմիոյին**

Ն:

[Լոնդոն], 12-ը օգոստոսի 1916 թ.:

Կիպրոսում հայկական կորպուսի կազմավորման շուրջ որևէ համաձայնություն Ֆորին Օֆիսի հետ չի կայացվել: Մյուս կողմից, ես առավելություն եմ տեսնում, ինչպես ձեզ հարողել եմ ամսի 8-ի նամակով¹, որ հարցը քննարկվի Ուոր Օֆիսի հետ՝ գնդապետ դը Լա Պանուսի միջնորդությամբ: Ժամանակի նոր կորստից խուսափելու համար, կարելի է նրան հրահանգներ ուղարկել հեռագրով, սկսած երկուշաբթի օրվանից, և մենք իսկույն կանենք անհրաժեշտը, հարթելու համար այստեղ յուրաքանչյուր խոչընդոտ:

Ինչ վերաբերում է անսարիենների և հնարավոր այլ ապստամբների գեներ մատակարարելու հարցին, ապա համաձայն գեներալ Ժորժի օգոստոսի 1-ի նամակի, թվում է, որ այս առթիվ Ռ-ազմական (նախարարը) նրան հարցեր է ուղղել վերջին հուլիսի 27-ի նամակում²: Գլխավոր հրամանատարն, ի դեպ, այդ հարցում բարյացակամորեն է տրամադրված: Ես, այսպիսով, անհրաժեշտություն չեմ տեսնում, որ ձեր Դեպարտամենտին գործ հարուցվի, որպեսզի այդ հարցը հսկողության ներքո վերցվի և դրան այնպիսի լուծում տրվի, որը դյուրին դարձնի մեր հետագա գործունեությունը Լևանտում:

Ես լավ գիտեմ, թե ինչպիսի մեծ շահագրգռվածությամբ եք դուք վերաբերվում այս հարցին, ուստի՝ կարիք չկա ձեզ ասել, թե շտապելը որքան կարևոր է և չեմ կարող ավելի լավ վարվել, քան իրերի ընթացքն արագացնելու հարցում ապավինել ձեզ:

(A.M.G., 7 N 2150).

244

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ
Բրիանը՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնին**

Հ. թիվ 2606:

Փարիզ, 14-ը օգոստոսի 1916 թ., ժ. 23.30-ին:

Ես հիմնվում եմ ձեր թիվ 837 հեռագրի³ վրա:

Ռ-ազմական նախարարությունը պատրաստ է նախատեսել մի առաքելություն, որը հետևելով գեներալ Զլայթոնի առաջարկություններին, կուղարկվի Կիպրոս և կկազմակերպի հայկական կորպուս: Մինչ իրագործման միջոցներին անցնելը, անհրաժեշտ է, որ այս

1 Վերն արտատպվել է թիվ 240 փաստաթղթում:
2 Տե՛ս վերը թիվ 238 փաստաթուղթը:
3 Հուլիսի 4-ի. տե՛ս վերը թիվ 234 փաստաթուղթը:

հարցում մեր դաշնակիցների հետ կատարյալ համաձայնության հանգեցնեք:

Այսպիսով, ես ձեզ խնդրում եմ այս հարցի շուրջ շտապ գրուցել բրիտանական կառավարության հետ:

Ռ-ազմական նախարարի կարծիքով, իմքեր կան ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող մեկ կամ մի քանի հայկական գումարտակներ կազմակերպելու համար: Այսպիսով, անհրաժեշտ կլինի, որ համաձայնվելով աջակցել այս կորպուսի կազմակերպմանը Կիպրոսում, բրիտանական կառավարությունը կարողանա մեզ հաղորդել՝ առնվազն հավաքագրման ենթակա հայերի մոտավոր թվաքանակը՝ թե՛ նրանցից, ովքեր բնակվում են Եգիպտոսում և թե՛ նրանցից, ովքեր գտնվում են Հնդկաստանում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 94-94 v).

245

**Ռ-ազմական նախարար, գեներալ Ռ-որը՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի
ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսին**

Հ.ճ. թիվ 5262-9/11:

Փարիզ, 15-ը օգոստոսի 1916 թ., ժ. 18.40-ին:

Առաջին. Մի գրույցի ժամանակ, որը պ. Կամբոնն Արտաքին գործերի նախարարությանն է հաղորդել հուլիսի 4-ին¹, գեներալ Զլայթոնը գտնում էր, որ շահավետ կլիներ Եգիպտոս գաղթած՝ զինվորագրման պիտանի հայերին համախմբել Կիպրոսում, որոնց ներկայությունն իսկ այս տարածաշրջանում Թուրքիային անհանգստություն պատճառելու նպատակ կհետապնդի և ցանկալի կլինի, որ Ֆրանսիան նրանց ապահովի հրամանատարական կազմով ու հոգա նրանց ծախսերը:

Երկրորդ. Ինչպես և Արտաքին գործերի նախարարն ու գլխավոր հրամանատար գեներալը, ես ընդունում եմ Կիպրոսում հայկական կորպուսի կազմավորման պատեհությունը և ամբողջությամբ հակված եմ տրամադրելու ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ու հոգալու այն զինվորական ստորաբաժանումների ծախսերը, որոնք պետք է ստեղծվեն:

Երրորդ. Այդպիսի հնարավորության դեպքում, ես նախատեսում եմ մի գումարտակի, իսկ եթե ընդունվողների թիվը թույլատրի՝ բազմաթիվ գումարտակներից կազմված գնդի ստեղծումը, որը կկազմակերպվի բրիտանական իշխանության ընտրած վայրում: Ռ-ազմական մի առաքելություն նախօրոք կմեկնի Կիպրոս՝ տեղական հրամանատարության հետ համաձայնության հանգեցնելու և իրականացման հնարավորությունները գնահատելու համար:

Չորրորդ. Առանց սպասելու Ֆորին Օֆիսի և Արտաքին գործերի նախարարության միջև այս առթիվ ծայր առած խոսակցությունների արդյունքին, ես ձեզ խնդրում եմ ինձ տեղյակ պահել Ուոր Օֆիսի կարծիքին՝ վերոհիշյալ պայմաններով Կիպրոսում հայկական կորպուսի կազմավորման հնարավորության և առաքելություն ուղարկելու վերաբերյալ:

(A.M.G., 7 N 2150).

1 Տե՛ս վերը թիվ 234 փաստաթուղթը:

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝ Ուոր Օֆիսի զինվորական հետախուզության տնօրեն, գեներալ Մակ Դոնոգիին

Թիվ 2637:

16-ը օգոստոսի 1916 թ.:

Գեներալ Զլայթոնի և պարոն Ժորժ-Պիկոյի միջև տեղի ունեցած գրույցների ընթացքում հարց է բարձրացվել ֆրանսիական «իրամանատարական» կադրերով համալրված հայկական կորպուսի կազմակերպման մասին, որը պետք է համալրվի մասամբ Եգիպտոսում գտնվող հայ գաղթականներով, իսկ մասամբ՝ ներկայումս Հնդկաստան ներկայված գերիներով:

Ֆրանսիական կառավարությունը հավանություն է տվել այդ կորպուսի կազմավորմանը: Որպեսզի ի վիճակի լինեն «իրամանատարական» կադրեր պատրաստելու, նրանք ուրախ կլինեն, եթե իմանան հավաքագրման ենթակա տարիքի՝ ներկայումս Եգիպտոսում կամ Հնդկաստանում գտնվող հայերի թվաքանակը:

Բացի դրանից, ֆրանսիական կառավարությունը քննարկում է, թե որն է այս նոր հայկական կորպուսը կազմակերպելու և վարժեցնելու համար լավագույն վայրը ու նրանց թվում է, թե Կիպրոս կղզին ամենահարմար կետն է, քանզի գործերն այդտեղից կարող են ամենադյուրին ձևով տեղափոխվել Սիրիա, երբ հարմար պահը հասնի:

Նախագիծը, որի գաղափարն առաջին անգամ քննարկման է դրվել Փոքր Ասիայի գործերին քաջատեղյակ անգլիացիների կողմից, բնականաբար, կարող է իրագործվել միայն անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունների միջև կայանալիք համաձայնությունից հետո: Այս պատճառով, ես ձեզ երախտապարտ կլինեի, եթե դուք կարողանայիք ինձ տեղեկացնել, թե արդյոք Ուոր Օֆիսը որևէ առարկություն ունի Կիպրոս կղզու՝ իբրև հայկական կորպուսի համար ուսուցման վայրի ընտրության և այս կղզի ֆրանսիական զինվորական առաքելություն ուղարկելու շուրջ, որը պետք է հարցն ուսումնասիրի տեղում:

(A.M.G., 7 N 1283).

Ֆրանսիական դեսպանության արխիվապահ պ. Բոդուն՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ծ. թիվ 16¹:

Կոստանդնուպոլիս, 16-ը օգոստոսի 1916 թ.:
(Ստացել է Զադ. վարչ. 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին):

Այսօր առավոտյան թերթերը տպագրում են կիսապաշտոնական բնույթ ունեցող մի հարդարագրություն, որը վերաբերում է հայ գրիգորյան համայնքի շրջանում թուրքական կա-

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

ռավարության կողմից պարտադրվող բարենորոգումներին, ինչպես նաև «Ժուրնալ օֆիսիելում» արձանագրված նոր կարգավիճակին:

Կոստանդնուպոլիսի պատրիարքության նստավայրը տեղափոխվում է Երուսաղեմ՝, որտեղ այն կախման մեջ կլինի Սսի և Էդիսամարի [sic]² կաթողիկոսից:

Յուրաքանչյուր հարաբերություն էջմիածնի կաթողիկոսի հետ խզված է. էջմիածնի դեկավարը մինչ այժմ ընտրվել է բոլոր հայ հոգևորականների լիազոր ներկայացուցիչների կողմից, ներառյալ նրանց, ովքեր գտնվում էին Թուրքիայում:

Վերջապես, բարենորոգումը նշանակում է ազգային ժողովի վերացում, մի բան, որն ամենատանջալիցը կլինի հայ ժողովրդի համար: Այն ճակատագրական հարված է հասցնում դեկավարման միասնականությանը, որն այս ժողովրդի ոգին էր: Ճնշելուց, տեղահանելուց, կոտորելուց հետո, երիտթուրքերի կառավարությունը նրանց, ովքեր գոյատևում են, պարտադրում է մի նոր վարչակարգ, որի օրոք նրանց արտոնությունների վերջին մնացորդներն ամբողջությամբ վերացվում են:

Հայկական պատրիարքության նստավայրի տեղափոխումը մայրաքաղաքից հեռավոր մի վայր, կխոչընդոտի, որ հայերի զանգատները դեսպանություններին հասնեն: Մա, իհարկե, տեղափոխությունը հիմնավորող պատճառներից է, որովհետև ամեն անգամ, երբ հայերը տառապանքներ էին կրում, պատրիարքությունը չէր զլանում նրանց բողոքները եվրոպական կառավարություններին հասցնել՝ Կոստանդնուպոլսում գտնվող նրանց ներկայացուցիչների միջոցով: Ի դեպ, հարկ է հավաստել, որ վերջերս, զխավոր տերությունների դեսպանները, որոնք միջամտել են ի նպաստ հայերի, որևէ արդյունքի չեն հասել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 915, f. 54 v).

Բեռնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Բոն՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ծ. թիվ 1059:

Բեռն, 25-ը օգոստոսի 1916 թ.:
(Ստացել են Կար. օգոստոսի 29-ին,
Զադ. վարչ. օգոստոսի 30-ին):

Համաձայն շվեյցարական «Բապեր նախրիխտեն» թերթի, Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարությունն ստացել է Սիրիայում հիմնավորված մի խումբ գերմանացի պրոֆետարների նամակը, որի մասին այս թերթը հաղորդագրություն է տպագրել և որը հայերի նկատմամբ կիրառված վայրագություններին ի տես, մտավախություն է ի հայտ բերում Արևելքում նախադեպը չունեցող այդ դաժանություններից՝ Գերմանիայի վարկը խոցված տեսնելու հարցում:

Ես անհրաժեշտ եմ համարում այս ծրարով Դեսպարտամենտին հղել խնդրո առարկա թրթակցությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 63).

1 Կոստանդնուպոլիսի պատրիարքության վերացման մասին տես ստորև թիվ 335 փաստաթուղթը (և հավելվածները):

2 Իմա՝ Աղթամար:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հայկական վայրագությունների վերաբերող գերմանական վկայություն¹

«Բապեր նախրիխտենը» տպագրում է հետևյալ նամակը, որը Սիբիայում (Հալեպում) գտնվող գերմանական դպրոցի մի քանի պրոֆեսորներ հղել են Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարությանը Բեռլինում:

«Մեզ թվում է, որ մենք պարտավոր ենք Արտաքին գործերի նախարարության ուշադրությունը հրավիրել այն փաստի վրա, որ մեր ուսումնական գործն այսուհետև կգրկվի բարոյական օժանդակությունից և կկորցնի իր հեղինակությունը տեղաբնակների աչքում, եթե գերմանական կառավարությունն ի վիճակի չլինի էականորեն ազդելու այն կուպիտ վերաբերմունքի վրա, որն այստեղ ցուցաբերվում է սպանված հայերի՝ արտաքսված կանանց և երեխաների հանդեպ:

Սարսափի տեսարանները, որոնք մեր դպրոցի հարևանությամբ ամեն օր ծավալվում են մեր աչքի առջև, ուսուցչի մեր աշխատանքը վերածում են մարդկությանն ուղղված մարտակոչի: Կարո՞ղ ենք մենք արդյոք մեր հայ աշակերտներին համճնարարել ընթերցելու յոթ գաճաճների հեքիաթը, կարո՞ղ ենք մենք արդյոք նրանց սովորեցնել խոնարհում և հոլովում, երբ մեր դպրոցի հարևանությամբ գտնվող բակերում մահը հնճում է սովից մեռնող նրանց հայրենակիցներին, երբ գրեթե մերկ՝ երիտասարդ աղջիկները, կանայք, երեխաները՝ ոճանք գետնի վրա տարածված, մյուսները՝ մեռնողների և արդեն պատրաստ դագաղների միջև պառկած, իրենց վերջին շունչն են փչում:

Բարձր Հայքից այստեղ բերված 2000-ից 3000 առողջական բարվոր վիճակում գտնվող գյուղացի կանանցից մնում են 40-ից 50 կմախքներ: Ամենագեղեցիկներն իրենց վերակացուների ցանկասիրության գոհն են դառնում: Տգեղները մահանում են հարվածներից, սովից ու ծարավից, որովհետև՝ ջրի փոքր մեկ ձգված, նրանք թույլտվություն չունեն հագեցնելու իրենց ծարավը: Եվրոպացիներին արգելված է սովահարներին հաց բաժանել: Ամեն օր Հալեպից տանում են ավելի քան հարյուր դիակ:

Եվ այս ամենը տեղի է ունենում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների աչքի առջև: 40-ից 50 կմախքանման տեսիլքներ կիտված են մեր դպրոցի հանդիպակաց բակում: Նրանք խելակորույսներ են. նրանք այլևս չեն կարող ուտել, երբ նրանց հաց են տալիս, նրանք այն անտարբերությամբ մի կողմ են նետում: Նրանք տնքում են՝ սպասելով մահվան:

Ահա թե ինչ է, ասում են տեղաբնակները, «Ta-â-lim»-ը (գերմանացիների ուսուցումը):

Գերմանական գերբը ենթակա է Արևելքի ժողովուրդների հիշողության մեջ անդառնալիորեն արատավորված մնալու վտանգին: Հալեպի մի քանի բնակիչներ, որոնք ավելի կրթված են, քան մյուսները, ասում են. «Գերմանացիներն այսպիսի սարսափներ չեն ցանկանում տեսնել: Հավանաբար, գերմանացի ժողովուրդը դրանց տեղյակ չէ: Այլապես, ինչպե՞ս կարող էին ճշմարտության բարեկամները հանդիսացող գերմանական թերթերը վկայել մարդասիրության մասին, որը դրսևորվել է մեծ դավաճանության մեջ մեղադրվող հայերի հանդեպ: Հավանաբար, գերմանական կառավարության ձեռքերը կապված են մահ ինչ-որ պայմանագրով, որը կարգավորում է պետությունների փոխադարձ իրավասությունները»:

Ո՛չ, երբ խոսքը վերաբերում է սովի միջոցով հազարավոր կանանց և երեխաների մահ-

¹ Հոդվածը լույս է տեսել «Ժուրնալ դը Ժնևում» 1916 թ. օգոստոսի 17-ին (թիվ 227):

վան դատապարտելուն, «օպորտունիզմ» և «իրավասություն» բառերն այլևս իմաստից զրկվում են: Նման պարագայում յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ մարդ իրավագոր է և միջամտելու սրբազան պարտականություն ունի: Արևելքում խաղահարթակի վրա է դրված մեր վարկը: Նույնիսկ բարեգոթությունը չկորցրած թուրքերն ու արաբները տխրությամբ գլուխներն են թափահարում, երբ տեսնում են, թե քաղաքով անցնող շարասյան մեջ ինչպես են մտրակի հարվածներով կուպիտ զինվորներն ուժասպառ անում հղի կանանց, որոնք այլևս չեն կարողանում առաջ ընթանալ:

Ի լրումն, համաձայն Ջեմալ փաշայի հրապարակած շրջաբերականի, կարող ենք նախապատրաստվել ավելի սարսափելի մարդկային կոտորածի (Բաղդադի երկաթուղու ինժեներներին այրելված է լուսանկարել հայերի շարասյուները, իսկ օգտագործված ժապավենակոճերը, պետք է հանձնվեն 24 ժամվա ընթացքում՝ ռազմական խորհրդին հայցի հարուցման սպառնալիքի ներքո): Սա վկայում է այն մասին, որ ազդեցիկ իշխանությունները վախենում են բացահայտումից, բայց չեն ցանկանում վերջ տալ մարդկության համար անպատվաբեր այս տեսարաններին:

Մյուս կողմից, մենք գիտենք, որ Արտաքին գործերի նախարարությունն արդեն ստացել է այն ամենի մանրամասն նկարագրությունները, ինչն այստեղ տեղի է ունենում: Բայց, քանի որ տեղահանությունների համակարգում որևէ փոփոխություն տեղի չի ունեցել, մենք կրկնակի անգամ պարտավոր ենք գրել այս գեկուցագիրը, առավել ևս, որ արտասահմանում գտնվելու հանգամանքը մեզ թույլատրում է ավելի պարզորոշ տեսնել այն անսահման վտանգը, որն այստեղ սպառնում է գերմանացու անվանը»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 64).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանություն գործուղված պ. Ժորժ-Պիկոն՝ Քաղաքական գործերի տնօրեն պ. դը Մարտերիին

Ն: Լոնդոն, 25-ը օգոստոսի 1916 թ.:

Հենց այժմ Ֆորին Օֆիսում ես մի նոր քայլի դիմեցի հայերի հարցի առիթով: Ինձ հավաստիացրին, որ սպասվող պատասխանի հապաղումը պայմանավորված է միայն գաղութային վարչության դանդաղաշարժությամբ: Բայց ես տեղեկացել եմ գաղտնի սկզբնաղբյուրից, որ բացի դրանից, նշանակություն է ունեցել որոշ պաշտոնյաների չկամությունը, որոնք հուզվել են շերիֆի՝ մոտ գտնվող առաքելությանն առնչվող՝ Եգիպտոսից ստացված մեր վերջին հաղորդագրություններից:

Ի դեպ, ես հույս եմ տածում, որ խոսքը վերաբերում է միայն ուշացմանը և արագացնում են պատասխանը: Ես այն իսկույն ձեզ կհաղորդեմ:

Այն, ինչ դուք ինձ ասում եք Սիբիայի նորությունների մասին, ինձ հիասթափություն է պատճառում, չնայած ես այլևս զարմանալու ոչինչ չունեմ՝ հավաստելու համար մեր ծովափնների երկչոտությունը: Պատերազմի սկզբից ի վեր մենք բավական հաճախ ենք դարձել դրա հետևանքների ականատեսը: Նրանք չափից ավելի քաջարի են, բայց նախաձեռնու-

1 Հուսին բեն Ալին:

թյուն նրանցից մի պահանջեք:

Ինչպես և դուք, ես գտնում եմ, որ եթե մենք դիմենք լիբանանցիներին, առանց դժվարության կունենանք 6000 մարդ և ավելի: Բայց ես գերադասելի եմ համարում սկսել հայերից ելնող եռանդով, որոնց մենք կարիք ունենք համախմբելու մեր գույների շուրջ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 102-103 v).

250

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝
Ռ-ազմական նախարար, գեներալ Ռոքին**

Հ. թիվ 476: Գաղտնի:
[Պատճենը]:

Լոնդոն, 25-ը օգոստոսի 1916 թ., ժ. 18.35-ին:

Ռուսական զորայունը, որը գրավել է Մուսշը [sic]¹ շարժվում է դեպի Բիթլիս: Այն արդեն հաղորդակցության մեջ է մտել թուրքական 5-րդ դիվիզիայի հետ, որի մի քանի անդամների գերեվարել է:

Գեներալ Բարաթովը շարունակում է մնալ մույն դիրքերում: Չորս շնեյդեր տեսակի թնդանոթներ նրան են ուղարկվել՝ Թեհրանից Ղազվին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Opérations stratégiques*, tome 1027, f. 223).

251

**Ռ-ազմական նախարարը² Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ,
գնդապետ դը Լա Պանուսին**

Ճ. թիվ 5726-9/11:

Փարիզ, 4-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Վերջին օգոստոսի 15-ի թիվ 5262-9/11 հեռագրով³, ես ձեզնից հարցրել եմ Ուոր Օֆիսի կարծիքը գեներալ Զլայթոնի առաջարկության մասին, որը վերաբերում է Կիպրոսում ֆրանսիական հրամանատարական կազմի ղեկավարության ներքո գործող հայկական կորպուսի հնարավոր կազմավորմանը:

Ես ձեզ խնդրում եմ, բարեհաճել ինձ հայտնել, թե Ուոր Օֆիսում կատարած ձեր քայլն ինչպիսի արդյունքի է հանգեցրել, ինչպես նաև յուրաքանչյուր տեղեկություն, որը դուք ի մի կրեքեք այն անձնակազմերի կարևորության վերաբերյալ, որոնց հնարավոր կլինի հավաքագրել:

(A.M.G., 7 N 1283).

1 Իմա՝ Մուշ:

2 Ստորագրել է գնդապետ Համելինը:

3 Տե՛ս ստորև թիվ 245 փաստաթուղթը:

252

**Եգիպտոսում բրիտանական ռազմարշավային ուժերի
գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մուրրեյը՝ Սիրիայի ռազմածովային
դիվիզիայի հրամանատար, դերծովակալ դը Սպիտզին**

Թիվ Գ {աղտնի} ծ {առայություն} 281:

Գլխավոր հրամանատարի շտաբ,
7-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ հավաստել գնդապետ Էլգուդի ուղարկած սեպտեմբերի 6-ի ձեր հաղորդագրության ստացումը և ինձ թույլատրում եմ պատասխանում մատնանշել, որ ստացել եմ սեպտեմբերի 2-ի ձեր նախնական ծանուցագիրը: Ես դյուրան պատասխանել էի սեպտեմբերի 2-ի իմ Գ {աղտնի} ծ {առայություն} 281 հաղորդագրությամբ¹:

Իմ հաղորդագրության մեջ ես ցավով հայտնում էի, որ ձեր Ռ-ազմածովային նախարարության իղձերը չեն կարող իրականանալ, քանի որ արդեն համաձայնություններ են կայացվել բոլոր մարտունակ հայերին՝ դաշնակիցների հետ միասին Սալոնիկում ծառայելու համար զինվորագրելու վերաբերյալ:

Նրանց կազմկերպման գործն այժմ փաստորեն ավարտված է:

Ես խիստ ցավում եմ, որ այս քայլը պետք է կատարվեր հենց այն պահին, երբ ֆրանսիական իշխանությունները ևս վճռել են օգտագործել այս հայերի ծառայությունները, բայց այդ մարդիկ եգիպտական կառավարության կողմից 12 ամսից ի վեր անգործության են մատնվել, և ես չեմ գտնում, որ կարելի էր հանդուրժել դրամական միջոցների նման վատնումը:

(A.C.M., SS S a 42).

253

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Հ. թիվ 318:

Կահիրե, 9-ը սեպտեմբերի 1916 թ., ժ. 14-ին:
(*Սուսգվել է ժ. 17-ին*):

Փոխգնդապետ Բրենոնն ինձ խնդրում է ձեզ փոխանցել հետևյալ հեռագիրը.

«Պորտ-Սաիդի հայ զաղթականները կարող են անմիջապես տրամադրել 200 մարդ, որոնց թիվը կարճ ժամկետում կարող է կրկնապատկվել: Նրանց ռազմական ուսուցումը մեծապես առաջ է ընթացել լեյտենանտ Պիկարի շնորհիվ: Նրանք ընդունակ են և հմուտ: Այս ուժերը, որոնց անտեսելու հարկը չկա, արժանի են մեծ ուշադրության: Հետևում է հաղորդումը:

Անհրաժեշտ է նախապես պայմանավորվել բրիտանական կառավարության հետ,

1 Արտատպված չէ:

որովհետև (ներկայումս) Եգիպտոսի անգլիական իշխանությունները պատրաստվում են նրանցից (200-ին) ուղարկել Սալոնիկ իբրև ջորի քշողների և ...¹ ի վեր, բանակատեղիի համար ամսական ծախսում են երեսուն հազար ֆրանկ: Մոտալուտ մեկնումը հետաձգվել է մեր խնդրանքով, մինչ միջամտելու մասին որոշման կայացումը:

Դուք պահանջել եք շտապ քայլեր ձեռնարկել այս առթիվ: Եթե ֆրանսիական կառավարությունը կարգադրություն չի անելու նրանց օգտագործելու շուրջ, ինձ այդ մասին ամիջապես տեղյակ պահեք, որպեսզի ջորի քշողների մեկնումը չհետաձգեն: Սակայն ես գտնում եմ, որ հարկ է այդ աղբյուրն օգտագործել: Խնդրվում է այս հեռագիրը հաղորդել Ռազմական նախարարությանը:

Բրեմոն:

Պորտ-Սաիդի հայերին օգտագործելու այս հարցը, թվում էր, թե մեր ռազմական և ռազմա-ծովային իշխանությունները զանց են առել ապրիլ ամսից ի վեր: Այն, ինչին, մասնավորապես, ձգտում են անգլիացիները՝ նրանցից ձերբազատվելն է: Եթե մենք վճռենք օգտագործել նրանց, ակնհայտ է, որ պետք է փոխհատուցենք այն ծախսերը, որոնք ամսական 30000 ֆրանկի սահմանում մեկ տարուց ի վեր արվել են և պարտավորվենք հոգալ թե՛ տղամարդկանց, որոնց կօգտագործենք և թե՛ Պորտ-Սաիդում մնացող ընտանիքների հետագա ծախսերը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 105).

254

Ասիա-Օվկիանիայի փոխտնօրենի² ծանուցագիրը

Ծ³:

Փարիզ, 10-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Գնդապետ Համելինն ինձ հայտնում է, որ դը Լա Պանուսից տեղեկացել է, թե անգլիացիները հակադրվել են Կիպրոսն օգտագործելուն: Այս պայմաններում, հարկ կլինի հրաժարվել հայերին օգտագործելու նախագծից, որոնք արժանի չեն այն 360000 ֆրանկին, որը պետք է վճարել անգլիացիներին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 106).

255

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 356:

Կահիրե, 10-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:
(*Մտացել են* Կաթ. սեպտեմբերի 25-ին,
Զաղ. վարչ. սեպտեմբերի 26-ին):

1 Վերձանման բացթողում:
2 Պ. Գուն:
3 Կցված է Կահիրեից ստացված 1916 թ. սեպտեմբերի 9-ի թվակիր թիվ 318 հեռագրին: Տե՛ս նախորդ փաստաթուղթը:

Երեկվա թվակիր իմ թիվ 318 հեռագրին՝ շարունակություն տալով՝ ես պատիվ ունեմ սրան կից Չերդ գերագնացությանը փոխանցել Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերի հնարավոր օգտագործմանը վերաբերող այն ծանուցագրի պատճենը, որը ֆրանսիական առաքելության ղեկավար, փոխգնդապետ Բրեմոնն ինձ է հղել այս ամսի 7-ին:

Ես միաժամանակ սույն ճեպագրին եմ կցում սեպտեմբերի 9-ի թվակիր՝ փոխգնդապետ Բրեմոնին ուղղված իմ պատասխանի պատճենը²:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 107).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերին վերաբերող փոխգնդապետ Բրեմոնի ծանուցագիրը

Կահիրե, 7-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Պորտ-Սաիդի հայկական ճամբարն ընդգրկում է մոտավորապես 4500 անձանց, որոնցից 400-ը տղամարդիկ են: Նրանցից զինձառայության համար պիտանի են 300-ից 350 տղամարդիկ:

Ճամբարի հիմնադրման համար ծախսվել է 16000 ֆրանկ: Պահպանության ամսական ծախսը հասնում է մոտավորապես 30000 ֆրանկի: Մինչ այժմ, տասներկու ամսից ի վեր, ծախսերը հոգացվել են բացառապես եգիպտական բյուջեից:

Ճամբարի հրամանատարն անգլիացի լեյտենանտ է:

Հայերին ուսուցանելու համար ֆրանսիական Ռազմածովային նախարարությունն առանձնացրել է լեյտենանտ Պիկարին: Շուրջ 200 մարդկանց հետ նա հասել է բարձր արդյունքների: Նրանք խելացի են, հրաշալի հրաձիգներ են, ուշիմ են, նրանց խորթ է դյուրաբորբորությունը: Բայց, բնականաբար, շատ են հեռու մեր մտածելակերպից:

Գեներալ ...³ պահանջել է Եգիպտոսից իր մոտ ուղարկել ջորի քշողների: Գերագույն կոմիսարը՝ հավանություն է տվել հայ կամավորներին այդտեղ ընդգրկելուն վերաբերող նախագծին: Պորտ-Սաիդի բերդի հրամանատար, գնդապետ Էլզուրը բավականաչափ ճնշում գործադրելով, գտել է նրանցից մոտավորապես 180 հոգու:

Ես խնդրեցի գնդապետ Էլզուրից ժամանակավորապես հետաձգել գործողությունը, ասելով նրան, որ ֆրանսիական կառավարությունը մտածում է հայերին օգտագործելու մասին, որ ինչպես ինձ է թվում, 1915 թ. հոկտեմբերին կայացած անգլո-ֆրանսիական համաձայնությունը նրանց դրել է ֆրանսիական կառավարության տրամադրության ներքո և որ այս պայմաններում, ես պատրաստվում եմ հարցը ներկայացնել Փարիզի քննարկմանը:

Ամսի 7-ի առավոտյան ես տեսա այս առթիվ գեներալ Ալթամին (Միջդաշնակցային) վիճակագրության ինձի): Նա ինձ ասաց, որ գործել է համաձայն Գերագույն կոմիսարի հրամանի. ես նրան դիմեցի միևնույն խնդրանքով, ինչ գնդապետ Էլզուրին, ավելացնելով, որ քանզի միջամտել է Գերագույն կոմիսարը, արդարացի եմ համարում, որ Ֆրան-

1 Տե՛ս վերը թիվ 253 փաստաթուղթը:
2 Արտատպելը նպատակահարմար չենք գտել:
3 Անունը բացակայում է:
4 Սըր Հենրի Մակ Մահոնը:

սիայի նախարարն այդ հարցի շուրջ խոսի նրա հետ, մինչ այն անգլիական ու ֆրանսիական կառավարությունների քննարկմանը ներկայացնելը: Ես պատիվ ունեմ ձեզ հաշվետվություն տալ, խնդրելով ձեզ բարեհաճել՝ Գերագույն կոմիսարին դիմելուց հետո, հայանել ինձ, թե ի՞նչ ճանապարհով է պետք ընթանալ համուն այս հարցի կարգավորման: Ինձ թվացել է, որ անգլիացիները ցանկանում են ազատվել թե՛ այն ծախսից, որն անում են [կ] թե՛ հունից դուրս բերված ժողովրդի շրջանում ոստիկանություն պահելու հոգսից:

Ես հույս ունեմ առաջարկել ֆրանսիական կառավարությանը Կիպրոսում հիմնադրել ուսուցման կենտրոն, որը բաղկացած լինի ջոկատի մեկ հրամանատարից (գումարտակի ղեկավարից), երեք սպաներից (որոնցից մեկը՝ հաշվապահ), հինգ ենթասպաներից (որոնցից մեկը՝ հաշվապահ): Այս հրահանգիչների թվում կլինեն բազմաթիվ ուսուցիչներ, այնպես որ ֆրանսերենի դասավանդումը կկատարվի արդյունավետ ձևով, մի բան, որն անելը դժվարին չէ այս ժողովրդի շրջանում:

Ես հույս ունեմ, որ աշխատանքները կսկսվեն 200 մարդու հետ և որ կարելի կլինի նրանց թիվը կրկնապատկել: Դասակ ղեկավարելու համար նրանցից շատերն, այս պահից իսկ, ունեն բավարար ռազմական կրթություն:

Սա այն նախապատրաստման սկիզբն է, որը կարող է հանգեցնել կարևոր արդյունքների: (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 108-108 v).

256

Սալոնիկ մեկնելուց առաջ հայերին ստորագրելու համար պարտադրված պայմանագիր

Թարգմանություն:

11-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Ես, ներքոստորագրյալս՝ ..... վիլայեթի ..... գյուղից, սույն պայմանագրով պարտավորվում եմ ծառայել անգլիական բանակում իբրև կամավոր, սկսած այս պահից մինչ պատերազմի ավարտը:

Ես պարտավորվում եմ կրել զինվորական կարգապահություն պահանջող բոլոր գրկանքները և բոլոր այն նոր գրկանքները, որոնք կարող են պահանջվել իմ անձից և նույնիսկ պարտավորվում եմ, իմ անհնազանդության պարագայում՝ ենթարկվել ռազմական խորհուրդների դատաստանին:

Ես պարտավորվում եմ ծառայության անցնել հետևյալ պայմաններով.

- 1/ Ամենօրյա աշխատավարձ 8 պիաստրի սահմանում, որից 2 պիաստրը կգանձվի ճամբարում գտնվող զաղթականների ընտանիքների համար:
- 2/ Անվճար սնունդ, ինչպիսին տրվում է անգլիացի զինվորներին:
- 3/ Զինվորական կանոններին համապատասխանող հագուստ:
- 4/ Եռամսյա ծառայությունից հետո՝ տասնօրյա արձակուրդ, ամբողջ աշխատավարձի պահպանմամբ (եթե զինվորական ծառայության պայմաններն այդ թույլատրում են):
- 5/ Եռամսյա ծառայությունից հետո, պարգևատրում՝ մեկ շաբաթվա աշխատավարձով:
- 6/ Աներկբայելիորեն համաձայնություն է կայացվում այն մասին, որ ռազմական իշխանությունն իրավունք ունի ինձ ազատ արձակել մինչ վերոհիշյալ ժամկետները, եթե այդ նպատակահարմար գտնի:

7/ Սպառազինությունը, ապրուստը և հանդերձանքը նման կլինեն անգլիական բանակի զինվորների սպառազինությանը, ապրուստին և հանդերձանքին:

8/ Ես երդվում եմ պատվով և Աստծո առջև՝ հավատարիմ մնալ Անգլիային և իբրև զինվոր կատարել իմ բոլոր պարտականությունները:

Ամսաթիվ _____ համաձայնություն տվող _____ ստորագրություն: (A.M.G., 7 N 2150).

257

Վարի սենատոր պ. Լուի Մարտենը՝ Քաղաքական գործերի տնօրեն պ. դը Մարժերիին

Ն:

Ավաա՛:

Ես պատիվ ունեմ սրան կից ձեզ ուղարկել մի մամակ Հայաստանի մասին՝ Խորհրդի պ. նախագահի համար: Պ. նախագահը գերադասել է այս, և ոչ թե հարցն առյաճիճ ներկայացնելու ընթացակարգը, քանի որ այս մամակը և պատասխանն այնուհետև պետք է հարողովեն մամուլին այնպիսի արտահայտություններով, որոնց շուրջ մենք համաձայնության կհանգենք: Ես ցանկացա պ. նախագահին ժամանակ հատկացնել (որովհետև մեր խոսակցությունը վաղուց է տեղի ունեցել)՝ մինչ իմ վերադարձն այլ շտապ հարցեր կարգավորելու համար:

Ջերմագին զգացումներով և խորին հարգանքով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 67).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Վարի սենատոր Լուի Մարտենը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն:

Ավաա:

Այնժամ, երբ քաղաքակրթության մեծ գործի համար դիվանագիտական և քաղաքական միջոցներով բոլոր ճակատներում ամենաբարեհաճ իրադարձություններն են ծավալվում, մարդկության համար անենավշտալի անցքեր են շարունակաբար տեղի ունենում դեռևս բուրքերի տիրապետության ներքո գտնվող Հայաստանի բոլոր շրջաններում:

Հայերի կոտորածները, որոնք այդչափ երկար ժամանակ համիդյան քաղաքականության հիմքն էին կազմում, և որոնք, ինչպես լիբերալ Եվրոպային էր թվում, վերացել էին 1913 թ. բարենորոգման նախագծի շնորհիվ, կրկնապատկվել են: Երիտթուրքերի տիրապետության ներքո գտնվող հայերի տառապանքները, մասնավորապես, ընթացիկ պատերազմից ի վեր, հասել են զագաթնակետին. հայկական արյան հեղեղներ են հոսել. բարբա-

1 Մենք պահպանում ենք արխիվների դեպքում անսափիվ՝ 1916 թ. սեպտեմբերի 12-ը:

քառասունը երբևէ չի հասել սարսափի այսպիսի աստիճանի: Երիտթուրքերը՝ մուլոցքի մեջ, երդվել են բնաջնջել շատ հնամենի քաղաքակրթություն ունեցող այս ժողովրդին և անողորմաբար հետամուտ են իրենց նպատակին:

Հայաստանը չի կործանվի: Դաշնակիցների հաղթանակը փշուր-փշուր կանի երկաթ լուծը, որով ցանկանում են նրան ոչնչացնել: Մարդկությանը պատիվ բերող այս ժողովուրդը, սկսած առաջին դարերից տվել է պատմաբաններ, բանաստեղծներ, նշանավոր գրականագետներ, Բյուզանդիային՝ նրա ամենահրաշալի կայսրերից մի քանիսին, մեծ թվով պետական գործիչներ ու երևելի գեներալներ, Վրաստանի Շամիրամ (Թամար) թագուհուն՝ նրա ամենամեծ գորավարներին, ցար Ալեքսանդր II-ին՝ առաջնակարգ պետական գործիչներ, ինչպիսին է Լոռիս-Մելիքովը ու փայլուն գեներալներ, ինչպես Լազարևը և Տեր-Ղուկասովը, Եգիպտոսին՝ նրա մեծ բարենորոգիչ Նուբար փաշային, ժամանակակից աշխարհին՝ մեծ թվով ամեն կարգի հռչակավոր մարդկանց: Այս քնարական Հայաստանը՝ մարդկության տարբեր դարաշրջանները հմայած հնագույն և սրբացված լեգենդների օրրանը, որը խաչակիրների համար այդչափ պիտանի դաշնակից է եղել, որը մեծ տոկոսությամբ բազմիցս ի հայտ է բերել իր կենսունակությունը և որի ոգին հաղթանակ է տարել ժամանակի ու հալածանքների նկատմամբ, կփայլատակի աշխարհում դեռևս դարեդար: Բայց մենք չենք կարող անգոր ու անտարբեր ձևով ներկա գտնվել այն նողկալի տեսարաններին, որոնց մշտական թատերաբեմը Թուրքահայաստանն է, որոնց գոհն անընդմեջ դառնում են նրա բնակիչները և որոնք այս հրաշալի երկիրը վերածել են սարսափների, արյան ու արցունքների անձայրածիր օվկիանոսի: *Այստեղից թուրքերն են անցել:*

Տեղի են ունեցել անհամար կոտորածներ, որոնք խաղաղասեր և անպաշտպան բնակիչների նկատմամբ իրագործվել են ամենազարեղի հնարամտությամբ, ուղեկցվել մարդկային արժանապատվության հանդեպ կիրառվող ամենանողկալի ոտնձգություններով. կանայք, երեխաները վաճառվել են իբրև ստրուկներ, լավագույն ընտանիքների երիտասարդ աղջիկները փակվել տներում և մի քանի պիաստրի դիմաց հանձնվել իրենց դահիճների բարեկամների ու հաճախորդների ցանկասիրությանը: Մեծաքանակ բնակիչներ հազարներով հեռացվել են իրենց հայրենի երկրի բարձր լեռներից և ստվերածածկ ու կանաչապատ նուրբ հովիտներից, տեղափոխվել Միջագետքի անապատները, ուր տապը երբեմն գերազանցում է 60 աստիճանը և մտրակների հարվածներով, ինչպես անասուններ թշվել մեկ վայրից մյուսը: Ըստ «Տանի» կողմից բերված վերջին մանրամասների, որն արտատպում է Հայերի օգնության շվեյցարական կոմիտեի վերջին հաղորդագրությունը, կանանց բաժանել են ամուսիններից, մայրերին՝ երեխաներից. ապրուստի միջոցների հայթայթման համար անհրաժեշտ յուրաքանչյուր աշխատանք կտրականապես արգելվում է. հազվադեպ վայրերում սև հաց բաժանելու մի քանի դեպքերից զատ, համընդհանուր ձևով պարտադրվում է ապրել ողորմություն հավաքելով կամ Եվրոպայի ու Ամերիկայի մարդասերների կողմից ուղարկված օգնությամբ, բայց մեծ մասամբ, ժամանակակից պատմության մեջ տեղ գտած աննկարագրելի ու անօրինակ այս արհավիրքի շրջանակներում, սովից և հիվանդություններից հյուծված դժբախտ հայերն ամեն օր հարյուրներով ընկնում էին, այնժամ, երբ նրանց կողքին գոյություն պահպանողները, համաձայն Հայերի օգնության ամերիկյան կոմիտեի վերջին հաղորդագրության, հասել էին ուժասպառությունից մահացած իրենց ուղեկիցների դիակներն ուտելու աստիճանի:

1916 թ. օգոստոսի 17-ի «Ժուրնալ դը Ժնևից» ես քաղում եմ «Բասլեր մախրիխտենում» տպագրված նամակի՝ հետևյալ հատվածները, որը Միրիայում Հալեպի գերմանական

1 Այդ նամակի մասին տես նաև վերը թիվ 248 փաստաթղթի հավելվածը:

դպրոցի մի քանի պրոֆեսորներ իղել են Բեռլին՝ Արտաքին գործերի նախարարությանը: «Մարսափի տեսարանները, - գրում են նրանք, - որոնք մեր դպրոցի հարևանությամբ ամեն օր ծավալվում են մեր աչքի առջև, ուսուցչի մեր աշխատանքը վերածում են մարդկությանն ուղղված մարտակոչի... Բարձր Հայքից այստեղ բերված 2000-ից 3000 առողջական բարվոք վիճակում գտնվող գյուղացի կանանցից մնում են 40-ից 50 կնախքներ: Ամենագեղեցիկներն իրենց վերակացուների ցանկասիրության գոհն են դառնում: Տգեղները մահանում են հարվածներից, սովից ու ծարավից, որովհետև, ջրի ափով մեկ ձգված, նրանք թույլտվություն չունեն հագնվելու իրենց ծարավը: Եվրոպացիներին արգելված է սովահարներին հաց բաժանել: Ամեն օր Հալեպից տանում են ավելի քան հարյուր դիակ: Եվ այս ամենը տեղի է ունենում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների աչքի առջև: 40-ից 50 կնախքանման տեսիլքներ կիտված են մեր դպրոցի հանդիպակաց բակում: Նրանք խելակորույսներ են. նրանք այլևս չեն կարող ուտել, երբ նրանց հաց են տալիս, նրանք անտարբերությամբ այն մի կողմ են նետում: Նրանք տնքում են՝ սպասելով մահվան: Ահա թե ինչ է, ասում են տեղաբնակները, "Ta-â-lim"-ը (գերմանացիների ուսուցումը) ... Ի լրումն, համաձայն Ջեմալ փաշայի հրապարակած շրջաբերակների, կարող ենք նախապատրաստվել ավելի սարսափելի մարդկային կոտորածի (Բաղդադի երկաթուղու ինժեներներին արգելված է լուսանկարել հայերի շարասյուները, իսկ օգտագործված ժապավենակոճերը պետք է հանձնվեն 24 ժամվա ընթացքում՝ ռազմական խորհրդին հայցի հարուցման սպառնալիքի ներքո): Սա վկայում է այն մասին, որ ազդեցիկ իշխանությունները վախենում են բացահայտումից, բայց չեն ցանկանում վերջ տալ մարդկության համար անպատվաբեր այս տեսարաններին»:

Նրանք, ովքեր այսպես են արտահայտվում (և նրանց վկայությունը շատ ավելի անառարկելի է) պատկանում են, ես այդ կրկնում եմ, այն ազգին, որը երիտթուրքերի արյունոտ ձեռքով միահեծանորեն կառավարում է Օսմանյան կայսրությունը:

Սակայն, «այժմ հաստատված է, - ասում է Հայերի օգնության շվեյցարական կոմիտեն, - որ հայերի նկատմամբ թուրքերի վարքագիծը որևէ ձևով կախված չէր ռազմական այն իրավիճակից, որում նրանք գտնվում էին. խոսքը վերաբերում էր բացառապես այս խեղճ ազգի ոչնչացմանը»:

Այսպիսով, դա նույնքան արդարացու չունեցող, որքան և պատմության մեջ աննախադեպ մի ոճրագործություն է, որի դեմ պետք է ոտքի կանգնեն այն բոլոր ազգերը, որոնք մարդկության պատվի զգացողություն ունեն: Թույլատրել նման հանցափորձ, *առանց անելու հնարավոր ամեն ինչ, դրա իրականացմանը խանգարելու համար*, նշանակում է դառնալ դրա հանցակիցը:

Միացյալ Նահանգների կառավարությունը, ապարդյուն անցած այդչափ ջանքերից հետո, հասել է այն քանին, որ այս հալածվողներին դրամական օգնություն ուղարկվի, որը հավաքվել է հանգանակությանը և բաժանվել ամերիկյան հյուպատոսների ու միսիոներների միջոցով: Բայց երկրում չկան մթերային պաշարներ, թուրքական կառավարությունը եռանդուն ձևով հակադրվում է ամերիկացիների կողմից՝ չեզոքներից կազմված առաքելությունների ուղարկմանը, որոնք գալիս են, բերելով հազուստ, մթերքներ ու դեղամիջոցներ՝ դժբախտ հայերին մթերքներով ապահովելու և նրանց համար աշխատանք ստեղծելու համար: Եվ միշտ առկա է հնարավոր կոտորածների սարսափելի սպառնալիքը, որը մի վայրում ավարտվում է միայն այն քանի համար, որպեսզի նվազագույն իսկ առիթի դեպքում վերսկսվի մեկ այլ վայրում:

Ֆրանսիայի համակրանքները, որոնք ավելի խորն են, քան երբևէ, ի դերն են եկել հասա-

րակական կարծիքի հավատարիմ աջակցի՝ մաճուլի և Մորբոնում վերջերս տեղի ունեցած վիթխարի ցույցի միջոցով: Ես լիովին վստահ եմ, որ իմ խնայանքն այն մասին, թե արդյոք դուք չե՞ք գտնում, որ վրա է հասել ձեր՝ իբրև կառավարության ղեկավարի և Արտաքին գործերի նախարարի՝ քաջալերող խոսքերի ասելու պահը, որոնք հարավսլոնացիներին կհայտնեն նրանց մոտալուտ ազատագրման և նրանց դահլիճներին պատժի ենթարկելու օրը, ինչպես նաև ձեր աշխատանքը: Այդ խոսքերն առավել հզոր կհնչեն ձեր կողմից, քանի որ դուք դրանք կասեք, պարոն նախագահ, այն Վեժ ազգի վարկին վայել, որը դուք ներկայացնում եք և այն անձնական հեղինակությամբ, որը դուք ձեռք եք բերել Եվրոպայում: Դուք խաղաղացնել եք հյուսիսային երկրների և Բելգիայի ժողովուրդների տեղահանությունները, և ողջ աշխարհը հուզվել է: Երբ ձեր ձայնը կրկին հնչի ի նպաստ քարթալոսների այս և այլ գոհերի, ո՞վ գիտե, թե չեզոք ազգերը, որոնցից ամենահզորն արդեն ի հայտ է բերել իր գագաճունքները, արդյոք չե՞ն կարծի, որ հասել է այն ժամը, երբ իսրայել է թուրքական կառավարությանը հասկացնել տալ, որ ճշված ժողովրդին հարստահարողների կողմից պարբերաբար ի կատար ածվող կոտորածը՝ իրենք ևս դիտում են իբրև խայտառակություն մարդկության համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 68-71).

258

Ծանուցագիր Պորտ-Սաիդում գտնվող ֆրանսիական ռազմածովային նավատորմի համար՝

Գաղտնի:

[Պորտ-Սաիդ, 12-ր սեպտեմբերի 1916 թ.]:

Այսօր առավոտյան, սեպտեմբերի 12-ին, անգլիացի կապիտան Ջ. Հայլը, որը Պորտ-Սաիդ է եկել պ. Հորնբրուտերի հետ հայերին նավ բարձրացնելու համար, ինձ ասաց, որ հայերը կտրականապես հրաժարվել են Սալոնիկ մեկնելուց: Նա վերագրում է այս որոշումը տեղական՝ արաբական և հայկական մեքենայություններին:

(A.C.M., SS S a 42).

259

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոքին

Հ. թիվ 518:

Լոնդոն, 13-ր սեպտեմբերի 1916 թ., ժ. 16.15-ին:

Ի պատասխան սեպտեմբերի 4-ի ձեր թիվ 5726-9/11 ճեպագրի²:

1 Պատվելի է (այդ) Ժոսսենի կողմից:
2 Վերն արտասույված է թիվ 251 փաստաթղթում:

Ձեր հրահանգներին համապատասխան, ես հարցրի Ուոր Օֆիսի կարծիքը Կիպրոսում ֆրանսիական հրամանատարական կազմի ղեկավարության ներքո գործող հայկական կորպուսի հնարավոր կազմակերպման մասին:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ հաշվետու լինել, որ բրիտանական կառավարությունը հենց նոր իր համաձայնությունը տվեց այս նախագծին: Հայկական կորպուսը կարող է համախմբվել և կազմակերպվել կղզու հյուսիսային կամ արևելյան մասերում ընտրված վայրերից մեկում:

(A.M.G., 5 N 157).

260

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ղեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 1203:

Լոնդոն, 13-ր սեպտեմբերի 1916 թ., ժ. 19.45-ին:

Ես պատասխանում եմ ձեր թիվ 2606 հեռագրին¹:

Ֆորին Օֆիսը հենց նոր ինձ տեղեկացրեց, որ ոչինչ չի կարող դիմակայել Կիպրոսում հայկական գնդի ստեղծմանը: Այդուհանդերձ, այն հուզումների պատճառով, որոնց կարող է դրա կազմավորումը տեղիք տալ կիպրոսաբնակ մահմեդականների շրջանում, Գերագույն կոմիսարն² առաջարկում է այն տեղակայել կղզու հյուսիսային կամ արևելյան մասերում, որտեղ այդ տարրերը փոքրաթիվ են, չնայած՝ դրանով մատակարարումը կդառնա ավելի դժվարին:

Եզիպտոսում գտնվող զինվորական տարիքի հայերի թիվը հասնում է չորսից հինգ հարյուրի, իսկ Հնդկաստանում գտնվող զերիների թիվը՝ հարյուր յոթանասուն հինգի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 114).

261

Ասիա-Օվկիանիայի փոխտնօրենի՝ ծանուցագիրը, որն ամփոփում է փոխգնդապետ Բրենոնի նամակը

14-ր սեպտեմբերի 1916 թ.:

Ես ձեզ գրել եմ Մուսա լեռան հայերի հարցի շուրջ⁴: Ինչպես ընդունված է մեզանում, հարկ կլինի նրանց ծախսերը վճարել պատերազմի ավարտին (ամսական 30000 ֆրանկ): Եվ կստացվի, որ մենք նրանց թույլատրել ենք մեր ծախսերով տրվելու անգլիամոլության, ամերիկամոլության, հայամոլության: Անհրաժեշտ է այս ուղուց ետ կանգնել: Մինչդեռ այս

1 Օգոստոսի 14-ի տե՛ս վերը թիվ 244 փաստաթուղթը:
2 Սըր Ջոն Բլոսոնը:
3 Պ. Գուն:
4 Տե՛ս ստորև թիվ 263 փաստաթղթի ծանոթագրությունը:

պահին նրանք կկատարեն այն ամենը, ինչ մենք ցանկանանք: Բայց պետք է կցել մի մարդու, որը մշտապես նրանցով զբաղվի, միայն այդ անի և ուղղակիորեն կախման մեջ լինի Փարիզից:

Նրանց պատճառով ներկայումս մեկը մյուսին վնասներ են պատճառում: Մեր Ռ-ազմածովային նախարարության և Պորտ-Սաիդի անգլիական իշխանությունների միջև շատ ուժեղ քաշքշուկ կա: Հարկ է ամբողջությամբ լքել Մուսա լեռան հայերին կամ նրանց ամբողջությամբ վերցնել մեր հոգածության ներքո: Առաջին լուծումը ցավալի կլինի, որովհետև այս մարդիկ խաղաղ կյանքի կվերադառնան իրենց տարածքում, որը մերը կլինի: Նրանք այնտեղ կվերադառնան մեր կողմից լքված լինելու հետևանքով խոցված, անզրկելի սովորած, հայկական կենտրոնական կոմիտեների հետ սերտորեն դաշնակցած, յուրաքանչյուր բնույթի դիմադրությունների պատրաստ: Իսկ եթե այժմվանից մենք նրանց ղեկավարենք, նրանք կդառնան մեր հրաշալի գործիքը: Ամենահետաքրքրականն այն է, որ մենք այնուամենայնիվ ստիպված կլինենք հատուցել անգլիացիներին: Եվ դա արդեն կազմում է 360000 ֆրանկ: (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 115-115 v).

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար
պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ն:

Ռոյան, 14-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:
(*Ստացել են* Կար. սեպտեմբերի 17-ին,
Զաղ. վարչ. սեպտեմբերի 18-ին):

Պ. Լուի Մարտենը՝ անչափ հուզված այն մանրամասներից, որոնք Միջագետք տեղահանված հայերի վերաբերյալ վերջերս հաղորդել են «Տանը» և «Ժուրնալ դը Ժնևը», հենց նոր ձեզ է հղել մի նամակ՝ չեզոք ազգերին ձեր միջամտությունը հայցելու մտադրությամբ, որպեսզի նրանք եռանդուն ջանքեր գործադրեն այս աննախադեպ իրեշայնությանը վերջ տալու համար: Ես միանում եմ նշանավոր սենատորի կոչին և խնդրում ձեզ, պարոն նախագահ, բարեհաճել բարձրացնելու ձեր ազնվաբարո և հզոր ձայնն ի նպաստ քաղաքակրթության ու քրիստոնեության այս նահատակների:

Անըմբռնելի է, որ չեզոք ազգերի ներկայացուցիչներն անհողորդ ձևով Կոստանդնուպոլսում հանդուրժեն այս չտեսնված հանցագործության ավարտը, որը հանգում է մի ամբողջ համայնքի ծրագրված սպանությանը: Ամերիկյան կառավարությունը ձեռնարկել է մի քանի քայլեր և տեղահանվածներին դրամական օգնություն ուղարկելու թույլտվություն ստացել: Բայց չեզոք այլ ազգերի կառավարությունները դեռևս որևէ փորձ չեն կատարել վերջ տալու կամ նվազագույնը՝ մեղմացնելու համար այն սարսափելի տառապանքները, որոնք կրում են իրենց օջախներից և հայրենի երկրից վտարված, Միջագետքի անապատները թշված այս դժբախտ, անպաշտպան էակները:

Համաձայն ստոր և դաժան այս գործելաձևերի, որոնցով թուրքերը տանջում են, վիրա-

1 Ստորև արտատպված է թիվ 257 փաստաթղթում (հավելվածում):

վորում, սպանում Հայկի հնագույն երկրի հայ բնակչության այս խեղճ բեկորներին, արատավորվել է և ոտնահարվել այն, ինչը մարդկության համար ամենասուրբն էր: Թուրքական կառավարությանը բոլոր չեզոք ազգերի կատարած կոլեկտիվ և եռանդուն քայլն անարդյունավետ չի մնա: Խոսքը վերաբերում է այն քանին, որ այդ կառավարությունից հարկ է պահանջել. 1/ դադարեցնել դեռևս Թուրքիայում մնացած հայերի և, մասնավորապես, դժբախտ տեղահանվածների նկատմամբ գործադրվող յուրաքանչյուր հալածանք ու վայրագություն. 2/ թույլատրել չեզոքներից բաղկացած առաքելական գազաբնակետի հասած էակներին. 3/ թույլատրել չեզոքներից բաղկացած առաքելություններին օգնության հասնելու տեղահանվածներին, խնամելու հիվանդներին, աշխատանք գտնելու նրանց համար, ովքեր անկախ սեռից ցանկանում են և կարող են աշխատանքով ապահովել իրենց կյանքը:

Հայերը համոզված են իրենց գործի հաղթանակում, քանզի Ֆրանսիայի և դաշնակիցների հաղթանակը որոշակի է: Հայ ազգը չի կարող կործանվել: Եթե նույնիսկ թուրքերին հաջողվի ոչնչացնել Օսմանյան կայսրությունում դեռևս գտնվող բոլոր հայերին (բայց նրանք այդ հարցում հաջողության չեն հասնի), կշարունակեն գոյատևել այն երկու միլիոն հայերը, որոնք բնակվում են Կովկասում, Ռուսաստանի և Ազերբեյջանի [sic] տարբեր շրջաններում և այն մի քանի հարյուր հազարավոր հայերը, որոնք գաղթել են Եվրոպա, Ամերիկա, Եգիպտոս: Այն օրը, երբ դաշնակիցներն արդարության պայմանագիրը կարտադրեն բարբարոսներին, կարելի կլինի տեսնել, թե ինչպես են հայերը, որոնցից յուրաքանչյուրն իր սրտում կրում է անխորտակելի Հայաստանը, բոլոր կողմերից նետվում դեպի մեր վաղնջական հայրենիքը՝ վերակազմավորելու համար ազգը: Նա՛ մեր հնամենի ազգը մեր վաղնջական հայրենիքը՝ վերակազմավորելու համար ազգը: Նա՛ մեր հնամենի ազգը կվերածնվի, մենք դրանում համոզված ենք, այն կվերածնվի դաշնակիցների հովանու ներքո և, մասնավորապես, ազնվաբարո Ֆրանսիայի հովանավորության շնորհիվ: Բայց հիշա՛րկի շատ դաժան, շատ անարդարացի կլինի, եթե մեր եղբայրներից և քույրերից նրանք, ովքեր այնտեղ, բուն երկրում, չնայած այդչափ տառապանքներին, համառորեն մնալով հայրենի հողին զամված, դժոխային պայմաններում վառ են պահել կյանքի և ազգային հույսի բոցը, ոչնչացվեն նախքան արդարության օրվա գալուստը, նրանք, ովքեր ավելի, քան մենք, արժանի են այդ տեսնելու...

Կամեցեք հիշեցնել, պարոն նախագահ, բոլոր չեզոք ազգերին իրենց պարտականության մասին: Բարձրացրեք ձեր հզոր ձայնը, որն անշուշտ կլսեն բոլոր ազգերը: Այդ կլինի մի քայլ, որն արժանի է ազնվաբարո Ֆրանսիային և մեծ սրտի ու պայծառ հանճարի տեր մարդուն, որն այս էպիկական ժամին տնօրինում է նրա վեհապանճ ճակատագիրը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 79-82 v).

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 377:

Կահիրե, 15-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:
(*Ստացել են* Կար. սեպտեմբերի 25-ին,
Զաղ. վարչ. սեպտեմբերի 26-ին):

Իբրև իմ թիվ 318 հեռագրի¹ և այս ամսի 10-ի իմ թիվ 356 նամակի² շարունակություն, ես պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցությանը հղել սրան կից փոխգնդապետ Բրեննոնի մի նոր զեկուցագիրը, որը վերաբերում է ներկա իրավիճակին և Պորտ-Սաիդում գտնվող հայ զաղթականների հնարավոր օգտագործմանը³:

Այդ զեկուցագրի երկրորդ օրինակը դիվանագիտական գրագրություններն առաքող փոստով ուղարկվել է պ. Ռազմական նախարարին:

Մեր էսկադրայի միջոցով Մուսա լեռից բերված հայերի օգտագործումը մինչ այժմ նախատեսվել է միմիայն ռազմական տեսանկյունից և որոշակի նպատակով. նույնիսկ թվում է, թե մեր ռազմածովային և ռազմական իշխանությունները, սկսած վերջին ապրիլ ամսից, այս հարցի նկատմամբ հետաքրքրություն չեն դրսևորում:

Փոխգնդապետ Բրեննոն, ընդհակառակը, Եգիպտոս ժամանելուց ի վեր, շատ աշխուժուն հետաքրքրվել է հայերով, բայց նա այդ հարցի շուրջ մտորում է շատ ավելի բարձր և ավելի ընդհանուր դիրքերից: Ըստ նրա, խոսքն այլևս չի վերաբերում Սիրիայի ափի մտակայքում մեկուսի գործողության ընթացքում՝ Պորտ-Սաիդ գաղթած 3 կամ 400 մարտունակ տղամարդկանց փոքրիշատե արդյունավետ ձևով օգտագործելուն: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն Պորտ-Սաիդում, այլև այլուր գտնվող հայերից, որոնց հնարավոր կլինի հավաքագրել, բուն գործառնական կազմավորմանը, որը նախատեսված կլինի այն ռազմարշավային կորպուսին արդյունավետ օգնություն ցուցաբերելու համար և որը, փոխգնդապետի կարծիքով, վաղ թե ուշ ափ դուրս կբերվի և կգրավի Սիրիան: Մարտունակ տղամարդկանցից բացի, խոսքը նմանապես վերաբերում է կանանց և երեխաներին տեղավորելուն, դեկավարելուն և ուսուցանելուն, այնպես, որ հնարավոր լինի ձևավորել ֆրանսիական ազդեցության ներքո՝ գտնվող՝ օգտագործելու համար պիտանի միջուկ, երբ մենք վարչական առումով կազմակերպենք ֆրանսիական դարձած Սիրիան կամ ֆրանսիական պրոտեկտորատը:

Ծրագիրն, այսպիսով, դառնում է շատ ավելի ընդարձակ, և ես չգիտեմ, թե արդյոք դրա իրագործումը Ձերդ գերազանցության նպատակների թվում է դասվում:

Ամեն դեպքում, դրա իրագործմանը ձեռնամուխ լինելն ինձ թվում է դժվարին թե՛ եգիպտական հողի վրա, այն է՝ Պորտ-Սաիդում և թե՛ Կիպրոս կղզում, ինչպես այդ առաջարկում է փոխգնդապետ Բրեննոնը: Չարթնացնելու համար անգլիացիների ղյուրազգացողությունը և խուսափելու համար բրիտանական ռազմական ու քաղաքացիական իշխանությունների հետ դժվարությունների կամ տարածայնությունների տեղիք տվող բոլոր պատճառներից, հարկ կլինի Պորտ-Սաիդից դուրս բերել բոլոր հայերին՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին ու նրանց տեղավորել ֆրանսիական կամ մեր հսկողության ներքո գտնվող տարածքում: Այդ գործողությունը կլինի տանջալից ու երկարատև: Ես գտնում եմ, այսպիսով, որ այդ կարող է ձեռնարկվել միայն այն դեպքում, եթե մենք հետապնդենք կարևոր մի նպատակ, ինչպիսին կարող է լինել, օրինակ, ես այդ ընդունում եմ, Պորտ-Սաիդի մարդկանցից և նրանցից, ովքեր նրանց կմիանան, մի բնակչության ձևավորումը, որը նախապես նվիր-

1 Սեպտեմբերի 9-ի. տե՛ս վերը թիվ 253 փաստաթուղթը:

2 Վերն արտատպված է թիվ 255 փաստաթղթում:

3 Արտատպված չէ: Սեպտեմբերի 10-ի իր ծավալուն զեկուցագրում փոխգնդապետ Բրեննոնը հուշում է ֆրանսիական կառավարությանն իր հոգածության ներքո վերցնել Եգիպտոսի հայ զաղթականների բոլոր ծախսերը, նրանց տեղավորել Կիպրոսում և նրանց կազմակերպել Սիրիայում ձեռնարկվելիք ռազմարշավի համար: Փոխգնդապետ Բրեննոնը կարծում է, որ ձեռնարկված միջոցների համար հայերը երախտապարտ կլինեն Ֆրանսիային և կնպաստեն ֆրանսիական ազդեցության տարածմանը Սիրիայում: Նա հույս է տածում, որ հնարավոր է Կիպրոսում ուսուցանել հայ կամավորներին ֆրանսիական սպաների հրամանատարության ներքո: Հետևաբար, նա առաջարկում է Կիպրոս կղզում ստեղծել ռազմական ճամբար:

ված կլինի մեր կողմից Սիրիայի գրավմանը և դրա վարչական կազմակերպմանը:

Համաձայն անգլիացիների հայեցակետի, առկա է հետևյալ իրավիճակը. մենք գտնում ենք, որ իրավունք ունենք տնօրինել այս գաղթականներին, որովհետև նրանց փրկել ենք այն պահին, երբ թուրքերը պատրաստվում էին նրանց կոտորել և քանզի նրանք այն երկրամասի բնիկներն են, որն ամենայն հավանականությամբ, պետք է մեզ վերադարձվի: Անգլիացիները կարծում են, որ այս բնակիչներին փրկելուց հետո, մենք նրանց լքել ենք, և որ նրանց տեղավորելով, հովանավորելով, կերակրելով ու նրանց համար կարևոր ծախսեր անելով, նրանց նկատմամբ իրենք իրավունքներ են ձեռք բերել:

Սակայն, ինչպես և այդ մասին ես նախապես հաղորդել եմ, անգլիացիները գտնում են կամ համենայն դեպս Գերագույն կոմիսարը գտնում է, որ այս հայերն իրենց պատճառում են բազմաթիվ անհանգստություններ և բազմաթիվ ծախսեր, առանց մինչ այժմ՝ օգուտ տալու: Ուստի, սրբ Մակ Մահոնն ամբողջությամբ հակված է նրանց մեզ հանձնելու: «Եթե դուք ցանկանում եք ընդունել նրանց, — ասաց նա ինձ, — դուք ինձ ծառայություն կմատուցեք: Բայց ընդունեք նրանց արագ և բոլորին»:

Եթե մենք մտադրություն ունենք որևէ ձևով օգտագործելու այս հայերին, հարկ է, այսպիսով, անհապաղ որոշում կայացնել: Այն է՝ վճարել այն ծախսերը, որոնք բրիտանական իշխանություններն արել են նրանց համար՝ վերադարձնելով այն գրավը, որն անգլիացիները դրել էին այս բնակչության վրա և նրանց տեղափոխել մի որոշակի վայր:

Եթե մենք շարունակենք սպասել, անգլիացիները կկարծեն, թե հրաժարվել ենք հայերին օգտագործելու ամեն մի նախագծից և նրանց կթվա, որ իրավասու են օգտագործել հայերին, առանց մեր համաձայնությունը հայցելու:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 116-117).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Գեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 337: Գաղտնի:

Կահիրե, 22-ը սեպտեմբերի 1916 թ., ժ. 17.10-ին:
(Ստացվել է ժ. 19.05-ին):

Ես հիմնվում եմ իմ թիվ 318 հեռագրի¹ և այս ամսի 10-ի իմ թիվ 356 նամակի² վրա:

Պորտ-Սաիդի հայերին օգտագործելու հարցը մեր ռազմածովային և բրիտանական ռազմական իշխանությունների միջև տեղիք է տվել որոշակի տարածայնությունների: Անհրաժեշտ կլինի, հետևաբար, որքան հնարավոր է արագ, հստակ ու վերջնական որոշում կայացնել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 151).

1 Սեպտեմբերի 9-ի. տե՛ս վերը թիվ 253 փաստաթուղթը:

2 Տե՛ս վերը թիվ 255 փաստաթուղթը:

**Սիրիայում ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատար, դերժովակալ
ընդ Սպիտզը՝ Ռ-ազմածովային նախարար, դերժովակալ Լակազին**

Ճ. թիվ 210:

«Պոտյոլոյի» տախտակամածից, 22-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կաբինետը հոկտեմբերի 3-ին,
Գ-լխավոր} 2 {տաբի} 4-րդ ենթաբաժինը
հոկտեմբերի 4-ին):

Իբրև սեպտեմբերի 21-ի իմ թիվ 1681 հեռագրի շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել պետական նախարար պ. Դենի Կոչենին՝ Մուսա լեռան մոտ փրկված հայերից մի քանիսի գրած նամակի պատճենը¹, որոնց այժմ բնակեցրել են բրիտանական իշխանությունների կողմից Պորտ-Սաիդում տեղադրված ճամբարում: Այս նամակը պետք է ուղարկված լինի «Լոտուսով», որը թողել է Ալեքսանդրիան այս ամսի 17-ին:

Չորս ստորագրողներից երկուրորը և չորրորդը (Լազանջյանը և Անտոնյանը) այս պահին իրենց համազարթվածների շրջանում մեծ ազդեցություն ունեցողի համբավ են վայելում: Մյուս երկուսը (Բոյաջյանը և Քաբադյանը) հետևել են զինվորական հրահանգին և ենթաբաժնի ղեկավարին համապատասխանող ուսուցում են ստացել:

(A.C.M., SS Ed 125).

**Ռ-ազմական նախարարը² Ռ-ազմածովային նախարար,
դերժովակալ Լակազին**

Ճ. թիվ 6172-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 23-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կաբինետը սեպտեմբերի 25-ին,
Գ-լխավոր} 2 {տաբի} 4-րդ ենթաբաժինը
սեպտեմբերի 26-ին):

Իբրև օգոստոսի 12-ի իմ թիվ 5174-9/11 ճեպագրի³ շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից սեպտեմբերի 13-ի թիվ 518 հեռագրի պատճենը⁴, որով Լոնդոնում գտնվող ռազմական կցորդն⁵ ինձ տեղեկացնում է բրիտանական կառավարության տված համաձայնությանը՝ ֆրանսիական հրամանատարական կազմի ղեկավարության ներքո գտնվող հայկական կորպուսի հնարավոր կազմակերպմանը Կիպրոս կղզու հյուսիսում կամ արևելքում ընտրված որևէ վայրում:

1 Տե՛ս ստորև թիվ 280 փաստաթղթի հավելվածը:
2 Ստորագրել է գեներալ Դյուպորը:
3 Վերն արտատպված է թիվ 242 փաստաթղթում:
4 Տե՛ս վերը թիվ 259 փաստաթուղթը:
5 Գնդապետ ղը Լա Պանուրը:

Բայց այս կազմակերպության համար անհրաժեշտ հաշվեգրումների թվին առնչվող մինչ այժմ ի մի բերված տեղեկությունները վերաբերում են միայն 200 հայերի համախմբմանը, որոնք առանձնացվել են Պորտ-Սաիդի գաղթականներից և մասամբ արդեն ուսուցանվել Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հոգաձույթամբ:

Մյուս կողմից, կից ուղարկվող հեռագրի պատճենը¹, որի մասին դուք ինձ հաղորդել էիք, ինձ տեղեկացրեց, որ գլխավոր հրամանատար փոխծովակալը վերջերս իր համաձայնությունն է տվել անգլիացիների կողմից Պորտ-Սաիդի հայերի օգտագործմանը:

Այս պայմաններում, վաղաժամ կլինի նախապատրաստել նախատեսվող կազմակերպությունը: Հետևաբար, ես որոշել եմ Եգիպտոս և Կիպրոս ուղարկել հետևակային գումարտակի հրամանատար Ռոմիտյին, որի առաքելությունը կհանգի խնդրո առարկա նախագծի նպատակահարմարության և դրա իրականացման պայմանների շուրջ բրիտանական տեղական իշխանությունների հետ պայմանավորվածություն կայացնելուն: Նա կուսումնասիրի զինվորագրման ենթակա ուժերը, որոնց հնարավոր կլինի ապավինել: Նա կտեղեկանա Սիրիայում գործող մեր ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարի² կարծիքներին և կհետազոտի Կիպրոսում հայկական կորպուսի կազմավորման համար ամենահարմարավետ վայրերը, այնուհետև՝ ինձ առաջարկություններ կներկայացնի այն մասին, թե ինչպիսի շարունակություն է պետք տալ այդ կազմակերպությանը:

Ես ձեզ, այսպիսով, երախտապարտ կլինեմ, եթե մեր ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարին դուք խնդրեք պահել՝ մինչ մեր երկու Դեպարտամենտների միջև համաձայնությունից հետո միջամտության մասին որոշման կայացումը, Պորտ-Սաիդի այն հայերին, որոնց կարելի է օգտագործել, եթե, իհարկե, նա նրանց դեռևս չի տնօրինել:

Բարեհաճեք նմանապես նրա մոտ լիազորել հրամանատար Ռոմիտյին, որն իր առաջարկություններում հարկ կունենա նկատի ունենալ այն հայկական անձնակազմերը, որոնց ռազմածովային դիվիզիան ի վիճակի կլինի հավաքագրել Փոքր Ասիայի ափերի շրջակայքում և հատկապես դերժովակալի կարծիքը, որի տնօրինության ներքո, անհրաժեշտության դեպքում, կդրվի իմ հոգաձույթյան շնորհիվ կազմակերպված կորպուսը:

Վերջապես, ես ձեզ խնդրում եմ բարեհաճել ինձ տեղեկացնել, ինչպես այդ մասին ձեզ խնդրել եմ իմ թիվ 5174-9/11 վերոհիշյալ ճեպագրում, թե արդյոք դուք կհամաձայնվե՞ք Սիրիայում գործող ռազմածովային դիվիզիայի միջոցով, իմ Դեպարտամենտի հաշվին, դրամով ու մթերային մատակարարումներով ապահովել Կիպրոսի առաքելությունը և, անհրաժեշտության դեպքում, հայկական կորպուսը:

Բարեհաճեք սրան կից գտնել այն հեռագրի պատճենը³, որը ես հղում եմ Կահիրեում գտնվող բրիտանական շտաբ առաքելությանը գործողված լեյտենանտ Դոյնել ղը Սեն-Քունտինին՝ տեղեկացնելու համար Ռոմիտյի առաքելության մուտալուտ մեկնումի մասին:
(A.C.M., SS Ed 125).

1 Արտատպված չէ:
2 Դերժովակալ ղը Սպիտզը:
3 Տե՛ս ստորև թիվ 267 փաստաթղթի հավելվածը:

Ռազմական նախարար, գեներալ Ռորը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 6173-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 23-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Իբրև օգուտուսի 10-ի թիվ 5140-9/11 իմ վերջին ճեպագրի՝ շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից սեպտեմբերի 13-ի թիվ 518 հեռագրի պատճենը¹, որով Լոնդոնում գտնվող ռազմական կցորդն՝ ինձ տեղեկացնում է բրիտանական կառավարության տված համաձայնությանը՝ ֆրանսիական հրամանատարական կազմի ղեկավարության ներքո գտնվող հայկական կորպուսի հնարավոր կազմակերպմանը Կիպրոս կղզու հյուսիսում կամ արևելքում ընտրված որևէ վայրում: Բայց այս կազմակերպության համար անհրաժեշտ հաշվեգրումների թվին առնչվող մինչ այժմ ի մի բերված տեղեկությունները վերաբերում են միայն 200 հայերի համախմբմանը, որոնք առանձնացվել են Պորտ-Սաիդի գաղթականներից և ուսուցանվել ֆրանսիական Ռազմածովային նախարարության միջոցով, որը նրանց օգտագործելու առիթը չի ունեցել: Գլխավոր հրամանատար փոխծովակալը վերջերս նույնիսկ իր համաձայնությունն է տվել անգլիացիների կողմից՝ կամ Եգիպտոսում, կամ Սալոնիկում, նրանց իբրև ջորի քշողների օգտագործմանը:

Այս պայմաններում, վաղաժամ կլինի այսօրվանից սկսած նախապատրաստել նախատեսված կազմակերպությունը: Հետևաբար, ես որոշել եմ Եգիպտոս և Կիպրոս ուղարկել հետևակային զուսմարտակի հրամանատար Ռոմիոյին, որի առաքելությունը կհանգի նախատեսված նախագծի նպատակահարմարության և՛ դրա իրականացման պայմանների շուրջ բրիտանական տեղական իշխանությունների հետ պայմանավորվածություն կայացնելուն: Նա կուսումնասիրի զինվորագրման ենթակա ուժերը, որոնց հնարավոր կլինի ապավինել: Նա կտեղեկանա Սիրիայում գործող մեր ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարի կարծիքներին և կհետազոտի Կիպրոսում հայկական կորպուսի կազմավորման համար ամենահարմարավետ վայրերը, այնուհետև՝ ինձ առաջարկություններ կներկայացնի այն մասին, թե ինչպի՞սի շարունակություն է պետք ձուլ այդ կազմակերպությանը:

Այս նախագծի իրականացման պարագայում, ես նկատի ունեմ օգտագործել գնդապետ Տուշարին, որը կներգրավվի հրամանատարական առաջին խմբի կազմում:

Դուք կից կգտնեք այն հեռագրի պատճենը, որը ես հղում եմ Կահիրե՝ լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին՝ տեղեկացնելու համար Ռոմիոյի առաքելության մտատարտ մեկնումի մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 152-152 v).

1 Վերն արտատպված է թիվ 241 փաստաթղթում:
2 Տե՛ս վերը թիվ 259 փաստաթուղթը:
3 Գնդապետ դը Լա Պանուսը:

Ռազմական նախարար, գեներալ Ռորը՝ Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարություն գործուղված լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին

Ճ. թիվ 6169-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 23-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Առաջին. Ընդունելով գեներալ Բլայթոնի՝ պ. Կամբոնին արած առաջարկը և քննարկելով փոխգնդապետ Բրեմոնի՝ սեպտեմբերի 9-ի հեռագրով՝ հայտնած կարծիքը, ես որոշեցի ուսումնասիրել հայերին (որոնց հնարավոր կլինի հավաքագրել Եգիպտոս գաղթածներից, Հնդկաստանում և, անհրաժեշտության դեպքում, Սիրիայում գտնվողներից)՝ ռազմական ուսուցում տալու համար Կիպրոսում համախմբելու նպատակահարմարությունը և պայմանները: Բրիտանական կառավարությունը համաձայնվում է, որ ֆրանսիական հրամանատարական կազմի ներքո՝ այդ զինված անձնակազմերը տեղավորվեն կղզու հյուսիսում կամ արևելքում ընտրված ոչևէ վայրում:

Երկրորդ. Հրամանատար Ռոմիոն առաջիկայում կմեկնի Եգիպտոս, այնուհետև՝ Կիպրոս, որպեսզի տեղում ուսումնասիրի հավաքագրման հնարավորությունները և Կիպրոսում տեղավորվելու նյութական պայմանները:

Երրորդ. Հետևաբար, ինձ կարևոր է թվում Պորտ-Սաիդի հայերի՝ իբրև կազմավորման ենթակա կորպուսի առաջին միջուկի պահպանումը, չնայած, որ գլխավոր հրամանատար ծովակալն իր համաձայնությունն է տվել՝ բրիտանական իշխանությունների կողմից կամ Սալոնիկում, կամ Եգիպտոսում նրանց օգտագործմանը: Ես ձեզ խնդրում եմ պ. Դեֆրանսի ու Սիրիայում գտնվող էսկադրայի ռազմածովային իշխանությունների հետ պայմանավորվածություն կայացնել անգլիական հրամանատարին միջամտելու շուրջ, որպեսզի հայերի օգտագործումը հետաձգվի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 154-154 v).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին

Հ. թիվ 325:

Փարիզ, 24-ը սեպտեմբերի 1916 թ., ժ. 21.15-ին:

Ես պատասխանում եմ ձեր թիվ 337 հեռագրին²:
Ռազմական նախարարը հեռագրով պ. դը Սեն-Քուենտինին է ուղարկել Պորտ-Սաիդի հայերին վերաբերող հրահանգներ: Հրամանատար Ռոմիոն մեկնում է Եգիպտոս, որպեսզի ուսումնասիրի նրանց համախմբման հնարավորությունը Կիպրոսում:
Հետաքրքիր կլինի իմանալ, թե արդյոք մենք կկարողանա՞նք հավաքագրել նաև սիրիա-

1 Տե՛ս վերը թիվ 253 փաստաթուղթը:
2 Սեպտեմբերի 22-ի. տե՛ս վերը թիվ 264 փաստաթուղթը:

ցիներին ու լիբանանցիներին: Կամեցեք ինձ տեղեկացնել այդ մասին: (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 155).

269

Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարություն գործուղված լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինը՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին

Ն:

Կահիրե, 24-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Ռազմական նախարարն ինձ հեռագրել է այն մասին¹, որ ինքը վճռել է հանձնարարել ուսումնասիրելու Եգիպտոս գաղթածներից Հնդկաստանում և, անհրաժեշտության դեպքում, Սիրիայում գտնվողներից հավաքագրված հայ կամավորների համար Կիպրոս կղզում ռազմական ուսուցման ճամբարի հիմնադրման հարցը: Դրա հիմնադրման առաջարկով պարոն Կամբոնի մոտ հանդես է եկել գեներալ Զլայթոնը և բրիտանական կառավարությունը կտա իր համաձայնությունը, որ ֆրանսիական հրամանատարական կազմի ղեկավարության ներքո՝ այս զինված անձնակազմերը տեղավորվեն կղզու հյուսիսում կամ արևելքում:

Հրամանատար Ռոմիոն առաջիկայում կմեկնի Եգիպտոս և Կիպրոս, որպեսզի տեղում ուսումնասիրի հավաքագրման հնարավորություններն ու տեղավորվելու հետ կապված նյութական պայմանները: Ռազմական նախարարն ավելացնում է, որ «Պորտ-Սաիդի հայերի՝ իբրև կազմավորման ենթակա կորպուսի առաջին միջուկի պահպանումն իրեն կարևոր է թվում, չնայած գլխավոր հրամանատար ծովակալն իր համաձայնությունն է տվել բրիտանական իշխանությունների կողմից՝ կամ Սալոնիկում, կամ Եգիպտոսում նրանց օգտագործմանը»: Նա ինձ կոչում է անգլիական հրամանատարությանը միջամտելու շուրջ պայմանավորվածություն կայացնել Ֆրանսիայի նախարարի և Սիրիայի եսկադրայի ռազմածովային իշխանությունների հետ, որպեսզի այս հայերի օգտագործումը հետաձգվի:

Ես պատասխանեցի, որ ձեզ տեղյակ կպահեմ հեռագրին, որ անգլիական ռազմական իշխանությունները հայերին հավաքագրել են առանց մեր ծովակալի խնայության, որ նրանց նավ տեղափոխումը հետաձգվել է շնորհիվ մեր համառ քայլերի և ի պատասխան մեր՝ հարցի կարգավորումն ուղղակիորեն Փարիզին և Լոնդոնին բողոքելու մասին առաջարկության, որ նրանք, հավանաբար, նրանց մեզ կզիջեն՝ Եգիպտոսից նրանց հեռացնելու և Պորտ-Սաիդում գտնվող կանանց, երեխաների և ծերունիների ծախսերը՝ նվազագույնը մաս-մաս, ամսական 30000 ֆրանկի սահմանում մեր հոգածության ներքո վերցնելու պայմանով:

Գեներալ Մուրբեյին ուղղված ձեր մեկ խոսքն, անկասկած, բավական կլինի նվազագույնը՝ դեռևս որոշ ժամանակ ամեն ինչ նախկին ձևով բողոքելու համար:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, *Defrance*, carton 1).

¹ Տես վերը թիվ 267 փաստաթղթի հավելվածը:

270

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ: Չհամարակալված:

Պորտ-Սաիդ, 26-ը սեպտեմբերի 1916 թ., ժ. 18-ին: (Ստացվել է ժ. 21.30-ին):

Երեկ Իսմայիլիայում գեներալ Մուրբեյն ինձ ասաց, որ այլևս չի քննարկվում Պորտ-Սաիդի այն հայերին Սալոնիկ ուղարկելու հարցը, որոնց բրիտանական ռազմական իշխանությունները ցանկանում են օգտագործել իբրև ջորի բշտողների. այս հայերը, իրոք որ, մերժել են: Գեներալն ավելացրեց, որ նրանց նմանապես փորձել են օգտագործել այստեղ իբրև մշակների, բայց նրանք դրանից դժգոհ են մնացել:

Ես նրան հայտնեցի հրամանատար Ռոմիոյի առաջիկա ժամանման մասին, որին հանձնարարված է ուսումնասիրել այս հայերին օգտագործելու հարցը: Նա դրանից բավարարված է, բայց հույս ունի, որ մենք իրեն կծերբազատենք ոչ միայն տղամարդկանցից, այլև կանանցից ու երեխաներից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 157).

271

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կողմից համընդհանուր վեհաժողովի 1916 թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստին ներկայացված տարեկան հաղորդագրություն¹

Հայկական հարց

Այն դրամական և նյութական գոհաբերությունները, որոնց համաձայնվել են դիմել օսմանյան տարրերն ազգային փրկության համար մղվող մարտերում, վեր են յուրաքանչյուր գովեստից: Դժբախտաբար, մենք պետք է հայտարարենք, որ պատերազմական որոշ գոտիներում, բնակիչները տուրք են տվել հակահայրենասիրական գործողությունների, և պատճառ են դարձել ռազմական անհրաժեշտություններից պարտադրվող դաժան վերաբերմունքին:

Ռուսական կառավարությունը, որն Արևելքի քրիստոնյաներին հովանավորելու պատրվակով հետապնդում էր միայն Օսմանյան կայսրությունը մասնատելու նպատակ, Բեռլինի պայմանագրում, ի նպաստ հայերի, գետնդրել է տվել մի հողված: Այն պահից, ինչ հայերի կացությունն ու ճակատագիրը քաղաքական հարթության վրա տեղադրվեցին այս հայերի կացությունն ու ճակատագիրը տարբեր քաղաքական նպատակներով այն ծոցագործե՞ժնով, ռուսները և անգլիացիները տարբեր քաղաքական նպատակներով այն ծոցագործեցին, որպես Թուրքիայի վրա կախված դամոկլյան մի սուր: Այն դեպքում, երբ պահը հասնելուն պես, ռուսները, հետամուտ լինելով իրենց նվաճողական քաղաքականության իրա-

¹ Հատված: Մենք արտատպում ենք միայն Հայկական հարցին վերաբերող մասը: Այս հաղորդագրությունը, որը բարգմանել է գաղտնի գործակալ X-ը, 1916 թ. հոկտեմբերի 18-ին Բեռլնում հանձնվել է Ֆրանսիայի դեսպանությանը:

կանացմանը, ցանկանում էին Հայկական հարցը վերածել պատերազմական սպառնալիքի, անգլիացիները՝ անկախ Հայաստան ստեղծելու միջոցով հավակնում էին խանգարել Ռուսաստանի առաջընթացին դեպի Իրաք ու Ալեքսանդրես:

Հայերի ապստամբությունը Ռուսաստանի և Անգլիայի հրահրմամբ. Այս երկակի նպատակից ելնելով, երկու պետությունների հյուպատոսները հայկական բնակիչներով բնակեցված մեր նահանգներում դիմեցին ամենամանրակալելի խորամանկությունների՝ հեղինակավոր հայերին ապստամբության կոչելու և բնակչությանը զինելու համար: Հյուպատոսները, որոնք ամենուր քաղաքականության հետ կապ չունեցող պաշտոնական անձինք են ու պարտավոր են պահպանել այն համապատասխան երկրների առևտրական շահերը, որոնց ներկայացնում են, շնորհիվ կապիտուլյացիաների, մեր մոտ վերածվել են բուն դեսպանների և նրանց գործողությունները, ինչպես նաև նրանց բնակարանները, դուրս են մնացել կառավարության հսկողությունից: Այնպես որ, այս հյուպատոսների ջանքերը, որոնք իրենց քայքայիչ քարոզչության ասպարեզում բացարձակապես ազատ են, պտուղներ տվեցին բազմաթիվ վայրերում և բազում ժամանակաշրջաններում՝ հրահրելով փոքրիշատե նշանակալից ապստամբություններ: Բայց, քանի որ անգլիացիները հակադրվում էին ռուսների սադրանքների հետևանքով ի հայտ եկած հուզումներին, իսկ ռուսները լավ չէին տրամադրված նրանց հանդեպ, ովքեր հնազանդվում էին անգլիացիների ծայրահեղ հրահրումներին, օսմանյան կառավարությանը հաջողվեց առանց դժվարության ճնշել այդ ապստամբությունները: Վերջապես, երբ վերականգնվեց սահմանադրական վարչակարգը, որին արտաքուստ ձգտում էին հայ «կոմիտեականները» և որի օրոք այլևս ոչ մի կարիք չկար շարունակել հեղափոխական գործունեությունը, կոմիտեներն ընդհակառակը՝ բազմապատկվեցին նոր անուններով, ընդլայնեցին իրենց ճյուղավորումները և բալկանյան պատերազմի ընթացքում իրենց լիազոր ներկայացուցիչներին ուղարկեցին Եվրոպա՝ անկախության հասնելու ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկելու համար: Այն դեպքում, երբ քաղաքական խմորման նման դրսևորումը՝ կառավարության համար ճգնաժամային այսպիսի մի պահի և այնպիսի մի տարրի կոդմից, որի ունեցվածքը, կյանքը և բոլոր սրբությունները մենք պաշտպանել ենք վեց դար շարունակ, արժանի էր մեր արդարացի զայրույթին, հնազանդվելով միայն մեր կրոնական դաստիարակությանն ու ի սկզբանե մեզ հատուկ մտայնությանը և այս վիրավորանքները դիտելով իբրև մի խումբ խառնակիչների ձեռքի գործ, տուրք չտալով մեր հայրենակիցների շարքերից նրանց վտարելու ցանկությանը, մենք նրանց, դրա փոխարեն, հատկացրինք տեղական ժողովների մեջ ներքափանցելու և պատգամավորներ ուղարկելու թույլտվության ողորմածությունը:

Հայերի դավաճանության ապացույցը. Չորահավաքի ժամանակ որոշ երիտասարդ հայեր, անցնելով սահմանը կամ թողնելով Եգիպտոսը, Բուլղարիան, Ռումինիան, գնացին Ռուսաստան և իբրև կամավորներ զինծառայության անցան ռուսական բանակներում կամ ձևավորեցին Ռուսաստանին օժանդակող զինված խմբեր:

Միաժամանակ Գաշնակցական, Հնչակյան, Ռամկավար և բարեփոխված Հնչակյան կոմիտեները, մի կողմ թողնելով իրենց անջրպետող տարածայնությունները, միավորվեցին և՛ որոշեցին պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության դեպքում հետևել իրադարձությունների ընթացքին և օսմանյան բանակների հաղթանակած լինելու պարագայում, հուզումներ հրահրել, կոտորածներ իրականացնել և ռազմաճակատի թիկունքում գտնվող քաղաքներում հրդեհներ բռնկել, քաջալերել հայ զինվորներին՝ զենքը ձեռքին դասալիք դառնալու հարցում և համախմբելով նրանց հրոսակախմբերում՝ կտրել մեր գործերի նահանջի ճանապարհը: Էջմիածնի կաթողիկոսը, որը Ռուսաստանի ցարին «հայերի հովանավոր» է

անվանում, իր պաշտոնական օրգանի՝ «Արարատ» թերթի 1914 թ. օգոստոսի համարում տպագրված կրոնական հրովարտակով պարտադրում է բոլոր հայերին իրենց ունեցվածքն ու անձն ի սպաս դնել ռուսական բանակներին: Իրոք որ, օսմանյան բանակից հայ զինվորների դասալիքությունը բազմապատկվեց, և ընդունված որոշումները սկսեցին կենսագործվել: Այդուհանդերձ, օսմանյան կառավարությունը ձեռնարկելով նախազգուշական միջոցներ, չէր կորցրել դեռևս իր հույսն առ այն, որ հայերի մեծամասնությունը կդիմադրի այս կործանիչ մեքենայություններին:

Հայ հեղափոխականների կողոպուտները. Սակայն իրադարձությունները, համաձայն նախագծված ծրագրի, միմյանց հաջորդեցին այնպես, ինչպես հետևում է.

1/ Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուց անմիջապես հետո, հրոսակախմբի առաջնորդ Անդրանիկը, ինչպես նաև Էրզրումի պատգամավոր Գարեգին Պաստերմաջյանը, անցնելով սահմանը Բայազետում, Արմեն Գարոյի գյուղացիների հետ միասին ամալացրել են այս գոտու գյուղերը և կոտորել մահմեդական բնակչությանը:

2/ 1330 թ. (1914 թ.) փետրվարի սկզբին հայկական զինված հրոսակախմբերը գրոհել են գորահավաքի համար Խիզան ուղարկված մեր ստորաբաժանումները: Գրավելով Վանի ու Բիթլիսի ճանապարհները, նրանք կտրել են հեռախոսային գծերը և շաբաթներ շարունակ պայքարել մեր ստորաբաժանումների դեմ: Մուշում կրակ են բացել ժանդարմների վրա: Կումում հրկիզել են Ական կանտոնի մյուղիի տունը, որն ինը զինվորների հետ միասին սպանվել է: Մուշում հրոսակախմբերը, որոնք միավորվել էին Արկում, սպանել են ժանդարմների այի հրամանատարին, ինչպես նաև նրան ուղեկցող ժանդարմներին:

3/ Փետրվարի 16/29-ին, Չեթունում դասալիքները և հրոսակախմբերը պաշարել են կառավարության նստավայրը և զենքի պահեստը, հափշտակել հրացաններ, կտրել հեռագրալարերը, կոտորել մահմեդական պաշտոնյաներին ու մահմեդականների ընտանիքները և գրոհ ձեռնարկելով ապստամբությունը ճնշելու համար ուղարկված ստորաբաժանման վրա՝ սպանել են դրա մի քանի անդամներին:

4/ Հենց նույն փետրվարին, Դևելի քաղաքում մի ռումբ է պայթել Կիզորի Համբարձումյանի [sic]՝ տանը, որը վերջերս է ժամանել Ամերիկայից: Հայկական դպրոցներում և զերեզմանատանը կատարված խուզարկության ընթացքում հայտնաբերվել են ավելի քան իննսուն ռումբ, հարյուրավոր մանլիչեր և մաուզեր տեսակի հրացաններ, բենզինի, վառոդի մետաղե տափաշներ, ֆրանսերեն, ռուսերեն և հայերեն ծածկագրված թղթակցության բանալիներ, հեղափոխական փաստաթղթեր, յոթանասուն հողված ամփոփող հրահանգ, որը վերաբերում է հրոսակախմբերի պարտականություններին, ինչպես նաև ընդարձակ թղթակցություն: Չերբակալված անձինք լկտիաբար խոստովանել են, որ պայքարի այս բոլոր միջոցները նախապատրաստել էին հայկական անկախությանը հասնելու նպատակով:

5/ 1331 թ. մարտի 11-ին (24-3-1915), Չեթունի վանքում համախմբված հինգ հարյուր զինված ելուզակներ գրոհել են իրենց դեմ ուղղված ստորաբաժանումը և սպանել ժանդարմների այի հրամանատար Մուլեյմանին, ինչպես նաև նրան ուղեկցող ժանդարմներին:

6/ Թշնամական նավատորմի միջոցով Ադանայում, Դյոթ-Յոլում ու Ալեքսանդրեսի շրջակայքում հետախուզությամբ և երկաթուղիներն ավերելով՝ զբաղվելու համար ամի դուրս բերված անձինք, որոնք ձեռքակալվել են իբրև հրահանգներ կրողներ՝ օսմանյան հայեր էին:

7/ Տիմար կանտոնի զլխավոր քաղաքում (Վանում), ոչխարներին հաշվելու ժամանակ, հայերը կրակ են բաց արել կառավարական պաշտոնյաների վրա: Իսկույն էնթ հա-

1 Իմա՝ Գևորգ Համբարձումյան:

մախմբվել են ավելի քան հազար զինված ելուզակներ: Գյավաշուն և Շատախուն շարժում է ծավալվել: Ապստամբները կտրել են հեռագրալարերը, դարաններում սպանել ժանդարմներին, ինչպես նաև Գյավաշի դատավորին:

8/ Այնուհետև՝ ապստամբությունն ընդգրկել է Վանը: Մահմեդականների տների, Օսմանյան բանկի, Հանրային պարտքի վարչության, Հարկերի գանձման և եկամուտների վարչության ու փոստի շենքի վրա ռումբեր են նետվել: Ապրիլի 7/20-ին հրացաններով, ռումբերով և նռնակներով զինված ելուզակների թիվը գերազանցում էր երկու հազար հինգ հարյուրը: Մահմեդական զինվորները և բնակիչները, որոնք փակվել էին Վանի բերդում, պաշտպանել են քաղաքը մինչև ապրիլի վերջը: Երբ այն անցել է ելուզակների ձեռքը, նրանք այնտեղ հռչակել են ժամանակավոր կառավարություն: Բիթլիսի և Վանի շրջակայքում գտնվող ապստամբների խրամատներում հայտնաբերվել են ռուսական և ֆրանսիական զինարկներ:

9/ Միայն Դիարբեքի քաղաքի եկեղեցիներում և դպրոցներում ապրիլի 12/25-ին կատարված խուզարկության ընթացքում հայտնաբերվել են վաթսու ղինամիտային ռումբ, ղինամիտի տուփեր և հրապատիճներ, վառողի բազմաթիվ արկեր, մեծ թվով մատուցներ, մանիչերներ, շնեյդերներ, ինչպես նաև հազարավոր դասալիքներ:

10/ Արված խոստովանություններից հետևում է, որ Սվազի վիլայեթում երեսուր հազար մարդուց բաղկացած մի ուժ է համախմբվել՝ Կովկասի բանակի նահանջին սպառնալու համար: Այս խոստովանությունները միայն ռումբերի, կանխամտածված ձևով պատրաստված ժանդարմական համազգեստների, Սվազում, Սու-Շեհիրում, Մերզիֆոնում և Ամասիայում հայտնաբերված շեփոքների ու բազմաթիվ զենքերի (որոնք կրելն արգելված էր) միջոցով չէ, որ հաստատվել են. բացի դրանից, ակնհայտ է, որ Սու-Շեհիրի շրջակայքում բազում անգամներ դեպի Էրզրում գնացող զինվորական գումակների վրա կատարված հարձակումները՝ ապստամբության նախերգանքն էին:

11/ Հունիսի 11/25-ին, մի խուզարկության ժամանակ Կարահիսար-ի Շարքի հայերն ապստամբել են և հրկիզել քաղաքը: Ութ հարյուր ապստամբներ սպանել են մեծ թվով զինվորների, բնակիչների, ժանդարմների և ոստիկանական գործակալների, որոնք փակվել էին բերդում: Ժանդարմերիայի հրամանատարը մահկանացուն կնքածների թվում է:

12/ Իգմիլում, Բաղչեջիկում և Ադա-Բազարում տեղի ունեցած խուզարկության ընթացքում ևս հայտնաբերվել են հարյուրավոր ռումբեր և զենքեր, որոնք կրելն արգելված էր, իսկ Արմաշի վանքի դպրոցում՝ պայթյունային առնչի հզորության փոքր ու մեծ բազմաթիվ ռումբեր:

13/ Բրուսայի վիլայեթում, բազմաթիվ վայրերում ևս հայտնաբերվել են ռումբեր ու զենքեր, և զինված հրոսակախմբերը սկսել են խախտել կարգ ու կանոնը:

14/ Մարաշում, հինգ հարյուր անձից բաղկացած հրոսակախումբը, Ֆինդիջիկ գյուղում փորել է խրամատներ, ղիմադրել իր դեմ ուղարկված զինված ուժին և սպանել դրա անդամներից շատերին:

15/ Նույն ժամանակաշրջանում մեծաքանակ հայկական հրոսակախմբեր գրոհել են Անգորայի վիլայեթի Բողազլիան քաղաքում գտնվող բնակչության և զինվորների վրա:

16/ Համանման զինված ապստամբություններ տեղի են ունեցել նաև Ուրֆայում:

Որդեգրված միջոցներ. Քանի որ այս իրադարձություններն ամբողջությամբ ի չիք էին դարձնում ռուսական սահմանի շրջանում գտնվող մեր զորքերի անվտանգությունը և սպառնում պաշտպանության միջոցներից զուրկ մատակարարման մեր գումակներին և քանի որ ապստամբական շարժման ծավալումը կարող էր դառնալ այնքան հզոր, որ մեր

բանակին պարտության մատնել, հարկադրված են եղել պատերազմական գոտիներից, բանակատեղիներից և երկաթուղիներից հեռացնել բոլոր հայերին, որպեսզի մեր զորքերը երկու կրակի միջև հայտնվելու վտանգին չենթարկվեն:

Այլ տեղահանության ընթացքում տեղ գտած որոշ չարաշահումներին վերաբերող լուրերն ստանալուն պես, ուղարկվել են հետաքննիչ հանձնաժողովներ և քվեարկությամբ մի հատուկ օրենք է ընդունվել՝ այլ վայրեր տեղափոխված մարդկանց ունեցվածքը և հողերը յուրաքանչյուր չարաշահումից պաշտպանելու համար: Համաձայն այդ օրենքի, ձևավորված հանձնաժողովները կազմել են լքված ունեցվածքների ցուցակը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 855, ff. 208-212).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգին

Հ. թիվ 1515:

Փարիզ, 30-ը սեպտեմբերի 1916 թ., ժ. 20.30-ին:

Գեներալ Լագյուիշի զեկուցագիրն իմ ուշադրությունը հրավիրեց այն բանի վրա, որ ֆրանսիական շահերը Տրապիզոնում և գրավված Հայաստանում աչքաթող են արված: Քանի որ Տրապիզոնում դեռևս ամերիկյան հյուպատոս կա, թվում է, թե ոչինչ չի խանգարի, որ Ֆրանսիայի հյուպատոսությունը կրկին գործի: Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե որ Ֆրանսիայի հյուպատոսության համաձայնությունը՝ այդ քաղաքում ֆրանսիադուր հայցեք կայսրական կառավարության համաձայնությունը՝ այդ կայսրական իշխանությունների կատարյալ համաձայնությամբ, կարող է հոգալ Ֆրանսիայի նյութական շահերը ռազմակալված Հայաստանում: Այն դեպքում, եթե ռուսական կառավարությունը համաձայնվի, ես Տրապիզոն կուղարկեմ ոչ թե պ. Վիետին, որն այդ պաշտոնը զբաղեցնում էր նախքան պատերազմը, այլ պ. դը Ռետտելին, որին նկատի ունեմ իբրև նրա հաջորդի և որն այս պահին ժամանակավոր առաքելությամբ գտնվում է Ջեդդահում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 83-83 v).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝ Ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ժոֆրին

Ճ. թիվ 2939: Գաղտնի:

Լոնդոն, 30-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ ուղարկել սրան կից այն հայտարարությունների պատճենը, որոնցով սրը Մարկ Մայքսի առջև հանդես են եկել Քերմանշահից և Կովկասից հենց նոր Անգլիա ժամանած երկու արաբ սպաներ:

(A.M.G., 16 N 2946).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Վերջերս Քերմանշահից (Կովկասով) Անգլիա ժամանած երկու արաբ սպաներից ստացված և սրը Մարկ Մայքսի կողմից քննարկված հաղորդում

Թիվ M.I. 2.b.¹:

Ուոր Օֆիս, 25-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:

Սույն պատմությունը երկու սպաների տեղեկությունների հանրագումարն է:

Գումարտակը թողեց Հալեպը փետրվարի 3-ին և տասներկու ժամում հասավ Ռաս-էլ-Այն՝ անցնելով Եփրատի վրայի լավ պահպանվող մեծ կամրջով: Ռաս-էլ-Այնում մոտավորապես 12000 հայեր էին համախմբված՝ մի քանի հարյուր քրդերի հսկողության ներքո, որոնց հավաքագրել էին ոչ միայն տեղական ցեղերից, այլև Մոսուլի, Բիթլիսի և Դիարբեքլիի քաղաքային բափփուկներից: Այս քրդերին անվանում էին ժանդարմներ, բայց իրականում դրանք բացահայտ ջարդարարներ էին: Նրանցից կազմված հրոսակախմբերին հրապարակայնորեն կարգադրվել էր երկու սեռից բաղկացած հայերի խմբերը տեղափոխել տարբեր ուղղություններով, բայց նրանք գաղտնի հրահանգներ ունեին տղամարդկանց, երեխաներին ու ծեր կանանց ոչնչացնելու, իսկ երիտասարդ կանանց Ուրֆայի հարթավայրի գյուղացիների միջև բաժանելու և այդ ձևով նրանցից ձերբազատվելու մասին: Այսպիսի արշավներից քրդերը միշտ վերադառնում էին երեքից չորս օր բացակայելուց հետո: Այս ժանդարմներից մեկը խոստովանել է, որ անձամբ ինքը, այն տարբեր ճանապարհորդությունների ընթացքում, որոնց մասնակցել է՝ սպանել է 100 հայ տղամարդ:

Հայերը մահանում էին տիֆից և դիզենտերիայից, իսկ ճանապարհները սփռված էին նրանց նեխող մարմիններով: Անմարդաբնակ անապատի ջրամբարները և խորշերը ևս լի էին դիակներով: Երկու սպաները համաձայն են, որ սա ամենասարսափելի երևույթն էր և այն երևակայելն անգամ հնարավոր չէր լինի, եթե աչքով տեսած չլիներին: Գումարտակի թուրք սպաները սարսափել էին այն տեսարաններից, որոնց ակամառեսն էին դարձել, իսկ գումարտակի քահանան, հանդիպելով մեծ թվով դիակների, վայր էր իջել իր ձիուց և հրապարակայնորեն աղոթել, որ մահմեդականները գերծ մնան այս հանցագործությունների աստվածային պատժից և որպես քավություն, անձամբ ինքն աշխատանքի է անցել՝ դիակների համար գերեզմաններ փորելով: Ռաս-էլ-Այնից դեպի Էր-Ռադի քայլելիս, գումարտակի զինվորները հաճախ ձեռքերն էին բարձրացնում ճանապարհի եզրին պառկած բազմաթիվ մահացած կանանց մերկ, ոռած մարմինների տեսարանի ակամառեսը չդառնալու համար: Շարքային զինվորների շրջանում տարածված էին երկու ասացվածք. «Ռաս-էլ-Այնը սպանդանոց է» և «Ռաս-էլ-Այնից հետո յուրաքանչյուր տղամարդ կնոջ մարմնի մասին կարող է մտածել միայն իբրև սարսափազդու, բայց ոչ իբրև գրավիչ երևույթի մասին»: Ռաս-էլ-Այնն օգտագործվել է իբրև հայերի համակենտրոնացման վայր և 12000-ն այն թիվն է, որը սովորաբար մեզ հայտնի էր. ներս եկող խմբերի և դուրս ելնող խմբերի (այն է՝ նրանց, ովքեր գնում էին ուղղակիորեն մեռնելու) ընդհանուր թիվը ճշգրտորեն սահմանելն անհնար է:

(A.M.G., 16 N 2946).

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:

Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարը՝
I Ռազմածովային բանակի գլխավոր հրամանատար փոխծովակալին՝

«Պոնտյոնյի» տախտակամածից, 30-ը սեպտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել է I Ռազմածովային բանակի
Շ-ը հոկտեմբերի 8-ին):

Եզիպտոսի հայկական կազմակերպություններին վերաբերող զեկուցագիր:
(A.C.M., SS A 165).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Եզիպտոսի հայկական կազմակերպություններին վերաբերող զեկուցագիր

Քաղաքական կազմակերպություններ
Եզիպտոսում գործող հայկական քաղաքական կուսակցությունները թվով երեքն են. ըստ վաղեմության կարգի՝ դրանք են.

1/ Հնչակյան սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն.
Այս կուսակցությունը բոլոր հայկական կուսակցություններից ամենահինն է: Այն հիմնադրել է 1886 թ¹. Նազարբեկ անունով մի ռուսահայ:

Հնչակյաններն իբրև առաջնահերթ նպատակ հետապնդել են Հայաստանի ազատագրումը թուրքական լծից և իբրև ավելի հեռավոր նպատակ՝ սոցիալիզմի հաղթանակը բուրժուազիայի նկատմամբ⁴:

Թուրքիայում սահմանադրական վարչակարգի վերահաստատումից հետո, նրանք «հավանաբար» հրաժարվել են Հայաստանի ազատագրումից և Թուրքիայում նրանց հանդուրժել են իբրև օրինականորեն իրենադրված քաղաքական կուսակցության, որի նպատակը սոցիալիզմի հաղթանակն է կամ աշխատավոր դասակարգերի սոցիալական զարթոնքը:

1894-1895 թթ. ի վեր, հնչակյանները հաստատվել են Եզիպտոսում: Նրանք ունեն մի կոմիտե Կահիրեում, մեկ ուրիշը՝ Ալեքսանդրիայում և մի քանի համախոհներ նահանգներում:

Կուսակցության ամենահեղինակավոր ղեկավարներից մեկը՝ պ. Սապահգյուլը, մի քանի տարուց ի վեր գտնվում է Եզիպտոսում և բնակություն է հաստատել Հելիոպոլիսում: Հնչակյանների ընդհանուր թիվը Եզիպտոսում չի գերազանցում 50-ը և նրանք որևէ կարևոր դեր չեն կատարում: Կուսակցության կառուցվածքը ենթարկվում է կենտրոնացված համադրվել: Նրա հասարակական նստավայրը հաջորդաբար գտնվել է Աթենքում, Լոնդոնում և Փարիզում:

1 Դերծովակալ ղը Սպիտզը:
2 Փոխծովակալ Դարտինգ դյու Ֆորնեն:
3 Սխալ է. «Հնչակ» կուսակցությունը հիմնադրվել է ժնեում 1887 թ.:
4 Հնչակյան կուսակցության ծրագրի մասին տես «Ծրագրի Հնչակեան կուսակցութեան», Լոնդոն, 1897, 2-րդ հրատարակություն:

Եվրոպական պատերազմից և Թուրքիայի բեն ելնելուց հետո, հնչակյան ղեկավարների մեծ մասը Կոստանդնուպոլսում մահապատժի է ենթարկվել¹։ Կուսակցությունը մեկ օրգան ունի Ամերիկայում, մեկ ուրիշը՝ Փարիզում և մեկ այլը՝ Բուխարեստում։

2/ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություն, «Դաշնակցություն» կամ «Դրոշակ»։

Հնչակյան կուսակցության մի քանի այլադավաններ 1888 թ². հիմնադեցին Դաշնակցություն կամ Դրոշակյան կուսակցությունը, ըստ իրենց օրգան «Դրոշակի» անվան, որը հրատարակվում է Ժնևում։

Թուրքիայում սահմանադրական վարչակարգի վերահաստատումից առաջ և հետո, նրանք հետապնդել են միևնույն նպատակը, ինչ հնչակյանները, այն տարբերությամբ, որ իրենց կառուցվածքը տեսականորեն ենթարկվել է ապակենտրոնացված համակարգի, այն դեպքում, երբ հնչակյանները որդեգրել են կենտրոնացված համակարգը։ Գործնականում, այդուհանդերձ, նրանք՝ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը կենտրոնացվածության համոզված կողմնակիցներ են։ Երկուսի միջև կա մեկ այլ տարբերություն ևս՝ դրոշակականները հեղափոխական սոցիալիստներ են, այնժամ, երբ հնչակյանները՝ դեմոկրատական սոցիալիստներ։

Բացի «Դրոշակից», նրանք ունեն մեկ օրգան Ամերիկայում, բազմաթիվ ուրիշներ և իրենց հիմնական ուժը՝ Ռուսաստանում։ Կահիրեում նրանք հրատարակում են «Հուսաբերը»։

1897 թ. ի վեր նրանք ունեն մի ենթակոմիտե Կահիրեում, որը վերջերս մարզային կոմիտեի կարգավիճակ է ստացել և մի ենթակոմիտե՝ Ալեքսանդրիայում։

Նրանք բավական մեծ թվով համախոհներ ունեն գավառական քաղաքներում։

Դրոշակ կուսակցությունն ունի երկու բյուրո. Արևելյան բյուրոն, որը տեղակայված է Թիֆլիսում, Արևմտյան բյուրոն, որը տեղակայված է Ժնևում։ Դրոշակյանների համախոհների ընդհանուր թիվը Եգիպտոսում հասնում է մոտավորապես 150-ի։ Նրանք բավական ազդեցիկ են Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի համայնքներում։

3/ Դեմոկրատական սահմանադրական կուսակցություն կամ ռամկավարներ։

Հիմնադրվել է Թուրքիայում սահմանադրական վարչակարգի վերահաստատումից հետո, սոցիալիստական տեսությունների, որոնց համարում է չարաքաստիկ, տարածմանը դիմակայելու և այդ քարոզչության հետևանքով ի հայտ եկած անարխիստական հոսանքը կանգնեցնելու նպատակով։ Այս կուսակցությունը, այսպիսով, միաժամանակ հակահնչակյան է և հակադրոշակյան։ Նա ազգային հաստատությունների և ավանդույթների պահպանման բացահայտ կողմնակիցն է։

Նախքան պատերազմը նրա հասարակական նստավայրը Կոստանդնուպոլսում էր, բայց ներկայումս կուսակցությունը ղեկավարում են Եգիպտոսում գտնվող պարագուիսները։

Նա պաշտոնական օրգաններ ունի Ամերիկայում և Ռուսաստանում։ Նրա պաշտոնական օրգանը Եգիպտոսում՝ «Արև» է, որը հրատարակվում է Ալեքսանդրիայում։

Կուսակցությունը Եգիպտոսում գործել է իր սկզբնավորումից, այն է՝ 1908 թ. ի վեր։ Նա մի ակումբ ունի Կահիրեում, մի ակումբ և մի ժամանակավոր կենտրոնական կոմիտե Ալեքսանդրիայում ու համախոհներ նահանգներում։ Նրա մշտական համախոհների թիվը չի գերազանցում հարյուր հիսունը, բայց կուսակցությունն իբրև յուրայինի է դիտում բոլոր նրանց, ովքեր հետևում են նույն գաղափարներին և այդ հիման վրա իրեն անվանում է «Ազգային կուսակցություն»։ Ի հակադրություն այլոց, այն ղեկավարվում է և աջակցվում հայ

1 Հնչակյան կուսակցությանն անդամագրված հայերին մահապատժի ենթարկելու մասին տես վերը թիվ 50 փաստաթուղթը։

2 Դաշնակցություն կուսակցությունը հիմնադրվել է Թիֆլիսում 1890 թ.։

լուսավորյալների և մտավորականների գերակշռող մասի կողմից, որոնք հայկական ազգային շահը վեր են դասում կուսակցական պայքարից։ Ռամկավար կուսակցությունն աշխատում է Բարեգործական հայկական ընդհանուր միության և Փարիզի հայկական պատվիրակության հետ համագործակցված։ Մյուս կողմից, նա փորձում է ներդաշնակորեն քայլել մյուս կուսակցությունների հետ այն խորը ճգնաժամի ընթացքում, որը համակել է հայ ժողովրդին։

Հայկական քաղաքական կուսակցությունների այս թվարկումից զատ, որոնց կարևորությունը պետք չէ չափազանցնել, հարկ է հիշատակել Հայկական բարեգործական համընդհանուր միությունը և Փարիզի պատվիրակությունը, որոնց մասին վերը խոսք եղավ և որոնք ներկայումս հայկական գործերում հիմնարար դեր են կատարում։

1/ Հայկական բարեգործական համընդհանուր միություն [sic].

Բարեգործական այս կազմակերպությունը հիմնադրվել է 1906 թ. Կահիրեում, որը նրա կենտրոնական նստավայրն է։ Նա կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ ունի բոլոր այն երկրներում, որտեղ հայեր կան։ Նրա նպատակն է նյութական և բարոյական օգնություն ցուցաբերել բոլոր հայերին, որոնք հավատարիմ են մնացել ազգային հողին։

Նրա կենտրոնական վարչության խորհուրդը կազմված է հետևյալ հայ անձանցից.

Յմահ նախագահ՝ Ն {որին} գ {երազանցություն} Պողոս Նուբար փաշա։

Փոխնախագահներ՝ Ն {որին} գ {երազանցություն} Յաղուբ Արթին փաշա, Աղաթոն բեյ։

Գանձապահ՝ պ. Անդրանիկյան։ Զարտուղար՝ Վ. Մալեզյան։

Խորհրդատուներ՝ պ. Առաքել բեյ Նուբար, Շերիդյան բեյ¹, Փիլիպոսյան, Ն {որին} գ {երազանցություն} Զելեկյան խան (Փարիզում), պ. Լազարոսյան։

Բարեգործական միության ազդեցությունը շատ մեծ է և նրա միջոցներն աստիճանաբար ընդլայնվում են։ Նա մի օրգան-բյուրետն ունի, որը լույս է ընծայվում Կահիրեում («Միություն»)։ Նրա անդամների թիվը հասնում է հազարների՝ անկախ կրոնական կամ կուսակցական տարբերությունից։ Այդ Բարեգործական համընդհանուր միությունն է, որն իր հոգածության ներքո է վերցրել Պորտ-Սաիդի հայկական ճամբարի 1200 երեխաների կրթությունը և ուսուցումը։

2/ Փարիզի հայկական պատվիրակություն.

Հայկական ազգային բոլոր գործերի տնօրինությունը ներկայումս պաշտոնապես վստահված է Փարիզի հայկական պատվիրակությանը, որը նշանակվել է գերագույն հայոց պատրիարքի կողմից։ Պատվիրակը՝ հայ ժողովրդի միակ պաշտոնական մունետիկը, Ն {որին} գ {երազանցություն} Պողոս Նուբար փաշան է, որն այս պահին այդ առիթով բնակվում է Փարիզում և որպես այդպիսին ճանաչվել է բոլոր պետական գրասենյակների կողմից։ Նրանից բացի և ոչ մեկն իրավունք չունի խոսել հայ ժողովրդի անունից։ Եգիպտոսում Պողոս Նուբար փաշայի կողմից լիազորված են Կահիրեում դատապաշտպան, Բարեգործական միության գլխավոր քարտուղար պ. Մալեզյանը և պ. Մկրտչյանը՝ Ալեքսանդրիայում (պ. Մալեզյանի բացակայության պարագայում)։

Հայկական կրոնական կազմակերպություններին վերաբերող համառոտ տեղեկություններ.

Գերագույն հայոց պատրիարքը (կաթողիկոսը) ապրում է Էջմիածնում (Ռուսահայաստան), Արարատի ստորոտի մոտ։

Այնուհետև՝ հարկ է նկատի ունենալ. Կոստանդնուպոլսի, Երուսաղեմի և Սսի (Կիլիկիայում) պատրիարքներին. վերջինս մեծ կարևորություն է ունեցել միջմադարում կիլիկյան հայկական թագավորության հիմնադրման ժամանակ։ Եգիպտոսում կա մի եպիսկո-

1 Sic. Իմա՝ Շերիդյան բեյ։

պոս (Եգիպտոսի հայերի գահերեց նախաթոռ արքեպիսկոպոսը) և տեղական իշխանությունների հետ ունեցած հարաբերություններում նրան տրվող պատրիարքի տիտղոսը կրում է «ձևական բնույթ»։ Նա ենթարկվում է Էջմիածնի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքություններին, ունենալով որոշակի առանձնահատուկ արտոնություններ եգիպտական իշխանությունների նկատմամբ։ Նա բնակվում է Կահիրեում, ուր հայկական 2 եկեղեցի կա։ Ալեքսանդրիայում ևս կան մեկ եպիսկոպոսական պալատ և մեկ եկեղեցի։ Եգիպտոսի ուղղափառ կամ գրիգորյան հայ եպիսկոպոսը Ն {որին սրբազնություն} ն թորգոմն է։ Նա հաճախ էր այցելում Պորտ-Սալդի գաղթականներին և նրանց համար ճամբարում կառուցել է տվել մի մատուռ։

Հայկական (գրիգորյան կամ ուղղափառ) համայնքից բացի գոյություն ունի հայկական կաթոլիկ համայնք, որի եպիսկոպոսական նստավայրը Կահիրեում է։ Հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսը՝ Ն {որին սրբազնություն} ն Ժան Կուլյանն է։

Վերջապես կա հայկական բողոքական համայնք, որն ունի մի քանի քահանա և կողմնակիցներ Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում։

Իբրև Եգիպտոսում հայկական հատուկ կազմակերպություն, հարկ է հիշատակել նաև Եգիպտոսի հայկական Կարմիր խաչի տիկնանց ընկերությունը (Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի միությունները), որը հիմնադրվելով պատերազմի սկզբից ի վեր, արդեն կարևոր դեր է կատարել Կովկասի սանիտարական կազմակերպությունների համար և որը, սկզբից ևեթ, ղեկավարում է բազմաթիվ բժիշկներ, սանիտարներ և սանիտարուհիներ ունեցող Պորտ-Սալդի ճամբարի հիվանդանոցը։ Այդ միության անդամներին բազում առիթներով ընդունել են ծովակալներ Դարտինգ դյու Ֆուրնեն և Դարբինոն։ Կահիրեում միության նախագահը տ {իկի} ն Աննա Նեգիր փաշա Ղալին¹ է, Ալեքսանդրիայի միության նախագահը՝ տ {իկի} ն Միշել Ռայիզիան բեյը։

Կոմիսար-թարգմանիչ
(Ստորագրված է) Թեքեյան

Տեսած.

Դերծովակալ

Միրիայի դիվիզիայի հրամանատար

(Ստորագրված է) Սպիտզ:

(A.C.M., SS A 165).

275

Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուսսերանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 742:

Վաշինգտոն, 1-ը հոկտեմբերի 1916 թ.*:

¹ Տ {իկի} ն Աննա Նազյուիբ փաշա Ղալին:

* Նախարարի ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Պ. Վիետ, խնդրել մամուլին արտասպելու այս կոչը, որը չեզոքների և Մ[իացյալ] Ն[ախագահների] նախագահի կողմից այն վարչապետությունների հավաստումն է, որոնց՝ գերմանացիների թողությունը տուրք են տվել նրանց դաշնակից երիտթուրքերը (ըննարկման համար փշոտ թեմա է)»:

(Ստացել են Կար. հոկտեմբերի 21-ին, Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 23-ին):

Այսօրվա թիվ 669 իմ հեռագրին շարունակություն տալով, ես պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցությունը հղել սրան կից՝ Միրիացիների և հայերի օգնության ամերիկյան կոմիտեի անդամների ցուցակը¹:

Այս կոմիտեն, որն աշխատում է ամերիկյան Կարմիր խաչի և որոշ թվով բողոքական եկեղեցիներից կախում ունեցող երրորդ խմբավորման հետ կատարյալ համաձայնությամբ, օգնության իր գործի համար անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթելու հարցում հույսը գլխավորապես կապում է այն նվիրատվությունների հետ, որոնք, համաձայն Կոնգրեսի որոշման և նախագահ Վիլսոնի հայտարարության, այս ամսի 22-ին կկատարվեն Միացյալ բոլոր նահանգներում ի նպաստ սիրիացիների և հայերի: Այս առթիվ ես հիմնվում եմ վերջին սեպտեմբերի 13-ի իմ հեռագրի վրա:

Ձերդ գերազանցությունը կգտնի սրան կից այն շրջաբերականի օրինակը², որը վերոհիշյալ խմբավորումը հենց նոր հղեց այս առթիվ «Միացյալ Նահանգների բոլոր քրիստոնյաներին»:

Հ. Գ. - Համաձայն այսօր առավոտյան տպագրված մի կարծիքի, նվիրատվությունները կկատարվեն 120000 եկեղեցիներում: Ցանկություն կա հավաքել 5 միլիոն դոլլար՝ հայերի և սիրիացիների համար միաժամանակ: Բայց ինչ վերաբերում է առաջիններին, Դուրդ դեռևս ոչ մի բանի չի համաձայնվել, ուստի, եթե որևէ միջամտություն տեղի չունենա, հնարավոր կլինի օգնել միայն թուրքական տիրապետությունից դուրս գտնվող հայ գաղթականներին:

4-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 888, ff. 84-84 v),

276

Ասիա-Օվկիանիայի փոխտնօրենի³ ծանուցագիրը

Հանդիպում Պողոս Նուբար փաշայի հետ

Ծ⁴:

Փարիզ, [2-ը] հոկտեմբերի 1916 թ.⁵:

Պողոս փաշան այս առիթով եկավ ինձ տեսնելու: Նա կարծում է, որ եթե կոչ արվի հայ կամավորներին, որոնց թույլատրվել է ընդգրկվել ֆրանսիական կորպուսի կազմում, հնարավոր կլինի հավաքագրել որոշակի թվով այդպիսիների Եգիպտոսում: Եթե նրանք միավորվեն Մուսա լեռան կամավորների հետ, կարելի կլինի հասնել այն բանին, որ կազմավորվի գրեթե մեկ գումարտակ (800 մարդ):

Շարունակելով հիշեցնել, որ հարկ է զգույշ լինել զինվորագրումների հարցում, որպեսզի թուրքերին կոտորածներն արդարացնելու առիթներ չտրվեն, Պողոս փաշան այլևս խո-

1 Արտատպված չէ:

2 Արտատպված չէ:

3 Պ. Գուն:

4 Նախատեսված է նախարարի համար:

5 ՀԱՊԱ-ն մեզ բույլ է տալիս թվագրել Պողոս Նուբար փաշայի և պ. Գուի հանդիպումը 1916 թ. հոկտեմբերի 2-ով:

չընդոտող առարկումներ չի անում՝ ֆրանսիացիների կողմից հայերի ռազմական նախնական ուսուցման շուրջ: Նա ինձ հստակորեն ասաց, որ Մեծ Հայքում ռուսների գործողությունների պատճառով սթափվում է իր նախկին սխալներից (ռուսական գերիշխանության ներքո գտնվող ինքնավար, միավորված Հայաստանի կազմավորում) և ցանկանում, որ միայն Ֆրանսիան իր հովանու ներքո վերցնի, հնարավորության սահմաններում, ամենամեծ թվով հայերի: Նա ինձ խնդրեց իրեն հավաստիացնել, որ մեր կողմից Կիլիկիան կանջատվի Սիրիայից՝ ձևավորելու համար առանձին նահանգ, որտեղ հայերը կունենան իրենց կրոնի և սովորույթների երաշխիք: Ես նրան պատասխանեցի, որ իրավասու չեմ քննարկել համանման հարցեր և որ, ի դեպ, վաղաժամ է սահմանել կասկածելի տիրույթների վարչական բաժանումը: Բայց նա զիտեր, թե ինչպիսի անշահախնդիր հոգատարությամբ է միշտ գործել Ֆրանսիան իր հոգածությանը վստահված ժողովուրդների նկատմամբ, և կարող էր վստահ լինել, որ նրա դրոշի ներքո հայերը կունենան խաղաղություն, բարեկեցիկ կյանք և պատիվ:

Թվում է, որ հարկ է ներկա պահին առանց տատանումների ստանձնել Մուսա լեռան հայերի հոգածությունը և նրանց նախապատրաստել մեր ազդեցության ռազմավարները լինելու համար: Հայերն աշխատասեր են, վաստակին հետամուտ, խելացի: Եթե մենք կարողանանք նրանց մեր կողմը գրավել, լավ մտածված կրահանգով և կայուն ղեկավարությամբ ձերբազատել ճորտության օրոք ձեռք բերած արատներից, նրանք Փոքր Ասիայում կստեղծեն մեր տիրապետության համար լավագույն միջավայրը: Այն քայլը, որը մենք կանենք այս պահին, հաջողությամբ կնախապատրաստի մեր ապագա գործունեությունը նրանց շրջանում:

Այսպիսով, ես առաջարկում եմ պատասխանել Ռազմական նախարարությանն այս ոգով, մատնացույց անելով նրան, որ հրամանատար Ռոմիոն պետք է իր կողմը գրավի Եգիպտոսի հայ կամավորներին, միավորելու համար Մուսա լեռան 400 հայերի և նրանց հետ, ովքեր կարող են լինել Հնդկաստանում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 159-160 v).

277

Ռազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 6436-9/11:

Փարիզ, 2-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:
(*Ստացել է* Զադ. վարչ. հոկտեմբերի 3-ին):

Իբրև օգոստոսի 10-ի թիվ 5140-9/11 և սեպտեմբերի 23-ի թիվ 6173-9/11 իմ ճեպագրերի² շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել հոկտեմբերի 4-ին Մարսելից՝ Ալեքսանդրիայի փոստային նավով գումարտակի հրամանատար Ռոմիոյի մեկնումի մասին, որը Եգիպտոսում և Կիպրոսում ուսումնասիրելու է զինվորագրման հնարավորությունները և ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող՝ հայերի ու սիրիացիների կորպուսի

1 Ստորագրել է գեներալ Դյուպորը:

2 Վերն արտատպված են համապատասխանաբար թիվ 241 և 267 փաստաթղթերում:

կազմակերպման պայմանները:

Փոխգնդապետ Բրեմոնի սեպտեմբերի 10-ի թվակիր զեկուցագրից¹, որի պատճենը դուք կգտնեք սրան կից, հետևում է, որ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հոգածության շնորհիվ Պորտ-Սաիդ գաղթած հայերից միայն 208-ն են ստացել ռազմական ուսուցում (որոնցից 172-ն ունակ կլինեն բոլոր առաքելությունների համար): Մյուսներն իբրև կամավոր ցուցակագրվելու հարցում ցուցաբերել են որոշ անվճռականություն, քանի որ ռազմական վարժությունների օրերը, բնականաբար, նրանց զրկում են այն դրամական օգուտներից, որոնք կարող է ապահովել ճամբարից դուրս կատարվող աշխատանքը: Սակայն փոխգնդապետ Բրեմոնը հույս ունի, որ այս մարդկանց աշխատավարձ տալու և պատշաճ ձևով կազմակերպելու դեպքում, դյուրին ձևով կարելի կլինի նրանց թվում գտնել 350-ից 400 և հավանաբար էլ ավելի զինակոչիկ:

Մյուս կողմից, սեպտեմբերի 9-ի հեռագրով² մեր նախարարը Կահիրեում ձեզ է հայտնել իր կարծիքը. ըստ որի, եթե մենք վճռենք օգտագործել Պորտ-Սաիդի գաղթականների ճամբարի մարտունակ տղամարդկանց, ակնհայտ է, որ ֆրանսիական կառավարությունը պետք է վճարի ճամբարի պահպանման համար մեկ տարուց ի վեր անգլիացիների կողմից արված ծախսերը, այն է՝ ամսական 30000 ֆրանկ, և այսուհետև՝ իր հոգածության ներքո վերցնի այնտեղ գտնվող 4000 կանանց, ծերունիներին և երեխաներին:

Թվում է, թե գեներալ Մուրրեյը հակված է, առանց դժվարության, մեզ զիջելու այն հայերին, որոնք ի վիճակի են իրականացնելու զինվորական ծառայությունը, և վերջերս, ի դեպ, իրաժարվել են իբրև ջորի քշողներ ծառայության մեկնելու Մալոնիկի անգլիական բանակ, բայց նա կցանկանալ, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինի սեպտեմբերի 26-ի թիվ 420 հեռագիրը, որի պատճենը³ կից ներկայացվում է, ձերբազատվել կանանցից, երեխաներից և անդամալույծներից:

Եթե մոտավորապես 200 զինված մարդկանց օգտագործումը, որոնք թվում է, թե ի վիճակի են զինվորագրվելու Պորտ-Սաիդի գաղթականներից, հիրավի հանգեցնի ֆրանսիական կառավարության պարտավորվածությանը՝ ճամբարի ողջ հայերին իր հոգածության ներքո վերցնելու և մինչ այսօր նրանց պահելու համար անգլիական կառավարության կողմից իրականացված ծախսերը վճարելու հարցում, ապա ես նրանց ընդունումը ծառայության նկատի կունենամ միայն այն դեպքում, եթե դուք այդ առթիվ առարկություններ չունենաք:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե այս հարցի շուրջ ինձ տեղյակ պահեք ձեր կարծիքին: (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 161-161 v).

278

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոքին

Ճ. թիվ 4070:

1 Տե՛ս վերը թիվ 255 փաստաթղթի հավելվածը:

2 Վերն արտատպված է թիվ 253 փաստաթղթում:

3 Խնդրո առարկա փաստաթուղթն արտատպված չէ: Գեներալ Մուրրեյը լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին հայտնում է իր գոհունակությունը՝ հայ գաղթականների հարցը կարգավորելու համար հրամանատար Ռոմիոյի Պորտ-Սաիդ ժամանելու առթիվ:

Փարիզ, 6-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել է Կաթինետր հոկտեմբերի 8-ին):

Ես հետաքրքրությամբ տեղեկացա այս ամսի 2-ի թվակիր ձեր նամակին¹ և այն հավելվածներին, որոնք դրան կցված էին:

Հավաստի է թվում, որ անգլիացիները, որոնք դժկամությամբ են համաձայնվել հյուրընկալել մեր ջանքերով Եգիպտոսում կենտրոնացված Մուսա լեռան հայերին, երջանիկ կլինեն, եթե նրանցից ձերբազատվեն և քաղաքական տեսանկյունից մեզ համար շահավետ կլինեն նրանց այսպիսի ծառայություն մատուցելը՝ պայմանով, այդուհանդերձ, որ կարողանանք հավաքագրված տղամարդկանց հետ միասին Կիպրոս տեղափոխել նաև նրանց ընտանիքները:

Այն էվոլյուցիան, որը տեղի է ունենում կրթված հայերի գիտակցության մեջ, խիստ զգալի է: Մի քանի ամիս առաջ, նախքան Կովկասում ռուսական բանակի հաջողությունները, նրանք ձգտում էին ինքնավար Հայաստանի նման մի քանի կազմավորման, որը ցարի գերիշխանության ներքո կընդգրկեր Անատոլիայի այն բոլոր տարածաշրջանները, որտեղ հայեր են բնակվում՝ սկսած Արարատ սարից մինչ Ալեքսանդրետի ծոցը: Հաղորդակցությունը ռուսական բանակի հետ, որի ղեկավարները հույ տարան նվաճված տարածքներում բազմաթիվ էթնիկական այլ տարրերին խնամելու մասին և երբեմն արիամարիեցին հայկական շահերը, հողմացրիվ արին հայկական մտքի այս ղեկավարների փափագած երազանքները: Նրանք այսօր հասկանում են, որ որքան մեծ թվով հայեր գտնվեն Ֆրանսիայի հովանու ներքո, նրանց հայրենակիցներն այնքան ավելի հույս կունենան արժանանալու ընդունելի ճակատագրի: Այն պահին, երբ մենք կարող ենք մեր կողմը գրավել մի ժողովուրդի, որը չնայած իր թերություններին, Արևելքում, իրոք որ, միակ աշխատասեր ժողովուրդն է, ինձ քաղաքական անհետատեսություն կթվա հովանավորության քայլից ձեռնպահ մնալը, որից մենք ապագայում օգուտ կքաղենք:

Ի դեպ, ես չեմ կասկածում, որ զինվորագրման ենթակա Մուսա լեռան 200 հայերին միավորելով այն հայ գերիների հետ, որոնք կարող են լինել Հնդկաստանում և այն հայերի հետ, որոնք հակված են կամավորական հիմունքներով զինվորագրվելու, մենք կկարողանանք կազմավորել բավական մեծաքանակ առաջին խմբավորումը: Ես համոզված եմ, որ այսօր Պողոս փաշա Նուբարը և Եգիպտոսի նրա բարեկամները կաջակցեն այն ջանքերին, որոնք հրամանատար Ռոմիոն կարող է ներդնել Մուսա լեռան մարդկանցից զատ այլ կամավորների զինվորագրելու համար: Նպատակահարմար կլինի, ի դեպ, որ բուն Եգիպտոսում այս զինվորագրումներին հայկական կամավորական կորպուսի կազմավորման տեսք չտրվի, այլ կատարվեն անհատական զինվորագրումներ՝ Կիպրոսում ֆրանսիական կորպուս կազմավորելու համար:

Նման ձևով որոշակի կարևորություն ունեցող միջուկի ձևավորումից հետո, արտասահմանի տարբեր հայկական գաղութներում կամավորների զինվորագրում հրահրելն ավելի դյուրին կլինի: Արևելքի ժողովուրդները, որոնք, իրոք որ, սովորույթ են դարձրել խիստ պարփակված էթնիկական խմբերով ապրելը և թշնամաբար են տրամադրված նույնիսկ հարևան խմբերին, հաճույքով կհարեն միայն այն խմբավորումներին, երբ համոզված լինեն, որ դրանց կազմում խառնված չեն լինի այլ տարրերի հետ: Ես կարծում եմ, այսպիսով, որ Արևելքի բնակիչներից բաղկացած կամավորական կորպուսների կազմավորման հաջողությունը կախված է տարբեր կազմավորումներում ըստ ազգությունների բաշխում կատա-

¹ Տե՛ս վերը թիվ 277 փաստաթուղթը:

ղելուց, որը հարկ է նախատեսել:
(A.M.G., 7 N 2150).

**Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝
պ. Ժոզեֆ Ռեյնաշին**

Ն:

Փարիզ, 9-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:

Ես հենց նոր փոստին հանձնեցի իմ նամակը, երբ «Ֆիգարոյում»՝ տեսա տեղահանվածներին վերաբերող «Արևի» հոդվածի քարգմանությունը: Ես ձեզ ի սրտե շնորհակալություն եմ հայտնում այդ գեղեցիկ և այն ամենի համար, ինչ դուք բարություն կունենաք անելու՝ այս տանջալից հարցի լուծմանը նպաստելու մտադրությամբ: Իմ բոլոր հայրենակիցները, և, մասնավորապես, Պողոս փաշան, որն ինքն այդ առթիվ բազում քայլեր է կատարել, դրա համար ձեզ երախտապարտ կլինեն: Նա վերջերս պրոֆեսոր Հ. Ա. Գիբբոնսին նույնիսկ ուղարկել է Ամերիկա՝ տեղահանվածների գործին այնտեղ սատարելու համար (այս մասին ես ձեզ ասում եմ գաղտնաբար): Ինչպես դուք տեսնում եք, այն հեռագրի միջոցով, որի քարգմանությունը ես հենց նոր ձեզ ուղարկեցի², ամերիկյան կառավարությունը քայլեր է ձեռնարկել հայերի և սիրիացիների համար միաժամանակ, բայց հայ գաղթականներին վերաբերող նրա խնդրանքը չի ընդունվել: Նա շարունակում է բանակցությունները: Եթե ֆրանսիական հասարակական կարծիքը և կառավարությունն այս հարցում նրան քաջալերեն և եթե բոլոր անդամակից ազգերի ներկայացուցիչները նրան գորավիզ լինեն Կոստանդնուպոլսում, ես կարծում եմ, որ տեղահանված հայերի համար, որոնց սարսափելի կացությունն ամոթաբեր է մարդկության համար, նա կստանա միևնույն թույլտվությունը:

(B.N., Mss., N.a.Fr. 13559, ff. 18-19).

**Պետական նախարար պ. Դենի Կոշենը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ն:

Փարիզ, 11-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կաթ. հոկտեմբերի 14-ին,
Քաղ. վարչ. հոկտեմբերի 15-ին):

Ես պատիվ ունեմ ձեզ փոխանցել սրան կից մի նամակ¹, որի ներքո ստորագրել եմ

¹ 1916 թ. հոկտեմբերի 9-ի. թիվ 283:

² Չի հայտնաբերվել:

³ Այդ խնդրագրի մասին տե՛ս նաև վերը թիվ 265 փաստաթուղթը:

Պորտ-Սաիդում Մուսա սարի գաղթականների ճամբարի հայ երիտասարդության մի քանի ներկայացուցիչներ՝ ձեռք բռնելով դրան այնպիսի շարունակություն տալու հոգսը, ինչպիսին դրա բնույթը, ըստ ձեռք, կարող է թույլատրել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 91).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Պ{արոնայ}ք Մարտիրոս Բոյաջյանը, Չաբրա Ղազանջյանը, Մերոբ Քաբաղյանը, Մարգիս Անտոնյանը՝ պետական նախարար պ. Դենի Կոչենին

Ն: Թարգմանություն¹:

Ավաա:

1915 թ. սեպտեմբերի 12-ին Ֆրանսիական էսկադրայի միջոցով փրկվելով թուրքերի ճիրաններից, գտնվելով Ֆրանսիայի հանդեպ տաժվող երախտագիտության մեր անսասան զգացմունքների ազդեցության ներքո և քաջատեղյակ այն շահագրգռվածությամբ, որը դուք բոլոր ժամանակներում տաժել եք մեր դժբախտ հայրենիքի գործի հանդեպ, մենք պատրաստվում ենք սույնով անկողմնակա ձևով ձեզ ներկայացնել այն դժվարին կացությունը, որում ներկայումս գտնվում ենք:

Մեր փրկության օրվանից (այն ժամանակ Պորտ-Սաիդի էսկադրան ղեկավարում էր ծովակալ Դարտինգ դյու Ֆուրնեն), մենք մեզ դիտում էինք իբրև Ֆրանսիայի հովանու ներքո գտնվողների: Ծովակալ Դարտինգից հետո ծովակալ Դարրիոն մեզ տվել է միևնույն հավաստիացումները և համակրանքի այնչափ վկայություններ, որ մենք երբևէ չենք կարողանա մոռանալ նրա հայրական հոգատարությունը մեր նկատմամբ: Դուք պետք է իրագրել լինեք, որ պահը հասնելուն պես, մեզնից շատերը՝ «Ժորեգյուրիբերիի» սպաների աչալուրջ ղեկավարությամբ, ի կատարյալ գոհունակություն նրանց ղեկավարների, ձեռնամուխ եղանակով ուսուցման: Այդ ուսուցումը, սակայն, հանկարծ ընդհատվեց, որի պատճառներին մեզ տեղյակ չպահեցին, և մենք հայտնվեցինք, այս մասին ևս չգիտենք թե ինչու, անհանդուրժելի փոխհարաբերության մեջ այստեղ գտնվող անգլիական իշխանությունների հետ, որոնք ցանկացան մեզ օգտագործել մեր հույսերին և մեր՝ նախապես ստացված հավաստիացումներին ամենևին չառնչվող հատուկ առաքելությունների համար: Անգլիական իշխանությունների այս ծրագրերը ձախողվեցին, ի դեպ, ինչպես մեզ թվում է, հայկական պատրիարքության միջամտության շնորհիվ, որն իրագրել դարձրեց, թե նման բնույթի գործողությունները կարող են թուրքիայում բնակվող հայերի հանդեպ բռնությունների տեղիք տալ: Այդ ժամ, Պորտ-Սաիդում մեզ օգտագործեցին իբրև բանակային բանվորների, բայց անգլիական իշխանություններն այժմ կրկին որդեգրում են իրենց նախկին ծրագրերը: Նրանք ցանկանում են առանց որոշակի նպատակի մեզ Սալոնիկ ուղարկել և հարկադրել ստորագրելու զինվորական պայմանագիր, որը մեզ վերջնականապես կվանի Ֆրանսիայից և որի թարգմանությունն իբրև փաստաթուղթ՝ մենք ձեզ ենք հանձնում սրան կից²:

Մենք գիտենք, թե ծովակալ դը Սալիսը և հրամանատար Բենուա դ'Ազին ինչպիսի

¹ Արտաքին գործերի նախարարության արխիվում կա այս նամակի թուրքերեն, բայց հայատառ բնագիրը: ² Խոսքը վերաբերում է այն փաստաթղթին, որն արտատպված է վերը, տես թիվ 256:

զգացմունքներ են տաժում մեր հանդեպ, բայց մենք ցավում ենք, տեսնելով, որ չնայած այդ զգացմունքներին, նրանք չեն կարողանում խիստ բացահայտ ձևով հանդես գալ հանուն մեզ՝ այս իրադրությանն ի տես, որը հակասում է մեզ տրված այն հավաստիացումներին և ամենաքանկ հույսերին, որոնք ձեզ հայտնի են: Մենք ցանկանում ենք, որ ռազմական ասպարեզում մեր ուսուցումը շարունակվի Ֆրանսիայի կողմից և այնպիսի ձևով, որ այն օրը, երբ նա մեզ կոչով դիմի՝ պատրաստ լինենք ուղեկցելու նրա զինվորներին և գտնվելով նրանց կողքին՝ ի վիճակի լինենք վերանվաճելու մեր գյուղերն ու հայրենիքը Կիլիկիայում, որը հարկադրված եղանք լքել հիսուն օր տևած կատաղի դիմադրությունից հետո:

Ժամանակը շտապեցնում է և, երբ այս նամակը ձեզ հասնի, հավանաբար, մեր մեծ մասը, քանի որ հրաժարվել է ստորագրել Սալոնիկի պայմանագիրը, կուղարկվի Եգիպտոսի ներքին նահանգները՝ այնտեղ ճանապարհներ կառուցելու համար: Այսպիսին է նվազագույն սպանոնալիքը, որը մեզ է ուղղել Պորտ-Սաիդի բազայի հրամանատար անգլիացի գեղապետը¹:

Այսպիսով, մենք ձեզ աղերսում ենք, Գերագանցություն, միջամտել, որքան հնարավոր է արագ, մեկընդմիջտ կարգավորելու համար մեր դժբախտ ճակատագիրը: Մենք չենք ցանկանում անհամաձայնության մեջ գտնվել, որովհետև գիտենք, թե որքան ենք պարտական նաև անգլիացի մեծ ժողովրդին, բայց քանի որ փրկվել ենք Ֆրանսիայի կողմից, ի խորոց սրտի կապված ենք նրա հետ և շարունակելով վստահություն տաժել նրա ավանդական հովանավորության նկատմամբ, լինելով քրիստոնյա հայրենասերներ և հայեր, մենք խնդրում ենք հետամուտ լինելով այն հավաստիացումներին, որոնք մենք արդեն ստացել էինք, իրագործել մեր հույսերը նրա հովանու ներքո և նրա աջակցությամբ:

Պորտ-Սաիդում Մուսա սարի գաղթականների ճամբարի հայ երիտասարդության անունից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 94-96).

281

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Վարի սենատոր պ. Լուի Մարտենին

Ն:

Փարիզ, 14-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:

Այնպես, ինչպես այդ մասին դուք հայտարարում եք ձեր նամակում², որը բարեհաճել եք ինձ հղել հայերի վիճակի առիթով, Ֆրանսիան, մոռանալով իր սեփական փորձությունները, բաժանել է քաղաքակիրթ ժողովուրդների հուզումնալից վիշտը՝ հայերի նկատմամբ կիրառված սարսափազորու դաժանությունների կապակցությամբ: Նա մի պահ շրջեց հայացքն իր տարածքում քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ իրագործված հանցագործություններից՝ կարեկցանքի տուրք մատուցելու համար իրավունքի և արդարության այլ նահատակներին: Հանրապետության կառավարությունը մեծ ցանկություն ունի հանդիսավոր հանգամանքներում խարազանել երիտթուրքերի հանցանքները և մարդկային խղճի դատաստանին հանձնել մի ողջ ժողովրդի ոչնչացման նրանց հրեշավոր ծրագիրը,

¹ Գեղապետ Էլզուրը: ² Վերն արտատպված է թիվ 257 փաստաթղթի հավելվածում:

որը, համաձայն նրանց կարծիքի, մեղավոր էր, քանզի սեր էր տաճել առաջադիմության և քաղաքակրթության հանդեպ: Չեզոք տերություններում գտնվող Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների տրամադրության ներքո են դրվել բոլոր փաստաթղթերը, որոնք պետք է նրանց հնարավորություն ընձեռեն իրենց շրջապատին իրազեկ դարձնելու տեղի ունեցած իրադարձություններին: Հանուն մարդկության պատվի, մենք պետք է պահպանենք հույսը, որ այն վրդովեցուցիչ բողոքները, որոնք այս տերությունների որոշ մասն արդեն լսելի է դարձրել Կոստանդնուպոլսում, կնպաստեն հայ ժողովրդի ձեռքազատմանը նոր հանցափորձերից:

Առաջին անգամն է, որ մեր երկիրն անգոր է գտնվել Թուրքիայում իր քաղաքակրթական առաքելությանը հետամուտ լինելու և այնտեղ նրա կառավարիչների բարբարոսությանը դիմակայելու հարցում: Այբուհանդերձ, մա և ոչ մի առիթ բաց չի թողել հայ ժողովրդի նկատմամբ կարեկցանքի և խորը համակրանքի իր վկայությունը ցուցաբերելու համար: Նրա էսկադրաները կալողացել են Սիրիայի ափերի մոտ մահվան ճիրաններից դուրս կորզել ավելի քան 5000 փախստականների, որոնց ուղեկցել են Եգիպտոս, որտեղ նրանք արժանացել են այնպիսի ընդունելության, որը կարող է մեղմացնել նրանց դժբախտ ճակատագրի դաժանությունը: Հանրապետության կառավարությունն արդեն հոգ է տարել Բարձր Դռանը պաշտոնապես հաղորդելու, որ իրագործված հանցանքների համար դաշնակից տերություններն անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրանց այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն կոտորածներում: Երբ հնչի օրինական հատուցումների ժամը, մա մոռացության չի տա հայ ժողովրդի վշտալից փորձությունները և իր դաշնակիցների համաձայնությամբ անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկի հանուն այն բանի, որ նրա համար երաշխավորի առաջադիմություն ապահովող խաղաղ կյանք:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 97-97 v).

282

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 411:

Կահիրե, 15-ը հոկտեմբերի 1916 թ., ժ. 19.10-ին:
(*Ստացվել է ժ. 20.05-ին*):

Համաձայն հրամանատար Ռոմիոյի հրահանգների և ձեր թիվ 356 հեռագրի¹, թվում է, թե ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունները պայմանավորվածություն ունեն, որ հայերի ուսուցման ճամբարը կարող է տեղակայվել Կիպրոսում:

Մակայն Գերագույն կոմիսարն այդ մասին չգիտի, և գեներալ Զլայթոնը հրամանատարին տեղեկացրել է գեներալ Մուրրեյի մամակին, որն առանց հիմնավորելու իր կարծիքը, հայտարարում է, թե տեղակայումը Կիպրոսում իրեն ցանկալի չի թվում: Այդ մամակը գրվել է սեպտեմբերի 21-ին և քիիտանական աթոռանիստի միջոցով փոխանցվել Լոնդոն 29-ին:

Մըր Հենրի Մակ Մա[հո]նը, որը միշտ մեծ ցանկություն է ունեցել ձեռքազատվելու մարտունակ հայերից և հակված է եղել Պորտ-Սաիդում պահելու կանանց, ծերունիներին

¹ Արտատպված չէ:

և երեխաներին, մեզ՝ հրամանատարին և ինձ, ի դեպ, ասաց, որ առարկություններ չունի Կիպրոսի (համար), բայց որ այդ կղզուն վերաբերող վճիռը պետք է կախված լինի Գաղութների նախարարից¹ և գեներալ Մուրրեյից:

Հրամանատար Ռոմիոն շուտով կմեկնի Պորտ-Սաիդ, որտեղ կտեսնի ծովակալ Սպիտզին և այնուհետև՝ Իսմայիլիայում կհանդիպի գեներալ Մուրրեյի հետ, (որի) տեսակետին այնժամ՝ ուղղակիորեն կժանոթանա: Բայց ինձ, հրամանատարի համաձայնությամբ, անհրաժեշտ թվաց այժմվանից իսկ ձեզ տեղյակ պահել:

Խնդրվում է հաղորդել Ռազմական նախարարությանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 167).

283

I Ռազմածովային բանակի գլխավոր հրամանատար, փոխծովակալ Գարսինդ դյու Ֆուրենն՝ Ռազմածովային նախարար, դերժովակալ Լակազին

Ճ. թիվ 135: Գաղտնի:

«Պրովանսի» տախտակամածից, 15-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:
(*Ստացել են* Կաբինետը և Գ [խավոր] շ [տաքի]
4-րդ ենթաբաժինը հոկտեմբերի 25-ին):

Ես պատիվ ունեմ հավաստել 1916 թ. սեպտեմբերի 28-ի ձեր ճեպագրի² ստացումը (Գ [խավոր] շ [տաք], 4-րդ ենթաբաժին), նվիրված հրամանատար Ռոմիոյի ուսումնասիրություն իրականացնող առաքելությանը, որը հետապնդում է Կիպրոսում հայ զաղթականների կորստն ընդունելու համար նախատեսված ճամբար կազմակերպելու նպատակ, ինչպես նաև Ռազմական նախարարի մամակի պատճենի և հեռագրի ստացումը, որոնք վերաբերում են այս ծրագրի իրականացման շուրջ ձեռնարկվելիք միջոցներին:

Ես կարգադրել եմ դերժովակալ դը Սպիտզին դարձնել այն հետախուզումը, որին պետք է ձեռնամուխ լինեն հրամանատար Ռոմիոն ու նրա առաքելությունը և նրան ցուցաբերել յուրաքանչյուր բնույթի աջակցություն:

Ես վախենում եմ, որ այս առթիվ ընդունված վճիռները, կարող են, դժբախտաբար, շատ ուշացած լինել: Այնպես, ինչպես այդ մասին հաշվետվություն է ներկայացվել օգոստոսի 18-ի թիվ 121 իմ զեկուցագրում, այնուհետև՝ սեպտեմբերի 3-ի թիվ 9238-A. 222 և սեպտեմբերի 11-ի թիվ 9658-A. 242 իմ հեռագրերում³, անգլիացիների՝ Սալոնիկում և Եգիպտոսում հայերին օգտագործելու հետ կապված խիստ որոշակի մտադրություններին, որոնց հոգաժությունը նրանք մեկ տարուց ի վեր ստանձնել են, ես հակադրվել եմ այնքան երկար, որքան ի վիճակի եմ եղել: Իմ համառությունը նույնիսկ դրդել է անգլիական իշխանություններին՝ առանց վերջիններիս կարծիքը հաշվի առնելու, նրանց օգտագործելու փոխարեն՝ հետամուտ լինել նրանց համախմբմանը՝ կամավոր զինվորագրման պայմանագրի⁴ միջոցով:

1 Պ. Բոնար Լոուն:
2 Չի հայտնաբերվել:
3 Չեն հայտնաբերվել:
4 Տե՛ս վերը թիվ 256 փաստաթուղթը:

Այն համաձայնությունը, որն ակնարկում է Ռազմական նախարարը հրամանատար Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին հղած իր հեռագրում և որի պատճենը դուք բարեհաճել եք ինձ ուղարկել, վերաբերում է վերջին կարգադրություններին, որոնց ես չէի կարող հակադրվել միաժամանակ դերժովակալ դը Սպիտզի միջոցով ես հայերին գաղտնաբայի խորհուրդ են տվել կողմնորոշվելու համար ժամկետ պահանջել:

Ես չգիտեմ, թե արդյոք այս հապաղումները կարող էին թույլատրել հրամանատար Ռոմյային ժամանելու պատեհաժամ:

(A.C.M., SS Ed 125).

284

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ Միացյալ Նահանգների նախագահ պ. Վուդրո Վիլսոնին

Հ. թիվ 834/113:
[Պատճենը]:

Փարիզ, 17-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:

Այն շռայլ օգնություններից հետո, որոնք մինչ այժմ Միացյալ Նահանգները չեն խնայել Հայաստանի իրադարձությունների զոհերի տառապանքներն ամոքելու համար, համակրանքի այն նոր ապացույցը, որը Ձերդ գերազանցությունն ու կառավարությունը հենց նոր դրսևորեցին հայերի հանդեպ՝ նվիրաբերելով հոկտեմբերի քսանմեկը և քսաներկուսը՝ Թուրքիայի մեր հայրենակիցների համար օգնություններ հավաքելուն, մեզ հուզել է, և ես՝ իբրև Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ, խորին հուզմունքով է, որ Ձերդ գերազանցությանը, ինչպես նաև Սենատին ու Ներկայացուցիչների պալատին խնդրում եմ քննարկել բոլոր հայերի երախտագիտության անսասան հավաստիքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 171).

285

Եգիպտոս և Կիպրոս գործուղված հրամանատար Ռոմիոն՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոքին

Հ. թիվ 1: Գաղտնի:

Իսմայիլիա, 18-ը հոկտեմբերի 1916 թ., ժ. 19.10-ին:

Գեներալ Մուրրեյի հետ ունեցած բանակցության հետևությունները՝ դերժովակալ դը Սպիտզի հետ համաձայնություն կայացնելուց հետո:

1/ Առարկություններ չեղան ո՛չ Պորտ-Սաիդի մարտունակ հայերի (չուրք 500 մարդու) զինվորագրման, ո՛չ էլ Կիպրոսի՝ իբրև նրանց համախմբման վայրի հետ կապված:

2/ Կանայք, երեխաները, ծերունիները կմնան Պորտ-Սաիդում: Այս ճամբարը հոգաժույցյան ներքո վերցնելը երկրորդական հարց է թվում:

3/ Եգիպտոսի բանակի գլխավոր հրամանատարը հակված է մեզ օգնելու, սակայն նա սպասում է նախ՝ Ուոր Օֆիսի կողմից այն համաձայնության վավերացմանը, որը Կիպրոսի առթիվ հայցվել է հեռագրով:

Վաղը Պորտ-Սաիդի գնդապետ կառավարչի՝ հետ մեկտեղ, որը ևս բարյացակամորեն է տրամադարված, ես կտեսնեմ գաղթականների ճամբարը: Կմնա ապահովել Կիպրոսի Գերագույն կոմիսարի² համաձայնությունը: Ես կգնամ իսկույն Լեթ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 172).

286

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 421:

Կահիրե, 19-ը հոկտեմբերի 1916 թ., ժ. 12.20-ին:
(*Ստացվել է ժ. 12.50-ին*):

Ես տեսա ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատար դերժովակալին³ և գեներալ Մուրրեյին՝ հրամանատար Ռոմիոյի հետ միասին, որն Իսմայիլիայից հեռագրում է Ռազմական նախարարությանը: Գեներալը մեզ ասաց, որ չի դիմակայի Կիպրոսում հայերի տեղավորմանը, բայց պետք է հեռագրի Լոնդոն՝ ստանալու համար այն համաձայնության վավերացումը, որը գոյություն ունի Ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունների միջև: Այսպիսով, շահեկան կլինի, որ Լոնդոնում մեր կողմից քայլ կատարվի, որպեսզի այդ վավերացումը նրան տրվի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 173).

287

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 1402:

Լոնդոն, 19-ը հոկտեմբերի 1916 թ., ժ. 13.55-ին:

Պատասխան ձեր թիվ 3447 հեռագրին⁴:

Եգիպտոսի անգլիական իշխանություններին հեռագրով հրահանգներ են ուղարկվել, որպեսզի դյուրին դարձվի հայերի մեկնումը Կիպրոս, նկատի ունենալով, որ նրանց փոխադրելու, հանդերձավորելու և կերակրելու հետ կապված բոլոր անհրաժեշտ կարգադրություններն անելը մեր իրավասությունների մեջ է մտնում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 174).

1 Գնդապետ Էլզուրը:

2 Սըր Ջոն Զլոտոնը:

3 Դերժովակալ դը Սպիտզը:

4 Հոկտեմբերի 17-ի. արտատպված չէ:

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 430:

Կահիրե, 21-ը հոկտեմբերի 1916 թ., ժ. 18.30-ին:
(Ստացվել է ժ. 20-ին):

Գերագույն կոմիսարն՝ ինձ տեղեկացնում է, որ Ֆորին Օֆիսը նրան հեռագրել է այն մասին, թե հայերը պետք է Կիպրոս գնան, հենց որ ֆրանսիական կառավարությունը կարողանա իրականացնել նրանց կղզի փոխադրելու գործողությունները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 179).

Ասիա-Օվկիանիայի փոխվարչության ծանուցագիրը²

Ծ:

Փարիզ, 27-ը հոկտեմբերի 1916 թ.:

Վերջին հոկտեմբերի 22-ին, համաձայն Կոնգրեսի որոշման և նախագահ Վիլսոնի հայտարարության, ի նպաստ սիրիացիների և հայերի նվիրատվություններ կատարվեցին Միացյալ բոլոր Նահանգներում: Համաձայն թերթերում տպագրված կարծիքներից մեկի, այդ նվիրատվությունները պետք է կատարվեին 120000 եկեղեցիներում, իսկ Սիրիացիների ու հայերի ամերիկյան օգնության կոմիտեն ցանկություն է ունեցել հավաքել հինգ միլիոն դոլլար:

Հանրապետության դեսպանը Վաշինգտոնում³ Դեպարտամենտին է հաղորդել Միացյալ Նահանգների նախագահի հրապարակած հայտարարության բնագիրը, որով նա իր հայրենակիցներին հորդորում է այս կոմիտեի համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերել՝ իր իսկ նախատեսած օգնության գործի շրջանակում: Այս կոմիտեն աշխատում է ամերիկյան Կարմիր խաչի և որոշակի թվով բողոքական եկեղեցիներից կախում ունեցող երրորդ խմբավորման հետ կատարյալ համաձայնությամբ⁴:

Քաղաքական և առևտրական գործերի վարչությունը պատիվ ունի այս ծրարում մամուլի բյուրոյին փոխանցել այդ հայտարարության բնագիրը: Իրոք որ, նպատակահարմար կլինի մամուլում արտատպել այդ կոչը, որը չեզոքների և Միացյալ Նահանգների նախագահի կողմից այն վայրագությունների հավաստումն է, որոնց գերմանացիների թույլատրությամբ տուրք են տվել նրանց դաշնակից թուրքերը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 107-107 v).

1 Սրբ Հենրի Մակ Մահոնը:

2 Մամուլի բյուրոյի համար:

3 Պ. Ժյուստերանը:

4 Այս գործի մասին տե՛ս վերը՝ թիվ 275 փաստաթուղթը:

Կիպրոսում բրիտանական Գերագույն կոմիսար սրբ Ջոն Քլոսոնը՝ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատար, դերժովակալ դը Սպիտզին

7-ը նոյեմբերի 1916 թ.:

Հիմնվելով հոկտեմբերի 21-ի ձեր նամակի վրա, որը ներկայացնում է հրամանատար պ. Ռոմիոյին, ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ մեծ հաճույք ստացա օգնություն ցուցաբերելով այդ սպային՝ ֆրանսիական զինվորական կազմակերպության հսկողության ներքո գտնվող հայկական կորպուսի համար տեղանքի ընտրության հարցում՝ Մոնարքա նավահանգստի մոտակայքում, Ֆամագուստա ծոցից դեպի հյուսիս:

Քաղաքական բարդությունները, որոնք կարող են ուղեկցել Կիպրոսում հայ գաղթականների ընդունելությանը, նվազագույնի կհասցվեն, այն դեպքում, եթե գործ ունենանք կայուն կարգապահությամբ և ընտանիքներից տարանջատված զինվորական կորպուսի հետ:

(A.C.M., SS S a 42).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 497:

Կահիրե, 8-ը նոյեմբերի 1916 թ., ժ. 19.20-ին:
(Ստացվել է Քաղ. վարչ. նոյեմբերի 9-ին):

Կիպրոսում լինելուց հետո, հրամանատար Ռոմիոն այցելություն կատարեց Ալեքսանդրիա. նա վերադարձավ Կահիրե և կրկին մեկնեց Պորոտ-Սաիդ:

Հայկական բոլոր խմբերը, սկսած Թորգոմ եպիսկոպոսի խմբից մինչև հեղափոխականների խմբերը, նրան են ցուցաբերում իրենց օգնությունը:

Ըստ անցկացված հաշվառման, Պորոտ-Սաիդում Մուսա լեռան գաղթականները կհատկացնեն 450-ից 500 մարտունակ տղամարդկանցից բաղկացած խմբավորում:

Նրանց կկարողանան միանալ և ուրիշները:

Սիրիացիների շրջանում կլինեն, անկասկած, փոքրաթիվ կամավորներ: Այս պահին առանց սպասելու այլ արդյունքների, հարկ կլինի, որքան հնարավոր է արագ, ձեռնամուխ լինել մեկնելու պատրաստ և նույնիսկ անհամբերությամբ դրան սպասող՝ առաջին խումբը Կիպրոս տեղափոխելուն և տեղավորելուն:

Այսպիսով, ցանկալի կլինի, որ հրամանատար Ռոմիոն անհապաղ իմանա, թե ինչպիսի ընդունելության են արժանացել իրագործման միջոցներին վերաբերող իր առաջարկները և հարցումները, որոնք շարադրված են Ռազմական նախարարությանը հղած նրա զեկուցագրում, որն ուղարկվել է հոկտեմբերի 30-ի փոստով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 189).

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն:

Փարիզ, 8-ը նոյեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել է Քաղ. վարչ. նոյեմբերի 11-ին):

Ես հենց նոր ընթերցեցի այն հիասքանչ նամակը, որը դուք Հայաստանի առթիվ հղել եք պարոն սենատոր Լուի Մարտենին¹, և պատիվ ունեմ՝ Նորին սրբազնություն ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցչի ու Ազգային պատվիրակության նախագահի իմ կարգավիճակով, Չերդ գերագանցությանն արտահայտել մեր ամենախորին, ամենահուզմունալից երախտիքը՝ համակրանքի այն նոր վկայության առթիվ, որն իբրև Հանրապետության կառավարության ղեկավար, դուք բարեհաճել եք դրսևորել մեր նկատմամբ:

Դուք մեկ անգամ ևս մեզ եք տալիս հուժկու հավաստիացումն առ այն, որ երբ հնչի օրինական հատուցումների ժամը, Ֆրանսիան մոռացության չի տա հայ ազգի վշտալից փորձությունները և որ իր դաշնակիցների համաձայնությամբ նա անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկի, որպեսզի նրա համար երաշխավորի առաջադիմություն ապահովող խաղաղ կյանք: Եվ այդ, իրոք որ, Ֆրանսիային ու նրա դաշնակիցներին է, որոնք, ինչպես և Ֆրանսիան, կովում են իրավունքի, արդարության և ազգությունների սկզբունքի համար, որ Հայաստանն ապավինել է իր ճակատագիրը:

Մենք անասանելի վստահություն ենք տածում Ֆրանսիայի՝ հարստահարվածների ավանդական հովանավորի նկատմամբ: Մեր սրտերում մենք հաստատակամորեն հույս ենք տածում, որ նա կվերհիշի, որ մեր հայրենի հողի վրա, դարեր առաջ, իր երեխաներն իրենց արյունն են խառնել մեր նախնիների արյանը՝ կողք-կողքի մարտնչելով հանուն միևնույն նպատակի, նույն բարբարոսության և նույն թշնամու դեմ, որը հենց նոր սարսափեցրեց աշխարհն իր չլսված ոճրագործություններով: Ֆրանսիան չի զլանա իր հովանուները վերցնել այս ճնշված ժողովրդին, որպեսզի նրան հնարավորություն ընձեռի իր իսկ հովանավորությամբ վերածնվելու ու անկաշկանդ բարգավաճելու, վերակազմավորելու իր ազգությունը, որն ի գորու չեղան ոչնչացնել դարեր շարունակ հարատևած բռնությունները, և նրա համար ապահովելու այն տեղն ու դերը, որոնք քաղաքակիրթ աշխարհում նրա համար ուրվագծում են նրա անցյալն ու սեփական ունակությունները: Ֆրանսիայի քաղաքակրթչական և տնտեսական գործունեության համար, Հայաստանն Արևելքում կդառնա, այսպիսով, հզոր գործոն:

Ես ձեզ խնդրում եմ, պարոն նախագահ, բարեհաճել ընդունելու բոլոր հայերի անասան երախտագիտության զգացումը, որի մասին, մասնավորապես, երջանիկ եմ կրկին ձեզ հիշեցնելու այս առթիվ՝ իմ ամենախորին հարգանքի նոր հավաստիացումների հետ մեկտեղ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 128-129).

1 Տե՛ս 1916 թ. նոյեմբերի 8-ի «Տանը» (թիվ 20213). արտատպված է նաև վերը թիվ 281 փաստաթղթում:

Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին

Հ. թիվ 392:

Փարիզ, 10-ը նոյեմբերի 1916 թ., ժ. 23.35-ին:

Պողոս Նուբար փաշան խնդրել է Լոնդոնում Հանրապետության դեսպանին² ձեզ փոխանցել կից հեռագիրը՝ այն Առաքել բեյ Նուբարին հանձնելու համար:

«Հիմնվելով կամավորների հարցին վերաբերող հոկտեմբերի 6-ի իմ նամակի վրա, ստանալով դրանից հետո որոշակի հավաստիացում, որ դաշնակիցների հաղթանակի պարագայում մեր ազգային իղձերը կիրականանան, ես ձեզ պարտավորեցնում եմ միջոցներ ձեռնարկել քաջալերելու և դյուրին դարձնելու համար, հնարավորության սահմաններում, ամենամեծ թվով կամավորների զինվորագրումը, վերոհիշյալ իմ նամակում նշված նախազուշական միջոցների և տարատեսակ այլ նախազուշությունների պայմանով, որոնք անհրաժեշտ կհամարվեն: Կվերադառնամ Փարիզ հաջորդ շաբաթ:

Պողոս Նուբար»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 191).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 468:

Կահիրե, 19-ը նոյեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կաթ. նոյեմբերի 30-ին,
Քաղ. վարչ. ղեկտեմբերի 1-ին):

Ես պատիվ ունեմ Չերդ գերագանցությանը հղել սրան կից երկու զեկուցագրերի պատճենները, որոնք հոկտեմբերի 28-ի³ և նոյեմբերի 10-ին⁴ հրամանատար Ռոմիոն հղել է պ. Ռազմական նախարարին՝ Պորտ-Սաիդ գաղթած Մուսա լեռան հայերին օգտագործելու, նրանց տեղափոխելու և Կիպրոսում տեղավորելու շուրջ:

Իմ հեռագրային թղթակցության միջոցով Դեպարտամենտը տեղյակ է պահվել առաջին դժվարություններին, ոլոնք փորձել է հաղթահարել. համաձայնությունն անգլիական իշխանությունների հետ կայունացվել է. սրան կից զեկուցագրերը մանրամասնորեն ներկայացնում են հրամանատար Ռոմիոյի կշռադատված և գործնական առաջարկությունները, որոնց՝ պ. Ռազմական նախարարը հենց նոր է տվել իր համաձայնությունը. ես ոչինչ չունեմ հավելելու այս զեկուցագրին, բացառությամբ այն աշխուժության, ճարպկության և

1 Ստորագրել է պ. դը Մարտերին:
2 Պ. Պոլ Կամբոնը:
3 Արտատպված չէ: Այս զեկուցագրի մասին տե՛ս ստորև թիվ 296 փաստաթղթի ծանոթագրությունը:
4 Տե՛ս ստորև հավելվածում:

նվիրվածության հավաստումը, որոնցով հրամանատարը ձեռնամուխ է եղել իրեն վստահված նուրբ առաքելությանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 193-193 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Եզիպտոս և Կիպրոս գործուղված հրամանատար Ռոմինո՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոքին

Պատճենը¹:

Ավաա²:

Հոկտեմբերի 28-ի իմ թիվ 1 զեկուցագիրն³ առաջարկում էր առաջնությունը տալ Պորտ-Սաիդի հայկական ճամբարի զինվորագրման ենթակայներին, քանի որ այս առաջին խմբավորումը դիտվել է իբրև հայ և սիրիացի կամավորների զինվորագրման հոսանքի սկիզբ:

Մնում էր փաստելով հիմնավորված տվյալներով ուսումնասիրել այդ տարրերի հզորությունը և հնարավոր քանակը:

Հոկտեմբերի 9-ի թիվ 6 և 7 իմ հեռագրերը ձեզ տեղեկացրել են այն հետաքննության համետ խոստումներին, որտեղ ես ամբողջացրել եմ, առանց կանխակալ մոտեցման, ինձ արժանահավատ թվացող բոլոր ցուցումները:

Ահա դրանց ամփոփումը:

I. Հայեր

1/ Կանխատեսելի նոր ռեսուրսներ: Հայ առաջնորդների տրամադրվածությունը:

Պողոս Նուբար փաշան, որը կաթողիկոսի լիազորությամբ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչն է Եվրոպայում, Փարիզից հանձնարարել է իր որդուն՝ Առաքել բեյ Նուբարին և իր նախկին քարտուղար պ. Սկրտչյանին ինձ հետ այստեղ հաղորդակցության մեջ մտնել: Ես տեսել եմ թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին: Նրանց հետ էին «Հայկական համընդհանուր միության» քարտուղարն ու զանձապահը, որը բարեգործական կազմակերպություն է և իր միջոցների կարևորության պատճառով հսկայական ազդեցություն ունի և որի նախագահը Պողոս Նուբար փաշան է: Վերջինիս նամակը, որի պատճենը ես ստացել եմ (Կովկասում ռուսների հակահայկական դիրքորոշմանը վերաբերող հատվածի կրճատումով), ամփոփում է հայ պահպանողական սահմանադրական կուսակցության կարծիքը և մոտեցումը. մի կողմից հայկական ազգային շահախնդրությունն ամեն առումով հակված է ապահովելու Ֆրանսիայի օգնությունը և հիմքեր կան օժանդակելու նրա ջանքերին՝ ոչ միայն իրենց փրկության պահից ի վեր նրա իրավասության մեքթո գտնվող Մուսա լեռան գաղթականներին կազմակերպելու, այլև ուրիշ հայ կամավորների զինվորագրելու համար: Մյուս կողմից, այնուամենայնիվ, Միջագետք տեղահանված հայկական ընտանիքները թուրքական բռնություններին ենթարկելու մտավախությունը պահանջում է այդ կազմակերպումն իրականացնել զգուշությամբ, առանց աչքի զարնվելու և գրավոր քարոզչության ու որքան հնա-

1 Մենք արտատպում ենք միայն մի հատված, որը վերաբերում է հայերին:
2 Ըստ պ. Գեֆրանսի ճեպագրի, հավաստի է, որ խոսքը վերաբերում է 1916 թ. նոյեմբերի 10-ի զեկուցագրին:
3 Արտատպված չէ: Այս զեկուցագրի մասին տե՛ս ստորև թիվ 296 փաստաթղթի ժանրագրությունը:

րավոր է երկար մնալ թուրքերի և գերմանացիների տեսադաշտից դուրս:

Միևնույն միախառնու համաձայնությունն է տիրում, բայց միևնույն երկչոտ զսպվածության առկայությամբ, Եզիպտոսի «Հայկական ազգային խորհրդում», որն, ի դեպ, սուսկ եկեղեցական խորհուրդ է՝ կազմված բարզավաճող առևտրականներից և որի նախագահը Նալբին սրբազնությունն է թուրգոմ եպիսկոպոսն է:

Այս երկու խմբերին հակադրվում են բռնի գալուցության կողմնակիցները՝ հեղափոխական կոմիտեները: Ներկայումս նրանք ձևավորել են երկու կազմակերպություն, որոնք կրում են իրենց հանդեսների անունները. մեկը՝ «Դոշակ» (որը տպագրվում է Ժնևում), կուսակցություն, որը հիմնադրվել է Կովկասում 1890 թ., մյուսը՝ «Էնչակ»՝ (որը լույս է տեսնում Ամերիկայում), նախկին մի կուսակցություն, որը ռուսներին և թուրքերին դեմ ահաբեկչական պայքար է մղել, բայց որը ներկայումս կազմալուծված է և ձգտում է ձուլվել ռուսազինի հետ, որի ազդեցությունը մեծապես աճել է պատերազմից ի վեր՝ ռուսներին ցուցաբերած ռազմական օգնության հետևանքով:

«Դոշակը», որն անվանվում է նաև «Դաշնակցություն» («Հեղափոխական դաշնակցություն»), Եզիպտոսում ունի կարևոր ու կարգապահ կոմիտե, որի նախագահը դոկտոր Նևրուզն է: Վերջինս, անտեղյակ ինձ հանձնարարված առաքելությանը, եկել էր Կահիրե, որպեսզի գտնի մեր նախարարին, առաջարկելու համար նրան՝ զինվորագրել կամավորներին, որոնք կծառայեն մեր դրոշի ներքո: Պ. Գեֆրանսը նրան ինձ մոտ ուղարկեց. ես նրան ընդունել եմ բազմաթիվ առիթներով: Նրան ուղեկցում էր կոմիտեի գլխավոր քարտուղար պ. Անիսյանը², որը Կահիրեի Մանկավարժական ինստիտուտում քիմիայի դասախոս է: Նրանք ինձ հետ հակիրճ զրույց ունեցան, ինձ վրա թողնելով կշռադատված որոշում կայացրած անձանց տպավորություն և պատասխանելով իմ ճշգրտող հարցերին ու դիտողություններին, համառոտակի ասացին:

«Այժմ մենք կարծում ենք, որ միայն Ֆրանսիան է ի վիճակի մեզ դուրս բերել այն խորը ճգնաժամից, որում գտնվում է մեր ժողովուրդը: Մեր համախոհները պետք է ֆրանսիացի զինվորները լինեն: Միայն Ամերիկյան կարող էր տրամադրել նվազագույնը 10000 մարդու, եթե չափավոր կուսակցությունները շխափանելին այս շարժումը: Թուրքերի դեմ ուղղված մեր ազգային պայքարի ընթացքում նրանք կարողացան՝ միջոցների կիրառման հարցում մեզմիջ գատվել այն ժամերին, երբ կարելի էր հուսալ թուրքերին զինաթափելու կամ նույնիսկ օրինական ձևով նրանց վրա իշխելու մասին՝ տնտեսական և անգամ քաղաքական այն գերաճող ազդեցությամբ, որը մեր չափավոր հայացքների տեր առաջնորդները թվում է, թե ձեռք էին բերել Թուրքիայում:

Այժմ չի կարող խոսք լինել հանդարտ և հնազանդ գործելաձևով որևէ բան ակնկալելու մասին: Թուրքական քաղաքական դավանանքը հանգում է Հայաստանի կործանմանը: Ներկա պատերազմը թույլատրում է այն կիրառել առանց հսկողության: Երիտթուրքերի մտածողության ոլորտում այստեղ կարող է լինել կոտորածների հրամաններին վերաբերող միայն մեկ սահմանափակում. այդ նրանց սեփական պարտության վախի զգացողությունն է: Նրանց՝ իբրև հաղթողների, ո՞վ կկարողանա խանգարել կոտորելու կենդանի մնացածներին, Միջագետք տեղահանվածներին: Գերմանացիների կողմից պատասպարված լինելն այստեղ ոչինչ չի կարողանա անել. թուրքական մոլեռանդությունը կխուսափի նրանց հրամաններից, եթե ենթադրենք, որ նրանք կամենան դա սանձահարել: Մենք ունենք, այսպիսով, միայն մեկ հավանականություն, որը հանգում է գերմանացիների և թուրքերի պարտու-

1 Sic. Իմա՝ «Էնչակ»:
2 Հավանաբար սխալ է. իմա՝ պ. Հանենյան:

թյանը և որին նպաստելը մեր ազգային պարտքն է, որպեսզի մեր հերթին ունենանք հաղթողի պաշտպանությունը»:

Երեկվա հեղափոխականները ներկայումս դատում են ինչպես զինվորներ: Միայն նրանք են, որ ի վիճակի են գործողությունների դրդելու այն հայերին, որոնք չեն դատվում իբրև կամավորներ զինվորագրվելու ունակների շարքը: Այսպիսին է Հայկական միության ղեկավարների շատ հատակ կարծիքը, որոնք պահանջում են միայն խուսափել աղմկոտ և վաղաժամ յուրաքանչյուր քարոզչությունից: Բոլորը կարծում են, որ Ամենիկ:սյի կամավորների 1500-ի հասնող թիվը նվազագույնն է, նույնիսկ առաջին շարժման համար, որը կկարողանա կյանքի կոչվել երկու ամսում: Միայն Մուսա լեռան տարածաշրջանից Ամերիկայում կան 800 մարդ, որոնք ի վիճակի են գեներ կրելու: Կիսպոսում նրանց հայրենակիցների համախմբման լուրն իսկ կարող է նպաստել այս մարդկանց մեծ մասի վերադարձի հրահրմանը:

Ես ձեզ մատնացույց արի կամավորների 1500-ի հասնող թիվը, որը կարելի է գտնել Ամերիկայում:

Եզիպտոսում, մասնավորապես, Վերին Եգիպտոսում, կան տարրեր, որոնց այս կոմիտեները, համաձայն իրենց ասածի, ի վիճակի են համախմբելու: Դեկտոր Ներուզն ինձ հայտնել է 1000-ի հասնող թվի մասին, որպեսզի ես կարողանամ այն հսկողության ներքո պահել: Ես այն նվազեցրել եմ 500-ի, դրանում ընդգրկելով այն հայ գեներներին կամ դասավորվածներին, որոնց մեզ կհանձնեն անգլիացիները՝ մոտավորապես 200 մարդու:

Ամփոփելով, ես կարծում եմ, որ կարող եմ հույս տա՞ծել բոլոր կուսակցություններին պատկանող հայերի օգնության հետ: Նոյրին սրբազնությունն թուրքումից, ինչպես նաև դոկտոր Ներուզից, ես ստացել եմ, այս առթիվ, գրավոր խոստումներ: Եռանդը, վստահությունը, վճռակամությունը խիստ անհավասար են, բայց չափավոր խմբին պատկանողներից մեկը չէ, որն առանց չարխնդության և անձնական բնազդային համակրանքով է խոսում դրոշակյանների եռանդի մասին: Ես այդ զգացողությունը նկատել եմ Նոյրին սրբազնությունն թուրքումի մոտ: Այն է՝ բոլորի մոտ կա անասելի ատելություն բուրքերի նկատմամբ: Եթե այս շրջաններում գոյություն ունեն մի քանի անձինք, որոնց կասկածում են գերմանամետ միտումներ ունենալու համար, որոնք կարող են վտանգավոր լինել, ինչպես ինձ հավաստում են, նրանք կդիմակազերծվեն և կհայտնաբերվեն: Բայց վախը բռնությունների հանդեպ մնում է փոքրիշատե խորին և բացահայտ: Այն ի գործ է ատելությունը դարձնելու պասսիվ և անտարբեր: Հարկ է բորբոքել այդ ատելությունն ու մեղմացնել ուղի վախը՝ եզրափակելով, նույնիսկ առանց քարոզչության կամ նախնական հրապարակայնության, հայ զինվորների առաջին խմբի ստեղծմամբ, որը և կլինի լավագույն քարոզչությունը: Այսպիսով, հենց դեպի առաջին նպատակն է, որին հարկ է ձգտել:

2/ Պորտ-Սաիդի ճամբարի կացությունը:

Իմ բացակայության ընթացքում, Պորտ-Սաիդի ճամբարում, սպա Ժերպիանիոնի միջոցով մարդահամար եմ անցկացրել: Ըամբարը բաժանված է 18 ենթաբաժինների: Դրանք կանչվել են հերթականությամբ և մարդիկ հարցաքննվել մեկ առ մեկ:

Այս հարցաքննության արդյունքներն ինձ հնարավորություն են տալիս ավելի լավ ճանաչելու ճամբարի ռեսուրսները և հանգեցնում են միանգամայն բարեհաճ կարծիքի: Այն արդեն ձեզ է ներկայացվել նույնքերի 6-ի իմ թիվ 5 հեռագրում¹: Այսօր ես կարող եմ

¹ Արտատպված չէ:

ճշգրտել: Ներկայումս ճամբարն ընդգրկում է 450 մարդու, որոնք ծառայելու ցամկություն ունեն և որոնց կարելի է առաջադրել զինծառայության համար:

Նրանք տրոհվում են հետևյալ ձևով.

16-ից 17 տարեկան 70 երիտասարդ, որոնք իրենց տարիքի համեմատ ճարպիկ են, աչքաքաց ու ամրակազմ և որոնք մի քանի ամսվա նախապատրաստության արդյունքում կդառնան զինվորներ. ուժերի ծաղկման շրջանում գտնվող 18-ից 35 տարեկան 300 տղամարդ, որոնք գրեթե բոլորը ֆրանսիական Ռազմածովային նախարարության կողմից ուսուցանված են կամ թուրքական բանակի նախկին զինվորներ են:

35 տարեկանից բարձր 80 տղամարդ՝ նվազ ամրակազմ, բայց տակավին ընդունակ լավ զինվոր լինելու համար: Բացի դրանից, ճամբարը կտրամադրի զինվորական ծառայության համար ոչ պիտանի 100-ից 120 տղամարդ (Մուսա լեռան պաշտպանության կամ բավակյան պատերազմների ժամանակ վիրավորված, տարեց կամ տարբեր հիվանդություններ ունեցող մարդիկ), որոնց սակայն, ես նկատի ունեմ օգտագործել իբրև ոչ շարքայինների՝ Կիպրոսում ճամբարի տեղադրման համար: Ավելի ուշ, նրանց կարելի կլինի օգտագործել թիկունքի ծառայության համար:

Այս թվերին հարկ է հավելել որոշ թվով երիտասարդների, որոնք նախկինում գտնվել են ճամբարում և այն թողել են Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Մամսուրահում և այլուր աշխատելու համար: Նրանք կվերադառնան առաջին իսկ կանչով:

Բոլոր այս մարդիկ, անկասկած, բարի կամքի տեր են: Ըամբարում մարդահամարի ժամանակ չեն հայտնաբերվել այսպես կոչված տատանվողներ: Ես չեմ խոսում այն խանդավառության մասին, որը դրսևորվեց. ասում են, որ այն կարող է միայն անցողիկ լինել, և այս մարդիկ հանդես կբերեն վճռակամության կայունություն այն պահին, երբ գործի անցելու ժամանակը հասնի:

Այս պահին նրանք չգիտեն, թե ինչ ձևով են իրենց հաշվեգրելու և օգտագործելու: Հանուն հայրենի հողի գրավման՝ ընդհանուր թշնամու դեմ մեզ հետ մեկտեղ կռվելու հույսը միայն, բավական է նրանց մոտ բարոյական գերազանց մթնոլորտ առաջ բերելու համար:

Բայց հարկ է, որ ամենաորոշակի իրավիճակում անգործությունը չհարատևի: Հեշտությամբ ոգևորվող այս մարդիկ՝ հեշտությամբ էլ վիատվում են: Արդեն բազմաթիվ անգամներ նրանք տեսել են, թե ինչպես են չքացել՝ նրանց կողմից այսօր իսկ տաժվող հույսերին համանման հույսեր: Եթե կենսագործումներն իրենց երկար սպասեցնել տան, կարելի կլինի երկյուղել այն բանից, որ նրանք կրկին տուրք կտան անվստահությանը:

Որպեսզի նրանք համբերությամբ զինվեն, ես ավելի մանրազնին ուսումնասիրել կտամ յուրաքանչյուրի կարողությունները: Սակայն արդեն հարկ է արձանագրել նրանց խիստ բարեհաճ բարոյական ոգին:

Այս հավաստումն ինձ դրդում է վավերացնելու այն պահանջները, որոնք իմ նախկին զեկուցագրում ես առաջադրել եմ այս առաջին խմբավորումը տեղավորելու, հրամանատարական կազմով ապահովելու և զինելու համար:

Եզրահանգում:

Կայացման կարիք ունեցող վճիռը կախված է այն նպատակից, որին հարկ է հասնել: Եթե նկատի ունենանք միայն սպառնալից խառնամրդի ստեղծումը կամ հապշտապ և անհեռանկարային, առիթն օգտագործելու պիտանի ռազմական դիվերսիայի իրականացումը, գլխավորապես Ալեքսանդրետում, հարկ է սահմանափակվել Մուսա լեռան մեր մա-

զապուրծ եղածներով: Նրանց համախմբումը չի կարող բռնությունների տեղիք տալ կամ ծառայել իբրև դրանց արդարացում: Չունենալով այլևս երկիր, պատասպարված մեր դրուշի ներքո, ապավինելով մեր հովանավորությանը, նրանք, բնականաբար, կարող են ռազմականացվել մեր կողմից: Որոշ օժանդակ ուժեր օգնության կհասնեն տարերայնորեն. դրանցից կկազմվի փոքրաթիվ, բայց լավ արժանիքներ ունեցող, ֆրանսիական համագգեստ կրող և ֆրանսիական ղեկավար կազմի ենթակայության ներքո գտնվող գումարտակ, որը կհավաքագրվի տեղում և պատահական տարրերից:

Եթե, դրա փոխարեն, խոսքը վերաբերում է Սիրիայում կամ Կիլիկիայում բուն ռազմական համագործակցված գործողության համար նախատեսված մի ավանգարդի և միաժամանակ քաղաքական նպատակի, «հովանավորության լայնածավալ քայլի» (Խորհրդի պ. նախագահի հոկտեմբերի 6-ի թիվ 4070 նամակը¹, որի պատճենը դուք ինձ եք փոխանցել թիվ 6756 ցուցակով), հայ և սիրիացի առաջնորդների հետ համագործակցելը, թվում է տրամաբանական՝ ջանալու համար, եթե այդ նպատակահարմար է, ստեղծել կամավորների ռազմական կազմակերպություն, որը կպատասխանի Ֆրանսիայի այդ քայլին: Այդ ջանադրությունը պետք է լինի երկարատև, շարունակական և լիակատար: Ֆրանսիայի վարկը ռազմական ասպարեզում աճել է Արևելքում, բայց ակնհայտ է, որ նա հրաժարվում է ուղղակի գործողությունից Ասիական Թուրքիայում: Ամենաջերմ համակրանքները լուրջ անձնական զոհաբերությունների ձևով կարտահայտվեն միայն այն դեպքում, երբ շնորհիվ հաջողակ ձեռքբերումների այս կասկածները փարատվեն:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 203-212).

295

Ռազմական նախարարը՝ Ռազմածովային նախարար, դերծովակալ Լակազին

Ճ. թիվ 7728-9/11: Գաղտնի: Խիստ հրատապ:

Փարիզ, 20-ը նոյեմբերի 1916 թ.:

(Ստացել է Կաբինետը նոյեմբերի 20-ին):

Իբրև վերջին օգոստոսի 12-ի¹, սեպտեմբերի 23-ի² և հոկտեմբերի 21-ի³ իմ թիվ 5174-9/11, 6172-9/11 և 6970-9/11 ճեպագրերի շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից Կիպրոսում հայկական կորպուսի կազմակերպմանը վերաբերող գումարտակի ղեկավար Ռոմիոյի թիվ 3 հեռագրի և հոկտեմբերի 28-ի թվակիր թիվ 1 զեկուցագրի պատճենը⁴: Եզիպտոսում և Կիպրոսում հրամանատար Ռոմիոյի կողմից իրականացված առաջին ուսումնասիրություններից բխում է, որ նա կարող է այս պահից ի վեր Պորտ-Սաիդում ունենալ շուրջ 500 հայերից բաղկացած առաջին խումբը, որոնք հակված են կամավոր հիմունքներով զին-ծառայության ընդունվելու և Կիպրոս մեկնելու:

1 Վերն արտատպված է թիվ 278 փաստաթղթում:
2 Ստորագրել է գեներալ Դյուպորը:
3 Տե՛ս վերը թիվ 242 փաստաթուղթը:
4 Տե՛ս վերը թիվ 266 փաստաթուղթը:
5 Արտատպված չէ:
6 Արտատպված չէ: Այդ զեկուցագրի մասին տե՛ս ստորև թիվ 296 փաստաթղթի ծանոթագրությունը:

Հրամանատար Ռոմիոն, Կիպրոսի Գերագույն կոմիսարի՝ հետ մեկտեղ, զննել է ճամբարի հիմնադրման համար հարմարավետ մի տեղանք, կղզու արևելյան ափին՝ Ֆամագուստայից մոտավորապես 24 կիլոմետր դեպի հյուսիս:

Միաժամանակ հայկական կոմիտեները ձեռնամուխ են եղել զրեթե երկամսյա ժամկետում Ամերիկայում, Եզիպտոսում և Հնդկաստանում հավաքագրելու 2000 կամավորների: Որքան էլ, որ այս կանխատեսումները չափազանցված թվան, կարելի է հուսալ, որ Կիպրոսում կորպուսի կազմավորումը կիրահրի նոր զինվորագրումներ:

Վերջապես, այս կորպուսում ես նախատեսում եմ օգտագործել օսմանյան ծագում ունեցող սիրիացիների, որոնք վաղուց ի վեր դիմում են Թուրքիայի դեմ մարտնչելու հարցով:

Կարելի է, այսպիսով, կանխատեսել սիրիացի կամավորների աջակցությունը, որոնց հարկ է զինվորագրել կամ Ֆրանսիայում, կամ Եզիպտոսում, կամ Բրազիլիայում, որտեղ Սառ-Պաուլոյի «Լիբանանյան վերածնության» կոմիտեն կարող է արդեն հավաքագրած լինել երկու հարյուր անդամագրվածների, չնայած այն բանին, որ հաստատուն դրոշման բացակայությունը խանգարել է մինչ այժմ զինվորագրման կամայանիայի սկզբնավորմանը:

Այս պայմաններում, ես որոշել եմ Կիպրոսում պնդապաղ ստեղծել օսմանյան ծագում ունեցող կամավորներից բաղկացած «Արևելյան լեգեոն», որոնք կպարտավորվեն պատերազմի հարատևության ընթացքում ֆրանսիական դրոշմերի ներքո ծառայել իբրև օժանդակ ուժեր՝ Ասիական Թուրքիայում օգտագործվելու համար:

Դուք կբարեհաճեք գտնել սրան կից այն որոշման պատճենը, որն այս առթիվ ես կայացրել եմ նոյեմբերի 15-ին²:

Դրան կհաջորդի Արևելյան լեգեոնի կազմավորման հրահանգը, որը ես չեմ զլանա ձեզ փոխանցել:

Հետևակային գումարտակի ղեկավար Ռոմիոյին հանձնարարվել է «Արևելյան լեգեոնի» նախնական կազմակերպումը և դրա հրամանատարության ի կատար ածումը: Ֆրանսիական հրամանատարական կազմի և սպառազինության առաջին շարանը նրա մոտ, Պորտ-Սաիդ կուղարկվի ամենակարճատև ժամկետում և, հնարավորության դեպքում, ընթացիկ նոյեմբերի 29-ին՝ «Ծովային բեռների» փոխադրանակով: Համաձայն ծովակալ դը Սպիտզի կարծիքի, անձնակազմի և սպառազինության փոխադրումը Պորտ-Սաիդից Կիպրոս՝ հրամանատար Ռոմիոյի խնդրանքով կապահովվի կամ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի միջոցներով, կամ անզլիական առևտրական նավերով:

Կիպրոսում ճամբարի հիմնադրման նպատակով ես հրամանատար Ռոմիոյի համար 10000 ֆրանկի սահմաններում վարկ եմ բաց արել, որը հարկ է վերագրել Ռազմական նախարարության բյուջեի օրինակարգի 26-րդ հոդվածին:

Մեր Դեպարտամենտների միջև արդեն կայացված պայմանավորվածության համաձայն, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք հրահանգներ տալ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիային այն գումարների հատկացման վերաբերյալ, որոնք, իբրև վարկ, կխնդրի հրամանատար Ռոմիոն, ինչպես նաև այն բոլոր գումարների՝ որոնց կարիքը, կանոնադրությամբ նախատեսվող օգնության սահմաններում, Արևելյան լեգեոնը կունենա (աշխատավարձ, փոխհատուցում, տարբեր ծախսեր):

Տեղաբնակ անձնակազմի աշխատավարձի չափերը կամփոփվեն պատրաստման ընթացքում գտնվող հրահանգում:

Միաժամանակ Գլխավոր շտաբի 4-րդ ենթաբաժնի կնիքը կրող՝ նոյեմբերի 10-ի ձեռնամուկով դուք ինձ տեղեկացրել եք Ռուադ և Կաստելյորիզո գաղթած օսմանյան հպատակներին Ֆրանսիա տեղափոխելու հարցին, որոնք ցանկություն ունեն ծառայել «իբրև ռազմագերի բանվորներ»:

1 Սըր Զոն Բլոսոնը:
2 Այս որոշման մասին տե՛ս ստորև՝ թիվ 296 փաստաթղթի հավելվածում:

Երբ Սիրիայի մեր ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարն այս գաղթականներին իրագեկ դարձնի, որ Կիպրոսում կազմավորման ընթացքի մեջ գտնվող Արևելյան լեզեռնը տարբեր զինվորական ստորաբաժանումներում կընդգրկի հայերի, քրիստոնյա սիրիացիների ու սիրիացի արաբների, հավանական է, որ նրանք կհամաձայնվեն ներգրավվել իրենց մտահղացմանը համապատասխանող այդ կորպուսի մեջ: Դրական պատասխանի դեպքում, կամավորների զինվորագրման շուրջ պետք է ձեռք բերել կորպուսի հրամանատարի համաձայնությունը և գաղթականների տեղափոխումը Ֆրանսիա կդառնա աննպատակ:

(A.C.M., SS Ed 125).

Ռազմական նախարար, զեներալ Ռորը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 7919-9/11: Խիստ հրատապ: Գաղտնի:

Փարիզ, 25-ը նոյեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կար. նոյեմբերի 25-ին,
Քաղ. վարչ. նոյեմբերի 27-ին):

Հիմնվելով մեր երկու Դեպարտամենտների միջև նախօրոք փոխանակված թղթակցության վրա և վերջապես, նոյեմբերի 10-ի ձեռք թիվ 4580 (Ասիա) ճեպագրի՝ վրա՝ Արևելքում հայ կամավորների կորպուսի կազմավորման առթիվ, ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ հրամանատար Ռոմիոյի կողմից իրականացված առաջին իսկ հետախուզումներից հետո, վճռեցի՝ նոյեմբերի 15-ին անհապաղ ձեռնամուխ լինել «Արևելյան լեզեռնի» ստեղծմանը Կիպրոս կղզում, որը բաղկացած կլինի օսմանյան ծագում ունեցող ռազմական օժանդակ ուժերից և կզտնվի ֆրանսիացի սպաների և ենթասպաների հրամանատարության ներքո:

Այն հայերը և սիրիացիները, որոնք զինվորագրվելու ցանկություն կունենան, կպարտավորվեն ծառայել ֆրանսիական դրոշմերի ներքո, պատերազմի հարատևության ընթացքում Թուրքիայում օգտագործվելու համար. նրանք ստորաբաժանումներում կբաշխվեն ըստ իրենց ազգության և կրոնի, ինչպես արդեն դրա անհրաժեշտությունը դուք ընդունել էիք: Ի դեպ, ես ձեզ եմ ուղարկում սրան կից նոյեմբերի 15-ի իմ որոշման պատճենը:

Գումարտակի ղեկավար Ռոմիոն նշանակվել է Արևելյան լեզեռնի հրամանատար. նրան թույլատրվել է Կիպրոս տեղափոխել հայերի առաջին խմբերը, որոնք պատրաստ են Պորտ-Սաիդում և նախատեսված են ճամբարի շահագործումը կազմակերպելու համար:

Այս ճամբարը կհիմնադրվի Կիպրոսի Գերագույն կոմիսարի² համաձայնությամբ, կղզու արևելյան ափին՝ Ֆամագուստայից 24 կ[իլոմետր] դեպի հյուսիս, մի վայրում, որը հարմարավետ է ճանաչվել:

Հրամանատարական կազմի առաջին խումբը, որը պատշաճ է երկու վաշտերի կազմավորմանը և ռազմամթերքը, հանդերձանքն ու ճամբարային տեղավորման համար անհրա-

1 Արտատպված չէ:
2 Սըր Ջոն Զլոսոնը:

ժեշտ միջոցները Մարսելից դեպի Պորտ-Սաիդ՝ իբրև առաջին նշանակման վայր կուղարկվեն ընթացիկ ամսի 29-ին:

Արևելյան լեզեռնի կազմավորումը թույլատրում է ընթացք տալ սիրիացի կամավորների զինվորագրման ծրագրերին, որոնք բազում առիթներով ներկայացրել են Փարիզի և Ամերիկայի կոմիտեները:

Այս առթիվ դուք ինձ եք փոխանցել երկու հեռագիր, որոնք պ. Շեքրի Գանենին են ուղարկվել համապատասխանաբար՝ Բրազիլիայից և արգենտինյան հանրապետությունից՝ Սաո-Պաուլոյի «Լիբանանյան վերածնության» նախագահ պ. Ֆարես Նաժուրի ու դուրակական էմիր Աբուլանի կողմից և վերաբերում են Հարավային Ամերիկայի սիրիական գաղութները շրջանում զինվորագրման հնարավորություններին: Սաո-Պաուլոյում նախական ժողովների ընթացքում ցուցակագրվել է 200 կամավոր. էմիր Աբուլանը կարծում է, որ արգենտինյան հանրապետությունում անզուլություն կլինի կամավորական խմբեր կազմավորելը, բայց նա խոստանում է դյուրին դարձնել անհատ անձանց մեկնումը:

Դուք, անկասկած, կրնդունեք, որ հասել է այս բարի ցանկություններն օգտագործելու պահը. կարելի է ենթադրել, որ այս ամրակազմ ու երիտասարդ տղամարդկանց շրջանում, որոնք կազմում են Ամերիկայի սիրիական գաղութների մեծամասնությունը և որոնց գերակշռող մասը թողել է իր երկիրն օսմանյան տիրապետության կամայականությունից ձանձրացած, մեծ թիվ կկազմեն նրանք, ովքեր կպատասխանեն կոմիտեների կոչին, հենց որ վերջիններս կարողանան նրանց իրագեկ դարձնել Ֆրանսիայի կողմից՝ իրենց երկրի հարևանությամբ, Արևելյան լեզեռնի ստեղծման մասին:

Մյուս կողմից, հրամանատար Ռոմիոն ինձ հաշվետվություն ներկայացրեց, համաձայն որի, հայկական կոմիտեները, որոնց ներկայացուցիչներին նա տեսել է Եգիպտոսում, խոստանում են Արևելյան լեզեռնի համար կամավորներ զինվորագրել ի թիվս իրենց հայրենակիցների և, մասնավորապես, հանձնին Ամերիկայում բնակվողների:

Այսպես ես հակվեցի նախատեսելու՝ նկատի ունենալով այս կամավորների զինվորագրումը, հետևյալ ընդհանուր բնույթի կարգադրությունները.

1/ Սիրիական և հայկական կոմիտեները հանձնարարություն կստանան կամավոր հիմունքներով զինվորագրում սկսելու մասին: Կարևոր է, որ դիվանագիտական բնույթի դժվարություններ չհարուցելու համար, կոմիտեների կողմից զինվորագրման կամայանիա մղվի առանց արտասահմանում մեր գործակալների որևէ միջամտության: Բացի դրանից, ցանկալի կլինի, որ մեր թշնամիների ուշադրությունը չգրավելու և Թուրքիայում մնացող հայերի ու սիրիացիների հանդեպ նրանց բռնությունների շղդելու համար, կամայանիան տարվի ծայրաստիճան գոյությունը և, հնարավորության սահմաններում, առանց գրավելու քարոզչության:

2/ Կոմիտեները կապահովեն Ամերիկայում զինվորագրված կամավորների տեղափոխումը Ֆրանսիա (Բորյո կամ Մարսել) և այն կամավորների տեղափոխումը Պորտ-Սաիդ, ովքեր կզան Եգիպտոսից կամ Հնդկաստանից, քանի որ ֆրանսիական պետությունը պարտավորվում է արդարացուցիչ փաստաթղթերի ուսումնասիրության հիման վրա կոմիտեներին հատուցել, եթե վերջիններս այդ խնդրեն, այն կամավորների ճանապարհածախսերը, ովքեր ծառայության համար պիտանի կճանաչվեն և վերջնականապես ծառայության կընդունվեն:

3/ Կամավորները կներկայանան. - զինվորագրման բյուրոներին Փարիզում (կենտրոնական բյուրո), Բորյոյում կամ Մարսելում՝ եթե ներկայումս ապրում են Ֆրանսիայում:
- Բորյոյի կամ Մարսելի զինվորագրման բյուրոներին՝ եթե ժամանեն Ամերիկայից:

- Պորտ-Սալոյի հյուպատոսությանը կամ Կիպրոսում գտնվող Արևելյան լեգեոնի հրամանատարի բյուրոյին՝ եթե բնակվում են Արևելքում:

Նրանք պետք է ներկայացնեն. եթե բնակվում են Ֆրանսիայում՝ պարկեշտ կյանքի և բարքերի վկայական, եթե գալիս են արտասահմանից, ապա իրենց պատվարժանությունը հավաստող՝ այն երկրի ֆրանսիական հյուպատոսի համձնարարագրումը, որը եղել է իրենց բնակության վերջին վայրը կամ, դրա բացակայության դեպքում, ֆրանսիական կառավարությանը հավատարմագրված հայկական և սիրիական կոմիտեներից մեկի նախագահի կողմից տրված համագործակցության մի փաստաթուղթ:

4/ Պատերազմի հարատևության ընթացքում կամավոր զինվորագրումները կընդունվեն Փարիզի, Բոլոյայի և Մարսելի իրազեկ զինվորական փոխկառավարիչների կողմից կամ Պորտ-Սալոյի ֆրանսիական հյուպատոսի կողմից, կամ Արևելյան լեգեոնի հրամանատարի կողմից:

5/ Չլինվորագրված կամավորների՝ 3-րդ և 4-րդ կարգով կատարված ճանապարհածախսերն ին Դեպարտամենտի կողմից կվճարվեն զինվորագրող կոմիտեի նախագահին կամ, դրա բացակայության դեպքում, շահագրգիռ անձին:

6/ Չլինվորագրված կամավորների ծախսերը, սկսած նրանց ծառայության ընդունման պահից, կհոգա սեփականությունը և նրանց անվճար կտեղափոխի Կիպրոս:

Եթե դուք բարեհաճեք հավանություն տալ այս կարգադրություններին, ձեր իրավասության շրջանակում կլինի այդ մասին հայկական և սիրիական կոմիտեներին տեղեկացնելը՝ զինվորագրման կամայանիսն սկսելու ակնկալությամբ, որը նրանք ձեզ առաջարկել են ձեռնարկել բազմաթիվ առիթներով: Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե ինձ տեղյակ պահեք, հենց որ հնարավոր լինի, այն համաձայնությամբ, որը դուք այս հարցի շուրջ պետք է կայացնեք այս կոմիտեների հետ, որպեսզի ինձ հնարավորություն ընձեռեք, ցանկացած պահի, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել, մասնավորապես, այն հարցում, որը վերաբերում է արտասահմանից ժամանող կամավորների ընդունմանը:

Նմանապես կգա այն նախագիծը կենսագործելու պահը, որը Կահիրեի մեր նախարարին հղված հոկտեմբերի 13-ի ձեր հեռագրի ուղղղության կենտրոնում է, և որով բրիտանական կառավարությանը խնդրվում է մեր տրամադրության ներքո դնել ներկայումս Եգիպտոսում գտնվող սիրիական ծագում ունեցող այն թուրք գերիներին, որոնք ցանկություն կունենան պայմանավորվածություն կայացնել Արևելյան լեգեոնում կամավոր զինծառայության ընդունվելու շուրջ և որոնք, այդ հիմունքներով, կընդունվեն հրամանատար Ռոմիոյի կողմից:

Միաժամանակ այդ կլինի այն առիթը, որով կհայցվի անգլիական կառավարության համաձայնությունը՝ Եգիպտոսում բնակվող այն սիրիացիներին ու լիբանանցիներին ընդգրկելու համար, որոնք հանդես կգան Կիպրոսում սիրիական ստորաբաժանումներում ծառայելու խնդրանքով:

Հիմնվելով վերջապես սեպտեմբերի 28-ի և նոյեմբերի 10-ի ձեր թիվ 3984 և 4580 ճեպագրերի՝ վրա, ես ձեզ եմ հղում, բարի նկատառումներով, հրամանատար Ռոմիոյի գեկուցագրից՝ մի քաղվածք, որը վերաբերում է Պորտ-Սալոյի գաղթականների ճամբարի կացության:

1 Արտատպված չեն:
2 Խոսքը վերաբերում է 1916 թ. հոկտեմբերի 28-ի թիվ 1 գեկուցագրին, որն արտատպված չէ: Հրամանատար Ռոմիոն այս գեկուցագրում յոթ կետերով վեր է հանում Պորտ-Սալոյում գտնվող Մուսա լեռան հայ գաղթականների բարոյական ու սոցիալական դրությունը: Նա համառորեն պահանջում է նրանց ընտանիքների անվտանգության երաշխավորումը, որոնք՝ նրանց Կիպրոս մեկնելուց հետո կմնան Եգիպտոսում: Այս առթիվ ձեռնարկված միջոցները, հույս է հայտնում նա, կունենան որոշակի ազդեցություն հայ կամավորների բարոյական վիճակի վրա: Հրամանատար Ռոմիոն հույս է տածում նաև ակնկալել ֆրանսիացի միսիոներների օգնությունը՝ հայ երեխաների կրթության գործում:

նը: Ես գտնում եմ, որ քանի դեռ անգլիական իշխանությունները Ֆրանսիայից համառորեն չեն պահանջի Կիպրոսի այս ճամբարի հարկը և անհրաժեշտության դեպքում՝ դրա տեղափոխումը, շահավետ է պահպանել առկա իրավիճակը:

Ի դեպ, ծերունիների, կանանց և երեխաների տեղափոխումը Կիպրոս, կհանգեցնի մեծ անհարմարավետության՝ խոչընդոտելով Արևելյան լեգեոնի հնարավոր տեղաշարժերի դյուրինությանը:
(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 890, ff. 216-218).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1916 թ. նոյեմբերի 15-ին նախարարի ընդունած որոշումը

Թիվ 7549-9/11:

Փարիզ, 15-ը նոյեմբերի 1916 թ.:

1/ Կիպրոսում ստեղծվելու է «Արևելյան լեգեոն», որը համալրվելու է ի քիվս օսմանյան ծագում ունեցող կամավորների, որոնք պատերազմի հարատևության ընթացքում ֆրանսիական դրոշների ներքո Ասիական Թուրքիայում օգտագործվելու համար ծառայության կընդունվեն իբրև օժանդակ ուժեր:

2/ Վաշտերի քանակը համապատասխան կլինի կամավոր զինծառայության անցնելուն համաձայնություն տվածների թվին: Դրանք կդրվեն ֆրանսիական սպաների և ենթասպաների հրամանատարության ներքո:

3/ Արևելյան լեգեոնականները կվարձատրվեն ֆրանսիական ռազմական Դեպարտամենտի կողմից, որը կապահովի նաև նրանց ապրուստի ծախսը և զինումը: Հատուկ մի հրահանգ կսահմանի նրանց նպաստների չափը, որոնք, ըստ էության, հավասարազոր կլինեն ֆրանսիացի զինվորի նպաստներին:

4/ Ֆրանսիական հրամանատարական կազմը կունենա միևնույն աշխատավարձը, ինչ Արևելյան բանակի զինվորականները:

5/ Հետևակի գումարտակի պարոն հրամանատար Ռոմիոն պատասխանատվություն կկրի «Արևելյան լեգեոնի» առաջին կազմակերպության համար և կստանձնի դրա հրամանատարությունը:

6/ Ամենակարճ ժամկետում նրա տրամադրության ներքո կդրվեն ֆրանսիական հրամանատարական կազմի հետևյալ անդամները.

- հետևակի 1 կապիտան,
- վաշտի 2 լեյտենանտ,
- վարչատնտեսական մասի 1 սպա, որը կստանձնի ֆինանսները,
- հետևակի 1 լիազորված սպա,
- 4 սերժանտ, որոնցից մեկը կլինի ֆինանսները ստանձնած սպայի տեղակալը, և
- 1 զինվորագրող ենթասպա,
- 1 ինժեներական ենթասպա:

Այն սպաների կամ օժանդակ աստիճանավորների, որոնց հարկ է նշանակել լեգեոնականներից, ընդունելությունը կկարգավորվի նախարարական հրահանգով:

7/ 10000 ֆրանկի սահմաններում վարկը, որը հարկ է վերագրել Ռազմական նախարար-

րության բյուջեի օրինակարգի 26-րդ հոդվածի ծախսերին, ճամբարների հիմնադրման համար պետք է տրվի Արևելյան լեզեոնի¹ հրամանատարին՝ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի միջնորդությամբ:

8/ Հայկական և սիրիական կոմիտեների միջոցով Ամերիկայում զինվորագրված օսմանյան հպատակները կրնույնվեն ռազմական իշխանության կողմից Բորդոյում և Մարսելում: Չինվորագրման կոմիտեներին կվճարվեն Ամերիկայից Ֆրանսիա եկած այն անձանց ճանապարհածախսերը, որոնց կամավոր զինվորագրմանը հավանություն կտրվի:

Ստորագրված է՝ Լակազ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 220-220 v).

Ռազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 8219-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 4-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կար. դեկտեմբերի 4-ին,
Քաղ. վարչ. դեկտեմբերի 5-ին):

Իբրև նոյեմբերի 25-ի իմ թիվ 7919-9/11 ճեպագրի² շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից նոյեմբերի 26-ի թվակիր թիվ 7966-9/11 հրահանգի³ երկու օրինակ (որոնցից մեկը նախատեսված է Եվրոպայի փոխվարչության համար), որով ես սահմանել եմ Արևելյան լեզեոնի կազմավորման մանրամասները:

Այս հրահանգում ես նախատեսել եմ, որ հրամանատար Ռոմիլոյի Կիպրոս մեկնելուց հետո, Արևելքում բնակվող հայ և սիրիացի կամավորների զինժառայության ընդունումը Եգիպտոսում, կարող է տեղի ունենալ Պորտ-Սաիդում գտնվող ֆրանսիացի հյուպատոսի կողմից: Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք դիվանագիտական այս գործակալին տալ այնպիսի հրահանգներ, որոնք օգտակար կհամարեք այդ առթիվ: Նրա աշխատանքը դյուրին դարձնելու նպատակով՝ հրամանատար Ռոմիլոյի խնդրանքով, ես Պորտ-Սաիդ եմ ուղարկել սերժանտ Ռիչարին, որը երկար ժամանակ բնակվել է Եգիպտոսում և խոսում է արաբերեն: Այս ենթասպան կօգտագործվի զինվորագրման գործողությունների ընթացքում, ամբողջությամբ ապահովելով, եթե սպաների բացակայության պատճառով հարկ լինի, տարանցումային ծառայությունը և անցումային փոքր հավաքակալանի ծառայությունը, որը հրամանատար Ռոմիլոն կարող է հարկադրված լինել կազմակերպելու Պորտ-Սաիդում:

Մյուս կողմից, հրամանատար Ռոմիլոն նոյեմբերի 23-ի թիվ 12 հեռագրով⁴, որի պատճենը կցվում է, ինձ տեղեկացնում է, որ հայկական տարբեր կուսակցությունների երեք լիազոր ներկայացուցիչներ շուտով ափ դուրս կգան Հյուսիսային Ամերիկայում, որպեսզի այն-

1 Ստորագրել է գեներալ Դյուպորը:
2 Տե՛ս վերը թիվ 296 փաստաթուղթը (և հավելվածը):
3 Տե՛ս ստորև թիվ I հավելվածը:
4 Տե՛ս ստորև թիվ II հավելվածը:

տեղ զինվորագրեն Արևելյան լեզեոնի համար նախատեսվող կամավորներին, և որ ժամանման իսկ պահից, նրանք կներկայանան մեր դիվանագիտական գործակալներին: Ն {որին սրբազնություն} Դարյանը ևս մտադիր է լիազոր ներկայացուցիչ ուղարկել Հարավային Ամերիկա՝ սիրիացիների զինվորագրումն այնտեղ կազմակերպելու համար:

Ուժի մեջ է մնում այն պայմանավորվածությունը, ըստ որի արևելյան կոմիտեների պատգամավորների կողմից զինվորագրման կամպանիան պետք է մղվի ամենամեծ զգուշությամբ, առանց մեր գործակալների միջամտության: Այնուամենայնիվ, ցանկալի է թվում, որ հայ և սիրիացի լիազոր ներկայացուցիչների առաքելության մասին մեր ներկայացուցիչներն Ամերիկայում, ձեր ջանքերի շնորհիվ, զգուշացվեն: Նրանց կարելի է, մասնավորապես, կոչ անել կամավորներին տալ բարոյական դիմագծին վերաբերող վկայականներ և դյուրին դարձնել նրանց համար այն փաստաթղթերի ձեռք բերումը, որոնք անհրաժեշտ կլինեն՝ դեպի Ֆրանսիա ուղղություն վերցնող նավ տեղափոխվելու համար:

Այսպիսով, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք մեր դիվանագիտական գործակալներին երկու Ամերիկաներում տեղյակ պահեք, թե ի՞նչ պայմաններով է Կիպրոսում կազմակերպվել Արևելյան լեզեոնը և նրանց՝ ձեր կողմից նպատակահարմար դիտվող հրահանգներ տաք այն վարքագծի վերաբերյալ, որին նրանք հարկ կունենան հետևելու զինվորագրվող գործակալների և կամավորների հետ առնչվելիս:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 227-227 v).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

Հրահանգ Արևելյան լեզեոնի կազմավորման մասին¹

Թիվ 7966-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 26-ը նոյեմբերի 1916 թ.:

I. Կազմակերպման սկզբունքը:

Ֆրանսիական կառավարությունը վճռել է իր օգնությունը ցուցաբերել հայ և սիրիացի ժողովուրդներին, որոնք ցանկություն ունեն մարտնչել թուրքերի դեմ: Հետևաբար, 1916 թ. նոյեմբերի 15-ին Ռազմական նախարարությունը վճռել է ստեղծել «Արևելյան լեզեոնը»², որը բաղկացած է օժանդակ զորքերին պատկանող, կամավոր զինվորագրման միջոցով հավաքագրված օսմանյան ծագում ունեցող մարդկանցից:

Այս լեզեոնը գտնվելու է ֆրանսիական կառավարության դրամական հոգաժողովան մեքքո: Այդուհանդերձ, քանի որ լեզեոնականները լինելու են օժանդակ զինվորականներ՝ չեն ընդգրկվելու ֆրանսիական բանակում, իրավունք չեն ունենալու վերքերի, հիվանդության կամ պատահարի հետևանքով ծառայությանը ոչ պիտանի դառնալու դեպքում հավակնելու ծերության կամ որևէ այլ թռչակի կամ ծառայությունից ազատ արձակման հետ կապված պարգևատրման:

«Արևելյան լեզեոնի» հրամանատարական կազմը կհամարվի ֆրանսիական սպանե-

1 Պատճեններից մեկը փոխանցվել է Հայկական ազգային պատվիրակությանը:
2 Տե՛ս վերը թիվ 296 փաստաթղթի հավելվածը:

րով և ենթասպաներով կամ արտասահմանցու կարգավիճակ ունեցող ծառայողներով, որոնց տեղակալներ կարող են նշանակվել լեզեոնականներից ներգրավված օժանդակ հրամանատարական կադրերը:

Այն կկազմակերպվի Կիպրոսում:

Այն նախատեսված է Ասիական Թուրքիայում հնարավոր գործողությունների համար և օգտագործման դեպքում կորվի Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի դերժողակալ հրամանատարի՝ գերագույն հրամանատարության ներքո:

Լեզեոնը կարող է կազմալուծվել Ռ-ազմական նախարարի կողմից:

II. Կազմակերպման ընդհանուր հիմունքները:

Արևելյան լեզեոնն ընդգրկում է.

Ա. *Շտաբ*, որին կցվում է հաշվապահական բյուրո:

Բ. *Հետևակային ստորաբաժանումներ*, որոնք բաժանված կլինեն զինվորագրված լեզեոնականների թվին համապատասխան վաշտերի:

Այս վաշտերի կազմը կլինի այնպիսին, ինչպիսին նախատեսվել է անձնակազմերի ցուցակում, որը կցված է սույն հրահանգին (հավելված թիվ 1): Ֆրանսիական և օժանդակ հրամանատարական կազմը կձևավորվի աստիճանաբար:

Լեզեոնականները կխմբավորվեն հատուկ ստորաբաժանումներում՝ ըստ իրենց ազգության և իրենց կրոնի:

Վաշտերը կմիավորվեն, երբ նրանց քանակը թույլ տա՝ 3, 4 կամ 6 վաշտից բաղկացած գումարտակներում: Դ-րանց հրամանատար կնշանակվի ֆրանսիացի կապիտան կամ լեյտենանտ:

Գ. *Առողջապահական ծառայություն*, որի անձնակազմը համամասնության մեջ կլինի լեզեոնի անձնակազմի հետ և կհաշվարկվի Ֆրանսիայում զինվորագրված հետևակային ստորաբաժանումների համար սահմանված դոտացիայի հիման վրա:

Դ. *Գումակ*, որը լեզեոնի Կիպրոսում գտնվելու ընթացքում կսահմանափակվի միայն տնտեսական բնույթի անհրաժեշտ փոխադրամիջոցներով (արարների):

III. *Զինվորագրում:*

Արևելյան լեզեոնականների զինվորագրումը տեղի կունենա միայն հայերին, սիրիացիներին կամ արաբներին՝ կամավոր զինծառայության ընդունելու միջոցով:

Կամավոր զինծառայության ընդունման պայմանավորվածությունները կկայացվեն պատերազմի հարատևության ընթացքում և Թուրքիայի դեմ մարտնչելու համար:

Այն կամավորները, որոնք ցանկություն կունենան պայմանագիր կնքելու կամավոր զինծառայության ընդունվելու համար, պետք է ներկայանան. 1/ Փառիզի (կենտրոնական բյուրո), Բորդոյի և Մարսելի զինվորագրման բյուրոներին՝ եթե ապրում են Ֆրանսիայում. Բորդոյի և Մարսելի բյուրոներին՝ եթե ժամանեն Ամերիկայից:

2/ Ֆրանսիայի հյուպատոսությանը Պորտ-Սաիդում կամ Կիպրոսում գտնվող լեզեոնի հրամանատարի բյուրոյին՝ եթե արևելյան ծագում ունեն:

Նրանք պարտավոր կլինեն.

- եթե բնակվում են Ֆրանսիայում՝ ներկայացնել պարկեշտ կյանքի և բարքերի վկայական.

- եթե գալիս են արտասահմանից՝ ներկայացնել իրենց պատվարժանությունը հավաստող՝ այն երկրի ֆրանսիական հյուպատոսի համձնարարագրումը, որը եղել է իրենց բնակության վերջին վայրը կամ, դրա բացակայության դեպքում, ֆրանսիական կառավարությանը հավատարմագրված հայկական և սիրիական կոմիտեներից մեկի նախագահի կողմից տրված համագոր մի փաստաթուղթ:

Ուղղակիորեն Կիպրոսում կամավոր զինծառայության ընդունման շուրջ պայմանավորվածությամբ համաձայնություն տալը թողնվում է լեզեոնի հրամանատարի հայեցողությանը:

Զինվորագրումները կընդունվեն կամ վերը նշված վայրերի իրազեկ փոխկառավարիչների կողմից, կամ Պորտ-Սաիդի ֆրանսիական հյուպատոսի կողմից, կամ Արևելյան լեզեոնի հրամանատարի կողմից:

Զինվորագրման ակտը կհամապատասխանի սույն հրահանգին կցված մուշիմ (հավելված թիվ 2):

Զինվորագրման ընդունման պայմանագրերը չեղյալ կհայտարարվեն կամ լեզեոնի լուծարման դեպքում, կամ ուղղիչ միջոցների կիրառման պարագայում, կամ ֆիզիկապես պիտանի չլինելու դեպքում՝ մույնիսկ, եթե այդ պայմանավորված է հիվանդությամբ, վերջ ստանալով կամ սպառառիչով:

Հայ, սիրիացի կամ արաբ ենթասպաները, որոնք ներկայումս ծառայում են Արտասահմանյան լեզեոնում, կարող են իբրև իրենց կորպուսից գործուղվածներ ընդունվել Արևելյան լեզեոն:

IV. *Ֆրանսիական հրամանատարական կազմի և իբրև արտասահմանցի ծառայող կայրերի կարգավիճակը:*

Ա/ *Վարչական իրավիճակը:*

Արևելյան լեզեոնին կցված ֆրանսիացի սպաները, ենթասպաները, կապրալները և զինվորներն ազատ կարձակվեն իրենց կորպուսներից:

Բ/ *Առաջընթացը:*

Ինչ վերաբերում է առաջընթացին, լեզեոնի հրամանատարն այս անձնակազմի նկատմամբ ունի կորպուսի ղեկավարի արտոնություններ: Նա կազմում է շարքային ամբողջ անձնակազմի առաջընթացի աղյուսակը և նշանակումներ կատարում թափուր պաշտոններում:

Սպայական կազմի օգտին արվող առաջարկությունները հղվում են նախարարին (Աֆրիկայի և Արևելքի ենթարաժին):

Գ/ *Աշխատավարձերը և փոխհատուցումները (հավելված թիվ 3):*

Եզիպտոսում կամ Կիպրոսում ափ դուրս գալու օրվանից ի վեր, ֆրանսիական զորքի սպաները և մարտիկներն իրավունք կունենան օգտվել այն նպաստներից, որոնք հատկացվել են Արևելյան բանակի միևնույն աստիճանն ունեցող օժանդակ ուժերին:

Իբրև ֆրանսիացի ծառայող այն զինվորականները (անկախ ունեցած կոչումներից), որոնք կցուցաբերեն Սիրիայի արաբներն, հայերեն և թուրքերեն լեզուների խորին իմացության ասպացույց, կունենան ամսական պարգև՝ 15 ֆրանկի սահմաններում, այնպիսի պայմաններով, որոնք սահմանվելու են Արևելյան լեզեոնի հրամանատարի կողմից: Այս փոխհատուցումը չի տրվի այն զինվորականներին, որոնք ներգրավված են թարգմանիչների անձնակազմերում:

Աշխատավարձը և փոխհատուցումները կվճարվեն յուրաքանչյուր ամիս. սպաներին՝

1 Դերժողակալ դը Սպիտզը:

Ժամկետը լրանալուց հետո, գորքին՝ նախօրոք և երկու շաբաթվա կտրվածքով:

Դ/ Ծառայության և բյուրոյի ծախսերը:

Ծառայության կամ գրասենյակային ծախսեր ստանալու իրավունք ունեն այն սպաները, որոնք հիշատակված են սույն հրահանգի 4-րդ հավելվածում և համաձայն այն սակագուցակների, որոնք այդտեղ նշված են:

V. Արևելյան լեզեոնի օժանդակ ռազմական ուժերի կարգավիճակը:

Ա/ Վարչական իրավիճակը:

Արևելյան լեզեոնի կամավորները ռազմական օժանդակ ուժեր են. նրանք կարող են հասնել տարբեր կոչումների՝ մինչ օժանդակ վաշտի հրամանատարի կոչումը ներառյալ:

Անկախ այն բանից, թե ինչպիսի՞ն է նրանց կոչումը, նրանք չեն կարող նույնացվել միևնույն կոչումն ունեցող ո՛չ ֆրանսիացի զինվորականների, ո՛չ իբրև արտասահմանցի ծառայող զինվորականների հետ և հետևաբար կարող են իրականացնել իրենց հրամանատարությունը միայն օժանդակ լեզեոնականների նկատմամբ:

Բ/ Առաջընթացը:

Արևելյան լեզեոնի հրամանատարը կազմում է շարքային անձնակազմի առաջընթացի աղյուսակը և նշանակումներ կատարում թափուր պաշտոններում՝ մինչ սերժանտի աստիճանը ներառյալ:

Լիազորված սպայի, կրտսեր լեյտենանտի, լեյտենանտի և կապիտանի կոչումները տրվում են նախարարի կողմից, համաձայն Արևելյան լեզեոնի հրամանատարի առաջարկության:

Մինչ նոր հրամանը չի պահանջվի վաղեմության ոչ մի պայման:

Գ/ Աշխատավարձը և փոխհատուցումները:

Սպաները. նրանց աշխատավարձը կլինի նույնը, ինչ միևնույն կոչումն ունեցող ֆրանսիացի սպաների աշխատավարձը (ստորադաս աստիճանավորների), առանց փոխհատուցումների, բացառությամբ, անհրաժեշտության դեպքում, ուտելիքի պաշարների առանձնահատուկ փոխհատուցումից:

Սպաների աշխատավարձը վճարվելու է ամեն ամիս՝ ժամկետը լրանալուց հետո:

Շարքայիները. Աշխատավարձի սակագուցակները նշված են սույն հրահանգի թիվ 5 հավելվածում: Դրանք տարբերվում են որևէ այլ փոխհատուցումից: Շարքայիների աշխատավարձը վճարվում է նախօրոք՝ ամեն ամսի 1-ին, 6-ին, 11-ին, 16-ին, 21-ին և 26-ին: Օժանդակ ուժերի անձնակազմի (սպաներ և շարքայիներ) աշխատավարձը սահմանված է ֆրանսիական դրամով: Դրա վճարումը չի կարող տեղիք տալ փոխանակման տատանումների հետ կապված ոչ մի զեղչի:

VI. Մնուկը:

Ա/ Իբրև արտասահմանցիներ ծառայող ֆրանսիական զորքի սպաները և շարքայիները:

Նրանք իրավունք ունեն հավակնել դաշտային բնամթերային նպաստների (կանոնավոր մթերաբաժին) կամ, հակառակ դեպքում, ուտելիքին համապատասխանող փոխհատուցման՝ սույն հրահանգի 3-րդ հավելվածում նշված հիմունքներով:

Արևելյան լեզեոնի հրամանատարը կկարողանա սպահովել զինվորների համար մեկ

կամ բազմաթիվ օրապահիկներ: Նրանք, ովքեր թույլտվություն կստանան ապրելու առանձին, կժողովեն ուտելիքին համապատասխանող փոխհատուցումները, որոնց տոկոսը կսահմանվի Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան գլխավորող ծովակալի կողմից՝ Արևելյան լեզեոնի հրամանատարի առաջարկությամբ:

Բ/ Օժանդակ ուժերի զորքի սպաները և շարքայիները:

1/ Օժանդակ ուժերի սպաներն իրավունք ունեն հավակնելու միևնույն բնամթերային նպաստներին, ինչ ֆրանսիացի սպաները կամ, անհրաժեշտության դեպքում, ուտելիքին համապատասխանող փոխհատուցման:

2/ Սկզբունքայնորեն, օժանդակ ուժերի լեզեոնականներն ապահովում են իրենց սնունդը՝ ամենօրյա աշխատավարձի միջոցով: Այդուհանդերձ, Արևելյան լեզեոնի հրամանատարը գործողությունների ազատություն ունի օրապահիկների մեջ դրանք միավորելու հարցում և սահմանելու այն պահումները, որոնք հարկ է այս առթիվ առանձնացնել նրանց աշխատավարձից:

Գ/ Չիեր և ջորիներ:

Նրանց մթերաբաժինն այնպիսին է, ինչպիսին սահմանված է 1887 թ. սակագուցակով, որը նախատեսված է 1912 թ. հուլիսի 25-ի շրջաբերականով. այն է՝

	Մթերաբաժին II	խոտ 3 կ {իլոգրա}մ 500 վարսակ 5 կ {իլոգրա}մ 500
<i>Ջորիներ</i>	Մթերաբաժին IV կամ մթերաբաժին V	խոտ 3 կ {իլոգրա}մ 500 վարսակ 5 կ {իլոգրա}մ կամ գարի 4 կ {իլոգրա}մ 500

Դ/ Վճարման ենթակա ուտելիքները:

Վճարման ենթակա հիմունքներով ուտելիքներ կարող են տրվել սպաներին և լեզեոնականներին օրվա մթերաբաժին սահմաններում՝ կամ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի միջոցով, կամ զորքերի վարչության ծառայության միջոցով, որը կգործի լեզեոնի հետ կապի մեջ լինելով, և երբ մատակարարումների վիճակն այդ թույլատրի:

VII. Զգեստավորումը, հանդերձավորումը, ճամբարային տեղավորումը, զինումը, լծասարքը:

Ա/ Արևելյան լեզեոնին կցված ֆրանսիացի սպաներ, որոնք ծառայում են իբրև արտասահմանցիներ:

Սպաների և լիազորված սպաների համազգեստը միևնույնն է. ինչ ալժիրցի հետևակայիներինը (մահուղ և կանաչ-շագանակագույն քաթան). կարմիր գինանշանի վրա համարները կփոխարինվեն ոսկեգույն խորհրդանշաններով:

Ծառայության մեջ գտնվող սպաները կպահպանեն իրենց ծառայությունը զանազանող նշանները:

Կորպուսի հրամանատարի կողմից սահմանված պայմաններում, թե՛ առաջիններին և թե՛ մյուսներին կթույլատրվի օգտագործել իրենց սկզբնական կորպուսների համազգեստը:

Բ/ Արևելյան լեզեոն գործողված ֆրանսիացի շարքայիներ կամ արտասահմանցու կար-

գավիճակով ծառայողներ:

Աֆրիկայի կամայանիայի ալժիրյան հետևակայիները համազգեստ՝ մահուդից և կանաչ-շագանակագույն քաթանից:

Դեպի բրայա խորհրդանշան՝ կարմիր զինանշանի վրա:

Ծառայության մեջ գտնվող շարքայիները կպահպանեն իրենց ծառայության համազգեստը:

Գ/ Սպաները և օժանդակ լեզեռնականները:

Աֆրիկայի կամայանիայի ալժիրյան հետևակայիները կանաչ-շագանակագույն համազգեստ, որ բաղկացած է.

- մահուդե շինելից,
- մահուդե վերնաշապիկից,
- մահուդե կարճ ու լայն շալվարից,
- քաթանե վերնաշապիկից և քաթանե կարճ ու լայն շալվարից,
- կարմիր բրայա գոտուց,
- ոտքի պաճիճից,
- կոշիկներից:

Կարմիր մահուդե զինանշանները կունենան դեղին, բրայա 5 թևանոց աստղեր:

Օժանդակ ուժերի սպաների համար այդ աստղը կլինի ոսկեգույն: Գլխի ծածկոցը քրիստոնյա լեզեռնականների համար կլինի սաղափսրտից և ոստիկանի կանաչ-շագանակագույն գդակից, մահմեդական լեզեռնականների համար՝ ֆեսից:

Օժանդակ ուժերի սպաների կոշուկների նշանները միևնույնն են, ինչ ֆրանսիացի սպաների նշանները: Օժանդակ ուժերի զգեստը, հանդերձանքը և զենքը նրանց կտրամադրվի անվճար՝ իբրև Ռազմական նախարարության կողմից կատարված առաջին մուծում: Դրանք նորով կփոխարինվեն նրանց հաշվին:

Դ/ Չորքի անհատական և կոլեկտիվ զինումը, զգեստավորումը, հանդերձավորումը, ճանքարային տեղավորումը գտնվում են Ռազմական նախարարության դրամական հոգածության ներքո:

VIII. Կարգապահությունը:

Լեզեռնականների նկատմամբ կկիրառվեն ֆրանսիական զորքի կորպուսներում ուժի մեջ գտնվող կարգապահական կանոնակարգերն ու պատժամիջոցները:

Բանտում անցկացրած օրերը կհանգեցնեն օժանդակ ուժերի լեզեռնականների աշխատավարձի քառորդի պահումին. մի տեղանոց խցիկում անցկացրած օրերը կհանգեցնեն աշխատավարձի կեսի պահումին: Այս պահումներից առաջացած գումարը կօգտագործվի այն ստորաբաժանման սննդի բարելավման համար, որում ընդգրկված է պատժի ենթարկված լեզեռնականը: Լեզեռնի հրամանատարն իրավասու է լիազորված սպայի աստիճանին ստորադաս՝ օժանդակ ուժերի աստիճանավորներին աստիճանագրելու կամ շարքայինի աստիճանի փոխադրելու: Օժանդակ ուժերի լիազորված սպաների և սպաների աստիճանափոխման կամ աստիճանագրկման շուրջ վճիռներ կկայացվեն նախարարի կողմից Արևելյան լեզեռնի հրամանատարի առաջարկության հիման վրա:

Ծանր շարժառիթների պատճառով, Արևելյան լեզեռնի հրամանատարը կկարողանա օժանդակ ուժերի լեզեռնականների զինվորագրման անհատական ակտը լուծարելու վե-

րաբերող վճիռ կայացնել:

Օժանդակ ուժերի լեզեռնականները ենթակա կլինեն ռազմական խորհուրդների դատապարտությանը, ըստ զինվորական արդարադատության օրենսգրքում սահմանված ընթացակարգի:

IX. Սննդամթերքների, անասնակերերի և գույքի մատակարարումը:

Հրամանատարական կազմի սննդամթերքները, կենդանիների անասնակերերը և Արևելյան լեզեռնին անհրաժեշտ գույքի բոլոր տեսակները գտնվում են Ռազմական նախարարության դրամական հոգածության ներքո:

Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան ապահովում է նրա սննդամթերքը և լիազորում լեզեռնի հրամանատարին, եթե հարկ լինի, տեղում գումամեր կատարելու:

Ապրուստի տարբեր ծախսերը, որոնք նախատեսված չեն սույն հրահանգով, կարող են կատարվել լեզեռնի հրամանատարի կողմից՝ ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարի թույլտվությամբ:

X. Վարչությունը:

Վարչական և հաշվապահական աշխատանքները կիրականացվեն համաձայն 1911 թ. սեպտեմբերի 19-ի հրահանգում (C {տաբի} պ {աշտոնական} տ {եղեկագիր}), հատ {որ} 1) սահմանված ընդհանուր սկզբունքների:

Այնուամենայնիվ, կստեղծվի միայն մեկ հաշվապահական բյուրո, անկախ այն բանից, թե ինչպիսին կլինի լեզեռնի անձնակազմը և ողջ Արևելյան լեզեռնի համար վարվող գործավարությունը կսահմանափակվի՝ գումարտակի համար վերոհիշյալ հրահանգի 5-րդ հոդվածով նախատեսված գործավարությամբ: Այդուհանդերձ, օժանդակ անձնակազմի համար քաղաքացիական կացությանը վերաբերող մատյան և անհատական հաշվեգրքույկներ չեն պահվի:

Ծախսերը կիրամանագրվեն և կվճարվեն Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի կողմից՝ Ռազմական նախարարության դեպարտամենտի հաշվին, Արևելյան լեզեռնի հրամանատարի կողմից տրված և վավերացված ցուցակների հիման վրա:

Ծախսերն արդարացնող փաստաթղթերը վերադաս ծառայությունների կողմից կհղվեն Ռազմական նախարարությանը՝ վերահսկողության վարչություն (արժեթղթերի և կարգադրությունների բյուրո):

[Ստորագրված է] գեներալ Ռոք:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 228-238).

II

**Եգիպտոս և Սիրիա գործուղված հրամանատար Ռոմինոն՝
Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոքին**

Հ. թիվ 12:

Պորտ-Սաիդ, 23-ը նոյեմբերի 1916 թ., ժ. 17.10-ին:
(Ստացել է Կաբինետը նոյեմբերի 24-ին, ժ. 10.30-ին):

Ներկա իրավիճակը, առաջին ջոկատը պատրաստ կլինի Կիպրոս մեկնելու, հենց որ

անգլիական բանակից փոխարինարար վերցված կամ նրա կողմից զիջված՝ առաջին կարիքների համար անհրաժեշտ գույքը Օւյեմբերի 30-ի սահմաններում նավից բեռնաթափվի:

2/ Անգլիական վարչությունը շատ հարմարավետ գնով կզիջի սննդամթերքի պաշարների մեծ մասը, ինչպես Սուեզի ստորաբաժանման համար: Ես խնդրում եմ այս գնումներն անհապաղ վճարելու թույլտվություն՝ ամենօրյա ընդհանուր աշխատավարձի հաշվին, այլապես վճարման ենթակա այս սննդամթերքների հանուրդը հարկադրված կլինեք անել դուր՝ այդ աշխատավարձից:

3/ Պորտ-Սաիդի և Եգիպտոսի հայկական անձնակազմերը կկազմեն 3 վաշտ՝ պահեստային զորամասի տրոհման միջոցով, որտեղից և սպասվում են հրամանատարական կադրեր: Այսպիսով, անհրաժեշտ է նշանակել երկու նոր զորամասի հրամանատարական կադրեր:

4/ Հայկական բոլոր կուսակցությունները ներկայացնող 3 զինվորագրող լիազոր ներկայացուցիչներ կմեկնեն Հյուսիսային Ամերիկա և կներկայանան մեր դիվանագիտական գործակալներին: Խնդրվում է նրանց զգուշացնել:

5/ Ես չեմ ստացել գաղթականների ճամբարի ֆրանսիական վարչությանը վերաբերող ձեր որոշումը: Անգլիական վարչության պայմաններում, ներկա կացությունը, որն անորոշ է և խիստ նուրբ բնույթ ունի, չի կարող շարունակվել անվտանգ՝ ռազմական և քաղաքական արդյունավետության տեսակետից:

6/ Ոչ մահմեդական սիրիացիներ. Ն {որին սրբազնություն} և Դարյանը, որն անառարկելի հեղինակություն ունի, խոստանում է 500 մարդ Եգիպտոսից, 1500-ը՝ Հարավային Ամերիկայից, ուր լիազոր ներկայացուցիչներ է ուղարկելու: Այսպիսով, հարկ է լիբանոնյան պահեստային զորամասի համար իբրև հրամանատարական կադրեր նախատեսել Բեյրութի նախկին փոխհյուպատոս, լեյտենանտ Կուլոնդրին՝ Սալոնիկի գումարտակի շտաբից և լիբանանցի սերժանտ Բուստանիին՝ Աֆրիկայի հետևակային 2-րդ գնդից, որոնք շատ օգտակար կլինեն առաջին այս փուլում:

7/ Մահմեդական սիրիացիներին հարկ է հավաքագրել գլխավորապես Ամերիկայում: Հարցը մնում է հետաձգված:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, f. 247).

III

Ընդհանուր բնույթի կարգադրություններ

Որոշվել է ձեռնամուխ լինել «Արևելյան լեգեոնի» ստեղծմանը, որը բաղկացած կլինի օսմանյան ծագում ունեցող ռազմական օժանդակ ուժերից և կգտնվի ֆրանսիացի սպաների և ենթասպաների հրամանատարության ներքո:

Զինվորագրվելու ցանկություն ունեցող հայերը և սիրիացիները կպարտավորվեն Թուրքիայում օգտագործվելու համար ֆրանսիական դրոշների ներքո ծառայել պատերազմի հարատևության ընթացքում: Նրանք ստորաբաժանումներում կբաշխվեն ըստ իրենց ազգության և կրոնի:

1/ Սիրիական և հայկական կոմիտեները հանձնարարություն կստանան կամավոր հիմունքներով զինվորագրում սկսելու մասին: Կարևոր է, որ դիվանագիտական բնույթի դժվարություններ չհարուցելու համար, կոմիտեների կողմից զինվորագրման կամավանական տարվի առանց ֆրանսիական հյուպատոսական և դիվանագիտական գործակալների

որևէ միջամտության: Բացի դրանից, ցանկալի կլինի, որ մեր թշնամիների ուշադրությունը չգրավելու և Թուրքիայում մնացող հայերի ու սիրիացիների հանդեպ նրանց բռնությունների չդրդելու համար, կամավանական տարվի ծայրաստիճան զգուշությամբ և, հնարավորության սահմաններում, առանց որևէ քարոզչության:

2/ Կոմիտեները կապահովեն Ամերիկայում զինվորագրված կամավորների տեղափոխումը Ֆրանսիա (Բորյու կամ Մարսել) և այն կամավորների տեղափոխումը Պորտ-Սաիդ՝ ովքեր կզան Եգիպտոսից կամ Հնդկաստանից, քանի որ ֆրանսիական պետությունը պարտավորվում է արդարացուցիչ փաստաթղթերի ուսումնասիրության հիման վրա կոմիտեներին հատուցել, եթե վերջիններս այդ խնդրեն, այն կամավորների ճանապարհածախսերը, ովքեր ծառայության համար պլիտանի կճանաչվեն և վերջնականապես ծառայության կընդունվեն:

3/ Կամավորները կներկայանան.
- Բորյույի կամ Մարսելի զինվորագրման բյուրոներին՝ եթե ժամանեն Ամերիկայից:
- Պորտ-Սաիդի հյուպատոսությանը կամ Կիպրոսում գտնվող Արևելյան լեգեոնի հրամանատարի բյուրոյին՝ եթե բնակվում են Արևելքում:

Նրանք պետք է ներկայացնեն.
- եթե բնակվում են Ֆրանսիայում՝ պարկեշտ կյանքի և բարքերի վկայական.
- եթե գալիս են արտասահմանից, ապա իրենց պատվարժանությունը հավաստող՝ այն երկրի ֆրանսիական հյուպատոսի հանձնարարագրումը, որը եղել է իրենց բնակության վերջին վայրը կամ դրա բացակայության դեպքում, ֆրանսիական կառավարությանը հավատարմագրված հայկական և սիրիական կոմիտեներից մեկի նախագահի կողմից տրված համագոր մի փաստաթուղթ:

4/ Պատերազմի հարատևության ընթացքում կամավոր զինվորագրումները կընդունվեն կամ Փարիզի, Բորյույի և Մարսելի իրազեկ զինվորական փոխկառավարիչների կողմից, կամ Պորտ-Սաիդի ֆրանսիական հյուպատոսի կողմից, կամ Արևելյան լեգեոնի հրամանատարի կողմից:

5/ Զինվորագրված կամավորների՝ 3-րդ և 4-րդ կարգով կատարված ճանապարհածախսերն իմ Դեպարտամենտի կողմից կվճարվեն զինվորագրող կոմիտեի նախագահին կամ, դրա բացակայության դեպքում, շահագրգիռ անձին:

6/ Զինվորագրված կամավորների ծախսերը, սկսած նրանց ծառայության ընդունման պահից, կհոգա պետությունը և նրանց անվճար կտեղափոխի Կիպրոս:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 890, ff. 248-248 v).

**Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝
Ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ժոֆրին**

Ճ. թիվ 3405: Գաղտնի:

Լոնդոն, 1-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կար. դեկտեմբերի 5-ին,
ԲԸ-ի Աֆրիկայի ենթաբաժինը դեկտեմբերի 6-ին):

Ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից Սիրիայում՝ Կարմել լեռան շրջանում գտնվող Աբ-
լիտի բնակիչներից մեկի գեկուցագիրը, որը հենց նոր ինձ հանձնեց Ռուր Օֆիսը:

Դա այն գեկուցագրի շարունակությունն է, որը ես ձեզ եմ հղել 1916 թ. նոյեմբերի 3-ի թիվ
3205 ին ճեպագրով¹:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**Կարմել լեռան շրջանում գտնվող (Սիրիա) Աբլիտի բնակիչներից մեկի
գեկուցագիրը՝ հայկական կոտորածների վերաբերյալ**

Թարգմանություն:

27-ը նոյեմբերի 1916 թ.:

Այս գեկուցագրի հեղինակը երկյուղում է, որ պատերազմի սկզբից ի վեր հայերի նկատ-
մամբ թուրքերի դյուստրած վատ վերաբերմունքին առնչվող պատկերը, որը ներկայացնում
է, կարող է չափազանցված թվալ: Հենց այսպիսի տրամադրվածությամբ է մա նկարագրում
այն վայրագությունները, որոնց մեղավոր ճանաչվում են թուրքերը:

Հեղինակը բուն Հայաստանում չի եղել, բայց պատերազմական գործողությունների
սկզբնավորումից ի վեր բնակվել է Սիրիայում: Նա այցելել է Կոնիա և Կոստանդնուպոլիս
ու ճանաչում է շատ մարդկանց, նույնիսկ գերմանացիների շրջանում:

Կոտորածներին վերաբերող առաջին տեղեկությունները. 1915 թ. հոկտեմբերի և դեկ-
տեմբերի ընթացքում, Պաղեստինում իբրև ֆերմերներ հաստատված գերմանացիներն
այնտեղից եկան Հայֆա ու Յաֆֆա և առաջիններն էին, որ տեղ հասցրին հայերի՝ ընթաց-
քի մեջ գտնվող զանգվածային կոտորածների բոթը: Սիրիայի և Պաղեստինի թերթերն այդ
մասին չէին խոսում: Այս գերմանացիները նախ՝ պնդեցին, որ սակավաթիվ տեղեկություն-
ներ ունեն, ասելով, թե իրենք պարզապես լսել են փաստերին վերաբերող պատմություններ,
որոնք իրենց խիստ չափազանցված են թվացել:

Թուրքական ծրագիրը. Այնուամենայնիվ, այդ հայտարարություններից և այնպիսի
հայտարարություններից, որոնք նրան էին արել Դամասկոսում հանդիպած այլ գերմանա-
ցիներ, հեղինակը կարողացել է եզրակացնել, որ ըստ այդ մարդկանց՝ թուրքերը վճռել էին
ոչնչացնել բոլոր հայերին, բացառությամբ՝ շուրջ կես միլիոնի:

Տարածաշրջանում ապրող գերմանացիների կարծիքը. Հարկ է գերմանացիներին
պատշաճը մատուցել, այն է՝ նման կոտորածի գաղափարն այս պահին, նրանց սարսափով

եր համակում: Այդուհանդերձ, հարկ է բացառություն անել նրանցից մեկի համար. ասում
են, թե ոմն մայրո Պոլ հայտարարում էր, թե ցավալի է, որ 500000 հայեր խնայվել են: Այդ
թիվը նրան չափազանցված էր թվում: Պաղեստինի գերմանացիները ետ են ուղարկել
իրենց ընտանիքները, բացահայտորեն ասելով, որ թուրքերը կարող են հաջողությամբ, այ-
սօր չէ վաղը, իրենց հանդեպ կիրառել այն մեթոդները, որոնք գործադրել էին հայերի
նկատմամբ:

Երկաթուղու երկայնքով սփռված հայերի դիակներ. Նմանապես տարածվում էին այն-
պիսի ասեկոսներ, համաձայն որոնց, կարելի էր Անատոլիա-Սիրիա գծի երկայնքով տա-
րածված տեսնել հազարավոր դիակներ: Անձամբ հեղինակը կարող է հավաստել այդ լու-
րերը շնորհիվ այն տեղեկությունների, որոնք ստացել է 1915 թ. դեկտեմբերին Կոստանդ-
նուպոլսից Պաղեստին ճանապարհորդած իր քրոջից: Նա տեսել է ճանապարհի երկու կող-
մերին տարածված հազարավոր հայերի՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների: Որոշ
վայրերում թուրք կանայք շրջմիջում էին դիակները՝ կողոպտելու համար այն ամենն, ինչը
կարող էր որոշ արժեք ներկայացնել: Մեկ այլ վայրում՝ մարմինները հոշոտվում էին շների
կողմից: Ամենուր հարյուրավոր կմախքներ էին սպիտակին տալիս:

Գյուլեքում, եթե ոչ Օսմանիեում, այդ նույն անձնավորությունը տեսել է հազարավոր
տենդոտ և սովից մահացող հայերի: Հրաման էր տրվել նրանց դեպի հարավ տանելու մա-
սին, բայց քանի որ փոխադրամիջոցները չէին բավականացնում, նրանք շաբաթներ շարու-
նակ սպասում էին այդտեղ, պառկած կայարանի շրջակայքում, կառամատույցների վրա,
իսկ մի քանիսը՝ նույնիսկ գծի վրա: Երբ ժամանել է գնացքը, շատերին դրա վրա են հրել և
լոկոմոտիվն անցել է նրանց վրայով, ի մեծ ուրախություն մեքենավարի, որը դիմելով իր բա-
րեկամներին գոչելիս է եղել. «Դուք տեսա՞ք: Ես հենց նոր ջարդուխուրդ արեցի այս կեղ-
տոտ հայերից մոտ հիսունին»:

Թուրք սպաների դիրքորոշումը. Այս տեսարանի առջև հեղինակի քույրն ուշաթափվել է:
Երբ նա ուշքի է եկել, ֆրանսերեն խոսող երկու սպա նրան հանդիմանել են հայրենասիրու-
թյան բացակայության համար, վկայակոչելով, որ հայերը Թուրքիայի թշնամիներն են: Նա
նաև մանրամասներ է հաղորդում այս դժբախտների շրջանում թշվառության և մահացու-
թյան մասին, որոնց պատճառ էր դարձել մարդատար և ապրանքատար վագոններում
նրանց կիտելու եղանակը, երբ մերթ ընդ մերթ նրանց գնացք էր տրամադրվում:

Տիֆը. Տիֆը պատճառել է ամենամեծ ամայությունները: Դիակները բազում օրեր մնում
էին անթաղ. մի բարձրաստիճան թուրք սպա այդ առթիվ հեղինակին տվել է հետևյալ բա-
ցատրությունը. այս ձևով ցանկանում են զարկ տալ վարակի օջախին և հավելել զոհերի թի-
վը՝ կենդանի մնացածների շրջանում: Այդուհանդերձ, հայերը ճաշակել են վրեժխնդրու-
թյան հաճույքը, որովհետև արհավիրքը միայն նրանց շրջանում չէր մոլեգնում. ողջ մահան-
գը, որով անցել են այս գաղթականները, ամայացված է եղել. տասնյակ սիրիական գյու-
ղեր, համաձայն տեղեկացնողի խոսքերի, դատարկ են եղել բնակիչներից, որոնք բոլորը
դարձել էին տիֆի զոհերը: Որևէ սանիտարական միջոց չի ձեռնարկվել համաճարակը դի-
մակայելու համար:

Ունեցվածքի կորուստը. Հայերը մեկնելու հրաման են ստացել առանց նախապես
զգուշացվելու: Նրանց որևէ ժամկետ չի տրվել, որը և նրանց կարող էր թույլատրել իրենց
հետ տանելու այն, ինչն իրենց էր պատկանում կամ որևէ ձևով տնօրինելու ունեցվածքը:
Թուրքերը բռնագրավել են ամեն ինչ և նույնիսկ աղքատ մարդկանցից խլել այն մի քանի
իրերը, որոնք նրանք ցանկություն են հայտնել տանելու իրենց հետ:
Փոխադրամիջոցների բացակայությունը. Փոխադրամիջոցների անթիվ-անհամար պա-

¹ Արտատպված չէ:

հանջարկը մի փոքր անց գնելը դարձրել է անմատչելի: Հասան Բեյլուի [sic] մոտ՝ Տավրոսի լեռներում, հեղինակը տեսել է ձյան մեջ պառկած և փոխադրամիջոցների սպասող հազարավոր հայերի: Նույնպիսի վիճակ էր տիրում Հալեպում և այլ կայսրամենքերում: Ոչ մի որոշում չէր ընդունվել դիմակայելու այն կացությանը, որը ստեղծվել էր հայ ժողովրդի տեղահանության հրամանի պատճառով, մի բան, որը հարկ է վերագրել որքան թուրքերի կողմից թույլ տրված անփութությանը, նույնքան էլ նրանց անկարողությանը:

Օտարերկրյա հասարակական կարծիքը. Որոշ ժամանակ անց, հասարակական կարծիքը Եվրոպայում և, մասնավորապես, Ամերիկայում սկսել է հուզվել:

Ջեմալ փաշան. Ջեմալ փաշան այնժամ մեկնել է Կոստանդնուպոլիս և պնդել, որ կոտորածները դադարեցվեն, մշելով, որ այդ ոչ միայն հանցագործություն է, այլև սխալմունք: Ի դեպ, նա նախատեսում էր բոլոր այս մարդկանց օգտագործել իբրև աշխատուժ, որոնց կարելի էր հավաքագրել հասարակական այն օգտավետ աշխատանքների համար, որոնք նա իրականացնում էր Սիրիայում և Պաղեստինում: Ասում են, որ Թալեաթը սկզբնական շրջանում տրամադրված չի եղել զիջելու, բայց Ջեմալը բավական հզոր է գտնվել՝ շրջանցելու համար յուրաքանչյուր ընդդիմություն և այս ձևով է, որ ավելի քան 100000 հայեր փրկվել են, այն որոշակի պայմանով, այդուհանդերձ, որ ուղարկվեն Սիրիա: Այդ միջամտությամբ Ջեմալը ձեռք է բերել «Հայաստանի փաշա» մականունը, որը նրան տրվել է Կոստանդնուպոլսում: Այդուհանդերձ, դրա շնորհիվ նա միաժամանակ արժանացել է հայերի երախտագիտությանը և դրական տպավորություն գործել չեզոք երկրների դեսպանների վրա:

Ցանկություն ունենալով նրան հավաստել իրենց երախտագիտությունը, բայց չկարողանալով հայտնել այդ մասին բարձրաձայն, հայերը վճռել են մեկը մյուսի ետևից լուծված անցնել նրա տան առջևից Կոստանդնուպոլսում: Այսպիսով, նրանցից 40000-ը, հանդիսավոր շքերթի ձևով, անցել են Ջեմալի տան առջևից, որը 3 ժամ շարունակ կանգնած է մնացել պատշգամբում, ձեռքերը խաչաձևած՝ ինչպես Նապոլեոն Մեծը: Այն գնացքը, որը նրան Սիրիա էր տանում, կանգ էր առնում բազմաթիվ առիթներով, նրան հնարավորություն ընձեռելով ընդունելու հայերի շնորհակալությունները: Համաձայն մեզ տեղեկացնողի խոսքերի, հավաստի է, որ այդ շնորհակալությունները նրան են հղվել կարգ ու կանոնով: Ըստ նրա, Ջեմալի կողմից կատարված քայլն իրականում սոսկ կատակերգություն էր, որը նախատեսված էր օտարերկրյա հասարակայնության վրա տպավորություն գործելու և անհատի դերը բարձրացնելու համար: Այս կարծիքին նա հանգել էր ելնելով այն բանից, թե ինչպես էին նրա վարչության օրոք վերաբերվում տեղահանվածներին:

Հայերը Ջեմալի վարչության օրոք. Այսպիսով, իր տնօրինության ներքո ունենալով հսկայական քանակությամբ հայերի, Ջեմալը որոշել է նրանց ուղարկել Սիրիայի և Պաղեստինի ամենահեռավոր շրջանները: Հեղինակը գտնում է, որ վարվելով այսպես, նա ունեցել է երկու նպատակ. տեղաբնակ ժողովրդի համար՝ աղետալի իրավիճակի պահպանման նպատակը և չեզոքների համար՝ տեղահանվածների նկատմամբ իր կողմից դրսևորվող վերաբերմունքի մասին դատելու հնարավորությունը նվազագույնի հասցնելու նպատակը:

Նրանց ուղարկել են տարբեր ճամբարներ, որտեղ նրանց թվից 3-ից 5000-ի տեղավորում էին միասին: Հեղինակն այսպիսի ճամբարներ է տեսել Հորսնում, Աջլունում և Մեռյալ ծովի հարավ և իրենցում:

Հայկական ճամբարները. Այս ճամբարների բնակչությունն ապրում էր միայն այն սննդով և ջրով, որը նրան էր տրամադրում վարչությունը. նրան արգելված էր մտնել քաղաքներ կամ գյուղեր և իր աշխատանքի դիմաց աշխատավարձ խնդրել: Նա պետք է ապ-

րեր անապատում: Տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին պարտադրում էին հարկադրական աշխատանքներ. յուրաքանչյուր բանվոր, տղամարդ կամ կին, ստանում էր օրական 4 սու: Դա այն միակ եկամուտն էր, որով նա պետք է ապրեր:

Երբեմն ջուր լինում էր նվազագույնը՝ 6 միլի հեռավորության վրա և հարկ էր լինում այն ճամբար բերել երկաթուղով: Հաճախ զնազոնները կանգնած էին մնում, իսկ պատերազմական իրադրությունը բավարար արդարացում էր առ այս փաստը և պատրվակ էր ծառայում ցանկալի անհոգության համար:

Մեզ տեղեկացնողը տեսել է մի օր, թե ինչպես է ուշացումով ժամանում ջուր բերող զնազոն: Ծարավից տառապող հայերը նետվել են դեպի այն վայրը, որտեղ զնազոն պետք է կանգ առներ, տանելով իրենց հետ կավե կուժ կամ մի քանի մետաղյա աման: Հենց որ զնազոն կանգ է առել, այն շրջապատվել է բազմությամբ, որին թուրք վերակացուները ետ են մղել հրացանի կոթի հարվածներով: Երբ այս ձևով բազմությանը հեռացրել են, ցիստերների ծորակները բաց են արել և թողել, որ ծարավից տանջահար եղող հարյուրավոր դժբախտների աչքի առջև ջուրը հոսի: Վարչությունն ուղարկում էր, ըստ իր պարտավորության, անապատի այս բնակչիչներին անհրաժեշտ ջուրը. բացի դրանից, ոչինչ այլևս Ջեմալ փաշայի և նրա բարեկամների իրավասությունների ներքո չէր գտնվում, և եթե որևէ մի պատահար տեղի ունենար, նրանք չէին կարող դրա համար պատասխանատու ճանաչվել:

Այսպես է խոսել Ջեմալը, համաձայն հեղինակին հասած տեղեկության, երբ իրազեկ է դարձել այն պատահարին, որը մենք հենց նոր պատմեցինք:

Մի քանի շաբաթվա ընթացքում ճամբարների բնակչության կեսը մահացել է սովից ու ծարավից: Կենդանի մնացածները պահպանում էին թշուառ գոյություն: Ընտանեկան կյանքի որևէ նշույլ գոյություն չուներ: Ամուսինները, կանայք և երեխաներն ապրում էին միմյանցից կտրված և չունեին ոչ մի միջոց տեղեկանալու բացակասների ճակատագրին: Բարձրագույնում էր անբարոյականությունը, իսկ հիզիենայի ամենատարրական կանոններն արհամարհվում էին:

Այս ընթացքում Ջեմալը հպարտորեն հայտարարում էր, որ ինքն անմշակ տարածություններում տնտեսող հայերի համար հիմնադրում էր գաղութներ և կենտրոնական կայսրությունների պաշտոնական մասնուն իսկույն ևեթ հայտնում էր ի լուր աշխարհի, որ վերջին երկու տարիների ընթացքում և Ջեմալի վարչության օրոք՝ Սիրիան ու Պաղեստինն ունեցել են այնպիսի մի բարձրագույնում, որը գերազանցում է նախորդ 50 տարիների բարձրագույնին:

Բայց տարբեր չեզոք երկրների ներկայացուցիչների, որոնք թույլտվություն էին խնդրել Սիրիա գնալու՝ այնտեղ ապրող հայերի կյանքին իրազեկ դառնալու համար, պատասխանել են կտրական մերժումով:

Ստրկավաճառական շուկաները. Ճանապարհի երկայնքով, որին հետևում էին արտաքսվածները, կանանց համար հիմնադրվել են ստրկավաճառական շուկաներ, որտեղ 12-ից 14 տարեկան երիտասարդ հայուհու գինը տատանվում էր մոտավորապես 8-ից 23 ֆրանկի սահմանում: Հեղինակն այս շուկաներից մեկը տեսել է Դամասկոսում: Հալեպում իր բարեկամներից ու ամերիկյան միսիոներներից նա լսել է, որ հազարավոր երիտասարդ աղջիկներ հրապարակայնորեն վաճառվել են շուկայում: Մահմեդական աշխարհի այս-աղջիկները հրապարակայնորեն վաճառվել են շուկայում: Մահմեդական աշխարհի այս-պես կոչված ինտելեկտուալները՝ խոջաները, ուլեմները, դադիները և մուֆտիները կարոպես կոչված ինտելեկտուալները՝ խոջաները, ուլեմները, դադիները և մուֆտիները նրանց ընձեռել են: Նրանք կարողացել են փոքր ծախսերով ավելացնել իրենց ստրուկների քանակը՝ պնդելով, որ զբաղվում են կրոնավորությամբ: Այդ պարագայում, նրանք, հիրավի, վճարելու հարկը

չեն ունեցել:

Կրոնափոխություն՝ մահմեդական կրոնն ընդունելու միջոցով. Այս կարծեցյալ կրոնափոխվածներն, ընդհանուր առմամբ, երիտասարդ կանայք էին, որոնց տանում էին հարեմներ՝ «խսկական կրոնի» ոգով կրթելու պատրվակով: Մահմեդականությունն ընդունելու հետ առնչվող կրոնափոխության այս մախաձեռնությունը, ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց հանդեպ լայն ծավալով և ոչ առանց հաջողության կիրառվել է այն հայերի շրջանում, որոնք գալիս էին Կովկասից, ուր նրանք յուրացրել էին թուրքական որս սովորույթներ և որոնց մոտ քրիստոնեական հավատը խորն արմատներ չէր ձգել: Այդուհանդերձ, հեղինակը ճանաչում էր Կոստանդնուպոլսի և նրա շրջակա քաղաքների կիրթ և հարուստ հայերի, որոնք հրապարակայնորեն հայտնում էին իրենց կրոնափոխության մասին: Այնուամենայնիվ, թվում է, որ նրանք այդ բանին դիմել էին ունեցվածքների նվազագույն մասը փրկելու հույսով:

Չանգվածային կոտորածը. Մինչ այժմ սահմանափակվեցինք նկարագրելով, թե ինչպես էին փորձում ոչնչացնել հայ ժողովրդին տեղահանությամբ, որն ավելի էր զարկ տալու թուրքերի անփութությանը և հիվանդության պատճառած արհավիրքներին, որի դեմ պայքարելու ցանկություն չէր դրսևորվում: Մրան հարկ է ավելացնել տղամարդկանց և երեխաների պարբերական կոտորածը: Սովորաբար գործում էին այսպես. կազմակերպում էին բանվորական գումարտակներ, որոնցում տղամարդիկ և երեխաներն ընդգրկվում էին միասին: Այնուհետև՝ մոտավորապես քսան թուրք զինվորի հսկողության ներքո, նրանց ուղարկում էին դեպի որևէ մոռացված վայր, որն ամբողջությամբ զուրկ է սննդամթերքից և ջրից: Հսկիչները հրաման ունեին գործի դնելու, առանց այլևայնության, իրենց հրացանները՝ փախուստի նվազագույն իսկ փորձի կամ ապստամբելու փորձագույն նշանի դրսևորման դեպքում նրանց կողմից, որոնց պատասխանատվությունն իրենք կրում էին: Մեկ կամ երկու օր անց կարելի էր տեսնել, թե ինչպես են նրանք միայնակ վերադառնում: Այնժամ նրանք պատմում էին, որ կամ հայերն են զանգվածային փախուստի փորձ կատարել, կամ ապստամբություն է տեղի ունեցել և որ հարկ է եղել բոլորին կոտորել՝ իրենց իսկ փրկության համար: Ծիշտն ասած, անձամբ հեղինակը համանման տեսարանների ականատեսը երբևէ չի եղել, բայց այս առթիվ ունեցել է արժանահավատ տեղեկություններ: Դրանք նրան հաղորդողներինց մեկը եղել է հայ, որը թուրքերեն խոսելով և օսմանյան ճաշակով հագնված գնալիս է եղել Հայաստանից Յաֆֆա: Այսպես, նա հայտնվել է թուրք զինվորների մի խմբի մեջ, որը պատրաստվում էր կոտորել իր հայրենակիցներից մոտավորապես 400-ի և այն ձևով, որը մենք հենց նոր նկարագրեցինք, որոնք էլ նրանից չեն թաքցրել մոռկալի մանրամասները: Հաջորդ օրը միևնույն անձը պատահաբար հայտնվել է հայերի դիակների կույտի առջև: Ծարունակելով ճանապարհը, նա Հալեպ հասնելուն ևեթ Ամերիկայի հյուպատոսին¹ է ներկայացրել մի մանրամասն զեկուցագիր այն մասին, ինչ տեսել է:

Գերմանացիների կարծիքը. Կոստանդնուպոլսում նա առիթ է ունեցել այս կոտորածի մասին խոսելու գերմանացի սպաների հետ, որոնք ընդունել են, որ այդ փաստերը դժբախտաբար հավաստի են:

Հայերը Կոստանդնուպոլսում. Հրամաններ են հրապարակվում, համաձայն որոնց, Կոստանդնուպոլսում մնալ թույլատրվում է միայն այն հայերին, որոնք այդտեղ են ծնվել: Ոստիկանության համար դա տները խուզարկելու և փողոցում մարդկանց ձերբակալելու առիթ է եղել: Ականատեսը տեսել է, թե ինչպես են, այսպիսով, խմբերով տանում հայերի, որոնք տրված հրամաններն իրականացնող ոստիկանների դրսևորած ջանադրության գո-

ներն են եղել: Ոստիկանության այս հարձակումները սովորաբար տեղի են ունեցել զիշերը, թեպետ մեզ տեղեկացնողը տեսել է, թե ինչպես են փողոցում ձերբակալում և տանում մի հարուստ և ազդեցիկ հայի: Հենց որ ձերբակալությունները կատարվել են, զոհերի մասին այլևս չի լսվել: Հարկ է դժբախտաբար ավելացնել, որ որոշ հայեր ծառայում էին իբրև ոստիկանական լրտեսներ և մատնում իրենց հայրենակիցներին:

Հեղինակը տեղեկություններ ունի նաև հարյուրավոր երիտասարդ աղջիկների մասին, որոնք Կոստանդնուպոլսում հարկադրված են եղել տրվելու պոռնկության, չունենալով որևէ այլ միջոց իրենց ծնողներին օգնության հասնելու համար: Նա, մասնավորապես, հիշատակում է լավ դաստիարակություն ստացած նրանցից մեկի պարագայի մասին, որն ամուսնացել էր դրանից մի փոքր առաջ և իր աչքի առջև տեսել, թե ինչպես են սպանում իր ամուսնուն ու անձնատուր է եղել՝ ամիսներ շարունակ բոլոր ջանքերն ապրելու համար գործադրելուց հետո միայն:

Կոտորածները շարունակվում են. Վերջերս ավելի քիչ են խոսում կոտորածների մասին: Այդուհանդերձ, դրանք շարունակվում են: Միակ տարբերությունն այն է, որ տեղեկանալու հարցում արտասահմանցիներ ավելի սեռ դժվարություն է ունենում:

Ըստ հեղինակի, այս հալածանքների պատճառն այն է, որ հայերը դժվարամատչելի ավար չեն, և որ մահմեդականները՝ հարուստ թե աղքատ, բայժր թե ցածր դասակարգի պատկանող, բնականաբար, հակված են սպանության և առևանգման: Բացի դրանից, թուրքերը պահպանել են իրենց տիրապետության ներքո գտնվող մարդկանց՝ իբրև ենթակա ժողովրդի վերաբերվելու սովորույթը:

Բարոյական և տնտեսական առումներով Հայաստանը կատարելապես կործանվել է: Թուրքական կայսրության՝ հավանաբար ամենաձեռներեց և ամենատնտեսող ժողովուրդը (այսպես է նրան բնութագրել մի հրեա) դադարել է գոյություն ունենալուց: (A.M.G., 16 N 2946).

Արևելյան լեգեոնի հայ կամավորների զինժառանգության ընդունման ակտի անձնական թերթիկ¹

Անուն.		
Ազգանուն.		
Հայրանուն.		
Մոր անունը.		
Տարիքը.		
Ծննդավայրը. նահանգը.	քաղաքը.	գյուղը.
Հպատակությունը.		
Ամուսնացա՞ծ է, թե ոչ.	երեխաների քանակը.	
Մասնագիտությունը.		
Հասցեն.		
Ընտանիքի հասցեն.		

¹ Այս անթվակիր փաստաթուղթը մենք դասել ենք 1916 թ. դեկտեմբերի սկզբներին, ելնելով դրա բովանդակությունից:

1 Պ. Ջաթունը:

Զինժառայությունը.
Օտար լեզուներ.
Ծանոթագրություններ.

Ես, ներքոստորագրյալս ..... իմ հոժար կամքով, իբրև կամավոր զինժառայության եմ ընդունվում՝ իմ կյանքի գնով ծառայելու համար իմ հայրենիքի ազատագրմանը: Ես երդվում եմ հավատարիմ մնալ իմ երդմանը, հնազանդվել տրված հրամաններին՝ ենթարկվելով զինվորական կարգապահությանը և իմ վարքագծով բարձր պահել իմ ժողովրդի պատիվն ու ազգային ազատագրության դրոշը:

Լրացված է՝ Ստորագրություն
Ամսաթիվ

(A.M.A.E., E-Levant 1918-1929, *Syrie-Liban-Cilicie*, tome 134, f. 1).

Արևելյան լեզոնի հայ կամավորների զինժառայության ընդունման պայմանները՝

Ծ: [1916 թ. դեկտեմբեր]:

Իբրև Արտաքին գործերի նախարարության և Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահի միջև կայացված համաձայնության շարունակություն, ֆրանսիական մի առաքելություն՝ հրամանատար Ռոմիոյի զլխավորությամբ ուղարկվել է Եգիպտոս: Այն ժամանակ է Կահիրե 1916 թ. նոյեմբերին և կապ հաստատել հայկական տարբեր կազմակերպությունների առաջնորդների հետ՝ բազմաթիվ գումարտակներով հզորացված «Արևելյան լեզոն» կոչվող մի լեզոնի կազմավորման համար:

Ըստ կայացված համաձայնության, պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել.

1/ որ Արևելյան լեզոնի կազմավորումը նպատակ ունի օժանդակել հայերին Կիլիկիայի ազատագրման հարցում և այս ձևով նրանց նոր իրավունքներ ընձեռել նրանց ազգային իղձերի իրականացման համար.

2/ որ հայ լեզոնակները մարտնչեն միայն թուրքի դեմ և միայն Կիլիկիայում.

3/ որ Հայկական լեզոնն ապագայում կազմի հայկական բանակի միջուկը:

(A.M.A.E., E-Levant 1918-1929, *Syrie-Liban-Cilicie*, tome 134, f. 2).

1 Այս փաստաթուղթը ծագման մասին որևէ ստույգ տվյալ չունի: Այդուհանդերձ, բնագրից բխում է, որ այն սկիզբ է առնում Ասիա-Օվկիանիայի փոխվարչությունից:

2 Փաստաթուղթն ամսաթիվ չունի: Մեզ, այդուհանդերձ, ըստ բնագրի, թվաց, որ այն կարելի է դասել 1916 թ. դեկտեմբերի սկզբներին:

Ասիա-Օվկիանիայի փոխնորենի՝ ծանուցագիրը

Խիստ հրատապ՝

Փարիզ, 7-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:

Ըստ Ռազմական նախարարության դեպարտամենտի և Արտաքին գործերի նախարարության միջև կայացված համաձայնության, հրամանատար Ռոմիոն գործուղվել է Եգիպտոս և Կիպրոս: Նրա առաքելությունը հետապնդում է երկու նպատակ:

1/ Ստանձնել Մուսա լեռան հայերի կազմակերպումը և ռազմական ուսուցում տալու համար նրանց տեղավորել Կիպրոսում՝ իբրև օգնական ուժեր նրանց այդտեղ կցելով, հնարավորության դեպքում, Եգիպտոսում և այլուր զինվորագրված հայ կամավորներին:

2/ Կողմնորոշվել մաև սիրիացիների զինվորագրման հնարավորության հարցում, որոնք, միավորված հայերին, կկազմավորեն մի կորպուս, որը պատրաստ կլինի յուրաքանչյուր հնարավոր դիպվածի՝ հարձակումների Սիրիայում կամ Կիլիկիայում, աջակցություն ցուցաբերելու տեղական խռովություններին, երբ Սինայի անգլիական զորքերի առաջխաղացումը մահճեղական կամ քրիստոնյա սիրիացիներին կթույլատրի բացահայտորեն խզել կապերն օսմանյան իշխանության հետ և թոթափել լուծը:

Առաջին նպատակն իրագործվել է. կղզու անգլիական իշխանությունների համաձայնությամբ, հրամանատար Ռոմիոն Կիպրոսում կատարել է վայրի ընտրությունը և պատրաստվում է այնտեղ տեղափոխել Մուսա լեռան հայերին, մոտավորապես 500 մարդու, որոնց հետ աստիճանաբար կմիավորվեն հայկական հայրենասիրական կազմակերպությունների կողմից Եգիպտոսում, Եվրոպայում և Ամերիկայում զինվորագրված կամավորները: Կարելի է հուսալ, որ այսպես հնարավոր կլինի համախմբել մոտավորապես 2500 մարդու:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ նպատակին՝ «Արևելյան լեզոնի» համալրման նպատակով սիրիացիների զինվորագրմանը, որը Ռազմական նախարարը որոշել է ստեղծել, ապա այն իրագործելի է թվում Հարավային Ամերիկայում՝ Բրազիլիայի և Արգենտինայի սիրիական բազմաթիվ գաղութներում, այդուհանդերձ, զինվորագրում անցկացնելու պայմանով: Համաձայն այն տվյալների, որոնք ժողովվել են ինչպես Սիրիայում ֆրանսիական զործողության կոմիտեի, այնպես էլ Դեպարտամենտի գործակալների կողմից, այդ զինվորագրումը հնարավոր է, եթե այն նրբանկատորեն զլխավորի մի մարդ, որն ունենա պահանջվող արժանիքները: Այս առաքելության իրականացման համար իր ծառայություններն է առաջարկում բժիշկ Լակկատը, որն այժմ նշանակում է ստացել ռազմա-դաշտային հիվանդանոցում՝ 5/20, բաժանմունք 195:

Բժիշկը ծագումով սիրիացի է, բայց բազում տարիներ ի վեր հաստատվել է Ֆրանսիայում: Նա մեծ համբավ ունեցող ակնաբույժ է, օժտված է ֆրանսիական մտածողությամբ, հավասարակշռված է և ամբարտավան չէ: Ֆրանսիային ծառայելու համար նա գործողությունների հենց սկզբից կամավոր զինվորագրվել է՝ թողնելով աշխատանքակալը և բարգավաճող կլինիկան, որից մեծ օգուտներ էր ստանում: Կարելի կլինի շեյխ Յուսուֆ Խազենին՝ Կահիրեից կցել նրան, որպեսզի նա ներկայացնի մարմնիտ տարրին:

Ամերիկայի սիրիական շրջաններ նրան ուղարկելը հնարավորություն կընձեռի բանի-

1 Պ. Գուն:
2 Նախարարների խորհրդի համար է:

մացորեմ զինվորագրել զինծառայության համար պիտանի կամավորների: Սիրիայում ֆրանսիական գործունեության կոմիտեն, պ. Ֆլանդինը, պատրաստ է նրան հանձնարարել այդ առաքելությունը, բայց նա Դեպարտամենտից խնդրում է հոգալ մոտավորապես 10000 ֆրանկի հասնող՝ դրա հետ կապված ծախսերը: Իր կողմից Սիրիական ազգային հանձնաժողովը (Արևելյան կոմիտեն) կներդնի գրեթե հինգ հազար ֆրանկ:

Քաղաքական գործերի տնօրենը՝ հույս ունի, որ պ. Լակկատի ընտրությունը պետք է մեզ մղի օգտվելու այդ առիթից՝ ֆրանսիացի սպաների հրամանատարության ներքո համախմբելու սիրիացիների (թե՛ քրիստոնյա և թե՛ մահմեդական) զինված անձնակազմ, որը մարզվելուց հետո մեր տրամադրության ներքո կլինի՝ դիմակայելու համար Սիրիայում յուրաքանչյուր հնարավոր կանխատեսելի դիպված: Այդ կորպուսը, եթե նույնիսկ չկարողանա մասնակցել գործողություններին պատերազմի ընթացքում, հետագայում կկազմի ֆրանս-սիրիական զորքի միջուկը՝ վերականգնելու համար կարգ ու կանոնը Փոքր Ասիայի տարածքներում, որոնք մեր ազդեցության տակ կանցնեն ռազմական գործողությունների ավարտից հետո: Հարկ է իրոք, կանխատեսել, որ այս պահին մեր վրա կդրվի ժանդարմական և ոստիկանական շատ ծանր մի առաքելություն և որ մեզ համար անհրաժեշտ կլինի ձեռքի տակ ունենալ լավ մարզված ու հավատարիմ տեղացիների՝ դյուրին դարձնելու համար մեր գործողությունը: Հետևաբար, պ. դը Մարտերին նրախտապարտ կլինի պ. Խորհրդի նախագահին, եթե նա բարեհաճի կարգադրել, որ հատուկ ֆոնդերից ...² հասնող մի գումար դրվի պ. սենատոր Ֆլանդինի տրամադրության ներքո՝ օժանդակելու համար բժիշկ Լակկատի առաքելությանը Հարավային Ամերիկայում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 3-4 v).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 600:

Կահիրե, 10-ը դեկտեմբերի 1916 թ., ժ. 11.40-ին:
(*Ստացել է* Զադ. վարչ. դեկտեմբերի 11-ին):

Պատասխան ձեր թիվ 431 հեռագրին¹:

Հայերի շրջանում զինվորագրումներ հրահրելու նպատակով Ամերիկա գնալու համար մատնանշվել են պ(արոնայ)ք Թեքեյանը՝ դեմոկրատական կուսակցությունից, Հնչակյան կուսակցության ղեկավար Սապահգուլյանը, պրոֆեսոր Հանենյանը՝ Դրոշակ կոմիտեից: Ես ձեզ հեռագրով կհայտնեմ նրանց մեկնումի օրը, հենց որ այն պարզ դառնա:

Այս պահին սիրիական պատվիրակներ ուղարկելու մասին խոսք չկա:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 6).

1 Պ. դը Մարտերին:
2 Թիվը բացակայում է:
3 Դեկտեմբերի 7-ի. արտատպված չէ: Այդ հեռագրով Դեպարտամենտը պ. Դեֆրանսին տեղեկացնում է, որ հայ պատվիրակները պատրաստվում են մեկնել Ամերիկա՝ հայ կամավորների զինվորագրման Արևելյան լեզեռում խթանելու նպատակով:

Եգիպտոսում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 601:

Կահիրե, 10-ը դեկտեմբերի 1916 թ., ժ. 13.05-ին:
(*Ստացել է* Զադ. վարչ. դեկտեմբերի 11-ին):

Հրամանատար Ռոմիոն Ռազմական նախարարությունից ստացել է «Արևելյան լեզեռնի կազմավորմանը վերաբերող նախագիծ և հրահանգներ»:

Ըստ այդ նախագծի ...¹ լեզեռնականներն իբրև աշխատավարձ և սննդի ծախսեր օրական կստանան 2 ֆրանկ. այս վերջինը հաշվարկված է խաղաղ ժամանակների օրապահիկի չափով: Այդ աշխատավարձը, կապված հատկապես փողի կուրսի կորստի հետ, իրոք որ, անբավարար է:

Դեռ ավելին, կամավոր զինվորագրվածներն «իրավունք չեն ունենա վերքերի, հիվանդությունների կամ պատահարի հետևանքով ծառայությանը ոչ պիտանի դառնալու դեպքում ստանալ ծերության որևէ քուշակ կամ արձակուրդային պարգև»:

Վերջապես, զինվորագրվածների կարիքավոր ընտանիքները չեն ունենա որևէ նպաստ ստանալու իրավունք:

Հրամանատար Ռոմիոն հեռագրով Ռազմական նախարարության դատին է հանձնել իր դիտողությունները, բայց հարկ է, որ ես ձեզ նախօրոք իրազեկ դարձնեմ այն ցավալի հետևանքին, որին չեն հասպտի հանգեցնել նրա նկատառումները: Դրանք սկզբից ևեթ լեզեռնի համալրումը կասեցնող բնույթ են կրում: Այն պայմանների համեմատությամբ, որոնցով բրիտանական ռազմական իշխանությունները հավաքագրում են կամավորների և նույնիսկ հասարակ բանվորների, դրանք կթվան խիստ աննշան և աննպատակահարմար: Մենք խիզախում ենք բոլոր բարի կամք ունեցողներին մեզնից վանել: Ես չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ պետք է Արևելյան լեզեռնում ընդգրկված կամավորներին մերժեն օգտվելու այն առավելություններից, որոնք հատկացվել են Արտասահմանյան լեզեռնում ընդգրկվածներին: Եթե մենք ցանկանում ենք Կիպրոսում ինչ-որ լուրջ և օգտակար բան անել, հարկ է ընդունել անհրաժեշտ զոհաբերությունները, այլապես ավելի լավ կլինի ոչինչ չձեռնարկել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 7).

Պ. Չոպանյանի ծանուցագիրը Դեպարտամենտին²

[10-ը դեկտեմբերի 1916 թ.]:

Խնդրել պ. Սևասլիից, որ կամավորներին ընտրի ոչ միայն ամրակազմ, քաջառողջ և անհողորդող հայրենասեր երիտասարդներից, այլ, մասնավորապես, կիլիկյան և սիրիական ծագում ունեցող հայերից, որոնք ճանաչում են երկիրը և լեզուներ գիտեն, որովհետև

1 Վերձանման բացթողում:
2 Պ(արոնայ)ք Սևասլին և Դամադյանին հղվող ուղերձի նյութեր տրամադրելու համար:

կարևորը ոչ թե քանակն է, այլ որակը: Նույնիսկ ավելի լավ կլինի, որ Ամերիկայում զինվորագրվող կամավորների թիվը շատ մեծ չլինի, որովհետև գործը հրապարակայնություն կստանա, քայց անհրաժեշտ է, որ այս զինվորագրումը կատարվի բացարձակապես գաղտնի, հակառակ դեպքում այն հայերը, որոնք Կիլիկիայում և Սիրիայում կենդանի են մնացել՝ կկոտորվեն (Ամերիկայում կան մի թուրք դեսպան¹ և մի հյուպատոս² և գերմանացիներ ու գերմանա-ավստրիացիներ):

Հավանական չէ, որ ֆրանսիական ռազմակալող կորպուսի ներկայությունը հրահրի հայկական ապստամբություններ, քանզի ինչ վերաբերում է հայերին Կիլիկիայում և Սիրիայում, ապա և ոչ մի մարտունակ տղամարդ այլևս չկա... պատերազմի սկզբում դեպքերն այլ ընթացք կարող էին ստանալ: Կիլիկիայում և Սիրիայում կան միայն բնակչության և տեղահանվածների բեկորներ, քայց հնարավոր է, որ գեյթունցիների մի մասը, որոնք ինչպես կարծում են, ամրացել են լեռներում, կմիանան ռազմակալող կորպուսին:

Գաղտնիքն ավելի խորը պահելու համար, նախընտրելի կլինի, որ Ամերիկայից եկած կամավորներն ափ ելնեն ոչ թե Մարսելում, այլ Ալժիրում և այնտեղից գնան Կիպրոս:

Նույն հանձնարարականները տալ կամավորների զինվորագրման համար Եգիպտոսում:

Ոչինչ, բացարձակապես ոչինչ, նույնիսկ և ոչ մի նվազագույն ակնարկ չպետք է ի հայտ գա այս առթիվ Ամերիկայի կամ Եգիպտոսի հայկական կամ այլ թերթերում: Ավելի լավ կլինի, որ հայ առաջնորդներն այս զինվորագրումը կատարեն ոչ թե թղթակցության հիման վրա, այլ անձնական և բանավոր քայլերի միջոցով: Հասարակական ժողովներում արտասանված ճառերում ևս ոչինչ պետք չէ ասել:

Այս կամավորները կդիտվեն իբրև Ֆրանսիայի զինվորներ: Ցանկալի է, որ նրանք ունենան փաստաթղթեր, որոնք վկայեն նրանց ֆրանսիացի լինելու մասին, որպեսզի թուրքերին գերի ընկնելու դեպքում՝ նրանց չվերաբերվեն իբրև օսմանյան հայատակների:

Հնարավոր կլինի՞ արդյոք այս կամավորներին կցել այն հայերին, որոնք ֆրանսիական բանակում են և կռվում են Ֆրանսիայում:

Ամերիկայում, Եգիպտոսում կգտնվեն, անկասկած, հայեր, որոնք կպատասխանեն Ֆրանսիայի կոչին՝ իրենց երախտագիտությունը Ֆրանսիային հայտնելու, իրենց նահատակների վրեժը լուծելու և իրենց համեստ ուժերի սահմաններում նպաստելու համար իրավունքի ջատագովների հաղթանակին, և իրենց ազգային երազանքի իրականացմանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 9-12).

Եգիպտոս և Կիպրոս գործուղված հրամանատար Ռոմիոն՝ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի շտաբի պետին

Հրատապ:

Պորտ-Սաիդ, 11-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:

Չինվոր Դիմիաթյանը, որն ԱԼ-ում ընդգրկված կամավոր է, վաղն ընդգրկվելու է Մոնար-գա մեկնող ստորաբաժանման մեջ:

Նա այժմ «Ժյուլ Ֆերրիի» վրա է բարձրացել իբրև ոչ զինվորական թարգմանիչ:

1 Ահմեդ Ռուստեմ բեյը:
2 Ջեյալ բեյը:

Ես պատիվ ունեմ խնդրել, որ նրան այսօր, կեսօրից հետո թուրքաբանի նավից ցած իջնել՝ հայերի ճամբար գնալու համար:

(A.C.M., SS S a 42).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուսը՝ Ուոր Օֆիսում ռազմական գործողությունների տնօրեն, գեներալ Ֆրեդերիկ Մորիսին

Թիվ 3468:

11-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ Ֆրանսիայի Ռազմական նախարարը հենց նոր ինձ է հաղորդել Կիպրոսում՝ ըստ բրիտանական և ֆրանսիական կառավարությունների միջև կայացված համաձայնության հաստատված Հայկական կորպուսի ուսուցմանը և կազմավորմանը վերաբերող մանրամասներ և կցում են, ձեզ տեղյակ պահելու համար, հրահանգների պատճենը՝:

Այս կորպուսը, որը կազմված է օսմանյան ծագում ունեցող կամավորներից, պետք է կոչվի «Արևելյան լեգեոն», և նրա ճամբարը պետք է տեղակայվի Ֆամագուստայից 25 կիլոմետր դեպի հյուսիս:

Ճամբարի տեղակայման աշխատանքը պետք է անմիջապես սկսվի և այնուհետև կամավորների ստորաբաժանումները պետք է միմյանց հաջորդեն մեծ արագությամբ:

Այդ հաշվի առնելով, ֆրանսիական կառավարությունն ինձ խնդրել է, որ ձեր ուշադրությունը հրավիրեմ հետևյալ կետերի վրա.

«Գործը մեծապես կշահի, եթե ներկայումս, երբ Կիպրոսում «Արևելյան լեգեոնը» կազմավորման ընթացքում է, բրիտանական իշխանությունները կղզու հատկացմանը վերաբերող թղթակցության վրա խիստ հսկողություն սահմանեն, որպեսզի մեր ծրագրերին առնչվող որևէ նախազգուշացում թուրքերը չստանան:

Մասնավորապես կարևոր է, որ օսմանյան կառավարությանը հնարավորություն չընձեռվի իմանալ մեր «Արևելյան լեգեոնականների» անունները, քանի որ նրանց ընտանիքների անդամները, որոնք մնում են Թուրքիայում, կարող են ենթարկվել բռնությունների»:

Ես հույս ունեմ, որ տեսնելով այս դիտողության կարևորությունը, դուք բավական բարի կգտնվեք, անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկելու՝ այն ճշգրտորեն կենսագործելու համար:

(A.M.G., 7 N 1283).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնին

Ճ. թիվ 3703:

1 Տես վերը թիվ 297 փաստաթուղթը (հավելվածներ I և III):

Եզիպտոս գաղթած հայերին օգտագործելու ուղղությամբ բազում ամիսներ ի վեր ձեռնարկված քայլերը հենց նոր ավարտին հասան՝ մեր ջանքերով Կիպրոս կղզում «Արևելյան լեգեոնի» ստեղծմամբ, որը կազմված է օսմանյան ծագում ունեցող օժանդակ զինվորականներից, որոնց հրամանատարական կազմը բաղկացած է ֆրանսիացի սպաներից և ենթասպաներից:

Այն հայերը և սիրիացիները, որոնք ցանկություն կունենան զինվորագրվել, կպարտավորվեն ծառայել ֆրանսիական դրոշմերի ներքո՝ պատերազմի հարստության ընթացքում Թուրքիայում օգտագործվելու համար: Չորամասերում նրանց կցրեն ըստ իրենց ազգության և կրոնի, որի անհրաժեշտությունն ընդունվել է: Դուք, ի դեպ, այս ծրագրում կգտնեք նոր զինվորական կազմավորմանը վերաբերող հրահանգներ:

Ինչպես դուք այդ կիսավատեք, Ռազմական նախարարությունն իմ Դեպարտամենտի հետ համաձայնություն կայացնելուց հետո մի ցանկություն է հայտնել, ըստ որի միայն այն հայ գաղթականներին չէ, որոնց մասին ակնարկվում է այս թեմային վերաբերող՝ սրան նախորդած թղթակցության մեջ և, մասնավորապես, ձեր թիվ 1492 հեռագրում¹, որ հարկ կլինի հնարավորություն ընձեռել ընդգրկվելու «Արևելյան լեգեոնի» կազմում: Քանի որ 1915 թ. օգոստոսի 16-ի օրենքը ֆրանսիական բանակում ծառայության ընդունվելու շուրջ պայմանավորվածություն կայացնելու իրավունքից զրկում էր այն արտասահմանցիներին, որոնք Ֆրանսիայի կամ նրա դաշնակիցների հետ պատերազմական վիճակում գտնվող երկրների հպատակներն են, արդարացված թվաց Եզիպտոս գաղթած հայերի օգտագործմանը վերաբերող հարցին տալ այնպիսի մի լուծում, որն այսուհետև կթույլատրի ոչ միայն ուրիշ հայերին, այլև թուրքերի դեմ կռվելու ցանկություն ունեցող բոլոր սիրիացիներին ընդգրկվելու մի հատուկ կորպուսում, անկախ այն բանից, թե նրանք որտեղ են կաստատվել՝ Եզիպտոսում, Ֆրանսիայում, թե արտասահմանում: Հայկական, լիբանանյան և սիրիական կոմիտեների կողմից ընդունված հռչակագրերից, որոնք, ի դեպ, նպատակ են հետապնդում Ամերիկայում լիազոր ներկայացուցիչներին վստահել, պահանջված ամենայն զգուշության պահպանությամբ և առանց մեր գործակալների որևէ միջամտության, զինվորագրման կամ պահանջի կազմակերպման առաքելությունը, հիյրավի հետևում է, որ կամավոր հիմունքներով զինվորագրվող նրանց համակրանակիցների քանակը թույլ կտա հույս տածել բավարար թվով զորամասեր կազմավորելու: Այսպիսով, նրանց միավորումը Կիպրոսում գտնվող հայկական զորամասերին կարելի է նախատեսել փոքրիշատե մոտավորապես ժամկետում և, հետևաբար, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք այն ձևով, որն ամենամպատակահարմարը կհամարեք, այդ մասին հայտնեք բրիտանական կառավարությանը՝ ստանալու համար նրա հավանությունն այն հիմունքներին, որոնք կիրառվել են «Արևելյան լեգեոնի» ստեղծման համար: Նմանապես հասել է պահն անգլիական իշխանություններից պահանջելու մեր տրամադրության ներքո դնել ներկայումս Եզիպտոսում գտնվող սիրիական ծագում ունեցող թուրք զերիներին, որոնք ցանկություն կունենան իսամաձայնություն կայացնել՝ «Արևելյան լեգեոնում» իբրև կամավոր զինվորագրվելու համար և որոնք այդ հիման վրա կընդունվեն նոր գործակալությունի կազմակերպման հարցերը հոգացող հրամանատարի կողմից: Դուք բարեհաճեք ինձ շտապ տեղեկացնել ձեր քայլերի մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 14-15).

1 Հոկտեմբերի 19-ի վերն արտատպված է թիվ 287 փաստաթղթում:

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝
Վաշինգտոնում, Ռիո դը ժանեյրոյում, Մոնտեվիդեոյում,
Բուենոս Այրեսում, Կարակասում գտնվող Ֆրանսիայի
դիվանագիտական ներկայացուցիչներին**

Ճ. թիվ 643, 94, 52, 109, 76: Գաղտնի:

Փարիզ, 13-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:

Իմ Դեպարտամենտի հետ համաձայնություն կայացնելուց հետո, Ռազմական նախարարը որոշել է ձեռնամուխ լինել «Արևելյան լեգեոնի» ստեղծմանը Կիպրոս կղզում՝ բաղկացած օսմանյան ծագում ունեցող և ֆրանսիացի սպաների ու ենթասպաների հրամանատարության տակ գտնվող օժանդակ ուսուցիչներից:

Այն հայերը, լիբանանցիները և սիրիացիները, որոնք կցանկանան զինվորագրվել, կպարտավորվեն մինչ պատերազմի ավարտը ծառայել ֆրանսիական դրոշմերի ներքո այն պայմանով, որ իրենց օգտագործեն Թուրքիայում: Նրանք կցրվեն զորամասերում ըստ իրենց ազգության և կրոնի, քանի որ դրա անհրաժեշտությունը հավանության է արժանացել: Ի դեպ, ես ձեզ եմ հղում սրան կից հրահանգների՝ մի օրինակ, որը վերաբերում է նոր զինվորական կազմավորում կազմակերպելուն:

Հայկական և սիրիական կոմիտեների կողմից Ամերիկայում հավաքագրված հայերը, լիբանանցիներն ու սիրիացիները կընդունվեն ուսուցիչական վարչության կողմից Բորդոյում և Մարսելում: Չինվորագրման կոմիտեներին կվճարվեն Ամերիկայից Ֆրանսիա կատարած այն անձանց ճանապարհածախսերը, որոնց՝ կամավոր հիմունքներով զինծառայության ընդունմանը համաձայնություն կտրվի: Քանի որ ես իմ համաձայնությունն եմ տվել այս դրույթներին, ձեր իրավասությունների մեջ է մտնում հայկական և սիրիական կոմիտեներին այդ ամենին տեղեկացնելը՝ զինվորագրման կամ պահանջ սկզբնավորելու դիտավորությամբ, որին ձեռնամուխ լինել նրանք առաջարկել են բազմաթիվ առիթներով: Այդուհանդերձ, ուժի մեջ է մնում այն պայմանավորվածությունը, համաձայն որի արևելյան կոմիտեների ներկայացուցիչների կողմից այս կամ պահանջան պետք է մղվի ամենամեծ զգուշությամբ, առանց մեր գործակալների որևէ միջամտության, որոնք պարտավորված կլինեն շատ զգուշ լինել, որը պարտադրվում է այն երկրի չեզոքության պատճառով, որտեղ իրենք գտնվում են: Ես հրավիրում եմ ձեր ուշադրությունը, մասնավորապես, այս կետի վրա, խնդրելով ձեզ հաստատակամորեն խորհուրդ տալ կոմիտեների անդամներին և ներկայացուցիչներին ձեռնպահ մնալ ամեն մի հրապարակումից և յուրաքանչյուր հրապարակային ցույցից, որոնք կարող են հայտնի դառնալ մեր թշնամիներին և դրդել Կոստանդնուպոլսի կառավարությանը նոր վնասներ պատճառել հայ և սիրիացի ժողովուրդներին Թուրքիայում:

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարարը² ինձ ամիջապես տեղեկացնում է, որ պ. Թեքեյանին՝ ղեմնկրատական կուսակցությունից, Մապահզույյանին՝ Հնչակ կուսակցության ղեկավարին և պրոֆեսոր Հանենյանին՝ Դրոշակ կոմիտեից, ուղարկել են Ամերիկա՝ հայերի շրջանում զինվորագրումներ հրահրելու նպատակով: Ես ձեզ հեռագրով կտեղեկացնեմ նրանց մեկնումի ամսաթիվը, հենց որ այն ճշգրտվի և միաժամանակ ձեզ կհայտնեմ, հենց

1 Տե՛ս վերը թիվ 297 փաստաթուղթը (հավելված 1):
2 Պ. Դեֆրանսը:

որ այդ առթիվ համաձայնություն կայացվի, սիրիացի պատվիրակների անունները, որոնք, անհրաժեշտության դեպքում, պետք է համանման առաքելություն ստանձնեն սիրիացիների համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 16-16 v).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պալեոլոգին

Ճ. թիվ 787: Գաղտնի:

Փարիզ, 17-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:

Իմ Դեսպարտամենտի հետ համաձայնություն կայացնելուց հետո, Ռազմական նախարարը որոշել է ձեռնամուխ լինել «Արևելյան լեզեոնի» ստեղծմանը Կիպրոս կղզում, որտեղ կրնոգրվեն օսմանյան ծագում ունեցող և ֆրանսիացի սպաներից ու ենթասպաներից բաղկացած հրամանատարական կազմի ներքո գտնվող օժանդակ ռազմական ուժեր:

Այն հայերը, լիբանանցիներն ու սիրիացիները, որոնք կցանկանան զինվորագրվել կայարտավորվեն մինչ պատերազմի ավարտը ծառայել ֆրանսիական դրոշմների ներքո այն պայմանով, որ իրենց օգտագործեն Թուրքիայում: Նրանք կցրվեն գորամասերում ըստ իրենց ազգության և կրոնի, քանի որ դրա անհրաժեշտությունը հավանության է արժանացել: Ի դեպ, ես ձեզ եմ հղում սրան կից հրահանգների՝ մի օրինակ, որը վերաբերում է նոր զինվորական կազմավորում կազմակերպելուն:

Արտասահմանում բնակվող հայերը, լիբանանցիներն ու սիրիացիները կընդունվեն ռազմական վարչության կողմից Բորդոյում և Մարսելում: Չինվորագրման կոմիտեներին, որոնք կկարողանան հայկական և սիրիական խմբավորումներ կազմավորել արտասահմանում, կվճարվեն Ֆրանսիա կատարած այն անձանց ճանապարհածախսերը, որոնց՝ կամավոր հիմունքներով զինծառայության ընդունմանը համաձայնություն կտրվի:

Ես իմ համաձայնությունն եմ տվել այս դրույթներին, որոնց մասին Պողոս Նուբար փաշան՝ Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահը, պարտավորվել է տեղեկացնել հայկական կոմիտեներին՝ զինվորագրման կամպանիա սկզբնավորելու մտադրությամբ, որին ձեռնամուխ լինել նրանք առաջարկել են բազմաթիվ առիթներով: Այդուհանդերձ, ուժի մեջ է մնում այն պայմանավորվածությունը, համաձայն որի արևելյան կոմիտեների ներկայացուցիչների կողմից այս կամպանիան պետք է մղվի ամենամեծ զգուշությամբ, առանց մեր գործակալների որևէ միջամտության: Այս կոմիտեները պետք է ձեռնպահ մնան ամեն մի հրապարակումից և յուրաքանչյուր հրապարակային ցույցից, որոնք կարող են հայտնի դառնալ մեր թշնամիներին և դրդել Կոստանդնուպոլսի կառավարությանը նոր վնասներ պատճառել հայ ժողովրդին Թուրքիայում:

Պողոս Նուբար փաշան իմ Դեսպարտամենտին է հայտնել իր ցանկությունը՝ ձեր դեսպանության միջնորդությամբ, սրան կից նամակը Դումայի պատգամավոր պ. Միշել Պապաջանովին փոխանցելու մասին, նրան նոր կազմավորումնի մասին տեղեկություններ հաղորդելու համար: Խնդրելով ձեզ ապահովել այդ ծրարի փոխանցումը, ես, այնուամենայն-

1 Տե՛ս վերը թիվ 297 փաստաթուղթը (հավելված 1):

նիվ, հրավիրում եմ ձեր ուշադրությունը Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահի խնդրանքի շուրջ՝ կայսրական կառավարության հետ նախօրոք խոսելու նպատակահարմարության վրա: Քանի որ այդ քայլը հետապնդում է Ռուսաստանում հայկական խմբավորում ստեղծելու համար համեստ կամպանիայի կազմակերպման նպատակ, որը կնպաստի «Արևելյան լեզեոնի» զինվորագրումներին, ես հիրավի գտնում եմ, որ մեր պարտականությունների մեջ է մտնում ռուսական իշխանություններին այդ հնարավորության մասին տեղեկացնելը: Հետևաբար, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք մտքերի այս շարանում նրանց հաղորդել այն տեղեկությունները, որոնք ձեզ անհրաժեշտ կթվան: Այս առթիվ հարկ կլինի նրանց հայտնել, որ վճռելով ստեղծել նոր զինվորական կազմավորում, մեր նպատակը եղել է ոչ թե զինվորագրումներին նպաստելը, այլ միայն օսմանյան ծագում ունեցող հայերին, որոնք ցանկություն ունեն, անհրաժեշտության դեպքում, մեր դրոշմների ներքո Թուրքիայի դեմ մարտնչել, հնարավորություններ ընձեռելն այդ նպատակով պայմանավորվածություն կայացնել հատուկ նշանակության կամավոր զինվորագրումների շուրջ, քանի որ նրանք հենց այդ են խնդրում: Այդ հնարավորությունը կավորագրումների շուրջ, քանի որ նրանք հենց այդ են խնդրում: Այդ հնարավորությունը կարելի կլինի նախատեսել նաև Ռուսաստանում ազատագրված՝ օսմանյան ծագում ունեցող հայ զեռիների համար, այն դեպքում, եթե կայսրական կառավարությունը հակված լինի նրանց այդպիսի հնարավորություն ընձեռելու:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 17-17 v).

Եգիպտոսում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 526:

Կահիրե, 18-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կար. դեկտեմբերի 29-ին,
Քաղ. վարչ. դեկտեմբերի 31-ին):

Շարունակություն տալու համար վերջին նույնների 19-ի իմ թիվ 468 նամակին¹, ես պատիվ ունեմ Ձեր գերազանցությանը հղել սրան կից Արևելյան լեզեոնի կազմավորման հարցին վերաբերող այն զեկուցագրի պատճենը, որը հրամանատար Ռոմիոն դեկտեմբերի 4-ին ուղարկել է պ. Ռազմական նախարարին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 20).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Եգիպտոս և Կիպրոս գործուղված հրամանատար Ռոմիոն՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Ռոբին

Թիվ 3²:
[Պատճենը]:

1 Տե՛ս վերը թիվ 294 փաստաթուղթը:
2 Սիրիացիներին վերաբերող մասն այստեղ արտատպված չէ:

Նոյեմբերի 10-ի թվակիր իմ վերջին գեկուցագրից¹ ի վեր, ես ձեզ գործերին տեղյակ եմ պահել միմյանց հաջորդած իմ հեռագրերով:

Ահա այն մտորումները, որոնք պայմանավորել են այդ եզրակացությունները և այն առաջարկությունները, որոնք ես ձեզ եմ ներկայացրել:

I. Հայեր

1/ Մուսա լեռան գորակոչիկներ: Հոկտեմբերի 28-ի իմ թիվ 1 գեկուցագրում որդեգրված ծրագիրը թվում է, թե կարելի է իրագործել առանց բարդությունների: «Բնակարանապետերի» խումբը, որը պատրաստվում է Կիպրոսի ճամբարը հիմնադրել Մոնարգայում՝ արևելյան ափում, Ֆամագուստայից 24 կիլոմետր դեպի հյուսիս և Տրիկիմոնյից 2 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք (ըստ Բանդեքերի* քարտեզի), 3-րդ կարգի թարգմանիչ սպա դը Ժերպիանինի հրամանատարությամբ մեկնել է նոյեմբերի 30-ին ժամը 16-ին «Մարոկկո» տրալերով:

Ստորաբաժանումն ընդգրկում էր 54 հայերի, որոնք բոլորը մարտունակ են և զինծառայության համար պիտանի են ճանաչվել այն բժշկական քննության արդյունքում, որն անց է կացրել բժիշկ Արշարունին՝ մի հայ բժիշկ, որն այստեղ կառավարության պաշտոնակատարն է: Այս մարդիկ, որոնց մեծ մասը որմնադիրներ, ատաղձագործներ, հյուսներ են, կարողացել են ստանալ համանման համազգեստներ, որի մի մասը (կարճ շավարներ, պաճիճներ, կոշիկներ) հատկացրել է անգլիական ապրանքային պահեստը, իսկ մյուս մասը (կանաչ-շագանակագույն կտորից պատմուճան, ամառային գլխարկ) հատկացվել է շնորհիվ Ֆրանսիայի հյուպատոսի նախաձեռնության՝ այստեղ գործող «Չինվորի կտորեղեն» ֆրանսիական բարեգործական ընկերության կողմից:

Այս ստորաբաժանմանը մթերային ապրանքներ (մեկ ամսվա համար) և ցանկացած բնության անհրաժեշտ գույք ու գործիքներ են հատկացվել նաև Պորտ-Սախոյի և Իսմայիլիայի անգլիական ապրանքային պահեստներից:

Դեկտեմբերի 2-ին ժամը 9-ի շրջանում ափ դուրս գալն ինչ-որ չափով խափանվեց ծովի չափազանց անհանգիստ վիճակի հետևանքով, քանի որ հյուսիս-արևելյան քամու պատճառով Մոնարգայի կառանատեղին մոտենալը դժվար էր: Այդուհանդերձ, այդտեղ հաջողվեց ափ դուրս բերել անձնակազմը և գույքի մեծ մասը: Արագ փչացող մթերային ապրանքները պետք է տարվեին Ֆամագուստա, որի նավահանգստից հնարավոր է օգտվել ցանկացած եղանակի պարագայում:

Ծովի կողմից մոտենալու նման անհուսալիությունն ավելի անհրաժեշտ է դարձնում Ֆամագուստայի հետ կապի հաստատումը ցամաքային ճանապարհով: Ուստի, ես գտնում եմ, որ պարտավոր եմ ստորաբաժանման համար վաղը՝ դեկտեմբերի 5-ին մեկնող տրալերի միջոցով ուղարկել մի հեծանիվ և մի մոտոցիկլետ, որոնք ինձ է տվել Իսմայիլիայում գտնվող անգլիական Գլխավոր շտաբը:

Ընդհանուր առմամբ, ամեն շաբաթ մի տրալեր կմեկնի ուղղակիորեն Պորտ-Սախոյից Մոնարգա, իսկ Կաստելյորիզոյից Պորտ-Սախո վերադարձող տրալերն ամսական երկու անգամ կանց կառնի Մոնարգայի նավահանգստում: Ծամբարն, այսպիսով, Պորտ-Սախոյի

1 Վերն արտատպված է թիվ 294 փաստաթղթի հավելվածում:
* Բանդեքեր Կարլ (1801-1859) – գերմանացի գրող և գրավաճառ, որը հայտնի էր իբրև ճանապարհորդական ուղեցույցների հեղինակ: – Ծ. թ.:

հետ հաղորդակցություն կունենա ամսական 6 անգամ: Պորտ-Սախոյից Մոնարգա անցումն այդ տրալերներից կպահանջի մոտավորապես 30-ից 40 ժամ:

Ծամբարը կարող է հեռագրային կապ հաստատել 2 կիլոմետր տարածության վրա գտնվող Տրիկիմոնյի բյուրոյից Ֆամագուստայի անգլիական կաբելի հետ, որը նրան կապում է Պորտ-Սախոյի հետ:

Ստորաբաժանումը, որը սպասում է խրճիթների կառուցմանը, իր տրամադրության ներքո ունի անգլիացիների կողմից զիջված 6 կոնաձև վրան: Բացի դրանից, կղզու անտառների վարչությունն իմ տրամադրության ներքո է դրել Մոնարգայում գոյություն ունեցող միակ կացարանը՝ այգեպանի տնակը: Այն կծառայի ֆրանսիական հրամանատարական կազմին: Այդ հրամանատարական կազմն այժմ բաղկացած է միայն 3-րդ կարգի թարգմանիչ սպա դը Ժերպիանինից: Նա տարել է մի քարտուղարի՝ թարգմանիչ զինվոր Վատինինին, որը նաև մոտավորապես է: Ինչ վերաբերում է Մոնարգայի նավահանգստին, ծովակալ դը Մալիտզն իմ տրամադրության ներքո է դրել մեկ ավագ նավաստու և երկու դեկակալի:

Մեկնումի պահին այս ստորաբաժանումը սպառազինվելու համար վերցրել է միայն երեք հրացան, որոնք հատկացրել էր «Ժյուլ Ֆերրին»: Պատասխանելու համար այս մարդկանց ցանկությանը, երեկվա տրալերով ես ուղարկել եմ 600 հրացան պարունակող արկղերից մեկը, որը հենց նոր էր բերել «Իսպահանը»:

Չնայած հրամանատարական կազմի բացակայությանը, այս խմբի կարգապահությունը, իրոք որ, ներշնչում է կատարյալ վստահություն: Թարգմանիչ սպա դը Ժերպիանինը կարողացել է նրանց շրջանում ձեռք բերել ազդեցություն և հեղինակություն՝ իր օրինակելի ջանասիրությամբ և անհողողող հաստատակամությամբ: Կուպիտ, զրգոված պահվածքը չէր կարող, իհարկե, հանգեցնել այսպիսի դրական արդյունքի: Դա հայկական վաշտերի համար հրամանատարական կադրերի ընտրության ցուցանիշ է:

Նրանց կազմակերպումը կսկսվի առաջին անձնակազմի ժամանման պահից սկսած, որը մեկնել է Մարսելից նոյեմբերի 28-ին: Այդ գործը կարգավորելու համար ջրանցքի ընկերությունն իմ տրամադրության ներքո է դրել մի շենք և մի պահեստ: Ըստ գյուղերի հաշվառությանն իմ տրամադրության ներքո է դրել մի շենք և մի պահեստ: Ըստ գյուղերի հաշվառված գորակոչիկները՝ առանց լքելու կարանտինի կետի ճամբարը, կստանան հանդերձանք և սպառազինություն: Նրանց ուսուցումը կսկսվի միայն այն ժամանակ, երբ կապիտանը կունենա ֆրանսիական հրամանատարական անձնակազմ՝ սպաներ կամ ենթասպաներ: Վանի նախկին միսիոներ, հիվանդներին տեղափոխող զինվոր Նասսը, որը հենց նոր է ժամանել «Իսպահանով», կկարողանա մի փոքր անց այս մարդկանց ուսուցանել մեր լեզվի հիմունքները, որի գործածությունը կարող է պարտադրվել բոլոր նրանց, ովքեր գտնվում են ծառայության մեջ:

Տեղափոխումը Կիպրոսի ճամբար տեղի կունենա աստիճանաբար ստվարացող խմբերով, նոր ժամանողների աջակցությամբ, ճամբարի աստիճանական կազմակերպմանը զուգընթաց: Բայց դա ենթադրում է հրամանատարական կազմ թե՛ այդ օժանդակ ուժերին գուզընթաց: Բայց դա ենթադրում է հրամանատարական կազմ թե՛ այդ օժանդակ ուժերին ուղեկցելու և թե՛ նրանցից տեղում վաշտեր կազմավորելու համար, այնժամ, երբ հավաքակալանն այստեղ կշարունակի զինվորագրել, հագցնել, հանդերձավորել, զինել, վարժեցնել քաղաքավարության:

Սերժանտ Սկրատովուզասը, որի մասին ինձ հայտնել էիք նոյեմբերի 28-ի ձեր թիվ 8011-9/11 ճեպագրով¹, Կիպրոսում կդառնա, այսպիսով, արդեն լավ հիմքերի վրա դրված տեղավորման ակնհայտ: Ինչպես ձեզ այդ մասին հաշվետվություն եմ ներկայացրել այսօրվա՝ դեկտեմբերի 4-ի իմ հեռագրով, անգլիացիներից ես կարողացա հայթայթել

1 Արտատպված չէ:

անհրաժեշտ գործիքներ: Այս աշխատանքները սկսելու համար ես անհրաժեշտ չեմ համարել սպասել այն գույքին, որի մասին դժբախտաբար ինձ հայտնել եք, բայց որի՝ Մարսելից առաքման մասին դեռևս չեք նշել:

Այս հավելյալ ծախսերը (հանդերձանքի, ճամբարում տեղավորվելու, անհրաժեշտ գործիքների՝ մինչ գույքի տեղ հասնելը) արդարացնում են տաս հազար ֆրանկի սահմաններում երկրորդ վարկին վերաբերող իմ խնդրանքը: Առաջին վարկը թույլատրեց ոչ միայն նյութեր գնել և հոգալ չնախատեսված կարիքները Կիպրոսում, այլև ստեղծել մասնավորապես, անգլիական պահեստների ապրանքներից բաղկացած առաջին պաշարները: Այս վարկի մեծ մասն, այսպիսով, կհատուցվի ամենօրյա փոխհատուցումների հաշվին: Ես ինձ պարտավոր եմ համարում տեղեկացնել, որ ֆրանսիական արժեթուղթը և փողը՝ փոխանակության ժամանակ շատ ավելի մեծ անկում են ապրում Կիպրոսում, քան Եգիպտոսում: Նույնիսկ ֆրանսիական ոսկին, Կիպրոսի արժեթղթի կամ դրամի հարաբերակցությամբ, ավելի ցածր արժեք ունի: Այսպիսով, շահավետ կլինի մեր վճարումներն անել անգլիական ոսկով: Այստեղ ես կարողացա, ընդունելի տոկոսով, դրանից ստանալ այն ստորաբաժանման համար, որը մեկնել է նոյեմբերի 30-ին:

2/ Եգիպտոսի և Ամերիկայի տարրերը: Իմ թիվ 2 գեկուցագրում ես ձեզ հաշվետվություն էի ներկայացրել այն պայմանների մասին, որոնցով հաղորդակցվել էի Եգիպտոսի հայկական քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների հետ: Նրանց օգնությունը, իսկ նվազագույնը՝ բարի կամքը, ինձ թվում էին անհրաժեշտ երաշխիք:

Համագործակցության այն ծրագրի հիման վրա, որն ուժերը կենտրոնացնում է Ֆրանսիայի կողմից ձեռնարկված հայկական զինվորական կազմակերպության ստեղծման շուրջ, այս ղեկավարները կազմակերպել են միասնական կոմիտե:

Ես այս կոմիտեի անդամներին ընդունել եմ Կահիրեում. բժիշկ Նևրուզի հետ մեկտեղ, որի մասին ես ձեզ հետ խոսել եմ, այն ընդգրկում է պ. Թեքեյանին՝ դեմոկրատական կուսակցությունից (չափավոր մի խումբ, որը նվիրված է Պողոս փաշա Նուբարին) և մեր հնչակյան խմբակցությունների ղեկավարներին՝ պ {արոնայ} ք Ասլանյանին և Սապահգյուլյանին: Վերջին երկուսը, որոնց մինչ այժմ ես խուսափել եմ տեսնել, սերտորեն կապված են եղել հայերի ահաբեկչական գործողությունների հետ, մասնավորապես, 1895 թ.: Նրանք կապեր են պահպանում այս խռովությունների համարձակ և եռանդուն կազմակերպիչների հետ, որոնց մեծ մասն Ամերիկա գաղթած գեթոնցիներ են: Համաձայն համընդհանուր կարծիքի, այս մարդկանց համախմբումը մեր գործի կողմը կգրավի լավագույն կազմավորներին:

Ինձ համար դժվար է այդ մասին դատելը: Միացյալ կոմիտեն ցանկանում է Հյուսիսային Ամերիկա ուղարկել իր անդամներից երեքին՝ կազմակերպելու համար, առանց աղմուկի, զինվորագրվածների հոսքը դեպի Կիպրոս: Հետաքրքիր է նշել, որ այդ պատմիրակությունն ընդգրկում է բացի Սուլթանիեի մանկավարժական ուսումնարանի պրոֆեսոր պ. Հանեմյանից, որի մասին ես խոսել եմ իմ թիվ 2 գեկուցագրում, երկու մարդու՝ պ {արոնայ} ք Թեքեյանին և Սապահգյուլյանին, որոնք դեռևս երեկ կատաղի թշնամիներ էին, որովհետև առաջինի աչքը հանեցին մի հարձակման ժամանակ, որը կազմակերպել էին մյուսի կողմնակիցները: Նրանց հաշտեցումը հարատևում է արդեն ավելի քան 3 շաբաթ, որը կարող է հուսադրել կարծելու, որ Ամերիկայի ճանապարհորդությունն այն չի փլուզի: Խոսքը վերաբերում է մի շրջագայության դեպի հայ վտարանդիների գլխավոր կենտրոնները՝ Բոստոն, Նյու Յորք, Պրովիդենս (Ռոդ Այլենդ), Չիկագո, Կալիֆոռնիա, Կամադա: Ես անհրաժեշտ համարեցի ձեզ խնդրել, որ այս քարոզչությունը դրվի մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչների հսկողության ներքո: Հայ լիազոր ներկայացուցիչներն ինձ խոստացել են դիմել

ամենուր՝ ստանալու համար ֆրանսիական կառավարության հրահանգները:

Կոմիտեն նաև պաշտոնապես դրվել է Պողոս փաշա Նուբարի ենթակայության ներքո, որպեսզի ընդգծվի ազգային ղեկավարության ներքո գտնվելուն հանգող նրա միակ մտահոգությունը: Ընդդիմադիր երկու լրագրեր՝ «Արևը» և «Հուսաբերը», այդ ենթակայությունը բուրբին պարտադրելու համար տպագրել են միևնույն հրովարտակը:

Մնում է սպասել դրա արդյունքներին ռազմական ասպարեզում: Ես չեմ կարող, հրամանատարական կադրերի բացակայության պայմաններում, որևէ մեկի զինժառանգության ընդունել: Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի, Պորտ-Սաիդի մեր հյուպատոսություններում ես միայն տեղեկատվական քարտ եմ կազմել տալիս՝ այդտեղ ներկայացողների համար: Կոմիտեն հավաքագրում է միևնույն տեղեկությունները: Ի դեպ, լավ կլինի, որ նախքան Եգիպտոսի այս կազմավորներին հավաքագրելը, հասնենք Մուսա լեռան գորակոչի արդյունքին:

III. Եգրահանգում-խնդրանքներ

1/ Ես, այսպիսով, հետամուտ եմ կազմակերպմանը.

ա. Մուսա լեռան հայերից բաղկացած 2 վաշտի.

բ. 3-րդ հայկական վաշտի, որը բաղկացած կլինի Եգիպտոսի կազմավորներից և թուրք դասալիքներից, որոնք ծագումով Փոքր Հայքից են և պահվում են Բոմբեյի բանտում. Ն {որին սրբազնություն} ը Թորգոմը, որը շրջագայության է մեկնել Հնդկաստան, ինձ խոստացել է տեսնել նրանց և մեր ծրագրի կողմը գրավել: Ես պ. Դեֆրանսին խնդրել եմ նաև բարեհաճել հարցնելու բրիտանական իշխանություններին, թե որքա՞ն են այն գերիները, որոնք կարող են ուղարկվել Կիպրոս:

գ. Լիբանանյան մի վաշտի՝ բաղկացած Եգիպտոսի կազմավորներից: Թվում է, թե դժվարին է այստեղ դրանց կողքին մահմեդականների մի ջոկ տեղավորելը: Ամերիաժեշտության դեպքում, ես կստեղծեմ այդ վաշտից առանձնացված մահմեդականների հատուկ խումբ: Ռուադի գաղթականները գրեթե բացառապես բրիտանական են:

Ես չեմ կարող համախմբել այս 4 ստորաբաժանումներում ընդգրկված որևէ տարրի, մինչ հրամանատարական կադրեր ունենալը: Լիբանանյան վաշտի համար ես մատնանշել եմ լեյտենանտ Կուլոնդրին: Ն {որին սրբազնություն} ը Դարյանը մնան խնդրանքով ինձ է ներկայանում Կուլոնդրին: Ն {որին սրբազնություն} ը Դարյանը մնան խնդրանքով ինձ է ներկայանում Կուլոնդրը ղավանում է բողոքական կրոն: Սերժանտ Բուստանին, որին ևս ես եմ պահանջել, Սիրիական միության խիստ ազդեցիկ անդամներից մեկի որդին է և պատկանում է Լիբանանի ամենբազմաճյուղ ընտանեկան ցեղերից մեկին:

Ես մատնանշում եմ, բացի դրանից, իբրև բանիմացների. հայերի համար (որոնք, ընդհանուր առմամբ, հասկանում են թուրքերեն)՝ ալայան եզերների 27-րդ գումարտակի 111-րդ ենթաբաժնից փոխլեյտենանտ Շառլ Մարեշալին, որը խոսում է թուրքերեն, հունարեն, անգլերեն. լիբանանցիների համար՝ հետևակային 372-րդ գումարտակից լեյտենանտ Վիետին, որն արաբերենի պրոֆեսոր է Լիոնի բժշկական համալսարանում:

Հետևակային 112-րդ գումարտակից սերժանտ Պորտալիսին, որը ներկայումս, հավանաբար, գտնվում է Տուլոնի հավաքակայանում, 25-րդ վաշտում, Յաֆֆայի սեփականատերերից մեկի որդին է, խոսում է արաբերեն:

Բեյրութում ծնված սերժանտ Պիլիբերտին, որի զինվորագրման հասցեն ինձ հայտնի չէ, բայց որի ընտանիքը բնակվում է Մարսելում, Մելիանի ծառուղի 44 հասցեով:

2/ Ես խնդրում եմ, բացառության կարգով, նշանակել. ա/ 1-ին կարգի վիրաբույժի հաստիքում՝ (պատերազմի հարատևության ընթացքում)

բժիշկ Դ-Լեթյան Օհանեսին [sic]¹, որը ռազմադաշտային բժիշկ է և ցանկանում է իբրև զինվորական բժիշկ կամավոր ծառայության ընդունվել հայկական զուսարտակում, և որի մասին ես ձեզ հայտնել եմ իմ թիվ 1 զեկուցագրում:

բ/ Հայկական գրիգորյան քահանայի պաշտոնում՝ հավասարեցնելով այդ փոխլեյտենանտի աստիճանի, քահանա Տեր Աբրահամ Տեր-Գալստյանին, որը եղել է Մուսա լեռան համայնքի գյուղերի պաշտպանության կազմակերպիչներից մեկը: Նա մի ամրակազմ և եռանդուն մարդ է, շատ սիրված այդ լեռնականների կողմից, որոնց երբևէ չի լքել: Նրա որդին ճամբարի ամենախելացի երիտասարդներից է և կարող է մեծ ծառայություններ մատուցել, եթե նրան մեր կողմը գրավենք:

3/ Այս լեռնականները կրթոտ հրաձիգներ են: Ես ցանկություն ունեմ նրանցից ձևավորել զնդացրորդների ջոկատներ: Գնդապետ Բրեմոնն ինձ խոստացել է Սուեզից մի զնդացի ուղարկել ուսուցանող անձնակազմի հետ մեկտեղ՝ այն տեղակայելու և գործածելու համար: Ես հարցնում եմ, թե այդպեք Սուեզի հավաքակալանի զնդացրորդների ֆրանսիական ջոկերից մեկը, որոնք այդտեղ են գտնվում միայն ուսուցանելու համար և շուտով այդտեղ դառնալու են անօգտավետ, չի կարող միևնույն նպատակով ինձ հատկացվել Կիպրոսում: Նմանապես, ես գտնում եմ, որ հայերը շատ ընդունակ կլինեն զնդացրորդի պարտականության կատարման համար, եթե այդ զենքերի մի մասն ինձ ուղարկվի:

4/ Անհրաժեշտ կլինի նաև, որ ես ունենամ 2 կամ 3 փողհար-ուսուցիչ և գործիքներ:

5/ Ես Կորֆուում ինձ հաջողաժ փոխզնդապետ դը Մտային եմ թողել երկու ձի, որոնցից նվազագույնը մեկի կարիքը, հավանաբար, անհրաժեշտ չի լինի: Ես խնդրում եմ, որ ինձ վերադարձվի՝ անձամբ ինձ համար Սալոնիկում ընտրված Կոստուրինո ձին, քանի որ աջ ձեռքիս տկարության պատճառով դժվարություններ ունեմ սանձերն օգտագործելիս: Կիպրոսում ես ձիու կարիք կունենամ:

IV. Պորտ-Սաիդի ճամբարի վարչությունը:

Ի կատարումն ձեր հրամանների (հեռագիր 8182 փոքրածավալ), ես դրան չեմ միջամտում: Այն օբստրուկցիան, որին այստեղ արժանացավ մեր աշխատանքը, աստիճանաբար կնվազի՝ չեզոք համաձայնության և նույնիսկ բարյացակամ հակվածության հրահանգի շնորհիվ, որը ես պարտադրում եմ ամենքին: Արդյունքում այդ հանգեցրել է ամենևին էլ ոչ միայն նվազագույնը՝ հայկական շրջաններին, այլև բրիտանական ռազմական իշխանություններին մեր կողմը գրավելուն, որոնք կարողացել են հստակ պատկերացում կազմել ճամբարի՝ մի քանի անգլիացի կառավարիչների մանրախնդիր տրամադրվածության մասին: Հարկ է, ի դեպ, ճշգրտել, որ նրանցից շատերը իսրայելցիներ են Սիլիայից:

Պորտ-Սաիդ, 6-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:

Հ. Գ. - Ես ձեզ եմ ուղարկում, մեկ այլ փոստով, երեկ առաքված այս զեկուցագրի նոր պատճենը: Ես այդտեղ բաց եմ թողել ձխում վերաբերող խնդրանքը (էջ 11, պարագրաֆ 5), որի կարիքը, ինչպես ինձ թվում է, համարժեք չէ այն դժվարություններին, որոնց կհանգեցնի այդ տեղափոխությունը:

Ամսի 5-ի երեկոյան ես ստացա ձեր թիվ 7675-9/11 հեռագիրը: Հենց որ անձնակազմը ժամանի, որն անխուսափելի է («Լոտուսը» շուտով կհայտնվի Ալեքսանդրիայում), ես ձեռնամուխ կլինեմ հաշվապահական բյուրոյի (1-ին կարգի վարչական սպա Գոնտիե), զին-

1 Ինձ՝ բժիշկ Դ-Լեթյան Հովհաննես:

վորագրման բյուրոյի (սերժանտ Ռ-Լշար) և Պորտ-Սաիդում ԱԼ-ի պահեստային վաշտի (կապիտան Բուֆֆե) կազմակերպանը: Առաջին երկու կազմակերպությունների համար ջրանցքի լնկերությունը և հյուպատոսությունն ինձ են հատկացրել մի շենք, որը համեմայն դեպս սկզբնական շրջանի համար բավարար կլինի:

Հավաքակալանի համար. բրիտանական իշխանություններից ես տարածք եմ խնդրում «ուղևորների ճամբար» հիմնադրելու նպատակով, որը նախատեսվում է կամավորների համար, նախքան նրանց Կիպրոս մեկնելը: Այդ տարածքը գտնվում է Հ{արավի} ու {ազմածովային} դ {լիվիզիայի} («Մոնտկալմ-Աննեթ») պահեստի մոտակայքում: Չի կարող խոսք լինել ԱԼ-ի այս հավաքակալանի տեղադրման մասին կարանտինի կետի ճամբարում, զադթականների հարևանությամբ և ասիական ափին, առանց հաղորդակցության միջոցների:

Անգլիական բազայի հրամանատար գնդապետ Էլզույն իր համաձայնությունը հայկական այս ճամբարի հիմնադրմանը բերում տալիս է միայն այն պայմանով, որ այդտեղ հսկողություն սահմանեն և դրա պատասխանատվությունն անընդմեջ կրեն ֆրանսիական ոչ շարքային զինվորականները: Այդ պայմանը ծառանում է, քանի որ Պորտ-Սաիդը գտնվում է ռազմական գոտում: Ձեր թիվ 7668-9/11 հեռագիրը նախատեսում է, ի դեպ, ֆրանսիացի ենթասպաների: Այժմ, երբ ես շատ ավելի մոտ տարածությունից եմ հետազոտել տեղական հյուսմանատարական կազմով ապահովելու հնարավորությունը, որի իրագործումը դժվարին է, նրանք ինձ թվում են նույնքան անհրաժեշտ, որքան և սպաները:

Ֆրանսիացի ենթասպաների կարիքն այսօրվանից իսկ խիստ զգալի է: Կարևոր չէ, թե նրանք կլինեն գործող բանակից, թե պահեստայիններից: Այդ ընտրությունը պետք է կատարվի ըստ նրանց ծառայության որակի: Մասնավորապես, խմելու սովորույթը՝ այստեղ անուղղելի թերություն է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, Turquie, tome 891, ff. 21-33).

Հայաստանի անկախության կոմիտեի քարտուղար պ. Ռ. Հ. Ղազանջյանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն¹: Ման Դիեզո, Կալիֆոռնիա, 20-ը դեկտեմբերի 1916 թ*.: (Ստացել է Կաթինետը 1917 թ. հունվարի 12-ին):

Մենք հանդգնում ենք աղերսել ձեր ներողամտությունը և բարյացակամությունը մահացու վիրավոր մի երկրի համար:

Մենք ձեզ դիմում ենք երախտագիտությամբ լեցուն սրտով, որովհետև անցյալում Ֆրանսիան՝ բոլոր ժողովուրդներից ամենաազնվաբարոն և ամենամեծահոգին, երբևէ լուծյան չի մատնել հայերի զանգատները:

1 Համանման բովանդակության նամակներ են ուղարկվել պ(արոնայ)ք Պուանկարին, Ժյուսսերանին և զենեբալ Լիտտեյին:
* Նախարարի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Արդյո՞ք դուք Ղազանջյանի և նրա կոմիտեի մասին տեղեկություններ եք քաղել»:

Իհարկե անիմաստ է այն հանցագործությունների և անմարդկային վայրագությունների մեջ թափանցելը, որոնք Մեծ և Փոքր Հայքի ժողովուրդների նկատմամբ կիրառել են թուրքերը և այլ բարբարոս ժողովուրդները: Մենք նաև հաճույքով ենք կարծում, որ մեր՝ իբրև ձեռներեց, խելացի ու հնարամիտ ժողովրդի համբավը տարածում է գտել և համոզված ենք, որ դուք անտեղյակ չեք, որ Ֆրանսիացի ժողովրդի հետ մեկտեղ, մենք հետամուտ ենք այն սկզբունքին, ըստ որի, յուրաքանչյուր օտար բռնատիրության ներքո՝ յուրաքանչյուր ազգի գոյության հիմքում պետք է ընկած լինեն հավասարությունն ու ազատությունը:

Այս պատճառների բերումով և այն մեծ արժանիքների հիման վրա, որոնք հայերն ի հայտ են բերել իբրև համայն աշխարհի քաղաքացիներ, նրանք իրավասու են հավակնելու անկախության և ինքնավարության: Նրանք ընդունակ են կառավարելու իրենց և ամենաբարձր մակարդակով զարկ տալու իրենց հայրենիքի հիասքանչ ռեսուրսներին:

Մենք գիտենք, որ մեր բյուրավոր հայրենակիցները, որոնք ցրված են, ինչպես այդ մասին ձեզ հայտնի է, աշխարհով մեկ, միացում են այս կոչին, որով մենք դիմում ենք ձեզ և խնդրում անել հնարավոր ամեն ինչ՝ ազատագրելու համար Հայաստանն անողոր թշնամու տիրապետությունից: Առանց պարծենալու և առանց սնապարծության, մենք Ձերո գերազանցության ուշադրություն ենք հրավիրում այն ծառայությունների վրա, որոնք մենք հաճույքով մատուցել ենք դաշնակիցներին այս պատերազմի ընթացքում: Դուք կայտոջ եք իրազեկ դառնալ, թե ինչպես ենք մենք Ֆրանսիայի քաջարի զավակների հետ մեկտեղ բաժանել և՛ ռազմերթի դժվարությունները, և՛ ճակատամարտի վտանգները: Ռուսաստանն իր շարքերում ունի ավելի քան երեք հարյուր հազար հայերի: Անգլիան, չնայած անցյալում մեր հանդեպ ցուցաբերած անտարբերությանը, իր դրոշի ներքո ունի բազմահազար հայերի: Չունենալով սեփական բանակ, հայերն իրենց ծառայությունները մատուցում են իրենց բարեկամներին:

Հենց այս փաստն է, որ պատճառ է դարձել թուրքերի՝ մեզ պատճառած շատ ավելի մեծ տառապանքներին, որոնց նախկինում մենք երբևէ չէինք արժանացել: Բռնությունների միջոցով և սուլթանի արյունոտ դրոշի ներքո համախմբվելու փոխադեն՝ դաշնակիցներին օգնելու պատճառով, Կոստանդնուպոլիսը մեկ տարի կամ դրանից էլ ավելի առաջ հրամաններ է արձակել [sic] հայերի համընդհանուր կոտորածների վերաբերյալ:

Ինչպի՞սի արդյունքի հանգեցրեց այդ հրամանագիրը:
Չոհաբերվեց ավելի քան ութ հարյուր հազար կյանք: Աստծո և մարդկության անունից, պարոն, հասել է այն պահը, երբ տիեզերքն այլևս չի կարող մնալ իբրև անզեն ու շատ երկար ժամանակ ճնշված մի անմեղ ժողովրդի սառնասրտորեն իրականացվող կոտորածի անհողորդ դիտորդը:

Ահա թե ինչո՞ւ ենք մենք դիմում Ֆրանսիային, այն նույն ազնվաբար Ֆրանսիային, որն իր փրկարար ձեռքն օվկիանոսի վրայով բարեկամաբար Ամերիկային պարզեց այն ժամին, երբ նա պայքարում էր իր անկախության համար. այն Ֆրանսիային, որն օգնել է Հունաստանին ձեռք բերելու իր ազատությունը և որն այս վերջին տարիներին այդքան շատ բան է արել բալկանյան ժողովուրդների համար: Խնդրանքը շրթներիս և հույսի փայլը մեր աչքերում ու սրտերում, մենք դիմում ենք ձեզ՝ ձեր մեծ ազդեցությունն օգտագործելու միջոցով Կիլիկիայի, եթե ոչ ամբողջ Հայաստանի համար կատարյալ ազգային անկախություն ձեռք բերելու խնդրանքով, որը չի խանգարի Ռուսաստանին թողնելու մեր երկրի այն տարածաշրջանները, որոնք արդեն գտնվում են նրա տիրապետության ներքո: Եթե այդ անկախության հարատևությունն ապահովվելու համար ծագի որևէ պլյուտեկտորատի անհրաժեշտություն, ապա մենք կգերադասեինք գտնվել միմիայն Ֆրանսիայի և նրա եռա-

գույն դրոշի հովանու ներքո: Բայց Հայաստանը պետք է անկախություն ձեռք բերեր, այնպիսի մի տարածքում, որը Միջերկրական ծովում նավահանգիստ ունենար: Եթե այսօր այդ ամենն այդպես լիներ, ողջ աշխարհում սփռված հայ գաղթականները բոլոր կողմերից այդտեղ կշտապեին, հրատապ վերածնելու և ծաղկեցնելու համար այն երկիրը, որն իրավամբ իրենց է պատկանում:

Ի դեպ, դժվար չէ ըմբռնել այն առավելությունները, որոնք դաշնակիցները կարող էին իրենց համար ապահովել, եթե քսան կամ երեսուն տարի առաջ Անգլիան ցուցաբերեր փոքր-ինչ հաստատականություն և պարտադրեր Թուրքիային իրականացնելու բարենորոգումներ, որոնք, այն ժամանակ հնարավոր էին: Ամենայն հավանականությամբ, Հայաստանն այսօր ազատ և անկախ կլիներ, ունենալով տասից տասներկու միլիոնի հասնող բնակչություն և գրեթե մեկ միլիոն մարդուց բաղկացած բանակ: Դրանով իսկ պատերազմի բնույթն Արևելքում ամբողջությամբ կփոխվեր, որովհետև հայկական ուժերը, օգնության շտապելով իրենց բարերարներին և ազատարարներին, բոլոր կողմերից կարող էին ջլատել թուրքերին:

Ներկա իրադրության պայմաններում, մենք ամեն օր նոսրանում ենք: Ի՞նչ տեղի կունենա երկրագնդի ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդներից մեկի հետ, եթե մոտալուտ ապագայում արմատական փոփոխության միջոցով չլուծվի նրան հովանավորելու հարցը:

Ձերո գերազանցություն, հայ ժողովուրդը երախտագիտության նկատմամբ պաշտամունք ունի: Եթե դուք, անկախ այն բանից, թե ինչ ձևով, կարողանաք նրան օգտակար լինել նյա ներկա ձգտումների հարցում, ո՛չ դուք, ո՛չ ձեր երկիրը զուր աշխատանք չեք թափի:

Մենք ձեզ մաղթում ենք հաղթանակներ: Թո՛ղ որ պատերազմի ավարտին դրանք պսակվեն փայլուն տրիումֆով:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 130-131).

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն: Փարիզ, 23-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:
(Ստացել են Կաբ. դեկտեմբերի 27-ին, Զադ. վարչ. դեկտեմբերի 28-ին):

Ֆրանսիական կառավարությանը հղած իր ծանուցագրում նախագահ Վիլսոնը հայտարարում է, որ «ամեն կողմից ցանկություն է հայտնվել թույլ ժողովուրդների իրավունքները և արտոնությունները ոսնձգություններից կամ անարդարությունից ապագայում երաշխավորելու մասին» և այլն: Ես ձեզ եմ ուղարկում մի փոքր գրքույկ՝ որը Շվեյցարական կոմիտեն վերջերս է լույս ընծայել Ժնևում և ամփոփում է երկու փաստաթուղթ՝ ամենասարսափելիները, որոնք կարող են աշխարհում լինել, գրված Հայաստանի վայրագու-

1 Խոսքը վերաբերում է այն գրքույկին, որը լույս է տեսել Հայերի օգնության շվեյցարական կոմիտեի կողմից՝ «Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915-16, Genève, 1916, fascicule III».

թյունների ակնատեսը դարձած գերմանացիների կողմից: Այդտեղ կարելի է տեսնել, թե գերմանացի և թուրք «ազատարարները» ինչպես են գործել հանուն հայ ժողովրդի իրավունքների երաշխավորության, որը բոլորից թույլն է և ճնշվածը:

Դա գերմանական և թուրքական կառավարությունների դեմ ուղղված ամենասարսափելի մեղադրական փաստաթուղթն է, որը կազմված է երկու ազնիվ գերմանացիների կողմից:

Հանուն Ֆրանսիայի (միայն որը և կերաշխավորի թույլ ժողովուրդների իրավունքները) և նրա դաշնակիցների հաղթանակի տաժվող իմ ամենաջերմագին ցանկությունների հետ մեկտեղ, ես ձեզ խնդրում եմ, պարուն նախագահ, բարեհաճել ընդունելու իմ հարգալից և նվիրական զգացումների հավաստիքը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 132-133 v).

313

Փարիզում Սիրիական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ պ. Շեքրի Գանենը՝ Հանրապետության նախագահ պ. Պուանկարեին

Ն՛:

Կահիրե, 30-ը դեկտեմբերի 1916 թ.:

Հայկական զինվորագրում.

Հայերը ցուցաբերել են հրաշալի եռանդ: Մի քանի հանդիպումները բավական են եղել խիստ տարանջատված կուսակցությունները միավորելու և հրամանատար Ռոմիոյին մի վաշտի անձնակազմ տրամադրելու համար: Այլը դեռևս գալիս են և ցանկություն կունենան այդտեղ գալու: Ո՞ւմ մտքով կանցներ: Հրամանատարը պետք է չափավորի նրանց եռանդը, որովհետև չնայած բոլոր հավաստիացումներին, չի ստանում անհրաժեշտ գույք: Չունենալով այս մարդկանց զինելու և հանդերձավորելու հնարավորություն, չի բացառվում, որ նա կորցնի նրանց: Ինքնին հասկանալի է, որ նույն բնույթի դժվարություն է ծագում սիրիացիների հարցում: Եթե նրանք ժամանեն նշանակալից թվով, ինչպե՞ս կվարվեն նրանց հետ: Չինվորների հետ, որոնք երկու մասի են բաժանված ըստ բաճկոնների և գլխարկների: Այդուհանդերձ, հարկ կլինի ընդունել և, մասնավորապես, իմանալ, թե նրանք ի՞նչ են ցանկանում:

Հայկական զինվորագրման դյուրինությունը և կամավորների քաղաքացիությունն այնպիսի ցուցանիշներ են, որոնք, ինչպես ինձ է թվում, պետք չէ շրջանցել: Ռուսաստանը գրեթե ամբողջությամբ վտարել է իր բանակների շարքերից հայերին: Ռազմական դրդապատճառներով: Ամենևին ո՛չ, այլ քաղաքական դրդապատճառներով: Ռուսական բյուրոկրատիան պարզապես երկյուղում է այս լեռնականների ոգուց, որոնք գրեթե բոլորը հարում են հեղափոխական կոմիտեներին և որոնց պասսիվությունը շատ հեռու է հուսադրող լինելուց: Սակայն շատ սպաներ այդ առթիվ վշտացած են և այդ չեն քաքցում: Ռուսական գերագույն հրամանատարության հետ համաձայնության հանգեղով, մենք որոշակի առավելություն կունենայինք, եթե հայերի հետ վարվեինք այնպես, ինչպես ջանում ենք վարվել սիրիացիների հետ: Եթե այս բոլոր մարդկանց իրենց երկրում օգտագործեն, ապա նրանք արժեքավոր ծառայություններ կմատուցեն: Մի բան է, նրանց կարծիքով, լեգեոնի մեջ թափանցելը և Վերդենում կամ Սոմի մոտ կռվելը, մի բան է իրենց անհատականությունը կորց-

1 Հատված. այս սնանկից մենք արտատպում ենք միայն այն մասը, որը վերաբերում է հայերին:

նելը, այլ բան՝ կատարելապես հստակ ամբողջություն՝ ձևավորելը, որը նախատեսված է գործելու անատոլիական հողի վրա: Այն պահից իսկ, ինչ այդ նրանց հասկացնել են տվել, հայերը և սիրիացիները խորապես այդ գիտակցում են, բայց հերքական անգամ, գերակշռող մասը դրան անտեղյակ է, որը հետևանք է ճշգրտման և բավական արդյունավետ գործողության բացակայության:

(A.M.G., 16 N 3199).

314

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 25:

Կահիրե, 8-ը հունվարի 1917 թ., ժ. 18.20-ին:
(*Ստացել է* Բաղ. վարչ. հունվարի 9-ին):

Դեկտեմբերի (10-ի) իմ թիվ 600 հեռագրի շարունակությունը՝ Արևելյան լեգեոնի համար կամավորներ զինվորագրելու նպատակով Ամերիկա ուղարկված պ. Հանենյանը և պ. Սապահգյուլյանը, հունվարի 2-ին «Պոլիմեզիտոնով» Պորտ-Սալդից մեկնել են Մարսել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 45).

315

Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Լիոտեյին

Ճ. թիվ 122:

Փարիզ, 10-ը հունվարի 1917 թ.:

Հիմնվելով այս ամսի 2-ի ձեռնարկի վրա՝, ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ մինչ այժմ Վաշինգտոնում, Ռիո դը Ժանեյրոյում, Մոնտեվիդեոյում, Բուենոս Այրեսում, Կարակասում և Պետրոգրադում գտնվող մեր առաքելությունների ղեկավարները՝, որոնք իմ ջանքերի շնորհիվ դեկտեմբերի կեսերին տեղյակ են պահվել «Արևելյան լեգեոնի» ստեղծմանը՝, դեռևս ի վիճակի չեն եղել ինձ տեղեկություններ հաղորդելու հայերի և սիրիացիների զինվորագրման հարցի շուրջ այն երկրներում, որտեղ գտնվում են:

1 Տես վերը թիվ 302 փաստաթուղթը:
2 Ստորագրել է պ. դը Մարտերին:
3 Արտատպված չէ: Այս նամակի մասին տես ստորև թիվ 317 փաստաթղթի ծանոթագրությունը:
4 Համապատասխանաբար՝ պ (արոնայ)ք Ժյուսեբրանը, Կլոդելը, Լեֆերը, Ժյուլյենին, Ֆարրը և Պալեոլոգը:
5 Խոսքը վերաբերում է 1916 թ. դեկտեմբերի 13-ի ճակագրին, որը վերն արտատպվել է թիվ 308 փաստաթղթում:

Ես հենց նոր տեղեկացա շաբաթվա վերջերին պ. Հանենյանի և պ. Սապահյուլյանի Մարսել ժամանմանը. առաջինը Հնչակ կուսակցության ղեկավարն է, իսկ երկրորդը՝ Դրոշակ կուսակցության ղեկավարը Եգիպտոսում¹: Այս երկու հայերը պետք է մեկնեն Հյուսիսային Ամերիկա՝ Արևելյան լեզեոնի համար կամավորներ զինվորագրելու նպատակով: Միաժամանակ ձեր վարչության մոտ՝ իբրև Ամերիկայի հայկական կոմիտեների ներկայացուցիչը Ֆրանսիայում լիազորվելու համար մատնանշվել է Փարիզի հայկական գաղութի պատվարժան անձանցից մեկը՝ ռազմական գործողությունների սկզբնական շրջանում Փարիզում ստեղծված Հայ կամավորների կոմիտեի նախագահ պ. Ս. Սևաջյանը, որը պարտավորված կլինի դրանց հաշվին մոծելու այն կամավորների բոլոր ճանապարհածախսերը, որոնց զինվորագրումը վերջնականապես հաստատվել է: Պ. Սևաջյանը բնակվում է Ռասայի փող (ոց) 19 հասցեում, նրա հեռախոսի համարն է՝ Մաքս 43-56:

Ես հոգ եմ տարել կրկին հեռագրելու Հանրապետության ղեկավարին Լոնդոնում², հիշեցնելու համար նրան այն կենսական շահագրգռվածության մասին, որը մենք կունենանք, եթե անգլիական կառավարությունն ընդունի մեր առաջարկությունները, որոնք վերաբերում են Եգիպտոսում գտնվող հայերին և սիրիացիներին «Արևելյան լեզեոնի» կազմում զինվորագրելու հնարավորությանը և ներկայումս Եգիպտոսում ու Կիպրոսում գտնվող սիրիական ծագում ունեցող այն բոլոր գերիներին մեր տրամադրության ներքո դնելուն, որոնք ցանկություն կունենան այդ լեզեոնում կամավոր ծառայության անցնելու շուրջ պայմանավորվածություն կայացնելու:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 62-62 v).

316

**Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը³
Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի ղեսպան պ. Ժյուստերանին**

Ճ. թիվ 24:

Փարիզ, 11-ը հունվարի 1917 թ.:

Հիմնվելով 1916 թ. դեկտեմբերի 13-ի իմ թիվ 643 նամակի վրա⁴, ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ Եգիպտոսից եկող պ. Հանենյանը և պ. Սապահյուլյանը, որոնք ուղարկվել են Հյուսիսային Ամերիկա «Արևելյան լեզեոնի» համար կամավորներ զինվորագրելու, այս շաբաթ սպասվում են Ֆրանսիայում: Ես ձեզ կհեռագրեմ նրանց մեկնելու ամսաթիվը, հենց որ այն ճշգրտվի:

Համաձայն այն տեղեկությունների, որոնք ինձ են տրամադրվել, պ. Սապահյուլյանը Հնչակ կուսակցության ղեկավարն է, որը հիմնադրվել է մոտավորապես 25 տարի առաջ՝ Թուրքիայում հայերի շահերի պաշտպանության համար: Լինելով նշանավոր հռետոր, նա պաշտպանել է հայկական գործն արտասահմանյան կոնֆերանսներում: Պ. Հանենյանն անդամակցում է Դրոշակ կոմիտեին, որը հետապնդում է միևնույն նպատակը, ինչ Հնչակ

1 Նախարարը բույլ է տալիս սխալ: Ճիշտ հակառակը, պ. Հանենյանը Դրոշակ կուսակցության ղեկավարն է, իսկ պ. Սապահյուլյանը՝ Հնչակ կուսակցության:

2 Պ. Պոլ Կամբոնը:

3 Ստորագրել է պ. դը Մարտերին:

4 Վերն արտատպված է թիվ 308 փաստաթղթում:

կուսակցությունը և որի հիմնադրումը քսան տարվա պատմություն ունի: Այս երկու կուսակցությունները, ինչպես նաև Ռամկավար կոչվող դեմոկրատական կուսակցությունը, ոչ հեռավոր անցյալում համաձայնության են հանգել օսմանյան լծից հայերին ազատագրելու նպատակով Եգիպտոսում իրենց գործողությունները միավորելու և իրենց ջանքերը համադասելու համար:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք պ. Հանենյանի և պ. Սապահյուլյանի մոտալուտ ժամանման մասին տեղեկացնել Ֆրանսիայի հյուպատոսին Նյու Յորքում, տրամադրելով պ. Լիբերտին այն գաղտնի տեղեկությունները, որոնք իմ Դեպարտամենտը ձեզ է հաղորդել «Արևելյան լեզեոնի» կազմավորման մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 65-65 v).

317

**Ռազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 422-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 17-ը հունվարի 1917 թ.:

Իբրև հունվարի 2-ի իմ թիվ 15-9/11 ճեպագրի² շարունակություն, ես պատիվ ունեմ ձեզ հղել սրան կից, անհրաժեշտության դեպքում օգտագործելու նպատակով, գումարտակի հրամանատար Ռոնիայի վերջին ղեկտեմբերի 18-ի թվակիր, թիվ 6 գեկուցագրից մի քաղվածք³, որն ինձ հաշվետվություն է ներկայացնում Արևելյան լեզեոնի համար կամավորների զինվորագրման հարցում Եգիպտոսի հայերի և սիրիացիների շրջանում նրա քայլերի մասին:

Մյուս կողմից, ի պատասխան հունվարի 10-ի ձեր թիվ 122 ճեպագրի⁴, ես պատիվ ունեմ ձեզ խնդրել բարեհաճելու այժմվանից իսկ Ամերիկայում գտնվող մեր գործակալներին տեղեկացնել հայ լիազոր ներկայացուցիչների ժամանման մասին, որոնց Մարսելում ափ դուրս գալու մասին դուք ինձ հաղորդում եք: Շահեկան կլինի այդ լիազոր ներկայացուցիչներին տեղեկացնել, որ համաձայն հունվարի 6-ի թիվ 122-9/11 հրահանգի դրույթների, որի պատճենը կցվում է⁵, ժամանելով Ֆրանսիա, կամավորները պետք է ներկայանան այն նավահանգստի (Հավր, Բորդո կամ Մարսել) կայագործի բյուրոյին, որտեղ ափ դուրս կգան, որպեսզի այդտեղ Արևելյան լեզեոնում կամավոր հիմունքներով հատուկ զինվորագրման շուրջ պայմանավորվածություն կայացնեն: Նրանք պետք է ունենան ինքնությունը հաս-

1 Ստորագրել է գեներալ Վալանտինը:

2 Այս ճեպագրում, որն արտատպված չէ, Ռազմական նախարարը հարցնում է Դեպարտամենտին, թե արդյո՞ք Ամերիկայում արևելյան կոմիտեների հետ համաձայնություն է կայացվել Արևելյան լեզեոնում հայերի և սիրիացիների զինվորագրման հարցի շուրջ:

3 Արտատպված չէ: Հրամանատար Ռոնիոն տեղեկացնում է Ռազմական նախարարությանը, որ Եգիպտոսի հայկական կոմիտեները վճռել են Ամերիկա ուղարկել երեք պատգամավորի՝ պ(արոնայ)ք Հանենյանին, Սապահյուլյանին և Դամադյանին, որոնց հանձնարարվել է համեստ քարոզչություն իրականացնել հայ կամավորներ զինվորագրելու նպատակով:

4 Տե՛ս վերը թիվ 315 փաստաթուղթը:

5 «Հրահանգներ Արևելյան լեզեոնի համար նախատեսված օսմանյան ծագում ունեցող կամավորներին Ֆրանսիայում ընդունելու պայմանների մասին». արտատպված չէ:

տատող փաստաթղթեր, հնարավորության սահմաններում՝ բարոյական նկարագիրը հավաստող վկայական՝ տրված կամ այն հերկրում գտնվող Ֆրանսիայի հյուպատոսի կողմից, որտեղ նրանք բնակվել են, կամ ձեր Դեպարտամենտում հավատարմագրված արևելյան կոմիտեներից մեկի նախագահի կողմից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 72-72 v).

318

Բեռնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Բոն՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 121:

Բեռն, 17-ը հունվարի 1917 թ.:
(*Ստացել են* Կաբ. հունվարի 18-ին,
Քաղ. վարչ. հունվարի 19-ին):

Ես պատիվ ունեմ Ձեր գերազանցությանը հղել օսմանյան սկզբնաղբյուրներից քաղված հետևյալ տեղեկատվական քարտերը¹:

Անտանոյի պատասխանը կենտրոնական տերությունների ծանուցագրին և նախագահ Վիլսոնի հայտագրին²: Հայկական հարց:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 141).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

Հայկական հարց

15-ը հունվարի 1917 թ.*:

Բեռնում գտնվող Թուրքիայի նախարարը³ որոշ ժամանակից ի վեր զբաղվում է հայերով: Նա թուրքական գործակալներին ոչ միայն խորհուրդ է տալիս Եվեյցարիայում հոգատարությանը վերաբերվել նրանց և թվում է, թե խոչընդոտել է Ժնևի Նազիֆի ջանադրությանը (տե՛ս թիվ 234), որը հատուկ հանձնարարություն էր ստացել նրանց գործունեության և արարքների մասին Կոստանդնուպոլսին հաղորդելու շուրջ, այլև մասնավոր գրույցներում հաճախ իր խղճահարությունն է հայտնում նրանց դեմ կիրառված վայրագությունների առիթով: Վերջապես, մի քանի շաբաթ առաջ նա ցանկություն է հայտնել մամուլում ներկայացնելու իր տեսակետն այս հարցի շուրջ:

Մյուս կողմից, քանի որ վերջին դեկտեմբերի 21-ին Յուրիխի «Բլեթեր ֆյուր դիպլոմաթի» լրագրի խմբագիր պ. Վեյնզինգերն այդ հարցին նվիրված հոդված էր խնդրել Եվեյցա-

1 Տեղեկությունները ժողովել է գաղտնի գործակալ X-ը:
2 Տպագրված չէ:
* Դեպարտամենտի ծանոթագրությունը. «Հաղորդել պ. Չոպանյանին»:
3 Ֆուադ Սելիմ բեյը:

րիայում գտնվող թուրքական կառավարության գործակալներից մեկից՝ «ջանալու համար մեղմացնել չեզոք հասարակական կարծիքի վրա Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների տհաճ տպավորությունը», շատ ավելի մտահոգված թվալով, մասնավորապես, Վերմանիային, քան Թուրքիային արդարացնելու հարցով, այդ գործակալը հենց նոր գրել է սրան կից հոդվածը, որը հանձնել է նշված թերթին այն քանից հետո, երբ այն ընթերցել է և խմբագրել անձամբ Սելիմ Ֆուադը: Այդ հոդվածը մի քանի օր անց, անկասկած, կտպագրվի կամ «Բլեթեր ֆյուր դիպլոմաթիում», կամ «Ռուսիայում դես անվերթինգեն դինստետում», որի մի քանի համար են ձեռք կրերեն և կդառնա բուն մի պաշտոնական հաղորդագրություն, քանի որ այն մտահոգացվել է Բեռնում գտնվող օսմանյան դիվանագիտական առաքելության ներշնչմամբ և արժանացել նրա հավանությանը: Ես հենց նոր ձեռագիրն իմ տրամադրության ներքո ունեցա մի քանի ժամով և այն արտատպում եմ բառացիորեն, այնպես որ, եթե գերմանական օրգանն այնտեղ որոշ կրճատումներ անի կամ որոշ փոփոխություններ կատարի, դյուրին կլինի հավաստել թուրքական նախարարի ու գերմանացի լրագրողի տեսակետների միջև առկա տարբերությունը:

Առաջին էջի 5-րդ պարբերության առաջին երեք տողերը, ինչպես նաև երկրորդ էջի վերջին երկուսը՝ ակնարկում են գերմանացի ուսուցիչների՝ վայրագությունների մասին պատմությունները, որոնք արտատպվել են ֆրանսիական զանազան օրգաններում և որոնց առթիվ Սելիմ Ֆուադը հատուկ զեկուցագրով մոլեզմաբար բողոքել է Կոստանդնուպոլսում:

(*Ստորագրված է*) X:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 142).

II

Հայկական հարցը

15-ը հունվարի 1917 թ.:

Ազգությունների հարցը Թուրքիայում բոլոր ժամանակներում եղել է եվրոպացի այն հրապարակախոսների թույլ կողմը, որոնք զբաղվել են Արևելքի գործերով: Անհրազեկությունը և թեթևամտությունը եղել են նրանց թերություններից մվազազույնները, նույնիսկ այն դեպքում, եթե նրանք գործնականում համակված են եղել անկողնակալ դատավճռի կայացման ցանկությամբ, մի բան, որը նրանց մեծամասնությանը բնորոշ չէ:

Ամեն անգամ, երբ խոսքը վերաբերվել է Թուրքիայի ներքին վարչակարգին, եվրոպական մամուլի կողմից բարեհաճորեն ընդունվել են երկու բանաձևեր կամ ավելի ստույգ երկու աքսիոմներ՝ քրիստոնյաների ճնշումը և ազգությունների ճնշումը: Այս աքսիոմներն այնպիսի հզորություն են ունեցել, որ նույնիսկ ներդրություն չեն կրել դրանց կարևորությունը լուրջ քննության ենթարկելու: Նույնիսկ նրանք, ովքեր շահադիտական նպատակով են ձեռնամուխ եղել Թուրքիայի պաշտպանությանը, չէին համարձակվում բացահայտորեն գրոհել այս աքսիոմները և միշտ փորձում էին բացատրել, մեղմացնել ու անգամ լուրջաբար շրջանցել այն, ինչն, ինչպես իրենք էին կարծում, պաշտպանության ենթակա չէր:

Այսպիսին էր պատերազմից առաջ եվրոպական մամուլում արտացոլվող՝ գրեթե համընդհանուր բնույթ կրող մտայնությունը: Թուրքը ճնշողն էր, քրիստոնյաները, նրանք, ովքեր թուրքեր չէին՝ ճնշվողները և եթե երբեմն հարկ էր լինում պաշտպանել ճնշողին, ապա նման

դիրքորոշումը պայմանավորված էր լինում բացառապես քաղաքական եսասիրությամբ, բայց ոչ թուրքերի հանդեպ տածվող համակրանքով:

Պատերազմն էական փոփոխության չի ենթարկել իրավիճակի նկատմամբ դրսևորվող նման վերաբերմունքը: Նրանք, ովքեր Թուրքիան դասում են իրենց թշնամիների շարքում, չեզոքներից նրանք, ովքեր այս կամ այն պատճառով արտահայտվել են Անտանտի օգտին, բնականաբար, շահագրգռված են էլ ավելի զարկ տալու նախապատերազմական տեսություններին, զոչելու Թուրքիայում ճնշումների, ժողովուրդներին հետևողականորեն ոչնչացնելու մասին: Ծիծաղելի կլինի հավաստել այդ մարտավարության ճարպկությունը, մասնավորապես, այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ այն ողբերգական անցքերը, որոնք տեղի են ունեցել Թուրքիայում, թվում է, թե ավելի քան երբևէ նրանց իրավունք են ընձեռում:

Սակայն անբացատրելիմ այն մարտավարությունն է, որը սովորաբար որդեգրվում է ընդդիմադիր ճամբարի հրապարակախոսների կողմից, նրանց կողմից, ովքեր դասվում են Թուրքիայի դաշնակիցների և բարեկամների շարքում: Նրանցից որևէ մեկը մինչ այսօր քաջություն չի ունեցել արծարծելու հարցն իր ամբողջությամբ, քննության առնելու անցյալը, խորամուխ լինելու այն անողորմ պատճառների մեջ, որոնք պայմանավորել են հայերի հանդեպ Թուրքիայի, հակառակ նրա ցանկության, որդեգրած կոշտ քաղաքականությունը: Նրանք տուրք են տվել խորամանկության, կիսատ-պռատ մեկնաբանությունների ծուռու-մուռ ուղու: Ամենաշրջահայացները լռություն են պահպանել: Ուրիշները վերջապես, յուրացնելով որոշ պետական գործիչների բանաձևը, կայծել են, թե կարող են լուծել հարցը, հայտարարելով, որ իրենք իրավասու չեն միջամտելու ճի երկրի ներքին գործերի, որի հետ կապված են միայն քաղաքական դաշինքով, արտաքուստ ընդունելով, այսպիսով, որ Թուրքիան արդարացի չէ, բայց որ իրենք այդտեղ ոչինչ անել չեն կարող:

Մենք չենք գտնում, թե շատ կսխալվենք պնդելով, որ եթե Թուրքիան ներկայումս չեզոք աշխարհի մամուլում արժանանում է բացասական կարծիքների (այսինքն հարկ է ընդունել, որ դա իրոք այդպես է), ապա այդ պայմանավորված է ոչ այնքան նրա թշնամիների քարոզչությամբ, որքան նրա բազմաթիվ բարեկամների անխոհեմ և ոչ այնքան պարզորոշ դիրքորոշմամբ:

Մենք չենք հավակնում Հայկական հարցի քննարկմանն այստեղ իր ողջ խորությամբ: Դա օբյեկտիվորեն անհնար կլինի, քանի որ այդ հարցը կարող է սպառվել միայն բովանդակ հատորներում: Մենք պարզապես բավարարվում ենք մի քանի բառերով ընդգծելով, թե ինչպիսիք են այն ողբերգական և անողորմ հանգամանքները, որոնք թուրք կառավարիչներին հարկադրել են դիմել Հայկական հարցի բռնի լուծմանը, որի մասին բարի կամքի տեր որևէ մարդ Թուրքիայում դրանից երկու տարի առաջ չէր կարող խորհել:

Մենք չենք պատրաստվում թույլատրել ծիծաղելի անխոհեմություն՝ ժխտելով այն ցավալի փաստերը, որոնք վիճարկման ենթակա չեն: Ընդհատ հակառակը, մենք պատրաստվում ենք դեմ հանդիման ելնել այդ անողորմ հարցին, շեշտը դնելով ամենատանջալից իրադարձությունների վրա, կարողանալու համար շատ ավելի ցայտուն ձևով ընդգծելու անցյալին հակադրվող պատկերը և ցույց տալ մեր ընթերցողներին, որ միայն գոյության համար մղվող անզիջում պայքարի անողորմ անհրաժեշտությունն է պարտադրել թուրքական կառավարությանն այն միջոցառումները, որոնք նրան նողկանք էին պատճառում և որ միայն երկու դարից ի վեր թշնամիների խառնամբոխի կողմից հետապնդվող ժողովրդի՝ երկարաձիգ քաղաքական Գողգոթայի ամենաողբերգական սահմանագծին հասած մոլեգնությունն էր ի գործու նրան դրդել ծայրահեղությունների, որոնք հավելվել էին կառավարական

միջոցառումներին և ծնունդ տվել Արևելյան Անատոլիայում տեղի ունեցած սարսափելի ողբերգությանը:

Ազգային համախմբման տեսակետից՝ ի թիվս Թուրքիայի ենթակայության ներքո գտնվող բոլոր ժողովուրդների, հայ ժողովուրդը գտնվել է ամենաարտոնյալ վիճակում:

Կարելի է տարբեր կարծիքներ ունենալ ժողովրդի ձգտումների օրինական եզրագծերի շուրջ: Կարելի է համառել, որ ժողովուրդը կարող է անկաշկանդ գնդազնայ միայն քաղաքական անկախության հովանու ներքո: Սակայն նրանց համար, ովքեր ընդունում են, որ ժողովրդի զարգացման համար անկախություն ունեցող տարածքն անխուսափելի պայման չէ, նրանց համար, ովքեր էլ ավելի հեռուն գնալով, ոչ առանց փաստարկի, գտնում են, որ տարածքային ինքնավարությունը, որն օբյեկտիվորեն չի կարող ընդգրկել միևնույն ժողովրդի բոլոր անդամներին, շատ ավելի խոչընդոտ է այդ զարգացման համար, վերջիններիս համար այն վարչակարգը, որը բաժին էր ընկել հայերին Թուրքիայում տասնիններորդ դարի վերջին կեսին և քսաներորդի սկզբին, կարող է բնութագրվել իբրև իդեալական, եթե մի կողմ թողնենք 1896 թ. և 1909 թ. շղաճությունները, որոնց պատճառները հարկ է որոնել ցանկացած այլ ասպարեզում, բայց ոչ թուրքական պետության հակահայկական քաղաքականության ոլորտում:

Պատկերացում կազմելու համար այն արտոնությունների ծավալի մասին, որոնցից հայ ժողովուրդն օգտվում էր Թուրքիայում, բավական է բաց անել Օսմանյան կայսրության օրենքների ժողովածուի՝ պատրիարքությունների կազմավորմանը վերաբերող գլուխը. հոգևոր իշխանության հանգուցակետում և նրանից վեր, որը մարմնավորում էր պատրիարքը և կենսագործում հոգևորականությունը, գտնվում էր կայսրության բոլոր հայերի կողմից հավասար ընտրական իրավունքի հիման վրա ընտրված աշխարհիկ ազգային ժողովը, որը լուծում էր ժողովրդի բոլոր ներքին հարցերը, հոգում նրա բոլոր շահերի մասին, կարգավորում կրթությունը, սահմանում հարկերը, վերահսկում պատրիարքին, անհրաժեշտության դեպքում՝ նրան հեռացնում պաշտոնից և նրա ընտրությանը վճռորոշ մասնակցություն ունենում: Այս ժողովի կողմից ընտրված աշխարհիկ խորհուրդը ղեկավարում էր ազգային բոլոր հաստատությունները, հիմնադրում դպրոցներ, հիվանդանոցներ, գանձում հարկերը, հսկողության ներքո վերցնում վանքերը:

Օսմանյան կառավարությունը, որը կայսրության օրենքներով և կայսրական հրովարտակներով երաշխավորել էր հայերի ազգային վարչական կառուցվածքը, վերահսկողության այնպիսի նվազագույն իրավունք ուներ, որը կարող էր վրդովել ժամանակակից եվրոպական ամենալիբերալ պետության կողմնակցին, իսկ Ռուսաստանի հեղափոխական կուսակցություններն իրենց ծրագրերում ժողովուրդների համար չեն նախատեսում ավելի լիբերալ վարչակարգ, քան այն, որը նախքան 1915 թ. ողբերգությունը գործում էր Թուրքիայում:

Ահա այն, ինչը կարելի է ասել տեսական կողմի մասին: Գործնական կողմը՝ կենսագործման կողմը, հարկ է ընդգծել, մի փոքր ավելի մշուշապատ է: Եթե մի կողմից անառարկելի է, որ թուրքական կառավարությունը հայերին հատկացրել էր շատ ավելի մեծ ազատություններ, քան դրանք նրանց համար նախատեսվում էին օրենքով, եթե նա երբևէ չի կիրառել հայկական դպրոցները վերահսկելու իր իրավունքը, մյուս կողմից, հարկ է ընդունել, որ հայ ժողովուրդը տառապել է, ահռելի չափերով է տառապել նահանգների հոռի վարչություններից և բյուրոկրատական անիշխանությունից, որոնք բոլոր ժամանակներում իշխել են Թուրքիայում: Մենք ասում ենք, որ հայ ժողովուրդը տառապել է, օգտագործելու համար են Թուրքիայում: Մենք ասում ենք, որ հայ ժողովուրդը տառապել է, օգտագործելու համար Արևմուտքի հրապարակախոսների կողմից գերադասված արտահայտությունը: Ըստ էության, Թուրքիայի ողջ բնակչությունը, անկախ դավանանքի կամ ազգության տարբերու-

թյունից, տառապել է փաստորեն արատավոր վարչության, նույնիսկ՝ վարչության բացակայության պատճառով: Թուրքերը, քրդերը և հայերը, մահմեդականներն ու քրիստոնյաները, յուրաքանչյուրն ունեցել են շահագործման, կեղեքման իրենց բաժինը: Նրանք՝ թե՛ քրիստոնյաները և թե՛ մահմեդականները տառապել են ֆեոդալների հասցրած վնասներից ու աստիճանավորների բռնություններից: Նրանք հավասարապես ճաշակել են դատարանների զազրելի արդարադատությունը, աստիճանավորների կաշառվածությունը, տիրույթների կողոպուտը հարուստների կողմից, անվտանգության կատարյալ բացակայությունը: Նրանց համար, ուլքեր իրազեկ են այս շրջանների կացությանը, այն պնդումը, համաձայն որի մահմեդականներն ավելի լավ վիճակում են գտնվել, քան հայերը, ի հայտ է գալիս իր ողջ ստահողությանը:

Այնհայտ է, որ այն ամենին, ինչը նախորդում է, հակադրվում է մի լուրջ առարկություն՝ 1896 թ. կոտորածները: Բայց որպեսզի կարողանանք քննարկել այս առարկությունը, հարկ է մի կողմ թողնել եվրոպացի քաղաքական գործիչների քաղաքական բարոյականությանը հատուկ պարզունակ համոզումները, որոնք այդ կոտորածներում շատ վատ դեր են ունեցել: Հարկ է նաև հրաժարվել այն մոլորությունից, որը քաղաքական ճգնաժամերը մեկնաբանում է սուկ մեղավորի կուսակցության և զոհի կուսակցության գոյությամբ: Մենք, ի դեպ, չենք կարող մանրամասնորեն ծավալվել այս թեմայի շուրջ, որը չի կարող շարադրվել մեկ հոդվածում: Մենք մեր ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում ենք ռուս զեներալ Մաևսկու զեկուցագրի վրա, որն այս տարածաշրջաններում հյուպատոս էր: Այս զեկուցագրի ուսումնասիրությունից անառարկելիորեն ի հայտ է գալիս, որ հայերն իրենց թույլ են տվել դիմելու քացառիկ դժմի հեղափոխական գործողությունների: Սուլթան Աբդուլ Համիդն օգտվել է այդ բանից, հայերի դեմ շրջելու համար իր վարչության հրեշայնություններից մոլեգնած մահմեդական բնակչությանը: Նա գտել է կոտորածների պատրաստ հրոսակախմբեր: Այդպիսիք կարելի է գտնել կարևոր չէ, թե որ երկրում: Սակայն նա գտել է եվրոպացի դիվանագետների, մի բան, որն ավելի ցավալի է եվրոպական դիվանագիտության համբավի համար, որոնք քաջալերել են և սատարել կոտորածների նրա քաղաքականությունը, որովհետև ցանկություն են ունեցել իրենց համար ստեղծել ազդեցության ոլորտ, խնայել իրենց ուժերն ապագայում տարածքներ նվաճելու համար: Թեման քաջ հայտնի է, որպեսզի անհրաժեշտություն ծագի դրան անդրադառնալու:

Չնայած այս կոտորածներին և այն դժվարին կացությանը, որը հայերի համար ի հայտ եկավ համիդյան վարչության ջանքերով այս կոտորածներից հետո, Աբդուլ Մեջիդի կողմից հայերին շնորհված վարչակարգը, որի օրոք նրանք փոքրիշատե վայելուչ ձևով էին ապրել մինչ այս տխուր իրադարձությունների ժամանակաշրջանը, չհապաղեց իր պտուղները տալ: Հայ ժողովուրդը մտավոր զարգացման տեսակետից անառարկելիորեն վեր էր կանգնած կայսրության բոլոր տարրերից: Նրանց դպրոցները լավագույններն էին, ավելի բարձրորակ էին, քան հունական դպրոցները և անհամեմատելիորեն ավելի լավ կազմակերպված, քան կառավարական դպրոցները, որոնք լավագույնս չեն ծառայում մահմեդական բնակչության ինտելեկտուալ կարիքներին: Հայկական առևտուրը բարգավաճում էր, հայ գյուղացիներն ի վիճակի էին ավելի լավ մշակելու իրենց հողերը և հայ բնակչությունն իր հարստությամբ մրցության մեջ էր հույն բնակչության հետ, այնժամ, երբ թուրք ժողովուրդը գտնվում էր թշվառության մեջ:

Այսպիսին էր իրավիճակը, երբ վրա հասավ հեղափոխությունը: Թուրքիայում հայերի ունեցած տնտեսական և սոցիալական դերը կրկնապատկվեց քաղաքական վճռորոշ դերով: Դաշնակցություն կուսակցությանը պատկանող հայ ահաբեկիչները, որոնք պատասխա-

նատվության իրենց բաժինն ունեն 1896 թ. կոտորածներում (Գարեգին Պաստերմաջյան, Վարդգես և այլք), շարունակում էին բարյացակամ վերաբերմունք վայելել, միասնաբար հանդես գալ «Միություն և առաջադիմության» հետ, գահընկեց անել նախարարներին (Հասարակական աշխատանքների նախարար Նորատունկյանի անկումը, որը տապալվեց շնորհիվ Պաստերմաջյանի գրոհների), ընտրությունների ժամանակ վանել այն հայերի քեկնածությունները, որոնք իրենց կուսակցությանը չէին անդամագրված, ահաբեկել իրենց սեփական պատրիարքին, համայն կայսրության տարածքում ակումբներ կազմակերպել և մոռացության տալով թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին ճնշելու իրենց տեսությունը, օգնել «Միություն և առաջադիմությանը»՝ Թուրքիայի հույներին հնազանդեցնելու հարցում:

Այդուհանդերձ, օսմանյան հեղափոխությունը, որը տեղի ունեցավ Թուրքիայում վայելուչ վարչություն ստեղծելու միտումով, ակնհայտորեն ի վիճակի չէր հաղթանակի հաջորդ իսկ օրն իրականացնելու իր նպատակը: Իշխանության եկած բարենորոգիչների կուսակցությունը, հարկ ուներ նախ՝ պայքարելու իր սեփական անփորձության, այնուհետև՝ իր նոր ենթակաների, կենտրոնի և նահանգների աստիճանավորների դեմ, որոնք չէին կարող, բնականաբար, վարչակարգի պարզունակ փոփոխությամբ դառնալ լավագույն վարչարարներ: Դրա համար անհրաժեշտ էին անխտովության երկար ու ձիգ տարիներ, որը բացակայում էր և որը եվրոպական դիվանագիտությունը ցանկություն չուներ հատկացնել:

Առժամանակ նահանգների (հատկապես հեռավոր) կացությունը, ամենևին էլ չէր բարելավվում և հայերը, ինչպես և այլ տարրերը, շարունակում էին տառապել: Սակայն հայ դեկավարները, ամբողջությամբ կանված կայսրության քաղաքական նեցուկները լինելու իրենց նոր գործով, ոչնչով չէին հետաքրքրվում: Մտավորականների զանգատները դադարել էին կամ խիստ հազվադեպ էին իրենց զգալ տալիս: Այդ պահին դրության տերը դառնում էր Դաշնակցություն կուսակցությունը: Նա ձեռք էր բերում թուրքական կառավարության վստահությունը, որն օգտագործում էր այն իրենց կուսակցությանը չանդամագրված հայերի դեմ, սպասելով նույնիսկ կառավարության դեմ դա շրջելուն այն իսկ պահից, երբ միջազգային իրադրությունը մնան առիթ կընձեռեր: Առայժմ նա ձևավորվում էր այդ նույն կառավարության օգնությամբ: Դա մի անզգույշ քայլ էր, որը թանկ մատեց «Միություն և առաջադիմության» վրա:

Դաշնակցության կողմից սպասվող առիթը չհապաղեց ներկայանալ: Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան, շնորհիվ բալկանյան պատերազմի, հենց նոր ի չիք դարձրին կամ կարծում էին, թե ի չիք են դարձրել թուրքական ազդեցությունը Եվրոպայում: Հայկական հարցը կարգավորելու քողի ներքո, նրանք պատրաստվում էին երկրորդ գործողությանն Ասիայում: Դաշնակցություն կոմիտեն այդ մասին տեղեկացրեց իր ենթաբաժիններին 1913 թ. մարտի 5-ի շրջաբերականով: Խոսքը վերաբերում էր հայկական նահանգների համար հատուկ վարչության հաստատմանը:

Մոռանալով Կովկասի 1500 դաշնակցականների դատավարության, դեպի Սիբիր կատարվող հայերի տեղահանությունների և ռուսական վարչության դեմ ուղղված մյուս բոլոր բողոքների մասին, մոռանալով այն խիստ մեծահոգի աջակցության մասին, որը նա ստացել էր «Միություն և առաջադիմության» ու թուրքական կառավարության կողմից, Դաշնակցություն կոմիտեն գտավ, որ հասել է Ռուսաստանին մերձենալու պահը:

Քաջ հայտնի են այն բանակցությունները, որոնք այնժամ տեղի ունեցան Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ Հայաստանի չարաբաստիկ բարենորոգումների հարցի շուրջ և որոնք ավարտվեցին 1914 թ. գարնանը երկու գլխավոր տեսուչների՝ նորվեգացի Հոֆֆի և հոլանդացի Վեստենենկի նշանակմամբ: Այդ բանակցությունների ընթացքում հայերի հա-

նետել մեր առջև ծառայած իրականության վրա՝ առանց զարհուրելու վայրագության փաստերից: Մենք չենք պատրաստվում ինդոքինակել միամիտ մարդկանց, որոնք հնարավոր են համարել սատարելու թուրքական գործը՝ անմիջականորեն ժխտելով այս փաստերը: Մենք նույնիսկ չենք պատրաստվում ջանքեր գործադրել դրանք չափավորելու համար: Վերագրվող փաստերը մեծ մասամբ համապատասխանում են իրականությանը: Օսմանյան կառավարությունն այդ ընդունում է: Ասում են, որ նա նույնիսկ խստորեն պատժել է մեղավորներին, համենայն դեպս նրանցից մի քանիսին: Ի դեպ, զարմանալի կլիներ, եթե այլ կերպ լիներ: Արտակարգ միջոցառումը, որը կիրառվել է արտակարգ հանգամանքներում, պետք է, որ ունենար համապատասխան հետևանքներ՝ անգամ օրինակելի վարչություն ունեցող ժամանակակից երկրներում: Հարկ է արդյոք հիշատակել, օրինակ, ռուսական ռազմական իշխանությունների կողմից իրականացված հրեա բնակչության տեղահանությունը Լեհաստանում և այդ տեղահանվածների կրած տառապանքները, որոնց մասին ռուսական մամուլը շարունակաբար գրել է:

Այդուհանդերձ, թուրքական վարչությունը վատթար է: Այս փաստը թուրքական կառավարության կողմից պաշտոնապես ընդունվել է տերությունների հետ ունեցած՝ Հայաստանի բարենորոգումներին նվիրված բանակցությունների ընթացքում: Հնարավորության սահմաններում, ամենամեծ ցանկությունն իսկ չէր կարող մի քանի տարում փոփոխել իրավիճակը մի երկրում, որն այդպիսի փոքրաթիվ ինտելեկտուալ ուժի տեր է: Կարելի է, այսպիսով, պատկերացնել, մկատի ունենալով կարգ ու կանոնի բացակայությունը, որից Թուրքիան տառապում է բազում տարիներ ի վեր, թե ի՞նչ կարող էր տեղի ունենալ հայերի տեղահանության ժամանակ, որն ընթանում էր հետամնաց, հաղորդակցության միջոցներից զուրկ տարածաշրջանների միջով, թշնամաբար տրամադրված, պատերազմի պատճառով մոլեգնած ժողովրդի միջավայրում, ապաշնորհ աստիճանավորների հսկողության ներքո: Կարելի է պատկերացնել, թե ի՞նչի կարող էին վերածվել հանձնաժողովների կողմից լիկվիդացված հայերի տիրույթները, որոնց անդամները, ինքնին հասկանալի է, ամենքը չէ, որ կարող էին ազնիվ լինել: Այս ամենն անառարկելի է, բայց ինչ կարող էր անել թուրքական կառավարությունը, որը գտնվում էր ռազմական աղետի և վարչական փլուզման երկրնտրանքի առջև: Արդյո՞ք նա պետք է իր հավատարմությամբ աչքի չընկած մի ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համար լքեր հայրենիքը, հրաժարվեր կայսրության՝ գոյատևումից և թույլատրեր հայերին դուռը բաց անել ռուսների առջև:

Ահա թե ինչպե՞ս պետք է հարցը տրվեր: Խոսքը վերաբերում է ոչ թե փաստերի քննարկմանը կամ ժխտմանը, այլ բացառապես՝ ինչպես հարկն է պատասխանատվության աստիճանների ճշգրտմանը, միմյանց հարցնելուն, թե հայերի դժբախտությունների համար ո՞վ է պատասխանատվություն կրելու: Արդյո՞ք թուրք կառավարիչները, որոնք պաշտպանվել են, թե դաշնակցական պարագուխները, որոնք ցանկացել են նրանց թիկունքից հարվածել այն պահին, երբ նրանք պայքարում էին Ռուսաստանի դեմ և օգտագործել դժբախտ հայերին իրենց քաղաքական պատվախնդրությունները բավարարելու և գալիք Հայաստանում դիրքի հասնելու համար: Ո՞վ է պատասխանատու ճանաչվելու այն ողբերգությունների համար, որոնք հայկական վիլայեթներում տեղի են ունենում 1896 թ. ի վեր: Արդյո՞ք թուրքական կառավարությունը, որը հիսուն տարուց ի վեր պայքարում է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին անելանելի դժվարությունների դեմ, թե տերությունները, որոնք նրա համար առաջ են բերում այդ դժվարությունները, որոնք նրան մի պատերազմից մյուսն են մղում և որոնք խնամքով ձգում են ներքին երկպառակությունների ու ցավոտ հարցերի այն բոլոր սաղմերը, որոնք երկրում օտար ազդեցությունների միջամտությունից

ի վեր ցնցում են կայսրությունը:

(Ստորագրված է՝) X:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 143-150).

319

Եգիպտոսում բրիտանական Գերագույն կոմիսար, գեներալ Ռեզինալդ Վինգեյթը՝ Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին

Կահիրե, 20-ը հունվարի 1917 թ.:

Հունվարի 17-ի թիվ 5 ձեռ ծանուցագրի հետ մեկտեղ, ես ճեպագիր ստացա Ֆորին Օֆիսից, որն ինձ տեղեկացնում է, թե բրիտանական Նորին մեծությունը որևէ արգելք չի տեսնում, որ Հնդկաստանի հայ գերիներն անցնեն ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների տրամադրության ներքո:

Ես հեռագրեցի Հնդկաստանի փոխարքային¹, խնդրելով նրան ինձ տեղյակ պահել նրանց մեկնելու ամսաթվի մասին և ես չեմ զլանա այն հաղորդել:

Ֆրանսիական ռազմական իշխանությունները, անկասկած, կպայմանավորվեն գլխավոր հրամանատարի հետ այս խնդրի շուրջ որևէ այլ միջոցառում կայացնելու հարցում: (A.M.G., 17 N 496).

320

Հանրապետության նախագահության քաղաքացիական գործերի գլխավոր քարտուղար պ. Մանիսերը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն:

Փարիզ, 22-ը հունվարի 1917 թ.:

(Ստացել են Կաբ. հունվարի 24-ին,

Զադ. վարչ. հունվարի 25-ին):

Հանրապետության պ. նախագահն ինձ հանձնարարում է ձեզ փոխանցել սրան կից նամակը², որով Հայաստանի ինքնավարությունը և անկախությունը վերանվաճելու հարցում «Հայաստանի անկախության կոմիտեն» հայցում է ֆրանսիական կառավարության աջակցությունը:

Պ. նախագահը ձեզ խնդրում է բարեհաճել այս կոմիտեին տալու այնպիսի պատասխան, որը դուք նպատակահարմար կհամարեք:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 154).

1 Լորդ Եելմսֆորդը:

2 Արտատպված չէ: Համանման բովանդակության մի նմանակ ուղարկվել է պ. Արիստիդ Բրիանին, որը վերն արտատպվել է թիվ 311 փաստաթղթում:

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 39:

Կահիրե, 23-ը հունվարի 1917 թ.:
(Ստացել են Կաթ. փետրվարի 7-ին,
Զաղ. վարչ. փետրվարի 8-ին):

Քանի որ հրամանատար Ռոմին ինձ իր պատրաստակամությունն էր հայտնել ներկայումս ձևավորվող Արևելյան լեգեոնում բուրքական բանակի դասալիք կամ Միջագետքում գերի ընկած որոշ թվով հայերի ընդգրկելուն նպաստելու հարցում, որոնք այժմ կալանավորված են Բոմբեյի արվարձաններում, ես Գերագույն կոմիսարին՝ խնդրեցի այս հարցին տեղյակ պահել Հնդկաստանի կառավարությանը:

Այս գերիներին, որոնց թիվը 200-ից ավելի է, նախ՝ այցելել և հարցաքննել է Եգիպտոսի հայ ուղղափառ եպիսկոպոս, Ն {որին սրբազնություն} և Թորգոմը, որն այժմ հավակնանք է կատարում Հնդկաստանում: Թվում է, թե բոլորն իրենց պատրաստակամությունն են հայտնել Արևելյան լեգեոնում ընդգրկվելու համար:

Հետևաբար, Հնդկաստանի կառավարությունն իր պատրաստակամությունն է հայտնել նրանց Եգիպտոս ուղարկելու հարցում, և Գերագույն կոմիսարը մի քանի օր առաջ ինձ տեղյակ է պահել այդ որոշմանը:

Հրամանատար Ռոմին խնդրում էր, որ այս հայերը՝ ֆիզիկապես պիտանի լինելու տեսակետից քննության ենթարկվեն Հնդկաստանի բանակի ռազմական բժշկի կողմից և որ Բոմբեյում գտնվող մեր գլխավոր հյուպատոսին՝ հանձնարարություն տրվեր կամավոր հիմունքներով զինվորագրման պայմանագիր ստորագրելու մասին միայն նրանց հետ, ովքեր ցանկություն կունենան զինվորագրվելու: Իրոք որ, հրամանատարն իրավամբ արգելքներ էր տեսնում Հնդկաստանի բոլոր հայ գերիներին ընդունելու հարցում, որոնցից շատերը կամ իրենց ֆիզիկական վիճակի, կամ զինվորագրվելուց հրաժարվելու պատճառով անգործունյա դառնալու և նրա հոգածության ներքո մնալու վտանգին էին ենթակա:

Սակայն գործելու մնան եղանակը խրթին էր: Ամեն դեպքում այն առաջ էր բերում նախօրոք կայացված համաձայնության և, հետևաբար, բավական երկարատև ժամկետի անհրաժեշտությունը:

Ես կարծեցի, որ բրիտանական ռազմական իշխանությունը կարող է Եգիպտոսում նույնքան լավ, որքան և Հնդկաստանում, պահել հայ գերիներից նրանց, ովքեր այս կամ այն պատճառներով չեն կարող զինվորագրվել Արևելյան լեգեոնին, և լեյտենանտ դը Մեն-Քուենտինը, որին ես խնդրել էի այս գործի մասին տեղյակ պահել շտաբին, ռազմական իշխանությանը դրդել է ընդունել հետևյալ առաջարկությունը. Հնդկաստանում կալանավորված բոլոր հայ գերիները կբերվեն Եգիպտոս: Հրամանատար Ռոմին կզինվորագրի բոլոր նրանց, ովքեր կհամաձայնվեն կամավոր հիմունքներով զինծառայության ընդունվել և ովքեր նրան պիտանի կթվան լեգեոնում ծառայելու. մյուսները կմնան Եգիպտոսում հիմնադրված գերիների ճամբարներում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 78-78 v).

1 Գեներալ Վինգեյթը:
2 Պ. Բարրեն:

Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝ Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուստերանին

Ճ. թիվ 52:

Փարիզ, 26-ը հունվարի 1917 թ.:

Այս ամսի 4-ին թիվ 5 {ճեպագրով}², դուք բարեհաճել եք ինձ փոխանցել մի ուղերձի պատճենը, որը ձեզ է հանձնվել Կալիֆոռնիայում՝ Սան Դիեգոյում կազմավորված և «Հայաստանի անկախության կոմիտե» անունը կրող կոմիտեի կողմից:

Այս փաստաթուղթը նմանապես հղվել է Հանրապետության պ. նախագահին³, պ. Ռազմական նախարարին⁴, ինչպես նաև անձամբ ինձ⁵: Հետևաբար, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե բարեհաճեք հավաստել կառավարության կողմից դրա ստացման մասին կոմիտեի քարտուղար պ Ռ. Հ. Ղազանջյանին: Այս ծրարում դուք, ի դեպ, կգտե՛ք այն նամակի պատճենը, որը ես վերջերս հղել եմ սենատոր պ. Մարտենին և որը նվիրված է հայերի կացությանը⁶: «Տան» թերթում⁷ արտատպված այդ նամակի արտահայտությունները ճշգրտում են այն զգացումները, որոնք Հանրապետության կառավարությունն անհրաժեշտ է համարել հավաստելու հայ ժողովրդին այն պահից ի վեր, ինչ տեղեկացել է Թուրքիայում տեղի ունեցած անցքերին:

Վերջերս նախագահ Վիլսոնին հղած պատասխանում, դաշնակիցները հոգ են տարել այդ պահից ի վեր, հայտարարել այն մասին, որ երբ հնչի հատուցումների ժամը, իրենք մոռացության չեն տա Թուրքիայում ռազմական գործողությունների ընթացքում հայերի կրած տառապանքները: Ընդհակառակը հայտնելով Սան Դիեգոյի կոմիտեին այն բարենախառնությունների համար, որոնք արվել են հանուն Ֆրանսիայի և նրա դաշնակիցների հաղթանակի, դուք բարեհաճեք ևս մեկ անգամ նրան հաղորդել, այդ ձևով, այս հագործի հաղթանակի, դուք բարեհաճեք ևս մեկ անգամ նրան հաղորդել, այդ ձևով, այս հագործի հաղթանակի, դուք կարող եք, անհրաժեշտության դեպքում, նրան հայտնել, որ վաստիացումները: Ի դեպ, դուք կարող եք, անհրաժեշտության դեպքում, նրան հայտնել, որ ֆրանսիական կառավարությունը երջանիկ է եղել արտասահմանում գտնվող և ճնշված ժողովուրդների ազատագրության մեր գործում մեզ հետ համագործակցելու ցանկություն ունեցող հայերին միջոցներ տրամադրելու՝ այդ նպատակով մեր դրոշմների ներքո համախմբվելու համար:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 155-155 v).

1 Ստորագրել է պ. Գուն:
2 Արտատպելն ավելորդ է թվացել: Ամերիկայի հայկական կոմիտեն համանման նամակներ է ուղարկել համապատասխանաբար պ {արոմայ} ք Պուանկարեին, Արիստիդ Բրիանին և գեներալ Լիտտեյին:
3 Արտատպված չէ: Այդ նամակի մասին տես վերը թիվ 320 փաստաթուղթը:
4 Արտատպված չէ:
5 Վերն արտատպված է թիվ 311 փաստաթղթում:
6 Այդ թղթակցության մասին տես վերը թիվ 257 փաստաթղթի հավելվածը և թիվ 281 փաստաթուղթը:
7 1916 թ. նոյեմբերի 8-ի. թիվ 20213:

**Արքին փաշան՝ Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ
Պողոս Նուբար փաշային**

Հ. թիվ 543/37:

Կահիրե, 26-ը հունվարի 1917 թ., ժ. 18.30-ին:

Հայկական միության ընդհանուր ժողովը, որն այսօր է գումարվել, խիստ շնորհակալ է ձեր սրտառուչ ուղերձի համար և ձեզ է հայտնում իր խորին երախտագիտությունն այն վերին աստիճանի հայրենասիրական գործի համար, որը դուք ղեկավարում եք եռանդով և անսպառ նվիրվածությամբ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 157).

**Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրենն պ. Ժան
Գուն՝ Ռազմական նախարարի կաբինետի վարիչի տեղակալ
պ. Սորբիե դը Պուզնադրեսսին**

Ն. Անձնական:

Փարիզ, 27-ը հունվարի 1917 թ.:

Պ. Սարատինե ինձ է փոխանցել այն մամակը, որը դուք նրան եք հղել այս ամսի 21-ին՝ նրան հանձնելու համար Սան Դիեգոյում գտնվող Հայաստանի անկախության կոմիտեի կողմից պ. Ռազմական նախարարին հղված մամակը¹:

Այդ նույն փաստաթուղթը նմանապես հղվել է Հանրապետության նախագահին և Խորհրդի նախագահին²: Դեպարտամենտն, այսպիսով, հանձնարարել է պ. Ժյուստերանին կառավարության կողմից կոմիտեի քարտուղար պ. Ռ. Հ. Ղազանջյանին հավաստել դրա ստացումը: Ի դեպ, ես ձեզ եմ փոխանցում սրան կից, Վաշինգտոնում Հանրապետության դեսպանին հղված մեր մամակի պատճենը³: Ես ձեզ կխնդրեի աչքի անցկացնելու համար այն հանձնել պ. գեներալ Լիտտեյին, որն, անկասկած, կընդունի, որ մեր ջանքերով արդեն արվել է այն, ինչն անհրաժեշտ է:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 158-158 v).

1 Արտատպված չէ:

2 Վերն արտատպված է թիվ 311 փաստաթղթում:

3 Տե՛ս վերը թիվ 322 փաստաթուղթը:

**Ֆրանսիայի գործերի հավատարմատարը Ռիո դը Ժանեյրոյում՝
Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար
պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 8: Գաղտնի:

Ռիո դը Ժանեյրո, 27-ը հունվարի 1917 թ.:

(Ստացել են Կարչ. փետրվարի 22-ին,

Քաղ. վարչ. փետրվարի 23-ին):

Դեկտեմբերի 13-ի թիվ 94 ճեպագրով², որը տեղ է հասել այս ամսի 19-ին, Չերո գերագանցությունն այս առաքելությանը տեղյակ է պահել Կիպրոս կղզում «Արևելյան լեգեոնի» կազմավորման մասին, որը բաղկացած է ֆրանսիացի սպաներով և աստիճանավորներով համալրված՝ օսմանյան հպատակություն ունեցող օժանդակ ուժերից:

Ես չեմ զլացել այդ մասին գաղտնաբար հայտնել մեր հյուպատոսներին Ռիոյում, Սեն-Պոլում և Բահիայում: Ինչ վերաբերում է վերջին երկուսին, վստահելի անձանց միջոցով ես նրանց եմ հանձնել իմ ճեպագրերը, որոնց կցված էր բանակի շտաբից ելնող հրահանգը, որն ինձ կոչ էր արվել նրանց փոխանցել: Ես նրանց խնդրեցի ճշգրտաբար կատարել այս փաստաթղթի կարգադրությունները և անձնական միջոցներով իրենց բնակության վայրի հայկական և սիրիական կոմիտեների ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ նրանց համար անհրաժեշտ է ձեռնպահ մնալ յուրաքանչյուր հայտարարությունից կամ հրապարակային ցույցից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 83-83 v).

**Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուստերանը՝ Խորհրդի
նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 76:

Վաշինգտոն, 29-ը հունվարի 1917 թ.:

(Ստացել է Քաղ. վարչ. փետրվարի 17-ին):

Կարող եք չկասկածել, որ ես ստացել եմ վերջին ամսի 13-ի Չերո գերագանցության թիվ 643 մամակը¹, որը վերաբերում է Միացյալ Նահանգներում հաստատված այն հայերին, լիբանանցիներին և սիրիացիներին, (որոնք) ցամկություն կհայտնեն զինվորագրվելու վերջերս կազմավորված «Արևելյան լեգեոնին» և որոնց ճանապարհաձախսը մինչև Բորդո՝ զինվորագրման կոմիտեին կվճարենք մենք:

Ինչպես վերջին նոյեմբերի 26-ի և դեկտեմբերի 2-ի իմ հեռագրերով⁴ ես արդեն մատնան-

1 Ստորագրությունն անընթեռնելի է:

2 Վերն արտատպված է թիվ 308 փաստաթղթում:

3 Տե՛ս վերը թիվ 308 փաստաթուղթը:

4 Չեն հայտնաբերվել:

չել են, որանք ամերիկյան օրենքներին և, մասնավորապես, քրեական օրենսգրքին հակա- սող գործողություններ են, ինչպես և այդ մասին հիշեցրել են Միացյալ Նահանգների նա- խագահի՝ չեզոքությանը վերաբերող բազմաթիվ հայտարարությունները:

Ճիշտ է, Դեպարտամենտն ինձ կոչ է անում հանձնարարել մեր հյուպատոսներին ձեռնպահ մնալ յուրաքանչյուր միջամտությունից, բայց նա անձամբ ինձ խնդրում է գործել հակառակ ձևով և հայկական ու սիրիական կոմիտեներին գաղտնաբար տեղյակ պահել ընդունված կարգադրություններին՝ խնդրո առարկա «զինվորագրման կամպանիային ձեռ- մամուխ լինելու նպատակով»:

Հազիվ թե ես կարիք ունեմ հիշատակելու, որ դեսպանի նման միջամտությունը շատ ավելի վտանգավոր կլինի, քան հյուպատոսինը և որքան էլ ձեռնարկված նախագաղտու- թյունները լայնածավալ լինեն, անիմաստ է հուսալ, որ գաղտնիքը ...՝ կլինի արևելյան ժո- դովուրդների կողմից, որոնց լռակյացությունը, թվում է, թե ընդգծված առանձնահատկու- թյուն չէ և որոնց շրջանում, կարելի է վստահ լինել, գտնվում են գերմանացի կամ թուրք լրտեսներ, որոնք՝ դաշնակիցներին բարեհաճ, իրենց կրքոտ հայտարարություններով հո- գում են վստահություն ներշնչելու մասին: Պետք չէ, (այսպիսով), կանխատեսել, որ ի շարս այլ հետևանքների, զինվորագրումների պատճառով հայերի և սիրիացիների դեմ թուրքա- կան վայրագությունների սաստկացումից, որից երկյուղում է Դեպարտամենտը, հնարա- վոր կլինի խուսափել:

Ես կսպասեմ, ամեն դեպքում, ընդունելու այն հյուրերին, որոնց մասին Դեպարտա- մենտն ինձ հայտնում է. որևէ զարմանալի բան չի կարող, ի դեպ, լինել, եթե այս բա- նագմացներին՝ տեղ հասնելու պահից ի վեր՝ մինչ իմ դեսպանության շենք, հետևեն գերմա- նացիները: Վենիզելական լիազոր ներկայացուցիչները վերջերս էր, որ գգում էին, թե իրենք ինչպիսի հսկողության ներքո էին գտնվում, իսկ Բեռլինում Միացյալ Նահանգների դես- պան պ. Ջերարդն իր արձակուրդի ընթացքում չկարողացավ այստեղ, ինչպես ես այդ մա- սին տեղեկացրել եմ Չերո գերագանցությանը, և ոչ մի քայլ կատարել, առանց գերմանա- կան մի քանի լրտեսների հսկողության, որոնք հետևում էին նրա յուրաքանչյուր տեղաշար- ժին ու գործողություններին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 84-84 v).

327

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Ռ-ազմական նախարար, գեներալ Լիոտեյին

Ճ. թիվ 364:

Փարիզ, 1-ը փետրվարի 1917 թ.:

Այս ամսի 10-ի թիվ 122 իմ նամակով¹, ես պատիվ եմ ունեցել տեղեկացնել ձեզ պ {արո- նայ}ք Հանենյանի և Սապահգյուլյանի ժամանման մասին Մարսել, որոնց հանձնարար- ված է մեկնել Ամերիկա՝ հայկական գաղութներում ի նպաստ «Արևելյան լեգեոնի» քարոզ- չություն կազմակերպելու համար: Երրորդ հայ լիազոր ներկայացուցիչը՝ պ. Դամադյանը,

1 Բացթողում:
2 Տես վերը թիվ 315 փաստաթուղթը:

նրանց է միացել մի քանի օր անց Ֆրանսիայում: Այս երեք անձինք ներկայացել են իմ Դե- պարտամենտի իրավագոր ծառայության բյուրոներին, ուր նրանց ընդհանուր բնույթի տե- դեկություններ են տրվել՝ իրենց առաքելության նպատակի վերաբերյալ: Նրանց, մասնա- վորապես, խորհուրդ է տրվել իրականացնել այն զգուշությամբ և շրջահայացորեն, որոնք կթելադրեն հանգամանքները: Պ {արոնայ}ք Հանենյանը, Սապահգյուլյանը և Դամադյա- նը պետք է վաղը թողնեն Փարիզը՝ Բորդո մեկնելու համար, որտեղից նրանք դեպի Նյու Յորք ուղղություն վերցնող նավ կբարձրանան: Ես այդ մասին, ամեն դեպքում, հայտնել եմ այդ քաղաքում գտնվող Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոսին: Իրենց այցելության ընթաց- քում այս լիազոր ներկայացուցիչները հայտնեցին, որ պ. Հ. Սահատջյանը, մի պատվելի հայ մարդ, որը բնակվում է Մարսելում (Լուի-Սալվատորի պողոտա 1), կարող է Մարսելի ռազմական իշխանությունների մոտ ընտրվել իբրև Ֆրանսիայի հարավում գտնվող հայ- կական գաղութների ներկայացուցիչ՝ «Արևելյան լեգեոնի» համար մեր տարածքում արդեն հաստատված հայ կամավորների զինվորագրմանը վերաբերող տեղեկությունների ծանու- ցում նրանցից ստանալու մտադրությամբ: Ես ձեզ, հետևաբար, երախտապարտ կլինեմ, եթե բարեհաճեք այնպիսի կարգադրություններ անել, որոնք, ըստ ձեզ, ի գորու կլինեն դյու- րին դարձնելու, անհրաժեշտության պարագայում, պ. Սապահգյուլյանի համար այն առա- քելության ի կատար ածումը, որին նա բարեհաճել է տալ իր համաձայնությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 89-89 v).

328

Պ. Վիետը՝ ոստիկանապետին՝

Փարիզ, 1-ը փետրվարի 1917 թ.:

Ես, մասնավորապես, ձեր բարեհաճ ընդունելությանն եմ ներկայացնում երեք հայերի, որոնք Ամերիկա են մեկնում այնտեղ մի առաքելություն իրականացնելու նպատակով, որին տեղյակ են մեր Դեպարտամենտը և Ռ-ազմական նախարարը: Այս անձինք քիչ առաջ են ժամանել Եգիպտոսից և երեկ ներկայացել են մեր նախարարին ստանալու իրենց վստահված առաքելությանը վերաբերող հրահանգները:

Նրանցից մեկը՝ պ. Ստեփան Սապահգյուլյանը պարսկական ծագում ունի, մյուս երկու- սը՝ պ. Արտավազդ Խաչիկի Հանենյանը և պ. Միհրան Դամադյանը՝ օսմանյան:

Ինչ վերաբերում է առաջինին, պարզապես իմաստ ունի Միացյալ Նահանգներ մուտք գործելու համար թույլտվության կնիք դնել նրա տրամադրության ներքո գտնվող պարսկա- կան անձնագրի վրա, ճշգրտելով, որ նա մեկնում է միայնակ:

Ինչ վերաբերում է մյուս երկուսին, ապա հաշվի առնելով այն դրդապատճառները, որոնց բերումով նրանք Ամերիկա են մեկնում, մեզ համար ցանկալի կլինել, եթե ոստիկա- նության պրեֆեկտուրան Միացյալ Նահանգների համար նրանց այնպիսի անձնագրեր հատկացնեն, որոնք վկայեին, որ նրանք «ֆրանսիական հովանավորության ներքո գտնվող հայեր են»՝ առանց նշելու նրանց հայկական հպատակությունը [sic]:

Քանի որ այս երեք անձինք վաղը կամ վաղը չէ մյուս օրը պետք է մեկնեն Բորդո, այն- տեղ նավ բարձրանալու նպատակով, ես ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք նրանց կենտրոնական բյուրոյի ձեր գործակալին երաշխավորելու բարեհաճությունն ունե-

1 Պ. Լորանը:

նաք, որպեսզի, որքան հնարավոր է արագ, ստանան իրենց ճանապարհորդությունն իրականացնելու համար անհրաժեշտ քույրությունը և փաստաթղթերը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 90-91).

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանը՝ Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. ժյուսսերանին

Ճ. թիվ 66:

Փարիզ, 2-ը փետրվարի 1917 թ.:

Հիմնվելով այս ամսի 11-ի իմ նամակի¹ վրա, ես պատիվ ունեմ ձեզ իրագեկ դարձնել, որ պայտույթը Սապահգյուլյանը և Արտավազը Խաչիկի Հանենյանը, որոնց ուղարկել են Հյուսիսային Ամերիկա Արևելյան լեզեոնի համար կամավորներ զինվորագրելու. Փարիզ են ժամանել Եգիպտոսից եկած երկուդ հայ լիազոր ներկայացուցչի՝ պ. Դամադյանի ուղեկցությամբ, որն անդամագրված է Ռանգհավար [sic]² կոչվող դեմոկրատական խմբին: Այս երեք անձինք ներկայացել են իմ Դեպարտամենտի բյուրոներին, ուր առաքելության նպատակի վերաբերյալ նրանց տրվել են ընդհանուր բնութի տեղեկություններ: Նրանց, մասնավորապես, խորհուրդ է տրվել այն իրականացնել զգուշությամբ և շրջահայացորեն, որոնք կթելադրեն հանգամանքները և այն երկրի չեզոքությունը, ուր նրանք մեկնում են:

Երեք լիազոր ներկայացուցիչները պետք է այսօր թողնեն Փարիզը Բորդո մեկնելու համար, որտեղից նրանք դեպի Նյու Յորք ուղղություն վերցնող նավ կբարձրանան: Նրանցից մեկը՝ պ. Սապահգյուլյանը պարսկական ծագում ունի, մյուս երկուսը՝ պայտույթը Արտավազը Խաչիկի Հանենյանը և Միհրան Դամադյանը՝ օսմանյան: Քանի որ առաջինը պարսկական անձնագիր ունի, ուստի կանոնադրության պրեֆեկտուրան սահմանափակվել է դրանում քույրություն կնիք դնելով, որպեսզի նա Միացյալ Նահանգներ մուտք գործի, իսկ ինչ վերաբերում է մյուս երկուսին, ապա հաշվի առնելով այն շարժառիթները, որոնք նրանց դրդել են մեկնելու Ամերիկա, այս վարչությունը, իմ խնդրանքով, նրանց է հանձնել անձնագրեր, որոնք վկայում են, որ նրանք «ֆրանսիական հովանավորության ներքո գտնվող հայեր են»՝ առանց հիշատակելու նրանց օսմանյան հպատակության մասին:

Նյու Յորք ժամանելուց անմիջապես հետո, այս երեք անձինք կներկայանան Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոսին: Հիմնվելով հունվարի 11-ի իմ նամակի վրա, ես ձեզ, հետևաբար, երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք պ. Լիբերին կոչ անեք նրանց տրամադրել Արևելյան լեզեոնի համար Ամերիկայում կամավորների զինվորագրման հարցին վերաբերող բոլոր տեղեկությունները: Դուք այս ծրարում կգտնեք, ի դեպ, Ռազմական նախարարի նոր հրահանգը՝ երկու օրինակից, որը վերաբերում է Արևելյան լեզեոնի համար նախատեսված օսմանյան հպատակություն ունեցող կամավորներին Ֆրանսիայում ընդունելու պայմաններին: Այս շրջաբերականը համալրում է այն, որը ես ձեզ եմ հղել 1916 թ. դեկտեմբերի 13-ին (թիվ 643)³ և ճշգրտում այն ձևակառույցները, որոնց պետք է համակերպվեն լեզեոնին զինվորագրվելու համար Ֆրանսիա ժամանող շահագրգիռ անձինք:

Այս կամավորները Ֆրանսիա կտեղավորվեն զինվորագրող լիազոր ներկայացուցիչ-

1 Տես վերը թիվ 316 փաստաթուղթը:

2 Իմա՝ Ռամկավար:

3 Տես վերը թիվ 308 փաստաթուղթը:

ների ջանքերով, որոնք տարբեր վայրեր են ուղարկվել զանազան արևելյան կոմիտեների կողմից: Ժամանելով Ֆրանսիա, նրանք պետք է ներկայանան այն նավահանգստի կայագրի բյուրոյին, որտեղ ափ դուրս կգան (Հավր, Բորդո կամ Մարսել), կնքելու Արևելյան լեզեոնի կազմում կամավոր հիմունքներով ծառայության ընդունվելու պայմանագիրը: Նրանք պետք է ունենան ինքնությունը հավաստող փաստաթղթեր և, հնարավորության սահմաններում, բարոյական նկարագրին վերաբերող վկայական՝ տրված մեր հյուպատոսներից մեկի կամ իմ Դեպարտամենտում հավատարմագրված արևելյան կոմիտեներից մեկի նախագահի կողմից:

Ես պատիվ ունեմ, ամեն դեպքում, այս ծրարով ձեզ փոխանցել Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարարի նամակից արված քաղվածքներ, որոնք վերաբերում են այն առաջին արդյունքներին, որոնց հասել է Կիպրոսում Արևելյան լեզեոնը կազմակերպելու հանձնարարություն ստացած հրամանատար Ռոմին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 99-100).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գնդապետ դը Լա Պանուար՝ Ռազմական նախարար, գեներալ Լիոտեյին

Հ. թիվ 3913: Գաղտնի.

[Պատճենը]:

Լոնդոն, 2-ը փետրվարի 1917 թ.:

Համաձայն Ուոր Օֆիսի կողմից սահմանված վերացական թվերի, ահա թե ինչպիսին կարող են լինել Փոքր Ասիայի ռազմաճակատում կովող թուրքական բանակների անձնակազմերը:

III թուրքական բանակ (Կովկասի ռազմաճակատ)

42500 մարդ

141 թնդանոթ

II թուրքական բանակ (Կովկասի ռազմաճակատ)

61000 մարդ

174 թնդանոթ

VI թուրքական բանակ (Բաղդադի տարածաշրջան)

60000 մարդ

157 թնդանոթ

Պաղեստինի և Արաբիայի ռազմաճակատներ

50000 մարդ

100 թնդանոթ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 857, f. 7).

Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուստերանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 127:

Վաշինգտոն, [անթվակիր]:
(*Ստացել է Քաղ. վարչ. 1917 թ. փետրվարի 11-ին*):

Պատասխան թիվ 643 և 24 նամակներին¹:

Այնժամ, երբ պատերազմն ավելի քան երբևէ հնարավոր է դարձել Միացյալ Նահանգների և Գերմանիայի միջև, բայց դեռևս հավաստի չէ, և երբ մենք խիստ ակնհայտ շահագրգռվածություն ունենք խուսափելու այն ամենից, ինչը կարող է մեզ այստեղ տհաճ կացության առջև կանգնեցնել, ես առանց ամենածայրահեղ զարմանքի չեմ ծանոթանում այն հրահանգներին, որոնք ինձ կարգադրում են, ինչպես միանգամայն բնականոն մի բան, խախտելու այն երկրի օրենքները, որտեղ ես հավատարմագրված եմ:

Խիստ վնասակար, անգոյշ քայլերը գաղտնաբար իրականացնելուն վերաբերող հրահանգը համարժեք է ոչ այլ ինչի, եթե ոչ անհնարինը պահանջելուն: Հայերի և լիբանանցիների ակունքներն ու միությունները գտնվում են թուրք և գերմանացի լրտեսների հսկողության ներքո, որոնց մենք պարզապես բարենպաստ վիճակում կղնենք, օժանդակելով, անկախ այն բանից, թե ինչ ձևով, ամերիկյան օրենսգրքով արգելվող՝ խնդրո առարկա «զինվորագրման կամ պահպանման» այնպիսի վայրերում, որտեղ վարժված չեն գաղտնիք պահելու:

Ինձ անհնար է թվում հայերին այլ խորհուրդներ տալը, քան ինչպիսիք արդեն տրվել են վենիզելականներին* ու սերբերին և այլոց, այն է՝ որ նրանք բարեհաճեն համակերպվել օրենքներին: Եթե պատերազմ բռնկվի, հարցը հետագայում կարող է ենթադրել նոր քննարկում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 110).

Եգիպտոսում ֆրանսիական ռազմական առաքելության ղեկավար, գնդապետ Բրենոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն: Գաղտնի:

Սուեզ, 12-ը փետրվարի 1917 թ.:
(*Ստացել են* Կաթ. մարտի 2-ին,
Քաղ. վարչ. մարտի 3-ին):

Ես առիթ ունեցա ներկայումս Եգիպտոսով անցնելու ժամանակ իրազեկ դառնալու այն

¹ Համապատասխանաբար՝ 1916 թ. դեկտեմբերի 13-ի, որը վերը տպագրվել է թիվ 308 փաստաթղթում և հունվարի 11-ի, որը վերև արտատպվել է թիվ 316 փաստաթղթում:

* Խոսքը վերաբերում է հույն պետական խոշոր գործիչ, 1910-1915, 1917-1920 Հունաստանի վարչապետ Էլենիաս Կենիզեոսի (1864-1936) կողմնակիցներին: - Ծ. թ.:

աշխատանքին, որն իրականացրել է հրամանատար Ռոմիոն: Արդյունքները, որոնք նա ձեռք է բերել, գերազանցում են այն ամենն, ինչ ես երևակայում էի վերջին օգոստոս ամսին, իսկ ապագային վերաբերող խոստումներն ահռելի են:

Հրամանատար Ռոմիոն իր ջանադրության, խորաքափանցության և համառության շնորհիվ կարողացել է հայերի շրջանում միասնականություն հաստատել: Նորակոչիկները ժողովվում են ամեն օր՝ համակված, ինչպես ես կարողացա դրանում համոզվել, գերազանց տրամադրվածությամբ: Դա ամրակազմ, խելացի ժողովուրդ է, որից շատ լավ գործ կկատարվի մեր ղեկավարության ներքո: Հրամանատար Ռոմիոն շուտով կունենա մի լավ գումարտակ, որի ազդեցությունն ահռելի կլինի: Մարտի 1-ից նա կկարողանա իմ կողմից Կաստելյորիզո ուղարկված փոքրաքանակ, համապատասխան կազմված ստորաբաժանումը փոխարինել Արևելյան լեգեոնի հիանալիորեն մարզված հետևակային դասակով: Եվ դա միայն սկիզբն է:

Նրա ձեռնարկած՝ քրիստոնյա սիրիացիների զինվորագրումը կկարողանա դրվատելի արդյունքների հանգեցնել, չնայած տարբեր աղանդների միջև առկա խորին տարաձայնություններին: Փոխարենը՝ մահմեդականների զինվորագրումը մինչ այժմ ոչնչի չի հանգեցրել և նախքան նրանց կղզում գտնվելն անիմաստ է թվում որևէ լուրջ ակնկալություններ ունենալը: Բացի դրանից, այստեղ հարկ կլինի հանդես բերել մեծ ճարակություն, որովհետև Սիրիայի բոլոր մահմեդականների հայացքները հառվում են դեպի Մեքքա: Անհրաժեշտ կլինի հմտորեն օգտվել Մալիկի* ազդեցությունից՝ խուսափելու համար, երբ պահը հասնի, բացահայտ ձևով աչքի ընկնող ընդդիմությունից: Հարկ կլինի նաև զգուշությամբ վերաբերվել մահմեդական ցեղերի շրջանում և քաղաքներում ներկայումս գոյություն ունեցող կարգի արտաքին տեսքին:

Հրամանատար Ռոմիոն իրականացնում է իրեն վստահված նուրբ հանձնարարություն, որն աչքի է զարնվում: Բոլոր այս վայրերում նա ձեռք է բերել շատ մեծ անձնական ազդեցություն, որն այս պահից իսկ մեր գործունեության համար իրական ուժ է: Ես նպատակահարմար գտա ձեզ հաղորդել այս արդյունքների մասին, որոնք վկայում են, որ նա գտնվում է ճիշտ ուղու վրա:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 111-112).

Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուստերանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 169:

Վաշինգտոն, [անթվակիր]:
(*Ստացել է* Քաղ. վարչ. 1917 թ. փետրվարի 20-ին):

Ես հենց նոր փոստով ստացա մի նոր նամակ (թիվ 66)¹, որը կոչում է խախտել ամերիկյան օրենքները և դրանք խախտել Նյու Յորքում գտնվող գլխավոր հյուպատոսի միջոցով,

* Նկատի ունի 1908-1916 Մեքքայի շերիֆ, 1916-1924 թթ. Հեջազի թագավոր Հուսեյն իբն-Ալիին (1856-1931), որի ղեկավարությամբ երիտթուրքերի տիրապետության դեմ 1916 թ. Հեջազում բռնկված արաբական ապստամբությունը զարկ էր տվել պարսիզանական շարժման վերելքին Սիրիայում: - Ծ. թ.:

¹ Փետրվարի 2-ի. տե՛ս վերը թիվ 329 փաստաթուղթը:

աջակցելով այն զինվորագրման կամպանիային, որը պետք է կազմակերպեն մի պարսիկ ու երկու հայ և այնպիսի պայմաններում, որոնք մեզ վնասելու տեսակետից ամենամաստավորն են (մասնավորապես) ցավալի պատահարների հանգեցնելու համար և մի երկրում, որի մասին նրանք ոչինչ չգիտեն:

Ես կարող եմ միայն վկայակոչել նախորդ հեռագրերը և վերջապես թիվ 127 հեռագիրը¹, որով ես Դեպարտամենտին եմ հաղորդել նման բնույթի գործողության հետ կապված իմ տեսակետը:

Ի դեպ, ես արձանագրում եմ, ելնելով մի հաղորդագրությունից, որը Դեպարտամենտն ինձ է փոխանցել, որ անգլիական իշխանությունները, նույնիսկ իրենց ենթակայության ներքո գտնվող մի այնպիսի տարածքում, ինչպիսին Եգիպտոսն է, մեծ հակվածություն չեն ցուցաբերում այդ զինվորագրմանը նպաստելու հարցում: Ես կարող եմ միայն կրկին անգամ հավաստել այն համոզմունքը, համաձայն որի, ներկա հանգամանքներում այն այստեղ կարգելվի: Նվազագույնը, որը մենք կարող ենք անել, սպասելն է, իմանալու համար, ամեն դեպքում, թե արդյո՞ք Գերմանիայի հետ ներկա լարվածությունը կհանգեցնի պատերազմի: (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 118).

334

Փոքր Ասիայի հարցին վերաբերող ծանուցագիր²

Ծ:

Փարիզ, 21-ը փետրվարի 1917 թ.:

«1916 թ. գարնանը Լոնդոնում և Պետրոգրադում տեղի ունեցած բանակցությունների արդյունքում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի դաշնակից կառավարությունները հանգել են մի համաձայնության, որը վերաբերում է հետագայում ազդեցության գոտիների բաժանմանն Ասիական Թուրքիայում և տարածքային ձեռքբերումներին ու Արաբիայի սահմաններում՝ Արաբիայի անկախ պետության կամ արաբական պետությունների համադաշնության ձևավորմանը:

Իր հիմնական գծերով համաձայնությունն ամփոփվում է հետևյալում.

Ռուսաստանը ձեռք է բերում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգները, ինչպես նաև Հարավային Զրոստանի տարածքները՝ ըստ Մուշ-Սիիրտ-Իհն-Օմար-Ամալիա՝ պարսկական սահմանագծի: Սև ծովի ափերին Ռուսաստանի ձեռք բերած տարածքների վերջնակետը կսահմանվի հետագայում՝ Տրապիզոնից դեպի արևմուտք:

Ֆրանսիան ստանում է Սիրիայի ծովափնյա գոտին, Ադան գյուղը և մի տարածք, որի սահմանները հարավից նախագծվում են Այնթաբ-Կարդին [sic]⁴ գծով՝ մինչ ռուսական ապագա սահմանը և հյուսիսից՝ Ալա դագա-Կեսարիա-Ակ-Լադոն-Վիլդիզ-Դագ-Չարա-Օգյուին-Խարբերդ՝ գծով:

1 Փետրվարի 11-ի տե՛ս վերը թիվ 331 փաստաթուղթը:
2 Այս անստորագիր ծանուցագիրը, անկասկած, պատրաստել են, Ասիա-Օվկիանիայի փոխվարչության ծառայությունները:
3 Հարկ է համապատասխանաբար կարդալ՝ Մուշ-Սղերտ-[Ջիզրե]-իբն Օմար-Ամալիա:
4 Իմա՝ Մարդին:
5 Հարկ է համապատասխանաբար կարդալ՝ Ալա Դադ-Կեսարիա-Ակ Դադ-Յիլդիզ Դադ-Չարա-Ակն-Խարբերդ:

Մեծ Բրիտանիան ձեռք է բերում Միջագետքի հարավային շրջանը Բաղդադի հետ մեկտեղ և պահպանում է Կայֆա [sic] ու դ'Ալկա նավահանգիստները Սիրիայում:

Համաձայն Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև կնքված պայմանագրի, ֆրանսիական և անգլիական շրջանների միջև ընկած գոտում կկազմավորվի արաբական պետությունների համադաշնությունը կամ Արաբիայի անկախ պետությունը, որի ազդեցության գոտիները կսահմանվեն այս պահին:

Ալեքսանդրետը հռչակվում է ազատ նավահանգիստ:

Դաշնակից տերությունների կրոնական շահերը երաշխավորելու նպատակով՝ Պաղեստինը և Սրբավայրերը դուրս են բերվում թուրքական տարածքից և համաձայն Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև կնքված պայմանագրի՝ դրվում հատուկ վարչակարգի ենթակայության ներքո:

Ընդհանուր առմամբ, պայմանավորվող տերությունները փոխադարձաբար պարտավորվում են ճանաչել իրենց ձեռք բերած շրջաններում՝ նախքան պատերազմը գոյություն ունեցած կոնցեսիաները և արտոնությունները:

Նրանք համաձայնվում են վճարել օսմանյան պարտքի՝ ձեռք բերված տարածքներին համաչափ մասը»:

(A.M.A.E., Papiers d'Agents, *Jean Gout*, tome 7, ff. 1-2).

335

Բեռնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Բոն՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ը. թիվ 424:

Բեռն, 24-ը փետրվարի 1917 թ. :
(*Ստացել են* Կաբ. փետրվարի 25-ին,
Քաղ. վարչ. փետրվարի 26-ին):

Ես պատիվ ունեմ Ձերո՞ գերազանցությանը հղել սրան կից թուրքական թերթերից արված որոշ քաղվածքների թարգմանությունը. Հայկական պատրիարքության կանոնադրություն:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 161).

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I

1916 թ. օգոստոսի 11-ի «Միլլի» գործակալության պաշտոնական հաղորդագրությունը Հայկական պատրիարքության կանոնադրությունը

Կառավարությունն ընդունել է մի նոր կանոնակարգ, որը փոփոխում է հայկական պատրիարքության կանոնադրությունը: Նախկին կանոնադրություններն ամբողջությամբ տարբերվում էին այլ պատրիարքությունների, մասնավորապես, հունական պատրիարքու-

թյան կանոնադրություններից: Այն դեպքում, երբ հունական պատրիարքությունն ունի սահմանափակ թվով անդամներից բաղկացած կրոնական և համահավաք խորհուրդներ, հայկական պատրիարքությունն ուներ կրոնական և աշխարհիկ խորհուրդներ, իսկ այս վերջինիս ընտրության համար ժողովրդի կողմից ընտրվում էր 140 անձից բաղկացած ազգային ժողով, որը, ինչպես խորհրդարանները, գումարվում էր հստակ սահմանված ժամանակաշրջաններում: Այս կանոնադրությունը մշակել էր պատրիարքությունում գումարված ժողովը և 1279 թ.¹ այն ժամանակաշրջանում մեծ վեզիրը հասել էր դրա կայսրական վավերացմանը՝ չներկայացնելով այն ո՛չ պետական խորհրդին և ո՛չ նախարարների խորհրդին: Այս կանոնադրությունը դարձավ հայկական հեղափոխական կազմակերպության հզորության և նրա գործունեության արյունավետության հիմնական պատճառը, քանզի ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր ժողովրդի ընտրած մարդկանցից բաղկացած Ազգային ժողովում, այնպես որ կրոնական հաստատություններն ընկնում էին հեղափոխական կուսակցությունների ազդեցության ներքո, իսկ հոգևորականության բոլոր ներկայացուցիչները դարձել էին կոմիտեների անդամների միջնորդները: Զահանաները, որոնք իրենց կրոնական հարողներով գրավել էին ժողովրդի, մարդկանց սրտերը, օգտագործեցին նույն ազդեցությունը քաղաքական վարդապետությունը միևնույն սրտերում արմատավորելու համար: Հոգևոր ազդեցության շնորհիվ, քաղաքական իդեալը համակեց ողջ հայ երիտասարդությանը: Վերևից եկած հրամանն այս երիտասարդությանը խելահեղորեն նետեց հրի և արյան մեջ ու նրանց գործիք դարձրեց օտար քաղաքական շահախնդրությունների ձեռքին՝ կամ անգլիացիների, կամ, ինչպես ներկա պարագայում, ռուսներից ակնկալվող օգնության ուտոպիական հույսով: Այս նոր որոշմամբ կայսրական կառավարությունը լուծարել է ազգային ժողովը և հունական պատրիարքության կազմակերպական հիմունքների նմանակմամբ սահմանել եկեղեցական դեկավարներից բաղկացած կրոնական խորհուրդ, որին վստահվում են կրոնական գործերը և սահմանափակ թվով կրոնական ու աշխարհիկ գործիչներից բաղկացած համահավաք խորհուրդ, որին վստահվում են կրոնական հաստատությունները, ինչպես նաև կրթական և բարեգործական հաստատությունները: Այս խորհուրդների նախագահությունը կառավարությունը վստահել է կաթողիկոսին, որին հենց նոր շնորհվեց պատրիարքի աստիճան: Վարվելով այսպես, կայսրական կառավարությունը ոտնձգությունների չի դիմել այն կրոնական արտոնությունների հանդեպ, որոնք երաշխավորվում են սահմանադրությամբ և միաժամանակ, խանգարել, որ այսուհետև ևս կոմիտեներն ի վիճակի լինեն պատրիարքին իրենց ձեռքին խաղալիք դարձնել:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, f. 162).

II

**1916 թ. օգոստոսի 10-ի «Ժուրնալ օֆիսիելը»
Հայկական պատրիարքության կանոնադրությունը**

Նախնական հոդվածներ:

Հոդ 1/ Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսների աթոռանիստերը միավորվում են և Կոստանդնուպոլսի ու Երուսաղեմի հայկական պատրիարքի տիտղոսները հավելվում են կաթողիկո-

¹ Ըստ գրիգորյան օրացույցի համապատասխանում է 1863 թ.:

սի տիտղոսին: Օսմանյան հայերի գերագույն հոգևոր իշխանությունը պատկանում է այս կաթողիկոսին և պատրիարքին, իսկ նրանց հարաբերություններն էջմիածնի կաթողիկոսի հետ մեկընդմիջտ դադարում են: Կաթողիկոսի և պատրիարքի աթոռանիստը Սրբոց Հակոբյանց վանքն է Երուսաղեմում: Նրա հոգևոր իրավասության ոլորտն ընդգրկում է օսմանյան տարածքը:

Հոդ. 2/ Լիազորություններ շնորհող *բերաթի* հիման վրա, պատրիարքն իր իրավասություններն իրականացնում է ներկա կանոնակարգի հրահանգների սահմաններում և կենսագործում կառավարության կարգադրությունները: Նա ենթարկվում է բացառապես Պաշտամունքների նախարարությանը և կարող է բողոքարկել դատարանի որոշումները միայն կրոնական հարցերում:

**I բաժին
Ընտրություններ, կառուցվածքներ և վավերացումներ**

Գլուխ I

Պատրիարքի ընտրության եղանակը և պայմանները:

Հոդ. 3/ Երբ կաթողիկոսի և պատրիարքի աթոռանիստը թափուր է մնում, կրոնական և համահավաք խորհուրդների անդամները ոչ ուշ, քան եռօրյա ժամկետում, հավաքվում են, թեմի՝ *բերաթով* հաստատված առաջնորդներից ընտրում պատրիարքի *փոխանորդ* և Բարձր Դռան համաձայնությամբ *փոխանորդի* ընտրության մասին պաշտոնապես հանդես գալիս համատեղ հայտարարությամբ: Դրանից անմիջապես հետո, *փոխանորդը* ծանուցում է բոլոր թեմերին ընտրությանը ձեռնամուխ լինելու և երկու՝ մեկը եկեղեցական, իսկ մյուսն աշխարհիկ լիազոր ներկայացուցիչներ ուղարկելու մասին: Թեմերը կարող են լիազորել պատրիարքի աթոռանիստում կամ արվարձաններում բնակվող հոգևորականների կամ աշխարհիկ անձանց: Այդուհանդերձ, նույն անձը չի կարող հանձն առնել ավելի քան երկու կրոնական տարածքների լիազորությունը: Սկսած փոխանորդի մասին արված ծանուցման օրվանից, ոչ ուշ քան քառասունհինգօրյա ժամկետում, այս եղանակով ընտրված լիազոր ներկայացուցիչները՝ կրոնական և համահավաք խորհուրդների հետ մեկտեղ, *փոխանորդի* նախագահությամբ հավաքվում են պատրիարքարանում և կազմում թեմի պաշտոնական անձանց ցուցակը (սկսած եպիսկոպոսի աստիճանից), ընդգրկելով նաև այլ եպիսկոպոսների, որոնց արժանի են համարում կաթողիկոս և պատրիարք ընտրվելու համար: Այդ ընտրությունը տեղի է ունենում գաղտնի քվեարկությամբ: Այն պաշտոնական անձանց և եպիսկոպոսներին, որոնք ունեն պահանջվող արժանիքները և ստացել են ձայներ, գրանցում են ցուցակում, անկախ այն ընտրական ձայների թվից, որոնք նրանց են տրվել: Ամեն դեպքում, թեկնածուների թիվը պետք է լինի, ավելին քան յոթը: Նշված ցուցակը *փոխանորդը* հանձնում է Պաշտամունքների նախարարությանը: Բարձր Դռան հետ կապ հաստատելուց հետո, Պաշտամունքների նախարարությունը ցուցակից դուրս է բերում, եթե դրա հարկը կա, այն թեկնածուներին, որոնց ընտրությունը քաղաքական պատճառներով չի արժանանում կառավարության հավանությանը և կոչում է *փոխանորդին* ձեռնամուխ լինել ցուցակում մնացած անուններից որևէ մեկի ընտրությանը: Այնուհետև՝ ընտրողների ժողովը միևնույն եղանակով նիստ է գումարում և գաղտնի քվեարկությամբ ու ձայների մեծամասնությամբ ընտրում է կառավարության հավանությանն արժանացած երեք թեկնածուի: Նրանցից մեկը՝ բացառապես կրոնական խորհրդի կողմից, նմանապես գաղտնի քվեարկությամբ ու ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ ընտրվում է կաթողի-

կուս և պատրիարք: Այս առիթով ընտրողների ժողովի կազմած արձանագրությունը հանձնվում է Պաշտամունքների նախարարությանը՝ ընտրությունը վավերացնելու խնդրանքով: Այս հարցի շուրջ հրապարակված կայսրական հրովարտակի մասին Պաշտամունքների նախարարության արած ծանուցումից հետո, ձեռնամուխ են լինում ընդունված կրոնական ծիսակատարություններին և կաթողիկոսն ու պատրիարքը սկսում է իրականացնել իր պարտականությունները:

Հոդ. 4/ Պատրիարքական աթոռանիստի համար իբրև թեկնածու նախատեսված անձինք պետք է ունենան եպիսկոպոսի կարգավիճակ, ծննդով ու ծագումով լինեն օսմանյան հայատակներ, իրենց քայքերով ու գործողություններով արժանացած լինեն պետության և համայնքի վստահությանը, ենթարկված չլինեն քրեական պատասխանատվության, ոչ պակաս քան հինգ տարի գոհացուցիչ ձևով դեկավարած լինեն թեմը, լինեն նվազագույնը քառասունհինգ տարեկան, իմանան պետության պաշտոնական լեզուն և, հնարավորության սահմաններում, ծանոթ լինեն կայսրության օրենքների ու կանոնակարգերի դրույթներին:

Գլուխ II

Կրոնական խորհրդի կառուցվածքը և իրավասությունը:

Հոդ. 5/ Կրոնական խորհուրդը բաղկացած է տասներկու եպիսկոպոսներից, որոնց կեսն ընտրված է *բերաթով* հաստատված պաշտոնական անձանցից, իսկ մյուս կեսը՝ այլ եպիսկոպոսներից: Կրոնական խորհրդի նախագահը պատրիարքն է, որը բացակայության կամ դժվարին կացության մեջ գտնվելու պարագայում լիազորությունները հանձնում է անդամներից մեկին: Անդամների պարտականությունների կատարման ժամկետը սահմանվում է երկու տարով: Ամեն տարի նրանք կիսով չափ փոփոխության են ենթարկվում: Սույն կանոնակարգը գործածության մեջ դրվելուն հաջողած առաջին տարվա ավարտին, այս փոփոխությունը տեղի կունենա վիճակահանությամբ: Թեմի պաշտոնական անձանցից ընտրված անդամների փոփոխությունը տեղի կունենա այլընտրանքային ձևով: Մյուս անդամներն ամեն տարի կընտրվեն խորհրդի կողմից՝ ձայների մեծամասնությամբ, փոփոխության ժամկետից մեկ ամիս առաջ: Ձայների հավասար բաշխման դեպքում, նախապատվությունը տրվում է պատրիարքի քվերակությանը: Բոլոր անդամների պարտականությունների կատարմանը ձեռնամուխ լինելը հաստատում է Պաշտամունքների նախարարությունը: Ընտրված անդամներն իրավունք ունեն վերընտրվելու:

Հոդ. 6/ Կրոնական խորհրդին հանձնարարվում է հսկել համակարգի կրոնական գործերը, համայնքի անդամների շրջանում տարածել, կայունացնել, պահպանել հայկական եկեղեցու վարդապետությունները և ավանդույթները, ապահովել միջոցների հատկացումը եկեղեցիներին և նրանց աշխատակազմերին, աշխատել հոգևորականության վիճակի բարելավման ուղղությամբ, դաստիարակել պահանջվող հատկանիշներ ունեցող քահանաների և եպիսկոպոսների, հսկողություն սահմանել, որ հայկական դպրոցներում կրոնի դասավանդումը տեղի ունենա գոհացուցիչ ձևով, քննության առնել թեմի պաշտոնական անձանց դեմ ուղղված համայնքների գանգատները, թափուր թեմերի համար ընտրել պաշտոնական անձինք և Պաշտամունքների նախարարության միջնորդությամբ նրանց համար *բերաթ* խնդրել, ուսումնասիրել ու լուծել այն կրոնական հարցերը, որոնք կարող են ծագել համայնքի շրջանակներում՝ եկեղեցու սրբազործված սկզբունքներին համապատասխան:

Գլուխ III

Համահավաք խորհրդի կառուցվածքը և իրավասությունը:

Հոդ. 7/ Համահավաք խորհուրդը բաղկացած է տասներկու անձանցից, որոնցից չորսը կրոնական խորհրդի անդամներից են, իսկ մնացած ութը՝ համայնքի աշխարհիկ պատվարժան անձանցից: Նախագահությունն օրինական հիմունքներով պատկանում է պատրիարքին, որն, այդուհանդերձ, կարող է փոխարինվել կրոնական անդամներից որևէ մեկով: Կրոնական անդամներն ընտրվում են կրոնական խորհրդի կողմից ձայների մեծամասնությամբ: Աշխարհիկ անդամներից մեկն ընտրվում է իբրև մշտական անդամ, պատրիարքության կենտրոնական տարածքում, մյուս յոթը՝ այլընտրանքային կարգով՝ թեմերի տարածքներում, յուրաքանչյուր թեմից մեկ անդամի հաշվարկով: Բոլորի պարտականությունների կատարումը պետք է հաստատի Պաշտամունքների նախարարությունը: Նրանց պարտականությունների կատարման ժամկետը սահմանվում է երկու տարով: Ամեն տարի նրանք կիսով չափ փոփոխության են ենթարկվում: Սույն կանոնակարգը գործածության մեջ դրվելուն հաջողած առաջին տարվա ավարտին, այս փոփոխությունը տեղի կունենա վիճակահանությամբ: Աշխարհիկ անդամներին կարող են ընտրել կամ այն թեմի բնակիչները, որից նրանք կախում ունեն, կամ պատրիարքի աթոռանիստի և նրա արվարձանների բնակիչները: Փոխարինված անդամները կարող են վերընտրվել իրենց մանդատների լրանալուց երկու տարի անց: Այդուհանդերձ, այն անդամները, որոնք թափուր մնացած պաշտոններում ընտրվել են այն պաշտոնական անձանց մահվան կամ հրաժարակազմի հետևանքով, որոնց պարտականությունների կատարման ժամկետը չէր լրացել, կարող են վերընտրվել իրենց նախորդի մանդատի ժամկետի լրանալուց հետո:

Հոդ. 8/ Համահավաք խորհրդի իրավասությունների մեջ են մտնում պատրիարքության դրամարկդի եկամուտների ու ծախսերի վերահսկողությունը, պատրիարքությունից ուղակիորեն կախում ունեցող եկեղեցիներին ու վանքերին, ինչպես նաև մասնավոր դպրոցներին և համայնքի կողմից հիմնադրված բարեգործական հաստատություններին հատկացված անշարժ գույքի և դրամական նվիրատվությունների տնօրինման հսկողությունը, այն հաշիվների վերահսկողությունը և վավերացումը, որոնք յուրաքանչյուր տարի ուղարկվում են թեմերի պաշտոնական անձանց կողմից և վերաբերում թեմի սահմաններում գտնվող համանման հաստատությունների ունեցվածքի տնօրինմանը, պետության կողմից ճանաչված կտակների շնորհիվ համայնքին կտակված գումարների և ունեցվածքների ապահովումը (անհրաժեշտության դեպքում դատական միջոցներին դիմելու ճանապարհով) և կտակարարների կողմից նշված նպատակին հասնելու համար դրանց ճիշտ օգտագործումը: Խորհուրդը սովորաբար գումարվում է շաբաթական մեկ անգամ:

Հոդ. 9/ Ինչպես նախատեսված է նախորդ հոդվածներում, կրոնական խորհուրդը կարող է հսկողություն սահմանել համայնքի կողմից հիմնադրված դպրոցներում կրոնական ուսուցման վրա, իսկ համահավաք խորհուրդը՝ վերահսկել այդ դպրոցների եկամուտները և ծախսերը: Բոլոր դպրոցների հիմնադրումը, ուսուցանող անձնակազմի հավաքագրման եղանակը և նախնական, միջնակարգ կամ բարձրագույն ուսուցման կազմակերպումը դրվում են համընդհանուր օրենքների ենթակայության և Հասարակական կրթության նախարարության վերահսկողության ներքո:

Քլուխ IV

Պատրիարքության և խորհուրդների փոխհարաբերությունները:

Հոդ. 10/ Պատրիարքը պարտավոր է հավասար հիմունքներով վերաբերվել կրոնական և համահավաք խորհուրդների բոլոր անդամներին՝ առանց որևէ նախապատվության, որը պայմանավորված է անձնական դրդապատճառներով: Նա պետք է ղեկավարի խորհրդակցությունները, խուսափելով կարգ ու կանոնին հակասող յուրաքանչյուր արարքից և ամեն մի բառից: Իրենց հերթին, խորհուրդների անդամները պարտավոր են պատրիարքի հանդեպ միշտ ցուցաբերել հարգալից վերաբերմունք և ինչպես նրա ներկայությամբ, այնպես էլ բացակայությամբ, խուսափել յուրաքանչյուր արարքից կամ ցանկացած խոսակցությունից, որը կարող է հարված հասցնել նրա պատվին ու հարգարժանությանը:

Հոդ. 11/ Կրոնական և համահավաք խորհուրդներին արգելվում է գումարվել որևէ այլ վայրում, քան պատրիարքությունում կամ որևէ այլ անձնավորության նախագահությամբ, եթե ոչ պատրիարքի և նրա լիազորների: Այն որոշումները, որոնք կընդունվեն այնպիսի միաստեղծում, որոնք կգումարվեն ի հեճուկս այս արգելքի, անվավեր են:

Հոդ. 12/ Կրոնական և համահավաք խորհուրդների անդամներից մեկի անհիմն բացակայությունը միմյանց հաջորդող երեք միաստեղծում, դիտվում է իբրև հրաժարական և հանգեցնում շահագրգիռ անձի փոխարինմանը: Նրանք, ովքեր խոչընդոտող հանգամանք ունեն, պարտավոր են այդ մասին տեղեկացնել պատրիարքին՝ արձակուրդ ստանալու համար: Նրանք, որոնք հիմնավորում են բացակայությանը վերաբերող պատճառները, մեկ տարվա ընթացքում կարող են պատրիարքի կողմից եռամսյա արձակուրդ ստանալ: Ավելի երկարատև արձակուրդ կարող է հատկացվել միայն այն խորհրդի հավանությամբ, որին անդամակցում է այդ անդամը: Այդուհանդերձ, խուսափելու համար, որ խորհուրդների քննարկումները և աշխատանքները չկասեցվեն, արձակուրդի մեջ գտնվող անդամների թիվը ոչ մի դեպքում չպետք է գերազանցի անդամների ընդհանուր թվի մեկ երրորդը:

Հոդ. 13/ Երբ կրոնական և համահավաք խորհուրդների մեկ կամ բազմաթիվ անդամներ թույլ են տալիս կանոնակարգերին հակասող արարքներ, պատրիարքը նրանց կանչում է և դրա համար քաղաքավարի ձևով դիտողություն անում: Եթե այդ դիտողությունները մնում են անարդյունավետ, պատրիարքը կարող է մեղավորներին զրկել առավելագույնը երկու միստի մասնակցելու հնարավորությունից: Եթե այս ձևով պատժված անդամները կրկին վարվեն նույն կերպ, կրոնական և համահավաք խորհուրդները պատրիարքի խնդրանքով համատեղ միստ են գումարում առանց այն անդամների մասնակցության, որոնց մեղադրանք է ներկայացվում և կարող են ձայների մեծամասնությամբ վճիռ կայացնել իրավազանցների վտարման կամ փոխարինման մասին: Հատուկ որոշմամբ նման եղանակով վտարված անդամները չեն կարող վերընտրվել:

Հոդ. 14/ Կրոնական և համահավաք խորհուրդներից յուրաքանչյուրն իրավունք ունի կաթողիկոսի դեմ զանգատ ներկայացնելու: Երբ իրենց իրավասությանն առնչվող հարցերի բերումով պատրիարքից զանգատվում են մեկ կամ բազմաթիվ անդամներ, նրանք զրավոր ձևով այդ փաստին տեղյակ են պահում այն խորհրդին, որին անդամակցում են՝ ներկայացնելով դրդապատճառները: Քննարկումից հետո, եթե խորհուրդը ձայների մեծամասնությամբ ընդունում է զանգատի հիմնավորվածությունը, ապա իր որոշման մասին հայտնում է պատրիարքին և բացատրություններ պահանջում: Եթե պատրիարքի գրավոր բացատրությունները, որոնք տրվում են առավելագույնը տասնմեկգորյա ժամկետում, ձայների մեծամասնությամբ՝ համարվում է բավարար, դիպվածին ընթացք չի տրվում: Եթե մե-

ծամասնությունը գտնում է, որ այդ բացատրություններն անբավարար են, շահագրգիռ խորհրդի անդամները կոլեկտիվ գրավոր դիմում են ներկայացնում Պաշտամունքների նախարարությանը, հայցելով նրա թույլտվությունը՝ կրոնական և համահավաք խորհուրդների արտակարգ միստ գումարելու շուրջ:

Հոդ. 15/ Երբ համաձայն հղված խնդրանքի, ինչպես այդ մասին ասվեց նախորդ հոդվածում, Պաշտամունքների նախարարությունը խորհուրդներին արտակարգ ժողով գումարելու թույլտվություն է տալիս, այդ մասին, տեղական իշխանությունների միջնորդությամբ, հայտնում են երկու խորհուրդներին, որոնք կրոնական խորհրդի ամենատարեց անդամ եպիսկոպոսի նախագահությամբ հավաքվում են պատրիարքարանում: Եթե զանգատվողի հայտարարությունները, ինչպես նաև պատրիարքի գրավոր բացատրությունները քննության առնելուց հետո ժողովի երկու երրորդը, այն է՝ նվազագույնը տասնչորս անդամ, գտնում են, որ խնդրու առարկա զանգատը հանգեցնում է պատրիարքի զահընկեցությանը, նրանք այդ մասին գրավոր ձևով անմիջապես տեղեկացնում են նախարարին և պատրիարքին: Այդ որոշումից հետո պատրիարքը պարտավոր է հրաժարական ներկայացնել Պաշտամունքների նախարարությանն ու խորհուրդներին և քսանչորս ժամվա ընթացքում բողոքել իր պաշտոնը: Եթե նա չի համակերպվում այդ պարտավորության հետ, ապա անդամների խնդրանքով և Պաշտամունքների նախարարության հրամանով՝ իշխանությունները նրան վտարում են պատրիարքարանից:

Հոդ. 16/ Եթե համաձայն արտակարգ ժողով գումարած կրոնական և համահավաք խորհուրդների, պատրիարքի դեմ ուղղված զանգատն այնպիսին չէ, որը կարող է հանգեցնել նրա զահընկեցությանը, այն է՝ եթե այդ պատիժը չի հաստատվել ձայների երկու երրորդի կողմից, զանգատ ներկայացրած անդամները հարկադրվում են իսկույն կեթ հրաժարական տալու և փոխարինվում ուրիշներով, որոնք ընտրվում են համաձայն սույն կանոնակարգի: Նրանք չեն կարող վերընտրվել, քանի դեռ միևնույն պատրիարքը շարունակում է կատարել իր պարտականությունները:

Քլուխ V

Պատրիարքության վարչությունը:

Հոդ. 17/ Պատրիարքությունն ունի երեք բյուրո. մեկը՝ պատրիարքության գրասենյակի աշխատանքների, երկրորդը՝ կրոնական և համահավաք խորհուրդների աշխատանքների և երրորդը՝ պատրիարքության հաշվապահության համար: Այս բյուրոներից յուրաքանչյուրն ունի ղեկավար և անհրաժեշտ թվով քարտուղարներ: Բացի դրանից, կրոնական գործերի համար կա տեղապահ, որին հոգևորականներից ընտրում է պատրիարքը, իսկ ժամերգության մանրամասների համար՝ կան բավարար թվով պրելատներ, քահանաներ և սպասավորներ: Պատրիարքն ուղղակիորեն նշանակում է և փոխարինում պատրիարքի տեղապահին, նրա բյուրոյի անձնակազմին, ինչպես նաև պրելատներին, քահանաներին և սպասավորներին: Պատրիարքը նշանակում է և աշխատանքից հեռացնում նաև մյուս երկու բյուրոների անձնակազմերը՝ կրոնական և համահավաք խորհուրդների ընդունած համատեղ որոշման հիման վրա:

Հոդ. 18/ Պատրիարքությանն ուղարկվող գործառությանը վերաբերող փաստաթղթերը փոխանցվում են իրավասու խորհրդին, որը դրանք քննարկում է ըստ գրանցման հերթականության, այդուհանդերձ, բացառություն անելով հրատապ հարցերի համար:

Հոդ. 19/ Պատրիարքն իրավասու է հակադրվելու կրոնական և համահավաք խորհուրդ-

ների ընդունած այն հարցերին վերաբերող որոշումներին, որոնք նրանց քննությանն են ներկայացվել և պահանջելու դրանց՝ վերանայումը՝ հիմնավորելով իր դիրքորոշման դրդապատճառները: Եթե ընդունված որոշումը ևս մեկ անգամ է վավերացնում նախկինը, և եթե քննարկման ենթակա հարցը չի դասվում կրոնական խորհրդի բացառիկ իրավասության ներքո գտնվող կրոնական հիմնարար հարցերի շարքում, պատրիարքը կարող է գործել իր հայեցողությամբ, անձնական պատասխանատվությամբ և ելնելով անձնական համոզմունքներից, այն պայմանով, որ իր որոշման մասին հայտնի շահագրգիռ խորհրդին: Եթե պատրիարքի նման դիրքորոշումը տեղիք է տալիս գանգատների, հարկ կլինի գործել 14-րդ հոդվածի հրահանգներին համապատասխան:

Հոդ. 20/ Աշխատավարձերը, նպաստները և տեղափոխությունների ծախսերը, որոնք հատկացված են պատրիարքին, կրոնական և համահավաք խորհուրդների անդամներին, ինչպես նաև պատրիարքության այլ պաշտոնյաներին, վճարվում են դրամարկից, ըստ այն բյուջեի, որն ամեն տարի կազմում է համահավաք խորհուրդն առկա և Պաշտամունքների նախարարության տնօրինության ներքո գտնվող եկամուտներին համապատասխան պատրիարքի հավանությանն արժանանալուց հետո:

Հոդ. 21/ Պատրիարքության դրամարկը գումարվում է համահավաք խորհրդի վերահսկողության ներքո: Նրա շահույթները գումարվում են. 1/ այն եկամուտներից, որոնք բխում են պատրիարքության և նրանից կախում ունեցող վանքերի կողմից ձեռք բերված կալվածքներից. 2/ համայնքի հոծարական նվիրատվություններից. 3/ այն կալվածքներից, որոնք թողել են ժառանգներ չունեցող հոգևորականները. 4/ այն եկամուտներից, որոնք ժողովվում են պատրիարքության աթոռանիստի ենթակայության ներքո գտնվող հայ բնակչության շրջանում տեղի ունեցող ամուսնություններից, մկրտություններից, թաղումներից և այլ կրոնական արարողություններից. 5/ պատրիարքական պարհակներից, որոնք յուրաքանչյուր թեմում նախօրոք գանձվում են՝ համահավաք խորհրդի որոշմամբ ամեն տարի ընդունվող բյուջեին համապատասխան:

Այս եկամուտներից զատ, պատրիարքությանն արգելված է համայնքի անդամներից ստանալ որևէ բան, կարևոր չէ, թե ինչ հիման վրա և կարևոր չէ, թե ինչպիսի առիթով:

II բաժին

Թեմերը

Հոդ. 22/ Թեմերի առաջնորդներն ընտրվում են պատրիարքության կրոնական խորհրդի կողմից և նշանակվում պետության կողմից: Իրենց տրված *բերաթի* հիման վրա, նրանք պարտականությունները կատարում են համաձայն սույն կանոնակարգի և իրենց կրոնական տարածքի սահմաններում: Նրանք, ովքեր ծննդով ու ծագումով օսմանյան հպատակներ չեն, դատապարտվել են իրավախախտումների համար, հայտնի են իրենց վնասաբեր բարքերով, որոնց երեսունհինգ տարին դեռևս չի լրացել, որոնք չզիտեն պետության պաշտոնական լեզուն և կայսրության օրենքների ու կանոնակարգերի մասին չունեն անհրաժեշտ գիտելիքներ՝ չեն կարող նշանակվել թեմի առաջնորդներ:

Հոդ. 23/ Թեմերը կկազմավորվեն և կրկին միմյանցից կառանձնանան այնպես, որ ընդգրկեն նվազագույնը տասնհինգ հազար շնչից բաղկացած հայ բնակչություն:

Հոդ. 24/ Կոստանդնուպոլսի թեմի առաջնորդը կունենա պատրիարքի տեղապահի տիտղոս և արքեպիսկոպոսի աստիճան, սակայն այլ թեմերի առաջնորդներից չի տարբեր-

վի ոչ իր *բերաթի* հրահանգներով, ոչ իր իրավասություններով:

Հոդ. 25/ Թեմերը չի կարող ղեկավարել պաշտոնակատարը: Թեմի այն ղեկավարներին, որոնք օրինական պատճառաբանությամբ կարճ ժամկետով թողնում են իրենց պաշտոնը, բացակայության ընթացքում կարող է փոխարինել թեմի բարձր հոգևորականության անդամներից որևէ մեկը: Եթե արտակարգ հանգամանքների պարագայում թափուր թեմը պետք է ժամանակավորապես ղեկավարի պաշտոնակատարը և եթե դրա անհրաժեշտությունը հավաստել է նաև Պաշտամունքների նախարարը, ապա թեմի կառավարչի կողմից պարտականությունների կատարման ստանձնումը կարող է վավերացվել նախարարության պաշտոնական փաստաթղթով: Բայց թեմը ժամանակավորապես կառավարելու պատճառով, այդ կառավարիչը չի կարող լինել պատրիարքության խորհրդի անդամ:

Հոդ. 26/ Թեմի յուրաքանչյուր առաջնորդին կից գործում են երկու խորհրդակցական մարմին, որոնցից մեկը ձևավորվել է կրոնավորներից, մյուսը՝ թեմի պատվարժան անձանցից և որոնց քանակը չպետք է գերազանցի վեցը: Այս խորհուրդները պաշտոնական բնույթ չեն կրում և որևէ ձևով պատասխանատու չեն, թե ինչպես է ղեկավարվում թեմը: Նրանք պարզապես իրենց օգնությունն են ցուցաբերում առաջնորդին այն հարցերում, որոնք նա, ելնելով հանգամանքների բնույթից, հանձնարարում է նրանցից մեկին կամ մյուսին: Այդ մարմինների ընտրությունը և փոփոխությունը, ինչպես նաև գործունեությունը ճշգրտող կանոնակարգերը մշակվելու են պատրիարքարանի կրոնական և համահավաք խորհուրդների համատեղ ջանքերով և գործածության մեջ են դրվելու Պաշտամունքների նախարարության կողմից տրված կարծիքից հետո:

Հոդ. 27/ Թեմի յուրաքանչյուր աթոռանիստ ունի դրամարկը, անհրաժեշտ թվով օժանդակ քարտուղարներ և աշխատակիցներ: Այդ դրամարկի եկամուտները գումարվում են այն հարկերից, որոնք թեմերը գանձում են այնպիսի կրոնական արարողություններից, ինչպիսիք են ամուսնությունները, մկրտությունները, թաղումները և այլն, հայ բնակչության նվիրատվություններից ու այն գումարներից, որոնք պատրիարքության համահավաք խորհուրդն անհրաժեշտության դեպքում հատկացնում է թեմի ծախսերի համար՝ եկեղեցիների, վանքերի և այլ հաստատությունների եկամուտներից:

Հոդ. 28/ Իրենց տարածքում գտնվող վայրերում և միայն կրոնական գործերի համար, թեմական առաջնորդները կարող են փոխանորդներ նշանակել՝ այդ մասին տեղական իշխանություններին տեղեկացնելու պայմանով: Այդ փոխանորդները չունեն որևէ պաշտոնական կարգավիճակ:

III բաժին

Տարբեր հարցեր

Հոդ. 29/ Սույն կանոնակարգը գործածության մեջ դնելու սկզբնական շրջանում, կրոնական և համահավաք խորհուրդների կազմավորումը տեղի կունենա հետևյալ եղանակով. 1/ պատրիարքն ընտրում է և հրավիրում՝ տեղյակ պահելով Պաշտամունքների նախարարությանը, կրոնական խորհրդի վեց անդամներին, որոնք *բերաթով* նշանակված թեմական առաջնորդներից են. 2/ այս կերպ ձևավորված կրոնական խորհուրդն ընտրում է մյուս վեց անդամներին, որոնց կողմից պարտականությունների ստանձնումը պետք է վավերացվի վերոհիշյալ նախարարության կողմից. 3/ այնուհետև՝ կրոնական անդամներից պետք է առանձնացնել չորս անդամների, որոնք կընդգրկվեն համահավաք խորհրդում: Այս վերջին

խորհրդի վերջին ութ աշխարհիկ անդամները՝ ի թիվս համայնքի պատվարժան անձանց, կընտրվեն պատրիարքի կողմից, որոնցից մեկին հարկ է ընդգրկել պատրիարքի աթոռանիստի բնակիչներից: Եթե այդ ընտրությունն արժանանա կառավարության հավանությանը, ապա Պաշտամունքների նախարարությունը կվավերացնի այդ անդամների կողմից իրենց պարտականությունների ստանձնումը: Եթե այս կանոնակարգի կիրառման սկզբնական շրջանում դժվարություններ ծագեն եպիսկոպոսի աստիճան ունեցող հոգևորականներից կրոնական խորհրդի բոլոր անդամներին հավաքագրելու հարցում, կարելի կլինի նրանց թիվը համալրել հանձինս բարձր հոգևորականության այլ անդամների, այդուհանդերձ, պայմանով, որ վերջիններիս թիվը չգերազանցի հինգը:

Հոդ. 30/ Կրոնական և համահավաք խորհուրդները կարող են համատեղ միատեղ գումարել միայն այն դեպքերում, եթե դրանք նախատեսված են կանոնակարգում: Նրանց չի թույլատրվում այդ անել որևէ այլ շարժանիքով:

Հոդ. 31/ Եթե կաթողիկոսը և պատրիարքը թույլ է տալիս գործող օրենքներին ու կանոնակարգերին կամ երկրի և պետության շահերին հակասող արարքներ, Պաշտամունքների նախարարությունը նրան է հղում գործած զանցանքների ծանրությանը համապատասխանող գրավոր նախազգուշացումներ: Անհրաժեշտության դեպքում, Պաշտամունքների նախարարությունից Բարձր Դռանը ներկայացված առաջարկությանը և նախարարների խորհրդի հատուկ որոշմամբ, նա կարող է հեռացվել կայսրական հրովարտակով: Այս դեպքում, համաձայն մեծ վեզիրի դեկրետի, որը կուղարկվի պատրիարքության կրոնական և համահավաք խորհուրդներին, հարկ կլինի ձեռնամուխ լինել *փոխանորդի* ընտրությանը և պատրիարքին փոխարինողի ընտրությանը՝ 3-րդ և 4-րդ հոդվածներին համապատասխան:

Հոդ. 32/ Եթե 31-րդ հոդվածում նշված արարքները թույլ տրվեն թեմի առաջնորդներից մեկի կամ հոգևորականության որևէ այլ անդամի կողմից, ապա Պաշտամունքների նախարարությունը պատրիարքության միջոցով ծանուցումներ կհղի դրանց հեղինակներին նախազգուշացումներ և պատիժներ տալու կամ հեռացնելու վերաբերյալ: Յուրաքանչյուր խուսանավում կամ հապաղում, որոնք այս առիթով կարող են թույլատրվել կառավարական ծանուցումների կենսագործման հարցում, կհանգեցնեն կառավարության կողմից մեղավոր կրոնական առաջնորդի հեռացմանը պաշտոնից և, բացի դրանից, անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկվեն պատրիարքի ու կրոնական խորհրդի դեմ՝ օրենքին դիմադրություն ցուցաբերելու պատճառաբանությանը:

Հոդ. 33/ Եթե պատրիարքության խորհուրդների անդամները միջամտում են այնպիսի հարցերի, որոնք սույն կանոնակարգում թվարկված հարցերի հետ առնչություն չունեն և ցանկանում են դեպի այդ ուղին մղել պատրիարքին կամ կրոնական այլ առաջնորդների, որդեգրում են այնպիսի վարքագիծ, որը քաղաքական բնույթ է կրում կամ ջանում են դժվարություններ հարուցել կառավարության հրամանների կենսագործման ճանապարհին՝ նրանք, ըստ պարագայի, պատժվում են և հեռացվում Պաշտամունքների նախարարության կողմից: Ըստ թույլ տրված արարքների ծանրության, նրանց հեռացումը կարող է, անհրաժեշտության դեպքում, հանգեցնել նրանց՝ իբրև նշված խորհուրդների անդամների վերընտրության արգելմանը հետագայում:

Հոդ. 34/ Եթե նախորդ հոդվածներում նշված պատժիչ միջոցներ հարուցող արարքների բնույթն այնպիսին է, որ ծագում է նրանց հեղինակներին մահ քրեական օրենսգրքի դրույթներին համաձայն պատժելու անհրաժեշտությունը, ապա այդ պատիժը ևս կիրառվում է:

Հոդ. 35/ Հարկերի՝ որոնք կրոնական առաջնորդներն իրավասու են գանձել համայնքի անդամներից՝ ամուսնությունների, մկրտությունների և կրոնական այլ ծառայությունների

համար, սակացուցակները և գանձման եղանակը սահմանում են պատրիարքության կրոնական և համահավաք խորհուրդները՝ հոգևորականության պահանջներին ու համայնքի ֆինանսական հնարավորություններին համապատասխան, սույն կանոնակարգը գործածության մեջ դնելու պահից ի վեր՝ առավելագույնը երկու տարվա ժամկետում և պատրիարքի կողմից հաղորդվում են Պաշտամունքների նախարարությանը, որը դրանք կհավելի սույն կանոնակարգին այդ նույն տեսքով կամ անհրաժեշտ փոփոխություններով հանդերձ:

Հոդ. 36/ Իբրև կաթողիկոսի և պատրիարքի մատավայր ընտրված Սրբոց Հակոբյանց կրոնական եղբայրության կանոնադրությունը, ինչպես նաև վանքի ու նրա կալվածքների վարչությունը կվավերացվեն հատուկ որոշմամբ, իրերի նոր վիճակից բխող անհրաժեշտություններին համապատասխան, բացառապես կրոնական խորհրդի կողմից, սակայն հաշվի առնելով պատրիարքության համահավաք խորհրդի կարծիքը: Այդ որոշումն ուժի մեջ կմտնի Պաշտամունքների նախարարության հավանությանն արժանանալուն և եթե:

Հոդ. 37/ Հայկական պատրիարքությանը վերաբերող 1279 թ. ռամազանի 20-ի՝ կանոնակարգը համարվում է ուժը կորցրած:

Հոդ. 38/ Ներկա կանոնակարգը գործածության մեջ է մտնում իր հաստատման պահից ի վեր:

Հոդ. 39/ Պաշտամունքների նախարարությանը հանձնարարվում է հսկել սույն կանոնակարգի կիրառմանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 163-172).

III

1916 թ. օգոստոսի 11-ին «Թանիմում» լույս ընծայված առաջնորդող հոդված

Հայկական պատրիարքությունը

Օսմանյան կառավարությունը մի կողմից նկատի ունենալով պետության բարձրագույն շահերը և մյուս կողմից, հենց իրենց՝ հայերի շահերը, հենց նոր մշակեց պատրիարքության նոր կանոնադրությունը, որը երեկ հրապարակվել է թերթում: Առանց մանրամասների մեջ թափանցելու, մենք ցանկանում ենք փոքր-ինչ քննարկել այդ կանոնադրության հիմնական դրույթները, որոնք կրոնական ասպարեզում հայերի համար հաստատված կարգ ու կանոնում հիմնարար փոփոխություն են մտցնում:

Ներմուծված փոփոխություններն ամփոփվում են երկու հիմնական դրույթներով: Առաջինը պատրիարքի և կաթողիկոսի պարտականությունների միակցումն է, երկրորդը՝ համընդհանուր ժողով անունը կրող՝ պատրիարքության ժողովի վերացումը, որը հայտնի է Ազգային ժողով գոեհիկ անվամբ, և որն, իրականում, հիշեցնում է աշխարհի և ոչ մի շրջանում մնանը չունեցող պատգամավորների պալատ:

Պատրիարքի և կաթողիկոսի պաշտոնների միակցումը պայմանավորող շարժանիքը մանրամասն բացատրություններ չի պահանջում: Հայտնի է, որ լիիշխան հոգևոր առաջնորդ լինելու համար հարկ ունենալով կաթողիկոսից ստանալու յուրօրինակ ինվեստիտու-

1 Ըստ գրիգորյան օրացույցի համապատասխանում է 1863 թ. մարտի 17-ին:

րա, հայ պատրիարքը մշտապես դիմում էր այդ առթիվ Էջմիածնի կաթողիկոսին: Մակայն, քանի որ Էջմիածինը գտնվում է Ռուսաստանում, պատրիարքը, որն օսմանյան հայերի առաջնորդն է, հարկադրված էր, այսպիսով, հաստատուն հարաբերությունների մեջ լինել ռուսական ազդեցության ներքո գտնվող կաթողիկոսի հետ:

Սա մի հարց է, որը հարկ է լավ ըմբռնել: Բացատրենք այն: Հայկական համայնքն ունի կաթողիկոսի երեք աթոռանիստ: Այն է՝ երեք հոգևոր կենտրոն. երկուսն օսմանյան երկրում են՝ Սիսը և Աղթամարը, երրորդը Ռուսաստանում՝ Էջմիածինը: Իբրև Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքներ, ընտրվում են եպիսկոպոսներ, որոնց պատրիարքի պաշտոնը վերածվում է պարզունակ պաշտոնական պարտականության, որը նրանց որևէ նոր և իրական հոգևոր իշխանություն չի ընձեռում: Այսպես, օրինակ, միայն կաթողիկոսներն իրավունք ունեն քահանային եպիսկոպոսի աստիճան շնորհելու և օրհնելու սուրբ մեռոնը: Երբ խոսքը վերաբերում է նման բնույթի ծեսերի կամ կրոնական այնպիսի հարցերի, որոնք նրանք ի գործ չեն լուծելու իրենց սեփական իշխանությամբ, պատրիարքները հարկադրված են դիմելու կաթողիկոսներին կամ նրանց կից սինոդներին: Քանի որ պատրիարքի տիտղոսը բացարձակապես պաշտոնական բնույթ է կրում, որևէ խոչընդոտ չի կարող լինել այն բանում, որ առաջնորդներն ընտրվեն ժողովրդի կողմից, այնժամ, երբ կաթողիկոսի ընտրությունը և ինվեստիտուրան կախված են միմիայն եպիսկոպոսներից բաղկացած սինոդից: Կաթողիկոսական երեք աթոռանիստներից հնագույնը Էջմիածնի աթոռանիստն է, որի առաջնորդը եղել է հայ եկեղեցու հիմնադիր Գրիգորը: Երբ Փոքր Ասիայում տեղի ունեցող ասպատակությունների դարաշրջանում կաթողիկոսը գաղթել է Սիս, այդ աթոռանիստն ասպարեզից վերացել է, այնուհետև՝ վերականգնվել:

Երբ հայերի համար պատրիարքություն է հիմնադրվել, պատրիարքները գերադասել են հաղորդակցվել Էջմիածնի կաթողիկոսի հետ: Այս համակարգը, որը սկզբնավորվել է այն ժամանակ, երբ Էջմիածինը գտնվում էր մեր տիրապետության ներքո, պահպանվել է նաև այնժամ, երբ այդ տեղանքը դարձել է ռուսական քաղաք:

Նման իրավիճակը սկզբում մեծ բարդությունների տեղիք չի տվել, քանզի հայերի դեմ ուղղված՝ Ռուսաստանի որդեգրած կեղեքման և ոչնչացման քաղաքականությունն Էջմիածնում առաջ էր քերել, այդուհանդերձ, ռուսատյաց միջավայր: Բայց երբ Արևելյան Անատոլիայում հայանպաստ քաղաքականություն վարելու նպատակով Ռուսաստանը սկսել է ներթափանցել Էջմիածին, համակարգի անպարկեշտությունն անսպասելի ձևով ի հայտ է եկել, որովհետև Ռուսաստանն Էջմիածնում իր մեքենայությունների շնորհիվ օսմանյան հայերի շրջանում ձեռնամուխ է եղել տարածելու այնպիսի գաղափարներ, որոնք իր համար շահավետ էին, մի բան, որը նրան ամբողջությամբ հաջողվել է: Կար միայն շատ պարզունակ մի դեղամիջոց, որը հանգում էր պատրիարքության և Էջմիածնի միջև հարաբերությունների խզմանը: Ինչպես մենք այդ մասին ասացինք, կային երեք աթոռանիստ, որոնք հայերի համոզմամբ ներկայացնում էին միևնույն հոգևոր իշխանությունը և որոնք, փոխադարձաբար, նույնքան սուրբ էին: Սկզբում՝ հնամենիության պարզունակ նկատառումները, իսկ ավելի ուշ՝ օրեցօր ավելի հզորացող քաղաքական նկատառումները հարկադրել են պատրիարքությանը, ի տարբերություն մյուսների, նախապատվությունը տալ Էջմիածնի կաթողիկոսին. բանը նույնիսկ այնտեղ է հասել, որ նա չի ցանակացել ընդունել մյուս երկու կաթողիկոսների ինքնիշխանությունը և պնդել է, որ նրանք գտնվում են իր անմիջական իրավասության ոլորտում: Մակայն հայերի կրոնական կառուցվածքին վերաբերող փաստաթղթերում պատրիարքության այս հավակնությունն արդարացնող ոչինչ չի եղել: Փոխարենը, այն ժամանակաշրջանում, երբ Երևանի տարածաշրջանն ընդգրկված

էր օսմանյան սահմաններում և Էջմիածնի կաթողիկոսներին տրված *բերաթներում* Կոստանդնուպոլսի պատրիարքների խնդրանքով գործածվում էր «հայկական պատրիարքության ոլորտում ընդգրկված» տերմինը, Սսի կաթողիկոս Սկրտչի՝ և պատրիարքության միջև այդ առթիվ մի առճակատում է ծագել, իսկ 1298 թ¹. այդ առճակատմանը լուծում տալու համար օսմանյան կառավարության ու պատրիարքության ներկայացուցիչներից բաղկացած մի հանձնաժողով իր զեկուցագրում հայտարարել է, որ Սսի կաթողիկոսը բացարձակապես կախում չունի հայկական պատրիարքությունից և, հետևաբար, պետությունն իրավասու է այդ առթիվ որոշում կայացնել այնպես, ինչպես կամենա: Այսպիսով, որևէ արգելք չկար Էջմիածնի աթոռանիստը մյուս երկուսից որևէ մեկով փոխարինելու համար, երբ ծագեց պատրիարքության և կաթողիկոսի միջև հարաբերությունները վերանայելու անհրաժեշտությունը, քանի որ հայերի համագործակցությամբ՝ Օսմանյան կայսրությունը տրոհելուն վերաբերող Ռուսաստանի ծրագրերի իրականացման ընթացքում Էջմիածնի կաթողիկոսը դարձել էր գործիք: Հենց այս հարցն է, որին նոր կարգավիճակը հենց նոր լուծում տվեց, և վարվելով այսպես, պետությունը հայերի կրոնական հարցերին որևէ հարված չհասցրեց:

Նոր կանոնադրության երկրորդ կարևոր հարցն առնչվում է համընդհանուր ժողովի լուծարմանը, որը նիստեր էր գումարում պատրիարքաբանում: Հայտնի են այն արտոնությունները, որոնք օսմանյան կառավարությունը՝ ելնելով խղճի ազատության հանդեպ ամենախորին հարգանքից, նույնիսկ նվաճումների դարաշրջանում, հատկացրել է նրանց, ովքեր մահմեդականներ չեն եղել: Այդ արտոնություններից ամենակարևորները հատկացվել են հունական պատրիարքությանը, իսկ դրանց հիմքում ընկած է ժամերգության կատարման ու դրա հետ կապ ունեցող գործերի տնօրինման կատարյալ ազատությունը:

Եթե հունական պատրիարքության կազմավորումը քննարկենք այս տեսակետից, կտեսնենք, որ այն ընդգրկում է երկու մարմին. մեկը սինոդն է, որը բաղկացած է հոգևորականներից, մյուսը՝ ութ անձից բաղկացած աշխարհիկ խորհուրդը, որի չորս անդամները սինոդից են, իսկ մյուս չորսն ընտրված են դրսից: Այս մարմիններից առաջինը զբաղվում է միայն կրոնական հարցերով, այնժամ, երբ երկրորդը համայնքի այնպիսի գործերով, ինչպիսիք են ֆինանսական հարցերը, բարեգործական հաստատությունները և այլն:

Մակայն բացի դրանից, հայկական պատրիարքությունում կար 140 անդամից բաղկացած համընդհանուր ժողով, որից 120-ը ընտրվում էին ուղղակիորեն ժողովրդի կողմից: Ակնհայտ է, որ դա հիրավի ազգային ժողով էր: Այս իրավունքի կիրառումը, որը հատկացվել էր 1279 թ.², այն ժամանակաշրջանի մեծ վեզիրի կողմից այնպիսի պատճառների բերումով, որոնց ուսումնասիրելն իսկ այստեղ շատ երկար կտևի, չէր կարող, բնականաբար, այլևս շարունակվել, անկախ այն բանից, թե ինչպիսին էին եղել այն դրդապատճառները, որոնք երբևէ նպաստել էին դրա ճանաչմանը, որովհետև, այդ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ պետության մեջ պետության ճանաչում: Իրականում, այն օրվանից ի վեր, ինչ այդ իրավունքը հատկացվել է, ազգային ժողովը քաղաքական հաստատության տեսք է ընդունել: Հայերի շրջանում սկսել են ձևավորվել կուսակցություններ, մշակվել են ծրագրեր, ի հայտ են եկել ընտրական բախումներ: Կոմուն էին փողոցներում, աղմկում ժողովի շրջանակներում և մի կողմ թողնելով կրոնական հարցերը՝ եզրափակում միմիայն քաղաքական հարցերի քննարկումով: Այս կուսակցություններից շատերը մշակել էին բացահայտ հեղափոխական ծրագրեր: Ոմանք անգլիացիների կողմնակիցներն էին, մյուսները՝ ռուսների, ուրիշները, վերջապես, երազում

1 Նորին սրբազնություն Սկրտչի Քեֆսիպյանը:
2 Ըստ գրիգորյան օրացույցի համապատասխանում է 1882 թ.:
3 Ըստ գրիգորյան օրացույցի համապատասխանում է 1863 թ.:

էին անկախության հասնել իրենց սեփական ուժերով: Այնպես որ, պատրիարքները, որոնք իրենց աթոռանիստերը պահպանելու համար ստիպված էին հաշվի նստել այդ կուսակցությունների և պատրիարքության խորհուրդների հետ, որոնք ևս ընտրվել էին այդ ժողովի կողմից, պատահում էր, որ երբեմն հարկադրված էին լինում քաղաքական հարցերով զբաղվելու համար անտեսել իրենց կրոնական պարտականությունները: Ի դեպ, ամենքն են հիշում այն ցույցերը, որոնք տեղի ունեցան երկու տարի առաջ, այդ ազգային ժողովի հիմնադրման հիսուններորդ տարեդարձի կապակցությամբ:

Անհմաստ է այստեղ ասելն իսկ, որ աշխարհում և ոչ մի տեղ նման ժողով գոյություն չունի: Բայց մեզանում, ուր կրոնական հնագույն արտոնությունները սահմանափակվում են այն իրավունքներով, որոնք շնորհվել են հունական պատրիարքությանը, հայկական պատրիարքությանն այդպիսի տարօրինակ և անտրամաբանական իրավունք հատկացնելը բացարձակապես անհմաստ էր: Ի դեպ, բավական է քննության առնել արդյունքները, էլ ավելի լավ տեսանելի դարձնելու համար հիսուն տարուց ի վեր հիմնադրված այդ համակարգի բոլոր թերությունները (ինչպես պետության, այնպես էլ հենց իրենց՝ հայերի համար): Այն օրվանից ի վեր, ինչ անզլիական և ռուսական մեքենայությունները սկսեցին ազդեցություն գործել մի խումբ խանդավառների վրա, մասամբ խորին համոզմունքով և մասամբ էլ շահադիտական նկատառումներով առաջնորդվող հայերի շրջանում ձևավորվեցին հեղափոխական ընդարձակ կոմիտեներ և պատրիարքը դարձավ այդ բոլոր մեքենայությունների գործիքը, որովհետև, պատրիարքությունը ենթարկվում էր ոչ թե պատրիարքներին, այլ դրսի քաղաքագետներին, որոնք ընդունակ էին յուրաքանչյուր բնույթի մեքենայությունների: Այնպես որ, մի քանի սաղրիչներ գործելի ընթացքն իրենց ձեռքը վերցրին և հոգևորականներին հավաքագրելով այն մարդկանցից, ովքեր պատրաստ էին սատարել իրենց նպատակների իրականացմանը, հետամուտ եղան իրենց քարոզչությանը և իրենց իսկ կազմակերպմանը՝ այդ նույն հոգևորականության միջնորդությամբ:

Արդյունքը հանգեցրեց հետևյալին. անցյալ տարի հեղափոխականների մի խումբ փորձեց հայերի շրջանում մեծ հրդեհ բռնկել, որոնց՝ հիսուն տարի առաջ, նրանց հանդեպ ունեցած վստահության պատճառով, հատկացվել էին արտակարգ լայնաժամկալ իրավունքներ: Եվ հենց հայերն էին, ինչպես նաև կառավարությունը, որոնք դրա հետևանքով տառապանքներ կրեցին: Ակնառու դարձավ, որ հիսուն տարի առաջ ցուցաբերվել է ծայրահեղության հասնող բարյացակամություն: Ուստի, օսմանյան կառավարությունը տատանվելու համար այլևս ոչինչ չունեք: Հարկ էր իրերին տալ բնականոն ընթացք: Կասկածից վեր է, որ այս վերակառուցման ընթացքում կառավարությունն առաջնորդվում էր ելնելով միայն մեկ՝ հայերի և պետության շահերի մտահոգությունից, որովհետև, քաղաքագետների մեքենայությունների հորձանուտում պատրիարքների ստրկությունը, հարվածում էր ոչ միայն նրանց կրոնական, այլև աշխարհիկ շահերին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 173-176).

336

Պ. Վիետի ծանուցագիրը¹

Պողոս Նուբար փաշայի հետ Քե դ'Օրսեում կայացած գրույց

¹ Նախատեսված է պ. Գ-ով համար:

Փարիզ, 26-ը փետրվարի 1917 թ.:

Պողոս Նուբարը շաբաթ օրը եկել էր Դեպարտամենտ ձեռնարկելու: Ես նրան ընդունեցի ձեր բացակայությամբ, համառոտակի տեղեկացրի իրավիճակին Արևելյան լեզեոնի հարցում, բնականաբար, առանց որևէ ձևով ակնարկելու Ժյուսսերանի հետ կապված միջադեպը: Թվաց, թե հաղորդված տեղեկությունները Պողոս փաշային գոհացրին:

Ինչ վերաբերում է նրա երկու նամակներին, որոնց դուք այսօր պատասխանում եք, ապա նա ծանոթացել է մեր հետաքննության արդյունքներին և ինձ հայտնել, որ հաշվի առնելով եզրակացությունները, ինքը չի համառում: Այնուամենայնիվ, նա ինձ հանձնարարել է խնդրել ձեզ պատասխանելու իրեն, ինչպիսի մտադրություն դուք ունեք, որը նրան կթույլատրի շահագրգիռ անձանց հայտնել, որ նրանց խնդրանքներին որևէ ընթացք տալն անհնար է:

Բացի դրանից, Պողոս փաշան ինձ հետ գրուցեց.

1/ կամավոր հիմունքներով զինձառայություն ստանձնած և արդեն մեր արտասահմանյան զնդերում ծառայող այն հայերի մասին, որոնք հետագայում պետք է անխտրաբար ընդգրկվեն Արևելյան լեզեոնի կազմում (ես նրան պատասխանեցի, որ հարցն արդեն քննարկվել է, բայց որ Ռ-ազմական նախարարությունը ժամանակավորեպ է համարել դրան լուծում տալը: Պողոս փաշան համաձայնվեց, որ այդ որոշումն արդարացված է).

2/ այն հնարավորության շուրջ, որը վերաբերում է աստիճանավոր հայերին, բայց ոչ սիրիացիներին՝ Արևելյան լեզեոնի ստորաբաժանումների կազմավորման համար նկատի ունենալու հարցին (այդ աստիճանավորներն ընտրված են արևելյան կապրալներից և ենթասպաներից, որոնք ծառայության են ընդունվել կամավոր հիմունքներով և վաղուց ի վեր ընդգրկված են մեր արտասահմանյան զնդերում): Ես պատասխանեցի Պողոս փաշային, որ ձեզ այդ մասին կզեկուցեմ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 122-122 v).

337

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Պոլ Կամբոնը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ճ. թիվ 241:

Լոնդոն, 28-ը փետրվարի 1917 թ.:
(*Ստացել են* Կաբ. մարտի 2-ին,
Քաղ. վարչ. մարտի 3-ին):

Ձերդ գերազանցությունը պահանջել էր ինձնից գրուցել բրիտանական կառավարության հետ Կիպրոս կղզում «Արևելյան լեզեոնի» ստեղծման մասին: Վերջինս, սկզբունքորեն տալով իր լիակատար համաձայնությունը ֆրանսիական կառավարության առաջարկություններին, տեղեկացնում է ինձ, որ անզլիական բանակի կարիքները պահանջում են Եգիպտոսում և Կիպրոսում* մեծ թվով մորակոչիկներ ունենալու անհրաժեշտությունը, և որ այս պահին, դժվար է կանխատեսել, թե արդյո՞ք նրանցից պահեստայիններ կունենանք:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 127).

* Պ. Գ-ով ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Ի՞նչ է սա նշանակում: Մենք Կիպրոսում զինվորագրում չենք անցկացնում, իսկ անզլիացիները թույլատրում են հայերի և նույնիսկ սիրիացիների զինվորագրումը Եգիպտոսում»:

Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Ժյուստերանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 209:

Վաշինգտոն, [անթվակիր]:
(Ստացել է Քաղ. վարչ. 1917 թ. մարտի 2-ին):

Իմ թիվ 169 հեռագրի՝ շարունակությունը:

Ես ընդունեցի այն երեք հայերին, որոնց մասին հայտնվում էր Դեպարտամենտին հղված թիվ 66 նամակում¹: Ես նրանց հետ խոսեցի այն ոգով, ինչպես այդ մասին նախօրոք տեղեկացրել էի Չերո գերագանցությանը:

Նրանք խոստացան, ինչպես ես այդ նրանցից պահանջում էի, իրենց պահել այնպես, որ խուսափեն ամերիկյան օրենքները որևէ ձևով ոտնահարելուց, որը կարող է դառնալ, ի վնաս մեզ, պացիֆիստների, գերմանա-ամերիկացիների քննարկման նյութ և սահմանափակվել այն հայերի մեկնումը կազմակերպելու հարցով, որոնք ի վիճակի են անձամբ վճարելու իրենց ճանապարհածախսը և մեկնաբանելու իրենց մեկնումն ընտանեկան հանգամանքներով կամ գործերով:

Եթե պատերազմ բռնկվի, հարցի էությունը կփոխվի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 128).

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Հ. թիվ 210:

Կահիրե, 14-ը մարտի 1917 թ., ժ. 16.25-ին:
(Ստացվել է ժ. 17.30-ին):

Ես պատասխանում եմ հունվարի 10-ի ձեր թիվ 18 ճեպագրին²:

Հրամանատար Ռոմիոն մարտի 1-ին խնդրել էր Ռազմական նախարարից, որ Արևելյան լեզոնի զինվորների ամենօրյա աշխատավարձը 2 ֆրանկից բարձրացվի 2 ֆրանկ 50 ցենտի:

Ես ինձ թույլ եմ տալիս սատարել այդ առաջարկությանը, որը Ռազմական նախարարին ներկայացնելու համար, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 151).

1 Տե՛ս վերը թիվ 333 փաստաթուղթը:
2 Փետրվարի 2-ի տե՛ս վերը թիվ 329 փաստաթուղթը:
3 Արտատպված չէ:

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան՝ պ. Լեոպոլդ Ֆավրին

Ն¹:

[Առանց վայրի], 15-ը մարտի 1917 թ.:

... Հաշվի առնելով այն, որ մենք երբևէ չենք խորհել անկախություն պահանջելու մասին, որն անիրագործելի ենք համարում այն էթնիկական պայմաններում, որոնցում գտնվում է Թուրքահայաստանը, մենք նախապատվությունը, ես դա կրկնում եմ, միշտ այդ լուծմանը կտանք: Բայց սկսած այն պահից, ինչ ես ձեզ չեմ տեսել, իրադարձություններն առաջ են ընթացել և մենք զիտենք, որ դրանից ի վեր, ողջ Ասիական Թուրքիայի հարցը դաշնակիցների միջև համաձայնության առարկա է դարձել: Այդ համաձայնությունը, թեպետ մենք անտեղյակ ենք դրա բոլոր պայմաններին, այդուհանդերձ, հայտնի է հանրությանն ընդհանուր գծերով: Հայտնի է, օրինակ, որ բաժանման դեպքում, Ռուսաստանին խոստացվել են Կոստանդնուպոլիսը և Էրզրումի, Բիթլիսի ու Վանի սահմանամերձ վիլայեթները, որ Իտալիային բաժին կհասնեն Ադալիան և Չմյուռնիան (Այդինի վիլայեթը), իր հերթին Անգլիան, կստանա Միջագետքը՝ Արաբիայում ազդեցության գոտի ունենալու հետ մեկտեղ, Ֆրանսիան՝ Սիրիան և Կիլիկիան, ինչպես նաև հայկական վիլայեթների մի մասը: Հանրությանը հայտնի չեն ճշգրիտ սահմանները, բայց հիմքեր կան կարծելու, որ այդ սահմանները կձգվեն մինչև Սվազը և Դիարբեքիլը ներառյալ: «Նյուս օֆ ուորլդ» թերթին վերջերս տված հարցազրույցում պ. Միլյուկովն այս առթիվ քափանցում է նույնիսկ ուղռ ճշգրտումների մեջ:

Ես երջանիկ եմ, քանզի ի վիճակի եմ, իբրև խորին գաղտնիք, ձեզ հայտնելու, որ այդ համաձայնության պայմանները, որոնք մեզ հետաքրքրում են, ինձ են հաղորդվել և որ մեզ որոշակիորեն խոստացել են, որ եթե այդ լուծումը հաշտության վեհաժողովում գերակշռող դիրք ձեռք բերի, ապա Ֆրանսիան մեզ կտրամադրի լայնածավալ ինքնավարություն, և որ այդ ինքնավար Հայաստանը կտարածվի Միջերկրական ծովից՝ Մերսին և Ալեքսանդրետ նավահանգիստներով հանդերձ, մինչ այն նոր սահմանները, որոնք ճշգրտվել են Ռուսաստանի համար: Դուք կնկատեք, որ վերջին տարվա իմ ծանուցագրում ես չէի խոսում Ալեքսանդրետի մասին, բայց դրանից հետո հույս ունեցա, որ մեր ցանկությունը կբավարարվի, և որ այս նավահանգիստը Հայաստանին կթողնվի:

Բայց հանրությունն այս ամենին անտեղյակ է, և ահա թե ինչո՞ւ այն բանախոսները, որոնք կբարեհաճեն մեզ ցուցաբերել իրենց օգնությունը և պաշտպանել մեր գործը, այդ լայն և լիբերալ ինքնավարությունը պետք է մեզ համար պահանջեն այնպիսի ձևով, կարծեք այն մեզ խոստացված չի եղել: Նրանք կարող են հօգուտ իրենց դրույթի առաջադրել բոլոր կովանները, բայց մշտապես առաջին պլան մղել նախ՝ այն լուծումը, որը վերաբերում է միասնական, չեզոք, տերությունների կողմից կոլեկտիվ ջանքերով հովանավորվող Հայաստանին, որի մասին ես վերը նշել եմ:

Ի դեմս երկրորդ լուծման, նպատակահարմար կլինի, գալիք ինքնավար Հայաստանի համար պահանջել հնարավորության սահմաններում լայնածավալ տարածք, որը ձգվի ոչ միայն ծովափի երկարությամբ՝ սկսած Ալեքսանդրետից մինչև Անամուրի հրվանդան, այլև

1 Թվում է, թե հափշտակվել է փոստային վերահսկողության կողմից Բուրգում, 1917 թ. մարտի 22-ին. միայն այս քաղվածքն է ուղարկվել 2-րդ բյուրոյի (R.G. ենթաբաժին) ղեկավարին:

լայնությամբ՝ դեպի արևելք, այնպես, որ ընդգրկի հայկական տարածքների ամենամեծ մասը, որովհետև մենք խիստ շահագրգռված ենք, որ Ֆրանսիայի բաժինը, որտեղ մեր ժողովուրդը կկարողանա վերածնվել լիբերալ վարչակարգի ներքո, լինի այնքան լայնարձակ, որքան այդ հնարավոր կլինի ձեռք բերել: Մեզ վստահություն չեն ներշնչում Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթների ճակատագրերը, որոնք Ռուսաստանը կբռնագրավի: Բացի այն, որ մինչ այժմ ես որևէ խոստումներ չեմ ստացել, ձեզ հայտնի են նաև ռուսական գաղութաբնակեցման ծրագրերը, որոնց մասին թերթերը, այդ թվում «Ընթաց», խոսել են և շատ հավանական է, որ եթե իշխանության գլուխ կանգնած ծայրահեղ պահպանողական կուսակցությունը հրավեր ստանա մասնակցելու հաշտության ստորագրմանը, ապա մեզ բացահայտ ու անքող բռնագրավում կսպառնա: Մա ամենևին չի նշանակում, թե մենք հրաժարվում ենք այս վիլայեթների համար Ռուսաստանի հովանու ներքո, ինքնակառավարման իրավունքով, հատուկ վարչակարգ ունենալու պահանջից: Մակայն մենք գիտենք, որ եթե նույնիսկ այն ձեռք բերենք, ապա այդ վարչակարգը երբեք չի ունենա այնպիսի կշիռ, որը մենք հույս ենք տածում ստանալու Ֆրանսիայից: Ռուսաստանն, իրոք որ, կցանկանա, անկասկած, գաղութաբնակեցնել, ինչպես նա այդ մասին արդեն հայտարարել է և կունենա այդպես վարվելու բոլոր հնարավորությունները, որովհետև սահմանակից է և ունի բնակչության ավելցուկ, որի տեղահանությանը քաջալերելու հարցում շահագրգռված կլինի: Սկզբնական շրջանում այդ հավանաբար դյուրին ձեռնարկում չի լինի, բայց այն կարող է նշանակալից հաջողությունների հասնել ի վնաս հայերի, որովհետև ռուսական գաղութաբնակներն անխուսափելիորեն կսիրաշահվեն ի վնաս տեղաբնակների: Իրավիճակը բոլորովին այլ է Ֆրանսիայի հարցում, որն իր նոր պրոտեկտորատից շատ հեռու է գտնվելու և որը կջանա օգուտ քաղել միայն այն դիրքից և գործունեությունից, որը կծավալի նախ՝ իր լեզվի և մշակույթի տարածմանը կրթական և դաստիարակչական բնագավառներում, իսկ այնուհետև՝ տնտեսական, արդյունաբերական ու առևտրական ոլորտներում՝ իր կապիտալների օգտագործմամբ, իր գործունեության համար ի հայտ եկած նոր ասպարեզում: Նա մեծ շահագրգռվածություն կունենա նպաստելու հայկական տարրի զարգացմանը և բարգավաճմանը, որն անհրաժեշտ է Արևելքում՝ այդ երկակի գործունեության համար:

(A.M.G., 7 N 1649).

Փարիզի Հայ ուսանողների միության նախագահ պ. Գուրգեն Թահնազյանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին

Ն: Փարիզ, 16-ը մարտի 1917 թ.:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ ուղարկել սրան կից իմ բարեկամ կամավորներից մեկի նամակը¹, որը ցանկանում է կցվել Սիրիայի ավերի մոտ գործելու պատրաստվող Արևելյան լեգեոնին:

Ես համոզված եմ, որ Ձերդ գերազանցությունը Ռազմական նախարարին անհրաժեշտ

¹ Արտատպված է:

քայլերով կդիմի իրականացնելու համար հայ զինվորի փափագը, որը ցանկանում է կռվել մեր ժողովրդի ժառանգական թշնամու դեմ: Հավանաբար, անխնաստ չէ ասել, որ հայցվորը մաքեմատիկայի գծով ուսանող է եղել Սորբոնում, մասնակցել է պատերազմին ֆրանսիական ռազմաճակատում և հարձակման ժամանակ Շամպայնում ստացած վերքերի հետևանքով ընկրկել է:

Ես օգտագործում եմ առիթը ձեզ տեղյակ պահելու համար այն ջանքերին, որոնք այս պահին ես՝ իբրև Փարիզի կամավորական ծառայության նախկին կազմակերպիչ և վիրավորվելուց հետո զինվորական ծառայությունից ազատ արձակված, գործադրում եմ հայ կամավորների միություն կազմակերպելու համար: Այս պահին մենք փոքրաթիվ ենք, բայց հույս ենք տածում, որ միությունը լավ ընդունելության կարժանանա հայկական բոլոր շրջաններում: Ծրագիրն արդեն մշակված է: Տպագրությունից հետո մեկ օրինակը մենք ձեզ կուղարկենք:

Կանխավ շնորհակալություններիս հետ մեկտեղ, կամեցեք ընդունել, գերազանցություն, հարգալից զգացումներիս հավաստիքը:

Հ. Գ. - Հենց այս պահին ես ստանում եմ Նշան Կահվեջյան անունով մեկ այլ ընկերոջ նամակը, որը կամավոր է Գերիվիլում (Հարավային Օրանում) գտնվող 4-րդ գումարտակի 2-րդ արտասահմանյանում և որը դիմում է միևնույն խնդրանքով, ինչ պ. Սարաֆյանը:

Ես հարգալից ձևով հրավիրում եմ Ձերդ գերազանցության ուշադրությունը նրա պարագայի վրա, որը նույնքան հետաքրքրաշարժ է, որքան և մյուսը: (A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 152-152 v).

ԱԳԹ-ի բյուրոյի I ենթաբաժնի ծանուցագիրը՝ Կովկասում տիրող կացության վերաբերյալ 1916 թ. դեկտեմբերի 30-ին

Փարիզ, 16-ը մարտի 1917 թ.:

Ռուսական ուժերը Կովկասում կազմված են 2 խմբավորումներից: Ա/ Հայաստանի խումբ (գեներալ Յուդենիչ), որի ՇԿ-ն Էրզրումում է, ձգվում է Սև ծովից մինչ Ուրմիա լիճը և ընդգրկում՝ 14 հ {ետևակային} դ {իվիզիա} և 2.5 հ {եծելագորային} դ {իվիզիա}:

Բ/ Պարսկաստանի խումբ (գեներալ Բարաթով): 3 հ {եծելագորային} դ {իվիզիա} - 15 գումար {տակ}: Բոլորը գտնվում են մեծ դուքս Նիկոլայի հրամանատարության ներքո (ՇԿ Թիֆլիս):

Հայաստանի խումբ. - Արևմտյան ռազմաճակատում այն տարածությունը, որն ընկած է ռուսական գորաշարքերի և թուրքական գորաշարքերի միջև՝ կազմում է 1-ից 3 կիլոմետր, այնժամ, երբ հարավ-արևմտյան ռազմաճակատում այն շատ ավելի մեծ է (հասնում է մինչ 12 կիլոմետրի): Այս վերջին ռազմաճակատի որոշ հատվածներ պահպանվում են միայն վերահսկող բոլոր տարրերի միջոցով (օրինակ, Երզնկայի հարավում գտնվող զանգվածը):

Հեծելագորի երկրորդ կորպուսը (Չերնոգուրով) Վան և Ուրմիա լճերի միջև, ապահովում է կապը Պարսկաստանի ստորաբաժանման հետ: Բացառությամբ Վանա լճի շրջանի, որը պահպանվում է ավելի հուսալի ձևով, միայն գլխավոր հաղորդակցության ուղիներն են պահպանվում: Ռուսներն իրենց տիրապետության ներքո ունեն երեք հովիտներ, որոնց հա-

ջորդում են Մոսուլ տանող ճանապարհները: Բարձրության պատճառով լուրջ գործողություններն այս տեղանքում հնարավոր են միայն ամռանը:

(A.M.G., 16 N 3059).

343

**Ռազմական նախարարը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Արիստիդ Բրիանին**

Ճ. թիվ 2156-9/11: Գաղտնի:

Փարիզ, 17-ը մարտի 1917 թ.:
(Ստացել է պետական փոխքարտուղարությունը
մարտի 18-ին):

Նյու Յորքից պարոն Գաբրիել Մինբադի, 1917 թ. փետրվարի 9-ի թվակիր, Ամերիկայում հայկական քարոզչությանը վերաբերող նամակի վերլուծական թարգմանությունը, որը հղված է Փարիզում գտնվող Մ. Չերազին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 156).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Դոկտոր Գաբրիել Մինբադը՝ Մ. Չերազին

Ն:

Պատճենը:

9-ը փետրվարի 1917 թ.:

Հայկական մի պատվիրակություն գալու է Ամերիկա՝ ֆրանսիական կառավարության հրամանատարության ներքո կամավորների կորպուս կազմակերպելու նպատակով, որը պետք է մասնակցի առաջիկա գործողություններին Կիլիկիայում (Հարավային Հայաստանում՝ Միջերկրականի ափին):

Ես արդեն հայտնել եմ իմ կարծիքն այդ առթիվ Նուբար փաշային.

1/ Դաշնակիցները հաստատակամորեն ասում են և նույնիսկ իրենց փաստաթղթերում առաջարկում ազատագրել հայերին թուրքական լծից:

2/ Մենք շատ արյուն ենք հեղել, մենք շատ ենք թուլացել և հարկ է ձեռնպահ մնալ անիմաստ զոհաբերություններից:

3/ Մենք վտանգի կենթարկենք ոչ միայն մի քանի հարյուր կամ նույնիսկ 4-ից 5 հազար կամավորների, այլև Կոստանդնուպոլսում և Չմյունիայում բնակվող 150000 մարդկանց՝ երիտթուրքերին առիթ ընձեռելով մեզ կտորելու: Եթե Հունաստանը ցանկություն չի ունեցել միանալ դաշնակիցներին, ապա այդ արվել է Թուրքիայի հույներին խնայելու համար:

4/ Եթե դաշնակիցները մեզ ասում են, որ մեզ համար անհրաժեշտ է դիմել այս նոր խիզախմանը, և որ այդ պայմանով մենք իրավունք կունենանք անկախություն պահանջելու

1 Ստորագրել է գեներալ Վալանտինը:

Ռուսաստանից՝ Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից իրականացվող ձևական բնույթ կրող պարզունակ վերահսկողությամբ, դե լավ, փորձենք:

5/ Միայն թե, ես չեմ կարծում, որ դաշնակիցները մեզից համանման ինչ-որ բան են պահանջում: Իմ կարծիքով այդ գաղափարը պատկանում է որոշ հեղափոխականների, որոնք դեռևս ցանկություն ունեն սուսերները ձեռքներին եռանդ դրսևորելու, չնայած մահվամբ պսակված հին և նոր այդչափ փորձություններին: Նրանք իրենց գաղափարը ներկայացրել են Նուբար փաշայի դատին, որը, հավանաբար, խորհրդակցել է դաշնակից կառավարությունների հետ. վերջիններս չեն մերժել՝ քաղաքավարությունից դրդված:

(Հասցեատերը, որը խիստ ֆրանկամետ է, Փարիզում ֆրանսերեն տպագրվող «Արմենի» թերթի նախկին տնօրենն է, 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում եղել է հայկական պատվիրակության քարտուղարը):

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 157-157 v).

344

**Ռազմական նախարար պ. Պենլենը՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի
ռազմական կցորդ, գեներալ դը Լա Պանուսին**

Ճ. թիվ 2431-9/11:

Փարիզ, 29-ը մարտի 1917 թ.:

Ի պատասխան մարտի 19-ի ձեռ թիվ 4420 նամակի¹, ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ ներկայումս Արևմտյան Սուրբեյի՝ թագուհուն պատկանող թագավորական 8-րդ գնդում գտնվող հայազգի Գյուլբենկյանին կարելի է թույլատրել կամավոր հիմունքներով զինվորագրման շուրջ պայմանավորվածություն կայացնել Արևելյան լեզեոնում ծառայելու համար այն պահից, երբ բրիտանական իշխանությունները նրան ազատ արձակեն իր պարտականությունների կատարումից:

Նախատեսվել է, որ արևելյան կամավորներին կարելի է հնարավորություն ընձեռել ստանալու ենթասպաների և նույնիսկ օժանդակ սպաների աստիճաններ՝ մինչ կապիտանը ներառյալ: Գյուլբենկյանը կկարողանա, այսպիսով, ստանալ այն աստիճանը, որը համապատասխանում է իր ունակություններին՝ Արևելյան լեզեոնի հրամանատարի կողմից դրանք քննության առնելուց հետո:

Եթե շահագրգիռ անձը հակված է, այս պայմաններով, ծառայել Արևելյան լեզեոնում, դուք պետք է բարեհաճեք նրան ուղարկել Հավրի կայագործի բյուրո, որպեսզի այնտեղ հատուկ պայմանավորվածություն կայացնի Արևելյան լեզեոնում կամավոր հիմունքներով զինվորագրվելու համար այն պայմաններով, որոնք ես ձեզ համար ճշգրտել եմ ընթացիկ մարտի 3-ին, թիվ 1717-9/11-ում, հայազգի Միմոնյանի առիթով՝ Լիվերպուլի թագավորական գնդից:

(A.M.G., 7 N 1284).

1 Արտատպված չէ:

Ռեպարտամենտի ծանուցագիրը¹

Փարիզ, 30-ը մարտի 1917 թ.:

Սոցիալիստ պ. Լինդհագենը մարտի 23-ին թույլտվություն է խնդրել Ստոկհոլմում Արտաքին գործերի նախարարին² դիմելու հետևյալ հարցով.

«Կարելի է արդյոք հո՞ւյս տածել, որ կառավարությունը՝ միայնակ կամ չեզոք այլ կառավարությունների հետ համատեղ, կմիջնորդի նրանց, ում որ հարկն է, որպեսզի հայերն օգտվեն իրենց կյանքը, ունեցվածքը և ազգությունը պաշտպանելու իրավունքից»:

Այս ամսի 29-ին, պ. Լինդհագենի նախագահությամբ տեղի ունեցավ մի հանրահավաք ի նպաստ հայերի: Պ. Բրանթինգն այնտեղ ելույթ ունեցավ երկու հազարի հասնող մարդկանց և Անտանտի բոլոր նախարարների առջև: Ասպատակված բոլոր երկրներում գերմանական վայրագությունները և ցամաքում ու ծովում պատերազմ վարելու նրանց բարբարոսական միջոցներն անարգանքի սյունին գամելուց հետո, նա մերկացրեց հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածը, հանդիմանելով շվեդական կառավարությանն այս բռնություններից և ոչ մեկի առիթով բողոքի ձայն բարձրացնելուց ձեռնպահ մնալու համար: Այնուհետև՝ տ {իկի} ն Մարիկա Սթերնսթեթթը հրապարակային ելույթ ունեցավ Հայաստանի մասին:

Միասնաբար հավանություն տրվեց մի որոշման, որը մարդկության անուցից բողոքում էր թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ հետևողականորեն գործադրվող ճնշումների դեմ և կոչում շվեդական կառավարությանը՝ կամ միայնակ, կամ չեզոք այլ կառավարությունների հետ համատեղ միջամտելու հանուն հայերի կյանքի, ունեցվածքի և հավատալիքների պաշտպանության իրավունքի ճանաչման:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 888, ff. 184-184 v).

Հռոմում Ֆրանսիայի դեսպան պ. Կամիլ Բարրերը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոյին

Ճ. թիվ 196:

Հռոմ, 1-ը ապրիլի 1917 թ.:
(Ստացել են Կաբ. ապրիլի 12-ին,
Քաղ. վարչ. ապրիլի 13-ին):

Վերջին մարտի 31-ի թվակիր իմ թիվ 195 գեկուցագիրը³ Ռեպարտամենտին հաշվե-

1 Նախատեսված է Պողոս Նուբար փաշայի համար:
2 Պ. Վալլենբերգը:
3 Մենք չկարողացանք, չնայած մեր որոնումներին, գտնել այդ գեկուցագիրը, որն ինչպես թվում է, հետաքրքրության է արժանի:

տվություն է ներկայացրել այն գրույցի մասին, որն իմ աշխատակիցներից մեկն ունեցել է Բաղդադի կարմելիտների* առաջնորդի հետ և վերաբերել է Թուրքիայի նախապատրաստությանը պատերազմին՝ սկսած 1914 թ. հուլիսի վերջերից: Այդ նույն գրույցի ընթացքում պ {ատվելի} հ {այր} Լուի դը Ժեզյուն առիթ է ունեցել հետաքրքիր ակնարկներ անել հայերի կոտորածների վերաբերյալ:

Նա ասել է, որ Հռոմ կատարած իր այցելության ընթացքում, անձամբ ինքը և իր արքեպիսկոպոսը՝ Ն {որին սրբազնություն} ն Դրուրը, բազմաթիվ անգամներ այցելել են Պրոպագանդա** նրտեղ նրանց ցույց են տվել Կոստանդնուպոլսում գտնվող առաքելական պատվիրակ Ն {որին սրբազնություն} ն Դուլչիի ամենամանրագին գեկուցագրերը, որոնք ամենահանգամանակից տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ: Պրոպագանդան, ավելացրել է նա, կատարելապես իրագել է այս ամենին, ինչպես նաև այս կոտորածում գերմանացիների ունեցած պատասխանատվությանն առնչվող հարցերին: Իմ աշխատակիցն այնժամ հարցրել է պ {ատվելի} հ {այր} Լուի դը Ժեզյունին, թե ինչո՞ւ Պրոպագանդան ընթացք չի տալիս այդ փաստաթղթերին, ինչո՞ւ դրանց միջոցով օգուտ չի բերում հանրությանը: Վերջինս պատասխանել է, որ Վատիկանն այս պահին որևէ բան տպագրելու ցանկություն չունի կամ այն պատճառով, որ նա այս տեղեկությունները դեռևս չի դիտում իբրև բավական հավաստի, կամ (ինչն ավելի հավանական է) այն, որ ցանկանում է պատերազմի պատճառով ձեռնպահ մնալ, որքան հնարավոր է երկար, յուրաքանչյուր բացահայտ միջամտությունից:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 889, ff. 1-1 v).

Հաշվետվություն պ. Վիետի և Պողոս Նուբար փաշայի միջև Քե-դ՝ Օրսեում կայացած գրույցի մասին

Ծ՝:

Փարիզ, 7-ը ապրիլի 1917 թ.:

Ինձ կատարած այցելության ընթացքում, Պողոս փաշան եկավ ինձ հետ գրուցելու նաև կամավորական հիմունքներով ֆրանսիական բանակում արդեն զինծառայության ընդունված այն հայերի մասին, որոնք ցանկություն կունենան ընդգրկվելու Արևելյան լեգեոնում:

Թվում է, թե որոշ թվով զինվորագրվածների արդեն նախատեսել են Կիպրոս ուղարկել և այդ ժամանակից ի վեր, Պողոս փաշան ստանում է բազմաթիվ հայ զինվորագրվածների՝ իրեն հղած բազում խնդրանքներ, որոնք ևս կբարեհաճեն կցվել Արևելյան լեգեոնին:

Ես միայն կարողացա վերստին տեղեկացնել Պողոս փաշային այն մասին, ինչը նրան նախօրոք հայտնել էի, այն է՝ ...² նախարարը մինչ այժմ գտել է, որ դեռևս չի հասել ներկա-

* Խոսքը վերաբերում է 12-րդ դարում Պաղեստինում հիմնադրված Կարմել միաբանության անդամներին, որի կանոնադրությունը հաստատվել է 1245 թ.: Միաբանությունը հետագայում դարձել է կաթոլիկ եկեղեցու կարևոր սյուններից մեկը: - Ծ. թ.:

** Միաբանություն, որը հիմնադրել է Հռոմի պապ Գրեգորի XV-ը (1554-1623) 1622 թ.: անհավատ երկրներում հավատի տարածման նպատակով: - Ծ. թ.:

1 Նախատեսված է պ. Գուի համար:

2 Մի բառ բաց է թողնված:

յունս մեր դրոշմերի ներքո իբրև կամավոր զինվորագրված բոլոր հայերի և սիրիացիների խմբակային կցումն Արևելյան լեզեոնին նախատեսելու պահը:

Մի քանի օր առաջ ես առիթ ունեցա նույն հայտարարությունն անելու պատերազմական խառնված պարզատրված մի երիտասարդ մարտիտի, որն ինձ դիմեց համանման հարցով: Այս վերջինին ես խորհուրդ տվեցի օգտագործել արձակուրդի շրջանում Փարիզ կատարած իր այցելությունը՝ Ռազմական նախարարությանը (Աֆրիկայի և Արևելքի ենթաբաժին) նամակ գրելու համար: Հիրավի, թվում է, որ մեզ համար դժվարին կլինի հանձն առնել Ռազմական նախարարությանը փոխանցելու այն խնդրանքները (նրանց նրան երաշխավորելով հանդերձ), որոնք կարող են հանգեցնել այդ կարգին պատկանող հայ և սիրիացի բոլոր կամավոր զինվորագրվածներին միևնույն նպատակով ներկայացնելուն: Ի դեպ, ենթակայության տեսակետից Ռազմական նախարարությունը դա ճիշտ գործելաձև չի համարի:

Պողոս փաշայի քայլը հավանաբար ձեզ պատեհ կթվա այն բանի համար, որ մեզ կորդի պաշտոնապես գրել Ռազմական նախարարությանը՝ հիշեցնելու համար նրան այն շահավետության մասին, որը կազմավորման ընթացքում գտնվող կորպուսի ստվարացումն է, այնպիսի աճի շնորհիվ, ինչպիսին է օրինակելի վարքագիծ ունեցող և կամավոր հիմունքներով զինվորագրված սիրիացիների և հայերի խմբակային կցումը նոր կազմավորմանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 165-166).

348

Ասիա-Օվկիանիայի փոխվարչության ծանուցագիրն Արևելյան լեզեոնի առթիվ

Ծ՝:

[7-ը ապրիլի 1917 թ.]՝

Ինձ թվում է, որ ֆրանսիական բանակում գտնվող բոլոր հայերին և սիրիացիներին խմբովին Կիպրոս ուղարկելու մասին որոշումն ունի շատ ավելի խոցելի կողմեր, քան առավելություններ: Ավելի նպատակահարմար է կարգավորել մասնավոր դեպքերը, ելնելով Ռազմական նախարարության կողմից ընդունված այն սկզբունքից, ըստ որի արևելյան այս բնակիչները հակված են դեպի Արևելյան լեզեոնը: Փորձեք իմանալ, թե ո՞վ է գնդապետ Համելինի մոտ զբաղվում այս զինվորագրումով: Տեսեք վաշտի հրամանատար սպային կամ ուրիշի և նրա հետ պայմանավորվածություն կայացրեք: Դուք նրան կհանձնեք Պողոս փաշայի, Չոպանյանի կամ սիրիացիների կողմից հանձնված պահանջագրերը և Ռազմական նախարարությունը, ելնելով նրանց արժանիքներից, թեկնածուների քանակի շուրջ որոշումներ կկայացնի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, ff. 167-167 v).

1 Նախատեսված է պ. Վիետի համար:

2 Մենք պահպանել ենք արխիվների դասակարգման ամսաթիվը:

349

Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոն՝ Նյու Յորքում Ֆրանսիայի հյուպատոս պ. Լիբերին

Հ. թիվ 240:

Փարիզ, 10-ը ապրիլի 1917 թ., ժ. 24-ին:

Բարեհաճեք փոխանցել Հաննեյանին, որը Հաիրենիտցում [sic]¹ է (Բեննեթի փողոց 7, Բոստոն), Եգիպտոսի հայկական միության՝ ստորև հաղորդվող հեռագիրը. «Եգիպտոսի կամավորները կազմակերպվել են: Շտապ ուղարկեք ամերիկյան օժանդակ ուժեր»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 170).

350

Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղար պ. Արշակ Չոպանյանը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոնին

Ն:

Փարիզ, 14-ը ապրիլի 1917 թ.:

(Ստացել է Քաղ. վարչ. ապրիլի 19-ին):

Դաշնակիցների կողմից Միացյալ Նահանգների պատերազմի մեջ ընդգրկվելն անեմաերջանիկ իրադարձությունն է, և հայերը, որոնց գործը կարող է միայն շահել ազատատենչ ճամբարի ուժերի մեծ քաղաքատկույնից, դրանից մեծապես հրճվում են: Բայց այդ իրադարձությունը կունենա սարսափելի հետևանք Միջագետք և Սիրիա տեղահանված հայերի համար: Նրանց կացությունն արդեն ողբալի էր. թուրքական կառավարությունն անում էր ամեն ինչ սովի և հիվանդությունների միջոցով նրանց կործանելու համար: Միացյալ Նահանգների հյուպատոսներն այս աղետյալ դժբախտների միակ մեցուկներն ու հովանավորներն էին. նրանք հաճախ էին միջամտում նրանց օգտին: Նրանք նրանց էին բաժանում, որքան այդ հնարավոր էր թուրքական կառավարության կողմից հարուցվող խոչընդոտների պայմաններում, այն դրամական օգնությունները, որոնք Ամերիկայի հումանիտարները և ազատ երկրների հայերն ուղարկում էին նրանց գոյության պահպանության համար: Քանի որ Թուրքիան գտնվում է Ամերիկայի հետ իր հարաբերությունների խզման եզրին, նրա հյուպատոսները պատրաստվում են մեկնել և տեղահանվածները կմնան առանց որևէ օգնության: Արդյոք ֆրանսիական կառավարությունը չի՞ ցանկանա բարի գտնվել՝ չեզոք երկրների կառավարություններին դիմել՝ մարդկության անուղից խնդրելու համար նրանցից ստանձնելու այսուհետև՝ Թուրքիայի հայության և, մասնավորապես, նրանց, ովքեր տեղահանվել են Միջագետք, հովանավորի դերը: Չեզոք երկրների կառավարություններն այդ հարցում, անշուշտ, չեն մերժի, եթե Ֆրանսիան, որի հուժկու ձայնը միշտ հարգանքով է ունկնդրվել, նրանց խնդրեր ետանդուն ձևով կենսագործել այդ

1 Իմա՝ «Հայրենիք»:

գուտ մարդկային, գթասիրական առաջադրանքը:

Իմ հայրենակիցները ձեզ խիստ երախտապարտ կլինեն, պ. նախագահ, եթե դուք բարեհաճեք, ի շարս ձեր կարևոր և բազմապիսի գործերի, ու շաղկապան մեկ ակնթարթ հատկացնել այս դառնակսկիծ հարցին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 889, ff. 2-3 v).

351

Ասիա-Օվկիանիայի փոխվարչության ծանուցագիրը¹

Փարիզ, 21-ը ապրիլի 1917 թ.:
(*Ստացել է պետական փոխքարտուղարությունն*
ապրիլի 21-ին):

Չոպանյանի նամակն² ուղարկել Վաշինգտոն, հարցնել պ. Ժուսսերանին, թե ինչպի՞ստ է նա այն հրահանգները, որոնք Միացյալ Նահանգները, Թուրքիայի հետ խզման պայրագայում, նկատի ունեն որդեգրել ի նպաստ հայերի և նրանց վստահեցնել, որ մենք հաճույքով կգնահատենք այն բոլոր քայլերը, որոնք նրանք կձեռնարկեն չեզոք տերությունների նկատմամբ՝ նրանց վստահելու համար հայերի այն բեկորների պաշտպանությունը, որոնք մնում են Թուրքիայում:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 889, f. 4).

352

Ռազմական նախարար պ. Պենկենեմ Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գեներալ դը Լա Պանուսին

Ճ. թիվ 3195-9/11:

Փարիզ, 23-ը ապրիլի 1917 թ.:

Ապրիլի 14-ի թվակիր թիվ 4737 նամակով դուք ինձ տեղեկացրել եք, որ հայազգի Գյուլբենկյանը, որը վերջին մարտի 29-ի իմ թիվ 2431-9/11 ճեպագրի՝ կենտրոնում է, անգլիական քաղաքացիություն է ձեռք բերել և ցանկանում է այն պահպանել:

Դուք, այդուհանդերձ, ինձ հարցրել եք, թե արդյոք այդ մարդը կարո՞ղ է իբրև կամավոր ընդգրկվել Արևելյան լեգեոնում:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ քանզի Արևելյան լեգեոնը ստեղծվել է ընդունելու համար ֆրանսիացի սպաների և ենթասպաների հրամանատարության ներքո գտնվող՝ բացառապես օսմանյան քաղաքացիություն ունեցող կամավորների, ապա չեմ կարծում, որ այսօր բրիտանական քաղաքացիություն ունեցող ոմն Գյուլբենկյանի կարող եմ թույլատրել, նույնիսկ ժամանակավորապես, կամավոր հիմունքներով զինձառայության ընդունվելու շուրջ պայմանավորվածություն կայացնել, իբրև այդ լեգեոնի անդամ:

1 Նախատեսված է պ. Վիետի համար:
2 Տես վերը թիվ 350 փաստաթուղթը:
3 Վերն արտատպված է թիվ 344 փաստաթղթում:

(A.M.G., 7 N 1284).

353

Ռազմական նախարար պ. Պենկենեմ՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոյին

Ն:

Փարիզ, 24-ը ապրիլի 1917 թ.*:
(*Ստացել է Քաղ. վարչ. ապրիլի 27-ին*):

Ես պատիվ ունեմ միանգամայն գաղտնաբար ձեր բարեհաճ ուշադրությունը հրավիրել այն միջնորդության վրա, որը ձեզ է հղել հայ բանաստեղծ Չոպանյանը՝ ի նպաստ Միջագետք տեղահանված Թուրքիայի իր հայրենակիցների, որոնք, Միացյալ Նահանգների կողմից պատերազմի հայտարարությամբ հանդես գալու պահից ի վեր, զուրկ են յուրաքանչյուր հովանավորությունից՝ իրենց նկատմամբ կիրառվող հալածանքներին ի տես:

Պ. Չոպանյանը, որին ես անձամբ եմ ճանաչում, հուշում է, որ եթե ֆրանսիական կառավարության կողմից մի կողմի չեզոք երկրներին՝ խնդրելու համար նրանցից հանձնարարել Թուրքիայում գտնվող իրենց ներկայացուցիչներին սատարել դժբախտ հայ տեղահանվածներին և հավաքված գումարները նրանց բաժանել, ապա՝ այն չի հապաղի բարեհաճ ընդունելության արժանանալ:

Ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք քննարկել այդ առաջարկությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 889, f. 5).

354

Մայր Գ. Դ. Միմոնդար՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գեներալ դը Լա Պանուսին

A/2058. M.I.3.a.

Ուոր Օֆիս, 6-ը մայիսի 1917 թ.:

Կապիտան Ա. Խ. Թորգոմը, որը ռուսական բանակում կամավոր է և Փոքր Ասիայում թուրքերի դեմ գործող բրիտանական ուժերի հետ համատեղ ծառայելու համար՝ Ֆորին Օֆիսի քննարկմանն է ներկայացրել հայկական կամավորական ուժի կազմավորման վերաբերյալ մի նախագիծ (տես սըր Ջ. Բուչանանի հաղորդումը), լսել է, որ համանման զինված ջոկատ է կազմավորվել Ֆրանսիայում: Նա հարցնում է, թե արդյո՞ք դա ճիշտ է, և եթե դա այդպես է, կարող է արդյո՞ք իբրև կամավոր ընդգրկվել այդ զինված ջոկատում: Նա խստում է ռուսերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներով: Կարո՞ղ եք դուք բարյացակամորեն թույլատրել ինձ պատասխանելու նրա հարցերին:

* Նախարարի նախնական ձեռագիր ծանոթագրությունը. «Պատասխանել, որ մենք Միացյալ Նահանգներին հարցում ենք արել, թե նրանք չեզոքներին ինչպի՞սի քայլերով են պատրաստվում դիմել, որպեսզի նրանց մարդասիրական գործունեությունը հայերի նկատմամբ շարունակվի, և որ մենք հավանության կարժանացնենք այդ քայլերը»:

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գեներալ դը Լա Պանուսը՝ մայր Գ. Գ. Սիմոնդսին

Թիվ 5007:

7-ը մայիսի 1917 թ.:

Ի պատասխան մայիսի 6-ի ձեր նամակի (A/2058. M.I.3.a.)¹, արդյո՞ք դուք այնքան բարյացակամ կլինեք, որպեսզի ինձ հնարավորություն ընձեռեք իրազեկ դառնալու կապիտան Թորգոմի բուն հպատակությանը:

Եթե, ինչպես այդ թվում է, նա ռուս է, նրա համար հնարավոր չի լինելու զինծառայության ընդունվել Կիպրոսում ֆրանսիական Ռազմական նախարարության կազմավորած Արևելյան լեգեոնում:

Ինչպես ես պատիվ եմ ունեցել ասելու գնդապետ Բուրլեյին, երբ նա ինձ դիմեց հայագրի Գյուլբենկյանին զինծառայության ընդունելու հարցով, ֆրանսիական Ռազմական նախարարն ինձ տեղեկացրել է, որ «Արևելյան լեգեոնը կազմավորվել է բացառապես օսմանյան հպատակություն ունեցող զինակոչիկների համար, որոնք կունենան ֆրանսիացի սպաներից և ՄԿԶ-ից բաղկացած հրամանատարական կազմ. որևէ այլ հպատակություն ունեցող մարդիկ չեն կարող ընդունվել դրա [sic] շարքերում»:

(A.M.G., 7 N 1284).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գեներալ դը Լա Պանուսը՝ Ռազմական նախարար պ. Պենլեին

Ճ. թիվ 5037: Գաղտնի:

Լոնդոն, 9-ը մայիսի 1917 թ.:

(*Ստացել է Կաբինետը մայիսի 13-ին*):

Ես պատիվ ունեմ կից ձեզ ուղարկել երկու զեկուցագիր² այն հաշվետվությունների մասին, որոնք Ուոր Օֆիսին է ներկայացրել Ալեքսանդրետում Միացյալ Նահանգների նախկին հյուպատոս պ. Բրեուսթերը՝ Փոքր Ասիայում տիրող իրավիճակի մասին:

Ես գիտեմ, որ Ալեքսանդրետի նախկին հյուպատոսը զրույցներ է ունեցել Բեռնում գտնվող մեր ռազմական կցորդի³ հետ, որոնց ընթացքում նա ակնհայտորեն նրան է տրամադրել այն տեղեկությունների մեծ մասը, որոնք հիշատակված են վերոհիշյալ զեկուցագրերում: Այդուհանդերձ, ես հետաքրքրական եմ համարում այս փաստաթուղթը ձեզ հղելը, որը կհամալրի այն տեղեկությունները, որոնք դուք արդեն ուղղակիորեն ստացել եք:

1 Տե՛ս նախորդ փաստաթուղթը:
2 Չեկուցագրերից մեկից մենք արտատպում ենք միայն մի քաղվածք, որը վերաբերում է հայերին:
3 Գեներալ Մորիեն:

Հայկական կոտորածների շուրջ պ. Բրեուսթերի՝ Ուոր Օֆիսին ներկայացված հաշվետվությանը վերաբերող զեկուցագիր

Բ[րեուսթերը] հիանալիորեն իրազեկ էր այս աննախադեպ կոտորածին: Նա գտնում է, որ մոտավորապես 2000000 հայեր են սպանվել, սովամահ եղել կամ մահացել տիֆից և այլ հիվանդություններից: Շուրջ 250000-ը խոնված էին Հալեպի մոտակայքում գտնվող Կատմայում: Մեծամասնությունը հետագայում կամ սպանվել է, կամ մահացել: Եփրատի ափին գտնվող Դերսուայում [sic] շուրջ 90000-ը կոտորվել են, որոնց մարմինները նետվել են Եփրատ գետը: Չերքեզները և քրդերը երեխաներին ցուցադրում էին և մասնատում:

Հալեպից Ալեքսանդրետ կատարած ճանապարհորդության ընթացքում, Բ[րեուսթերը] մի օր հաշվել է ճանապարհի եզրին ընկած շուրջ 300 դիակ, որոնք դրանից մի փոքր առաջ էին մահացել և որոնց հոշոտում էին գառնանգղները և շները: Կատմայի մոտակայքում ահռելի փոսեր էին փորվում, որոնցում անփութորեն թաղվում էին մարմինները:

Այս սարսափելի կոտորածի համար ուղղակիորեն պատասխանատու է Թալեաթ բեյը:
(A.M.G., 7 N 1254).

Պ. Միհրան Դամադյանը՝ Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային

Հ՛:

Ավաա՛:

Գործերը հիանալի են: Կարող ենք ուղարկել հինգ հազարի հասնող փաթեթներ¹, որոնցից հազարն արդեն պատրաստ են, բայց փոխադրամիջոցները բավարար չեն: Ամերիկայի գործակալը² շատ պահպանողական է, նրա հետ հայտարարի գալն անհնար է: Խնդրվում է սոցիալական նստավայրում³ հրատապ քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի հինգ հարյուր կամ հազար փաթեթից բաղկացած կապոցներում անփոփված ապրանքն ուղարկելու համար համաձայնություն ստանանք՝ անվտանգության ամենաբարձր երաշխիքներով հանդերձ: Սպասում ենք պատասխանի:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 198).

1 Պատճենը Պողոս Նուբար փաշան 1917 թ. մայիսի 14-ին փոխանցել է Արտաքին գործերի նախարարությանը:
2 Մենք պահպանել ենք արխիվների դասակարգման ամսաթիվը:
3 Խոսքը վերաբերում է Արևելյան լեգեոնի համար նախատեսված հայ կամավորներին:
4 Հավանաբար՝ պ. Ժյուստերանը:
5 Խոսքն, անկասկած, վերաբերում է Քե-դ՝Օրսեին:

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոն՝
Ռազմական նախարար պ. Պենկեին**

Ճ. թիվ 1804:

Փարիզ, 15-ը մայիսի 1917 թ.:

Ապրիլի 24-ի թվակիր ձեռնարկով՝ դուք բարեհաճել եք իմ ուշադրությունը հրավիրել այն միջնորդության² վրա, որով վերջերս ինձ է դիմել պ. Չոպանյանն ի նպաստ Միջագետք տեղահանված Թուրքիայում բնակվող իր հայրենակիցների, որոնք, այն պահից ի վեր, ինչ Միացյալ Նահանգները հանդես են եկել պատերազմի հայտարարությամբ, կարող են գրկված լինել յուրաքանչյուր հովանավորությունից՝ իրենց նկատմամբ կիրառվող հալածանքներին ի տես:

Ես պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ հոգ եմ տարել պ. Չոպանյանի նամակը՝ Վաշինգտոնում գտնվող Հանրապետության դեսպանին փոխանցելու համար, որի նվիրվածությունն իր դժբախտ հայրենակիցների գործին, իմ Դեպարտամենտը բարձր է գնահատել: Ես կոչել եմ պ. Ժյուսսերանին խնդրել Միացյալ Նահանգների կառավարությանը մեզ տեղյակ պահել այն քայլերին (մեր հնարավորությունների սահմաններում դրանց միանալու մտադրությամբ), որոնցով նա մտադիր է դիմել չեզոքներին, որպեսզի հնարավոր լինի շարունակություն տալ նրա կողմից Թուրքիայում ի նպաստ հայերի իրականացվող մարդասիրական առաքելությանը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 889, ff. 8-8 v).

**Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝
Նյու Յորքում Ֆրանսիայի հյուպատոս պ. Լիեբերին**

Հ. թիվ 348:

Փարիզ, 16-ը մայիսի 1917 թ., ժ. 18-ին:

Ես ձեզ երախտապարտ կինեմ, եթե դուք Պողոս Նուբար փաշայի կողմից հետևյալ հեռագիրը հանձնեք պ. Սևասիին՝ 751 Օլդ Սաուֆ Բիլդինգ, Բոստոն հասցեով.

«Շատ երջանիկ եմ տեղեկանալու համար ձեր փայլուն հաջողությանը, բայց պատվիրակությունը միահամուռ ձևով հակադրվում է մեծաքանակ գորքեր ուղարկելուն, որոնց անցումը չի կարող անցկատ մնալ: Անհրաժեշտ է նրանց ուղարկել փոքրաթիվ խմբերով՝ իբրև ճանապարհորդների: Համաձայն վերջին լուրերի, վտանգն ավելի մեծ է, քան երբևէ: Խորհուրդ ենք տալիս լինել միանգամայն զուսպ և ձեռնպահ մնալ որևէ ցույցից: Այս

1 Տե՛ս վերը թիվ 353 փաստաթուղթը:
2 Վերն արտատպված է թիվ 350 փաստաթղթում:
3 Մայիսի 11-ի թվակիր այս նամակը մենք չենք արտատպում:
4 Ստորագրել է պ. դը Մարթերին:

անհրաժեշտությունը հասկացնել տվեք հենց իրենց՝ կամավորներին: Ես համամիտ եմ նախարարության հետ՝ նավ բարձրանալուն վերաբերող միջոցների հարցում:

Տեսեք Սշրիմպֆին՝ Նյու Յորքի ֆրանսիական հյուպատոսությունում, որը հրահանգներ է ստացել: Փոխանցեք լիազոր ներկայացուցիչներին»:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 200).

**Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ,
Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոյին**

Հ. թիվ 360:

Կահիրե, 19-ը մայիսի 1917 թ., ժ. 20.10-ին:
(*Ստացել է Քաղ. վարչ. մայիսի 20-ին*):

Եգիպտոսի հայկական միության կողմից Ամերիկա ուղարկված դուկտոր Հանենյանը հեռագրում է Բոստոնից, որ 5000 կամավորների կարելի է հեշտությամբ զինվորագրել, որ հազարն արդեն պատրաստ են մեկնելու, բայց որ նրանց մեկնումի և տեղափոխության հարցում դժվարություններ են ծառանում: Նա խնդրում է մեր միջամտությունը: Հրամանատար Ռոմիոն և Հայկական միության նախագահը՝ սատարում են այդ խնդրանքը և ձեզ երախտապարտ կլինեն, եթե դուք ապահովեք Միացյալ Նահանգներում գտնվող մեր ներկայացուցիչների միջամտությունը:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 209).

**Խորհրդի նախագահը, Արտաքին գործերի նախարարը՝
Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսին**

Հ. թիվ 113:

Փարիզ, 20-ը մայիսի 1917 թ., ժ. 23-ին:

Ես պատասխանում եմ ձեր թիվ 360 հեռագրին³:

Հրահանգներ են տրվել, որպեսզի դուկտոր Հանենյանի զինվորագրածները, որքան հնարավոր է արագ, տեղափոխվեն:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 891, f. 218).

1 Դ. {ուկտո}ր Նկրուզը:
2 Ստորագրել է պ. դը Մարթերին:
3 Մայիսի 19-ի. տե՛ս նախորդ փաստաթուղթը:

Կահիրեում Ֆրանսիայի նախարար պ. Դեֆրանսը՝ Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոյին

Ճ. թիվ 246:

Կահիրե, 20-ը մայիսի 1917 թ.:
(Ստացել են Կար. հունիսի 5-ին,
Քաղ. վարչ. հունիսի 6-ին):

Ներկայումս Կահիրեում գտնվող հրամանատար Ռոմիոն հենց նոր ինձ հղեց մի նամակ (որի պատճենը կցվում է), որտեղ համառորեն պնդում է Պորտ-Սաիդի հայ գաղթականների ճամբարի ղեկավարությունն անհապաղ ֆրանսիական վարչությանը վստահելու նպատակահարմարության շուրջ:

Այդ հարցն արդեն ներկայացվել է հրամանատար Ռոմիոյի՝ 1916 թ. հոկտեմբերի 28-ի թվակիր գեկուցագրում¹, որը Դեպարտամենտին է փոխանցվել վերջին նոյեմբերի 19-ի իմ թիվ 468 նամակի հավելվածում²:

Ես կարող եմ միայն հավանություն տալ Արևելյան լեզեոնի, որի լավագույն տարրը Մուսա լեռան հայերն են, ղեկավարի դիրքորոշմանը: Մենք, հետևաբար, մեր շահագրգռվածությանը միահյուսվող մի պարտականություն ունենք, այն է՝ անուշաղբիլության չմատնել այդ հայ կամավորների ընտանիքները և փոխարենը, նրանց հանդեպ ցուցաբերել մեր հուզարությունը:

Ես կավելացնեմ, օգտվելով այստեղ պատեհ առիթից, որ հայերի դիրքորոշումը, որը բարեխտաբար անհարկ է սիրիացիների դիրքորոշմանը, ի գորու է ամբողջությամբ մեզ գոհացնել: Նրանք, ովքեր կամավոր հիմունքներով զինվորագրվում են Արևելյան լեզեոնին՝ համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում և արժանանում իրենց առաջնորդների գովեստներին: Նրանք, ովքեր մնում են՝ ի հայտ են բերում բարձր ոգի: Նրանց տարբեր խմբերը և խմբավորումները համախմբվել են և ինչն ավելի հրաշալի է՝ մնում են համախմբված: Եզիպտոսում, Ամերիկայում և Հնդկաստանում նրանց երևելի դեմքերն ակտիվ քայլազրույթում են մղում հանուն զինվորագրումների: Իրենց հանգանակություններով և նվիրատվություններով նրանք մեծապես նպաստում են կամավորներին և նրանց ընտանիքներին նյութապես օժանդակելու գործին: Այս ամենն արժանի է գնահատվելու և քաջալերանքի: Սակայն ակնհայտ է, որ մի հակասություն գոյություն ունի մեր դրաշխները հայ կամավորների գտնվելու և անզր-եզիպտական վարչության ենթակայության ներքո այն ճամբարը պահելու միջև, որտեղ այդ կամավորների՝ մեր նավաստիների կողմից թուրքերի ձեռքից դուրս կորզված ընտանիքներն են ապաստանել, որոնք իրենց համար խնդրում են ֆրանսիացի կառավարիչներ, իսկ իրենց երեխաների համար՝ ֆրանսիացի ուսուցիչներ:

Վերջին ամռանը, երբ խոսքը վերաբերում էր Մուսա լեռան հայերի օգտագործման հարցի կարգավորմանը, սրը Հենրի Մակ Մահոնը, այդ ժամանակաշրջանում Գերագույն կոմիսարը, ինձ ասաց. «Այո, այդ դուք է, որ իրավունք ունեք նրանց օգտագործելու, ուրեմն վերցրեք նրանց. բայց վերցրեք բոլորին՝ մարտունակ տղամարդկանց, ծերունիներին, կանանց և երեխաներին»:

¹ Արտատպված չէ: Այդ գեկուցագրի մասին տե՛ս վերը թիվ 296 փաստաթղթի ծանոթագրությունը:
² Վերն արտատպված է թիվ 294 փաստաթղթում:

փարից:

4/ Մենք գտնվում ենք, այսպիսով, երկյուրդ լուծման դեմ հանդիման, որը վերաբերում է միասնական, թուրքական լծից ազատագրված և մեկ կամ բազմաթիվ տերությունների հովանու ներքո գտնվող Հայաստանին:

Ամենաեականն այն է, որ թյուր պատկերացում չառաջանա «միասնական» բառի մեջ դրվող իմաստի շուրջ, որը պետք է օգտագործվի բացառապես Թուրքահայաստանի հայկական տարածքները նկատի ունենալով՝ բացառելով Պարսկաստանի և Ռուսաստանի հայկական տարածքները: Հիրավի, չի կարող խոսք լինել Կովկասի հայերի մասին, որոնք ռուսահայատակներ են, գտնվում են լիակատար բարգավաճման պայմաններում և խնդրում են միայն, որ մնան ռուսահայատակ և որոնք, ինչպես նաև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդները, կօգտվեն նոր վարչակարգի բարելավություններից ու կկարողանան կատարյալ անվտանգության և լիակատար ազատության պայմաններում զարգացնել իրենց ազգությանը բնորոշ ունակությունները:

5/ Ինչ վերաբերում է Թուրքահայաստանին, որը և միայն մեզ պետք է մտահոգի, ապա անդուշ է մնում միայն մեկ հարց. այն՝ թե արդյոք նա գտնվելո՞ւ է մեկ, թե բազմաթիվ տերությունների հովանու ներքո: Այս հարցին իրավասու է լուծում տալ խաղաղության վեհաժողովը:

Համաձայն նոր կառավարության անդամների արած խիստ որոշակի հայտարարությունների, հավաստի չէ, որ Ռուսաստանը ցանկություն կունենա իրականացնել այդ հովանավորությունը, որովհետև նվաճում կամ նույնիսկ բռնագրավում չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, այն փաստորեն հավասարագոր կլինի ընդլայնման: Ի տարբերություն դրա, եթե Ֆրանսիան իրականացնի Սիրիայի պրոտեկտորատը, հնարավոր կլինի, որ Հայաստանի հովանավորությունը ևս նրան վստահվի: Վերջապես, հարկ է նաև նախատեսել, որ այս շրջաններում առկա միջազգային շահախնդրությունների հետևանքով, տերությունները կարող են համաձայնություն կայացնել ապագա ինքնավար, միացյալ Հայաստանն իրենց կողեկտիվ հովանու ներքո վերցնելու շուրջ, որն իրականում հավասարագոր կլինի նրան չեզոք երկրի կարգավիճակ շնորհելուն:

Այս վերջին լուծումը, որը շատ ավելի, քան որևէ մեկ ուրիշը կհամապատասխանի հայերի ձգտումներին, ինչպես նաև պատերազմի դաշտում դաշնակիցների ունեցած նպատակներին, որոնք հռչակել են ազգությունների սկզբունքը և ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը, կհանգի Թուրքիայում գտնվող բոլոր հայկական տարածքների, այն է՝ Կիլիկիայի և Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Դիարբեքի, Մամուրեթ-ու Ազիզի և Սվազի վիլայեթների միավորմանը:

Այս ձևով կազմավորված Հայաստանը կծգվի ռուսական և պարսկական սահմաններից մինչ Միջերկրական ծով՝ Մերսին և Ալեքսանդրետ նավահանգիստներով հանդերձ, որոնք նրա բնական ելուստներն են, միայն որոնք և հայերին թույլ կտան վերակազմավորել իրենց ազգային կյանքը, զարկ տալով իրենց երկրի զարգացմանն առևտրական ու տնտեսական ոլորտներում:

6/ Այդ լուծման առավելությունները բազմապիսի են: Հայերին վերաբերող առավելությունները հիշատակելու կարիքը չկա, որոնք նրանց իսկ համար ակնհայտ են: Բայց ինչ վերաբերում է տերություններին, բավական է ասել, որ տերությունների համար հավասար իրավունքների պայմաններում՝ կողեկտիվ հովանու ներքո գտնվող այսպիսի Հայաստանը, վեր կածվի նրանց իսկ առևտրական, տնտեսական և կրթական գործունեության համար մատչելի ասպարեզի: Նրանք կարող են այդտեղ զարկ տալ իրենց դպրոցներին, տարածել

իրենց լեզուն և մշակույթը, շահութաբեր ձևով օգտագործելով միաժամանակ իրենց կապիտալները՝ բնական շատ մեծ հարստություններ ունեցող մի ընդարձակ երկրամասում: Այդ Հայաստանը կդառնա, ի դեպ, բուֆերային պետություն՝ Անատոլիայի թուրքական ապագա կայսրության, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և այն ապագա ինքնավար պետությունների միջև, որը տերությունները հնարավորություն կունենան կազմավորելու պատերազմի ավարտին: Նա կդառնա, այսպիսով, խաղաղության հաստատման միջոց, բացառելով վտանգավոր առճակատումների հնարավորությունները:

Առավելությունները ոչ նվազ կլինեն, եթե հարցին մոտենանք Բաղդադի երկաթուղու տեսանկյունից, որին այս լուծումը հնարավորություն կընձեռի Ալեքսանդրեոսի և Մերսինի նավահանգիստների շնորհիվ ունենալ գլխավոր հանգուցակայաններ, որոնք բոլոր տերությունների համար կապահովեն անարգել փոխադրումներ դեպի Պարսկաստան և Հնդկաստան:

7/ Մյուս կողմից, իմաստ ունի նշել, որ դաշնակիցների կոլեկտիվ պրոտեկտորատը չի իրականացվի համատիրության ձևով, որը, հավանաբար, չի արժանանա կառավարության բարեհաճ ընդունելությանը:

Իրականում, խոսքը տերությունների հարատև ու մշտական համագործակցության մասին չի լինելու. նրանց դերը կհանգի պարզապես, ընդհանուր համաձայնությանը, երկրի ներքին կառավարմանը վերաբերող կանոնադրության մշակմանը: Տերությունները գործուն մասնակցություն չեն ցուցաբերի վարչության և, ըստ էության, կառավարության գործերին ու կսահմանափակվեն իրենց կողմից հաստատված հիմնական օրենքի գործածության հսկողությանը: Նման վերահսկողությունը որևէ նորամուծություն չէ, քանզի արդեն մեկ այլ համաձայնության հիման վրա, Դոանը պարտադրվել է 1914 թ. բարենորոգումների վավերագիրը, որի կենսագործմանը տերությունները պարտավոր են վերահսկել: Այսպիսով, համատիրություն չի կարող լինել, և այն թերությունները, որոնց համատիրությունը կարող է տեղիք տալ, մի կողմ կենտովեն:

Ի դեպ, այն ժամանակաշրջանում, որը սահմանվել է իբրև անցումային, հովանավորի դերն ստանձնած տերությունները կկարողանան լիազորել իրենցից մեկին՝ երկրի վարչական կարգը հաստատելու և նրա սոցիալական կյանքը վերակառուցելու համար, կիրառելով ընդհանուր համաձայնությանը մշակված կանոնադրությունը: Այդ մանդատը կտրվի մի քանի տարով, որը պետք է սահմանվի, այնպես որ, հնարավորություն ընձեռի այդ վերակառուցման իրականացման համար և որի ժամկետն ավարտվի այն օրը, երբ Հայաստանն ի վիճակի լինի ինքնուրույնաբար կառավարելու ինքն իրեն:

8/ Անլիմաստ չէ սկզբից նեթ հերքել այն փաստարկը, որը թուրքերն օգտագործել են իրենց մամուլում՝ ինքնավարության յուրաքանչյուր նախագծի դիմակայելու համար: Նրանք ցանկանում էին հավատ ներշնչել, որ Թուրքիայում այլևս այնքան հայեր չեն մնացել, որոնցից հնարավոր լինի ինքնուրույն ժողովուրդ ձևավորել: Այս փաստարկը սնանկ է:

Պատերազմից առաջ Թուրքական կայսրության հայ բնակչության թիվը հասնում էր գրեթե 2100000-ի: Այս ամբողջության մեջ Կիլիկիայի բնակչության թիվը կազմում էր 407000, իսկ վեց վիլայեթներինը՝ 1163000: Վեց վիլայեթներում, որտեղ գտնվում են քուրդ բնակչության գերակշռող մասը և շատ այլ ազգություններ, հայերն, այնուամենայնիվ, մեծամասնություն են կազմում, որոնց թիվը հասնում է ընդհանուրի 40%-ին: Եվ նրանք, ամեն դեպքում, ավելի մեծ թիվ էին կազմում, քան թուրքերն ու քրդերը միասին վերցրած: Եթե, մյուս կողմից, հարցը բննարկենք տնտեսական և հոգևոր զարգացման տեսանկյունից, կարելի է հավաստել, որ հայերն իրենց ձեռքում են պահում առևտրի, արդյունաբերության

ճյուղերի և զանազան արհեստների 69-ից 86%-ը: Նրանց դպրոցները, որոնք բոլորը գտնվում են համայնքների կատարյալ հոգածության ներքո, ընդհանուր թվի ավելի քան 80%-ն են կազմում:

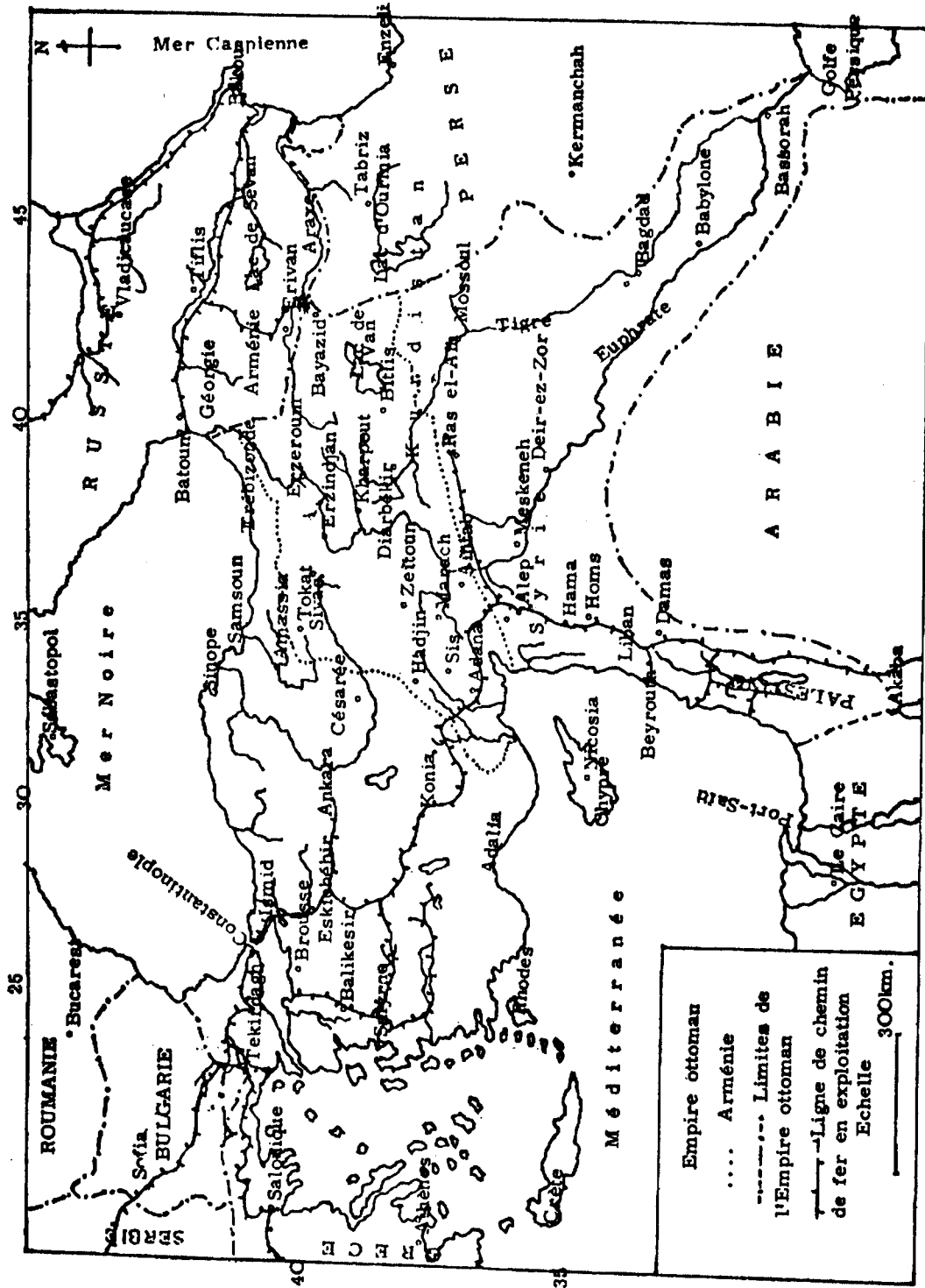
Վերջապես, հայերը, որոնց թիվը կայսրության 20000000-ից բաղկացած ողջ բնակչության թվում հասնում է միայն 2100000-ի, իրենց ձեռքում են կենտրոնացնում ներմուծվող ապրանքների առևտրի 60%-ը, արտահանվող ապրանքների առևտրի 40%-ը և ներքին առևտրի ավելի քան 80%-ը:

Չնայած կոտորածների և տեղահանությունների հետևանքով տված մեծ թվով զոհերին, հայերի մեծ մասը կարողացել է խուսափել ոչնչացումից և կենդանի մնալ: Ըստ լորդ Բրայսի հրատարակած «Կապույտ գրքի», որի համար հիմք են ծառայել ամենաարժանահավատ փաստաթղթերը, ճշմարտությանը մոտ կլինենք, եթե ենթադրենք, որ վերապրածների թիվը հասնում է 1500000-ի:

9/ Մյուս կողմից, հարկ է մոռացության չտալ, որ համայն աշխարհում հայերի թիվն անցնում է 4000000-ից և որ հետապնդումներից խույս տալով, երեսուն տարուց ի վեր Եվրոպա, Եգիպտոս և Ամերիկա գաղթած մեծ թվով հայեր կշտապեն վերադառնալ իրենց հայրենիքն այն օրը, երբ արդարության և ազատության օրենքների հովանու ներքո՝ ինքնավարությունը նրանց համար կապահովի խաղաղ կյանք և աշխատանք:

Վերջապես, տեղին է հիշեցնել, որ հույների թիվը Հունաստանում հազիվ էր հասնում 400000-ի, երբ այնտեղ թագավորություն հիմնադրվեց, իսկ սերբերինը և բուլղարացիներինը՝ 6-ից 700000-ի, երբ Սերբիան և Բուլղարիան վերածվեցին իշխանությունների:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 889, ff. 20-26).

Մայր Գ. Դ. Միմոնդը՝ Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գեներալ դը Լա Պանուսին

A/2154. M.I.3.a.

Ուր օֆիս, 19-ը հունիսի 1917 թ.:

Ինչ վերաբերում է վերջին մայրի 19-ի ձեռք բերված 442 նամակին, որը սկսված էր Արևելյան լեզեոնում ծառայելու շուրջ ցանկություն հայտնած՝ Գյուլբենկյան անունով մի հայազգի երիտասարդի, կարող եք դուք ինձ սիրալիրաբար տեղեկացնել, թե որպես ի՞նչ է նա օգտագործվելու վերոհիշյալ լեզեոնում:

(A.M.G., 7 N 1284).

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գեներալ դը Լա Պանուսը՝ մայր Գ. Դ. Միմոնդին

Թիվ 5580:

23-ը հունիսի 1917 թ.:

Ի պատասխան ընթացիկ {ամսի} 19-ի ձեռք բերված նամակի (A/2154. M.I.3.a.)¹, ես պատիվ ունեմ տեղեկացնել, որ Գյուլբենկյանն իմ մոտ՝ ղեկավարություն էր կանչվել, որտեղ նրա խնդրին վերաբերող՝ ֆրանսիացիների պատասխանները նրան ներկայացվեցին:

Առաջին նամակում ասվում է, որ Կիպրոսում գտնվող լեզեոնում զինծառայության ընդունված մարդկանց լեզեոնի գլխավոր հրամանատարն օգտագործում է ըստ իրենց ունակությունների, և որ նրանք կարող են աստիճանի բարձրացում ստանալ՝ մինչև կապիտանի աստիճանը ներառյալ:

Երկրորդ նամակում ասվում է, որ քանզի Գյուլբենկյանը ցանկանում է պահպանել բրիտանական իր հպատակությունը, նրա խնդրանքը չի կարող ընդունվել, որովհետև զինվորագրումներն Արևելյան լեզեոնում սահմանափակ են և միայն օսմանյան հպատակություն ունեցող կամավորների համար են:

(A.M.G., 7 N 1284).

Արտաքին գործերի նախարարությունում Ասիայի փոխտնօրեն պ. Ժան Գուն՝ Պաղեստինում և Սիրիայում Ֆրանսիայի Գերագույն կոմիսար պ. Ժորժ-Պիկոյին

Ն: Անձնական:

¹ Տե՛ս նախորդ փաստաթուղթը:

Փարիզ, 28-ը հունիսի 1917 թ.:

Մենք հենց նոր Ռազմական նախարարությանը հաղորդեցինք այս վերջին օրերին Բուտոնից 155 հայերի մեկնելու մասին, որոնք Ֆրանսիա են գալիս Արևելյան լեզեոնում կամավոր զինծառայության ընդունվելու համար:

Ես շտապում եմ ձեզ հայտնել իմ կարծիքն այս տեղեկատվության շուրջ, որը մեզ թույլատրում է որաշ հույսեր տածել այն կամպանիայի հաջողության հետ, որը ձեռնարկել են հայ լիազոր ներկայացուցիչները:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 892, ff. 36-36 v).

369

**Խորհրդի նախագահ, Արտաքին գործերի նախարար պ. Ռիբոն՝
Ռազմական նախարար պ. Պենլեյին**

Ճ. թիվ 2391: Հրատապ:

Փարիզ, 29-ը հունիսի 1917 թ.:

Ռապպի պողոտա 19 հասցեում բնակվող երևելի հայ պ. Ս. Սևաջյանը, որի գրասենյակները գտնվում են Լաֆայետի փողոց 56 հասցեում, իմ Դեպարտամենտի կողմից ոչ հեռավոր անցյալում հավատարմագրված էր Գլխավոր շտաբի Աֆրիկայի ենթաբաժնում՝ Հայկական ազգային դաշնության անունից կարգավորելու համար այն հարցերը, որոնք վերաբերում են Ֆրանսիայում բնակվող Արևելյան լեզեոնում կամավոր հիմունքներով զինծառայության ընդունվելու ցանկություն ունեցող հայերի զինվորագրմանը, ինչպես նաև այն հայերի ընդունմանը Ֆրանսիայում, ովքեր ռազմական այդ կազմավորման մեջ զինծառայության ընդունվելու համար գալիս են Ամերիկայից: Իրեն վստահված առաքելությունն իրականացնելու համար, պ. Սևաջյանը հարկադրված է մեր տարածքում հաճախակի մի տեղից մյուսը տեղափոխվել կամ, անհրաժեշտության դեպքում, հանձնարարել իր քարտուղար պ. Լևոն Բոշնադյանին, որը ևս հայազգի է և բնակվում է Ֆաբուրգ-Պուասսոնիեր փողոց 167 հասցեում, իր փոխարեն մեկնել տարբեր նավահանգիստներ կամ վայրեր, որտեղ իր ներկայությունն անհրաժեշտ է: Հաշվի առնելով, որ իբրև Ամերիկայից հայ կամավորներ տեղափոխող որոշ թվով նավերի ժամանման վայր նախատեսված է Հավրի նավահանգիստը, որն ընդգրկված է բանակների գոտում, ես ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե դուք բարեհաճեք թե՛ պ. Սևաջյանին, թե՛ պ. Բոշնադյանին հանձնել մշտական անցագրեր, որոնք նրանց կթույլատրեն անհապաղ Հավր մեկնել, բոլոր այն դեպքերում, երբ նրանց հայտնի դառնա այդ նավահանգիստ հայ կամավորների տեղափոխող նավերի ժամանման մասին:

(A.M.A.E., Guerre 1914-1918, *Turquie*, tome 892, ff. 37-37 v).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	5
Նախաբան.....	7
Ծանուցում.....	9
Օգտագործված հապավումներ և կրճատումներ.....	11
Ներածություն.....	12
Արևելյան Փոքր Ասիայի վարչական բաժանումների քարտեզը ըստ 1914 թ. փետրվարի 8-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի.....	17
Փաստաթղթեր.....	65-
1916 թ. ֆրանս-բրիտանական (Սայքս-Պիկոյի) համաձայնագրի քարտեզը.....	298
Թուրքահայաստանի քարտեզը ըստ Հայկական ազգային պատվիրակության (1917).....	480

**ՄԵՃ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ,
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ
ՃՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐՈՒՄ
(1914-1918)
ՀԱՏՈՐ I
ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ
ԱՐԹՈՒՐ ՊԵՅԼԵՐՅԱՆԻ**

**LES GRANDES PUISSANCES,
L'EMPIRE OTTOMAN
ET LES ARMÉNIENS
DANS LES
ARCHIVES FRANÇAISES
(1914-1918)
TOME I**

**DOCUMENTS RÉUNIS ET PRÉSENTÉS
PAR
ARTHUR BEYLERIAN
(en arménien)
ERÉVAN "HAYASTAN" 2005**

**Խմբագիր՝ Չեմմա Պետրոսյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Վարուժան Պողոսյանի
Համակարգչային մակետը՝ Երանուհի Վանոյանի
Ձևավորումը՝ Աննա Մանդոյանի
Տպագրությունը՝ ԵՊԵԱ հրատարակչատան**

**Մտորագրված է տպագրության 09.02.2005 թ.:
Չափսը՝ 70x100 1/16: 47.6 հրատ. մամուլ, 39.00 պայմ. տպ. մամուլ:
Տպաքանակ՝ 300: Գինը՝ պայմանագրային:**

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» հրատարակչություն. Երևան, Իսահակյան 28